

INNOVATION

PHOTOGRAPHY

АКАДЭМІЯ НАВУК БССР

ІНСТЫТУТ ЛІТАРАТУРЫ імя ЯШКІ КУПАЛЫ

КУЗЬМА ЧОРНЫ

ЗБОР ТВОРАЎ У ВАСЬМІ ТАМАХ

Рэдакцыйная калегія:

В. В. БАРЫСЕНКА,

М. Ц. ЛЫНЬКОЎ,

А. М. АДАМОВІЧ,

Ю. С. ПШЫРКОЎ

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
МІНСК 1975

КУЗЬМА ЧОРНЫ

■■■■■■■

ТОМ
СЁМЫ

■■■■■■■

П'ЕСЫ

НЯСКОНЧАНЬЯ РАМАНЫ

І АПОВЕСЦІ

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
МІНСК 1975

Бел 2
Ч 75

Рэдактар тома
В. В. БАРЫСЕНКА

Падрыхтоўка тэкстаў і каментарыі

А. Д. АТАЕВАЙ
і А. Ф. ХАРКЕВІЧ

Чорны К.

Ч 75 Збор твораў у 8-мі тамах (падпісное выданне). Том VII. Мн., «Маст. літ.», 1975.
584 с. з іл.

У сёмы том уключаны драматычныя творы: «Не пішы чорт ведае як», «3 драмы» (урывак), «Вызваленне» (пралог да п'есы), «Лета», «Бацькаўшчына», «Базылевічава сям'я», «Ірышка» і іншыя; няскончаныя раманы: «Вецер і пыл», «Трыццаць год», «Заваёва свету», «Судны дзень» і іншыя.

Ч $\frac{70303-199}{М 302(05)-75}$ 104-75

Бел 2

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1975 г.

П'ЕСЫ

НЕ ПІШЫ ЧОРТ ВЕДАЕ ЯК

Сцэна - сатыра

СЦЭНА

Нейкая не абы-якая ўстанова грашовых спраў. Вялікі пакой. Многа сталоў (чым больш, тым лепш). На кожным стане розных папер, папак з паперамі, усякіх канцылярскіх прылад — ліку цяма. За кожным сталом сядзіць чалавек і кожны — то піша, то ляжае на шчотах, то так пешта вылічвае, чухаючы то пад носам, то яшчэ дзе іначай (дзе сам хоча, там і чухае). А напроці, перад публікай, пры самай задняй сцяне — абгароджанае балясамі певялікае месца (як катух) — гэта каса. З-за балясаў вельмі часта паказваецца шырокі, як калясо, з падстрыжанымі, трохі сівымі валасамі твар ка-сіра.

А С О Б Ы:

Народу на сцэне чым бо́льш, тым лепш. На агульным фоне бухгалтараў, сакратароў, загадчыкаў, перапісчыкаў, рахункаводаў, рэгістратараў і людзей, якія прыходзяць за ўсякімі справамі, вызначаюцца яскрава вось якія асобы:

Мікалай Мірмаповіч — малады чалавек, так год 23, перакладчык брашур, розных папер, артыкулаў (з гэтага хлеб есць). Адзеты так, як прыказана апошняю модаю: шэрая сарочка, увабрапая ў порткі, амерыканскага фасону. Парожні партфель у руках.

Старшы бухгалтар, Брапзельс — малады і здаровы (чырвоная колеру і буйнога складу). Вялікі кіраўнік усімі сталамі.

Малодшы бухгалтар, Куніцкі — высокі, худы, востры, як ражон. Год пад 30. Мае доўгі нос.

Памочнік старшага бухгалтара, Верабей — быўшы стары чыноўнік.

Год яму пад 52. Гаворыць глуха і паважна. Вусы і тоўсты нос з вузенькімі поздрамі.

Памочнік малодшага бухгалтара, Карась — год пад 40. Вусы, вострапьякая бародка і маленькі носік з вялікімі поздрамі. Голас, як у сухотлівага: топенькі, сіплы — ледзьве дух адцягае. А гаворыць скораяпка, заікаючыся.

Памочнік памочніка старшага бухгалтара, Блізкбач — за барадою і вусамі твару не відно. Лысы. 65 год.

Памочнікавага памочніка памочнік, Максім
Максімавіч Гвозд-Угэтачы — 40 год. Усё на ім
акуратна: і падстрыжана, і падбрыта, і зашпілена. Усім ста-
раецца дагадзіць. Усім прыветна ўхмыляецца.
Антон Калістратавіч Барабаш — загадчык усяго гэтага
аддзела. Стары спецыяліст. І паджылы, і важны.
Кур'ер Цімошка Віляй — 40 год.

ДЗЕЯ

Як паднімаецца заслона, усе сядзяць і пішуць. Прыгнуліся да папер і забылі ўсё. Толькі ўсе (і чым часцей, тым лепш) адкашліваюцца: гм, гм, кх, гм. Ляпаюць шчоты, скрыпяць пер'і. Раз-поразу чуецца, як хто-небудзь пачынае сабе пад нос: «Значыць, дваццаць пяць рублёў сюды, пятнаццаць сюды. Два нулі... 7785 з палавінаю рублёў!..» Уваходзіць Мірмановіч, аглядае ўсе сталы — куды б тут падысці. Нарэшце падыходзіць да Бранзельса. Дастае з партфеля паперку і кладзе на стол.

Бранзельс. Што вам?

Мірмановіч. Атрымаць грошы за пераклад брашуры.

Бранзельс (*разглядаючы паперу*). Рэзалюцыя, значыць, тав. Барабаша ёсць, значыць, неўкасніцельна грошы выдаць, дваццаць адзін рубель і 98 кап. з палавінаю. Цяпер, акругліўшы суму, будзе 21 рубель і 99 капеек. (*Устае і абарочваецца цераз усю залу да Куніцкага і на тонаў 5 павышае голас.*) Тав. Куніцкі! Паколькі, значыць, гэты таварыш пераклаў брашуру, якую наша ўстанова выдае, пастолькі яму, гэтаму, значыць, таварышу, палагаецца выдаць 21 руб. і 98 кап. з палавінаю згодна рэзалюцыі тав. Барабаша ад сяго чысла на заяве гэтага, значыць, таварыша Мірвановіча.

Мірмановіч. Не Мірвановіча, а Мірмановіча.

Бранзельс (*наставіўшы палец*). Тс-с-с!.. А акругліўшы суму, будзе 21 рубель і 99 капеек. (*Мірмановічу.*) Што вы хочаце сказаць?

Мірмановіч. Я не Мірвановіч, а Мірмановіч!

Бранзельс (*глядзіць на паперу*). Не можа быць!

Мірмановіч. Як не можа, калі я сам тут і гавару!

Бранзельс. Не можа быць.

Мірмановіч. Чаму?

Бранзельс. Бо тав. Барабаш не такі чалавек, каб пакладаць рэзалюцыі абы на якіх паперах.

Мірмановіч. Чаму, якая ж мая папера?

Бранзельс. А такая ваша папера, што вы стараецеся ўбіць мне ў галаву, што завецеся Мірмаповіч, а ў вашай паперы напісана Мірваповіч.

Мірмановіч. Не можа быць.

Бранзельс. Можа!

Мірмановіч. Я ж сам пісаў.

Бранзельс. Няхай мне хоць сам камісар грашовых спраў піша, а я прадзелу праступіць не магу. (*Яшчэ павышае голас да немагчымасці і абарочваецца да касіра.*) Таварыш касір, можаце вы выдаць грошы па заяве ад сяго чысла і з рэзалюцыяй тав. Барабаша ад сяго чысла, па якой напісана Мірваповіч, а палучацель гаворыць, што Мірмаповіч?

Касір (*высоўвае твар і калупае ў носе*). Не магу!

Бранзельс. Грошай, значыць, не будзе.

Мірмановіч. За што ж я брашуру перакладаў?!

Бранзельс. Падніміце хадайніцтва панова ды замест в напішыце м.

Мірмановіч. Дык там жа м.

Бранзельс. Так м не пішацца. У м трэба, каб верхнія канцы былі роўныя, а тут у вас левы капец дык тырчыць угору, як у заядлага сабакі хвост.

Хрыплы голас з-за задпяга стала, недзе з кутка. У заядлага сабакі хвост не вельмі тырчыць угору, а трохі як бы кілбасою закручаны.

Другі голас (*таксама недзе ззаду*). Няпраўда, Аляксей Іванавіч, таварыш старшы бухгалтар праў. Заядлы сабака заўсёды хвост угору носіць.

Першы голас. Каму вы гаворыце!? Па-вашаму, значыць, я сабак ніколі не трымаў? Ды я пашчот сабак, сабаку з'еў.

Другі голас. Чаго не ведаю, таго не скажу. Можа вы і не аднаго сабаку з'елі, але я ўручаю галавой, што на сабачы хвост ніколі не прыглядаліся.

Раптам выходзіць па сярэдзіну пакой кур'ер.

Кур'ер (*падыходзячы да стала, за якім спрачаюцца аб сабаках*). Аляксей Іванавіч праў. Нашто вам што: ды ў мяне ў самога, у маладыя гады, быў сабака. Паехаў я, значыць, раз у Палтаву, а адтуль думаў паехаць у Кацяры-

паслаў, аж бачу, у Палтаве на самай галоўнай вуліцы ідзе старшы мундзер-ахфіцэр з малодшым яфрэйтарам; я, праўда, узяў пад казырок...

К а р а с ь (*перабіраючы паперы*). Яфрэйтарскі чын быў адзін, ні малодшых, ні старшых яфрэйтараў не было... Занясіце, тав. Віляй, наверх таварышу Цыпктатуру вось гэтыя паперы.

К у р' е р бярэ паперы і выходзіць.

М і р м а н о в і ч. Дык як жа будзе з грашыма?

Б р а н з е л ь с. Пішыце новае хадайніцтва.

М і р м а н о в і ч. Я з прынцыпу не буду пісаць.

Б р а н з е л ь с. Можаче не пісаць. (*Садзіцца і пачынае ляпаць на шчотах.*)

М і р м а н о в і ч (*з вялікім смуткам аглядзеўшы ўсе сталы*). Доўга вы будзеце мяне за нос вадзіць?

Б р а н з е л ь с (*раптам усхваціўшыся з крэсла і хватаючы паперу з рук Мірмановіча*). Ды паглядзіце вы самі. Што гэта — м ці в? У вас, малады чалавек, ёсць галава ці не? Таварыш Куніцкі, ці можа быць такое м ці не?

Куніцкі вылазіць з-за свайго стала і падыходзіць да стала Бранзельса. Глядзіць у паперу.

К у н і ц к і. Не магу точно сказаць... Таварыш Верабей, як па-вашаму?

Падыходзіць Верабей і глядзіць.

В е р а б е й. Таварыш Карась, ідзіце гляньце.

Карась падыходзіць.

К а р а с ь. Чорт яго ведае, вельмі ж адзін канец угору задзёрся, добра кажа, як у заядлага сабакі хвост... Таварыш Блізкабач, можа, вы экспертызу зробіце?

Падыходзіць Блізкабач.

Б л і з к а б а ч (*гнецца да паперы цераз спіны другіх*). Як мне здаецца, дык такога м не бывае і быць не можа. Трэба хіба пазваць Максіма Максімавіча Гвазда-Угэтачнага, ён на гэтым зубы з'ядае. Максім Максімавіч!!!

Г о л а с з к у т к а. Папёс наверх ордэр падпісваць.

Г о л а с Б р а н з е л ь с а. Пазавіце кур'ера.

Блізкабач выходзіць зваць кур'ера. Цераз хвіліну ўваходзяць яны ўдвух.

Б р а н з е л ь с. Тав. Віляй, пазавіце зверху Максіма Максімавіча.

Кур'ер выходзіць і прыходзіць з Максімам Максімавічам.

Б л і з к а б а ч. Максім Максімавіч! Ці можа гэткае м быць?

М а к с і м М а к с і м а в і ч. А хто яго ведае. Цяперашнім светам чаго не можа быць!

Усе з вялікім расчараваннем адступаюць на крок ва ўсе бакі ад стала і, растапырыўшы рукі, стаяць і маўчаць.

К у р ' е р (*гледзячы ў паперу*). М можа быць усякае. За старым пажымам, я памятаю, пачальнік палаты ды, бывала, калі напіша, дык о ў яго, як і выходзіць, а б ні на адну літару не падобна, а больш усяго падобна да густага грэбня, якім бабы малым дзецям усякую брыду з галавы вычэсваюць. Так што, бывала, уг-га, каб мне столькі здароўя, колькі было ў канцылярый клопату, пакуль яго пісаніну разбяруць. Аднак жа, нічога, разбіралі ды з гэтага хлеб елі. Уг-га, каб мне столькі здароўя!..

Г о л а с к а с і р а. Падавайце ардзяры! Публіка чакае!

Б р а н з е л ь с. Рабі тут што хочаш... Пазавіце хіба тав. Барабаша.

Кур'ер ідзе зваць Барабаша.

Б а р а б а ш. Што тут такое? Тэлеграма важная прыйшла?!

Б р а н з е л ь с. Вось тут ваша рэзалюцыя на паперы, у якой ні пачаткаў ні канцоў не відаць.

Б а р а б а ш (*перапалохаўшыся*). Ну?!

Б р а н з е л ь с. Ці м ці в — чорт яго разбярэ! Рабі што хочаш.

Б а р а б а ш (*разглядаючы паперу*). Дзела запутана. Я не прыглядаўся. Даручаецца вам, тав. Бранзельс, выясніць справу і пасля паведаміць мне. Я чалавек точны!

Заварочваецца і выходзіць. Усе разыходзяцца і садзяцца за свае сталы.

Б р а н з е л ь с (*адзін перад Мірмановічам з папераю ў руках*). Рабі што хочаш. Сам заварыў кашу, а цяпер расхлёбвай! Каб ім у жываце хлёбала!.. (*Крэчка і чухаецца.*) Ага! тав. Віляй, запясіце ўсю гэтую музыку наверх, аддайце таварышу Цыпкатуру, пяхай сам разбярэцца, ды раскажыце яму ўсё, у чым справа!

К у р ' е р *(выходзячы з паперай)*. Распачнуць, трасца іх мацеры, валынку, дый паводзяць цэлы дзень папіку. А ты пасіся то ўзад, то ўперад, як ганчак... А каб іх погі не пасілі, каб іх! *(Лянае дзвярыма.)*

Бранзельс садзіцца і пачынае гортацца ў паперах. Усе маўчаць, лічаць, шалясцяць паперамі, кашляюць, адхаркваюцца, моцна смаркаюцца. Касір выдае людзям з касы грошы. Мірмановіч адыходзіць убок, садзіцца на канапку і пачынае драмаць.

Б р а н з е л ь с *(сам сабе)*. Няхай разбіраецца там, ён на паўтара чырвонца больш бярэ ў месяц.

Ц і х і г о л а с у к у т к у. Не на паўтара, а на 15 руб. і 44 капейкі.

Д р у г і г о л а с. Таварыш Бранзельс акругляе суму.

П е р ш ы г о л а с. Ага!..

Зноў усё ціха. Раптам уваходзіць к у р ' е р. Дае тую самую паперу Бранзельсу.

К у р ' е р. Таварыш Цынкштатур заявіў, каб самі ра-
забраліся.

Б р а н з е л ь с *(бярэ паперу)*. Ды яны ж і зубы свае з'ядаюць на тым, што ўсё заяўляюць! *(Мірмановічу.)* Вось што, малады чалавек! У нас сягоння серада, а вы зайдзіце ў пятніцу. Да пятніцы я пастараюся выясніць справу.

М і р м а н о в і ч выходзіць. Бранзельс глядзіць на паперу; пасля паволі падсоўвае яе пад шчоты на сталю. Круціць галавою, цмокае і закапваецца ў паперы.

Г о л а с к а с і р а. Ардзяры!

Г о л а с з к у т к а. Падпісваю.

Нехта за заднім сталом пачынае душыцца кашлем.

Заслона

З ДРАМЫ

АСОБЫ У ГЭТЫМ МАЛЮНКУ:

Сяргей — бяздомны валацуга, парабак, гадоў 36.

Стась Міхаліччык — селянін. Валасы такія рэдкія, што здаецца лысым; хітры, але хітрасць яго — не хітрасць злачынцы; любіць пакніць над кожным; жартаўлівы; гадоў 45.

Лявон — лясны аб'ездчык. Чорны, драбпатвары; 38 год; спакойны чалавек.

Агата — гаспадыня, жонка аб'ездчыка; 34 гады; чарнявая, з колерам сялянскай утомленасці на прыгожым твары, але свежая і здаровая.

Таня — сёмы год
Міхалка — дзевяты год } іх дзеці.

Якуб Якубоўскі — старшы музыка, былы дзяк, год сорак два; трохі сутулаваты ў шырокіх плячах.

Музыкі — (капэла). Скрыпкі, флейты, басэтя.

Зацішны куток аб'ездчыкавага двара. Каля адчыненых дзвярэй пуні Сяргей малое калёсы, курыць махорку і спрытна паплёўвае на калясо. За пуцяю — сцяна хвойнага лесу. Сонечны дзень у канцы ліпеня; далёка за поўдзень. Сяргей пробуе спяваць сабе пад нос невыразным напевам. Злева цераз пералаз звешваецца нага і пасля перакідаецца постаць Стася Міхалінчыка ў палатанай камізэльцы і з пугаўём у руках; у губах папяроста, у руках запалкі; садзіцца на пералазе закурваючы; ад пералаза ідзе сабе як ішоў; раптам, убачыўшы Сяргея, схамянуўся, прыпыніўся, прыглядаецца, аж жахнуўся.

Стась Міхалінчык. Я цябе, здаецца, недзе бачыў.

Сяргей. Можна, ты мяне дзе і бачыў.

Стась Міхалінчык. Дзе ж гэта я цябе мог бачыць? От уваччу ты ў мяне стаіш, як толькі глянуў я на цябе!.. От бо памяць у мяне, каб яна спрахла... Дзе ж гэта я...

Сяргей (*углядаецца на Стася Міхалінчыка і пасля расцягвае твар жартаўліваю ўсмішкаю*). А ты, падла, лысець пачаў. Чаго гэта ты? Гы-ы...

Стась Міхалінчык. Дык і ты мяне пазнаў?.. Ведасш! Слухай... І голас знаёмы. Няўжо гэта?.. Ці не тут, на гэтым самым двары, мы з табою, браце ты мой... Гадоў чатырнаццаць таму назад... Пачакай, пакажы руку. (*Шпарка падыходзіць да Сяргея.*)

Сяргей. Нашто табе рука, што ты так не пазнаў? Пазнаў жа.

Стась Міхалінчык. Закасай рукаў.

Сяргей. І так жа пазнаў, калі пра руку ўспомніў. Галава!

Стась Міхалінчык. Сяргей, даўпейшы парабак старога аб'ездчыка? А бра-а-атка...

Сяргей. Чаго ты, падла, аблысеў? Гэта ж, бывала, у Стася Міхалінчыка гэтакая рыжкая чупрына была, а цяпер — аж мазгі свіцяцца. Не шануеш ты сваіх мазгоў. *(Закасвае рукаў. Стась Міхалінчык падступае бліжэй, глядзіць, Сяргей падміргвае яму ў твар, ціха высвіствае.)* Ну што, пазнаў?

Стась Міхалінчык. А братка... Зноў ты тут. Запясло ж цябе зноў сюды, праз гэтулькі год. А-я-й, Сяргей. Дзе ты гэтулькі бадзяўся?

Сяргей. Хіба малы свет?

Стась Міхалінчык. Дык ты падзе і не асеў за гэты час?

Сяргей. А пашто мне асядаць?

Стась Міхалінчык. Як жа ты зноў сюды прыблытаўся?

Сяргей. Ногі прывялі. Дый пацягнула нешта сюды. *(Маўчанка.)* Тут жа, брат... Ёмкае было тады лета!.. не забыўся? *(Зноў закасвае рукаў. Стась Міхалінчык зноў разглядвае руку. Сяргей задумёна пасвіствае.)*

Стась Міхалінчык *(задумёна)*. Я тады цябе быў здорава сцэбануў... Думаў, што рука папалам. Думаю — зверне ён мне галаву, як выйдзе з больніцы, ажно ж ты згінуў недзе зусім адгэтуль... Даўно ты тут зноў?

Сяргей. Ад пядзелі.

Стась Міхалінчык. Я чуў, што новы парабак у аб'ездчыка. Але што гэта якраз ты — дык... Лезу цераз пералаз, бачу — ты, і не ты.

Сяргей. Хіба я стары гэтакі зрабіўся?

Стась Міхалінчык. Змяніўся. Што быў хлопец гадоў дваццаць, а што мужчына... А здаровы ты які зрабіўся, разбыўся як. Тады гэта, як сцэбануў я цябе быў... па руцэ, дык напроці мяне ты быў як чарвяк, блазеп... Злаваў ты тады на мяне доўга?

Сяргей. Каб тады адразу ты мне дзе папаўся, дык я цябе не пашкадаваў бы.

Стась Міхалінчык. А цяпер?

Сяргей. Што было, тое прайшло. Няма чаго старога ўспамінаць.

Стась Міхалінчык. Я цябе хацеў шмаргануць дзе па мяккім месцы, каб не скалечыць...

Сяргей. А тут якраз, ліха ёй, рука падвярпулася.

Стась Міхалінчык. Але ж.

Сяргей. І здорава ты мяне быў чыркашуў. Тая і баба не варт гэтага.

Стась Міхаліччык. Ты думаеш не варт?

Сяргей. Чорт яго за бабу біўся калі. Гэта адно што пад п'янку тады падкруцілася ўся гэтая музыка.

Стась Міхаліччык. А ты ж здаравейшы быў за мяне, і спрытнейшы... Маладзейшы... Гадоў на дванаццаць?

Сяргей. Ты цверазейшы быў.

Стась Міхаліччык. А прызнайся, ты тады здорава нудзеў на ёй?

Сяргей. Усяго было.

Стась Міхаліччык. Як жа ты адразу пасля гэтага прапаў быў, самахоць падаўся адгэтуль?

Сяргей. А ты, прызнайся, стары д'ябал, рад быў, што я табе саступіў з дарогі, што пакіпуў яе? Эх ты, лысы... Жывеш, кажаш? Добрая з яе табе гаспадыня выйшла? Колькі дзяцей напладзілі?

Стась Міхаліччык. Дзяцей?

Сяргей. Але, дзяцей. (*Відаць, што неспакой нейкі апаноўвае яго.*)

Стась Міхаліччык. Дзяцей?.. З ёю?..

Сяргей. Чаго ты гэтак?.. Падыдзі сюды!

Стась Міхаліччык (*первова ўсміхаючыся*). Дык я ж з ёю не... гэтае... Ты што, ты слухай, кажаш ад пядзелі ты тут?

Сяргей. Але.

Стась Міхаліччык. Ну, што, як табе яна?.. Як ты што гаварыў з ёю?

Сяргей. З кім?

Стась Міхаліччык. З ёю.

Сяргей. Дзе?

Стась Міхаліччык. Ну тут, ну.

Сяргей. Чаму тут?

Стась Міхаліччык. Чаго ты дзівішся?.. Аг-га-а, вось як... ты... от што... Гаспадыні, аб'ездчыхі няма, здаецца, дома цяпер?

Сяргей. Няма.

Стась Міхаліччык. Дык ты гаспадыні свае яшчэ не бачыў?

Сяргей. Не. А што? (*Як бы ўстрывожана, падняўся.*)

Стась Міхаліччык. Як паехала ў пядзелю ў ля-сніцтва на сваю атаву, дык няма яшчэ... Вось яно... Дык, кажаш, не бачыў яшчэ гаспадыні. (*Хітра смяецца; адыхо-*

дзіцца ад Сяргея, бярэ пугайё пад паху, ціха пробуючы разгатаць, закурвае.)

Сяргей (шырока расплюшчанымі вачыма глядзіць на Стася Міхалінчыка). Чаго ты?.. Ты чаго? Чаму ты пра гаспадыню рантам загаварыў? (Падступае бліжэй.) Гавары, чаго ты рагочаш? Гавары! (Маўчаць абое.) Гавары, што ты мяне круціш?

Стась Міхалінчык. Хэ-хэ, узяло цябе за пыркі... Здагадаўся?

Сяргей. Што здагадаўся!? (Пераскаквае цераз калясо, шпарка ідзе да Стася Міхалінчыка, той адыходзіцца задам да пералаза. Сяргей хватае яго за камізэльку, прыпірае да пералаза.) Гавары, лысы грыб, не ўводзь мяне ў злосць!

Стась Міхалінчык. Дык ты гаспадыні не бацьчыў? (Рагоча. Рантам сціхае зусім.)

Сяргей. Чаго ты маўчыш? Зараз от скамячу ды калі пушчу на той бок плота. (Трасе Стася Міхалінчыка.)

Стась Міхалінчык. Пусці, ты!

Сяргей. Ну!

Стась Міхалінчык вырываецца. Убягае з плачам Т а н я.

Т а н я. Міха-алка-а! (Плача.) Дзе Міхалка? Конь у капусту ўлез.

Стась Міхалінчык (сядзіць на пералазе, зашпільвае камізэльку). Чаго ты чэпішся, вар'ят. Што з табою зрабілася?

Т а н я. Дзе Міха-алка?

Сяргей. Ты не дасі рады кашу?

Т а н я. Не-е-е.

Сяргей. Хадзем... Кудэю ён улез? Плот паламапы? Ці цераз верх ўскочыў? (Выходзіць з Таняю.)

Стась Міхалінчык (нагінаецца, паднімае пугайё). От будзе работы! Няўжо ён і не здагадваецца, да каго зноў службыць папаў? Цікавае будзе спаткацца, як прыедзе яна! Будзе штука! (Ціха рагоча, ляпае пугайём сабе на калошы. Ідзе ад пералаза да пакінутага Сяргеем каляса, разглядае, спрабуе фарбу пугайём.) От Лявону калёсы малое, з жопкаю ў госці ездзіць. Ці не сам за фурмана сядзе? (Задумёна смяецца.)

Цераз пералаз пачынаюць пералазіць адзін за адным музыкі. З імі Якуб Якубоўскі. Трохі пад хмелем. Якуб Якубоўскі п'янейшы за ўсіх.

Якуб Якубоўскі. Здароў, Стась!

Стась Міхаліччык. Здароў. Адкуль вас гопіць цэлую капэлю?

Якуб Якубоўскі. На Якімовічаўскіх хутарох вяселле гралі. Ад пядзелі гулялі.

Першы музыка. Страшэнная моц колькі кілбас пераелі. *(Садзіцца на калоду, падкручвае струны.)*

Другі музыка. І гарэлкі колькі перапілі! *(Прыніраецца плечуком да плота.)*

Трэці музыка. А дзяўчат было!.. Багатая шляхта вяселле спраўляла.

Якуб Якубоўскі. Ціха, вы, майстры!.. Стась, маеш курыва?

Стась Міхаліччык. На.

Якуб Якубоўскі. А ў мяне дома ні кошана, ні вожана.

Стась Міхаліччык. А ты ўсё, падла, вяселлі граеш. Лягчэйшы хлеб!

Якуб Якубоўскі. Упраўлюся, калі захаджуся... Галава баліць... Братка ты мой!.. Лявоп можа, і крыўдзіцца, што мы цераз яго двор ход зрабілі... *(Курачы, садзіцца каля недамалёванага каляса. Музыкі — некаторыя садзяцца, некаторыя топчуцца.)*

Стась Міхаліччык. Якуб!

Якуб Якубоўскі. Чаго ты?

Стась Міхаліччык. Ці памятаеш ты Сяргея?

Якуб Якубоўскі. Якога Сяргея?

Стась Міхаліччык. Што даўней, гадоў дваццаць мо таму, тутака ў старога аб'ездчыка парабкам служыў.

Якуб Якубоўскі. Гэта якога ты цераз аб'ездчыкаву дачку чуць не скалечыў быў?

Стась Міхаліччык. Але. Нашто старое ўспамінаць.

Якуб Якубоўскі. Памятаю я яго.

Стась Міхаліччык. Дык ён цяпер ізпоў тут.

Якуб Якубоўскі. Дзе?

Стась Міхаліччык. От тут, о! На гэтым самым двары зпоў службыць паняўся.

Якуб Якубоўскі. Ну?!

Стась Міхаліччык. Без пу.

Першы музыка. Той самы Сяргей? І да тае самае папаў зноў? Тагды вельмі ж надаў за ёю — лоўкая была

дзяўчына — а гэта гаспадыня яго, самая сапраўдная... Як гэта ты тагды, Стась, думаў, што яна за цябе пойдзе? Ты ж папроці Сяргея стары і тагды быў.

Другі музыка. Няўжо Сяргей ізноў тут? Ці даўно? Нешта ж не відаць яго было.

Стась Міхалінчык. Ад пядзелі. І яе яшчэ не бачыў.

Якуб Якубоўскі. А што табе гэта ўкалола.

Стась Міхалінчык. Што?

Першы музыка. Як гэта, Якуб, ты казаў, тая полька граецца, калі сціхае ўтур, дык зараз на дзве струны хватаць?

Другі музыка. Але, на дзве. Бо другая струна павінна быць заместа ўтуру.

Першы музыка. О гэтак? *(Пробуе граць.)*

Якуб Якубоўскі. Ціха вы, майстры!

Стась Міхалінчык. Заграй, браце, заграй... Што ты яго сцішаеш, пяхай заграе... Грай, не бойся.

Якуб Якубоўскі. Чаго яму баяцца... Хадзем. *(Паднімаецца, выцірае хустачкаю лоб і ў сярэдзіне шапку. На твары ў яго маўклівая, стомленая ўсмішка.)*

Стась Міхалінчык. Чаго хадзем, утпеце што-небудзь. Што вы гэтак патаміліся? Гультайскі хлеб не цяжкі.

Якуб Якубоўскі *(кпліва)*. Ах, як ужо ты, ліхепка табе, утаміўся, каля гэтага каляса курачы! *(Нешта гаворыць Стасю Міхалінчыку.)*

Першы музыка. Што ты нас гультаямі робіш!

Другі музыка. Але, работнік знайшоўся.

Першы музыка *(пробуе граць польку)*. Здаецца, гэтак у тым месцы? Якуб!

Якуб Якубоўскі. Га?!

Першы музыка. Гэтак? пытаю! *(Грае.)*

Якуб Якубоўскі. Не, не гэтак.

Першы музыка. А як?

Якуб Якубоўскі. Нешта я і сам не памятаю. У галаве ў мяне ўсё роўна як у цыгана за пазухаю.

Стась Міхалінчык. Чаму?

Якуб Якубоўскі. Цёмна і пуста. Ніякае перспякцівы.

Стась Міхалінчык. А пі-пі?

Якуб Якубоўскі. Апі каліва.

Стась Міхаліпчык. То чаму ты дзякоўства кінуў?

Якуб Якубоўскі. Што ты мяне спавядаеш! Пайшоў ты!

Першы музыка. Халера яго ведае. У каторым гэта месцы на дзве струны трэба націскаць!

Ціха грае на скрыпцы. Адзін за адным далучаюцца да яго пеўзаметку музыкі. Граюць усе. З'яўляецца Сяргей.

Стась Міхаліпчык. Не лішне весела ад вашага гэтага грання. *(Моўчкі слухае. Да Якубоўскага.)* Ты дык не піў бы, не еў бы, абы каб граць табе.

Якуб Якубоўскі. Чаму не піў бы! Нашаму брату выпіць трэба.

Першы музыка. Наш брат дзе грае, там п'е і гуляе.

Другі музыка. А пяхай яно згарыць, сабачая работа. Унь людзі сена возяць, а я каторы дзень лынды б'ю. Хоць дадому не ідзі! Чэрці яго ведаюць, з якога боку там пачыпаць цяпер.

Стась Міхаліпчык. Я табе даўно казаў, што ты ў сабачую скуру пусціўся. От будзеш гэтак валачыцца па людзях ды ўсё граць на чужую пацеху, пакуль сам душэю заграеш.

Другі музыка. Можна ты і праўду кажаш. *(Садзіцца на бярвяно.)*

Сяргей. Якую там праўду, брэша, падла.

Якуб Якубоўскі *(выцірае хустачкай лоб; углядаецца ў Сяргея)*. Здаецца, гэта ты і ёсць.

Сяргей. Але, гэта я.

Якуб Якубоўскі. Мне ўжо добрыя людзі казалі, што ты зноў тут. Ой, даўно ж я цябе не бачыў.

Сяргей. Дык паглядзі.

Якуб Якубоўскі *(падыходзіць да Сяргея)*. Здароў! *(Цалуецца з ім.)*

Сяргей. Э, ты ўжо сёння чарку выпіў.

Якуб Якубоўскі. Дый не адну... з вяселля іду.

Сяргей. Якім ты цяпер простым чалавекам стаў. А тады бывала... Памятаеш, як я табе сена вазіў... Дзякоўства мусіць кінуў ужо? Цяпер гэта не ў модзе?

Якуб Якубоўскі *(маўчыць, выцірае хустачкаю лоб)*. Ат... *(З'яўляюцца Таня і Міхалка.)*

Стась Міхаліпчык *(да дзяцей)*. Калі мама прыедзе?

Таня. Тата казаў, што мама прыедзе сёння.

Міхалка. Тата ў канераціў пайшоў на цвікі.

Таня. І па селядцы. І там будзе чакаць, пакуль мама будзе ехаць. Бо мама адна не пераедзе цераз масток: жарабіца баіцца.

Сяргей. Дык як жа ты, Якубе, жывеш?

Якуб Якубоўскі. Людзей музыкаю цешу.

Першы музыка. Вяселлі граем.

Сяргей *(кліва да Стася Міхалінчыка)*. І табе ён вяселле граў?

Стась Міхаліпчык. От можа ён і табе неўзабаве заграе. *(Да дзяцей.)* Дык калі мама прыедзе?

Дзеці. Сёння.

Усе маўчаць і пераглядаюцца. Сяргей глядзіць на Стася, той холадна смяецца.

Якуб Якубоўскі. Ціха, майстры.

Музыка. Мы ж ціха.

Якуб Якубоўскі. Ціха ты, маханік!.. Хадзем.

Музыка. Ну і разбірае, каб на яе агні. Каб ведаў, дык не піў бы гэткаю гарачынёю.

Якуб Якубоўскі. Галава баліць, і сон марыць. Дурная галава заўсёды сама сабе пашкодзіць.

Стась Міхаліпчык. Галава-то твая разумная.

Якуб Якубоўскі. Але дурань яе носіць.

Музыкі рагочуць. Сяргей, смеючыся, зноў бярэцца за калясо. Музыка ідуць з двара. Якуб Якубоўскі бярэ пад руку Стася Міхалінчыка і ідуць астатнімі.

Стась Міхаліпчык *(кліва да Сяргея)*. От зараз пабачыць сваю гаспадыню. *(Да Якуба Якубоўскага.)* Ён яшчэ не ведае, што ў яго за гаспадыня.

Сяргей. Стась, я дагадваюся, няўжо? Гавары, гад!

Стась Міхаліпчык. А што табе гаварыць? *(Смяецца.)*

Таня і Міхалка. Мама прыехала. *(Бягуць з двара сустракаць. Сяргей нервова закурвае.)*

Стась Міхаліпчык *(да Сяргея, збянтэжана смеючыся)*. Твайго гаспадара мусіць хутка адсюль высяляць.

Якуб Якубоўскі. Чаму?

Стась Міхаліччык. Пасёлкаўцы ўсю гэтую дзялянку адсудзілі ад лясніцтва.

Якуб Якубоўскі. Можа цяпер і мне зямлі падбавяць.

Стась Міхаліччык. Ты ж і гэтае ўрабіць не можаш. Ты прывык, падла, да лёгкага хлеба. Колькі ты разоў дзякоўства з сябе ні скідаў — усё роўна...

Якуб Якубоўскі (*цягнучы пад руку Стася Міхаліччыка*). От я калі захаджуся, дык у камуну падамся.

Стась Міхаліччык. Які цябе чорт там прыме?

Якуб Якубоўскі. Чаму? Музыку і там любяць... Я ахвотна.

Стась Міхаліччык. Думаеш, там гарэлка дармавая будзе?..

Сыходзяць з двара. Чуваць, як Якубоўскі вітаецца з некім за сцянаю. Праз двор праходзіць Агата, з ёю Лявон і дзеці.

Лявон. Вось чалавека я наняў на два тыдні памагчы касіць. Мне з сярэдзінаю за гэтыя дні яшчэ горш стала. Ледзьве хаджу.

Агата глядзіць на Сяргея. Пазнае. Твар у яе выцягваецца. Таксама ў маўклівым хваляванні глядзіць на яе Сяргей. У Агаты падае з рук пакунак. Цераз плот перавешваюцца цікаўныя твары Міхаліччыка і Якубоўскага. Цішыня.

ВЫЗВАЛЕННЕ

СЦЭНЫ

1. На руінах

Адвечным шумам сваім стары лес не парушае жудаснае цішыні. Усё маўчыць і чакае, як перад пачаткам страшнае павальніцы. Ля самага лесу разбураная палякамі вёска — попелішчы хат, руіны. Дзве-тры апошнія хаты ў самым лесе ледзьве засталіся стаяць. На пярэднім плане — студня, вуліца тут шырокая, як бы пусты пляц. Ля студні двое дзяцей — Міхалка і Настачка, гуляюць у пяску з выстраленымі гарматнымі набоямі і вінтовачнымі патронамі. Больш падзе пікога, і ад гэтае пустаты і ад спакойнага ляснага шуму — яшчэ большая жудасць лажыцца на страшныя руіны. Дзеці гавораць.

Міхалка. От мне было страшна, як мы хаваліся з мамаю ў склепе!

Настачка. Ты думаеш, адно табе было страшна! І мне таксама. І маме.

Міхалка. Не, мама не баіцца.

Настачка. Чаму?

Міхалка. Бо мама вялікая.

Настачка. А ты думаеш, вялікія не баяцца?

Міхалка. Не. Мама не баіцца. Тата таксама. Каб баяўся, дык не пайшоў бы ў лес з стрэльбаю.

Настачка. А мама ж казалася, што гэта ён да дзядзькі па работу пайшоў.

Міхалка. Не, я ж ведаю.

Настачка. А чаго ж мама плакала ўночы, калі яна не баіцца?

Міхалка. А хіба яна плакала?

Настачка. Пяўжо ж не! Я сцішылася і ўсю ноч слухала, а яна думала, што я сплю і пічога не чую... Я хі-і-трая!

Міхалка. Я таксама хітры.

Н а с т а ч к а. Чаму?

М і х а л к а. Бо я падгледзеў, як той дзядзька, што зранку прыходзіў, схаваўся ў нас на гары. Я сцішыўся ў сенцах пад жорнамі і ўсё бачыў.

Н а с т а ч к а. Я ведаю, чаго мама плакала.

М і х а л к а. Ну чаго?

Н а с т а ч к а. Мама думае, што тату забілі. *(Плача.)*

М і х а л к а. Дурная ты. Тата вялікі і смелы. Смелых не забіваюць.

З лесу выходзіць абарваны чалавек — М а к с і м П ы л і л а. Крадзецца, аглядаецца.

М і х а л к а. Нехта ідзе!

Н а с т а ч к а. Міхалка, уцякайма ў хату, мне страшна. *(Нарыхтаваліся бегчы. Раптам пазнаюць.)*

М і х а л к а. Гэта ж тата!

Н а с т а ч к а. Тата!

Бягуць насустрач. Абнімаюць бацьку за ногі і гэтак ідуць з ім. Чалавек гладзіць іх галовы і падыходзіць з імі да студні.

М і х а л к а. Чаму ты кульгаеш?

Н а с т а ч к а. Табе баліць?

М і х а л к а. Нага?

Н а с т а ч к а *(праз слёзы)*. Кроў у цябе, тата-а-а.

М і х а л к а. На назе.

М а к с і м П ы л і л а. Чортавая маўчанка. Каб хоць крыкнуў хто. Як анямела ўсё!

М і х а л к а. Ты больш не пойдзеш?

Н а с т а ч к а. Будзь дома.

М а к с і м П ы л і л а. Палякаў не было тут цэлы дзень?

М і х а л к а і Н а с т а ч к а. Не.

М і х а л к а. Адно дзядзька нейкі схаваўся на гару.

М а к с і м П ы л і л а *(навесялеў)*. Схаваўся? Зранку ці пядаўна?

М і х а л к а. Зранку. Мама выправіла нас на двор; як ён хаваўся, я падлез пад жорны і падгледзеў. Мама пасля і гаворыць мне, што дзед вады напіўся і пайшоў, а я адно маўчу!

М а к с і м П ы л і л а ўсміхаецца, абнімае дзяцей і ідзе да самае апошняе хаты пад хвоймі. Знікаюць за хатаю. Пуста і ціха. За сцэнай тупат конскіх ног. Чуваць, як загаварылі раптам польскія салдаты. На сцэну выходзяць два польскія афіцэры — Д в а р а ц к і і Г л я н ц э в і ч і некалькі салдат з імі. Аглядаюць руіны і гавораць ціхавата.

Г л я н ц э в і ч. Вас хіліць дрымота?

Д в а р а ц к і. Не, я хачу піць.

Г л я н ц э в і ч. Як у снe я ехаў сёння цэлы дзень.

Д в а р а ц к і. Вы не спалі ўночы?

Г л я н ц э в і ч. Спаў. Але я еду па роднай зямлі, па сваёй зямлі, якую пакідаем бальшавіцкім кацапам.

Д в а р а ц к і (абыякава). Ах, праўда, вы тутэйшы.

Г л я н ц э в і ч. Я разумею пана Пшэвідніцкага, калі ён агопць і меч раіць класці там, адкуль адыходзім.

Д в а р а ц к і. А я не разумею.

Г л я н ц э в і ч. Пшэвідніцкі? Тры дачкі яго замужам за тутэйшымі магнатамі. А Плашчавічы, самы буйны яго маёнтак, учора спалілі хлопцы. А сына яго таксама забілі тут, на гэтай зямлі.

Д в а р а ц к і. Штаб! Дык гэта Плашчавічы Пшэвідніцкага маёнтак?

Г л я н ц э в і ч. Таму і спалілі, што там быў штаб. Хлопы, паўстанцы.

Д в а р а ц к і. Вы бачылі пасля гэтага Пшэвідніцкага?

Г л я н ц э в і ч. Так. Ён заўсёды пязменны. Цяпер вайна, і ён, як камень. Гэта жалезны чалавек і арыстакрат. Верны сын Жэчы Паспалітай, краёвы патрыёт.

Д в а р а ц к і. Я яго толькі раз бачыў.

Г л я н ц э в і ч. Ён ужо выязджае. Ён зараз тут празджаць будзе... Ведаеце план? Сам генерал распрацаваў. Мы адыходзім. Чыгунку скрозь пакідаем ім цэлую. Гэта пастка. Хто-небудзь застапецца ў іх у тылу ўзарваць мост, як толькі цягнік іх з штабам, камандаваннем, ці як там будзе, даедзе да маста. Штаб іх арміі ў гэтым цягніку, адсюль цяпер кіламетраў пяцьдзесят.

Д в а р а ц к і. Загаду яшчэ не дадзена?

Г л я н ц э в і ч. Сакрэтны загад зараз будзе. Я Пшэвідніцкага бачыў у тую хвіліну, як прыйшлі весткі пра штаб і Плашчавічы, ён толькі сціснуў зубы. За лесам мой маёнтак. А народ гэты — былыя падданья майго айца. Хлопаў тутэйшых усіх у твар ведаю. Там у той халупцы Пыліла Максім жыве. Стары Пыліла быў наш пастух, а я, малы, меў фантазію па ім верхам ездзіць. Бывала, заўсёды яго клікалі, я саджуся на яго, а ён ракам возіць мяне па сабе па дзядзішцы.

За сцэнай тупат конскіх ног. На сцэну выходзіць Пшэвідніцкі з лёкаем. Ён падае Глянцэвічу руку. Ціха гаворачы, адыходзіць у глыбіню сцэны. Салдаты, што застаюцца ля студні, адразу веселяюць, трымаюцца вольна, дастаюць і п'юць са студні ваду.

2. На дзіцячых вачах

У хаце Пылілава жонка закалыхвае дзіця. Цішыня, і чуваць, як тут жа за вокнамі шуміць лес. Жанчына ціха спявае дзіцяці і гаворыць сама з сабой.

М а р ы л я. Божа мой, што я параджу адна. Аж дрыжу ўся сярод гэтае пусткі. Упачы ўсё неба ў агні, пават у неба гляпуць нельга спакойна. Ніводнае падзе мясцінкі няма... Спі, маленькае, спі... *(Спявае малому. На дварэ дзіцячыя галасы, шум. Марыля глядзіць здалёк у акно.)* Максім!.. Настачка! Міхалка!

У хату ўваходзяць — Настачка, Міхалка і Максім Пыліла. Марыля кідаецца да Максіма, смяецца, плача!

М а к с і м. Хоць прысесці на хвіліну.

М а р ы л я. У гэтакім жаху набыла я ўсе гэтыя дні!

М а к с і м. Пасля таго гвалту не былі больш?

М а р ы л я. Тут не. Адно палілі залесныя хутаркі... Усе нашы суседзі ў лесе сядзяць — хто куды паразбягаліся, няма тут ужо дзе дзецца.

М і х а л к а *(наказвае на столь.)* От там ён схаваўся.

Марыля і Максім пераглядаюцца. У Марылі дрыжаць губы. Максім усміхаецца.

М а к с і м. Ты дагледзіш усюды! Уладзімер!

М а р ы л я. Я старалася, каб яны не бачылі.

Глядзіць на дзяцей, уся ўздрыгваецца. Відаць, што змучана яна за гэтыя дні, стрывожылася. У хату ўваходзіць У л а д з і м е р — малады хланец, аброс увесь барадою, адзежа на ім вывалена ў зямлі, твар абветраны. Максім садзіцца і кладзе ля сябе рэвальвер.

У л а д з і м е р. Дзяндобры.

М а к с і м. Ну?

У л а д з і м е р. Ты раскажвай.

М а к с і м. Плашчавічы спалілі і штабную канцылярыю не ўспелі яны выратаваць.

У л а д з і м е р. Гэта чуў.

М а к с і м. А ты што?

У л а д з і м е р. Я цэлы дзень прасядзеў тут. А ўсю ноч ішоў. Зараз пачнуць адступаць і з гэтага месца. Цяпер трэба вартаваць вёскі, каб не палілі і каб дабра не забіралі.

М а р ы л я. Я не вытрываю тут адна і некалькі дзён... Абы поч — усё неба ў агні, палае ўсё навакол... І адзінота гэтая... Што нам рабіць...

Максім. Не мпога асталося перацярпець. Можка б, дзеці выйшлі з хаты па момант... Настачка, Міхалка, ідзіце па двор, пагуляйце крыху, зараз я вас паклічу...

Дзеці паслухмяна ідуць з хаты. У дзвярэй Міхалка спыняецца на момант, усміхаецца бацьку ў вочы. Максім гладзіць яго па галаве і зачыпяе за ім дзверы.

Максім. Цяпер усе мы збіраемся ў лесе, за чыгуначным мастом. Я адно перавяжу пагу і рушым. (Да Марылі.) Пацярні, перабудзь дзён колькі, тады павала адыдзе... Глядзі дзяцей.

За сцэнай гавораць палякі. Максім і Уладзімер кідаюцца хавацца, але ўжо ў сенцах хтосьці чуваць. Максім адчыпяе акно і выглядае, але і там кагосьці бачыць. Кідаецца назад і ў распачы зноў да акна, скача ў яго. Уладзімер следам за ім строіцца. Дзесьці ж за сцэнай хтосьці закрычаў, і Уладзімер застаецца ў хаце. Спакойна азіраецца, адзірае ў кутку з падлогі дошку, лезе туды. Марыля пакрывае дошку зноў. Дошка тырчыць, і яна кідае па яе ўсялякія лахманы. Цішыня. Настачка і Міхалка ўбягаюць у хату, кідаюцца да маці. Маці дрыжыць і плача, пагнулася пад калыскаю.

Марыля. Божачка мой, калі гэта спакой будзе?! Максім! Пасіраціць ты захацеў дзеці свае. У людзей хаты папалены, але хоць самі могуць спакойна вярнуцца, хоць на попелішча сваё. А гэта — туляцца трэба... А жытцо тое — ні жаць яго, ні пакідаць намарна. Асыпаецца яно, пераспела, божа мой!.. Як неспакойна!.. Каб хоць спакой хутчэй, каб пажыць на свеце ціха...

Калыша дзіця. У хату ўваходзяць: Пшэвідніцкі, афіцэры — Глянцэвіч і Дварацкі і некалькі салдат. Марыля дрыжыць уся ад жудасці, туліцца да калыскі. Пшэвідніцкі зморана садзіцца ля стала і махам рукі запрашае сесці афіцэраў. Міхалка і Настачка туляцца да маці.

Пшэвідніцкі. Еду!.. Я думаю, панове, — мы вярнемся.

Глянцэвіч. Выправадзіць бабу!

Дварацкі. Уцячэ.

Глянцэвіч. Дзіця пакінуць тут! Не ўцячэ!

Салдаты выпіхваюць Марылю з хаты, яна ля парога азіраецца па калыску, яе бяруць пад рукі і выкідаюць. Настачка і Міхалка аж зайшліся з плачу. Неўзабаве кідаюцца ў сенцы, следам за маці.

Глянцэвіч. Узарваць мост даручана будзе мне. Заставацца мне трэба будзе ў іхнім тылу. Штаб іхняй ар-

міі павішен наплысці пад мастом разам з усім цягніком.
Пшэвідніцкі. Ну, я выязджаю. Мы ўбачымся тут жа, у сваіх маёнтках, у лепшыя часы і пеўзабаве.

Цалуецца з Глянцэвічам і развітваецца з Дварацкім. Выходзіць. Салдаты ўводзяць у хату Максіма Пылілу. Марыля ўбягае за ім з плачам. Настачка і Міхалка дрыжаць ад страху.

Глянцэвіч. Ну?

Максім. Нічога, пане.

Дварацкі. Чаго ўцякаў?

Максім. Напалохаліся ўсе мы, пане. Час неспакойны. Вайна.

Глянцэвіч. Ну! Плашчавічы паліў?!
У Максіма задрыжалі губы і твар пабялеў. Але ён зараз жа ўзяў сябе ў рукі.

Максім. Чуў, паночку, што Плашчавічы згарэлі.

Дварацкі. Чуў? Ты чуў!

Глянцэвіч. Ты сам паліў!

Дварацкі. Ён мне самому пра ўсё раскажа. А не скажа — сам застрэлю, як пса.

Глянцэвіч. Трымаць яго.

Максіма збіраюцца выводзіць. Глянцэвіч не спускае з яго вачэй. Максім Пыліла таксама глядзіць на Глянцэвіча. Глянцэвіч раптам б'е яго па твары. Настачка і Міхалка закрычалі. Марыля падае на калені перад Глянцэвічам, той адыходзіць. Дык яна паўзе следам за ім.

Марыля. Паночку, вы ж наш пан! Паночку, вы нас ведаеце. Вы нас...

Глянцэвіч. Прэч!

Максіма выводзяць. Марыля на каленях паўзе за Глянцэвічам.

Глянцэвіч. На допыт і... застрэліць. Паход!

Спыняецца, абварочваецца назад і ботам адкідае ад сябе Марылю. Яна ўсхватваецца, становіцца перад ім і кідае яму ў вочы, трымаючыся рукою за пабіты ботам твар: «Гад! Панская поскудзь! Кат!» Дрыжыць, кідаецца да калыскі, туліцца да яе, гаворыць: «Сні, сыночак, расці, каб моцны вырас, тады мо абароніш маці ад паноў!» Глянцэвіч асадкаю рэвальвера б'е яе ў плечы. Настачка і Міхалка кідаюцца ў куток. Глянцэвіч даў нагою ў калыску, калыска пахілілася на бок, і дзіцянё ўпала. Чуваць страшны, цвёрды стук, і дзіцянё пават не абазвалася. Глянцэвіч з выглядам гапарыстага пакутніка выходзіць з хаты. Марыля рве на сабе валасы, разрывае каўнер сарочкі. Як апямелая стаіць над нежывым дзіцём. На твары

яе люструецца вар'яцтва. Яна спакойна бярэ з зямлі дзіцянё, кладзе пазад у калыску і калыша. Пачынае спяваць калыханку. За

вокнамі ціха шуміць лес, жудасная цішыня спавівае ўсё, і ў ёй, як странны дысананс, гучыць калыханка. І тут Марыля пачынае разумець усё. Азіраецца па хаце. Апомпілася, зразумела ўсё. Бачыць па лаве Максімаў рэвальвер, бярэ яго і кліча Настачку і Міхалку. Паволі ідзе да дзвярэй, з пакутаю на твары, і вядзе з сабою дзяцей. З-пад дошкі вылазіць Уладзімер, цвёрдасць па яго твары. Раптам за сцэнай галасы польскіх салдат, выдзяляецца Глянцэвічаў голас, дым засцілае вокны, шыбапуў у акно агонь.
Хата гарыць.

3. Без далікацтва і пакоры

Запята палякамі горад. На цэнтральны пляц сыходзяцца некалькі вуліц, ад пляца яны ідуць у глыбіню горада, уніз. У глыбіні сцэны — адно пасуіраць другога — паабапал вуліцы, што проста ідзе, — касцёл і царква. Нядзеля, за поўдзень, у бажніцах адбываецца пабажэнства; звоняць у царкве і касцёле. Па пляцы, з вуліц у вуліцы, праходзяць усялякія людзі. Для касцёла лёкаі чакаюць паноў, дробная засцяпковая і гарадская шляхта, там жа стаіць польская вайсковая варта: у касцёле на імшы шмат магнатаў і вайсковых чыпоў. Для царквы таксама народ, гарадское мяшчанства, ёсць і вясковыя сяляне, часта густа можна бачыць былога царскага чыноўніка, але ён ужо дапасавалася да новае ўлады і дзяржавы — у яго ўжо часамі «бялы ожэл» на шапцы. Насупроць сярэдняе вуліцы, пасярэдзіне між царквой і касцёлам — старцы, некалькі лер, некалькі жаночых галасоў і мужчынскіх. Яны сядзяць на зямлі, перад імі разасланая дзяружка, на якую людзі кідаюць хто што мае з сабою. Непадалёку ад старцоў Марыля, яна на пярэднім плане, а ля яе Настачка і Міхалка. Спявае старэчы хор:

Матка боска глянула
На галодных сіротак,
Былі яны голыя,
Босыя, галодныя.
Матка боска сумелася,
Уся засмуцілася;
Небаракам-сіраткам
Колькі трэба хлеба
З неба спусціла.

Настачка і Міхалка з цікаўнасцю азіраюць людзей, места, прыглядаюцца, прыслухоўваюцца да ўсяго. Марыля сядзіць, апусціўшы вочы. У царкве звоняць. Пасля пабажэнства з царквы ідзе епіскап. З царкоўнага ганка ён благаслаўляе старцоў і ідзе далей. Марыля раптам паднімаецца, хапае за рукі Настачку і Міхалку, кідаецца да епіскапа. Ён думае, што яна гэта падводзіць дзяцей пад благаслаўненне, і ўзпімае руку.

Марыля. Аіцець святы наш, злітуйся, паратуй нас, ты можаш...

Епіскап. У чым твая просьба, дзіця маё?

М а р ы л я. Пусцілі мяне з малымі дзецьмі з торбаю на свеце, хатку сналілі, дзіцяцё маё маленькае забілі аб зямлю галоўкаю, а яго, чалавека майго, пагналі страляць. Ён тут, нашы людзі мне казалі, яго сёння цэлы дзень вядзяць з дошыту па дошыт. Папрасі, айцец наш, ты маеш сілу, каб яго пусцілі! (*Кідаецца яму ў ногі.*)

Е п і с к а п. Калі ён певінаваты, яго пусцяць. (*Ідзе далей.*)

З касцёла выходзіць народ. Лёкаі ўслужваюць папам, і вайсковая варта выстройваецца. Выходзяць польскія афіцэры, з імі папі, паненкі і папы. Д в а р а ц к і і Г л я н ц э в і ч пад руку з дачкою П ш э в і д н і ц к а г а. Сам П ш э в і д н і ц к і ідзе крыху ззаду. Пшэвідніцкага дачка ў белым убранні, на ёй зіхаціць золата. І ўся кампанія павокал яе зіхаціць убраннем. Старцы строяцца падацца бліжэй да касцёла, паліцыянты адганяюць іх, таксама адціскаюць пазад увесь просты народ. Марылі ўглядаецца ў народ ля касцёла, пазнае Глянцэвіча.

М а р ы л я. А божа! (*Да Настачкі і Міхалкі.*) Унь той!..

Роспач па яе твары. Настачцы і Міхалку страшна. Міхалка азіраецца ў вуліцу, што за царквою. Адтуль вядуць арыштаваных сялян.

М і х а л к а. Тату вядуць!

Марыля прыглядаецца, наднімаецца пасустрач, Настачка і Міхалка не адстаюцца ад яе. Арыштаваных падводзяць бліжэй. З імі сьпяваюцца тыя, што выйшлі з касцёла. Некаторыя папы спыняюцца і з цікавасцю разглядаюць арыштаваных. Глянцэвіч пазнае Максіма Пылілу і загадвае яго тут спыніць па момант. Усіх вядуць далей.

П ш э в і д н і ц к а г а д а ч к а. Хто гэта?

Г л я н ц э в і ч. Плашчавічы паліў.

П ш э в і д н і ц к а г а д а ч к а. Там згарэў статуі мадонны! Папа з Рыма прывёз! Не ўспамінайце мне пра гэта.

Г л я н ц э в і ч. Не ўспамінаць, значыцца, забыцца. А забывацца мы не можам.

П ш э в і д н і ц к а г а д а ч к а. Татусь!

Пшэвідніцкі выходзіць паперад і ўзіраецца ў Пылілу. Чуваць галасы з патоўпу.

П е р ш ы г о л а с. Углядаецца.

Д р у г і г о л а с. Мужыка піколі не бачыў, ці што?

Т р э ц і г о л а с (*ціха*). Каб яму вочы павылазілі.

Ч а ц в ё р т ы г о л а с. Каму гэта вочы? Ах, ты бальшавік!..

Г л я н ц э в і ч. Гэты паліў Плашчавічы.

П ш э в і д н і ц к і. Паганы!

Глянцэвіч. А ў маім двары, як пачалася рэвалюцыя, гэта ж ты коні канфіскаваў! Цяпер я ведаю!

Глянцэвіч падаецца да Максіма. Максім сціснуў кулак.

Настачка. Тату забіваць будзе!

Міхалка. Тата!

Марыля. Максім!..

Максім. Марыля, ты?! Чаму ты не дома?

Марыля. Няма больш у нас дома. Няма ў нас сыпочка нашага. Дзе праўда?.. Максім, чуеш ты! Аб зямлю нашага, маленькага, забілі, забілі яго!

Максім. Хто забіў?

Марыля. О гэты!

Пшэвідніцкі падбягае раптам.

Пшэвідніцкага дачка. Татусь!

Максім падаецца наперад.

Глянцэвіч. Звязаць!

Максім. За што вязаць мяне!

Пшэвідніцкага дачка. Дарагі статуі мадонны, работу вялікага мастака, ты спаліў мне. Ты мне аплаці зруйнаваную культуру!

Максім. Аплаці мне пакуты маіх дзяцей! Чуеш? Ты!

Марыля. Дзіця забілі і хату спалілі!

Становіцца перад паненкаю, уся ў зрэбі, абарваная, у зямлі. Яны абедзве нейкі час ядуць адна адну вачыма. Старцы абступаюць іх. Максім раптам кідаецца ў натоўп. Гармідар і тлум. Натоўп разбягаецца. Страляюць. Максім знік у бакавой вуліцы. Пляц пусце. Навокал становяцца паліцыянты і вайсковыя патрулі. Марыля з дзецьмі знікае ў вуліцы налева.

4. За Краіну Саветаў

Прыгожая, вясёлая мясцовасць. Налева ўглыбіню ідзе лес, направа і скрозь мясцовасць адкрытая, зямляца поле і паплавы. Над ракою ўзвышаецца чыгуначны мост, рака схавана ў высокіх берагах, мост высока, і над самай зямлёю відаць толькі яго надводныя ўмацаванні; на самым краі малюнка далёка відаць палатно чыгункі. Сонечная рапіца. Некалькі чалавек партызанаў туляцца да зямлі ў прыберажным хмызняку. Цішыня. І ўсё тут робіць уражанне бязмежнае шырынi. Пад мостам відаць адгэтуль ціхі, лёгкі рух аднаго чалавека ў польскай вайсковай форме. Ён туліцца да цымантовага муру і стараецца ўзлезці да таго месца, дзе на ўмацаваннях ляжыць мост. Неўзабаве, над мостам, на самым беразе ля вады, з'яўляецца яшчэ некалькі чалавек, адзін падае першаму знакі рукою. Рассвітанне ідзе шпарка. Вайсковец, што падае

знакі, па ўсходах збоку ўзыходзіць на мост, баязліва азіраецца і ў бінокль азірае мясцовасць. Ён гнецца да парэнчаў, моцна здалёк шэпча чалавеку пад мостам, той падняўся ўжо вышэй і рыхтуецца закласці міну. Яго таварышы стаяць пад ім. Чалавек на мосце пасмялеў, ён становіцца роўна, і цяпер відаць, што гэта Глянцэвіч. Раптам ён заўважае штосьці ў тым месцы, дзе ляжаць партызаны — рух нейкі, рухавы, як бы цень. Ён сумеўся, зноў прыгнуўся і падаў знак камусьці за мостам. Тады адтуль пачынае выходзіць польскі атрад. Партызанскі правадыр моцна крычыць каманду, і партызаны з крыкам «ура» выбягаюць да моста і на чыгуначнае палатно. Частка партызан лажыцца пад сховаю высокага берага ў баявы ланцуг з вінтоўкамі. З імі Марыля. Сакоча кулямёт, партызаны прыступам бяруць мост. Глянцэвіч збягае з моста, але яму на ўсходах перагароджвае дарогу Максім. Глянцэвіч падаецца назад уверх. І там яны схватваюцца з Максімам. Сутычка заціхае, палякі адыходзяць, партызаны ціспуць іх далей. На мосце Максім прыгнуў Глянцэвіча да парэнчаў, кідае Глянцэвіча ўніз у ваду. Некалькі партызан цэляцца туды, дзе ўпаў Глянцэвіч.

Неўзабаве праходзяць першыя франтавікі-чырвоаармейцы. Натойпы сялян выходзяць спатыкаць іх. Настачку і Міхалку відаць у патоўпе. Пачынаюць праходзіць усё новыя чырвоаармейскія часці. Апошняя часць ідзе з музыкай. Марш; у ім чуваць асобныя мясціны «Інтэрнацыянала».

На мосце ладзіцца мітынг.

- Няхай жыве Краіна Саветаў!
- Няхай жыве Савецкая Беларусь! —
крычыць патоўп.

ЛЕТА

П'еса ў трох дзях, сямі карцінах

ДЗЕЙНЫЯ АСОБЫ:

- Ладымер — калгаснік, стары.
Міхалючок — яго ўнук, хлопчук гадоў 12.
Алімпіа — Міхалючкова маці, маладая яшчэ.
Яўхім Стрыгун — доўгі на рост, павольны ў пагах і на язык.
Раман Песенька — дробны чалавечак.
Тэклія — яго другая жонка, яшчэ маладая.
Галена — Раманава дачка, маладая дзяўчына.
Ёсель — яўрэй, калгаснік, стары.
Віцька — хлопец, калгаснік.
Сымон Мікуць — ціхі, слаўны чалавек, сярэдніх год.
Настася — цёмная жанчына, сярэдніх год.
Якуб Якубоўскі — старшы ў вясковай капэле. Былы дзяк.
Паціеўскі — кулак, шляхтаваты.
Мікалай — калгаснік, старшы брыгадзір.
Костусь — старшыня калгаса, малады хлопец.
Настаўнік.
Раённы галавацян.
Першы музыка.
Калгасны цясляр.
Музыкі, калгаснікі, калгасніцы, сяляне, сялянкі,
хлопцы, дзяўчаты, натоўп.

ПЕРШАЯ ДЗЕЯ

1

Брыгада калгасных сталароў у адрыве робіць новыя кары, правіць старыя вазы. Пілююць, габлююць, мераюць, збіваюць...

Л а д ы м е р. Ну і дождж, ну і дождж, ах!..

Г а л а с ы. Але, раздажджылася.

— От табе і касіць пара.

— Нічога, распагодзіцца.

— А пяўжо ж.

Паўза.

Ё с е л ь. Сымон Мікуць сёння папар арэ.

Л а д ы м е р. Пад поўдзень прыезджаў сушыцца. Нагавіцы тыя на ім, як бляха: пруткія і цяжкія.

Ё с е л ь. Нешта ён і сам не свой сёння.

Н е к а л ь к і г а л а с о ў. Чаму?

Ё с е л ь. Сёння казаў мне, чорт яго, кажа, ведае, няхай яго агонь спаліць. Сёння нядзеля, а ён араць паехаў. Гэта ўжо не так сабе, ты ўжо мне не кажы.

Г о л а с. А ты яму што сказаў?

Ё с е л ь. А я яму — у калгас, кажу яму, падавайся.

Г о л а с. Дык ён што?

Ё с е л ь. Дык ён араць паехаў.

Паўза. В і ц ь к а высвітвае.

З а с ц э н а й г о л а с. Тпррр! Стой!

Убягае мокры Сымон Мікуць.

С ы м о н М і к у ц ь. Памагай бог! (*Збянтэжыўся.*)

Г о л а с. Казаў бог, каб ты памог.

С ы м о н М і к у ц ь. Я і прыехаў памагаць... Сёння нядзеля, а я араў. Я ў бога не веру. Дальбог.

Чалавек двух ціха зарагаталі.

Віцька *(падае Мікуцю руку)*. Здароў, дзядзька Сымон.

Сымон Мікуць. Я прыехаў да вас.

Голас. Бачым, што да нас.

Сымон Мікуць. Зусім да вас прыехаў. Думаю сабе — дай, божа, добры час *(збянтэжыўся)*. Я ў бога не веру.

Ёсель глядзіць на Мікуця і ціха смяецца.

Віцька. А ты ж, дзядзька, як мае быць надумаўся?

Сымон Мікуць. А як жа.

Віцька. Ну дык прыходзь увечары на сход.

Ладымер *(наклаў гэбаль і падышоў да Мікуця)*. Заводзь каня ў гурт... Як жа гэта ты надумаўся?

Сымон Мікуць. Як надумаўся? Мы толькі ўдвух з канём былі сёння на полі. Дождж ідзе, а мы склеем удвух. От мяне і ўзяў одум. Усяго адразу не раскажаш.

Ладымер. Адразу і тут да раю не дойдзеш.

Сымон Мікуць. Я гэта ведаю.

Ладымер. Трэба тут па ўсё глядзець гэтакім вокам і трымаць гэткаю рукою, што каб...

Сымон Мікуць. Я сам, здаецца, гаспадар і ведаю...

Раптоўна ўбягае Раман Песенька.

Раман Песенька. Дзень добры вам, добра здароўе. Ты такі тут, Сымон?

Сымон Мікуць. Чаго табе?

Раман Песенька. Я ў Яўхіма Стрыгуна ў дры-вотні свайго пеўня шукаў.

Голас. Ну дык што, калі шукаў?

Раман Песенька. Дык тое, што сам Яўхім пры мне стаяў. Аж бачым — прэ Сымон Мікуць на кані, мокры, як кіндзюк, адно нагамі кашу пад чэрава таўчэ. Ну, думаем сабе мы з Яўхімам, што гэта бог даў? Аж ён проста на калгасны двор, сюды да вас. Дык і мы сюды. Няўжо, думаем сабе... У каго ёсць закурыць?

Віцька. Ні ў кога няма.

Раман Песенька дастае капшук і закурвае. Рогат.

Ёсель. Ты ўжо мне не кажы. Кажы, што яны разам з Яўхімам сюды рушылі, а прыйшоў адзін. Дзе ж Яўхім?

Віцька. Ну, у Яўхіма ногі павальнейшыя, а ў гэтага шпарчэйшыя.

Рамап Песенька. Кожны павіпец прыглядацца на свае ногі.

Голас. Што праўда, то праўда, браце Рамап.

Павольва ўваходзіць Яўхім Стрыгун.

Яўхім Стрыгун. Сцібаў, сцібаў! Гразішча! Уліло дык уліло. Касіць трэба, а яно лье. Божа мой, божа, што гэта будзе. *(Да Рамапа.)* Твой певень за гумнамі пахаджае. *(Да Сымона.)* Дык ты такі сюды прымчаўся. А мы прыйшлі глядзець.

Сымон Мікуць *(заглаваў)*. Чаго глядзець?

Яўхім Стрыгун. Як ты ў калгас будзеш падавацца.

Сымон Мікуць. Глядзець! Дык сам падайся ды глядзі на сябе. Што ты на некага глядзіш.

Яўхім Стрыгун. Дык можа і я падамся.

Сымон Мікуць. Ну дык чаму ж не падаешся?

Яўхім Стрыгун. Чаму, чаму!

Сымон Мікуць. Ну, але, чаму?!

Яўхім Стрыгун. Чаму, чамууу!.. А можа я гэтае, а ён чамууу!.. *(Моцна пазяхае.)*

Сымон Мікуць. Вецер хмары, здаецца, пачаў разганяць. Павінна выпагадзіцца.

Ладымер. Дык будзеш так і сядзець?

Сымон Мікуць. Ай, ліха яго бяры ўжо сёння з работаю. Гэтакі дзень у мяне сёння... Вы сабе рабіце.

Рамап Песенька. А ў Агрэставічах, кажуць, у чатырох гаспадароў свінні ўшчэнт падохлі. Паціеўскі казаў.

Ёсель. Паціеўскі? Гэта гэты, што раскулачаны, ці?..

Рамап Песенька. Раскулачаны. *(Маўчыць.)* Яно як сказаць. Я чалавек такі, што сюд-тут і гэтае. Праўда ці не? Тут пра здохлыя свінні гаворка, а не пра Паціеўскага. Я Паціеўскаму ні сват, ні брат. Праўда ці не? Ён мяне ўпікае Паціеўскім. А па-мойму, пяхай ён, гэты Паціеўскі, разам з тымі свіннямі сам за платы ляжа. Праўда ці не? Шпарка дакурвае і садзіцца ў далёкі кут. Убег Міхалючок, закруціўся на адной пазе, выцягваючы паперу з кішэні.

Міхалючок. Костусь, Костусь!..

Ладымер. Які табе Костусь! Няма тут Костуса. Каму Костусь, а табе дзядзька. Пабратаўся, пісклянё малое.

Міхалючок. Ну і папісаў я! От каб быў Костусь. А-а-а, Віцька тут... Паслухай, Віцька, што я папісаў.

Сымон Мікуць. Чаму канешне Віцька адзін павінец слухаць?

Міхалючок. Ну і будзе, калі надрукуюць у газеце. От напісаў!

Ладымер. Што ты напісаў, жаба малая. Прысядзь ты, не круціся гэтак.

Міхалючок. У газету напісаў, і пават верш. Слухайце адно... *(Не можа ўстаяць на адным месцы.)*

Гэтыя непарадкі ў сыраварні трэба знішчыць. З самае вясны, у пятніцу, як заходзіла сонца, на вуліцу павыходзілі суседзі, як у святы дзень. А таксама павыходзіў і Раман Песенька. І таксама Мікалай Камароўскі, што за брыгадзіра ходзіць...

Раман Песенька *(з свайго кутка)*. А каб з цябе дух павыходзіў, як ты і сюды свой нос уткнуў, каб ты яго ў гарачую смалу ўткнуў.

Міхалючок. І гэтыя мужчыны зрабілі, як малыя дзеці. Гаварылі, пакуль не дагаварыліся да баб. Раман Песенька і кажа да Мікалая: але і ты да мае Тэклі ходзіш. А гэты як закрычыць, як з агню: што ты гаворыш! Давядзі! Давяду. Хто бачыў? Я сам бачыў, як ты быў у мяне ў хаце, а мяне дома не было...

Голас. Як жа ён бачыў, калі яго дома не было?

Некалькі чалавек зарагатала.

Яўхім Стрыгун *(голосам як з-пад зямлі)*. От каб табе чорт па скуры пісаў.

Відаць, што Ладымер злуе на Міхалючка і выказвае нецярплінасць.

Міхалючок. А Мікалай яму — як да цябе, кажа, і ў хату нельга зайсці. А той яму: не хадзі. Ты да мяне хадзі, а то ты да жонкі. Мікалай яшчэ абазваўся, а Раман як загне лаянку і хацеў даць Мікалаю повуху. А Мікалаева швагерка і маці ўхапілі яго за руку і не далі біць. Раман ірвецца і крычыць — пусціце мяне, а яны трымаюць. То ён як грабянуў іх абедзвюх, дык яны і адкаціліся. Швагерка выцяла аб плацец локаць і трымаецца за яго, а Раман яшчэ хацеў, як конь, нагою ўбрыкнуць Мікалая. Тут падкульгаў на сваёй скалечанай пазе Міхал Стальмаховіч...

Яўхім Стрыгун. Ах-г-г-г, яшчэ і дзедавага брата ўмяшаў сюды. Гадзюк.

Міхалючок *(пафас яго дайшоў да найвышэйшага пункта)*. Падкульгаў Міхал Стальмаховіч, то гэты, пад-

кульгаўшы, раптоўна як даў цягу, каб не бачыць і не чуць, як будуць біцца мужчыны.

Я ў х і м С т р ы г у н. А што ж, каб за сведку ўпісалі?

М і х а л ю ч о к. Тут пачалі бегчы людзі. Бяжыць раскулачаны Паціеўскі. Што гэта там? То Міхал і кажа з торапу — стой, кажа, Паціеўскі, і не кратайся з месца. Няхай там хоць галовамі папакладаюць. А сам стаў і пазірае з-за вугла, каб самому ўсё бачыць і каб яго не бачылі. А там пабеглі людзі, дык Раман драпануў да свайго ранейшага цесця, бо гэта ў яго ўжо другая жонка. У цесцевым двары ён ухапіў дручок, каб было чым даваць здачы. А пакуль да тае здачы, дык ён падпер гэтым друкам цесцевы вароты і адставіў пагу ўбок.

Я ў х і м С т р ы г у н (нецярпліва). Жаба ты малая, бачыў ты, ці ён там пагу адстаўляў, ці язык высалапляў! Язык у цябе каля вушэй матляецца.

М і х а л ю ч о к. А сам дастаў капшук і пачаў сыпаць махорку. А рукі аж калоцяцца ад злосці, ці ён і сам не ведаў, ад чаго. Дрыжаць, дрыжаць! А сам адно дыхае, дыхае, як дыхавічны конь! Гэтак ён пакурыў сабе, зпоў узяў дручок і гусінаю хадою падаўся да Мікалая. Але людзі не пусцілі і пагналі яго ў хату. Шмат там было гуку — адно аднаму ўпікалі. Жонка Тэкля і дачка Галена. Усе ведаюць, што ён любіць выпіваць употай. Гэтак ён і есць, а сваім шкадуе. Дык яго дачцэ Галене брыдка ад людзей з-за гэтакага бацькі. Ён хваліцца ўсім, што ён механік, дык яму даручылі цэнтрафугу ў сыраварні ўлягаваць. Дык ён і дагэтуль яе ўлягоўвае, пакуль на той свет не ўлягуе, грошы выбраўшы наперад. А сам як пачне хваліцца і хлусіць — а гвалт! А тым часам усе ведаюць, што Мікалай гэта не да Тэклі прыходзіў, а натое, каб упісаць Тэклю ў брыгаду, бо яна сказала, што ў калгас ідзе. А Раман не хоча. Дык яму абы ачарніць перад людзьмі і Мікалая і Тэклю.

Хто хоча на камеду паглядзець,
Няхай ідзе да Рамана пасядзець.
Зацірка ў печы варыцца,
Дык ён і за тую сварыцца.
А як жонка Тэкля ўвойдзе ў хату,
Дык ён наробиць гуку поўную хату:
Ты зпоў, кажа, сала ела,
Каб цябе скула раз'ела.
Так ён ваптробы ўсім і перадае,
Украдкі ад усіх выпівае і пад'ядае.

І гэтак пакутуюць у гэтай хаце ад таты да мамы.
Бо баяцца камуністычнае і калгаснае праграмы.
А па агітацыю Рамап не паддаецца,
Гэтак жыве і грызецца.

Ну што, добра я напісаў? От як надрукуюць, от Рамап адразу і пазнае, што жыве па-свінячы.

Раптам Міхалючок убачыў Рамапа. Ад страшнае збянтэжанасці ён сціх і акамяпеў. Рамап ідзе да яго, падступае.

Рамап Песенька. Хто цябе навучыў? Хто навучыў, гавары! Шчанё ты малое. Аддай сюды паперу.

Яўхім Стрыгун. Што ён, ушчунак пад сабою мае, ці што? Дзіва што гэтакі распусны.

Рамап Песенька. Ён пра чужыя сем'і піша, а, нябось, не напіша пра тое, што летась у вашым калгасе бульба асталася зімаваць нявыбраная. І што канюшына ў вас згніла... Дай сюды. Аддай!

Падбягае да Міхалючка. Той перабягае на другі бок караў. Да яго варочаецца ранейшая весялосць.

Рамап Песенька. Аддай! Дай або парві. Гадзюк! Ну?

Адбірае. Міхалючок ускочыў на дошку, што ляжыць на пізкіх сталюгах. Дошка падае. З яе сыплецца пачыпне.

Ладымер. Што ты робіш, паскуднік! Лом у садзе ты пазбіраў?

Міхалючок. Пазбіраю яшчэ.

Ладымер. Пазбіраеш. Калі гэта будзе?

Рамап Песенька (*гоніцца за Міхалючком*). Парві або аддай!

Міхалючок кідаецца ўгару па лесках. Рамап трасе лескі.

Міхалючок. Ой, упаду, дзядзька!

Усе абарочваюцца. Цішыня.

Ладымер. Я яго сам ушчуну.

Віцька. За што яго ўшчуваць?

Ёсель (*ухватваецца раптам*). Ён мяне ўпікае, што летась бульба зазімавала! Што канюшына згніла! Дык што ты мяне ўпікаеш! Больш не згніе. Не згніе больш!

Рамап Песенька. Я цябе ўпікаю? Цябе летась яшчэ і ў калгасе не было.

Ёсель. Быў!

Рамап Песенька. Не было!

Ёсель. Быў!

Рамап Песенька. Не было.

Ёсель. А калі не было, дык што? Я цяпер у калгасе, а ты на курыным седале сядзіш.

Віцька. І пеўня па чужых дрывотнях шукаеш, дзядзька.

Ладымер (*падышоўшы да лесак*). Злазь.

Міхалючок. Няхай дзядзька Рамап Песенька адыдзе, дык злезу.

Ладымер. Злазь. Я табе пакажу, як людзей чапаць. Цябе не чапаюць, і ты пікога не чапай. Ты павінен ведаць, што ты сірата. Што твайго бацьку на польскай вайне забілі. Можа табе прыйдзецца людское ласкі шукаць калі, дык не чапай людзей. Я стары, я на свеце доўга не пажыву. Злазь. Аддай паперу. Парві. Чуеш? (*Крычыць.*) Я табе, я табе! Зараз жа ідзі лом збірай! Я табе пакажу! Злазь!

Сымон Мікуць. Відаць, з яго будуць людзі, калі гэтак складна ўсё апісаў.

Ладымер. Няхай піша, што трэба. Расце, па лес гледзячы.

Віцька. Па якіх гэта ён чужых людзях будзе ласкі шукаць?

Ніхто не адказвае. Міхалючок баязліва злазіць. Ладымер стаіць пад ім. Міхалючок задам адыходзіць да дзвярэй.

Ладымер (*крычыць*). Не чапай людзей, калі цябе ніхто не чапае!

Міхалючок (*праз слёзы*). Дзед, ты класавага ворага слухаеш.

Ладымер. Рамап гэта класавы вораг?

Міхалючок. Ён таксама класавага ворага слухае.

Ладымер. Дык, па-твойму, гэта я?.. Гэта я?!

Рамап Песенька. Па-твойму, гадзюк малы, гэта мы з тваім дзедам?!

Удвух наступаюць па Міхалючка. Сталяры пакідаюць рабіць. Некаторыя пасіўна глядзяць, але пайбольш узрушаны: то па тым баку, то на гэтым. Кладуць начынец, хвалююцца.

Віцька (*крычыць*). Эй вы! Малы праўду казаў, што вы класавага ворага слухаеце. Можа, хіба з Паціеўскім пасябраваліся?..

Рамаи Песенька. З Паціеўскім? Ён мне ні сват, ні брат.

Ладымер. Буду я Паціеўскага слухаць? Падумаі, што ты гаворыш.

Ёсель (*усхватваецца*). Гэта каб я Паціеўскага слухаў?

Голас. Ніхто пра цябе не гаворыць.

Ёсель (*не слухаючы*). Каб я аглух, калі я яго буду слухаць. Абганяю гэта бульбу, а ён ідзе з гэтым Якубоўскім, што за дзяка быў. А ў мяне сашнік прыгнуўся, а я не маю яшчэ практыкі адагнуць пазад. Як гэта, кажу, адагнуць? А ён мне — а ты ж калгаснік, кажа, павінен умець. Вы ж усё павінны ведаць. Носам, кажа, падзяўбі або лбом пастукай, дык і адагнецца. Каб ты лбом у сцену стукаў!

Рамаи Песенька. Ён мне ні сват, ні брат. А што пра агрэстаўскія свінні ён мне казаў, дык...

Ладымер (*да Міхалючка*). Цераз цябе мяне з Паціеўскім блытаюць. Чуеш? Няма каб у маёй сям'і было ціха, дык не! Хіба ты сёння дадому не прыйдзеш. Я не пагляджу...

Міхалючок плача. Рамаи первуецца. Яўхім Стрыгун актыўна чухае лыткі. Ладымер шпурнуў гэбаль. Віцька крычыць.

Віцька. А можа ў Міхалючка праўда, а вы ўсе тут вінаватыя!

Уваходзіць Тэкля, у варотах першага спатыкае Сымона Мікуця.

Тэкля. Я так і ведала, што ты гэта сюды ўпісвацца паехаў. Упісаўся?

Сымон Мікуць. Нейк як бы ўпісаўся.

Тэкля. Ну і я прыйшла. Мой Рамаи недзе з хаты выкруціўся.

Рамаи Песенька. Я тут!

Тэкля. Ну дык і добра. Я ведасш чаго прыйшла?

Рамаи Песенька (*выпіхаючы яе*). Ведаю. Ведаю. Ідзі дадому.

Тэкля. Дадому? Ты тут, здаецца, людзям перашкаджаеш рабіць.

Рамаи Песенька. Ідзі дадому, кажу табе.

Тэкля. Не пайду... Віцька, ты тут? Запішы і мяне. Я на сход увечары прыйду.

Рамап Песенька. Гэтак адразу ўсё не робіцца.
Дай адумацца.

Тэкля. Было ўжо часу адумвацца.

Віцька. Запішу.

Рамап Песенька стаіць і пстрыкае ўвесь <час> рукамі
з растапыранымі пальцамі.

Рамап Песенька. Я такі чалавек. Я такі чала-
век, што... Што я супроць калгасу, ці што? Хто гэта кажа.
А можа я цяпер яшчэ пакуль што несвядомы, каб у
калгас ісці. Як пасвядомею, тады пайду.

Тэкля (да Віцькі). Дык мне можна ісці?

Віцька. Можна.

Тэкля выходзіць. Сталяры робяць. Паўза. За сцэнай гукі, як бы
хто спрабуе музычны інструмент. Скрыпка чуваць, флейта. Увахо-
дзяць адзін за адным музыкі. Якуб Якубоўскі зусім п'яны.

Якуб Якубоўскі. Дзяндобры ўсім!

Голас. А можа дабрывечар?

Голас. Адкуль вас гоніць цэлую капэлу?

Якуб Якубоўскі. На Баслаўскіх хутарцах вя-
селле гралі.

Першы музыка. Страшэнная моц колькі кілбас
пераелі.

Другі музыка. І гарэлкі колькі перапілі.

Трэці музыка. А гвалту было, гармідару! За ку-
фар сварыліся. Мы граем, а яны сварацца.

Яўхім Стрыгун. За куфар, кажаш. Гы-гы-гы...

Першы музыка. Малады хоча новы куфар, а яны
даюць стары! Дык мы граем, а яны сварацца.

Яўхім Стрыгун. Дык малады што?

Музыка. Дык ён не бярэ.

Яўхім Стрыгун. Дык яны што?

Музыка. Дык яны не даюць.

Яўхім Стрыгун. Дык ён што?

Якуб Якубоўскі. Дык ён што! Дык ён што!

Сціхні ты, падла індывідуальная!

Яўхім Стрыгун. От ты ўжо калгаснік гэтакі
знайшоўся! Ая-я-яй!

Якуб Якубоўскі. Я хоць і не калгаснік, але ў
душы сваёй дык я...

Шмат галасоў. Дык што?

Якуб Якубоўскі. Я ўвесь і цалкам у камунісцкім дзейсцвіі.

Галасы. Ад аўторка ці ад пятніцы?

— Ад серады.

— Ды ўжо даўно пара табе, Якуб Якубоўскі, у людзі выходзіць.

Якуб Якубоўскі. У калгас заяву я падаў. У таварыша Віцькі мая заява.

Паўза.

Віцька. Ну, пара капчаць работу.

Ладмер. Можна б, яшчэ лёсткі пагаблявалі б.

Голас. Дык жа і лёсткі ўжо капчам.

Ладмер. Ну дык капчаць можна. Сонца на захадзе.

Сталяры адзін за адным капчаюць, кладуць начыньне і выходзяць. Гэтак да самага канца гэтае сцэны.

Сымон Мікуць. А ці памятаеш ты, Якуб, як ты быў за дзяка, а я ў цябе сеца вазіў? А ты адно пахаджаеш, за зад рукі пазакладаўшы. А гэта дзякоўства кінуў. Цяпер гэта не ў модзе.

Якуб Якубоўскі маўчыць. Музыкі штосьці трумкаюць па сваіх інструментах.

Сымон Мікуць. Што вы граеце, як сем дзён не еўшы, не піўшы.

Першы музыка. Чаму не піўшы! Нашаму брату трэба вышціць.

Другі музыка. Наш брат дзе грае, там п'е і гуляе.

Якуб Якубоўскі. Ціха вы, майстры! Хадзем!

Сымон Мікуць. Што хадзем, пяхай заграюць што-небудзь! Грайце, утнеце што-небудзь.

Якуб Якубоўскі. Можна хто і крыўдзіцца, што мы праз гэтую вашу паветку ход зрабілі. Браткі мае.

Раптам убягае Настася з лямантам.

Настася. Божа мой, божа! Пранасці давядзецца.

Галасы. Што? Чаго? Чаго ты, гавары?

Настася. Свіння есці не бярэ. Зараз зойдзецца. Каб яму вочы павылазілі, божачка дай.

Галасы. Каму? Хто? Што?

Н а с т а с я (штурхаючы кулакамі Ладымеру ў гру-
дзі). Твой гэты малы. Унук твой, Міхалючок гэты. Ты яго
распусціў, як старэчую пугу.

Л а д ы м е р. Дзе ён?

С ы м о н М і к у ц ь. Ты ўжо нават не пытаеш, ці ві-
нават ён, а адразу — дзе ён.

Н а с т а с я. Ці вінават, ці вінават! Свіння апарасі-
лася, а ён не можа прайсці паўз свінух, каб не пагля-
дзець у шчыліну праз дзверы. Здзівіў свінню.

Раптоўны рогат. Рагочуць усе, апроч Ладымера, Яўхіма Стрыгуна,
Настасі.

Л а д ы м е р. Дзе ён?

Г о л а с. Ты верыш, што ён здзівіў свінню?

Л а д ы м е р. Не.

Г о л а с. Дык чаго ж ты?

Л а д ы м е р. Нашто ён людзей чапае. На кожным
кроку ўсё скаргі на яго. Усё да мяне ідуць. Я не хачу
гэтага. Не хачу. Людзі мяне не чапаюць, і я не хачу
нікога чапаць.

Н а с т а с я. Гэтакая была свіння! А божа мой!

Я ў х і м С т р ы г у н. У Агрэставічах дык у чатырох
гаспадароў свінні, як горы, за платамі ляжаць. Што гэта
будзе? Божа мой, божа! (Пачынае ныць.) Бяда будзе!
Голад будзе! Згіненне на народ прыйдзе!

Н а с т а с я. Чаму, Яўхімка, хіба чуваць што?

Я ў х і м С т р ы г у н. Хаця каб нас бог крыў чаго.
Калі што якое, дык апошнюю бульбу з пограба па-
бярुць.

Н а с т а с я. Апошнюю бульбу? (Аслупянела.)

Я ў х і м С т р ы г у н. І бульбу, і салому...

В і ц ь к а (з свайго кутка). І порткі сцягнуць!

Я ў х і м С т р ы г у н. Дзіва што сцягнуць!

В і ц ь к а. А пасля да споднікаў дабярुцца. Дык і бу-
дзеш хадзіць тады, як бізун, свецячы людзям у вочы
чорт ведае чым.

Я ў х і м С т р ы г у н. Дзіва што свецячы! Нічога пяма
підзе. Нічога не дастаць. Пагінем. Невядома яшчэ, што
будзе. Можа вайна пачнецца. А можа так якая хурто-
віна ўкоціцца. Будзеш тады гвалт крычаць, ды і то не
паможа.

В і ц ь к а. Ну, не можа быць, каб ужо гэта не па-
магло.

Яўхім Стрыгун. Зямля цяпер спустошана, коні цяпер слабыя, народ цяпер здрабнеў, свет спаракнеў... Гвалт будзеш крычаць, будзеш епчыць, стагнаць...

Міхалючок *(раптам выходзіць з кутка, садзіцца на кукішкі перад Яўхімам Стрыгуном, зазірае яму ў твар)*. Будзеш крычаць, пішчаць, крактаць...

Яўхім Стрыгун. Ратунку не будзе...

Міхалючок. Будзеш ракам поўзаць...

Яўхім Стрыгун. Бедаваць...

Міхалючок. Скуголіць, выць...

Яўхім Стрыгун. Тужыць, гараваць...

Міхалючок. Чухацца, смэркацца...

Рогат. Міхалючок зусім пасмялеў.

Настася *(да Міхалючка)*. Нашто ты свінню здзівіў? Божа мой, вош ты!

Міхалючок. Бог — вош? Цётка Настася, вы ж бязбожніца.

Настася. А што, а што! Чулі, людзі добрыя?

Да гэтага часу адрына амаль пустая.

Ладымер. Хадзем дадому! *(Рвануў Міхалючка за руку.)*

Міхалючок. Ты не слухай іх. Яны табе нагавораць! Хіба можна свінню здзівіць? Можа яшчэ Паціеўскага гэтага раскулачанага будзеш слухаць. *(Плача.)* Дзед, ты класавага ворага наслухаўся...

Дзед ірвануў яго за руку. Міхалючок вырваўся, пабег у вароты. Ладымер пайшоў. Міхалючок адскочыў убок.

Ладымер *(выходзячы)*. Хіба ты дадому не прыйдзеш! Я ад людзей скаргі кожны дзень па цябе цярпець не буду. Ты і ў чужы свінух нос уткнеш.

Міхалючок. Не слухай дурных!.. Зноў крычаць дома будзе. *(Стаіць у дзвярах.)*

Ёсель. Замыкаць буду. *(Дастае з кішэні ключы.)*

Настася. У пядзелю робяць...

Яўхім Стрыгун. Але. Габлююць, стружаць, пілююць, майструюць, рэжуць, не святкуюць, робяць...

Міхалючок *(у дзвярах)*. Шморгаюць, шаруюць, чухаюць, стогнуць, дрыжаць, калоцяцца, чмыхаюць *(рагоча)*, смэркаюцца, скрабуцца *(рагоча, аж заходзіцца)*, дурнеюць, не разумеюць... *(Пабег подскакам адгэтуль.)*

Якуб Якубоўскі. Круці, круці, падкручвай! Класавы вораг — гэта паскудства. Класавага ворага біць трэба! Калгасы — патрэбная штука. Віцька, як мая заява? А, няма Віцькі. Бывайце здаровы. На сход я сёння прыйду, так, таварыш Ёсель, і скажаш там. *(Да Стрыгуна і Рамана.)* А вы — дурні, от што я вам скажу. Ты, Раман, пусціў туман, а думаеш, што месяц усходзіць... А чаму месяц?.. Я вам скажу, вы дурні. Дурні вы, от што. Бывайце здаровы. *(Выходзіць.)*

Яўхім Стрыгун. Гэ, чаму гэта мы дурні. Чаму гэта канешне мы. Хіба на свеце больш няможна каго на гэта знайсці? Гэ!..

Выходзіць з Раманам Песенькам.

Ёсель. Ох, ты ўжо мне не кажы, дурныя людзі. *(Адзін зачыняе дзверы.)*

2

Сенажаць. Нізкі плот з жэрдак.

На сцэне Раман Песенька і Яўхім Стрыгун. Яўхім Стрыгун, паставіўшы на плот нагу, закасвае калошу. Раман Песенька спяшае дакурыць папяросу.

Яўхім Стрыгун. У Агрэставічах у чатырох гаспадароў свінні, як горы, за платамі...

Раман Песенька. Дык, значыцца, ты заяўляеш, што я на паўсажні заняў твайго поплаву, ты заяўляеш.

Яўхім Стрыгун. Тут ніякага ага няма і быць не можа. Тут табе кожны дурань скажа, што паўсажні майго поплаву, перуны яго ведаюць як, апынулася па той бок тычак... Калоша мокрая і пруткая, як бляха, сілаюгвалтам я яе падкасаў... Тут табе кожны дурань скажа, што паўсажні поплаву...

Раман Песенька. Дурань скажа. Я дурня і слухаць не буду.

Яўхім Стрыгун. Не будзе ён слухаць. Эйш, які разумны.

Раман Песенька. Не канешне ж усім дурнямі быць.

Маўчаць. Глядзяць адзін аднаму ў вочы.

Раман Песенька. Так! То я, значыцца, па-твойму, злодзей, значыцца, па-твойму. Гавары!

Я ў х і м С т р ы г у н (*нерадражнівае*). Гавары, гавары.

Р а м а н П е с е п ь к а. Ага. Калі я, значыцца, злодзей, дык зараз жа рагулярня ты мне давядзі, што я, дзе і ў каго калі ўкраў, давядзі рагулярня. Ты не давядзеш, а я магу па твайго дзядзьку сведкі прыставіць, што ён у Паціеўскага карову, за старым пажымам, украў быў і ў лапці абуў, каб каровечага следу знаць не было, калі ты хочаш ведаць. Чуў?

Абодва закурваюць моўчкі, кожны з свайго капшука.

Я ў х і м С т р ы г у н. Падкасваўся я не дарэмна. Хадзем, будзем мераць.

Р а м а н П е с е н ь к а. Хадзем. Думаеш, я баюся? Паўсажня майго поплаву ў цябе.

Я ў х і м С т р ы г у н. Не твайго ў мяне, а майго ў цябе.

Ідуць. Становяцца ў позу, каб мераць.

Р а м а н П е с е н ь к а. Але ж і варанья. Сытыя, каб на іх упадкі.

Я ў х і м С т р ы г у н. А што ж! Цяпер ім харчы па горла. Еш, хоць расперажыся. Унь у Агрэставічах дык чатыры гаспадары ўсе свае свінні за платы павыцягалі. Мала там было падлы? Божа мой, божа, хаця каб нас бог крыў ад чаго ліхога. Што гэта будзе? Не будзе чаго каб і душу пражывіць. А божачка! Бяда будзе. Гвалт, што гэта будзе! Пазаходзіцца народ з голаду. Мы тут сядзімо, як у бога за пазухаю, і нічога не ведаем, а што на людзях робіцца!!

Р а м а н П е с е н ь к а. А што робіцца?! (*Аслупянеў.*)

Я ў х і м С т р ы г у н. Што робіцца? Усё робіцца. Страх.

Р а м а н П е с е п ь к а. Што! Гавары! Гавары ты мне выразна!

Я ў х і м С т р ы г у н. Людзі не задарма гавораць. Бяда. Народ пагіне. Ты адно паглядзі. Не казаў я? Бачыш, дзе тычка летась стаяла, а ты куды яе перапёс. Бачыш? Бачыш? Якраз па паўсажня. (*Крычыць.*) Перастаў зараз жа тычку назад!

Р а м а н П е с е н ь к а. Няхай табе праўцом вочы пераставіць. Перастаў! Перастаў! Табе ўжо бельмы панацягвала, ці што? Куды ты пальцам гэтым сваім тычаш.

Тыцні ім ведасеш куды? Я адно пры людзях гаварыць не хачу пра ўсялякае паскудства. Тычка унь дзе стаяла, а ты яе куды пераставіў. Перапясі зараз жа тычку назад. Ну? Паўсажпя зацяў?!

Я ў х і м С т р ы г у н. Не, гэта ты зацяў.

Р а м а н П е с е н ь к а. Няхай таму духі зойме.

Я ў х і м С т р ы г у н. Няхай зойме. Ну! Думаеш, я баюся?

Р а м а н П е с е н ь к а. Ну дык і я ж не баюся.

Ідзе брыгада касцоў. Адтуль голас:

— Якія вы абодва раптам смелыя парабіліся.

Р а м а н П е с е н ь к а. Вы, калгасаўцы, ідзіце. А то вы і самі работу прыпыняеце і нам перашкаджаеце.

Рогат.

Я ў х і м С т р ы г у н. Але ж як і вымераў, браткі мае. Якраз па паўсажпя ў маё ўлез.

Р а м а н П е с е н ь к а. Усё адно як каморніка наймаў. Якраз па паўсажпя. Перастаў тычку, а то я пры людзях сам перастаўлю!

Г о л а с а д к а с ц о ў. Як жа вы ведаеце, што якраз па паўсажпя. Вы мералі?

Р а м а н П е с е н ь к а. На чорта яго мераць. Тут вокам кінь, дык і відаць.

Касцы праходзяць.

Я ў х і м С т р ы г у н. Ты тычкі пусціў наўскасы, дык з таго канца не то што на паўсажпя, а на цэлую ляйчыну ты ў маё ўлез.

Р а м а н П е с е н ь к а. Ляйчыны да ляйчыны не прыраўняеш. Ляйчына бывае ўсялякая... Як бы я чужога хачу.

Я ў х і м С т р ы г у н. І я чужога не хачу.

Р а м а н П е с е н ь к а. Не хочаш ты?

Я ў х і м С т р ы г у н. А што ж, хачу? *(Раптам нагінаецца, хапае з-над ног карчук і кідае ў кусты.)* Гра-а-а!! Каб табе зарвала! Разявіла горла, сядзіш, падтуліўшы хвост, каб ён табе адгніў!

Р а м а н П е с е н ь к а *(устрапянуўшыся)*. Што там?!

Я ў х і м С т р ы г у н. Варона, што ж.

Ідзе новая брыгада касцоў. Адтуль галасы:

— Вы яшчэ ўсё мераеце?

— Мерайце, мерайце.

— Эй, ударшкі!

Віцька. Самае важнае, дык гэта не трэба гарачыцца. Вы не сняхайцеся. Усё паволі зробіцца. Поплаў перамераецца, мяжа знойдзецца, а тады можна будзе і вячэраць дадому ісці.

Рогат. Касцы праходзяць. Ідуць Паціеўскі і Якуб Якубоўскі.

Паціеўскі. Мераеце?

Раман Песенька і Яўхім Стрыгун. Але.

Паціеўскі. Мне такі казалі, што ў вас мяжа згубілася. Гэта якраз гэтакая справа была некаторага году на Баслаўскіх хутарцах, паміж Сымонам Пытлевічам з аднаго боку і Пшыкальскім з другога боку. Два дні яны мералі, а на трэці скасілі і падзялілі сенам. Па добрага паўвоза сена кожшаму прыйшлося. Толькі я вам гэтак рабіць не раю. Найлепш зрабеце ўсё на месцы, а то яшчэ гатова пачацца цяганіна.

Выбягае Міхалючок. Яшчэ здалёк, не разабраўшыся, хто стаіць, ён гукае:

— Дзядзькі, ці не бачылі каровы?

Паціеўскі. Каровы?

Міхалючок. Але, дзядзька Паціеўскі, каровы. Уцякла. Яна бегае, дык я яе да дзяка гнаў.

Усе (апроч Якубоўскага). Да дзяка?!

Міхалючок. Да гэтага бугая, што ў дзяка Якубоўскага былі забралі. У вас, дзядзька Якубоўскі. Дык мы гэтага бугая дзяком празвалі. (Рагоча.)

Якуб Якубоўскі. От каб ты спруцянеў.

Яўхім Стрыгун. А якая карова, рыжая ці белая?

Міхалючок. Пярэстая.

Яўхім Стрыгун. А можа, чорная?

Міхалючок. Не, пярэстая.

Яўхім Стрыгун. Значыцца, ні белая ні рыжая? Не, ніякае тут каровы не было. Ні белае, ні рыжае, ні пярэстае.

Міхалючок бяжыць далей.

Якуб Якубоўскі. От каб на цябе агні. Да дзяка, кажа, гвалі.

Паціеўскі. Каб з цябе вантробы выгнала. Яшчэ не хапала, каб ён жаробку маю, што, як раскулачвалі, забралі, каб ён жаробку гэтую Паціеўшчанкаю празваў.

Раман Песенька. Яно і так сказаць. Чаго табе крыўдзіцца за тое, што яны бугая дзяком празвалі? Ты цяпер не дзяк. Ты дзякоўства адцураўся.

Паціеўскі. Ну, а як ён цябе ў газету прапісаў?! Ты думаеш, я не ведаю? Усе ўжо як у бубен б'юць, што пра цябе будзе ў газеце друкавацца. Ну, мяне раскулачылі. Добра. Ну, гэты самы Ладымер з гэтым самым малым у маёй другой хаце жыве. Забралі ў мяне і яму далі. Добра. Але што ён да цябе мае! Ты ж ім у кашу не напэцкаў.

Раман Песенька. Не. Барані божа.

Паціеўскі. Ну, цяпер, скажам, гэты Ладымер пачаў пешта задумвацца. Пачаў пешта назад азірацца. Што ж, там непарадкі. Там калі цяпер з поля не прыбярэць, дык усе тады распаўзуцца, як рудыя мышы. А вас зараз будуць сілком гнаць. Але да гэтага можа не дойдзе. Каб адно пачалі па адным выходзіць яны самі.

Яўхім Стрыгун. А няўжо ж! Не відаць, што робіцца?!

Паціеўскі. Трэба каб яшчэ больш рабілася. Каб якое няшчасце там у іх.

Яўхім Стрыгун. Дай свет. Чулі? У Агрэставічах свішні...

Паціеўскі. Яны вельмі размахнуцца думаюць. Абору новую ставяць, каб на зіму жывёлу ўвагнаць. Стайню новую таксама пачалі. А тым часам яны ж не справяцца з гэтай работаю! Яны стараюцца, каб як ма-га больш людзей да сябе ўгарнуць, каб чужымі рукамі жар заграбаць. З поля ім прыбраць трэба?

Усе. Трэба.

Паціеўскі. Будынкі ім паставіць трэба?

Усе. Трэба.

Паціеўскі. Дык і парабкі трэба. А вы, разявіўшы рот, ідзеце туды, рабіць на чорта лысага. А ён тады пра цябе ў газету ссарамаціць перад усім светам.

Якуб Якубоўскі. Мне-то крыху іначай. Я заяву падаў.

Паціеўскі. Табе, вядома. А мяне не прымуць... От каб, здаецца, брыгад гэтых іхніх з пару адтуль выкаціла-

ся... Ах!.. Вы сабе мерайце поплаў, а то час праходзіць, а вы яшчэ касіць не пачыпалі.

Паціеўскі і Якубоўскі ўзлягаюць жыватамі на плот і глядзяць, як Стрыгун і Рамап мераюць, адышоўшыся далей.

Рамап Песенька. Няхай той есці не хоча, хто чужога хоча. Эйш, які ты разумны.

Яўхім Стрыгун. Не капешне ж усім дурнямі быць.

Рамап Песенька. Што ты мяне дурнем робіш!

Яўхім Стрыгун. Няхай таму ў грудзях робіць.

Зусім хаваюцца ў кусты. Зпоў выходзіць Міхалючок. Глядзіць, як Якубоўскі і Паціеўскі пешта гавораць ціха пад плотам.

Міхалючок. Эй, людзі, сюды! Класавыя ворагі згаворваюцца!

Паціеўскі. Усё чуў! Усё чуў! Шпіён гэты. Усё чуў.

Якуб Якубоўскі. У калгас мяне не прымуць. Ой! Ой!

Паціеўскі. Я яго прыбярэ з гэтага свету. Я яго прыбярэ.

3

У Ладымеравай хаце. Рана. Узыходзіць сонца, вокны ружовяцца. Міхалючок спіць. Ладымер і Алімпа збіраюцца на работу. Ладымер абуваецца ў боты.

Ладымер. Будзі малога. Няхай устае. Няхай варушыцца. Няхай у работу ўцягваецца.

Алімпа. Няхай паспіць яшчэ з часіну... Небарак... Маё ты дзіця! Учора наплакаўся, мой сыноч... Без патрэбы ўшчунак гэтакі дурны. Не было яго за што ўшчуваць.

Ладымер. Не было! Кожны дзень ідуць да мяне на яго скардзіцца.

Алімпа. Дурны Рамап можа прыйшоў або яшчэ дурнейшая Настася.

Ладымер. Няхай сабе дурні. Не трэба дурняў чапаць. Калі я яго ўшчупуў, дык не на кепскае яго вучыць хачу. Што, ён расце гэтак, як я некалі рос? Чарады ён не пасе. З дванаццаці год да плуга не стаў. Крываваых мазалёў на руках не мас. Я, бывала, у яго гады ўвесь пакалечаны, у мазалях, у крыві, мокры ад поту, з ног валюся, а ўстаю — яшчэ сонца і не думала ўставаць.

Алімпіа. Дык гэта добра было?

Ладымер. Дык от вядома ж што не добра. Хіба ён ведаць будзе, што значыць людское гора? Хіба ён, як вырасце, паспагадае, калі ў каго сэрца будзе крывёю аблівацца?

Алімпіа. Дык ты гэта і ўшчуваў яго ўчора за тое, што ён іначай расце, як ты пекалі рос?

Ладымер. Маўчы. Ты не ведаеш, што я кажу. Твой дурны розум не зносіць гэтага.

Маўчаць абое. У хату ўваходзіць Мікалай.

Мікалай. Дзяпдобры! Але ж і падвор'е яснае пасля дажджоў. От сена сохне. І жыта паспявае. Гэтымі днямі жаць трэба пачынаць. Ты, Алімпіа, на сена сёння пойдзеш. Дзве жаночыя брыгады вас будзе. Як будзеш ісці, дык на Тэкліу Раманіху зойдзеш, яна разам з табою ў адной брыгадзе будзе.

Алімпіа. Тэклія? Яна ўжо ў калгасе? Пайшла рабіць? А Раман жа?

Мікалай. Раман не, а яна ў калгасе. У хаце гвалт. Яны ўдзвюх з Галенаю, а Раман адзіп на сваё пойдзе корпацца.

Уваходзіць Віцька.

Віцька. Дабрыдзень. Ваша брыгада, дзядзька Ладымер, сёння павінна скончыць усе вазы і кары: заўтра з цямна трэба будзе ўсім узяцца сена вазіць. Каб за два дні і каліва на паплавах не асталася, бо жаць трэба пачынаць.

Ладымер. Заўтра нядзеля.

Віцька. Дык жа мы з гэтага тыдня ўводзім выходны дзень у сераду.

Ладымер. А я хачу святкаваць у нядзелью.

Мікалай. А калі пагальная работа, дык і без выходнага дня папрацуем.

Віцька. Дзядзька, што з вамі? Вы нездаровы?

Алімпіа. Дай свет, Віцечка! Проста дзяцінец пачаў стары. Каб вы толькі ведалі, што з ім робіцца.

У Ладымера нешта дрэпна ўсцягваецца на пагу бот. Ён раптам шпурляе бот пад парог і з абутаю адною пагою становіцца пасярод хаты.

Ладымер (*пачынае гаварыць спакойна і ціха, моцным, гарачым шэптам*). А калі з гэтага нічога не выйдзе? Ты думаеш, мы паробім усё? Я адзіп усяго не параблю...

Алімпіа. Чаму гэта ты адзіп?

Ладымер. Мы з поля не прыбярор усяго, не то што ўсе гэтыя аборы, усе гэтыя стайні пакапчам. Мы старыя гаспадарскія хлявы паразбіралі, а новага не паробім, от на зіму і паставім коні на скавышы газеты чытаць.

Віцька. Дзядзька!

Ладымер. Дзядзька! Дзядзька! Што ж ты думаеш, я так сабе гляджу і нічога не бачу? Ты думаеш, я гляджу, як сляпы ў торбу? Ты думаеш, я горшы за таго бугая, якому абору раблю?

Усе. Што ты гаворыш?!

Ладымер. Што гавару? Цаменту навезлі! Цаментавыя падлогі ў стайні! Вокны тыя ў пяць раз большыя, як у гэтай хаце. *(Паказвае на вокны.)* Дык што, гэты жарабец лепшы за мяне? У той праварыне я сам жыў бы, а не то што! Праварына тая, той катух таму бугаю лепшы за гэты мой катух, дзе я ў анучах сплю. Пра мяне хто падумаў?

Алімпіа. А да леташняга года ты дзе жыў? Ты і гэткага катуха не меў.

Ладымер. Не меў. Ну дык і не меў. І цяпер не маю.

Алімпіа. Не маеш?

Ладымер. Ну... Маю! Маю! Маю Паціеўскага хату. У Паціеўскага было дзве, значыцца, хаты. Ну, яго раскулачылі, адну хату ў яго адабралі і сказалі, каб я ў ёй жыў. Чулі? Я гэта ведаю. І за гэтую вялікую ласку мой сын з польскае вайны галавы не прыпёс. О! *(Паказвае на Міхалючка.)* Дзіця сіратою асталася.

Мікалаі. Дык чаго ты, дзядзька, хочаш?

Ладымер. Нічога не хачу. Дайце мне спакой.

Віцька. Хадзем, дзядзька, сталярную работу сёння скончым. Вы старшы брыгадзір над сталярамі... Вы...

Ладымер. Я... Я... Я тры дні цыбулю з квасам ем. А мне, можа, трэба старому чалавеку сала з'есці і смятанаю закусіць. Я цяжка раблю.

Алімпіа. Многа ты назакусваў сала смятанаю за свой век! Калі гэта ты закусваў гэтак!

Ладымер. Дык на старасць хачу... Летась бульбы з палову на полі зазімавала. А гэты год усё зазімуе, дык і хлеба з квасам не будзе. Як будзеш ты мне размяркоўваць ураджай, дык што ты мне дасі?! На ваду ты мяне пасадзіш?!

Віцька. Ты ж, дзядзька, гэтага хочаш, каб на полі ўсё асталася. Рабіць жа ты не хочаш ісці. Ты хочаш, каб табе, можа, Паціеўскі зрабіў? Дык ён табе зробіць, але ў другі бок зробіць.

Уваходзіць у хату Ёсель.

Ёсель. Ну, хадзем, Ладымер, я на цябе зайшоў.

Ладымер. Не пайду.

Ёсель. Чаму?

Ладымер. Ідзіце. Вам пара.

Віцька *(стукае ў акно)*. Костусь! Костусь, зайдзі ў хату!

Ладымер. Костусь партыйны чалавек. Я ведаю, што ён скажа.

Віцька. Дык ты, значыцца, яго не любіш за тое, што ён партыйны чалавек?

Алімпіа. Ты, можа, бацька, палякаў хочаш?

Ладымер. Я не люблю Костуся?! Што ты языком менціш!.. Нашто вы людзей у маю хату зываеце... Я палякоў хачу? Я не Паціеўскі. Я не Якуб Якубоўскі. Я не... Што вы мяне з імі раўняеце.

Міхалючок раптам усхватваецца, звешвае ногі.

Міхалючок. Дык ты іх паслухаўся. Ты класавага ворага наслухаўся, дзед. Я ж ведаю.

Уваходзіць Костусь.

Костусь. Нашто я патрэбен?

Мікалай. Стары на работу не хоча ісці. Бунтуе. Кажа, што ўраджай усё адно не прыбярэм.

Паўза.

Костусь. І пра сала з малаком гаварыў?

Ладымер *(насуніўшыся)*. А ты адкуль ведаеш?

Костусь. Я ўсё ведаю... Радзівон Бабака тое самае мне ўчора вечарам казаў.

Віцька. Дык гэты пра сала з смятанаю, а не пра сала з малаком.

Ёсель. Ён ведае, што кажа. Малака да смятаны не прыраўняеш. Малако — ат, а смятана — ого!

Міхалючок. Ад смятаны і сала разам дык жывот сапсуецца.

Віцька і Мікалай рагочуць.

К о с т у с ь. Дык я гэтую песню ведаю. Вы малайцы, хто гэтак кажа.

М і х а л ю ч о к. Што ты гаворыш. Радзівопа Бабаку ў насценную газету трэба.

Шпарка зноў лажыцца пад коўдру.

Л а д ы м е р. Чаму гэта мы малайцы?

К о с т у с ь. Дык калі так гаворыце пра сала, пра смятану, пра цымаптовыя праварышы, дык і малайцы. Значыцца, добра. Гэтага і трэба. Значыцца, вы людзьмі сталі. Гразі ты цяпер ужо не хочаш. Маладзец, стары!

Л а д ы м е р. Што ты мяне хваліш! Што я, дзіця малое?

М і х а л ю ч о к *(усхватваецца)*. Ты яму скажы гэтак, як учора гаварыў Радзівопу Бабаку. Ты яму скажы пра свіное сала, што яшчэ не нарасло... Што ён не гэтак, <як> даўней — ён не кажа, што трэба жыць, як набяжыць... *(Становіцца на пасцелі, крычыць.)* За першую пяцігодку ўмацоўваюцца калгасы. За другую пяцігодку... За другую... За...

К о с т у с ь. Ну, ну, гавары, гавары, смялей, смялей...

М і х а л ю ч о к. За другую пяцігодку будзе... будзе... сала і смятана.

Лажыцца. Усе глядзяць на Ладымера. Той адварочваецца да акна і глядзіць у яго. Паўза.

М і х а л ю ч о к. Ты, Костусь, калі дзе што гаворыш, я ўсё слухаю.

К о с т у с ь. Ну? Хадзем, дзядзька Ладымер.

Л а д ы м е р. У мяне бот на пагу не ўлазіць.

А л і м н а. Раптам цесны стаў.

Паўза.

К о с т у с ь. Ну? Хадзем. Сёння сталярку канчаць трэба.

Паўза.

К о с т у с ь. Ідзі, дзядзька Ёсель, займай месца старшага брыгадзіра ў сталярні. Хадзем.

Усе ідуць з хаты. Ёсель абварочваецца.

Ё с е л ь. Бывала так. Якубоўскі курыць стамболю, а я куру харліну. А Паціеўскі кажа мне цяпер — падзяўбі,

кажа, носам, дык сашпiк адагнецца. Каб табе крумкачы вочы выдзяўблі. (*Крычыць.*) Гад ты печаны!

Усе выходзяць. Ладымер адыходзіцца ад акна, Міхалючок адзяецца.

Міхалючок. Дзед, ты класавага ворага наслухаўся, от што я табе скажу.

Паўза.

Міхалючок. Дзед, я сёння пасценную газету выклеіваю. (*Памаўчай.*) Дзед, я цябе ў пасценную газету выклею.

Ладымер. Прыклей да зубоў свой язык. Вынося вон з хаты, каб мае вочы цябе не бачылі... (*Памаўчай.*) У гэтую хвіліну.

Міхалючок кідаецца да стала, згрэбае ў руку паперкі і бяжыць з хаты. З сянец варочаецца.

Міхалючок. Чаго ты на мяне крычыш? (*Пайшоў, зноў вярнуўся.*) Чаго ты на мяне крычыш? (*Памаўчай.*) За што ты мяне набіў учора ўвечары... (*Плача.*) За што ты мяне?..

Ладымер. Божа мой, божа! (*Крычыць, сашчэмлівае кулакi.*) Калі табе раз забалела, дык... дык... А я не гэтак рос... А ўсе мае аднагодкі ў крываваых мазалях раслі... На полі з плугам у твае гады поўзалі... Босыя ногі ў крыві — аб каменне і карчы паабдзіраны... Твой гэтак бацька рос. Бывала, маё сэрца крывёю аблівалася, калі я яго, малога, будзіў да работы з цёмнага. А ён плача, а ён епчыць, ён рукі мне цалуе, каб я яму яшчэ даў хвіліну паспаць. А я цягну яго з пасцелі. А я рву яго. Я хаплю яго і пастаўлю на ногі, дык ён, пакуль ачухаецца, дык яшчэ спіць стоячы. А я пайшоў бы ўтапіўся, каб не бачыць і не чуць гэтага. Я праклінаю, бывала, сябе, што пусціў яго на гэтакія пакуты. А ты... А ты вырасцеш, пражывеш век і нічога гэтага ведаць не будзеш.

Выцірае слёзы, душыць іх у сабе. Міхалючок моцна плача. Міхалючок паволі ідзе да старога.

Міхалючок. Дзед... Дзед...

Ладымер стаіць і не варушыцца. Маўчыць.

Міхалючок. Дзед... Дзед... (*Пастаяў, пайшоў. Высадзіў галаву з сяней праз дзверы.*) У табе пейкія мухі

жывуць... Мухі ў цябе ў посе. У табе пейкія жабы... Жабы... Тараканы, прусакі, кажаны... Казюлі...

Усё гэта моцна шэпча. Ідзе паволі. Праз паўхвіліны пацягнуў з двара акно. Акно адчынілася. Паглядзеў на старога. Пайшоў. Ладымер стаіць і не варушыцца. Пайшоў, лёг на Міхалючкову пасцель.
Маўчыць. Гаворыць:

— Яны там сталярку канчаюць. Яны там робяць...
Габлююць... Пілуюць...

Устаў, хапіў бот, усцягвае на неабутую нагу. Усцягнуў да паловы, сцягнуў, шпурнуў пад парог. Хацеў закурыць. Шморгаў, шморгаў запалкаю і шпурнуў запалкі вобземлю. Лёг зноў. Абутая пага на пасцелі, босая на падлозе. Моцным голасам:

— Божа мой, божа! Жыццё закопчу...

Сеў. Матляе босаю пагою. Моцным голасам:

— Каб цябе агні спалілі! Каб цябе перуны!

Заслона

ДРУГАЯ ДЗЕЯ

4

Калгасная кантора. Успёршыся локцямі на стол, стаіць Костусь. Міхалючок клеіць насценную газету. Уваходзіць Віцька, аддыхаецца, выцірае рукавом пот з твару, п'е ваду.

Віцька. Ну, сталярная брыгада работу ўсю чыста скончыла. Заўтра зранку можна будзе вазіць сена.

Костусь. Ты думаеш заўтра зранку?

Віцька. А што? Хіба сена не пасохла? Не можа быць, гэтак смаліла.

Костусь. Я толькі што прыйшоў з сена. Сена ў копах. Рахункавод і той там сёння робіць... А каб гэта заўтра зранку жыта жаць пачаць?

Віцька. А сена? Жаць пачнём тады, як сена прыбярэм.

Костусь. За паўтара сутак, пастараўшыся, мы сена можам прыбраць?

Віцька. Можам.

Костусь. Дык за сена нам трэба ўзяцца сёння напач. Сёння ноч, заўтра дзень і пасля ноч, і ўсё прыбярэм.

Віцька. Прыбярэм. Але хто пойдзе напач працаваць? Ну я пайду, пу ты пойдзеш, Ёсель, пу можа яшчэ Сымон Мікуць...

Костусь. Не, гэта мала. Трэба чалавек дваццаць. Трэба пусціць у работу ўсе коні і ўсе вазы, якія ёсць... Ладымер што, так і не прыйшоў рабіць?

Віцька. Не. З Яўхімам Стрыгуном вудаю рыбу лавіў.

Костусь. Яшчэ бо гэты Стрыгун, каб яго трасца стрыгла.

Міхалючок. Дзед казаў, што ён рабіць не лянуецца, але, кажа, што колькі ні рабі, дык нічога не паробіцца. З поля гэтак, як летась, усяго не прыбярэць і абораў на зіму не паканчаюць. Дык ён кажа, што яму рукі апускаюцца.

Костусь *(стукае ў шыбу)*. Сымон, зайдзі сюды.

Уваходзіць Сымон Мікуць.

Костусь. Што ты, дзядзька, рабіў сёння?

Сымон Мікуць. Да паўдня з сталярамі рабіў, а з паўдня адпачываў, бо нанач коні павяду.

Костусь. Пастаў усе коні на сена цяпер, а ўночы будзем прыбіраць сена... Ты, дзядзька, прыйшоў у калгас пятаўна. Ураджай у нас не кепскі. Калі мы ўсё прыбярэ з поля ўпору, дык калгас наш тады ўмацуецца.

Сымон Мікуць. Што ты мяне агітуеш, як той казаў. Што я, малы? Як трэба, дык трэба, дык я пайду ўночы сена вазіць.

Костусь. Добра, дзядзька. Віцька, ідзі збірай хлопцаў. Алімпе я казаў. Яна пойдзе жанок паспрабуе ўзварушыць. Толькі хто не хоча, яго воля, можа не ісці.

Праз акно ўсаджваецца галава Якуба Якубоўскага.

Якуб Якубоўскі. І я скажу, як казаў Сымон Мікуць — раз трэба, дык трэба. І я пайду з вамі сена вазіць уночы. Раз ударніцтва ў гарачую пору, дык ударніцтва. Я хоць не калгаснік, але... але будучы калгаснік, але... але будучы калгаснік.

Костусь *(падумаў)*. Добра, ідзі.

Якуб Якубоўскі. Вы, таварыш Костусь, казалі, што, чья воля, той толькі пяхай ідзе. А я думаў бы, я палагаў бы мысліць... Я склопен мысліць, што мужычка... мужычка ў рай дубінаю часам трэба падагнаць.

Віцька. Заткніся ты з сваім раем.

Сымон Мікуць. Тут табе по царква, а мы не чарада барапоў.

Костусь. Вы не давайце нам парадаў. Хочаце ісці працаваць, дык ідзіце.

Якуб Якубоўскі знікае.

Костусь. От зараза! Ён думае, што я яго паслухаю і паганю ўсіх дубінкаю ўночы рабіць. А пасля з Падцеўскім будзе пагаворваць, што калгас — гэта паншчына. Ведаю я, чаго яму трэба.

Віцька. Дык на чорта ён на рабоце?

Костусь. Мы яму заплацім за работу. Работы ў нас многа. Дай яшчэ пяцьдзсят чалавек, дык работа знойдзецца.

Уваходзіць Тэкля з Алімпіяю.

Алімпія. І Тэкля пойдзе.

Тэкля. Пайду. І Галена таксама. Сена ўжо мы ўсё ў кошы склалі.

Уваходзіць Ладзімер з вудаю.

Костусь. Ну, рыбку лавіў?

Ладзімер (*нібы не чуе*). Хоць здохні, няма ў каго закурыць. У каго тытунь ёсць? Сымон, ёсць?

Костусь. А вада каламутная?

Ладзімер (*закурваючы ў Мікуця*). Хоць ты лыткі ўздоўж лавы стулі, каб канаў, махоркі не дастаць.

Костусь. А вецер на ваду не дзьме?

Ладзімер. Не. Не дзьме. Хоць ты выпрастайся пад абразамі, нічога няма.

Костусь. Значыцца, калі нічога няма, дык трэба чакаць, каб знайшоўся які-небудзь дзядзька і прынёс? Няма гэтакага дзядзькі... Рыбку, значыцца, лавіць можна. Гэта абывада спакойная, дык рыбка будзе брацца. Бярыся, рыбка, малая і вялікая. Торк-торк, і плотка ў збанку.

Ладзімер. Сціхні ты! Што ты мяне точыш! Маё сэрца на кавалкі разрываецца.

Сымон Мікуць. Дык трэба да доктара.

Ладзімер. Што ты з мяне кепікі строіш! Я сам цябе ў калгас прымаў. Ты памятаеш, як я з табою гаварыў, калі дождж ліў?

Віцька. Ты яго, дзядзька, прымаў, а ён цябе можа зараз выкідаць будзе.

Костусь. Э, ты, малы! Ты гэта куды скачаш? Хто гэта будзе Ладзімера з калгаса выкідаць? Ты яго выкінеш, а на яго месца Якубоўскага прынеш, а то можа яшчэ Падцеўскага? Выкінь Ладзімера, а за ім яшчэ сяго-таго,

дык Паціеўскі адно гэтага і хоча. Ты бачыш, як Якубоўскі ў калгас прэца? Чаго гэта ён сёння да нас уночы пойдзе сена вазіць?

Шмат галасоў. Якубоўскі? Да нас сена вазіць?

Костусь. Праз некалькі дзён Ладымер будзе першы ўдарнік. Усё ад таго, як мы пакіраем сваю работу. Віцька, ідзі склікай хлопцаў. Рабі брыгады на прыборку ўночы сена.

Віцька выходзіць. Уваходзіць некалькі чалавек — мужчыны і жанчыны.

Галасы: — Ну, дык добра, будзем вазіць уночы.

— Тады трэба падрыхтаваць людзей заўтра на жніво.

— Пасля жняўкі снапы вязаць. Гэта бабам трэба ісці.

— Чаму канешне бабам? Гэта гэтакія работа бабская як і мужчынская.

Костусь. Ну, дык браткі і сястрычкі! Ідзіце па хатах. Перадыхніце з часіну, і рушым. Сонца на захадзе. Сымон, коні рыхтуй.

Сымонаў голас (за сцэнай). Я пайшоў.

Людзі выходзяць. Астаюцца толькі Ладымер, Костусь, Тэкля, Міхалючок і Галена. Галена каля Міхалючка чытае, што Міхалючок выклеіў у газету.

Галена. Ой, і пра бацьку тут.

Тэкля. Што, што? Гэта тое, што ён чытаў тады старлярам?

Міхалючок. Тое самае.

Тэкля (падыходзіць, разглядае нагнуўшыся). А можа б... А можа... не трэба...

Костусь. Я табе, малы, казаў, гэтага не трэба. Ты прачытаў тады, і даволі.

Міхалючок. А верш? Там жа верш мой!

Ладымер. Я маўчу. Пяхай робіць што хоча. Хоць галавою хадзі.

Костусь. Як у вас там, Тэкля?

Тэкля. Сам жа ведасш. Я ў калгасе, а ён не хоча... Уп'і Галена, яго ж, здаецца, родная дачка, і яна са мною, а ён і на яе вока цяпер не мае. За гэта... Тады як прыехаў... (Азірае ўсіх.) Як прыехаў быў удавец сватацца да

мяне — голы, босы. У пазычаных ботах да мяне прысхаў!
А ў хаце той — голыя куты, як прыйшла, угледзела тут.
Так яно і дагэтуль асталося. Як пі стараліся — нічога не
выстараліся.

Ладымер. Хаця каб ён не выпіваў. А то ён часта
пацягнуць любіць.

Тэкля. Ён і піць з гора пачаў. Я яго шкадую.

Ладымер. Якая ты разумная жапчына! У пас ба-
бы ніколі гэтак не гавораць. Найбольш пляткаркі ўсё.

Тэкля. Можа і я раней гэтакая была.

Ладымер. Дык што ты думаеш рабіць? Ты не бой-
ся. Я ад шчырага сэрца.

Костусь. А вы з Галепаю яго ў калгас уцягнуце...

Тэкля выцірае слёзы і выходзіць.

Галепа. А мне Тэклі шкода больш, як бацькі. Ён
проста як дурань. Ён крычыць, ён вар'юецца. Ён усё каб
на яго выходзіла, хоць і па-дурному.

Ладымер. Э-э-э, у цябе розум зусім не гэтакі, як
у Тэклі. Я гэта заўсёды кажу. Вы, маладыя, не можаце
паспагадаць і разумець чалавека. Вы што! Але вы яшчэ
не гэтак. Зусім маладое пакаленне (*наказвае на Міха-
лючка*) — от гэтыя, дык яны ніякага гора не будуць ра-
зумець. Як заспявае, бывала, наша жанчына над дзіцём
калыханку, дык, здаецца, заткнуў бы вушы ды ўцякаў на
край свету. Вы думаеце, на тое гэта калыханка спявала-
ся, каб дзіця заснула? На тое яна спявалася, каб самой
матцы выплакацца. А ты мяне ўпікаеш рыбкаю. А ты ў
мяне пытаеш, ці каламутная вада. А я табе скажу...

Костусь. А ты памятаеш, як я малы на хутары ў
шляхціча Азэмблы камепні рваў порахам, як быў за па-
рабчука ў трынаццаць год? Я малы мог усялякую работу
рабіць.

Ладымер. У цябе былі рукі залатыя.

Костусь. Але гэтыя залатыя рукі рабілі на чорта
лысага. Мне было год дванаццаць, а я ўжо быў за па-
рабка. Дык я не хачу больш. А нада мною маці што спя-
вала? Не калыханку?

Ладымер. Я пра цябе не гавару. Ты спагадаеш,
калі ў каго сэрца баліць.

Костусь. Мы робім гэтак, каб больш пі ў кога
сэрца не балела.

Міхалючок. О! О! Секані яму праўду! Секані!

Ладымер патрэсае ў рудэ вуду, як бы спрабуе, ці гнуткае вудзільна.

Костусь. Ты думаеш, каб пехта прышэс гатовае. На, Ладымерка, няхай табе больш не будзе гора і бяды, няхай табе адно ясна сонца свеціць. Ты забыўся, што ніхто нічога гатовага не прынясе. А яшчэ стараецца, каб у цябе ўварваць. Мы самі павінны зрабіць. А таму, хто хоча, каб і над тваімі ўнукамі, гэтак, як над табою, калыханку выплаквалі, ты таму проста, не кажучы ні слова, па руках.

Галена выходзіць. Ладымер моцна страсянуў вудзільна, яно зламалася напалам. Ладымер пакруціў яго ў руках, паглядзеў на канцы і шпурнуў у кут. Стаіць моўчкі. Выходзіць. У парозе азірнуўся, нешта хацеў сказаць, не сказаў і пайшоў. Міхалючок вырэзвае нажніцамі з паперы. Костусь задумешна глядзіць у акно.

Міхалючок (*клеіць на сцяну кавалачак паперы*). Няхай хоць тут будзе прыклеена.

Костусь. Што гэта?

Міхалючок. Верш пра Рамана... (*З крыўдаю ў голасе.*) Ты ж не хочаш, каб яго ў газеце людзі чыталі.

Костусь смяецца, бярэ Міхалючка за плечы, трасе.

— Ах ты, верабей. Ах ты, верабей.

Міхалючок. Пусці, я не паспею газету паклеіць. Костусь выходзіць. Астаецца адзін Міхалючок. Уваходзіць з віламі Якуб Якубоўскі.

Якуб Якубоўскі. А, пікога няма? Дзе ж усе?

Міхалючок. Ну, а я ж тут.

Якуб Якубоўскі. Што гэта ты робіш?

Міхалючок. А нашто вам вілкі?

Якуб Якубоўскі. Ну, а па сена ж паеду.

Міхалючок. Ну дык рана ж яшчэ.

Якуб Якубоўскі. Рана ці не рана... Я пачакаю. Тут усе збірацца будуць?

Міхалючок. Не, не тут.

Якуб Якубоўскі. Тут.

Міхалючок. Кажу, што не.

Якуб Якубоўскі. Адкуль жа ты ведаеш?

Міхалючок. Хэ! Адкуль ведаю!

Нагінаецца над газетаю. Якубоўскі садзіцца на лаву.

Якуб Якубоўскі. А газета ў цябе добрая выйшла?

Міхалючок. Добрая.

Якуб Якубоўскі. Нешта ты цяпер пакінуў з Сымонам Мікуцем на коні на пашу хадзіць. Хіба ты конна ездзіць не любіш?

Міхалючок. Чаму гэта не люблю?

Якуб Якубоўскі. Мікуць адзін заўсёды коні забірае.

Міхалючок. Адзін? Вельмі вы ведаеце! Гэта я сёння не пайшоў, бо газету мне трэба наклеіць. А то заўсёды.

Якуб Якубоўскі. Як быў малы, гэтакі, як ты, дык вельмі любіў коні абвучваць.

Міхалючок. Як гэта?

Якуб Якубоўскі. А так, што як малады конь, жаробчык або жаробка. Яшчэ не абвучаны. Яшчэ не ездзілі на ім. Ох, весела на ім ехаць! Ты сядзеш на яго, закелзаеш, або і не закелзаеш, каб весялей ішоў і — но! Ён круціцца, а ты адно старайся падвясельваць яго. Весела, бывала. Пусціш, каб ён бег. Бывала, мы, гэтакія, як ты, толькі і абвучвалі маладых копей. От гэтак, як, напрыклад, сказаўшы, гэтая ў вас у калгасе раскулачаная Паціеўскага жаробка. Гэта ж табе праехаць на ёй — любата.

Міхалючок. Я на ёй хацеў раз праехаць.

Якуб Якубоўскі. Дык чаму ж не ехаў?

Міхалючок. Дзядзька Сымон Мікуць не дазволіў.

Якуб Якубоўскі. Чаму?

Міхалючок. Казаў — няможна. Казаў, што яна мяне скіне.

Якуб Якубоўскі. Ай, скіне, скіне! Што ты, баязлівец які, ці што? Ты будзь смелы. Я на тваім месцы толькі і ездзіў бы што на Паціеўскага жаробцы.

Міхалючок (*раптам устрапянуўся*). Я на ёй праеду.

Якуб Якубоўскі. Праедзь. Ты адно чым-небудзь ёй пад бакі таркані. І тады пускай, няхай бяжыць. Ты з яе гэтыя кулацкія мухі павыганяй.

Міхалючок (*маўчыць*). Нейк страшна патом, ліха на яго. Яна вельмі натурыцца.

Якуб Якубоўскі. Мала што яна натурыцца. Я ж кажу, пад бакі ёй чым-небудзь таркані. Павыганяй з яе кулацкія мухі.

Міхалючок. Калі пад бакі таркануць, дык яна ж яшчэ горш натурыцца будзе.

Якуб Якубоўскі. Гэта стары конь. А малады, дык пакуль неабвучаны, дык яшчэ не ведае, што ад гэтага трэба натурыцца. Пад бакі ёй, пад бакі, нічога не бойся.

Міхалючок. Чаго я буду баяцца!

Хоча напіцца вады. Пабразгаў у вядры конаўкаю — пуста. Пайшоў з конаўкаю з хаты шукаць вады.

Якуб Якубоўскі. Можа і праедзе на жаробцы, дураць гэты малы. Абы-толькі ён сеў — галаву скруціць.

Акно адчынена. Відаць, як паўз хату прайшоў Пацьеўскі. Пасля вярнуўся, заўважыў у хаце Якубоўскага. Паволі падыходзіць, нясмела зазірае ў акно.

Пацьеўскі. Што ты тут робіш?

Якуб Якубоўскі. З калгаснікамі па сена нанач пайду.

Пацьеўскі. У калгас прынялі?

Якуб Якубоўскі. Пакуль не. Можа прымуць.

Пацьеўскі. Рабі. Рабі. Можа і прымуць.

Якуб Якубоўскі. А я толькі што агітацыю распусціў.

Пацьеўскі. Якую?

Якуб Якубоўскі. Малога падгаварыў на тваёй жаробцы праехаць.

Пацьеўскі. А-а-а, каб бог памог усадзіць яго на гэтую жаробку.

Пайшоў. Уваходзіць Ёсель.

Ёсель. Што ты тут робіш? Адзін.

Якуб Якубоўскі. З вамі ж разам па сена паеду.

Ёсель. Па якое сена ты паедзеш?

Якуб Якубоўскі. Раз ударніцтва, дык усім ударніцтва. Што, я не магу быць ударнік? Я так палагаю мысліць...

Ёсель. Ведаеш што, выйдзі ты адгэтуль. Яшчэ па сена рана ехаць. Тады прыйдзеш, як пара будзе. І зусім не тут збірацца будзем... Выйдзі, я кантору замкну. *(Той сядзіць. Ёсель крычыць.)* Выйдзі, ну? Я зачыняць буду. *(Той пайшоў.)* Ты ўжо мне не кажы. Сядзіць, халера ведае чаго. А, халера!

Уваходзіць Костусь.

Ёсель. Чаго гэта ён тут сядзеў з віламі?

Костусь. Хто?

Ёсель. Ну гэты Якубоўскі. Я прыйшоў, а ён сядзіць. Я яму кажу — ідзі, а ён сядзіць. Я крычу, а ён не ўстае. Я заеўся, а ён устаў і пайшоў.

Костусь. А Міхалючок жа дзе?

Ёсель. Ат, Міхалючок, шміхалючок! Малы ў капторы не работнік. Ты ўжо мне не кажы. Я прыйшоў, а ён сядзіць. Чаго ты, кажу, сядзіш, а ён не ўстае. Ідзі, кажу, а ён не варушыцца. Ты ўжо мне не кажы.

Костусь. Ёсель!

Ёсель. Ну?

Костусь. Сёння ўночы сена возім.

Ёсель. Дзякуй табе, што сказаў. Я рапей за цябе ведаў.

Костусь. А заўтра ўдзень не ўсе пойдучь на жыта і не ўсе па сена. Сталяры будуць дома на работу стана-віцца. Бо калі цяпер мы не скопчым аборы і стайні, дык развал будзе.

Ёсель. Дзе ж людзей узяць?

Костусь. Мы павінны знайсці іх у сябе на месцы. На месца іх на полі трэба, каб усе парабіліся ўдарнікамі.

Ёсель. Ты адно не ганіся за гэтакімі ўдарнікамі, як гэты Якубоўскі. Ты ўжо мне пра яго не кажы.

Костусь. Мы яму заплацім, што ён рабіць будзе.

Ёсель. А Ладымер?

Костусь. Ладымер неўзабаве стане на работу. От паглядзіш.

Ёсель. Ну, няхай будзе як найлепш. Каб усё добра было.

Ёсель выходзіць. Уваходзіць Міхалючок.

Костусь. Чаму ты пакінуў тут аднаго Якубоўскага?

Міхалючок. Бо што гэта за кантора!

Костусь. Чаму?

Міхалючок. Гэта не кантора, а безгаспадарчасць нейкая. Гэта галавацянства пейкае. Як гэта, каб у канторы, у калгаснай канторы, ды вады напіцца не было. Я ваду хадзіў піць.

Бярэ насценную газету, наклееную на фанерную дошку, і паднімае перад сабою.

Гатова.

5

Вуліца. Направа новыя сцены няскончанай аборы. На рыштаваннях брыгада калгасных цесляроў. Костусь сыходзіць з рыштаванняў.

Костусь. Як прыбярком жыта, дык тады да вас яшчэ чалавек колькі далучыцца.

Ёсель (з рыштаванняў). Ты ўжо мне не кажы. Настаялася гэтая абора наша без страхі. Дождж лье, а новыя сцены гніюць. Яны гніюць, а мы не робім. Гэта ты добра выдумаў вымеркаваць сярод самае нагальнае работы колькі чалавек сюды. Каб яшчэ, здаецца, сюды чалавек з пару!

Костусь. Нічога, браткі, не зробіш. Гэтакае гарачкі ў нас яшчэ не было.

Костусь ідзе са сцэны. Ідуць з граблямі і віламі Раман Песенька і Яўхім Стрыгун.

Яўхім Стрыгун. Памагай бог!

Ёсель. Дзякуй за добрае слова.

Голас. Ідзі ды памажы.

Яўхім Стрыгун. Прыйдзе пара — памагу, чаму не. Ідзе брыгада калгаснікаў, што накідалі ўночы на вазы сена. Тут Тэкля і Галена.

Раман Песенька. Ты тут? Ты тут? Зараз здохнеш, работаю гэтак душачыся.

Тэкля. Ах, як ты вельмі пра маё здароўе клапацішся!

Раман Песенька. Я цябе больш не пушчу.

Тэкля. Ты мяне не пусціш? Не пусціш ты мяне? (Ідзе.)

Раман Песенька (кідаецца да Галены). Сядзі дома. Рабі гэтак, як усе людзі робяць: удзень на рабоце, а ўночы спаць.

Галена. Бацька, што ты мне гаворыш?! (Ідзе.)

Яўхім Стрыгун. Паншчыну варочаюць. Якуб Якубоўскі нездарма казаў.

Выходзіць з віламі Якуб Якубоўскі.

Якуб Якубоўскі. Але ж і папрацавалі! Цалюткую почку! А вы ўжо на рыштаваннях? А мы дык за поч гэтак справіліся, што палову сена, можна сказаць, прыбралі. Ну і падавалі ж мы на вазы! Як пачалі завіхацца!..

Яўхім Стрыгун. На паншчыне і ты, значыцца, быў, папе Якубоўскі?

Якуб Якубоўскі. Ат... На якой там паншчыне?

Раман Песенька. А ты ж сам казаў, што паншчыну робяць і ўночы прымушаюць рабіць.

Якуб Якубоўскі. Ат... Казаў... Казаў... Хто казаў?..

Рамап Песенька. Яно і так сказаць. Нам дык ты казаў, а сам дык пайшоў. Чаму гэта?

Якуб Якубоўскі. Можа і казаў... Мусіць я тады п'яны быў. *(Знізіўшы голас.)* Ціха вы, дурні! Можаш прыйсці да мяне ў хату, там і пагаворыш, калі гэтак гаварыць захацеў.

Ідзе. Рамап і Яўхім садзяцца на бярвяне, закурваюць.

Яўхім Стрыгун. Яшчэ раса не зусім спала, пакуль копы разбіваць, можна і закурыць.

Рамап Песенька. Я, патом, жонку з калгаса дастану. Я яе адтуль выму!.. Я яе выпішу!

Голас з рыштаванія ў. Дык жа калгас раскідаецца.

Ёсель. Што ты жартуеш! Гэтакае жанчыны пашукаць!

Рамап Песенька. Чорт яго бяры з калгасам. Я яе дастану. Я яе выму.

Паўза.

Яўхім Стрыгун. Кажуць, што ў нас будуць школу будаваць.

Рамап Песенька. Ну, няхай.

Яўхім Стрыгун. Калі скажуць даваць на будоўлю, дык я нічога не дам. Няхай дае той, у каго дзеці. А ў мяне дзяцей няма.

Рамап Песенька. А ў Агрэставічах дык, кажучь, старых вучылі. Кажуць, што хто не ідзе вучыцца, дык штраф накладваюць.

Яўхім Стрыгун. І плаціць?

Рамап Песенька. Ат, хто плаціць, а хто так выкручваецца.

Яўхім Стрыгун. А што ж, кожны бароніцца як можа. На гэтым свет стаіць.

Рамап Песенька. А некаторыя, кажучь, вучацца.

Яўхім Стрыгун. А што, у каго няма чым штраф у заплаціць... Што ён будзе рабіць? Раз пяволя, пойдзе вучыцца... А хто табе казаў, што школу ў нас?..

Рамап Песенька. Казалі. Кажуць, яшчэ і тэхнікуму нейкую.

Яўхім Стрыгун. І тэхнікуму?

Рамап Песенька. Але. І яшчэ курсы нейкія.

Яўхім Стрыгун. Ну, тады ўжо пакоцяць штраф у! Тады ўжо не выкруцішся! Тады — амэн!

Рамап Песенька. А Якуба Якубоўскага капэла раскідаецца. Гэтыя музыкі яго ўжо зусім кідаюць.

Яўхім Стрыгун. Чаму?

Рамап Песенька. Камсамольцы свой струмант купляюць і самі будуць вучыцца, а гэтых музык да сябе перацягаюць. А гэты, што ў Якубоўскага на першай скрыпцы граў, дык гэты ў іх за старшага будзе. Мала і іграць будзе, найбольш адно смыкам махаць... Дый то сказаць...

Яўхім Стрыгун. Што?

Рамап Песенька. Гэтыя самыя хоць бы і музыкі. Той у калгас падаецца, а той у гэтае...

Яўхім Стрыгун. У якое гэтае? Куды?!

Рамап Песенька. Ну, таксама ў калгас.

Яўхім Стрыгун. А-а-а, ці бач. А што гэта гэты Якубоўскі? Нешта ён і сам каля калгаса трэцца. Ну, гэты хітры.

Рамап Песенька. О-о-о, гэта разумны чалавек.

Яўхім Стрыгун. А-а-а, не дурны.

Рамап Песенька. А і то сказаць. Не дурны... не дурны, а чужым розумам жыве.

Яўхім Стрыгун. Як чужым?

Рамап Песенька. А ён у Паціеўскага як чаляднік. Ён жа разу не ступіць, каб у Паціеўскага не папытацца.

Яўхім Стрыгун. Ну, кожны кіруецца, як яго розум зносіць... Што гэта уць за чалавек грэбляю лезе? Уць плюхаецца па грэблі?

Рамап Песенька. А гэта, здасцца, павы агрэстаўскі настаўнік.

Яўхім Стрыгун. Мусіць гэта ці не наконт школы адно. Ну!

Рамап Песенька. Можна наконт штрапу. Яно, калі сказаць праўду, дык гэта адно, што мы забываем вельмі хутка, дык пам не ў голаў, а яно, патом, і пам лэ-тась заказвалі хадзіць вучыцца. Мая жонка хадзіла ў самыя Агрэставічы і пісаць навучылася. (З гонарам.) Япацяпер чытае і піша.

Яўхім Стрыгун. А можна і штраф. Хаця каб бог крыў. А-а-а, божа мой, божа, што гэта будзе! Барапі божа чаго, дык ах, ах!

Уваходзіць настаўнік.

Н а с т а ў н і к. Але ж і гразь у вас у канцы вёскі. Цэлы тыдзень сонца смаліць, а яна і не думала высыхаць.

Р а м а н П е с е н ь к а. Ого, каб вы паглядзелі, што ў нас увосень робіцца.

Н а с т а ў н і к. Чаму вы не мосціце?

Р а м а н П е с е н ь к а. Яно і так сказаць. Мой палетак з гэтага канца, дык я там мала калі і еду. Нашто мне там масціць?

Я ў х і м С т р ы г у н. Гэтаксама і таму, што з гэтага канца ці з таго. Чорт яго яшчэ масціў. От, лета так-сяк перабудзецца, а ўзімку так укуе, што...

Н а с т а ў н і к (смяецца). Ага... Дзе гэта тут ваша калгасаўская кантора ці хто-небудзь з калгаскіх старшых?

Р а м а н П е с е н ь к а. Нашто вам?

Н а с т а ў н і к. Я з раённае будаўнічае камісіі. А ў вас тут будавацца шмат чаго будзе.

Р а м а н П е с е н ь к а і Я ў х і м С т р ы г у н. Што?!

Н а с т а ў н і к. Школа, лячэбны пункт, пошта... Ды яшчэ сход у вас трэба зрабіць.

Р а м а н П е с е н ь к а. Які сход?

Н а с т а ў н і к. Увосень вы павінны паслаць хлопцаў і дзяўчат на рабфак і ў тэхнікум вучыцца. Дык цяпер трэба падумаць каго.

Я ў х і м С т р ы г у н. А тут гавораць, што ў нас на месцы гэтую тэхніку будуць адчыняць?

Н а с т а ў н і к. Будуць. З таго года. І будынак будзе будавацца з гэтае восені... А вуць у вас на вуліцы зноў лужа.

Р а м а н П е с е н ь к а. Дык вы, таварыш, ідзіце паўззагуменню, там сушэй.

Н а с т а ў н і к. Паўззагуменню?

Я ў х і м С т р ы г у н. Вы, здаецца, таварыш, агрэстаўскі новы пастаўнік?

Н а с т а ў н і к. Але.

Я ў х і м С т р ы г у н. Ці праўда, скажыце на міласць, што ў Агрэставічах у чатырох гаспадароў свінні, як горы, за платамі ляжаць?

Н а с т а ў н і к. Свінні за платамі?

Я ў х і м С т р ы г у н. Але, што паморак на свінні ўкаціўся і рады няма. Мы тут тужым-тужым, хаця каб нас бог крыў.

Н а с т а ў н і к. Не. Я не чуў. Была там у аднаго чалавека свіння на тым тыдні здохла, але яна ад парасення. А так не чуваць пошасці.

Рамац Песенька і Яўхім Стрыгун хітра ўсміхаюцца. Н а с т а ў н і к
адыходзіць. Ідзе Тэкля.

Я ў х і м С т р ы г у н. Мусіць партыйны.

Р а м а н П е с е н ь к а. Чаму?

Я ў х і м С т р ы г у н. Бач. Не кажа. Свіннідохнуць, а ён не кажа. Не верыць.

Р а м а н П е с е н ь к а. Не, які ён партыйны. Не.

Я ў х і м С т р ы г у н. Партыйны! Відаць адразу! Не верыць, што пошасць можа быць. Не верыць у цяперашце. У смерць не верыць!

Р а м а н П е с е н ь к а (*крычыць настаўніку*). Дык вы паўззагумешню!

Я ў х і м С т р ы г у н. Дык жа там горшая гразь.

Р а м а н П е с е н ь к а. Няхай паплюхаецца. Боты, падла, добрыя на пагах мае ды яшчэ пават і ваксаю, здэцца, пацягненыя. Няхай памочыць. Якое яму ліха адходзіць. От, ходзіць ды зывае гэтыя сходы.

Тэкля (*падыходзіць, не спускае вачэй з Рамана*). Нашто ты гэта робіш? Нашто ты гэта робіш?!

Р а м а н П е с е н ь к а. Я ж кажу нашто... Няхай глянцаваныя боты памочыць.

Тэкля (*пасля паўзы*). Гад ты!

Р а м а н П е с е н ь к а. Ты! Э! Перад людзьмі?

Тэкля. Нашто ты пазамыкаў усё ў хаце. Дай ключы, паесці чаго дастаць. Нам з Галснаю адпачываць хутчэй трэба, бо з паўдня мы зноў сена вазіць будзем.

Р а м а н П е с е н ь к а. Не дам ключоў.

Тэкля. Дай ключы.

Р а м а н П е с е н ь к а. Не дам.

Р а м а н П е с е н ь к а ўстае і ідзе. За ім Яўхім Стрыгун. Тэкля колькі момантаў стаіць моўчкі. Заплакала. Гаворыць:

— Я жыву, як у пекле.

Паволі паварочваецца і ідзе назад. Гаворыць:

— Каб у мяне дзень пабыў спакойны! Ні дня, ні часіны я гэтак, як добрыя людзі, не ведаю, як у калгас пайшла. Зусім сыходзіць са сцэны. Бригада на рыштаваннях моўчкі працуе. Доўгая паўза. З рыштаванняў голас:

— Дай там абухам зверху — бервяно не прыстае.
Ёсель. Мохам таўсцей сцяліце.

З'яўляецца на сцэне Міхалючок. Ён нясе перад сабою на фанернай дошцы наклееную насценную газету. Кладзе на зямлю, дастае з кішэні цвік, шукае на зямлі камень, паднімае газету і прыбівае яе да сцяны. Пасля адышоўся крыху, сеў на зямлю, глядзіць на газету і сам сабе смяецца. На рыштаваннях гарачая работа. Раптам Міхалючок усхапіўся, задзёр галаву на рабочых і крычыць.

Міхалючок. Эй, ідзіце, чытайце. Тут пра што хочаце вычытаеце. Нават і пра наш тэхнікум, і пра непісьменных. Агрэстаўскі пастаўнік самыя свежыя навіны прынёс, і ў самую апошнюю хвіліну мы іх выклеілі.

Адыходзіцца далей і крычыць, задраўшы галаву:

— Калі мы не прыбярэм усяго з поля!..

Ёсель (з рыштаванняў). І не пабудуем усяго ў пору!..

Міхалючок. Дык тады развал у нас будзе. Сам Костусь пра гэта казаў.

Адыходзіць убок. Ёсель паволі сыходзіць з рыштаванняў.

Ёсель. Ну, хлопцы, здаецца, абед пачынаецца.

Рыштаванні пусцеюць. Раптам чуваць здалёк гул жніяркі. Гэты гул то мацней, то цішэй чуваць да самага канца гэтага малюнка.

Ёсель. О, жаць пачалі. Жніярку, значыцца, наладзілі... Там на апошнім палетку злягла пшаніца пасля дажджу, прыйдзецца рукамі...

Рабочыя спыняюцца каля насценнае газеты.

Голас. Ого, пра спаборніцтва.

— Каго з кім?

— Дзвюх брыгад, што ўночы сена вазілі. Узяла верх Алімпіна брыгада.

— А больш што?

— А больш, калі так далей будзе, дык сёння ўночы з вялікае сенажаці ўсё сена прыбярнуць. Асталецца толькі самы хвосцік.

Рабочыя праходзяць. Міхалючок астаецца адзін. Ідзе Якуб Якубоўскі.

Якуб Якубоўскі (да Міхалючка). Газету вывесіў? От маладзец! Ну, аб'язджаў Паціеўскага раскулачальную жаробку?

Міхалючок. Не яшчэ.

Якуб Якубоўскі. Паспрабуй. Павыганяй з яе кулацкія мухі.

Міхалючок. Дык я сёння ўвечары пайду з кім-небудзь на маладыя коні па пашу, от і праеду на ёй.

Якуб Якубоўскі. Я, бывала, як быў гэтакі, як ты, дык... эх, папаабвучваў гэтых маладых коней. Слушам, бывала, жарэбчык пада мной становіцца, а я калі прышпару, калі прышпару!..

Ідзе. Насустрэча яму першы музыка, з сякераю.

Якуб Якубоўскі. Куды ты?

Музыка. А я з паўдня прыстаўлены сюды на рыштаванні ў цялярскую брыгаду. Дзе ж, нікога няма?!

Міхалючок. Абедаць пайшлі.

Якуб Якубоўскі. У калгас падаўся?

Музыка. Але.

Якуб Якубоўскі. Граць у мяне будзеш?

Музыка. Дзе бачыў. Цяпер жа з калгасам звязаны, дык не выпадае. Тут яны самі, хлопцы, струмант прывезлі, вучыцца самі будуць.

Якуб Якубоўскі. Ты паракамандуй ім мяне за старшага ў капэлу.

Музыка (*нейк ціха і нясмела ўсміхаецца*). Я... скажу... там... Яны, сказаць праўду, мяне пібыта прыгаварылі за старшага быць у іх... Дык цяпер абедаюць яны?..

Шпарка выходзіць. У другі бок выходзіць Якуб Якубоўскі. Міхалючок раптам усхватваецца, лезе на рыштаванні, махае кудысьці рукою і крычыць:

— Эй, сюды, сюды!

Выходзіць натоўп вяскоўцаў. Міхалючок паказвае ім на газету. Чытаюць. Гармідар.

Галасы:

— Яны самі сябе падганяюць на рабоце.

— Але ж малайцы, яны сёння з сенам захадзіліся.

— Нічога не паможа. Сена прыбярэць, дык што іншае астанецца, панасявалі яны многа. Панахватавалі. А ўрэшце — кожны стараецца, як можа.

Ідуць назад Рамап Песепька і Яўхім Стрыгун. Пасля Якуб Якубоўскі. Глядач пазнае ў натоўпе тых музык, што ішлі з вяселля ў першым малюнку. Натоўп ля газеты павялічваецца. Міхалючок сядзіць над натоўпам на рыштаваннях і гоідае нагамі. Якуб Якубоўскі гаворыць з музыкамі.

Якуб Якубоўскі. Выходзіць, што наша капэла раскідаецца?

Музыка. Здаецца, так.

Якуб Якубоўскі. Давайце тады ўсе гуртам у калгасную капэлу падавацца.

Музыка. Дык жа мы ўжо, можна сказаць, усе там. Каго ў калгас прынялі, той там і рабіць будзе і ў музычным гуртку будзе.

Якуб Якубоўскі. Ах, а от са мною дык нешта цягнуць усё.

Галасы ў патоўпе:

— А ты паскардзіся якому-побудзь начальству.

— Мала што за дзяка быў! Але ты цяпер з працы рук жывеш.

— Яно ўсё адно не прымуць.

Расхрыстапая ўся, бяжыць Настася з лямантам.

Настася. А людцы добрыя, каб вы ведалі, што робіцца!

Галасы. Што? Дзе? Дзе ты што ўбачыла?

Настася. Ой! Дайце адсапціся. Ад нашае вёскі і шпылу не астанецца!

Некалькі галасоў. Чаму?!

Якуб Якубоўскі. Цёмната вы, як сказаў Карл Маркс, вясковая. Цяпер новы час, новыя і парадкі. Калі ты камень, дык трымайся дна. Калі ты трэска, дык пльві на хвалях.

Настася. Нашу вёску раскасіроўваюць...

Ідуць з віламі і далучаюцца да натоўпу Раман Песенька і Яўхім Стрыгун.

Настася. Ад нашае вёскі і шпылу не астанецца.

Галасы. Гавары хутчэй! Не думай доўга, гавары!

Настася. Раскасіроўваюць вёску! *(Паўза.)* Мікалай Тэклі казаў. Ён ёй гаворыць, а я слухаю. *(Лічыць на пальцах.)* Цехвіку робяць. Грэблі і вуліцу каменнямі мосцяць. Калгаснікам, у каго старыя хаты, дык ім новыя паробяць. Вучыцца ўсіх старых пагоняць. Мілізацу зрабляць і ў горад на пейкі рабфук усіх маладых зміблізуюць. Мікалай кажа — усе, кажа, у калгасе будуць. Дзе яны, кажа, дзенуцца. Усе тут будуць. І вуліца наша пойдзе зусім у іншы бок. Цяпер яна ідзе з-пад грэблі туды, дзе Паціеўскі гумно быў паставіў. А цяпер пейк інакш закруціцца. Бо і анбула-

тору, і віцінарніцу, і пошту, і цехніку наводшыбе, Мікалай казаў выразна, будуць рабіць. Вёску раскасіроўваюць! Натойп стаіць, як анямелы. Толькі адзін Яўхім Стрыгун завуў.

Яўхім Стрыгун. Аёй-аёй, аёй!

Цішыня. Усё стаіць і не варушыцца. Міхалючок на рыштаваннях навіс над натоўпам. Раптам ён пачаў рагатаць. Рагоча доўга, аж заходзіцца. Паказвае пальцам на натоўп і рагоча.

Заслона

ТРЭЦЯЯ ДЗЕЯ

6

Тая ж самая дэкарацыя, што і ў папярэднім малюнку. Толькі што сцэны аборы зроблены вышэй. На рыштаваннях гарачая работа. Цесляры моўчкі працуюць, толькі калі-нікалі чуваць там:

— Стукні там зверху!

Або:

— Прыпускай бервяно шчыльна!

За сцэнай то мацней, то цішэй чуваць гул жняўкі, стук калёс, галасы працы. Чуваць, як паганяюць коні. Да слупа пры рыштаванні прыбіты чырвоная і чорная дошкі. На чорнай чыста, на чырвонай напісаны прозвішчы калгасных ударнікаў. На сцэну выходзіць раённы галавацяп. Ён паглядзеў на рыштаванні, пасля падышоў да чырвонае дошкі, чытае:

— Лепшыя ўдарнікі на прыборцы з поля ўраджаю: старшая брыгадзірша Тэклія... прозвішча невыразна напісана... Алімна Стальмаховіч, Галена, Волька, Ганна... без прозвішча чамусьці напісалі... Старшы брыгадзір Сымон Мікуць, старшы брыгадзір Віцька... Зноў без прозвішча... Мікалай Камароўскі... Ну і гэтак далей... Аднак Костусь маладзец, як арганізаваў прыборку з поля. Толькі, аднак, ён нядобра робіць, што не прымае ў калгас... Хоць бы сабе гэтая заява Якубоўскага. Чаму яго не прыцяць і на яго месца не разгрузіць ударнікаў? (Задзірае галаву ўгару.) Дзе тут знайсці вашага старшыню? Я ў капторы быў, дык там яго пяма.

Ёсель (з рыштаванняў). Ён на полі. Зараз павінен тут быць.

Бяжыць Сымон Мікуць. Кусае з вялікага кавалка хлеба.

Раёны. Дзе ваш старшыня?

Сымон Мікуць. На полі. Нашто вам?

Раёны. Я з раёна. Едучы, па дарозе заглянуў да вас. Справа ёсць.

Сымон Мікуць. Я скажу яму. *(Хоча бегчы.)*

Раёны. Як у вас прыборка з поля ідзе?

Сымон Мікуць. Добра. *(Хоча бегчы.)*

Раёны. Што вы цяпер прыбіраеце?

Сымон Мікуць. Жыта возім і ярыну жнём.

Раёны. Што гэта, вам часу няма пад'есці?

Сымон Мікуць *(усміхнуўся)*. А такі і няма. Мы сёння перарыву на абед не робім. Так хвілін з дзесяць: кусанулі, што хто меў з сабою...

Пабег. Паўза. Ідзе Якуб Якубоўскі.

Раёны. Старшыні не бачылі?

Якуб Якубоўскі. Гэта калгаснага, вы разумеце, старшыні? Не. Не бачыў... Я, прызнацца, толькі будучы калгаснік.

Раёны. Чаму будучы?

Якуб Якубоўскі. А-а-а, цягнуць яны гэтую справу, як ката за хвост. Я ў раён скаргу падаў.

Раёны. Дык вы Якубоўскі?

Якуб Якубоўскі. Якубоўскі. А вы з раёна? Я вас з тэй пары ведаю, як тут Паціеўскага раскулачылі. Ёсць тут у нас кулачок гэтакі. Ну, цяпер ён нічога. Жыве на сваей норме, ціха сабе робіць... Яго-то, можна мысліць, і не зусім правільна раскулачылі. Ну, але ён сам цяпер можа ісці на мерапрыемствы савецкай улады... Я так палагаў бы мысліць...

Выходзіць Костусь. Якубоўскі шпарка ідзе са сцэны.

Раёны. Ну, як?

Костусь. Нічога, працуем.

Раёны. Як прыліў у калгасы?

Костусь. Пакрысе.

Раёны. Як з прыборкаю?

Костусь. Цяжка. Чалавек дзесяць ударнікаў трымаюць ударніцтва і прыкладам і розумам сваім. А ёсць такія, што неахвотна.

Раёны. З работаю ўпору справіцеся? На полі нічога не зазімуе?

Костусь. Старасмя. А як яно ўдасца. Калі на полі

хоць крыха чаго зазімуе, дык развал можа быць. Я гэта ведаю. Цяжка.

Р а ё н н ы. Дык нашто ты людзей на гэтай будове трымаеш?

К о с т у с ь. Нічога іначай не будзе. Мы стараемся і сярод работы на полі выкраіць некалькі чалавек на гэта. Дзе ж мы жывёлу на зіму паставім?

Р а ё н н ы. А от некаторых у калгас не прымаеш.

К о с т у с ь. Каго гэта?

Р а ё н н ы. Якубоўскага нейкага. Мала што там што калі было.

К о с т у с ь. Няхай ён раней пакажа сябе. Тады пры-
мем. Ён без Паціеўскага разу не ступіць. А Паціеўскага,
я думаю, трэба было тады інакш раскулачваць. Я тады
табе з самага пачатку казаў.

Р а ё н н ы. Ты мне казаў! Я свой розум маю. У цябе
вельмі левая натура.

К о с т у с ь. Якубоўскага мы не прымем.

Р а ё н н ы. Вы яго павінны прыняць. Што ты рабочыя
рукі ад калгаса адпіхаеш!

К о с т у с ь. А ты памятаеш, як сам некалі Радзівона
Бабаку раскулачваў? А як паціснулі на цябе, дык траха
Паціеўскага ў калгас быў не ўпісаў. Не ідзеш дарогаю, а
ўсё то ў ваду ўскочыш, а то ў агонь.

Р а ё н н ы. А я кажу, што вы павінны прыняць Яку-
боўскага.

К о с т у с ь. Што ён табе гэтак у вока ўпаў, гэты Яку-
боўскі?!

Р а ё н н ы. Вам рабочыя рукі патрэбны.

К о с т у с ь. Ён да нас на работу ходзіць. Мы яго рукі
скарыстоўваем.

Р а ё н н ы. Я так і лічу, што ў вас тут тармозіцца пры-
ліў у калгас.

К о с т у с ь. Лічы.

Р а ё н н ы. Я ў раёне на прэзідыуме пра гэта гаварыць
буду.

К о с т у с ь. Добра, што ў прэзідыуме не ўсе гэтакія,
як ты... От адно час патраціў тут, гаворачы ліха ведае пра
што.

Р а ё н н ы. Ну... Ага... От як... Бач ты...

Пайшоў не развітаўшыся. Костусь астаецца адзін. На рыштаван-
нях пачалася гаворка, галасы ўсё мацней. Нарэшце двое злазяць
уніз.

К о с т у с ь. Што?

Д в о е. Чорт яго гэтак рабіў! Мы ўчора больш як удвойчы норму сваю выгналі, а сёння зпоў... Дык цяпер да заўтра пагуляем. Мы гэта з самага ранку Ёссялю казалі. А ён работу гоніць, страшэнная моц.

К о с т у с ь. Чаго вы хочаце?

— Чаго мы хочам? Нашто нам лішняе рабіць.

— Мы норму сваю зрабілі.

Ё с е л ь (з рыштаванняў). Ой, ведае ён, якая нам норма патрэбна! Што ты брыдкім словам брыдзіш! Наша норма — парабіць усё добра.

К о с т у с ь. Калі вы хочаце выйсці з калгаса або сарваць ударніцтва, дык вы зробіце паскудную справу.

Д в о е. Што ты! Не, мы не гэтак.

Ё с е л ь. Сюды лезьце. Лезьце назад! Ураджай прыбраць трэба? І трэба будынкі копчаць? Што гэта вы сабе думаеце.

К о с т у с ь. Мне няма часу доўга тут гаварыць. Усе ўдарнікі, а вы ў прагульшчыкі падацца ўздумалі? Усё як скончым, тады з гопарам адпачываць будзем.

Пайшоў. Тыя стаяць. Кураць. Маўчаць.

Ё с е л ь. Брыдка вам, хлопцы. Вы ўжо мне не кажыце. Я і слухаць не буду.

Змяркаецца. Ідзе Паціеўскі з граблямі.

Паціеўскі. Ах, і работа ж у вас! Як вы і трываеце! Двое раптам лезуць на рыштаванні. Паціеўскі садзіцца на бярвяно.

Паціеўскі. Гэта было яшчэ за старым пажымам. Паміж Пытлєвічам, з аднаго боку, і Пшыкальскім, з другога боку. На Баслаўскіх хутарцах ішла сварка за студню. Ну, яны згадзіліся, што Пшыкальскі дасць Пытлєвічу адступнога і Пытлєвіч сабе сваю студню выкапае. Ну, дык я яму памагаў гэтую студню капаць. Рабіў я, рабіў і гэтак ад вялікае натугі падвядзіў нагу, што цяпер трымціць яна ў мяне, абы вільготна на дварэ. Не дай папе божа! Я ж кажу! Ого! Падвядрод, няма нічога страшнейшага. А то яшчэ быў падвядрод на Азэмблаўшчыне, у нябожчыка, калі памятаеце, старога Чухрэвіча, Зыгмусевага бацькі... Верадзіцца, цераз сілу рабіць, не дай папе божа!..

Г о л а с (з рыштаванняў). Ну, гэта ты, мусіць, ад таго гэтакі лёгкі на ногі, што ў цябе падвядрод?

Паціеўскі. Гэта як бог дасць. У аднаго погі лёгкія, у другога цяжкія. Не зраўняў бог лесу, не зраўняў і людзей. І не зраўняе ніколі.

За сцэнай шум. Бяжыць *Настася*.

Настася. Ой, дайце перадыхнуць! Я заўсёды казалася, што на чужым далёка не заедзеш. Чужое дабро праз бок вылезе! Ой! Ой! Што нарабілася! Бягу гэта я, аж бачу, Сымон Мікуць калгасаўскія маладыя коні з пашы бярэ. Ну бяры, думаю я сабе. У цябе свая работа, а ў мяне свая. Аж бачу, пры Мікуцю трэцца гэты малы Міхалючок. Валтузіцца з Паціеўскага жаробкаю. Сесці хоча, праехаць. А Мікуць не дае яму. Яна цябе скіне, кажа. Тут Мікуць адварнуўся, а гэтага малога як чорт усадзіў на жаробку. Адно, падла, пятамі бліснуў. Не паспела я агледзецца, як ён ужо на жаробцы конна сядзіць. Тая натурыцца, а Мікуць крычыць злазь, а то яна цябе прыб'е. Ці гэта ён у брыдкую хвіліну сказаў, ці гэта бог так даў, адно не паспела я агледзецца, як Міхалючок торк жаробцы нейкаю ламачынаю, што ў руках была, пад чэрава; а яна як брыкне, дык гэты малы, як споп! Ляжыць на зямлі. І духу не ўказвае. Ну, думаю я сабе. Не паспела я...

Паціеўскі. На смерць забіўся?

Настася. Духу не ўказвае... А божа мой, божа! Чужое дабро заўсёды праз бок вылезе. На чужым доўга не паедзеш.

Паціеўскі (*сам сабе над нос*). Хваліць цябе, божа.

Шпарка выходзіць. Ёсель перавесіўся ўніз з рыштаванняў.

Ёсель. Сціхні ты, каб табе зарвала, баба дурная!.. Што, ён не дыша?

Настася галосіць. Дзень меркне больш. Ёсель *шпарка* злазіць з рыштаванняў. Кідаецца бегчы за кулісы. Там тупат нечых ботаў.
Неўзабаве чуваць Мікуцеў голас:

— Бяры, Ёселька, за погі. Я нёс, нёс, цяжкі хлопец. Ах, які непаслушны. Казаў жа я табе, не чапай жаробкі! А маё ты дзіця! А жаба ты малая! А мой ты сыноч!

Пясуць з Ёселем Міхалючка. У Міхалючка галава вісіць, як у нежывога.

Мікуць. Казаў жа я табе. Каб жа я табе не казаў. А маё ты дзіця! Ой! Ой! А мой ты сыноч!

Ёсель. Ты ўжо мне не кажы. Яго цехта падвучыў.
Настася пабегла. Яшчэ больш змеркла. Цесляры злазяць з рышта-
ванпяў. Раптам *Н а с т а с я* зноў тут.

Н а с т а с я (да цесляроў). Я сама на свае вочы бачы-
ла. Я ведала з самага пачатку, што гэта калі-небудзь бу-
дзе. Чужое дабро...

Ц я с л я р (той, што рабіць не хацеў). Калі ты сціх-
неш, сава! Якое чужое дабро?

Н а с т а с я. А што ж, не чужое?

Народ усё прыбывае. Ідуць з поля і з вёскі, і ўсе слыняюцца тут.
Натоўп вялікі. У натоўпе *Я к у б Я к у б о ў с к і.* Гармідар. Бяжыць
назад *Ё с е л ь.*

Ё с е л ь. Віцька! Віцька! Бяжы хутчэй запрагай каня.
Імчыся на доктара. (*Віцька пабег.*) А маё дзіця! А мой ты
сыноч! (*Плача.*) Ён жа табе казаў. Сымон жа табе казаў!
Каб жа ён не казаў табе. А то выразна казаў. Не лезь,
казаў ён табе, на ліхое каняня...

Г о л а с. Жыў?

Ё с е л ь. Прыбіўся моцна. Жывы. (*Пабег назад.*)

Я к у б Я к у б о ў с к і. От табе і павыганяў з кабылы
мухі.

Г а л а с ы:

— На чужым дабры доўга не паедзеш.

— Чужое дабро праз бок вылезе.

— Дурная гаворка! Якое гэта чужое дабро!

— Што гэта за чужое! Дурань!

Ц я с л я р. От плешчуць языкамі! Наша дзіця прыбі-
лася, а яны тут пра нейкае чужое дабро.

Зноў прыходзіць *Ё с е л ь.*

Ё с е л ь. Нічога. Адно енчыць, небарак. Кажы, што ба-
ліць вельмі.

Г о л а с. Чужое праз бок вылазіць.

Ё с е л ь. Хто гэта кажа? Хто гэта кажа? Хто гэта
горла разявіў з радасці, што наша дзіця прыбілася?!

Я к у б Я к у б о ў с к і. Старая цемната. Толькі дурань
можа гаварыць пра сваё і пра чужое дабро. Не той свет
цяпер.

Ё с е л ь. Ах, гэта ты? Я цябе даўно ведаю. Чаму ты
мяне не абараніў словам, як Паціеўскі мне раіў носам
сашнік адгінаць? А цяпер ты тут трэшся. Чаго ты тут каля
нас трэшся? Ідзі ты адгэтуль.

Якуб Якубоўскі. Малы з капя зваліўся, а я тут пры чым!

Ёсель. Ты тут, можа, пі пры чым, але... але... вон ты адгэтуль! Вон!

Якубоўскі знікае. Натоп вельмі ўзбуджаны.

Галасы:

— Чаго чалавека гнаць дарэмна?

— Бо чуваць, чым ён пахне.

Ёсель. Не кажыце мне. Я яго дух чую.

Ідзе Мікуць.

Мікуць. Халоднаю вадою прыклалі, пакінуў стагнаць, небарак. Ой! Ой! Як жа ён моцна прыбіўся. І ўсё паслухаў гада печанага!

Галасы:

— Каго паслухаў?

— Як гэта паслухаў?

— Што ты кажаш, Сымон! Кажы выразпей.

Сымон Мікуць. Як прыклалі халоднаю вадою, дык боль адцягло. Дык ён, небарак, і пытае: ці я хаця, кажа, не памру?..

Ёсель. А мой сынку... *(Плача.)*

Сымон Мікуць. А пасля і кажа... Некалькі слоў адно сказаў...

Галасы:

— Што ён сказаў?

— Гавары хутчэй?!

Сымон Мікуць. Мяне, кажа, Якубоўскі падвучыў праехаць на гэтай жаробцы, на Паціеўшчанцы гэтай. Так, небарак малы, і сказаў. Гэта я, кажа, з Паціеўшчанкі мухі выганяў. Сказаў і пават цераз сілу ўсміхнуўся, небарак. А маё ты дзіця! Яшчэ і ўсміхнуўся, небарак. *(Раптам павысіў голас.)* Якубоўскі тут падкруціўся!

Ёсель *(моцна і грозна)*. Гэта Паціеўскага чаляднік. Гэта Паціеўскага рука, я ведаю.

Сымон Мікуць. Гэта ўсе ведаюць.

Ёсель. Вы ўжо мпо не кажыце. Гэта ён наша дзіця прыбіў.

Бярэцца за галаву. Топчацца на адным месцы. Гармідар.

— От табе і ў калгас яго прымай.

— Але бач як трэцца...

Ц я с л я р. Я гэта казаў. Не казаў я?

Н а т о ў и п е с п а к о й ш а р а з ы х о д з і ц а.

Г о л а с. Тут усё з імі — цацы-цацы, а яны табе вось як!

Паўза. Асталіся толькі Сымон Мікуць і Ёсель.

С ы м о н М і к у ц ь. На ліха я яго не адагнаў зусім ад коней.

Ё с е л ь. Ну, цяпер тужыць позна.

Раптам з'яўляецца Л а д ы м е р. Ён ідзе вельмі паволі. Стаіць і глядзіць кудысьці перад сабою. Дастаў з кішэні крэйду і падышоў да чорнае дошкі. Пачаў паволі пісаць на ёй. Пасля сцёр, пачаў нанова. Напісаў літару і прыглядаецца. Раптам заўважыў Мікуця і Ёселя.

Л а д ы м е р (*голосам, як з-пад зямлі*). А, вы тут... Вы стаіце тут... Я не магу напісаць. Увечары вочы мае дрэнна бачаць. І пішу я не лішне... Сымоне, напішы ты. На крэйду.

С ы м о н М і к у ц ь. Што напісаць?

Л а д ы м е р. Упішы мяне на чорную дошку, бо я прагульшчык. Вы колькі работы зрабілі, а я... а я... На, пішы хутчэй!

Сымон Мікуць бярэ крэйду і падступае да дошкі. Мерыцца, мерыцца і вінавата абварочваецца назад.

С ы м о н М і к у ц ь. Я і так слаба пішу, а змрокам, дык і зусім... На, хіба ты, Ёсель.

Ё с е л ь. Я толькі па-яўрэйску, і то слаба.

Л а д ы м е р. Ну дык што. Усё адно. Пішы. Ну, бяры крэйду і пішы па-яўрэйску.

Ёсель піша «Ладымер Стальмаховіч...» Спыняецца. Уздыхнуў.

Ё с е л ь. Хоць ты гвалт крычы, нічога не бачу. Не магу больш. Памажы, Сымон.

С ы м о н М і к у ц ь. Хіба памагу табе.

Дапісвае па-беларуску: «прагульшчык». Шпурнуў крэйду вобземлю. Усе ўтрох стаяць і маўчаць.

Ё с е л ь. Ну, не думаў я ніколі, Ладымерка, што мне давядзецца калі-небудзь тваю гэтакую просьбу выкопваць. Не думаў ніколі.

Сымон ківае галавою. Ладымер маўчыць. Доўгая паўза. С ы м о н М і к у ц ь і Ё с е л ь моўчкі ідуць. Ладымер стаіць адзін, апусціўшы галаву.

Тая самая дэкарацыя, што і ў напярэднім малюнку. Абора зусім скончана, рыштаванні з яе зняты. Ладымер адзіп прымайстроўвае дзверы: спрабуе, ці добра ходзяць па завесах. Падмацоўвае цвікі малатком. Злева, на парозе свае хаты, сядзіць Яўхім Стрыгун, а крыху далей, на лаўцы, Якуб Якубоўскі. Яўхім Стрыгун пазяхае, маўчыць, пасля гаворыць. Якуб Якубоўскі стараецца перамагчы ікаўку.

Яўхім Стрыгун (*як бы сам сабе, ціха*). Выходжу гэта я раненька на двор, аж бачу — палез у шпакоўню шпак. (*Паўза.*) А за ім шпачыха... Дык я глядзеў-глядзеў...

Якуб Якубоўскі. Ды і ты туды.

Яўхім Стрыгун. Дый я туды... Э, не, што ты мяне збіваеш. Я не туды. Ты і прывык усё людзей з толку збіваць.

Якуб Якубоўскі. Чорт яго. Як вып'ю, дык і вырве. Як толькі вып'ю, дык і вырве.

Яўхім Стрыгун. Дык табе, калі так, піць няможна.

Якуб Якубоўскі. Табе аднаму можна!

Яўхім Стрыгун. Мне няможна. Мне здароўе не пазваляе.

Якуб Якубоўскі. Я п'ю, а яно рве. Я яго туды, а яно пазад.

Яўхім Стрыгун. Я ж кажу. Ты і прывык людзей з толку збіваць.

Чуваць музыку. Капэла недзе спрабуе граць. Сціхае і зноў пачынае.

Якуб Якубоўскі. Граюць. Рапяціца ў іх адбываецца. Нічога ў іх без мясе не выйдзе.

Яўхім Стрыгун. Без цябе нідзе нічога не выйдзе. Аднак жа нікуды цябе не просяць і ўсюды без цябе абыходзяцца.

Якуб Якубоўскі. Чаго ты мяне точыш. Што ты дурань, дык пры чым тут я? Я вінават, што ты дурань? Не я ж цябе на свет пускаў.

Яўхім Стрыгун. Не разабраць, як у іх робіцца. Калгасны выходны дзень, а Ладымер каля аборы корпасца з сякераю... (*Крычыць.*) Гаворыце, пане Якубоўскі, што папшыца.

Якуб Якубоўскі. Якая табе папшыца. Калгас, а не папшыца.

Я ўхім Стрыгун. А ты ж казаў. Мала ты папаказаў?!

Якуб Якубоўскі. Я гаварыў патое, каб ты не слухаў. А ты слухаў, вушы развесіўшы. Пры чым тут я?

Я ўхім Стрыгун. Ты ўсюды ні пры чым.

Якуб Якубоўскі. Я вінават, што дурань пейкі слухае ліха ведае чаго. Мала што часамі скажаш. Дык гэта ўсё трэба слухаць? Хоць бы сабе гэты і малы. Я пажартаваў, а ён, дурань, і палез ехаць на гэтай жаробцы. На гэтай Паціеўшчанцы. Ой, граюць яны, граюць...

Я ўхім Стрыгун. Без цябе ж там не абыдзеца, ты кажаш.

Якуб Якубоўскі. А цяпер за дурняў расплачвайся. Ну, Паціеўскаму далі дыхту добрага, ну дык гэтаму варт. Гэта класавы вораг. А мяне за што пад суд аддалі? Гэта ўсё з Паціеўскага свет гарэў... Што я ў калгас не хачу, ці што?

Я ўхім Стрыгун. Ды ты ўсюды хочаш. Без цябе, як той казаў, нічога підзе не абыдзеца. Збіваць людзей з толку ты майстар.

Якуб Якубоўскі. Каго я збіваў?!

Я ўхім Стрыгун. А хоць бы і мяне. Мала ты мне папашаптаў, што калгас — гэта паншчына?

Якуб Якубоўскі. Дык нашто ты слухаў?! Я не вінават, што ты дурань. Пры чым тут я.

Я ўхім Стрыгун. А што ж, я тут пры чым?

Якуб Якубоўскі. Ну дык і не я ж! Ідзі ў Агрэставічы, пашукай вінаватага.

Я ўхім Стрыгун. Чаму гэта ў Агрэставічы?

Якуб Якубоўскі. Там жа ў чатырох гаспадароў свінні, як горы, за платамі ляжаць. Стань над імі ды ный. *(Перадражнівае.)* А божа мой, што гэта будзе... А божа мой!..

Я ўхім Стрыгун. От папакруціш хвастом тады, калі ў адседку пасадзяць.

Якуб Якубоўскі. Жывучы сярод гэтакіх дурняў, папасціся не штука.

Я ўхім Стрыгун. А-а-а, папасціся не штука! Ты хочаш, каб цераз цябе адно ўсё іншыя пападаліся. А ты ўсё каб як у бога за пазухаю быў. Разумны, падла. Эйш, галава!

Якуб Якубоўскі. Якая б там мая галава ні была, а ўсё ж я свае галавы на тваю не прамяню.

Яўхім Стрыгун. Галава-то твая разумная, але дурань яе носіць.

Якуб Якубоўскі. Што, што?

Яўхім Стрыгун (*павышае голас*). Галава-то твая разумная, але дурань яе на сваіх плячах носіць. Дурню яна папалася.

Якуб Якубоўскі плюе і адварочваецца. Ідзе Раман Песенька.

Якуб Якубоўскі. Хадзі сюды, Раман, пасядзі.

Раман Песенька. Можа ты яшчэ дзе сядзеш, дык і я павінеп з табою? Не. Сядзі адзін. (*Падыходзіць да Яўхіма Стрыгуна.*)

Раман Песенька. Граюць. Капэлу сваю зрабілі.

Яўхім Стрыгун. Але. Дзіва што зрабяць. Зрабяць.

Якуб Якубоўскі (*кпліва*). Верыць пачаў? Уверыў?! Уверыў, значыцца.

Яўхім Стрыгун. Голас нешта ў вас, пане Якубоўскі, стаў, як тандэтная кілбаса. Вялы нейкі і глухі.

Якуб Якубоўскі. Як тандэтная кілбаса? Гэ! Ведаеш ты тандэтную і не тандэтную кілбасу.

Яўхім Стрыгун. Ты адзін усё ведаеш!

Якуб Якубоўскі. Ну што ты ведаеш? Дзе ты быў? І што ты бачыў?! Прасядзеў увесь век свой узапечку, баючыся носа на людзі выткнуць.

Яўхім Стрыгун. І цябе слухаў.

Якуб Якубоўскі. Ну і мяне слухаў!

Яўхім Стрыгун. А ты ўсё збіваў з толку. Рад!

Якуб Якубоўскі. Цябе не было з чаго і збіваць. Дзе той калі ў цябе толк быў? Хто яго бачыў?

Раман Песенька раптам падыходзіць да Якуба Якубоўскага.

Раман Песенька. Колькі ты яшчэ дзён тут будзеш сядзець, пакуль цябе прыбярэць зусім адгэтуль?

Якуб Якубоўскі. Чаго ты, чаго ты, Раман!

Раман Песенька. Я ў цябе пытаю.

Якуб Якубоўскі. Не, ты скажы, чаго ты? Што я табе зрабіў?

Раман Песенька. Я цябе зараз вазьму за каўнер, папясу на мост і шпурну з размаху ў вір галавою. І ніякага граху не будзе. Скула ты! Скула пад бокам сядзіць!

Якуб Якубоўскі. Ты мне скажы, чаго ты?

Раман Песенька. Я ведаю чаго.

Якуб Якубоўскі. Ну дык скажы, калі ведаеш.

Раман Песенька. Ты ўвык усё на лягчэйшым

хлебе сядзець, людзей у лапці абуваць. А трасцы!
А трасцы!

Адыходзіць. Я куб Я куб о ўскі пайшоў у хату. Раман Песенька гаворыць, стаўшы пасярод вуліцы.

Р а м а н П е с е н ь к а. Гэта адна кампанія. Усе гэтыя Якубоўскія, усе гэтыя Паціеўскія... А ты, як чорная мурашка, увесь век у гразі, сарочка тая на табе, як засланка... А трасцы, а трасцы!..

Л а д ы м е р (*ідзе з-над аборы*). Ты гэта, Раман, ці не ты? Нешта я цябе не пазнаю.

Я ў х і м С т р ы г у н. Чаму ты яго не пазнаеш?

Л а д ы м е р. Не пазнаю. Не даю веры, што гэта Раман Песенька гаворыць. Ты ж увесь, Раман, не той, што раней быў. На табе валасы іншыя параслі.

Я ў х і м С т р ы г у н. У вас усё гэтак гладка пайшло. Вы ж чорт ведае чаго нарабілі! За ўвесь гэты час.

Л а д ы м е р. Нічога, Раман, усё наша будзе пры нас. Тут мы за гаспадароў самі. Гляджу я адно і думаю. Памятаю, як Сымон Мікуць у той дажджысты дзень у калгас прыехаў быў конна. Дождж лье, а ён прэ! Прыйшоў да вас, кажа. А ты следам за ім прыйшоў глядзець. Колькі ўжо часу прайшло ад таго?

Я ў х і м С т р ы г у н. Ды ўжо такі парадкам часу прайшло.

Л а д ы м е р. Мы і з поля, збольшага, можна сказаць, прыбралі. І стайню і абору мы сабе скопчылі. На той год новае што можна будзе пачынаць будаваць. Пастараліся мы. Я і сам, сказаць... Такі не пастараўшыся, дык нічога і не будзе. Я табе, Раман, скажу... Слухаю я цябе і сам сабе не веру... Ну, што ў цябе ў хаце робіцца?..

Р а м а н П е с е н ь к а. Нічога, добра.

Л а д ы м е р. У твае Галены залатыя рукі. А Тэклія? Што гэта за жанчына! Я гэта заўсёды казаў. Каля нас навокал ясната, золата, а мы — ат, што ўбіў, то ўехаў. Папрывыкалі. Я сам табе скажу. Бывала, як мы раслі. Як я малы рос, і як цяпер малыя растуць? Але ж не на нас толькі свет капчаецца. Я чуў, як табе Якуб Якубоўскі ўпікаў, што ты нідзе не быў. Гэтая гадзіна праўдуказала. Дзе мы былі і што мы бачылі? Я на старасць угледзеў усё гэта. Але не на тваю карысць усё гэта казаў Якуб Якубоўскі. Ён-то табе кажа, а сам думае... Каб з яго галавы ўжо печага гэтыя думкі ветрам выдзьмула! Ого, ён табе думае!..

Ідзе Ёсель.

Ёсель. Ну як, Ладымерка, скончыў?

Ладымер. Скончыў. Колькі там чаго было.

Ёсель. А хлопцы граюць. Весяляцца хлопцы. Рапцяціцу робяць... Ну, што ж мы заўтра будзем рабіць?

Ладымер. Бывала заспявае над нашым дзіцём маці, дык вушы заткнуў бы ды ўцякаў бы, каб не чуць... каб не бачыць...

Шум. Ідзе колькі чалавек. Ідзе Тэкля і Галена. Тэкля падыходзіць да Рамана, і трымаюцца яны разам. Міхалючок перад сабою нясе вывешваць насценную газету. Натойн ідзе за ім. Якуб Якубоўскі выткнуўся быў з сяней, убачыў Міхалючка і шмаргануў назад. Міхалючок паставіў газету перад сабою на зямлю, прыпёр да сябе, зарагатаў, загаварыў:

— Але ж шмаргануў!

Голас. Хто?

Міхалючок. Якубоўскі, адно як убачыў мяне.

Ладымер. На чорта гэты лямант на ўвесь свет! Рабі, што маеш, ціха!

Міхалючок падыходзіць да новае аборы і прыбівае да сцяны насценную газету. Збіраецца вялікі натоўп. Чытаюць. Гавораць.

Галасы:

— За прыліў у калгас, пішуць, і за ўзмацненне калгаса.

— Ты не кажы пра што пішуць, а чытай.

— Пішуць, што інжынеры прыязджаюць неўзабаве.

— Чаго?

— Калі?

— Ды от зараз павінны прыехаць.

— Апланоўваць усю мясцовасць. Тут жа будавацца ўсяго будзе — страшэнная моц колькі! Школы, тэхнікумы, больніцы, амбулаторыі, пошты, пародныя дамы, бібліятэкі, дамы над кватэры...

Падыходзіць Костусь. Ён стаіць крыху наводдалек. Да яго падыходзіць Раман.

Раман. Костусь! Таварыш Костусь! Я напытацца прыйшоў. Калі ў калгас хто хоча, дык куды яму, каму і як заяву падаваць, ці як гэта?

Костусь. А за каго вы гаворыце?

Раман. За сябе.

Падыходзяць да іх Галена і Тэкля.

Галена. Добра, тата, добра.

Падыходзіць Яўхім Стрыгун.

Я ў х і м С т р ы г у н. То хіба ўжо і мяне ўнісвайце.
Я таксама падаюся, што бог ні дасць.

Бяжыць Н а с т а с я.

Н а с т а с я. Што робіцца! Каморнікаў нейкіх ці ніжана-
няроў панаязджала. Страшэнная моц! Іду гэта я паўзза-
гуменню, аж бачу...

Г о л а с. А колькі іх?

Н а с т а с я. Я двух бачыла.

Рогат.

Г о л а с. Дзе ж яны?

Н а с т а с я. Сюды, мусіць, ідуць. Нейкую жоўтую
трыножку пясучь пры сабе. Прыпас нейкі: а што яны гэ-
тым прыпасам будуць рабіць, аднаму богу вядома.

Г о л а с. Няўжо і вам, цётка, невядома?

Н а с т а с я. Не.

Рогат.

Г а л а с ы:

— Учора планавалі яны месца пад забудову нейкага
льнаводнага тэхнікума.

— Дзе? У нас?

— Не, у мястэчку, каля нас.

— А ў нас што?

— А пазаўчора на Агрэстаўскім балоце былі. Тычак
панатыкалі, паляў папаганялі.

— Я чуў, што чыгунку будуць рабіць і электрастан-
цыю таксама будаваць.

Костусь становіцца на пескарыстаныя рэшткі будаўнічага матэ-
рыялу каля аборы. Падпімае руку. Натойп заціхае. У гэты час па
адным падыходзяць са сваімі інструментамі музыкі — калгасная
капэла ў поўным складзе. Яны хаваюцца недзе наперадзе натоўпу,
так што толькі дзе-підзе льга заўважыць музыку з інструментам.

К о с т у с ь. Таварышы! Мы скончылі добра прыборку
з поля збажышы. Мы, як ударнікі, працавалі з гопарам.
Мы аддалі ўсе клопаты свае на ўзмацненне калгаса. Мы
выраслі ў повай працы. Гэтая праца нам — справа гона-
ру. Зменьваемся, каб жыць па-чалавечы, не толькі мы.
Зменьваецца ўся мясцовасць. Да нас прыехалі інжынеры.
На Агрэстаўскім балоце будзе будавацца вялікая элек-
трастанцыя. Яна дасць святло і рухавую сілу нашым ту-
тэйшым калгасам і саўгасам. Праца наша лягчэць будзе
ад машыні, ад электрычнасці. У нас жа, у гэтай спрадвеч-

най глушы, будавацца будуць школы, электрастанцыі...
Няма больш глушы...

У часе яго прамовы з'яўляюцца інжынеры і рабочыя. Яны з інструментамі. Як толькі яны падыходзяць да натоўпу, гранула капэла. Спачатку толькі музыка, пасля, у адзін момант, да музыкі далучыўся хор людскіх галасоў. Натоўп і капэла выконваюць гімн калгасніка.

Заслона

БАЦЬКАЎШЧЫША

Драма ў чатырох дзях, сямі карцінах

ДЗЕЙНЫЯ АСОБЫ:

Леапольд Гушка.

Адась Гушка (яго сын).

Марылька (яго дачка).

Жонка Леапольда Гушкі.

Евель Цывін.

Павал Няміра.

Кастусь Суравец.

Міхал Такарчук.

Сымон Рапецька.

Ульяна.

Сурвіла.

Мазавецкі.

Першы мешчанчук.

Другі мешчанчук.

Паліцэйскі прыстаў.

Пан Ётка.

Уладыслаў Ётка (яго сын).

Барадаты салдат.

Сяляне, сяляцкі, хлопцы, дзяўчаты, гандляры,
музыканты, салдаты, паліцэйскія, рабочы.

ПЕРШАЯ ДЗЕЯ

За гадоў паўтара да імперыялістычнай вайны. Глухі гарадок на заходніх абшарах Рускай імперыі. Рыначны пляц у кірмашны дзень. Паверх дахаў узвышаюцца царква і касцёл. Направа, бліжэй, канцылярыя прыстава з шыльдай, двухгаловым імперскім арлом і паліцэйскай будкай ля ўвахода. Налева, насупраць канцылярыі, трухлявая даміна з шыльдай «Трактір». Проста перад гледачом пляц упіраецца ў паўкруг дробных крам, увешаных замест шыльдаў узорами тавараў: палова хамута, каса, чыгун, зашмальцаваная падушка, бочачка ад дзэгцю. З балкона свае канцылярыі прыстаў вялікасным позіткам акідае рынак, на якім не сціхае кірмашны гармідар. На т о ў п залівае пляц. Звоняць касцёльны і царкоўны званы. На зямлі сядзіць гурт жабракоў з лірамі — сляпя, крывыя, бязногія, так сабе бяздольныя людзі.

Старэчы хор.

Матка божа глянула
На галодных сіратак:
Былі яны голыя,
Босыя, галодныя.
Матка божа сумелася,
Небаракам-сіраткам
Колькі трэба хлеба
З неба спусціла.

Гандлярка (*высаджваецца з крамы*). Чалавек, колькі просіш за палатно?

Кастусь Суравец (*падыходзіць з палатном*).
А колькі дасі?

Гандлярка. А колькі просіш?

Кастусь Суравец. Мая цана — як аддаць.

Гандлярка. Каб мой вораг гэтулькі здароўя меў, колькі я хачу з твайго палатна нажыцца.

Кастусь Суравец. Лепш бы маё дзіця з гэтага палатна кашулю зпасіла, дык не, на зямлю грошы патрэбны.

Гандлярка. Пакажы сюды.

Кастусь Суравец. Паказаць можна. (*Уваходзіць у краму.*)

Гандляр (*з другой крамы*). Мыла, газа, гусіны пух!

Сымон Рапецька (*выходзіць з гэтай самай крамы*). Гэта здзірства! За бутэльку дзёгцю на раз боты вымазаць ты скуру дзярэш!

Гандляр (*высоўваецца з крамы*). Дзёгаць — як масла!

Сымон Рапецька. Каб ты гэтае масла сам з'еў! (*Пайшоў.*)

Гандляр (*яму найздагон*). Каб я так у бога здароўя не прасіў, колькі я з цябе лішняе прашу... Можна цыбулю маеш на продаж?.. (*Крычыць.*) Мыла, газа, гусіны пух!..

Старэчы голас. За яснымі свячамі, за божымі імшамі, за галоснымі званамі, пры царквах, пры намастырах!..

Старэчы хор. Колькі трэба хлеба з неба спусціла.

Старэчы голас. Пакрый, божа, зямлю травой, мора вадою, рыбу лускою, неба зоркамі, а чалавека шчасцем.

Старэчы хор. Божа, акрасы штодня людзям і нам!

Адась Гушка ідзе з Ульянаю.

Адась Гушка. Дык і твой бацька надумаўся зямлі купіць? Дзе ж ён грошай возьме?

Ульяна. У таты было пяцьдзесят рублёў майго пасагу. А цяпер гэты пасаг на куплю зямлі ідзе. Можна ты мяне браць цяпер не захочаш?

Адась Гушка. Няўжо ты думаеш, што мне твой пасаг патрэбен?

Ульяна. Я ведаю, што ты не з-за пасагу мяне хочаш браць. Але каб спачатку было з чаго абжыцца. Ты так мала на гэтай фабрыцы зарабляеш.

Адась Гушка (*развёўшы рукамі, сумна*). Больш не плацяць.

Ульяна. Дык ты мяце без пасагу возьмеш?

Адась Гушка смяецца, трасе яе рукой за плячо. Пайшлі абое. Ідзе Павал Няміра з Марылькаю.

Павал Няміра. На сваёй зямлі чалавек заўсёды сам сабе пац.

Марылька. Павал! Тата па зямлю ўсё маё адзенне сёння прадасць. Ты мяне без пасагу возьмеш?

Павал Няміра. Няхай бацька твайго пасагу не чапас. Бачыш... я з сваім бацькам таксама хочам зямлі купіць.

Марылька. Не ведаю. Хіба можа вяселле адкласці?

Пайшли. Насустрач Евель Цывін.

Цывін. Марылька, брата твайго тут няма?

Марылька. Добры дзень, дзядзька Евель... Адась педзе тут, яны павінны з бацькам убачыцца.

Цывін. А бацька таксама тут?

Марылька. Адзежу прадаваць будзе.

Цывін. Адзежу? Чаму?

Павал Няміра (*каб адчачіцца*). Адась там! (*Паказвае рукой*.) З дзеўкай пайшоў.

Пайшли з Марылькай. Цывін пайшоў у той бок, куды пайшоў Адась з Ульянай і куды паказаў Павал Няміра. Ідуць Сымон Рапецька, Кастусь Суравец і Міхал Такарчук. Яны канчаюць раней пачатую гаворку. За імі натоўп сялян.

Кастусь Суравец. Ах! Абы бог даў здароўя і сілы, а век чалавечы доўгі. Перагаруецца, тады зямля будзе свая.

Міхал Такарчук. А дзе грошай узяць? Дарэмна зямлі ніхто не дасць.

Сымон Рапецька. Сурвіла купляе ў пана агулам, а людзям будзе на кавалку перапрадаваць, на выплату, пакрысе.

Міхал Такарчук. І процанты будзе дзерці.

Сымон Рапецька. Што ж яму быў бы за інтэрас, каб без процантаў.

Міхал Такарчук. Гэта трэба мець адвагу — без капейкі пры душы лезці ў такую справу.

Сымон Рапецька. Хто баіцца, то наб'юць і надрыжыцца. Трэба адважыцца, смеласці набрацца. Унь — я. Пазычаю грошы пад процанты і зямлю купляю. Ты глядзі на мяне!

Міхал Такарчук. Зайздросчу, што ў цябе такая смелая натура. А я не магу адважыцца.

Сымон Рапецька. Патрыся паміж людзей, паглядзі, набярыся смеласці.

Міхал Такарчук. Не магу.

Кастусь Суравец. Унь гэты Леапольд Гушка, што ў гэтага самага пана Ёткі за парабка быў. Нашто ўжо, здаецца, бедны, нават хаты свае не мае, а і то...

Міхал Такарчук. Што?

Кастусь Суравец. І ён зямлю купляе.

Галасы (з натоўпу). Ён жа як стаіць!

Міхал Такарчук. За што ж ён купіць?

Сымон Рапецка. Праз Сурвілу. Казаў, што прадасць усё. Апошнюю кашулю, казаў, зніму. Гэтакі свайго дойдзе.

Кастусь Суравец. Ён практык!

Міхал Такарчук. Што яму за карысць з тае практыкі. Практика практыкаю, а жыве, як жабрак.

Кастусь Суравец. А што ты ад яго хочаш! Ён жа не тутэйшы. Тут бацькаўшчыны ніколі не меў і не мае. Бацька ж яму нічога ў спадчыну не пакінуў — ні хаткі, ні градкі. Сам ледзьве пражыў на свеце. І яшчэ рад быў, што з-пад шыбеніцы галаву ўратаваў.

Галасы (з натоўпу). З-пад шыбеніцы?

Кастусь Суравец. А ты што думаў? Ён жа не тутэйшы быў. Сам Леапольд не раз мне пра свайго бацьку расказваў. З нейкай там, за светам, к чорту, Сілезіі. Ён быў ткач, гэты самы Леапольдаў бацька. Там, кажа, ткачоў тады многа было, і захадзіліся яны рэвалюцыю рабіць. Так узняліся, што ўсё трашчала і гуло. Ну і ён там нейкім завадатарам быў. А пасля паны зноў сілу ўзялі і як далі — дык ён ужо з астрога ратаваўся і аж тут апынуўся.

Галасы (з натоўпу). Якраз як у нас, калі была вайна з японцамі.

Міхал Такарчук. Усюды на свеце роўна ідзеца.

Паліцэйскія з'яўляюцца ў натоўпе.

Паліцэйскі. Сабраліся на самым праходзе! Разыдзіся, а то свісток дам!

Натоўп разыходзіцца. Евель Цывін і Адаць Гушка ідуць з глыбіні сцэны, ціха гаворачы.

Адаць Гушка. Усе кідаюцца зямлю купляць. Іншы дык апошнюю кашулю з сябе знімае. У даўгі лезе. Пакуль да тае зямлі, дык гора набярэцца.

Цывін (азіраецца, гаворыць ціха). Трэба, каб яны ўспомнілі, як у дзевяцьсот пятым годзе зямлю без грошай у паноў бралі. Не ўдалося раз, то ўдасца другі раз.

Адаць Гушка. Я тыя пракламацыі пераправіў у маёнткі.

Цывін. А рэшту дзе-небудзь паміж вазамі парасоўвай. А я тым часам пайду ў карчму, паміж людзей патруся.

А д а с ь Г у ш к а. Добра.

Цы в і п. А тады да мяне ў карчму падыдзеш. Я там буду цябе чакаць.

Падбягае У л ь я н а.

У л ь я н а. Ты ўсё ад мяне, Адаська, уцякаеш.

А д а с ь Г у ш к а (*вінавата глядзіць на Цывіна*). Гэта... Ульянка... Мы з ёю згаварыліся пажаніцца. (*Смяецца.*)

Цы в і п. Ну што ж... Пакуль малады, то ў такіх справах марудзіць не трэба.

У л ь я н а (*ажывіўшыся*). Адась усе адкладваў.

Цы в і п. Кажуць, што адклад не ідзе ў лад. (*Пайшоў у трацір.*)

А д а с ь Г у ш к а. Ульянка, я цябе папрашу... Ідзі... там сярод людзей пашукай майго бацькі.

У л ь я н а. Я іх бачыла. І Марылька там.

А д а с ь Г у ш к а. Скажы ім, што я зараз да іх падыду.

У л ь я н а. Хадзем разам.

А д а с ь Г у ш к а. У мяне яшчэ справы... Я скоро. Ах, якая ты!.. Я праз паўгадзіны...

У л ь я н а нехаця пайшла. А д а с ь накіраваўся ў другі бок. П а т о ў п зноў збіраецца. Моцна спяваюць старцы. Ідзе п а н Ё т к а з сынам У л а д ы с л а в а м. Уладыслаў Ётка ў форме афіцэра рускай службы. Стары Ётка абмахваецца ад гарачыні хустачкай, расшпільвае пыльнік.

Ё т к а (*да лакея*). Знімі пыльнік.

Лакей пачаў раздзяваць пана. Раптам падскочылі два м е ш ч а н ч у к і, адапхнулі лакея і раздзелі пана. Пан кінуў ім рубель. У л а д ы с л а ў Ётка смяецца.

П е р ш ы м е ш ч а н ч у к (*адбегшыся*). Цяпер піва смальцуць!

Д р у г і м е ш ч а н ч у к. Пачакай, можа яшчэ каго бог пашле.

Насустрэч Ётку дробным трухам бяжыць М а з а в е ц к і. Кідаецца цалаваць Ётку ў руку.

М а з а в е ц к і. Дзень добры, вяльможны пане!

Ё т к а. Дзень добры, Мазавецкі. Што скажаш?

М а з а в е ц к і. Я, вяльможны пане, дачуўся, што робіце ласку прадаваць зямлю.

Ётка. А які інтэрас маеш?

Мазавецкі. Я, вяльможны пане, хачу купіць.

Ётка. Не купіш.

Мазавецкі. Няхай пан будзе ласкавы сказаць чаму. *(Ётка не адказаў і пайшоў.)* Няхай панічок будзе ласкавы сказаць чаму?

Уладыслаў Ётка. Ураздроб зямля не прадаецца. Згуртоўвай людзей на ўсю куплю зараз.

Мазавецкі. Я дазнаўся, што ваша ласка зрабіла ласку дагаварыцца паконт гэтага з Сурвілам.

Уладыслаў Ётка. Прыставай у хаўрус да Сурвілы. *(Пайшоў.)*

Мешчанчук *(падбягае да Мазавецкага)*. З вас, пане Мазавецкі, на піва.

Мазавецкі. На піва? За якую ласку?

Мешчанчук. За тую ласку, з якой пан меў ласку гаварыць з вашай ласкай. Хі-хі-хі! Каб не мы яго так спрытна раздзелі, то ён не быў бы ў такім гуморы і не падпусціў бы вашу ласку на вочы да свае ласкі. Хі-хі-хі!

Мазавецкі. А-а-а, разумненькі які! Ідзі зарабі, калі піва захацеў!

Мешчанчук. Жмінда шляхечая! Чалавеку на піва шкадуеш!

Мазавецкі. Цьфу! Цьфу! Смурод! Паскудства! *(Пабег. Далёка ў натоўпе заўважыў Сурвілу, махае к сабе рукой.)* Пане Сурвіла, а божа мой, пане Сурвіла!

Сурвіла падыходзіць. Ён пясэ дзежачку з мёдам і мяшок з кілбасамі. Кладзе ўсё гэта на зямлю.

Сурвіла. Га?!

Мазавецкі. А божа мой, божа, тут кожны дурны галетнік забагацеў бы.

Сурвіла. Дзе гэта?

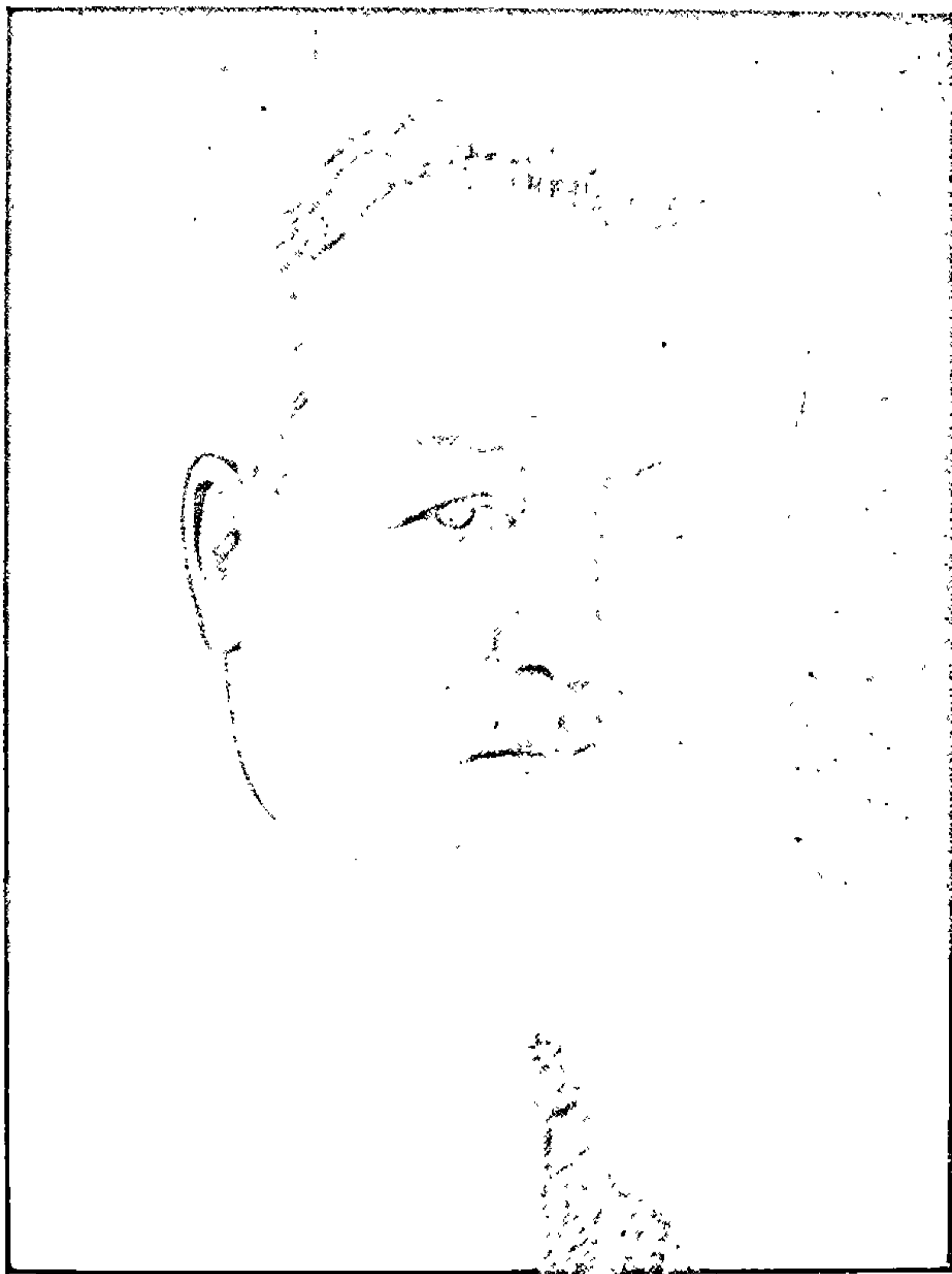
Мазавецкі. А от што пан зямлю прадае. Ураздроб не хоча, дык трэба добрым гаспадарам згуртавацца і адкупіць, а тады...

Сурвіла. Ну, дык што тады?

Мазавецкі. Ну і гарачыня сёння! Пячэ, пане мой, як агнём смаліць. А пылу, пылу...

Сурвіла. Праўда, пыл.

Мазавецкі. Жакетка на вас, пане Сурвіла, уся ў пыле. Гэта дзе-небудзь, стаўшы ля воза, абабіць пугаўём, выпыліць.

Кузьма Чорны. 1941 г.

КУЗЬМА ЧОРНЫ

БАЦЬКАЎШЧЫНА

П'ЕСА
В ТРОХ
АКТАХ

літ. дзяржаўнае Выдавецтва Беларусі

Вокладка п'есы «Бацькаўшчына».

Сурвіла. Я ведаю, што вы хочаце сказаць. Ну, давайце разам. Тады мы адразу паўмаёнтка зямлі і шарахнем.

Мазавецкі. Дзіва, што шарахнем, а божа мой! І тады будзем па кавалку прадаваць гэтым вясковым галетнікам.

Сурвіла. Я тады з вёскі на адлегласць выберуся.

Мазавецкі. Гэтаксама і я... Ах, мне ў гэтай справе чалавек патрэбен будзе.

Сурвіла. Які чалавек?

Мазавецкі. Не парабак, не. Але каб памог ён будавацца, абгароджвацца, абсталёўвацца... Ён можа і ніяк задатку не даваць, тады ён будзе як сем'янін свой. А пасля грошыкі выплаціць і праз колькі год дзесяцін дзве няхай сабе бярэ.

Сурвіла. Гаварылі з кім?

Мазавецкі. Тут ёсць адзін. Яго пан Ётка нядаўна з парабкоўства прагнаў, дык яму цяпер няма дзе дзецца. Ён не расійскі падданы, ён сляпзак. А Сілезія тая нейкая — у Германіі. От ён і ёсць германскі падданы. А раз тут падданства не мае, дык ён тут і не мае права мець свае зямлі.

Сурвіла. Вы гаворыце пра Леапольда Гушку?

Мазавецкі. Ён самы... Ён. Ён.

Сурвіла. Дык ён ужо са мною ў хаўрусе.

Мазавецкі. А-а-а, не ведаў я...

Сурвіла. Я сам узяўся выклапатаць яму падданства. І сёння ён мне павінен даць пяцьдзесят рублёў задатку.

Мазавецкі. Папе Сурвіла... Пане Сурвіла... А божа мой, божа мой, пераступіце мне гэтага чалавека.

Сурвіла. Вы гаворыце як малое дзіця. *(Рагоча.)*

Павокал Сурвілы і Мазавецкага збіраецца п а т о ў п. З-за крам паказваецца Леапольд Гушка.

Мазавецкі *(яшчэ зводдаля паказвае кудысьці за натоўп на Гушку)*. Упнь і сам Гушка. А божа мой, божа, такі зручны быў бы чалавек.

Леапольд Гушка прабіваецца праз натоўп. Ён пясе за плячыма звязак усялякіх рэчаў. Відны боты, адзежа. Ён павольна, задыхаўшыся, спыняецца, азіраецца. За ім ідзе Марылька, жонка і Ульяна. Ён кладзе звязак на зямлю. Яго абкружае натоўп. У натоўпе Сымон Рапецька, Кастусь Суравец і Міхал Такарчук.

Г о л а с (з натоўпу). Што гэта, чалавеча, гэтулькі добра прадаваць?

Д р у г і г о л а с. Можа выязджае куды чалавек?

К а с т у с ь С у р а в е ц. Гэта ж Леапольд Гушка. Муціць, на зямлю гэта?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Зямлю купляю! (Голас у яго моцны, гучны. Ён як сказаў, усе на момант прыціхлі.) Зямлю купляю! (Твар яго дыхае яснамі.) Я падумаў сабе — пара працавітаму чалавеку падацца на чалавечую дарогу.

Г а л а с ы. Пара, пара. Даўно пара.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Я падумаў сабе: з чаго чалавек не жыве, а гніе? З таго чалавек не жыве, а гніе, што ён уласнасці не мае. Май ты хоць які талент у руках, але калі табе на што ўласнае няма анаберціся, тады ты нуль.

Г а л а с ы. Нуль!

К а с т у с ь С у р а в е ц. Гэта праўда.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Я падумаў сабе: бацька мой, сілезскі ткач, перадаў мне ў спадчыну сваё радавитае парабкоўства. І парабкаваў я на панскім полі не кепска, пакуль мне пан воўчага білета не даў. Дык мне — во! (Праводзіць пальцам сабе па горле.) Хоць у вір галавою кідайся! А чалавек хіба на тое родзіцца на свет, каб у вір галавою кідацца? Чалавек родзіцца на тое, каб жыць. А жыць...

К а с т у с ь С у р а в е ц. А жыць — гэта не ў каравых анучах гніць.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Дык чалавеку жыць трэба. А як жыць, калі бацька мой нічога не меў, апроч дзвюх сваіх рук, і з-пад шыбеніцы галаву ратаваў. Я нічога не маю і думаю — ці не ў вір галавою мне кідацца?.. Я галодны пасяджу, а свае зямлі крыху агораю. Мне многа не трэба. Але каб гэтая зямля была мая. Каб ніякі чорт не меў права сказаць мне: вось табе воўчы білет, і ідзі ты, чалавеча, у вір галавою кідайся.

Ж о н к а (галосіць). Усё да апошняй ніткі пайшло на гэтую зямлю. Нават пад галаву напач падкласці няма чаго.

М а р ы л ь к а. Тата!.. Ну, тата!

М і х а л Т а к а р ч у к. Іншаму бог даў такую адважную патуру. А я з сваёй патурай так і прападу, яна ў мяне, як гнілая саломка. Не адважуся садраць з сябе апошняе кашулі.

Леапольд Гушка. Знайшоўся добры чалавек, вясковы каваль. Прадаў мне напавер сваю старую кузню. Я ж яму за год пакрысе гэтыя чатыры рублі выплачу. І з гэтай кузні я пастаўлю сабе якую-небудзь хаціну.

Марылька. Якая тая хата з кузні будзе!

Сымон Рапецка. Ён праўду кажа.

Міхал Такарчук. Яшчэ не ўгадана, можа пра-насці чалавек.

Сурвіла. Дык што, зямлі купляць не трэба?

Галасы. Я купляю!

Падыходзіць перакупшчык.

Перакупшчык (да Леапольда Гушкі). Ну, усё прынёс, што казаў?

Леапольд Гушка. Глядзі. (Развязвае клунак, перакупшчык перакладае рэчы.)

Перакупшчык. Боты, фўтэрка, маем святочныя штаны, жаночы каптан, дзявочая сукенка... Дзве прасцірадлы, маем... яшчэ адны штаны... Ну, гэта дрэнь. Паўрубля трэба скінуць.

Галасы. Ніякага паўрубля скідаць не трэба.

Перакупшчык. Гэта не штаны, а парохня.

Кастусь Суравец. Сам ты парохня.

Перакупшчык. Ну, усё. От табе твае сорок шэсць рублёў за ўсё гэта і за тую бравэрку і падушкі, што я забраў учора. (Дае грошы.)

Сурвіла. А ну, пакінь яшчэ чатыры рублі да паўсотні.

Перакупшчык. Пане Сурвіла, такое ўмовы не было. (Звязвае рэчы і адыходзіць.)

Сурвіла. Яму патрэбна даць мне задатак на зямлю. Якраз пяцьдзесят рублёў.

Леапольд Гушка. От вам, пане Сурвіла, гэтыя сорок шэсць рублёў.

Сурвіла. Менш як пяцьдзесят я не вазьму.

Леапольд Гушка. Ну можа я вам праз колькі дзён гэтыя чатыры рублі дзе-небудзь дастану.

Сурвіла. Нічога не будзе. (Хоча ісці.)

Леапольд Гушка. Эй, ты, перакупшчык, пача-кай!

Перакупшчык падыходзіць. Леапольд Гушка скідае з ног боты і кідае перакупшчыку.

П е р а к у п ш ч ы к. Гэтыя боты трэба на сметнік выкінуць.

Леапольд Гушка скідае піпжак і кідае перакупшчыку.

П е р а к у п ш ч ы к. Спіпжачок лепшы, але да чатырох рублёў мала.

Леапольд Гушка скідае камізэльку і шапку і кідае перакупшчыку.
Гушкава жонка аж заенчыла з плачу.

Н а т о ў п. Божа мой, што гэты чалавек робіць?!

М і х а л Т а к а р ч у к. Што ты робіш, чалавеча, іншай рады ў цябе няма, ці што?

К а с т у с ь С у р а в е ц. Ты, перакупшчык, за боты, спіпжак, камізэльку і шапку не чатыры, а дзесяць рублёў трэба.

П е р а к у п ш ч ы к. Скажы — дваццаць!

К а с т у с ь С у р а в е ц (*да Сурвілы*). Не можаш ты чатырох рублёў чалавеку паверыць? Гад ты, а не чалавек!

С у р в і л а. Я заўтра павінен плаціць пану за зямлю!

П е р а к у п ш ч ы к. Тры рублі, больш не дам.

С у р в і л а. Дык ты больш не дажджэш тут нічога — ні купляць, ні прадаваць!

П е р а к у п ш ч ы к. Ціха! Ша! Набаўлю рубель! (*Дае Леапольду Гушку грошы.*)

С у р в і л а (*бярэ ў Леапольда Гушкі грошы*). От так бы адразу, а то таргуецца, чортава душа!

П е р а к у п ш ч ы к. А божа мой, ці я ў яго прашуся? На чорта мне яго гэтыя трапты! (*Пайшоў.*)

М е ш ч а н ч у к (*да Гушкі*). Барыша трэба людзям паставіць, што памаглі таргавацца.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Барыша? Каму, за што?

С у р в і л а (*да Леапольда Гушкі*). Цяпер прашэнне аб падданстве пішы.

Г а л а с ы (*навокал Сурвілы*). От і мой задатак! От і мой! Можа якія распіскі будзеце даваць?

С у р в і л а. Хадзем у карчомку, там і абфармалімся. Пайшоў у тракцір. Збоку каля яго Мазавецкі. Натойп следам за ім. Сурвіла і Мазавецкі ўзыходзяць па тракцірны ганак, адчыняюць дзверы і зазіраюць усярэдзіну.

М а з а в е ц к і. А божа мой, божа, паўпютка народу. Як селядцы ў бочцы.

С у р в і л а. Няма дзе прытуліцца.

М а з а в е ц к і. Дайце ж рады, пане Сурвіла.

С у р в і л а. Дзе ж тут прыткнуцца, каб людзям рас-
піскі выдаць?

Мешчанчук висоўваецца з куфлем піва з тракціра ў акно побач
з дзвярыма.

М е ш ч а н ч у к. Вы гэта, пане Мазавецкі, па чужую
гарэлку квапіце, ці што? Эйш які! А па піва дык нашка-
даваў!

М а з а в е ц к і (*навярнуўся да мешчанчука*). Барапі
божа! Няхай бог крые, не такі я чалавек! А божа мой,
божа! Пане Сурвіла!

М е ш ч а н ч у к. Калі дасце адступнага на кварту га-
рэлкі, то я вам свой столік апаражню.

М а з а в е ц к і (*саскочыў з ганка і падбег да мешчан-
чука*). Што васпан кажа, аж па цэлую кварту?

С у р в і л а (*з ганка*). Можа па паўкварты сыдземся?

М е ш ч а н ч у к. Давайце!

С у р в і л а. Дайце там яму, Мазавецкі.

М а з а в е ц к і. А божа мой, божа, дробных пяма!

М е ш ч а н ч у к. Я здачы дам.

М а з а в е ц к і. А божа мой, божа!.. (*Чухае патыліцу
і раздумвае. Мешчанчук рагоча.*)

С у р в і л а (*да натоўпу*). Колькі вас тут?

Г а л а с ы. Чалавек можа дваццаць будзе.

С у р в і л а. Па капсек дзве па кожнага прыйдзеца
пакінуць. Бачыце, што капцыляра была занята. Прый-
шлося адступнага даваць.

Махнуў к сабе рукой і рушыў у тракцір. Натоўп — за ім, і ззаду
Мазавецкі. Леапольд Гушка, які стаяў самы задні ў натоўпе, па-
мкнуўся спачатку ісці, пасля астаўся. Марылька, Ульяна і жонка
таксама.

Л е а п о л ь д Г у ш к а (*развёўшы рукамі*). Яшчэ ж
трэба чалавека якога пашукаць, каб прашэнне напісаў
аб падданстве.

М а р ы л ь к а. Няхай Адаць папіша.

У л ь я н а. Ён зараз сюды прыйдзе.

Ж о н к а. Мы ж яшчэ не старыя людзі, мы яшчэ ў
самым веку, каб жыць. Дык от табе — жыві, як хочаш.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Я табе кажу, што ўсё добра
будзе. У мяне рукі здаровыя. Я да ўсялякай работы...
А хто рабіць можа, той і жыць будзе.

Жопка. Можа яшчэ па імшу паспееш... Але як жа ты пойдзеш гэтакі? Босы, раздзеты... (*Гладзіць яго па плячы.*) Нічога, бог паможа...

Ідзе Адаць. Ubачыўшы бацьку, ён аслупянеў ад здзіўлення.

Адаць Гушка (*збянтэжана*). Бацька, што з табой, дзе твая шапка, чаму ты босы?

Леапольд Гушка. Зямлю купляю.

Адаць Гушка. І ты?

Леапольд Гушка. І я. Прадаў усё.

Адаць Гушка. Нават боты з ног? Шапку з галавы?

Леапольд Гушка. Я цябе чакаў, каб ты мне напісаў прашэнне аб падданстве.

Адаць Гушка. Нашто?

Леапольд Гушка. Не маючы тутэйшага падданства, я не маю права купіць тут сабе зямлі.

Адаць Гушка. Не купляй ты гэтае зямлі, ты яе купіць не можаш.

Леапольд Гушка. Парабак — гэта нявольнік. Дык не хачу больш быць за нявольніка!

Адаць Гушка (*азірнуўшыся*). Нам зямлю трэба ўзяць, а не купляць!

Леапольд Гушка. Мой бацька, а твой дзед браў сваё, а пасля галаву з-пад шыбеніцы ратаваў... Я нясу па сваіх плячах гэтакі цяжар, гэткае ярмо мяне за шыю душыць!

Адаць Гушка. Ты яшчэ новае ярмо па сваю шыю ўсклаў!

Леапольд Гушка. Сыноч! Як ты не бачыш, што гэтымі словамі ты мне сэрца пераядаеш!.. Я лбом сцягну прабіваю.

Павал Няміра выйшаў з тракціра па ганак і слухае. Падыходзіць.

Павал Няміра (*да Адася*). Адгаварваеш бацьку ад зямлі? Нашто ты гэта робіш?

Адаць Гушка. Павалка, я і цябе хачу адгаварыць.

Павал Няміра. Мяне не адгаворыш.

Адаць Гушка. Гэта я ведаю. Бацькі я, відаць, таксама не адгавару.

Павал Няміра. Ты думаш — пехта табе гатовае з неба скіне. Чалавек, як умее, і кожны па-свойму, павінен станавіцца на погі.

А д а с ь Г у ш к а. Гэтак ён на погі ніколі не стане!
П а в а л Н я м і р а. А як жа стане?! Не стараючыся?
Ты бацьку з тропу збіваеш. Няма таго, каб памагчы, дык
ты яшчэ на дарозе становішся.

Ж о н к а *(да Адася з дакорам)*. Ты ўжо, мусіць, за-
быўся, якое гора нам жыць на свеце.

А д а с ь Г у ш к а. Як я магу забыцца?

Ж о н к а. Дык што ж ты так бацьку гаворыш?

А д а с ь Г у ш к а. Здаецца, мае грудзі разрываюцца,
калі я ўспомню пра вас.

П а в а л Н я м і р а *(рагоча)*. Ай, які жаль у тваіх
грудзях! Чаму ж ты такі да бацькі?

М а р ы л ь к а. Можа і праўда, Адася паслухаць?

П а в а л Н я м і р а. } Чаму?
Ж о н к а. }

М а р ы л ь к а. Дагэтуль то хоць боты на пагах былі.
А цяпер людзі пальцамі паказваць будуць. А пакуль ён
адзецецца зноў, то і ўміраць пара будзе.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Дачушка мая, я ведаю, што
я табе зрабіў бяду, што прадаў тваю адзежу. Але я ад-
разу буду старацца, каб табе скора вярнуць гэта. Што
я мог інакш зрабіць?

М а р ы л ь к а. Калі ў цябе пра гэта толькі клопат,
то ты не бядуй аб гэтым.

У л ь я н а. Адаць праўду заўсёды кажа... Ён заўсёды
разважлівы.

А д а с ь Г у ш к а *(падыходзіць да Ульяны)*. Нявін-
ная ты душа... *(Кладзе ёй руку на плячо.)*

П а в а л Н я м і р а. Такая самая беспасажніца, хоць
і душа...

А д а с ь Г у ш к а. Пасажнік! Ты глядзі сябе!

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Можа тваё сэрца ўжо адпус-
цілася? Хадзем, напішы мне прашэнне аб падданстве.

А д а с ь Г у ш к а. Бацька, ты паслухай...

Ж о н к а. Калі ж яму ёсць той час слухаць? Трэба
зараз ісці ў канцылярыю і падаваць.

Л е а п о л ь д Г у ш к а *(злосна)*. Я знайду чужога
чалавека, і ён мне папіша! *(Рушыў у тракцір. Усе за ім.)*

А д а с ь Г у ш к а. Бацька!.. Бацька!..

Пайшоў следам за бацькам. З глыбіні сцэны ідзе М і х а л Т а к а р-
ч у к і чытае пракламацыю, якую трымае перад вачыма. Па меры
таго як ён прачытвае кожную фразу і ўдумваецца ў яе, да яго
падбягаюць людзі. Пасля па адным выбягаюць з тракціра, і такім

парадкам збіраецца вялікі н а т о ў п. Натоўп аж кіпіць навокал Міхала Такарчука.

Міхал Такарчук (*чытае*)... «Дамагайцеся зямлі без выкупу... Зямля павінна быць забрана ў папоў і перададзена пароду... Падтрымлівайце рабочых і парабкаў, калі яны забастуюць...»

Г а л а с ы. А што ж, не праўда?

— Дзе гэта ўзялі гэты лісток?

Міхал Такарчук. О, гэта дык яно! Каб гэта так, здаецца, зрабілася, як тут пішацца.

П а л і ц э й с к і. Разыдзісь! А то свісток дам!

П р ы с т а ў (*з'яўляецца ў натоўпе*). Р-р-разыдзісь! (*Натоўп расступаецца перад ім. Ён ірве з рук Такарчука пракламацыю.*) Дзе ўзяў? Хто табе даў?

Міхал Такарчук. Далібог, мне пехта на воз падкінуў. Я не ведаў, што гэта такое, і пачаў чытаць.

Прыстаў б'е Міхала Такарчука. Мешчанчук падбягае да прыстава і шэпча яму на вуха. Прыстаў наказвае паліцэйскаму на тракцір. Прыстаў з другімі паліцэйскімі падыходзіць да свае капцылярыі. Пляц пусцее. Н а р о д разыходзіцца. Прыстаў садзіцца на сваім ганку ў крэсла.

П р ы с т а ў (*да паліцэйскага*). Ну?

П а л і ц э й с к і. Вінават, ваша высокаблагароддзе.

П р ы с т а ў. Пракламацыі па вазах раскідаюць, а вы пічога не бачыце! Што яшчэ?

П а л і ц э й с к і. Так што, ваша высокаблагароддзе, цыган хацеў кабылу затапна купіць, а мужык задорага прадаць.

П р ы с т а ў. Біліся?

П а л і ц э й с к і. Не магу знаць, так што я на другім канцы рынка за парадкам глядзеў.

П р ы с т а ў. Дурань!

П а л і ц э й с к і. Так точно!.. Кірмаш праходзіў у парадку, толькі яшчэ — сляпыя старцы біліся, калі грошы дзялілі.

П р ы с т а ў (*ажывіўшыся*). Біліся? Як?

П а л і ц э й с к і. Пугамі секліся.

П р ы с т а ў. Чым скончылася?

П а л і ц э й с к і. Паўкварты гарэлкі па міравую выпілі.

П р ы с т а ў. Цьфу! Пайшоў воп!

Паліцэйскі стаў у будку. Першы паліцэйскі выводзіць з тракціра арыштаванага Адася Гушку. Следам выходзяць устрывожаныя Евель Цывіч, Ульяна, Марылька, Леапольд Гушка і яго жонка. Адаць Гушка на ганку спыняецца, быццам не хоча ісці далей.

Адаць Гушка *(да паліцэйскага)*. Што гэта робіцца?

Цывіч. Ужо і выпіць у тракціры няможна, ці што? Пагуляць жа, здаецца, нікому не забаронена.

Паліцэйскі. Ну дык і гуляй! Бяры от дзеўку *(наказвае на Ульяну)* і гуляй хоць да заўтрашняга дня. *(Да Адася Гушкі.)* А ты — марш!

Жонка. За што яго, божа мой?!

Леапольд Гушка. Што вы з ім робіце?!

Усе кідаюцца следам за Адасём Гушкам. Паліцэйскі выскаквае з будкі і загароджвае ўсім дарогу. Першы паліцэйскі ўводзіць Адася

Гушку ў канцылярыю прыстава. Прыстаў сядзіць на ганку.

Другі паліцэйскі *(да ўсіх)*. Куды! Там і без вас абыдзецца!

Цывіч пайшоў і знік у глыбіні сцэны.

Сурвіла *(выходзіць з мешчанчуком з тракціра з дзежачкай мёду і мехам кілбас. Спыняецца каля Леапольда Гушкі)*. Не бойся, твайго Адася выпусцяць, раз ён ні ў чым не вінаваты.

Леапольд Гушка. А ў чым жа ён вінават? Хіба ў тым, што жыве на свеце?

Сурвіла. Будзь смел. Папрасі яго *(наказвае на мешчанчука)*, каб напісаў прашэнне аб падданстве.

Мешчанчук. Хадзем, папішам.

Паліцэйскі. Марш адгэтуль!

Мешчанчук, Леапольд Гушка, жонка, Марылька, Ульяна — знікаюць за рогам тракціра. Сурвіла падыходзіць да прыстава. Прыстаў дае паліцэйскаму знак, і той знікае ў канцылярыі.

Сурвіла. Здрастуйця, ваша правасіяцельства!

Прыстаў. А, здрастуйця, гаспадзін Сурвіла! Якія навіны, з чым бог прынёс?

Сурвіла. З пудам кілбас і з другою дзежкаю мёду... Я ў калідор пастаўлю. *(Пайшоў у калідор прыстаўскай канцылярыі.)*

Прыстаў *(сам сабе)*. Эйш, мужлан! Не забывае сказаць, што гэта ўжо другая дзежка мёду. *(Сурвіла выходзіць з пустымі рукамі.)* Як жывяцё, гаспадзін Сурвіла?

Сурвіла (*садзіцца каля прыстава*). Як жывём, ваша высочаства? Жывём! Зямлю купляем. Я пра гэта і прашу міласці вашага правасхадзіцельства, каб ваша сіяцельства паспрыялі, калі дзе што якое каснецца случаем чаго... Вы сабе не можаце прадставіць, ваша блagarоддзе... Тут яшчэ адзін кручок зачаліўся: прашу, каб падданства даць паклапаціліся аднаму чалавеку. Зямлю са мной купляе. Я яму памагу, ён мне паможэ. Рука руку мае.

Прыстаў. І абедзве чыстыя.

Сурвіла. І абедзве чыстыя. Толькі я прашу вашага вялічаства, каб з падданствам гэтым не лішне сняшаць. Год ці паўтара...

Прыстаў. Папятна. Вы хочаце, каб падданства гэтае год ці паўтара паляжала ў мяне ў канцылярыі?

Сурвіла. Сказаць праўду...

Прыстаў. Как-с?

Сурвіла. Так точна.

Прыстаў. Папятна.

Сурвіла. Свінні ў мяне, дзякуй богу, на кілбасы кормяцца; каровы ў мяне, дзякуй богу, на масла дояцца; пчолы ў мяне, дзякуй богу, на мёд рояцца; авечкі ў мяне, дзякуй богу, на мяса плодзяцца. Бог дасць здароўя — будзе і ўсё. Я такі чалавек.

Прыстаў. Папятна.

Леапольд Гушка падыходзіць з прашэннем у руках.

Сурвіла. А гэта той самы чалавек, пра якога я на-конт падданства. (*Бярэ з рук Леапольда Гушкі прашэнне і перадае прыставу.*)

Прыстаў. Інцярэсна... Зямлі захацеў свае?

Леапольд Гушка. Але, паночку.

Прыстаў. А як дагэтуль жыў?

Леапольд Гушка. За парабка быў.

Прыстаў. А чаму больш не быў за парабка?

Леапольд Гушка. Пап прагнаў.

Прыстаў. Жыць думаеш на сваёй зямлі?

Леапольд Гушка. Але, паночку. Мне абы бог даў падданства прыдбаць. Тады як-небудзь зямлю... І Адаську, бог дасць, пусцяць... Тады я гараваць больш не буду... Божа мой, божа мой...

Прыстаў. Ну ідзі.

Леапольд Гушка. Паночку, пусціце Адася, ён не вінават, ён ніколі нікога не пакрыўдзіў...

Прыстаў. Ідзі адгэтуль!

Прыстаў пайшоў у сваю канцылярню, Сурвіла за ім. З канцылярні выходзіць паліцэйскі і жорстка глядзіць на Леапольда Гушку. Той нехаця адыходзіцца і знікае. Паліцэйскі становіцца ў будку. З тракціра выходзяць: Сымон Рапецька, Кастусь Суравец і Міхал Такарчук.

Міхал Такарчук. Ай-ай, што робіцца! Забралі і павялі. Добра, што хоць мы ў старане трымаліся. Яшчэ чорт даў мне гэтую пракламацыю прачытаць.

Кастусь Суравец. Няхай іх сляпых водзяць. А ў гэтай пракламацыі, сказаць праўду, між намі, праўда пішацца. Адзін, добра кажа, не ведае, дзе зямлі дзець, а другі павінен па гэтую зямлю дзяцей без кашулі пакідаць.

Сымон Рапецька. Што гэта ты гаворыш! Мала што цяжка прыходзіцца, але ж трэба, каб які-небудзь парадак быў на свеце. *(Азіраецца.)*

Кастусь Суравец. Калі жывеш як старац, то на чорта той парадак!

Сымон Рапецька. А згары ты, цераз тваю гаворку яшчэ і мяне гатовы забраць! *(Шпарка знік за рогам тракціра.)*

Міхал Такарчук. Баіцца.

Кастусь Суравец. Той не баяўся, хто гэтую пракламацыю складаў. *(Паволі сыходзяць з ганка. З'яўляецца Леапольд Гушка.)* Чаго ты, чалавеча, тут усё бродзіш?

Леапольд Гушка. Не ведаю, дзе дзецца на свеце... Свет не міл...

Заслона

ДРУГАЯ ДЗЕЯ

Першая карціна другой дзеі

Хата Леапольда Гушкі. Пустыя сцены, нізка навісла столь. Вяселле. Марылька ідзе замуж за Паўла Няміру. Вясельныя за сталом. Сярод іх Кастусь Суравец і Міхал Такарчук. Ульяна сярод моладзі. У хату ўваходзяць музыканты.

Леапольд Гушка *(да музыкантаў)*. Вы прыйшлі павесяліць нас, дык падсядайце, будзьце за сталом за гаспадароў.

Старэйшы музыкант. Наш брат дзе грае, там п'е і гуляе.

Музыканты падыходзяць да стала, выпіваюць па чарцы і адыходзяцца к сцяпе, каб іграць.

Жонка. Госцейкі, піце і закусвайце, чым бог даў.
Леапольд Гушка. Станем на погі, на сваёй зямлі абжывемся, тады іншы начастунак будзе... Сёння ў мяне такі дзень. Марылька, Павалка!..

Голас. За здароўе маладых!

Госці п'юць. Вясёлы шум. Музыканты граюць.

Міхал Такарчук *(да Кастуся Сураўца)*. Ты ўжо выплаціў Сурвілу за зямлю?

Кастусь Суравец. Дзе бачыў? Так і скачу цераз пень на калоду!

Міхал Такарчук. Гэтаму Сымону Рапецьку не пашанцавала. Пазычыў тады на зямлю грошай, а цяпер грошы трэба аддаваць з працэнтамі. Дык ходзіць ды патыліцу чухае.

Жонка. Людзі некаторыя павыплачвалі, зямлю забралі, а мы калі нават выплацім, дык падданства — другі год пайшоў як не прыходзіць. Не відно і не чуто — як у ваду...

Кастусь Суравец. Сурвіла клапаца перад канцылярыяй аб падданстве, дык можа ён наўмысле, каб ты яму, Леапольдзе, папарабіў? Ён з прыставам свае людзі.

Міхал Такарчук. Тут справа дзяржаўная.

Жонка. Хто яго ведае. А пакуль што — каторую парў памагам Сурвілу забудоўвацца.

Леапольд Гушка. Прыйдзе падданства, быць не можа. Гадоў паўтара прайшло, гэта праўда. Другі год гарую, як ніколі, але за гэты час за паўдзсяціны ўжо выплаціў. Асталося яшчэ за паўтары. Дзве дзсяціны будзе свае зямлі! *(З ясным позіркам паварочваецца да жонкі.)* Маці, ты чуеш? Сёння ў мяне такі дзень! Марылька!.. Павалка!..

Голас. За здароўе маладых!

Музыканты граюць.

Жонка. Госцейкі... На мілае здароўе... *(Загаласіла.)* Мае вы людзі добрыя...

Леапольд Гушка. Маці, чаго ты?

Жонка. А Адась... А Адаська... У турме педзе гніе. Яму нават не суджана на Марыльчыным вяселлі пагуляць!

Леапольд Гушка. Адась... Мой сын... *(Апускае галаву, маўчыць.)*

У л ь я н а *(падыходзіць да Леапольда Гушкі, усхваляваная)*. Ходзяць чуткі, што яго неўзабаве выпусцяць. Я ўсюды слухаю, дзе пра гэта гавораць. Я нават у стражніка пыталася...

Ж о н к а. Мала што табе стражнік скажа.

У л ь я н а. Ён жа нічога не вінец. Што Адаць каму зрабіў? *(Плача.)* Ён такі быў добры... Я і ў Евеля Цывіна пыталася.

Л е а п о л ь д Г у ш к а *(устрапянуўшыся)*. А што Цывін казаў?

У л ь я н а. Ён казаў, што праз нейкага знаёмага клопоціцца аб ім. Я яго сама прасіла і яшчэ буду прасіць.

Л е а п о л ь д Г у ш к а *(з горкай усмешкай абнімае Ульяну за плечы)*. Ты як дачка мне...

У л ь я н а. Адаць такі са мной быў... *(Госці смяюцца, збянтэжаная Ульяна таксама, выціраючы слёзы.)*

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Такі ў мяне сёння дзень!

Музыканты граюць танец. Моладзь пачынае танцаваць. У часе тапца ўваходзіць ч а л а в е к з кіем. У парозе зняў шапку.

Ч а л а в е к. Добры вечар у хату! *(Танец спыніўся. Усе слухаюць.)*

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Добры вечар! Каго бог прынёс?

Ч а л а в е к. Я соцкі з воласці.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. А з чым бог прынёс? *(Ідзе да чалавека.)*

Ч а л а в е к. Паперу з воласці вам... Ці не на вяселле я трапіў?

Леапольд Гушка бярэ ад чалавека паперу. Моўчкі разбірае. Напружаная цішыня.

Л е а п о л ь д Г у ш к а *(крычыць узнятым голасам)*. Падданства!

Шум. Крык. Музыка. Шмат гасцей падпімаецца за сталом. Леапольд Гушка хапае чалавека з воласці за плечы.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Садзіся, чалавеча, садзіся з намі за стол! Ты мне прынёс гэтакую навіну!.. Ты сам не ведаеш, што ты мне прынёс! Маці, ты чуеш? Чалавеча, гуляй разам з намі! Я цяпер на гэтай зямлі гаспадар!

Музыканты граюць. Шумна. Весела. Леапольд Гушка садзіць поплеч сябе соцкага. Шумнае ажыўленне ўсё павялічваецца.

Леапольд Гушка. Жыве чалавек!.. Усё перад ім ідзе... Варушыцца чалавек на свеце... (*Раптам заспяваў.*)

Пакінем мы бяду далёка,
Зямлю і неба бачыць вока,
Вясёлы будзе дзень!
Вясёлы будзе дзень!
І ў добрых...

Паўза.

І ў добрых...

— забыўся, не памятаю, як далей...

Моладзь рагоча, гледзячы на яго.

Міхал Такарчук. Што гэта, братка, за песня гэтакая?

Леапольд Гушка. Бацькі мае спявалі. У Сілезіі. Ткачы. Ад бацькі я памятаю гэтую песню.

Музыкапты граюць. Пачыпаецца другі танец. У самы разгар тапца хтосьці трукае ў дзверы. Усе прыціхлі.

Адась Гушка (*у парозе*). Добры вечар!

Жонка. Адась!

Леапольд Гушка размятае рукамі ўсіх на сваёй дарозе, кідаецца да Адася.

Леапольд Гушка. Адась! Адася выпусцілі!.. Пачакай, пачакай, Адаська. Я цябе за стол так не пасаджу. Гэтакі дзень сёння! Марылька замуж ідзе, падданства прыйшло, Адась вярнуўся! Скінь з сябе, Адаська, гэтую арыштацкую пейкую вопратку. Адзень што лепшае. Гэтакі дзень!.. Гэтакі момант!.. А што ты адзенеш? (*Кароткая паўза.*) На, адзень гэта!

Скідае з сябе пішжак, хоча ўсцягнуць на Адасёвы плечы. Жонка памагае яму.

Жонка. Усю адзежу папродалі на гэтую зямлю.

Адась Гушка. Аставайся, бацька, у сваім пішжаку. Я так буду. Тут усе свае людзі. Усіх пазнаю.

Кастусь Суравец. Што тут казаць, свае людзі.

Адась абнімае за шыю бацьку, трасе яго рукі, падыходзіць да Марылькі і Паўла Няміры.

Адась Гушка. Дык я на тваё вяселле трапіў, Марылька?

Марылька. Братачка, які ж ты стаў?!

Леапольд Гушка. Гэтакі дзень!.. Гэтакі момант!..

Ульяна з самага моманту ўваходу Адася ў хату многа разоў парывалася кінуцца да яго і заўладаць усёй яго ўвагай. Але кожны раз гэтаму міжвольна перашкаджалі то Леапольд Гушка, то жопка. Цяпер Ульяна кідаецца да Адася, кладзе яму рукі на плечы і маўчыць.

А д а с ь Г у ш к а. Ульянка! І ты тут?

У л ь я н а (*быццам з крыўдай*). Я... тут... даўно хацела... самая першая... падбегчы да цябе...

Моладзь рагоча. Ульяна стараецца прыгарнуцца да Адася, але саромеецца агульнага рогату і абмяжоўваецца тым, што праводзіць яго да стала.

А д а с ь (*каля стала*). Дык бачыш, Ульянка, і я вярнуўся!

У л ь я н а. Я ўсё прапытвала... пра цябе... (*Кладзе яму рукі на плечы, дзяўчаты рагочуць.*) Ай, якія вы... (*Збянтэжана адыходзіцца да дзяўчат.*)

Усе зноў за сталом. Адаць сядзіць поплич бацькі.

Ж о п к а. Цябе ж, мой сын, зусім пусцілі? Ты ж з намі будзеш цяпер? Нікуды ты ад нас не пойдзеш?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Ты прыйшоў. А за мінуту да цябе прыйшло падданства. Ты цяпер будзеш дома. Адацька, на сваёй зямлі будзем! Нікуды я цябе ад сябе не пушчу. Мы разам на сваёй зямлі будзем! Мы за яе выплацім!

А д а с ь Г у ш к а. Зямля вам будзе без ніякіх выплатак. Вы на ёй робіце.

М і х а л Т а к а р ч у к. Хіба чуваць што?

К а с т у с ь С у р а в е ц. Ты чуў там паміж людзей?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Гэтага дня я доўга чакаў! (*Устае з чаркай у руцэ. Агульнае ажыўленне.*) Гэтакі дзень!.. Гэтакі момант!.. (*Спявае.*)

Дай жа, божа, добры час
Як у людзей, так і ў нас,
І ў добрую гадзіну
Развесялім радзіну!

Яго песня канчаецца музыкай і трэцім тапцам. Леапольд Гушка таксама тапцуе, адзін, без пары. На дварэ ў гэты час нарастае нейкі шум, крыкі, плач.

Г о л а с (*за сцэнай*). Божа мой, што гэта будзе?

Госці кідаюцца да вокнаў.

М а р ы л ь к а (*прачыняе дзверы ў сенцы*). Што там? Хто там крычыць?

Г о л а с (заглушае ўсё). Вайна! Усім у салдаты ісці трэба! (Марылька выбягае з хаты.)

У адчыненых дзвярах рухавы н а т о ў н. Г о с ц і з выгукамі «вайна, вайна!» пакідаюць хату.

Ж о н к а (стаіць як аслупянелая). У які дзень Марылька замуж пайшла! Паўлу ж ісці трэба! (Хапаецца раптам за галаву.) І Адасю!

А д а с ь выходзіць з хаты.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Я не тутэйшы падданы. Адась не пойдзе ваяваць за чужыну!

Ж о н к а. Ужо ж падданыя. (Выбягае з хаты.)

П а в а л Н я м і р а. Нашто ўсё гэтае вяселле было? Каб яшчэ бяда большая была? (Выбягае з хаты.)

Л е а п о л ь д Г у ш к а (адзін). Зямля!.. Падданства!.. Марылька замуж!.. Адась з турмы!.. За якую ваяваць бацькаўшчыну? Зямлі тутэйшае я яшчэ не каштаваў... Не трэба мне гэтае зямлі!.. Гэтакае зямлі!.. (Стаіць як аслупянелы.)

Заслона перад карцінай

Другая карціна другой дзеі

Фронт. Куток акопа. Світае. Далёкая капапада рэжа неба чырвонымі маланкамі.

А д а с ь Г у ш к а, прыпёршыся да земляной акупнай сцяны, пры змрочным водбліску рассвітання, чытае пісьмо. Да яго стараецца прытуліцца П а в а л Н я м і р а. Здалёк чуваць ціхі чалавечы энк.

П а в а л Н я м і р а. Не вытрымаю, божа мой! Трэці дзень бесперапынна ён стогне. Гэта, мусіць, немец. Ляжыць паміж аконаў...

А д а с ь Г у ш к а. Гэта наш, ён крычаў, што ў яго патрушчаны погі. Сціхні ты, не пый! Зараз у атаку пагонаць, тады яму хто-небудзь канцы зробіць, каб ён не мучыўся.

П а в а л Н я м і р а. У атаку? Божа, выратуй мяне! Адаська, не выраблюся жывым, божа мой!..

А д а с ь Г у ш к а. Сціхні ты!.. (Спакайней.) Паслухай пісьмо з дому.

П а в а л Н я м і р а. Хто піша?

А д а с ь Г у ш к а. Цывін, што разам са мной на фабрыцы працаваў.

Павал Няміра. То гэта ж не з дому!

Адась Гушка. Ён пра нашых піша... *(Чытае.)*
«А твая сястра Марылька асталася працаваць на фабрыцы. Яна маладзец! Я яе кожны дзень тут бачу. У яе радзіўся сын...» *(Гаворыць.)* Чуеш? У цябе сын радзіўся.

Павал Няміра. Што з таго сына, калі мяне заб'юць.

Адась Гушка *(чытае)*. «Я з тваім бацькам таксама вельмі здружыўся. Леапольд Гушка залаты чалавек. Ён часта да мяне заходзіць пачаў... Я тут працую, як і раней... Беражы сябе, Адась, аставайся жывы і здаровы. Глядзі, каб явіўся дадому пават не ранены. Мы з табой яшчэ папрацуем!»

Павал Няміра. Як жа ўратавацца?

Голас каманды *(наблізу, прыглушаны акапамі)*.
Аддзяленне, ма-арш!

Павал Няміра. У атаку гоцяць... Дзе мне дзецца, куды схвацца ад людзей... Каб аднаму астацца, а ўсе... няхай сабе хоць пагінуць. Каб ціха і цёмна. І так, каб доўга... Божа мой...

Адась Гушка. Калі ты не сціхнеш, я цябе задушу!.. Слухай, прайдзі направа, там ёсць выхад у пустыя ямы. Там пасядзі, фронт пойдзе або туды, або сюды.

Павал Няміра. А тады што будзем рабіць, Адаська?

Адась Гушка *(злосна)*. Тады будзе відна! Спяшайся, бо зараз гэты акуп зойме рэзервная лінія салдат.

Павал Няміра знік. Адась Гушка сам пра сябе дачытвае пісьмо.

Адась Гушка *(чытае)*. «Бывай, Адаська, будзь, як заўсёды, смелы і працавіты». *(Хавае пісьмо.)* Я яму напішу, што я працавіты.

Дастае з ранца пачак газет і раскідае па акупе. Знік за заломам акупа. Выбухае шум атакі. Чутны кулямёты, шпарка аддаляецца салдацкае «ўра». Акупы займае лінія салдат. У гэтым кутку акупа відаць толькі адзін барадаты салдат і каля яго, справа, толькі часам паказваецца другі, схаваны заломам акупнай сцяны. Барадаты салдат убачыў накінутыя Адасём газеты, паднімае, глядзіць.

Барадаты салдат *(суседу, направа)*. Глядзі — «Акупная праўда»!

Справа паказваюцца два салдаты. Прыціснуўшыся адзін да аднаго, глядзяць у газету. Пасля ў гэты цесны куток уціскаюцца яшчэ два салдаты.

Першы салдат. От, праўду піша! Быццам ён сам тут быў і ўсё сам бачыў.

Другі салдат. Можа ён тут дзе сярод нас і ёсць? Можа таксама салдат? Я аднаго бачыў — гпалі арыштаванага. Самы сапраўдны, радавы салдат.

Барадаты салдат. Пазаўчора ў рэзерве па руках хадзіла пракламацыя. Я прачытаў і так падумаў, што каб хто ведаў мае думкі, то... *(Ад хвалявання не скончыў, зацягнуўся папяросай, і раптам глухія рыданні страсянулі яго.)*

Уваходзіць Адаць Гушка і ўціскасца паміж салдатаў.

Адаць Гушка *(да барадатага салдата)*. Чаго, зямляк? Чаго? Чаго?

Барадаты салдат *(нейкі час жорстка глядзіць на Адася Гушку)*. Я ўспомніў худога каня, які некалі жыў на свеце.

Адаць Гушка *(мякка)*. Я цябе, зямляк, па-шчырасці запытаў, а ты мне кпінамі адказваеш.

Барадаты салдат *(з заўзятай раздражненасцю)*. Быў конь у аднаго гаспадара. Гэты конь быў худы, стары і хворы. За ўсё сваё жыццё ён так з'ездзіўся і спрацаваўся, што ўжо ледзьве ногі валачыў. Я тады быў малады і бачыў, як гаспадар стараецца гэтага каня адкарміць і падняць на ногі, каб зарабіць на ім яшчэ апошніх дзесяць рублёў. Конь гэтую работу зрабіў і ўжо гатоў быў здыхаць, а гаспадар захацеў яшчэ новых дзесяць рублёў. Так было некалькі разоў, пакуль каню ўжо ніякі догляд не памагаў. Бачыць гаспадар, што конь больш не пажыве, як адны суткі. Дык як жа за гэтыя перадсмяротныя суткі не выціснуць з каня якую-небудзь карысць? І от ён сеў на яго копна і пагнаў за дзесяць вёрст, у яго былі там пэйкія справы. Ён думаў так: конь больш не пройдзе, як вёрст восем, там здохне і астанецца мёртвы пры дарозе, і такім парадкам усё яго жыццё будзе выкарыстана да апошняга моманту. Я бачыў, як гаспадар па кані выехаў у вуліцу. Відно было, як у каня пад скурай ходзяць косці, і ён так стагнаў, што здавалася, гэта чалавек умірае, хочучы жыць. На восьмай вярсеце конь упаў, і гаспадар пайшоў апошнія дзве вярсты і быў вельмі рад, што конскае жыццё да канца выкарыстана. Тут жа з'явілася чарада сабак, і яшчэ жывога пачалі рваць каня па кавал-

кі. Сабаку жывое смачней! А цяпер я сам стаў тым самым канём.

Салдат. Нічога, браце, трымайся!

Барадаты салдат. Глупства гаворыш — трымайся! Мяне трэці раз пасля ран і шпіталяў прыгналі сюды. Я думаў, што ўжо, парэшце, паслухаюць, як скрыпіць у мяне ў грудзях, і пусцяць дадому, каб я мог прытуліць да сябе сваіх пяшчасных, галодных дзяцей. Можа я, хоць не могучы, стараўся б там, каб ім лягчэй як жыць на свеце. Дык не. Хочуць, каб я яшчэ прайшоў апошнія восем вёрст. Зараз скамантуюць у атаку, дык я і пабягу, як вар'ят, крычучы «ўра».

Адась Гушка. А за што цябе так... Ваюеш за што? Ведаеш?

Барадаты салдат. Ведаю. Тут напісана. (*Паказвае «Акопную праўду».*)

Адась Гушка. Кажуць, за бацькаўшчыну?

Барадаты салдат. Хто цябе ведае, што ты за чалавек, але на апошняй сваёй вярсеце я нічога не баюся, мне ўсё роўна. Няхай бацькаўшчыну гэтакую агні спляць так, каб на яе месцы толькі попел з ветрам круціўся.

Адась Гушка. А ты адкуль сам?

Барадаты салдат. З-пад Саратава.

Салдат. А я з-пад Палтавы.

Адась Гушка. Так што, як відаць, усё роўна, ці ты з Саратава, ці «з-пад Палтавы». Я дык зусім адсюль блізка. А чакаючы, калі ў атаку пагоняць, ныю ўсёй душой, што мой стары бацька там жылы свае ў ярме рве. Нямецкаму салдату таксама кажучы, што ён ваюе за бацькаўшчыну, а ён таксама думае, што ў гэтай бацькаўшчыне яго дзеці педзе мучацца. Гэта не бацькаўшчына, калі ў ёй жыць не радасць, а гора. Калі мы зробім сабе сапраўдную бацькаўшчыну, дзе будзе брацтва народаў, дзе будзе чалавечу воля, дзе ён здэку на сабе не будзе чуць, — за бацькаўшчыну тую і паваяваць з ворагамі можна будзе. А то гніем тут чорт ведае за каго і за што! Наце, пачытайце, тут усё напісана, што трэба рабіць, каб знайсці бацькаўшчыну сапраўдную... (*Да барадатага салдата.*) Трэба шапаваць сваю чалавечую годнасць і восем перадсмяротных конскіх вёрст ператварыць у доўгую радасную чалавечую дарогу... Вы чулі што-небудзь пра Лепіна?

Барадаты салдат. Не. Я нічога не чуў.

Салдат. А хто ён такі?

Адась Гушка. Гэта наш вялікі пастаўнік. (*Бярэ ў салдата газету.*) Вось ён піша. Чытай!

Салдаты (*кожны па слову*). «Рэвалюцыйны клас у рэакцыйнай вайне не можа не жадаць паражэння свайму ўраду».

Адась Гушка. Бо гэты ўрад, гэтыя міністры, гэты цар прыгналі нас сюды ўміраць за іхняе шчасце і за нашы пакуты. А вось тут Лешіп піша пра нашы сем'і, пра народ. Чытайце, тут навука, што трэба рабіць. (*Дае салдатам пракламацыю і адразу знікае за заломам акопнай сцяны.*)

Салдат. Я казаў, што яны такія самыя салдаты, як і ўсе.

Барадаты салдат (*гледзячы ў пракламацыю*).
Божа мой, божа мой, каб скарэй тая рэвалюцыя!

Голас (*прыглушаны акопамі*). Аддзяленне, марш!

Салдат. Гоняць!

Салдаты пайшлі. Самым апошнім за імі, вельмі павольна знікае барадаты салдат. Акоп нейкі час пусты, пасля ўваходзіць
Адась Гушка.

Адась Гушка. Забралі лістоўкі і газету? Ну, мы падбавім больш.

Раскладае на акопе пракламацыі. Шпарка ўваходзіць афіцэр
Уладыслаў Ётка.

Уладыслаў Ётка. Ты чаму астаўся? Чаму ў атаку не пайшоў? (*Убачыў пракламацыю, бярэ, глядзіць.*) Што? Ты што?! Пакажы! (*Рве з яго ранец і дастае адтуль пракламацыі.*) Гэта што? (*Настаўляе на Адася Гушку рэвальвер.*) «Далоў цара»? «Няма за што ваяваць»? Кідай вінтоўку і марш наперад! Ну?! Застрэлю!

Адась Гушка кальнуў штыком Уладыслава Ётку. Той упаў з енкам. Адась Гушка пайшоў, забраўшы ранец з пракламацыямі. Уладыслаў Ётка, лежачы, епчыць. Уваходзіць Павал Няміра.

Павал Няміра. Адаська, Адаська, там не ўседзець у тых ямах, там кулі лётаюць! (*Убачыў на зямлі Ётку і аслупянеў.*) Ой, божачка!..

Уладыслаў Ётка. Слухай, падыдзі... Вынесі мяне з акопа, я тут кончуся адзін... Я тут памру... Запясі мяне да санітараў... Я табе дам белы білет... Назаўсёды дадому вернешся.

Павал Няміра. Ці магу я верыць, ваша высока...

Ётка. Вер.

Павал Няміра (*углядаецца*). Ой, я вас ведаю, вы паш пан. Мы ў вас зямлю куплялі.

Уладыслаў Ётка. Я табе і белы білет і зямлі дам. Паўвалоку зямлі, дзесяць дзесяцін...

Павал Няміра. Гляньце на неба... Ружова ад сонца... Сонца ўзыходзіць... Я да санітараў вас, от зараз... от зараз... Нейк сціхла на полі. Тут хмызпяк за акопамі скрозь... Кусты... Ядловец... Беразняк... Алешнік...: От зараз... От зараз... (*Бярэ Уладыслава Ётку на плечы. Той стогне. Панёс акопамі.*)

Заслона

ТРЭЦЯЯ ДЗЕЯ

Першая карціна трэцяй дзеі

У хаце Леапольда Гушкі. Гушкава жонка ляжыць на ложку, укрытая кучай парваных адзежын. Калыска з дзіцем. Леапольд Гушка каля калыскі.

Леапольд Гушка (*ставіць бутэльку на зямлю*). Малака ўсяго ў дне. Што гэта даць гэтаму дзіцяці?

Жонка. Што гэта Марылька не ідзе гэтак доўга? Дзіцяці як адцуралася. Гэтае небарака дзіця радзілася як на пакуту. Яно высахла, выкрычалася... Там яшчэ яе ў гэтую забастоўку ўцягнуць... Кідала б яна нечага гэтую фабрыку, ці што?

Леапольд Гушка. Ты сама не ведаш, што гаворыш.

Жонка. Я ведаю, што гавару. Калі што трэба рабіць, дык і без нас зробіць. Мала Адася папацягалі па астрагах? А што за карысць? Ад гэтага нам лепш стала жыць, ці што?

Леапольд Гушка. Што ты гаворыш?

Жонка. Я ведаю, што гавару. Бачыла я калі прасветлую гадзіну? Або Марыльчына дзіця ўрадзілася на вялікае шчасце? Калі я была галодная, дык не ела. Калі я была хворая, дык не лячылася.

Леапольд Гушка. Ты як бы мяне ўпікаеш? Што — я не стараўся, не рабіў, не біўся як рыба аб лёд? Калі я плечы разгінаў?

Жонка. Я цябе не ўпікаю. Ты стараўся, ты рабіў, ты плеч не разгінаў. Што я табе на гэта скажу? Але,

можа быць... Можа хто спрытней мог павярнуцца па свеце, той мог і не гараваць, а жыць.

Леапольд Гушка. Дык што ты ад мяне хочаш?

Жонка. За ўсё жыццё цярыліваасці мае не хапае. Чалавек не вытрымае так жыць.

Уваходзіць Ульяна.

Ульяна. Добры вечар!.. От жа мароз па дварэ!

Леапольд Гушка. Садзіся, Ульянка, грэйся.

Ульяна. Можа ад Адася пісьмо было?

Жонка. Нешта няма. Ці жывы ён?

Маўчанне.

Ульяна. А па фабрыцы паліцэйскія стаяць. Нейкі неспакой. Кажуць, што ў Петраградзе таксама... Я ў горадзе ўдзень была, дык чула...

Леапольд Гушка. Што?

Ульяна. Не то забастоўкі, не то салдаты бунтуюцца...

Леапольд Гушка. Народ вечна цярынец не будзе.

Ульяна (з расчараваннем). А я думала, што ад Адася пісьмо было.

Марылька (з'яўляецца ў дзвярах). Тата, выйдзі на мінуту ў сенцы. (Выходзіць з Леапольдам Гушкам.)

Жонка. Што там яшчэ? Божа мой...

Уваходзіць у хату Евель Цывіп, рабочы, Леапольд Гушка і Марылька.

Леапольд Гушка (да жонкі). Маці... Ты ў мяне заўсёды была маладзец, маці... Гэты чалавек у нас пабудзе некалькі дзён.

Жонка маўчыць, укрывае сябе лахманамі. Евель Цывіп закурвае, Марылька нагінаецца над калыскай.

Цывіп. Халаднавата ў вас у хаце, а каля лесу жываце.

Жонка. Лес не наш.

Цывіп. Не наш. Гэта праўда. Нас гэты лес не грэе.

Леапольд Гушка (ціха да Цывіпа). Я буду глядзець, каб ніхто... Будзь смела. (Углядаецца ў акно, пасля выходзіць у сенцы, варочаецца ў хату.)

Рабочы. Што будзем рабіць?

Цывіп. Няма ніякага спосабу пакінуць фабрыку?

Рабочы. Салдаты з фабрыкі нікога не выпускаюць, прымушаюць рабіць сілком. Былі выпусцілі дваццаць ча-

лавек, і пакуль яны ўсе не вярнуліся, то больш не пусцілі нікога.

Цывін. Значыцца, трэба знайсці спосаб пакінуць фабрыку.

Рабочы. А як?

Цывін. Начальства цяпер папалохана: забастоўкі, стачачныя камітэты, бунт... Ходзяць самыя верныя чуткі, што ў Петраградзе неспакойна... А з папалоханым начальствам заўсёды лягчэй гаварыць. *(Падыходзіць да калыскі.)* О! Як завецца? *(Забайляе дзіця.)*

Марылька. Віця...

Цывін *(да Ульяны)*. А ты ўсё пра Адася пытаеш? Здаровы і вясёлы вернецца твой Адазь... Віця!.. Віцька!.. *(Забайляе дзіця, адыходзіцца ад калыскі.)* А скажам мы начальству гэтак: фабрыка працуе на абарону бацькаўшчыны, вырабляе шпнельнае сукно, дык мы перадумалі і забастоўкі рабіць не будзем, адно падбаўце нам крыху заробтку... Толькі ж трэба паведаміць забастовачны камітэт... Папрацуем дзень, з фабрыкі выйдзем і больш туды ніхто не вернецца. І фабрыка стане, і пачнецца забастоўка. Патрабаванні будуць тыя самыя: васьмігадзінны рабочы дзень... пу і ўсё, як вызначана... Ты слухай, ты ў забастовачны камітэт пайсці не можаш?

Рабочы. Не магу. Мяне адразу возьмуць.

Цывін. Ну і я ж не магу.

Марылька. Я пайду.

Цывін. Ты пойдзеш? А як на фабрыку пройдзеш?

Марылька. Я адпрасілася да дзіцяці. А як выпускалі мяне, дык нейкі паліцэйскі чып пібыта пажартаваў: пабажыся хаця, кажа, што сёння пазад прыйдзеш. От і скажу, што пазад прыйшла. Зараз пакармлю дзіця і пайду.

Цывін. А ты ўсё чула, што мы тут гаварылі?

Марылька. Усё ведаю.

Цывін. Ага... ты ўсё чула, ты ўсё ведасш... Ну, добра!

Жонка ўзнімае галаву, глядзіць на Марыльку. Марылька пагінаецца пад дзіцем.

Цывін *(да рабочага)*. Ну, а табе ж трэба для сувязі, дык ніколі не садзіся там, дзе трэба ісці... дык ідзі. Рабочы пайшоў. Марылька закалыхвае дзіця, спявае калыханку. Цывін сеў, утуліў рукі ў рукавы, задрамаў. А Леапольд Гушка ўглядаецца ў акно.

Цывін *(раптам узняўшыся)*. Холадна, вы казалі, у

вашай хаце, а я ўсё ж абагрэўся... Уга, цёпла стала...
цэлы дзень быў я сёння на холадзе... (*Падыходзіць да пецы, поркаецца ў попеле.*) А жару ў вас пяма ў попеле, закурыць.

М а р ы л ь к а. За комінам запалкі ляжаць.

Ж о н к а. Крэсіва і кнот там недзе.

Ц ы в і н. Крэсіва і кнот?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Нейкі чалавек ідзе паўз лес, проста сюды накіроўваецца.

Ц ы в і н (*устрывожыўся*). А мой хлопец пройдзе яшчэ?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Э, ён жа там бокам пайшоў.

Ц ы в і н. Ну, дык я пайду. (*Глядзіць у вочы Леапальду Гушку.*)

Л е а п о л ь д Г у ш к а. За хатай у мяне пусты хляўчук. Там крыху саломы ляжыць, дык ты...

М а р ы л ь к а (*да Цывіна*). Дык я зараз іду.

Ц ы в і н. Ідзі. (*Выходзіць з Леапальдам Гушкам.*)

Ж о н к а. Хто гэта? Што гэта за ён?

М а р ы л ь к а. Гэта Евель Цывін.

Ж о н к а. Дык чаго ён туляецца ад людзей? Што ён забіў каго ці абакраў? Чаго ён да нас?

М а р ы л ь к а. Маці, слухай, маці! Я яго сама прывяла. Яго шукае паліцыя.

Ж о н к а. Нікуды ты не пойдзеш!

Л е а п о л ь д Г у ш к а (*у дзвярах*). Ціха ты. Ціха... (*Паўза.*) Яны кажуць... яны кажуць... скінуць гадзіны з рабочага дня... Я ім сказаў бы: скіньце вы ўсё тое, што жывога чалавека ў зямлю гняце. Не бойцеся нічога, скідайце!

Ж о н к а. Што скідайце?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Цара скідайце!

Ж о н к а (*усхватваецца*). Маліся богу!

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Колькі я яму за мой век маліўся? А што мне бог даў?

Ж о н к а. Божачка ласкавы, узглянься на гора людское!.. Леапальдзе, адумаўся!

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Я ім сказаў бы: скідайце цара! За што пакутуе на фронце мой Адаць? За што гніе ў акопах Павал Шяміра?

Ж о н к а. Гэта бог іх паслаў на пакуту!

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Скажы ты мне, хто на маю шыю ярмо ўсклаў і не пускае, каб я яго скінуў?

Жо́нка. Гэтак ты піколі ярма не скінеш. Не злосцю і не кулаком трэба ярмо скідаць.

Леапольд Гушка. А як?

Жо́нка. Сурвіла ўсклаў на цябе ярмо? Усклаў. А як жа Сурвіла будзе да цябе ласкавейшы, калі ты на яго як на звера глядзіш? Пап з парабкоўства прагнаў. А хіба ён мог цябе не прагнаць, калі ён сказаў на цябе «хлоп», а ты яму пажадаў, каб у яго ў жываце хлопала? А каб ты быў інакшы, дык і жыў бы, і не трэба табе было б немаведама каго па хлявах хаваць. Ты і яе на гэтую дарогу пацягнуў. *(Паказвае на Марыльку.)*

У дзвярах з'яўляецца П а в а л Н я м і р а.

П а в а л Н я м і р а. Добры вечар у хату!
М а р ы л ь к а. Павал! *(Кідаецца да яго.)*

Леапольд Гушка і жонка з момант маўчаць ад нечаканасці.

Жо́нка. Павалка, сынок!

Леапольд Гушка. Павалка, як жа гэта, на пабыўку ці як?

П а в а л Н я м і р а *(урачыста)*. Можна сказаць, што зусім.

М а р ы л ь к а. Зусім? Няўжо гэта можа быць?

Леапольд Гушка. Вайна скончана?

П а в а л Н я м і р а. Для мяне скончана.

У с е. Як гэта?

П а в а л Н я м і р а. Няхай ваюе той, каму трэба.

Леапольд Гушка. Рэвалюцыя? Салдаты кінулі ваяваць? Я ведаю, што робіцца.

П а в а л Н я м і р а *(як бы не слухаючы)*. Я выратаваўся... Мне пашанцавала.

У с е. А Адаць? Ён жа з табою ў адной часці быў?

У л ь я п а. Павал! Як Адаць? Што з ім?

П а в а л Н я м і р а *(нікога не слухаючы)*. Пяць дзён трэслася зямля. Трэслася неба. Трэсліся зоры... Усё грыміць, усё капае, усіх смерць агортае. *(Усе з глыбокім стогнам уздыхнулі.)* Світала на пятыя суткі. Салдатам загадалі вылазіць з аконаў на зямлю. У атаку гналі. Вылезш — смерць табе! Астанешся — або застрэляць, або не ўбачаць! І я астаўся.

У с е. А Адаць?

М а р ы л ь к а. Цяпер жа, Павалка, разам будзем заўсёды! Ідзі глянь на сваё дзіця, ты ж яго яшчэ не бачыў!

Павал Няміра *(рушыў да калыскі, але не дайшоўшы, спыніўся)*. Грыміць усё... Стогне, епчыць... Я да зямлі прыліп, выйшаў у яму, увайшоў назад, бачу — пуста, ціха...

Леапольд Гушка *(з нецярплівацю)*. А Адась?

Павал Няміра. Толькі адзін на ўвесь акомп афіцэр Уладыслаў Ётка, нашага пана сын, канае пад маімі нагамі, ранены ў жывот. Ён глядзіць мне ў вочы гэтак пакорліва... Ну як жывёла глядзіць, калі яе рэжуць. Так просіць ён мяне. Я яго паслухаў. Я яго ўзяў на плечы і панёс да санітараў. Каб не я — ён бы там кончыўся б. Я яго пёс, можа, дзесяць вёрст. Развідпела — я яго пясу. Сонца ўзышло — я яго пясу. Дзень у сілу ўвабраўся — я яго пясу, пясу, пясу... Прынёс да санітараў. І за гэта ён мне, праз свайго бацьку, белы білет і... паўвалоку поля! Белы білет і паўвалоку поля! *(Доўгая напружаная паўза.)* Я шмат прайшоў дарогі... Я ішоў ад санітараў да пезда, ад пезда да горада, ад горада да Ёткавага маёптка... Снег скрозь пад нагамі рыпіць. Кусты стаяць. Дрэвы маўчаць. У лесе голая зямля без снегу. Голкі хвойныя. Я смалу нюхаў. Здаецца, што з-пад снегу грыбы пахлі. Папараць пахла. Трава пахла. Зямля пахла, мокрая ад дажджоў, з-пад плуга... Вайна недзе далёка асталася. Мне яна скончана. Яе няма больш мне. Няхай сабе там як сабе хочуць, і хто сабе хоча, і хто не хоча — ваююць. Няхай ваююць! Няхай хоць галовамі ў земляную акомпную сцяну... Няма больш вайны мне, фронту мне, акупаў больш няма мне! Хай сабе ўсе як сабе хочуць! Марылька! На паўвалоцы зямлі будзем мы цяпер з табою, і больш нам нікога і нічога не трэба, Марылька!

Марылька. Што ж мы будзем рабіць?

Павал Няміра. Жыць!

Марылька. А Адась?

Леапольд Гушка. А ўсе, што з Адасём? Поўныя акомпы людзей?

Жонка. Табе мала аднае радасці?

Павал Няміра. Мне Адася шкада. А ўсе — што я пра ўсіх думаць буду? Што я каму памагу? Кожны чалавек выкіроўваецца па-свойму.

Марылька. А я зараз на фабрыку пайду. От зараз, от...

Павал Няміра. На фабрыку? Чаго цяпер, упачы?

Жонка. Марылька, цяпер нікуды.

Марылька. А без мяне забастоўкі не зробіць.

Павал Няміра. Дык нашто табе цяпер дбаць пра гэта? Можна раней і не было табе іншай дарогі, а цяпер, пасля гэтакага шчасця мне? Цяпер мы самі сабе папы будзем.

Марылька. Што ты гаворыш!

Павал Няміра. Заўтра ж я мець буду паўвалоку зямлі.

Марылька. Ну дык што?

Павал Няміра. Ну дык і сядзі дома! Крыж пастаў на ўсіх гэтых забастоўках. Забастоўкі — гэта песпаккой, гэта калі піякае рады пяма. А цяпер мы можам спакойна...

Марылька. Пайду.

Павал Няміра. Не пойдзеш!

Марылька. Пайду!

Павал Няміра. Не пойдзеш!

Марылька глядзіць на бацьку.

Леапольд Гушка. Пойдзе... І я пайду!

Жонка. Не! Марылька больш гараваць не будзе. Зямлі не кунляўшы, яна будзе на вялікай зямлі сядзець.

Марылька. А вы з бацькам? А Адась? А ўсе? А вайна? А акопы? А смерць?

Павал Няміра. Няма для нас вайны больш!

Марылька. Ёсць вайна!

Леапольд Гушка. І смерць ёсць! І акопы ёсць! І ярмо на шыі ёсць! І жылы на чалавеку рвуцца! І пятля на шыю накладасца! І шыбеніца пад галавою стаіць! Я казаў — скіньце вы ўсё тое, што жывога чалавека ў зямлю гцяце! Скіньце вы цара гэтага!.. А яна мне (*паказвае на жонку*) раіць богу маліцца. А бог...

Жонка. Бога не чапай!

Леапольд Гушка. Усё, што чалавека душыць, скіньце вы!

Павал Няміра. Няхай скідаюць.

Леапольд Гушка. А мы?

Павал Няміра. А я не на вайне больш. Я не парабак больш. Я не...

Леапольд Гушка. Марыльцы зараз ісці трэба.

Павал Няміра. Не пойдзе!

Марылька (*рашуча наварочваецца да дзвярэй*).
Пайду!

Павал Няміра. Не пойдзеш! (Хапае яе за галаву.)

Леапольд Гушка (хапае яго за плечы). Ідзі адгэтуль! Да свайго бацькі ідзі!

Жонка. Марылька! Чуеш? Ён хату раскідае. Ён сям'ю раскідае! Ён губіць нас усіх!

Павал Няміра. Марылька, хадзем!

Марылька. Я на фабрыку пайду!

Павал Няміра. У мяне яшчэ сілы ёсць! (Падымае над ёю кулак.)

Леапольд Гушка. Ідзі з гэтае хаты!

Бярэ яго ззаду за плечы і кідае ў дзверы. З дзвярэй пасустрач мешчанчук, печакана, як здань.

Мешчанчук. Добры вечар!

Леапольд Гушка. Добры вечар!

Мешчанчук. Холад які на дварэ! Рукі мае скарчанелі, без рукавіц выбраўся. Фурманак шукаю, заўтра сена войску везці...

Леапольд Гушка. Дык чаго вы да нас?

Мешчанчук. Можа, у фурманку паедзеце?

Леапольд Гушка. Няма ў мяне капя. І пічога, чалавеча, у мяне няма.

Мешчанчук. А каб быў коп — паехалі б, зарабілі б... Вайна ўсім не дае жыць. Калі скончыцца вайна, немцаў паб'ём, народ тады лепш стане жыць.

Леапольд Гушка. Усялякія ёсць і немцы: адзін жыве добра, другі кепска...

Мешчанчук. Ёсць, ёсць, вядома, народ не роўны... А ў вас быў конь... Хлеў у вас за хатаю... Самі па гаспадарцы жывяце?

Леапольд Гушка. Але. На добрай гаспадарцы.

Мешчанчук. Сказаць праўду, дык я не адзіп. Тут яшчэ мой таварыш, таксама са мной наконт фурманак ходзіць. Я думаў, можа ён да вас зайшоў. Я яго шукаю, разам у горад ісці... Мы самі з горада. Не заходзіў да вас?

Леапольд Гушка. Не.

Мешчанчук. Не было, значыцца, нікога ў вас?.. Чорт яго... цяпер па дарогах... Уночы цяпер страшна дзе ў полі па дарозе. Народ усякі цяпер... На тым тыдні, не чулі? Каля самага горада чалавека зарэзалі, забралі грошы і капя... Нікога ў вас не было?

Леапольд Гушка. Не.

Мешчанчук. А то яшчэ раз было гэтак. Не вельмі далёка адсюль, так вёрст за дваццаць. На гасцінцы. Залез гад чалавеку ў хлеў, у салому, а той чалавек богу душой не вінен. Ну і знайшлі. А як выявілася, дык гэта падпальшчык. Вёскі падпальвае, людзей грабіць, робіць неспакой. Падгаварваў людзей, каб цара скідалі, каб забастоўкі ўсялякія... Аднаго злавілі ў хляве, у саломе, а другога ў склепе. Чалавек сам прызнаўся: не ведаў, кажа, хто такі. Мяно, кажа, злачышцы забіць хочуць, мне абы пераначаваць. Я і пусціў, паспагадаў. Ну, тых забралі, а чалавеку таму нічога. Чалавек жа не ведаў, пусціў, маючы добрае сэрца. Чалавека таго начальства і пальцам не крапула, раз ён сам прызнаўся і паказаў, дзе гады хаваюцца... Ну, рукі мае крыху абагрэліся... А мароз трашчыць!.. Я ішоў паўз лес... Тут недзе, думаю сабе, павінен быць мой чалавек, што разам са мною фурманак шукае... А на дварэ — ціха, ціха... Чуваць было, як у гарадку на ратушы гадзіны вызвоньваліся: дзінь-бом, дзінь-бом, дзінь... Іду, бачу след нейкі свежы пад вашу хату... Я па слядах проста і іду. Сюды, думаю сабе, зайшоў мой чалавек... Няўпачай сюды зайшоў.

Жонка. Марылька, не ідзі! Я табе забарапяю ўлазіць у гэтую забастоўку.

Мешчанчук *(падбягае да Гушкавай жонкі, кладзе ёй руку на плячо)*. У забастоўку?

Жонка. Яна не пойдзе, я яе не пушчу. Трэба не несці ўсякіх там вестак забастоўшчыкам, а спакойна жыць.

Леапольд Гушка. Як жа ты жывеш?! Як сабака, які ад пабоў і голаду ў бакі хістаецца!

Мешчанчук *(цісне Гушкаву жонку за плячо)*. А чалавек той дзе?

Жонка. У нас, за хатай, у хляве схаваўся.

Марылька. Маці!

Павал Няміра. Хто схаваўся?

Леапольд Гушка. Ты! *(Усхапіўся з свайго месца.)*

Мешчанчук даў свісток. У хату ўскочылі паліцэйскія.

Мешчанчук. Нікога з хаты не выпускаць!

Мешчанчук выходзіць з паліцэйскімі, пакінуўшы аднаго паліцэйскага ў хаце.

Жонка. Чаму нікога з хаты не выпускаць?
Паліцэйскі. Стой на месцы, не варушыся!
Леапольд Гушка *(да жонкі)*. Ух! Ты!
Жонка. Ты гэтак сям'ю ратуеш?
Марылька. Маці!..
Паліцэйскі. Ціха! З месца не кратацца!

Уваходзіць мешчанчук. За ім паліцэйскія ўводзяць Евеля
Цывіпа.

Мешчанчук. Ну?
Цывіп. Тытунь педзе з кішэні вываліўся. Няма чаго
закурыць.

Мешчанчук. Ты што, грэўся ў саломе?

Цывіп. Грэўся.

Мешчанчук. Нагрэўся?

Цывіп. Ці чорта! Паспрабуй сам у такі мароз па-
грэцца за хатаю па сметніку.

Мешчанчук. Ты! Змоўкні! Чаго ты хаваўся ў са-
леме?

Цывіп. Ну... такая ў мяне фантазія з'явілася.

Мешчанчук. Хто яшчэ хаваецца?

Цывіп. Я не паймаўся ведаць, хто хаваецца, а хто
папаказ сябе выстаўляе.

Мешчанчук *(да Леапольда Гушкі)*. Гавары, каго
ты яшчэ дзе хаваеш?

Леапольд Гушка. Шукай, ты з гэтага хлеб
ясі.

Жонка. Ён не вінен, ён не хаваў, гэты сам схаваў-
ся. Бярыце яго, а нас не чапайце.

Цывіп. Мяне, гаспадынька, і так возьмуць, без ва-
шай просьбы, нашто тут яшчэ прасіць.

Мешчанчук *(да Леапольда Гушкі)*. Апранайся!

Жонка. Божа мой, ён не вінаваты.

Цывіп *(да Паўла Няміры)*. Можна закурыць масш,
служывы?

Павал Няміра *(баязліва адступнае ў куток)*. Не,
не, не, няма... няма...

Мешчанчук. Ты хто такі?

Павал Няміра. Салдат. Я толькі што на пабыўку
прыйшоў. От толькі што ў хату ўвайшоў. Я тут нічога
не ведаю.

Марылька *(з пагардай)*. Ён не вінен, гэты апёлак
чысты!

Жо́нка. Леапольдзе! Леапольдзе! Сям'я раскідаецца, шчасце ўцякае. Божа літасцівы...

Мешчанчук *(да Ульяны, якая ўважліва сачыла неўзаметку за ўсімі сцэнамі)*. А ты хто такая?

Ульяна. Я прыйшла запытацца, ці пяма ад іхняга сына пісьма?

Мешчанчук. А хто табе іх сып?

Ульяна. Я яго нявеста.

Мешчанчук. А дзе ён?

Ульяна. На фронце.

Мешчанчук *(да Цывіна і Леапольда Гушкі)*.
Марш!

Жо́нка. Нявінны, павінны... *(Хапае мешчанчука за нагу, цягнецца за ім на падлозе. Мешчанчук адпіхае яе нагой.)*

Леапольд Гушка *(да жонкі)*. Чаго крычыш? Паўвалоку зямлі маеш!

Цывін і Леапольд Гушка рушылі да дзвярэй.

Паліцэйскі *(да Марылькі)*. А ты чаго астаешся?
Марш і ты!

Мешчанчук *(да паліцэйскага)*. Дурань! *(Да Марылькі.)* Ты нам не патрэбна.

Цывін, Леапольд Гушка, мешчанчук і паліцэйскія выходзяць. Марылька кідаецца да акна і ўглядаецца.

Жо́нка *(ападае перад абразамі на калені)*. Божа ласкавы... божа, божа...

Марылька рашуча пакіроўваецца да дзвярэй. Павал Няміра зага-роджвае ёй у дзвярах дарогу.

Павал Няміра. Куды?

Марылька. Пусці! *(Хоча прарвацца ў дзверы. Павал Няміра адкінуў яе далёка ад дзвярэй.)*

Жо́нка *(становіцца ў дзвярах)*. Калі пойдзеш, то цераз мой труп пераступіш!

Павал Няміра. Цябе арыштуюць адразу за хатаю! Маці сказала, што ты забастоўшчыкам весткі па-пясеш. Ён ведае. Чаму ж ён цябе адразу не забраў? Ён цябе хоча злавіць там, на месцы?

Марылька пасля маўчання ўпала на стол тварам і затрэслася ад слёз.

У л ь я н а (да Паўла Няміры). Не чапай яе!

Ж о н к а (да Ульяны). А ты чаго?

П а в а л Няміра (гладзіць Марыльку па плячы).

Ціха... распрацайся! Садзіся за стол.

М а р ы л ь к а. Вон ад мяне! (Рванулася з месца і знікла за дзвярыма.)

Ж о н к а. Ой, ой, яе там забяруць!

У л ь я н а. То я знайду спосаб прайсці на фабрыку і сказаць, што трэба! Я пайду з ёю. Я памагу ёй. (Да Гушкавай жонкі.) Цераз вас бяда такая! (Кідаецца да дзвярэй, абарочваецца да Паўла Няміры.) Які ты брыдкі чалавек!.. Як сабака... як... як свіння!.. (Заікаецца ад хвалявання, выбягае.)

Ж о н к а (узнімае рукі перад абразамі). Божа... не вытрымаю... не вытрымаю... (Падае, страціўшы сілы.)

Заслона перад карцінай

Другая карціна трэцяй дзеі

Арыштанцкая камера ў гарадскім астрозе. У камеры Е в е л ь Ц ы в і н. Ён стукае ў дзверы. Дзверы крыху прыадчыняюцца, і ўсаджваецца напалову С ы м о н Р а п е ц ь к а ў адзежы турэмнага надзірацеля.

С ы м о н Р а п е ц ь к а. Ну, чаго ты зноў стукаеш?

Ц ы в і н. Па-мойму, я цябе, чалавеча, ведаю. Ці не купляў ты разам з Леапольдам Гушкам і з усімі зямлю? Ты, здаецца, завешся Сымон Рапецька?

С ы м о н Р а п е ц ь к а. Ну то што, калі Рапецька? Мая служба такая, што я цябе ведаць не павінен.

Ц ы в і н. Ты сабе мяне не ведай, толькі скажы, ці не прыводзілі сюды маладой жанчыны?

С ы м о н Р а п е ц ь к а. Мала што прыводзілі. Але мне табе пра такія справы раскажваць няможна.

Ц ы в і н. Не, не, ты не раскажвай, табе ж няможна... А яе ўжо дапытвалі?

С ы м о н Р а п е ц ь к а. Ну дык што, калі дапытвалі?! Ты хочаш, каб я табе так адразу і сказаў!

Ц ы в і н. Не трэба казаць, табе ж няможна.

С ы м о н Р а п е ц ь к а (з амбіцыяй). І няможна! Ты думаеш, служба гэта табе гульня ў цацкі?

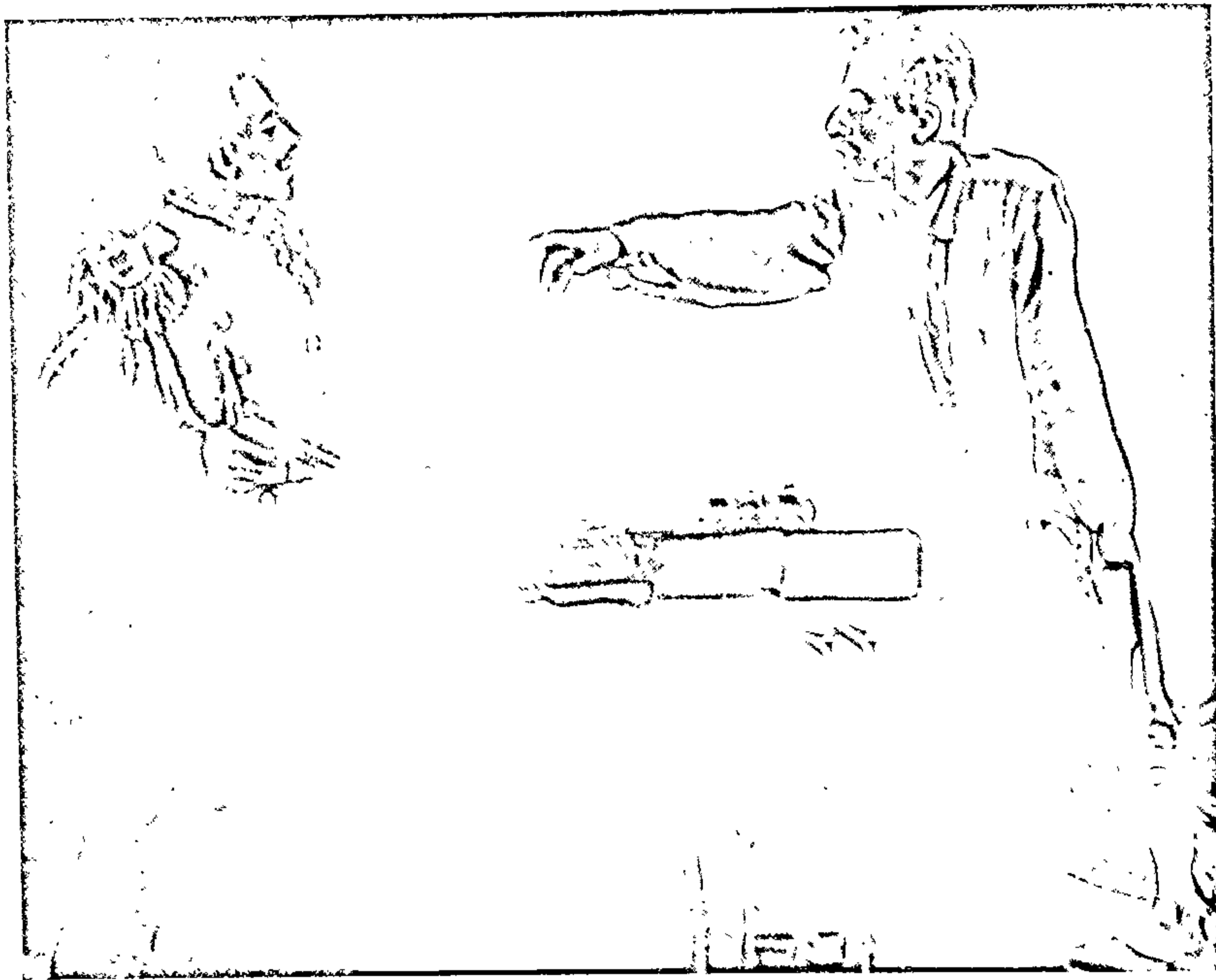
БАЗЫЛЕВІЧАВА

С Я М ' Я

ДРАМА ў адной дзеі

Д В Б * 1 9 3 8

Вокладка п'есы «Базылевічава сям'я».

Сцэна са спектакля «Бацькаўшчына».

Цывін. Я ж не які-небудзь блазан, каб так думаць! А што ў горадзе робіцца? Не чуў, як там забастоўка? Ёсць яна, гэтая забастоўка, ці не?

Сымон Рапецька. Мне мая служба даражэй за тваю забастоўку. *(Хоча зачыніць дзверы.)*

Цывін. Пачакай, як жа ты з гэтай зямлёю? Раз ты купіў зямлю, дык чаму ж ты па ёй не жывеш, а служыш?

Сымон Рапецька *(зноў усаджвае галаву)*. Можна сказаць, што я гэтыя грошы, як сабаку пад язык уторкпуў. Грошы на зямлю пазычыў, а пасля прыйшлося грошы аддаваць і яшчэ з процантамі. Хоць з ноздры выкалупі, а аддай! Дык я зямлю назад прадаў і грошы аддаў. А па процанты пазычаў, дык зноў аддаваць трэба.

Цывін. Э-э, то ты скрытна ўсё вырабіў. Хэ-хэ! *(Смяецца.)*

Сымон Рапецька. Ты што тут кепікі гэтыя з мяне строіш? *(Хоча зачыніць дзверы, Цывін не дае.)*

Цывін. Якія кепікі, бог з табой. Ты зямлю прадаў скора, доўга не марудзіў, я кажу. Табе з гэтай зямлёю не пашанцавала. Я табе тады адразу не раіў яе купляць, а ты не паслухаў.

Сымон Рапецька. Мне бог памог на службу сюды ўмасціцца. Майго пасынка жонкі пляменнік узяў замуж Корбутавых Зосю. А ў гэтай Зосі было дзіця ад пісарчука з гэтага астрога. Дык мне бог даў розум праз Зосю дабіцца ад пісарчука хадатайніцтва аб службе. *(Зачыняе дзверы.)*

Цывін *(стукае)*. Ты кажаш, што забастоўка пачалася?

Сымон Рапецька *(прыйдчыніў дзверы)*. З-за таго, што забастоўка пачалася, ты хочаш, каб мяне з службы прагналі? Ты хітрапцькі! *(Зачыняе дзверы.)*

Цывін *(задуманна ходзіць па камеры)*. Марыльку арыштавалі... Забастоўка пачалася...

Бразгае ключ у дзвярах. Дзверы адчыпяюцца. Уваходзіць былы прыстаў. Ён цяпер у жандарскім чыне. Жапдар уносіць за ім крэсла. Жапдарскі чып садзіцца, жапдар стаіць.

Жандарскі чып. Ну?.. Пагаворым? Што ж ты маўчыш?

Цывін. У мяне такая натура маўклівая.

Жандарскі чып. Хоць у цябе натура і маўклівая,

але ты скажаш мне, хто старшыня вашага падпольнага камітэта?

Цывіп. Не скажу.

Жандарскі чып. Чаму?

Цывіп. Бо не ведаю.

Жандарскі чып. А я ведаю, што ты старшыня падпольнага камітэта і ты ўзяў забастоўку на фабрыцы!

Цывіп. То нашто ж вам пытацца, калі ведаеце?

Жандарскі чып. Мне дачка Гушкі расказала ўсё.

Цывіп. Калі яна расказала, дык нашто, каб яшчэ я расказваў?

Жандарскі чып. Я магу прымусіць цябе гаварыць!

Цывіп. Не думаю, каб мой голас быў вам вельмі прыемны.

Жандарскі чып. Хто кіруе забастоўкай на фабрыцы?

Цывіп. Хто кіруе забастоўкай на фабрыцы? Мусіць жа кіраўнікі забастоўкі.

Жандарскі чып. Маўчаць!

Цывіп. Я ж адразу казаў, што мой голас не будзе вам вельмі прыемны.

Жандарскі чып. Ты ведаш, што табе пагражае тут, блізка фронту?!

Цывіп. А што можа мне пагражаць? Я жыву, працую, на белы свет гляджу. Хіба гэта злачынства?

Жандарскі чып. Цябе хаваў Гушка?

Цывіп. Калі пойдзе дождж, то верабей і сам знойдзе сабе кавалачак страхі.

Жандарскі чып. Маўчаць!

Цывіп. То гавары, то маўчы. Ніяк вам не ўнаровіш!

Жандарскі чып. Гушка сам кажа, што ён цябе хаваў.

Цывіп. Калі ён казаў, то вы, значыцца, ведаеце.

Жандарскі чып. Ведаю.

Цывіп. Дык нашто ж пытацца?

Жандарскі чып *(да жандара)*. Гушку сюды! *(Да Цывіпа.)* Будзеш глядзець яму ў вочы і расказваць мне ўсё. *(Жандар прыводзіць Леапольда Гушку.)* Ну, глядзі яму ў вочы!

Цывіп. Я яго і так ведаю, нашто глядзець?

Жандарскі чып (да Леапольда Гушка). Глядзі Цывіну ў вочы!

Леапольд Гушка. Здароў, Евель!

Цывін. Добрага дня.

Жандарскі чып (падскочыў як ашалелы, але, каб вытрымаць паважнасць, прымусіў сябе гаварыць ціха, спакойна і вытрымана). Ну так, прывіталіся, а цяпер глядзіце адзін аднаму ў вочы. (Да Гушкі.) Ну, ты тавары.

Леапольд Гушка. Я ўжо гаварыў.

Жандарскі чып. Ты ўсё кажаш, што табе было цяжка жыць. Больш ты нічога не кажаш. Ну, прысядзь... (Не вытрымайшы, крычыць.) Садзіся!..

Леапольд Гушка (садзіцца на нары). Мне цяжка было жыць.

Жандарскі чып. Ты захацеў яшчэ цяжэй. Сам у турму палез.

Леапольд Гушка. З самых малых сваіх дзён я з турмы ніколі не вылазіў. Аднаму на свеце рай, другому турма.

Жандарскі чып. Прапаведнік!.. Чаго Цывін у цябе хаваўся?

Леапольд Гушка. Запытайцеся ў яго самога, чаго ён быў у мяне.

Жандарскі чып. А я хачу, каб ты сказаў... Ну... Маўчыш?.. Мне цябе шкада. Раскажы пра Цывіна ўсё, цябе караць не будзем.

Леапольд Гушка. А хіба вам цяжка яго самога запытаць?

Жандарскі чып. Ты просты чалавек. Ты гора ведаў. Ты можаш людзей любіць. А для гэтага трэба вылавіць усіх бунтаўшчыкоў, якія сеюць неспакой, трывогу, кроў, агонь... Як чалавек кажу табе: мне цябе шкада.

Леапольд Гушка. Я маю практыку, чым больш на мне жылы рвалі, тым больш мяне шкадавалі. А што да трывогі і крыві, то кроў льецца па вайне. А хіба вайны хацеў той, хто на ёй кроў лье?

Жандарскі чып (наказвае на Цывіна). Гэта ён так кажа?

Леапольд Гушка. Нашто ён, гэта я так кажу.

Жандарскі чып. Чаго ты хочаш? Ты сам скажы.

Леапольд Гушка. Хачу, каб чалавек не рваў па

сабе жыл, не мучыўся, не гараваў. Каб яму сонца ясна
свяціла, каб на яго ніякі гад ярма не ўскладаў. Хачу, каб
народ зямлю ў паноў забраў...

Жандарскі чын (*падскочыў як ашалелы*). У нас
ёсць цар і яго законы, якія не дазваляць вам распара-
джацца тым, чым вы хочаце!

Леапольд Гушка. То я хачу, каб цара скінулі.
Вас хачу на шыбеніцы бачыць. Вы ўсё мне пагражаеце то
судом, то катаргай. Дык я кажу, што з малых сваіх
дзён я не жыў, а быў, як у катарзе. Мне ў маёй хаце мала
лепш, чым тут, у гэтым вашым астрозе. Мне пяма ча-
го траціць. Вы думаеце, я не чуў, што ў Петраградзе і
можа яшчэ дзе, бунты і забастоўкі?..

Жандарскі чын. Дзе ты чуў?! Хто табе казаў?!
У Расіі рэвалюцыі быць не можа!.. Павешу!.. Галаву стра-
ціш!

Леапольд Гушка. І так дагэтуль з мае галавы,
што хацелі, тое рабілі. Я гэтага больш не хачу.

Жандарскі чын. Я вас абодвух перадам ваенна-
палявому суду!

Евель Цывін і Леапольд Гушка маўчаць, гледзячы адзін на аднаго.
Жандарскі чын курыць і стараецца ўняць сваю раздражненасць.

Другі жандар (*з'яўляецца ў дзвярах*). Ваша вы-
сокаблагароддзе! З тэлеграфна паведамляюць...

Жандарскі чын. Што? Ну што?!

Другі жандар. Дэпеша! (*Дае жандарскаму чыну
дэпешу, той упіваецца ў дэпешу вачыма.*)

Жандарскі чын (*змяніўся з твару*). Не можа
быць! Паслаць на тэлеграф праверыць! (*Выходзіць з каме-
ры.*) Замкнуць!

Жандары выходзяць. **Сымон Рапецька** з'яўляецца ў ка-
лідоры і замыкае дзверы.

Леапольд Гушка. Што гэта такое сталася?

Цывін. Нешта важнае робицца. Можа з Петраграда
якія весткі? (*Стукае ў дзверы.*)

Сымон Рапецька (*паднімае шкелка ў дзвярах*).
Я з свае службы хлеб ем!

Цывін. То пяхай табе твой хлеб на здароўе пойдзе.
І са мпой ты лішне тут не гавары, бо табе пяможна. (*Пад-
зывае махам рукі Гушку.*) Ты яму скажы, што па свеце
чуваць. Ён вельмі бедаваў, калі дачуўся, што табе з зям-
лёю не пашанцавала.

Леапольд Гушка *(змьяе Цывіна ў дзвярах)*.
Не пашанцавала, кажаш, табе?.. Што ў горадзе чуваць?

Сымон Рапецька. Ты сабе сядзі тут спакойна, а я сабе служыць спакойна буду. На чорта мне гэты інтэрас! *(Захлопвае шкло.)*

Леапольд Гушка *(стукае ў дзверы)*. Вельмі нешта ты скоро панам стаў!

Сымон Рапецька *(паднімае шкло)*. Братка, сціхні ты, прашу цябе, каб табе скула ў бок! Дай мне спакойна есці мой кавалак хлеба.

Леапольд Гушка. Я ж твайго хлеба ў цябе з рота не адбіраю. Ты скажы, што чуваць, і я табе слова не скажу.

Сымон Рапецька. У Петраградзе, Кажуць, не то войска, не то хто іншы цара слухаць не хоча.

Цывіп. А больш што?

Сымон Рапецька. А больш я нічога не чуў. *(Захлопвае шкло.)*

Цывіп. Калі гэта праўда, то...

Леапольд Гушка *(перабівае)*. То пам не трэба тут лішне шанкаваць перад гэтым дапытнікам.

Цывіп. Марыльку забралі, мусіць, на дарозе.

Леапольд Гушка. Я здагадаўся ўвесь час.

Бразгае ключ у замку. Уваходзіць жандарскі чып.

Жандарскі чып *(да Цывіна)*. Хто перадаў тваё даручэнне, з якім яго дачка *(наказвае на Гушку)* ішла на фабрыку?

Цывіп. Якое там даручэнне? Першы раз чую. Вы самі ўсё гэта выдумляеце.

Жандарскі чып. Я абарапяю парадак, бацькаўшчыну!

Леапольд Гушка. Лепш у магіле гніць, чым жыць у такой бацькаўшчыне!

За сцэнай шум быццам вялікага патоўпу, грукат, галасы. Шум аддаляецца. Жандарскі чып трывожна прыслухоўваецца.

Другі жандар *(у дзвярах)*. Ваша высокаблагароддзе, з тэлеграфна весткі пацвердзіліся!

Жандарскі чып *(выбягае з жандарам)*. Замкнуць!

Сымон Рапецька зачынае камеру. У калідоры чуваць грукат ног, беганьня, трывожныя галасы. Пасля ўсё сціхае, але дзесьці за сцэнай выбухае гулкі шум.

Цывін *(стукае ў дзверы)*. Эй, службіст, паднімі шкло! *(Стукае.)*

Сымон Рапецька *(паднімае шкло)*. Я не на тое служу, каб гаварыць з вамі.

Цывін. Якая табе тут служба! У твайго гэтага начальніка не такая служба, а і то зараз ён яе згубіць.

Сымон Рапецька. Не гавары лішняга! *(Захлопвае шкло.)*

Цывін стукае.

Сымон Рапецька *(паднімае шкло)*. Пакінь стукаць!

Цывін. Скажы, што ў горадзе робіцца?

Сымон Рапецька. А пакінеш стукаць?

Цывін. Пакіпу.

Сымон Рапецька. Пабажыся!

Цывін. Няхай твой бог будзе табе за сведку!

Сымон Рапецька. Салдаты прыехалі з фронту і флаг вывесілі.

Цывін. Які? Зялёны?

Сымон Рапецька. Не, чырвоны! *(Захлопвае шкло.)*

Цывін. Леапольд, чуеш?

У калідоры бягуць. Бразгаюць дзверы. Пасля ўсё сціхае. Цывін стукае ў дзверы.

Сымон Рапецька *(паднімае шкло)*. Ты ж казаў, што больш стукаць не будзеш!

Цывін. Ты ж мяне да канца не даслухаў. Дзе ж твой пачальнік?

Сымон Рапецька. Пабег некуды.

Цывін. А больш дзе начальства?

Сымон Рапецька. Усе паўцякалі.

Цывін. Дык ты адзін астаўся?

Сымон Рапецька. Адзін.

Цывін. Ну, то адамкні дзверы.

Сымон Рапецька. Нашто?

Цывін. Каб мы выйці маглі.

Сымон Рапецька. Вы ж пад арыштам!

Цывін. Але ж у горадзе рэвалюцыя.

Сымон Рапецька. Няхай сабе, але я служу.

Цывін. Там народ будзе панскую зямлю дзяліць, а ты ўсё службыць будзеш?

Сымон Рапецька. Зямлю?

Цывін. А ты што думаеш? Адмыкай!

Сымоп Рапецька. Каб жа я ведаў, што ты праўду кажаш!

Цывіп. Глядзі, каб з-за гэтай службы ты зямлі не пратраціў.

Здалёк даходзяць гукі Марсельезы.

Сымоп Рапецька. Каб жа ты гэта праўду казаў?

Цывіп. Будзеш каяцца, але позпа будзе.

Леапольд Гушка. Турэмшчыкам зямлі не дамо.

Сымоп Рапецька (*нерашуча адмыкае дзверы*). Хіба вы, браткі, калі што якое, дык скажаце, што гэта вы самі?

Леапольд Гушка. Скажаш, што мы цябе на порхаўку збілі і самі ўцяклі.

Сымоп Рапецька адчыняе шырока дзверы. Леапольд Гушка і Евель Цывіп выходзяць.

Цывіп (*выходзячы*). А ў якой камеры яго дачка? Ідзі адамкні.

Сымоп Рапецька (*узгарэўшыся*). Згары ты з яго дачкою! Адмыкай сам, у шостай камеры, у дзвярах з калідора ключ тырчыць! (*Адзін у пустой камеры.*) Ну, цяпер ці не ўскочыў ты, Сымоп, у бяду? Гэта добра, калі зямля. А калі ні зямлі і ні службы?.. (*Чухае патыліцу.*)

Заслона

ЧАЦВЁРТАЯ ДЗЕЯ

Першая карціна чацвёртай дзеі

Хата Леапольда Гушкі. Леапольд Гушка адзін, сядзіць у задуменні. Уваходзіць Уляпа.

Уляпа (*садзіцца, майчыць, быццам не асмельваючыся гаварыць*). Можа ад Адася што чуваць?

Леапольд Гушка. Адаць у Петраградзе.

Уляпа. Я ведаю. А пісаў што?

Леапольд Гушка. Раней пісаў.

Маўчаючы.

Уляпа. Марылькі няма дома?

Леапольд Гушка. Яна пайшла даведацца, што з Цывіным.

Уляпа. Хіба што нядобра?

Леапольд Гушка. Недзе знік і ніякага слыху не падае.

Маўчаць. Уваходзіць Марылька, акідае вачыма хату.

Марылька. Нікога ў нас чужога няма?

Леапольд Гушка *(насярожана)*. Няма.

Марылька. Трэба схаваць Цывіна. *(Адчыняе дзверы і ўпускае з сянец Цывіна.)*

Цывіц. Ніколі не думаў, што і тады, калі царскай улады не будзе, мне таксама прыйдзеца хавацца.

Леапольд Гушка. Чаму?

Цывіц. Эсэраўскі камітэт шукае мяне, каб арыштаваць... *(Да Ульяны.)* О, Ульянка... а ты ўсё тут? Ну і маладзец дзяўчына! Ты тады вельмі добра падмяніла Марыльку, калі яе забралі на дарозе на фабрыку.

Сымон Рапецька *(за сцэнай)*. Нядобра робіш, Павал! Гэтыя чатыры дубкі мае.

Павал Няміра *(за сцэнай)*. Я іх браў не ў цябе, а ў Ёткавым лесе!

Леапольд Гушка *(гледзячы ў акно)*. Паўла Няміру і Сымона Рапецьку чорт гопіць.

Цывіц. Дзе ты мяне схаваш? Не садзі толькі ў той хляўчук за хатай.

Леапольд Гушка. У клеці кладзіся на пасцель і спі... Правядзі, Марылька.

Цывіц і Марылька выходзяць, за імі Ульяна.

Сымон Рапецька *(за сцэнай)*. Я гэтыя дубкі спілаваў, а ты забраў!

Павал Няміра і Сымон Рапецька ўваходзяць. Абодва ўзбуджаныя, спацелыя, расхрыстаныя, з сякерамі за напружкам і пугамі ў руках. Наўзахапы адзін перад адным кідаюцца да вядра піць. Павал Няміра першы хапае копаўку і п'е без канца і без меры. Пасля копаўка пераходзіць да Рапецькі. Пасля зноў да Няміры. Крычаць, перарываючы пітво.

Павал Няміра. Адкуль я ведаю, што гэта ты іх спілаваў?

Сымон Рапецька. Кіп, кажу, гэтыя сабачыя штучкі!

Павал Няміра. Чаго ты ўцягнуўся сюды за мной? Я тут не жыву!

Сымон Рапецька. Аддай дубкі!

Павал Няміра. Скулу! Хочаш? *(Закасвае рукавы.)*

Леапольд Гушка. Ты не можаш цішэй быць у гэтай хаце?

Павал Няміра *(сцішэйшы)*. Калі валачэцца следам! Чэрці яго ведаюць, чаго ён ад мяне хоча?

Сымон Рапецька. Я ведаю, чаго я ад цябе хачу. Я спілаваў чатыры дубкі, а ты забраў.

Павал Няміра. Я іх раней за цябе быў пагледзеў.

Сымон Рапецька. А я спілаваў.

Павал Няміра. А я пагледзеў.

Сымон Рапецька. А я спілаваў.

Павал Няміра. А я забраў! Вон адгэтуль! *(Заксвае рукавы.)*

Сымон Рапецька *(да Леапольда Гушкі)*. Ну, чуеш, што за чалавек твой зяць!

Леапольд Гушка. Ты з ім не займайся, бо пасля рад не будзеш, у яго такая натура. Лепш пайдзі ў панскі лес ды спілуй сабе повья чатыры дубкі.

Сымон Рапецька. Дык жа няможна ўжо больш. Ётка забараніў, сам у лес з нейкім павятовым камісарам прыязджаў. І камісар той сказаў, што каб больш не секлі, пяма такога закону.

Павал Няміра. А то ж бо! Дзе ж цяпер іншых дубкоў узяць?

Сымон Рапецька. Аддай мне дубкі!

Павал Няміра. Зараз ты ў мяне сам як дуб станеш!

Сымон Рапецька *(доўга н'е ваду)*. Давай напалам: табе два і мне два.

Павал Няміра. Бяры аднаго, калі гэта сапраўды ты іх спілаваў. Таго падкрыўчыстага бяры.

Сымон Рапецька. Ах, каб табе, чалавеча, ногі пакрывіліся!

Павал Няміра. Няхай кривяцца.

Сымон Рапецька. Ты глядзі! Круцячы, свет пройдзеш, але назад не вернешся! *(Садзіцца на лаву, майчыць і закурвае.)*

Павал Няміра. Я хачу пагаварыць з жонкай і пеццем, і за сведку я цябе не прасіў. Вымятайся адгэтуль!

Сымон Рапецька. Пакуль два дубкі не аддасі, з хаты не выйду.

Павал Няміра. Гэта хата не мая, а яго! *(Паказвае на Леапольда Гушку.)*

Сымон Рапецька. Ён мяне з хаты не прагоніць.

Павал Няміра (да Леапольда Гушкі). Скажы яму, каб выйшаў адгэтуль.

Леапольд Гушка. Вы мне абодва не патрэбны — ні ён, ні ты.

Сымон Рапецька. Э-э, папе браце! Я ж цябе з астрога выпусціў! Ты казаў, што зямлю дзяліць будзеце. Дзе ж тая зямля? Зямля як была ў пана, так і астаецца. Ужо з сягонняшняга дня пават і ламачыны ў лесе не высячэш. От табе твая зямля! Твой гэты Цывіч толькі дакляроўваць умеў.

Леапольд Гушка. То ідзі стапавіся назад на службу.

Сымон Рапецька. Каб тады не вы, то я і дагэтуль служыў бы. А то кінуў, спадзеючыся на вашы абяцанкі, а цяпер там ужо на маім месцы іншы чалавек, а я адно хаджу ды пачухваюся.

Леапольд Гушка. От што я вам скажу абодвум. Выходзьце адгэтуль і дзе-небудзь там у мяне за хлявом хоць цэлую ноч дзяліце свае дубкі.

Павал Няміра (да Сымона Рапецькі). Чусш, што ён кажа? Пайшоў вон адгэтуль!

Сымон Рапецька. Але ж ён тое самае і табе кажа!

Павал Няміра. Мала што ён кажа! Тут мая жонка і дзіця! А ты чаго тут?

Сымон Рапецька. Ну, пачакай жа, чортава душа! Ты ў мяне зараз адгэтуль пабяжыш, але позна будзе! (Бразнуў дзвярыма і пайшоў.)

Павал Няміра. Дзе Марылька?

Леапольд Гушка. Няма дома.

Павал Няміра. Няпраўда! Яна толькі што ішла сюды з гэтым Цывіным. Ты думаеш, я не бачыў?

Леапольд Гушка. Нічога ты не бачыў.

Павал Няміра. Не бачыў? Ты зноў ці не хаваш гэта яго? На чорта табе гэта? І надалей гібець хочаш?

Леапольд Гушка. Не, надалей я гібець не хачу.

Павал Няміра. Не хочаш? А што ты зрабіў для сябе?

Леапольд Гушка. А ты што зрабіў?

Павал Няміра. Я з Ёткавага лесу дзерава на дзве хаты навазіў. Цэлая гара дубу ў мяне на двары ляжыць. Дубовым парканам абгараджуся! Дубовая брама стаяць будзе.

Леапольд Гушка. Тады возьмеш мяне за парабка.

Павал Няміра. Калі будзеш такі, то ў парабках і век свой звякуеш. Вы заўсёды жылі галетнікамі, так у каравых анучах і ў магілу ляжаце, дурні.

Леапольд Гушка. Тваё горла волю пачула? Увесь свет глынуць хочаш? Хамула, хамскае горла! Як Сурвіла, хадзіць хочаш, за шырокі зад рукі заклаўшы. Зад адгадуеш!..

Павал Няміра. А ты чаго чакаеш? Можа, на Адася спадзяешся? Думаеш, можа ён табе паможа? Чаму ж гэта ён дадому не вярнуўся, калі ўсе варочаліся? Недзе цягаецца па свеце, шукаючы, мусіць, лёгкага і дарэмнага, каб без працы, хлеба.

Уваходзіць Марылька. Слухае.

Леапольд Гушка. Не чапай Адася! Ты не варт падэшвы яго старога бота. Ён усяго сябе аддаў за народ.

Павал Няміра. А-а-а, Цывінавы словы!

Марылька. Чаго ты прыйшоў сюды крычаць?

Павал Няміра *(зменьвае тон)*. Я прыйшоў не крычаць, а пагаварыць з табой.

Марылька. Пра што ж ты хочаш са мной пагаварыць?

Павал Няміра. Марылька!.. Я тут астапуся, або забірай дзіця і хадзем да мяне... Ну?.. Чаго ж маўчыш?

Марылька. Як жа я з табою жыць буду, з такім хамам?

Павал Няміра *(крычыць)*. Ага, Цывіц пастройвае цябе супроць мяне?! Ён і тады гэтай сваёй забастоўкай адарваў цябе ад мяне! Ён і цяпер збівае *(да Леапольда Гушкі)* з тропу цябе, а ты яе! Дзе ты яго хаваеш? Яго шукаюць, а ты хаваеш?!

Марылька. Нікога тут няма!

Павал Няміра. А ты ж яго вяла сюды! Дзе ён?!

Уваходзяць Кастусь Суравец і Міхал Такарчук.

Кастусь Суравец. Добры вечар!

Леапольд Гушка. Добры вечар.

Міхал Такарчук. Змяркаецца. Сяджу гэта я ў хаце, аж ён прыходзіць. *(Паказвае на Сураўца.)* Закурылі мы, пасядзелі, а пасля ён і кажа мне: так і так, кажа,

можа, ці не пайсці да Леапольда Гушкі? Праўда, падумаў я, трэба ж раіцца, што рабіць?

Павал Няміра *(з раптоўнай заінтрыгаванасцю, бадай-што з крыкам)*. Пра што раіцца?

Міхал Такарчук *(з шчырай крыўдай)*. Чаго ты на мяне так вызверыўся?

Павал Няміра. Я пытаю.

Леапольд Гушка. Так пё пытаюць!

Міхал Такарчук з непаразуменем глядзіць на Паўла Няміру.

Кастусь Суравец. Гэта ж я табе, Павал, забыўся сказаць адразу... Мужык мужыком на векі вяком, падумаў я, ідучы паўз твой двор.

Павал Няміра *(задзірыста)*. Чаму гэта ты так падумаў, каля майго двара ідучы?!

Кастусь Суравец. Сымон Рапецька гэты ўзяў сваіх чатырох швагроў, цесця ад першае жонкі, цесця ад другога жонкі, двух стрыечных братоў і пасынка. Уз'ехалі на твой двор з фурманкамі, кладуць на вазы дубовыя круглякі і крычаць, што ты не будзеш карыстацца Рапецькавымі дубамі. Як кірмаш у цябе на двары. Гармідару — на паўсвета.

Міхал Такарчук. От бо людзі, адзін аднаму гатовы горла перагрызці.

Кастусь Суравец. Я ж кажу: мужык мужыком на векі вяком.

Павал Няміра. А божачка! Вы не хлусіце?

Кастусь Суравец. Што мы маем хлусіць?

Павал Няміра. Ай! Ай! *(Рвануўся і знік з хаты.)*

Кастусь Суравец. Але ж і рвануў! *(Рагоча.)*

Марылька *(са спалохам)*. Ён жа пойдзе скажа! *(Выбягае.)*

Кастусь Суравец. Што скажа?

Леапольд Гушка. А-а, гэта так сабе!

Міхал Такарчук. Вельмі ж табе, Леапольдзе, зяць сквапны папаўся. Усё яму мала, мала...

Леапольд Гушка. Які ён зяць!..

Міхал Такарчук. Ды я чуў, што ў вас так пайшлося... Нічога, будзе неяк жыцца... Гэта адно што дзіця як без бацькі ў Марылькі.

Кастусь Суравец. Можна было б жыць, каб зямля... Думалася, што рэвалюцыя, што Ётку на шапцы, што зямля астанеца людзям. Думалася, што чалавеку

будзе на чым з працаю разгарнуцца. Аж яно псяк пайшлося, чорт яго ведае як! Пасеклі, пасеклі лесу, ды, як той казаў, і ўсе дуды вобземлю.

Міхал Такарчук. Вы тады, калі з скуры вылазілі, каб купіць зямлі, дык я думаў: от жа ёсць адважныя людзі, а я, мой божа, не адважуся апошняю сарочку з сябе скінуць. А пасля, калі цара скінулі, я думаў: не трэба ўжо і кашулі скідаць, зямля будзе. Аж як прыйшлося, добра кажа, дык пяхай такую рэвалюцыю пяруны высмаляць.

Кастусь Суравец. Думалася так: працуй сабе, чалавек, май, што трэба, і жыві, як табе трэба, аж не, парадкі тыя самыя. То быў цар, а гэта нейкі Керанскі чорт ведае адкуль узяўся. А Ётка сабе сядзіць, як сядзеў, хоць ты да яго ідзі ў парабкі прасіся. Добра той Цывін кажа: хоць ты яшчэ адну рэвалюцыю рабі.

Леапольд Гушка. Цывін казаў вам гэта?

Міхал Такарчук. Дзіва, што казаў. Ён нас цяпер так да сябе прыгарнуў, пасля таго, калі ты сказаў нам з ім пагаварыць. От бо чалавек гэты Цывін! Развагу мае разумную. Я яго рапей, можна сказаць, і не ведаў. Мала, так... Бачыў часамі...

Марылька адчыняе дзверы, заглядвае ў хату, уваходзіць. Следам за ёю Цывін.

Цывін. Добрага вечара! *(Вітаецца з Такарчуком і Сураўцом.)* Як жывецца, браткі?

Міхал Такарчук. Жывем, як гарох пры дарозе.

Цывін. Як гарох пры дарозе? Чаму ж гэта? Як жа з зямлёй?

Кастусь Суравец. Ну, зямля ж у Ёткі.

Цывін. То можа пяхай яна яму і астапецца?

Міхал Такарчук. То паншто ж было пацвельвацца з людзьмі.

Цывін. То, значыцца, Ётка павінен зямлю аддаць?

Кастусь Суравец. А што, ён гэтую зямлю сам рабіў, ці што? На ёй людзі пот лілі, на гэтай зямлі.

Цывін. Гэта праўда.

Кастусь Суравец. А што чуваць там з Петраграда? Там жа вышэйшая ўлада ўся. Можа закон які?

Цывін. Вы ж бачыце, які закон: як уладаў Ётка зямлёю, так і ўладае.

Кастусь Суравец. Ну дык што рабіць, божа мой!

Цывін. Ленін гаворыць з дня ў дзень, што трэба яшчэ рабіць рэвалюцыю, што рэвалюцыя не скопчылася.

Міхал Такарчук. Няхай бы Ленін законам загадаў панам, каб яны аддалі зямлю.

Цывін. Гэты закон будзе, пайначай. Але гэты закон толькі пацвердзіць ваша сялянскае права на гэтую зямлю. І можа быць, мы хутчэй памаглі б гэтаму закону з'явіцца, каб самі заварушыліся. Чаму ўсе вёскі, што абкружваюць Ёткаў маёнтак, не могуць сабрацца і сказаць Ётку: вон, прахвост, адгэтуль!

Міхал Такарчук. Каб жа яно, даў бог, так сталася.

Цывін. Трэба гэта зрабіць. Леапольд, чуеш?

Леапольд Гушка. Каб Адаць быў тут! Ён вайсковы чалавек, ён памог бы нам.

Цывін. Я табе, Леапольд, накажу, дзе нам убачыцца, каб пагаварыць, што рабіць, а цяпер пайду. Марылька кажа, што твой зяць бачыў, як я сюды ішоў. Не буду марудзіць. Бывайце, браткі! *(Развітваецца з усімі і выходзіць з Марылькай у сенцы.)*

Голас *(у сенцах)*. Стой!

Цывін і Марылька ўбягаюць назад у хату. За імі ўваходзяць: начальнік міліцыі часовага ўрада і міліцыянер.

Начальнік *(да Цывіна)*. Рукі ўгару!

Цывін. А ты хто такі?

Леапольд Гушка. Э, я ж цябе ведаю. Ці даўно ты ў гарадку на рынку ўсякімі шахер-махерамі займаўся!

Начальнік. Я начальнік валасной міліцыі часовага ўрада.

Цывін. Ну, дык і прадстаўляй сабе свой гэты ўрад. А чаго ты ў чужую хату лезеш?

Начальнік. Я не прыйшоў сюды з табою доўга гаварыць!

Леапольд Гушка *(рашуча накіроўваецца да начальніка)*. Адкуль ты гэтакі ўзяўся? Гэта ты ў маёй хаце так распараджаешся?

Начальнік. Ты хто тут?! Хадзі сюды і ты!

Леапольд Гушка. От хто я тут! *(Хапае начальніка за кайнер і кідае к парогу.)* Вон, каб тут твайго і духу не было!

Начальнік *(да міліцыянера)*. Чаго стаіш, як баба?

Міліцыяпер. Што ж я ім зраблю? Яны як возьмуцца ўсе, дык нас дваіх у пыл змітусяць.

Цывіп. Ідзі дадому.

Начальнік. Вы гэта скора ўспомніце. *(Пайшоў.)*

Кастусь Суравец *(да міліцыянера)*. Лаплявоз ты пняшчасны, каб на цябе халера! Хіба табе іншай работы няма?

Міліцыянер. Вы мяне, браткі, не чапайце, я пайду.

Кастусь Суравец. Ідзі, каб ты на свеце не хадзіў! *(Міліцыянер пайшоў.)*

Цывіп. Ну, цяпер яны чалавек дзесяць прышлюць. Бывайце! *(Пайшоў.)*

Міхал Такарчук. Ай-ай-ай... От адвагу, браткі, маеце! Каб на мяне, дык я ўжо і маўчаў бы.

Кастусь Суравец. Што ж цяпер рабіць?

Леапольд Гушка. Цывіп жа раіў, што рабіць. Ён мне накажа, дзе ён будзе.

Кастусь Суравец. Яны таксама моцныя.

Павал Няміра ўсаджвае галаву ў дзверы, пасля ўваходзіць і садзіцца моўчкі на лаву.

Кастусь Суравец. Ну, як твае дубкі?

Павал Няміра. Адабраў назад.

Кастусь Суравец. А Рапецька зпоў забярэ.

Павал Няміра. А я зпоў адбяру.

Міхал Такарчук. Так будзеце і валаводзіцца, як пеўні. Хэ-хэ...

Леапольд Гушка. Скончыцца тым, што ён Рапецьку галаву растаўчэ, дык той і аціхне.

Павал Няміра *(узгарэўся)*. І растаўку, калі ў маё палезе! А ты аддаў бы адразу! Галетнік, стары дурань! Спадзяешся на Цывіпа? А я калі прыдбаў ад Ёткі дзесяць дзесяцін зямлі, дык маё навек будзе! Марылька, я маю права забраць цябе сілай, калі не хочаш па-добрасці! Ну? Пайшла за мною!.. Не хочаш?! *(Хапае табурэт і замахваецца на Марыльку.)* Вы ў мяне ўсе танцаваць будзеце!

Убывае Ульяна, узбуджаемая.

Ульяна. Ад Адася пісьмо! Я на пошту хадзіла! *(Дае пісьмо Леапольду Гушку.)* І табе, Павал, пейкі ліст. *(Дае Паўлу Няміру заклеены ліст.)*

Павал Няміра. Адчапіся з лістом!

У л ь я н а. Казённы, з воласці прышеслі!

Леапольд Гушка ўчытваецца ў Адасёва пісьмо. Павал Няміра бярэ пісьмо, распячатвае, углядаецца і рантам пачынае трэсціся. Ногі ў яго падгінаюцца, быццам ад слабасці, ён увесь звяў адразу, голас яго робіцца хрыплым, ён яго ледзьве адцягае.

К а с т у с ь С у р а в е ц. Што там пішацца такоўскае?

П а в а л Н я м і р а. Божачка мой, божачка, а-я-яй, ай, ай!

К а с т у с ь С у р а в е ц (*падыходзіць, глядзіць у ліст, чытае*). ...Явіцца для адпраўкі ў вясную часць...

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Дык цябе гэта Керанскі запрашае назад у войска? Хоць да Ёткі забяжы, падзякуй за белы білет.

П а в а л Н я м і р а, хапіўшыся за галаву, выбягае. Усе збіраюцца навакол Леапольда Гушкі.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Адась піша, што бачыў Леніна і слухаў яго, як ён гаварыў з салдатамі.

М і х а л Т а к а р ч у к. А што цяпер Ленін робіць?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Нічога больш пра Леніна Адась не піша.

К а с т у с ь С у р а в е ц. То можа так якія павішы?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Нічога такога. Жыў, здароў...

Усе маўчаць. Ульяна ўзяла ў Леапольда Гушкі пісьмо, паглядзела ў яго, аддала назад.

К а с т у с ь С у р а в е ц. То ты хіба яшчэ раз перагавары з Цывіным і накажаш нам.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Ад Цывіна адразу да вас прыйду.

М і х а л Т а к а р ч у к. Ды і сам пабойвайся. Кінуў начальніка за каўнер пад парог і думаеш — гэта так табе абызвецца?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Прыйдзецца што-небудзь прыдумаць!

К а с т у с ь С у р а в е ц. Дабрапач.

К а с т у с ь С у р а в е ц і М і х а л Т а к а р ч у к выходзяць. У л ь я н а пасядзела з хвіліну за сталом, надпёршы твар рукамі, прыпала да цёмнай аконнай шыбы, прайшла на хаце, зноў села і на волі ціхом выйшла з хаты.

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Марылька, пашукай у шуфлядзе кавалак паперы, калі дзе ёсць. (*Марылька дастае з шуфляды паперу і карандаш.*) Сядзь, дачушка, пішы Ада-

сю. Напішы ты яму, што хоць была рэвалюцыя, а Ётка зноў хоча, каб я ў яго быў парабкам. І што Цывіна зноў шукаюць, напішы яму. Напішы яму... Я вас пагадаваў... я... ярмо з шыі рваў. Я хацеў плечы разгнуць, стаць на погі як чалавек... Я хацеў вас бачыць у шчасці і радасці... Я на ўсялякія пакуты ішоў, каб толькі вы не ўведалі таго, як церпіць чалавек, калі ў яго жылы рвуцца, а перад вачыма сцяна, да самага неба, не пускае ісці, засланяе свет, і ззаду чарада хамаў без душы і сэрца пхаюць у магілу каламі, ражнамі, абцасамі...

М а р ы л ь к а *(плача)*. Табе цяжка?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Бацька мой быў добры, правіты... Чысты душою чалавек. А з яго душу даставалі. Ён адцураўся свае радзімы, сюды ўцёк... І, уміраючы тут, душыўся смуткам, што я, яшчэ тады ў самым маладым веку, астаюся не жыць, а ў магіле гібець. Ён жа бачыў усё гэта ў свае апошнія хвіліны!.. Гэты боль засланіў перад ім і тое раскідзістае дрэва, якое расло там, над нашым домам, і якое ён кожны дзень успамінаў. Я яго ледзьве памятаю. Недзе яно там стаіць цяпер, стагодняе... Нехта жыве пад ім... Напішы Адасю, каб ён, калі зноў давядзецца яму ўбачыць Леніна, раскажаў яму пра ўсё, калі гэта льга... *(Плача.)*

М а р ы л ь к а. Чаго табе так горна стала?

Л е а п о л ь д Г у ш к а *(пасля доўгай паўзы ўсхланіўся)*. Яны будуць прыходзіць у маю хату распараджацца? Абарацяць Ётку, які быў панам, а я ў яго парабкам?! *(Доўгая паўза.)* Дачушка, пра ўсё пішы Адасю. *(Апра-наецца.)* Пішы, няхай Адаць прыедзе, калі можа.

М а р ы л ь к а. Куды ты?

Л е а п о л ь д Г у ш к а. Будзь адна дома. Пайду шукаць Цывіна. *(Выходзіць.)*

Заслона перад карцінай

Другая карціна чацвёртай дзеі

У Ёткавых пакоях. С т а р ы Ё т к а і яго сын У л а д ы с л а ў. Або-два вельмі ўзбуджаныя.

У л а д ы с л а ў Ё т к а. Вы павінны мяне паслухаць.

С т а р ы Ё т к а. Трэба тут перачакаць гэтую анархію. Гісторыя наказвае, што кожнай анархіі рана ці позна прыходзіць канец.

У л а д ы с л а ў Ё т к а. Я не хачу бачыць вашай крыві.

С т а р ы Ё т к а. Але ж ёсць іншыя партыі, іх камітэты і органы ўлады. Можна гэта і няпраўда, што адбылося ў Петраградзе.

У л а д ы с л а ў Ё т к а. Гэтыя органы ўлады, па якія вы так спадзяецеся, не маглі пават знайсці і арыштаваць тутэйшага бальшавіка Цывіна. А ён за гэтыя дні падняў галаву. Ён унаўнаважыў забіраць нашу зямлю таго самага Леапольда Гушку, які быў у нас за парабка і якога вы некалі былі са службы выгналі. Вы ад яго чакаеце літасці?

С т а р ы Ё т к а. Што ж рабіць?

У л а д ы с л а ў Ё т к а. З самага ранку стаяць запрэжаныя коні, а я вас не магу ўгаварыць. Выязджайце зараз жа да нашага фальварковага арандатара, ён чалавек дробны і нікому не патрэбен. Там лясная глуш. За почдаеце.

С т а р ы Ё т к а. А пасля што? А ты?

У л а д ы с л а ў Ё т к а. А я за гэтыя дні паладжу з пэўнымі людзьмі тую справу, за якую я ўжо заплаціў добра. Тыя, што вы казалі, камітэты і органы памогучь нам перабрацца за Баранавічы, а там дарога адкрыта на Варшаву. Там робіцца самастойная Польшча. І там я стану афіцэрам нашай айчыны. Уладзіўшы ўсё, я заеду па вас да арандатара, і мы пакінем гэтую раз'юшающую чэрнь.

С т а р ы Ё т к а. І ўся наша радавітая ўласнасць пойдзе намарна?

У л а д ы с л а ў Ё т к а. Мы сюды вернемся, тут навіпен быць польскі край. Яны вернуць нам наш маёнтак, пават калі і расцягнуць яго. Яны секлі наш лес, але асталася лаза. Пад гэтаю лазою яны пакажуць свае скрываўленыя спіны.

С т а р ы Ё т к а. А гэтая маёмасць, якую ты парасылаў?

У л а д ы с л а ў Ё т к а. Два табуны лепшых коней і іншую маёмасць ціхом паразбіралі на хутары дробнай шляхты. Там гэта захаваецца да нашага прыходу сюды або да іншага ўсталявання парадку. Татусь, вось гэты спіс раздадзенай у сховаць маёмасці аддайце арандатару, няхай ён хавае ў сябе гэтыя весткі, дзе што ў каго наша ёсць. *(Дае спіс бацьку.)* Не будзем марудзіць. Ідзіце адзявайцеся ў дарогу. Зараз выедзем.

Выправаджвае бацьку ў пакоі за дзверы, а сам дастае з пісьмовага стала рэвальверы і зарады да іх. Стук ва ўваходныя дзверы.

Уладыслаў Ётка (*устрывожана*). Хто там?

Павал Няміра (*за дзвярыма*). Паночку, дазвольце ўвайсці!

Уладыслаў Ётка адчыняе ўваходныя дзверы, Павел Няміра ўваходзіць. Ён у салдацкім адзепні, але без якой бы там ні было формы і выпраўкі. Трымаецца вольна, рукі ў кішэнях. На плячах два туга напакаваныя ранцы.

Уладыслаў Ётка. Што такое?

Павал Няміра. Вы, паночку, хіба не пазналі мяне? Памятаеце, я вас тады раненага пёс да санітараў, аж мае косці трашчалі.

Уладыслаў Ётка. Дык што ты хочаш?

Павал Няміра (*мнецца*). Тут, паночку, так што... значыцца...

Уладыслаў Ётка. Гавары хутчэй і выразней.

Павал Няміра. Вы мне, паночку, заплаціце за тое, што я вас пёс. Вы можа, паночку, думаеце, што гэта вельмі лёгка? Вага ў вас не малая.

Уладыслаў Ётка. Што ты хочаш? За тваю фатыгу я даў табе белы білет і паўвалоку зямлі!

Павал Няміра. Э, паночку! На той белы білет, што вы мне выклапаталі, ніхто і глядзець не захачеў. Месяцы два таму назад мяне зноў былі загрэблі ў войска, разам з тымі, што без піякіх белых білетаў з фронту ўцяклі.

Уладыслаў Ётка. А ты хочаш, навазіўшы з майго лесу дрэва на дзве хаты і дубу на паркан і дзесяць паграбоў, сядзець дома? А ваяваць за свабоду?!

Павал Няміра. Калі-бо, паночку, піхто ваяваць не хоча, разбягаюцца ўсе зямлю дзяліць.

Уладыслаў Ётка. Якую зямлю?

Павал Няміра. Зямлю, значыць... Не адзіп жа я ўцёк, усе ўцякаюць.

Уладыслаў Ётка. Дык гэта ты з фронту?

Павал Няміра. Ды от як сеў на цяплюшку, ды артылерыйскім пастронкам як прывязаўся, каб ветрам не скінула, дык так чацвёра сутак і прасядзеў. Са станцыі дадому цягнуся. Добры інтэрас, тут будучь зямлю дзяліць, а я каб там сабою вошай карміў?

Уладыслаў Ётка. І адразу сюды?!

Павал Няміра. А што ж, паночку! Я ж вас тады

цягнуў на сабе, аж жылы мае рваліся. Белы білет — марна пайшоў, зямлю, што вы мне далі, то цяпер усе і так зямлю возьмуць. То мая ж фатыга астасца неаплачанай.

Уладыслаў Ётка. Ты прыйшоў грошай вымагаць?

Павал Няміра. Што грошы! Грошы цяпер не ўцане. Вы мне крыху золатам... У вас павінна быць.

Уладыслаў Ётка. Што за нахальства такое!

Павал Няміра. Няхай сабе нахальства, а зараз сюды явяцца і без вашай ласкі зямлю адбяруць. Унь па той бок лесу, я праз вёску праходзіў, дык усе збіраюцца ісці. За што ж я вас валок на сабе гэтулькі вёрст? У мяне аж у вушах гуло.

Стары Ётка (*раптоўна ў дзвярах*). Уладыслаў, яны ідуць! Мы не паспеем выехаць!

Уладыслаў Ётка. Вы яшчэ не адзеліся ў дарогу? Ах, божа мой!.. Я і двое ўзброеных слуг можам разагнаць выстраламі гэты зброд і паспець сесці на коней. Але вы чаго марудзіце?

Кідаецца за бацькам у глыб пакояў, чуцьно, як замыкаюць за сабою дзверы.

Павал Няміра (*спрабуе адчыніць за імі дзверы*). Эй, эй, ваша высокаблагароддзе!.. Замкнуўся... Ты!.. Буржуй!..

Садзіцца за пісьмовы стол, выцягвае шуфляды, дастае адтуль дробныя рэчы, пхае ў кішэні, знімае са сцяны гадзіннік і бярэ пад паху, здзірае сукно са стала. Нагружаецца рэчамі. За сцэнай гул патоўну. Грукаюць у дзверы.

Леапольд Гушка (*за сцэнай*). Пане Ётка, адчыняй!.. А то мы самі адчынім!

Дзверы рвануліся. На парозе з'явіўся і застыў ад здзіўлення Леапольд Гушка.

Леапольд Гушка. Ты?.. Што ты тут робіш? Памагаеш Ётку рэчы ўпакоўваць? (*Уваходзіць.*)

Павал Няміра. Няхай цяпер гэты Ётка з дымам і агнём да папа бога на неба.

Леапольд Гушка. Так далёка, аж на неба? Цяжка будзе даставаць, калі зноў захочаш цягнуць яго на сабе.

Павал Няміра. Ты з мяне смешкі строіш? Ты хочаш, каб я цябе слухаў? Як хачу, так і павярнуся на свеце, і ты мне не ўкажаш.

Леапольд Гушка. У мяпе за хлеўчуком кучагною ляжыць. Ідзі ляж носам у яе і ляжы сабе. І цёпла, і мякка, і спакойна. *(Ідзе да дзвярэй, за якімі схаваліся Ётка, і стукае.)* Эй, пане Ётка! Выходзь сюды, нічога не паможа!

Павал Няміра яшчэ больш шукае рэчаў. На дварэ гул галасоў. Дзверы нясмела адчыняюцца, наказваецца стары Ётка, адзеты і сабраны ў дарогу.

Стары Ётка. Чаго вам?

Леапольд Гушка. Дзе ключы ад свёрнаў і складаў?

Стары Ётка. Якія ключы вы хочаце?

Леапольд Гушка. Я сказаў.

Уваходзяць Міхал Такарчук і Кастусь Суравец.

Кастусь Суравец. Мы агледзелі ўсе стайні: там усяго васьмёра коней.

Леапольд Гушка. Дзе вы падзелі рэшту коней?

Стары Ётка. Вы зямлю хочаце ўзяць — бярыце, а маёмасць...

Леапольд Гушка *(нецярыліва)*. Дзе коні?!

Стары Ётка. Коні ў стайні.

Міхал Такарчук. Толькі васьмёра. А ў вас было каля сотні.

Кастусь Суравец. А пашто запрэжаныя коні каля ганка?

Стары Ётка. Вы хочаце, каб я пехатой ішоў? Я — стары чалавек?!

Леапольд Гушка. А куды вы ўцякаць уздумалі?

Стары Ётка. Маёнтак і зямлю забіраеце вы, што ж я тут рабіць буду? Я вам саступаю месца. Пусціце. Я пайду. *(Хоча ісці.)*

Леапольд Гушка. Чакай, чакай, пане! Садзіся і раскажвай, дзе падзеў коні і маёмасць... Ну?! Нам часу няма тут важдатца з табою!

Павал Няміра. Дзе коні? Давай ключы! Я твайго сына на плячах валок.

Леапольд Гушка *(да Паўла Няміры)*. Аддыдзі!

Кастусь Суравец. Цябе ніхто не ўпаўнаважваў.

Павал Няміра *(да Леапольда Гушкі)*. Сабе ўсё сам падгрэбці хочаш? Чакай жа, запрэжаная пара коней будзе мая! *(Выбягае.)*

Леапольд Гушка. Ідзіце, не дайце яму, гэта коні грамадскія. Няхай там не дадуць, скажыце.

Міхал Такарчук выходзіць. За сцэнай адразу гул патоўпу.

Галасы за сцэнай. Самаўпраўства! Коні грамадскія! Аддзі, не маеш права!

Уладыслаў Ётка выходзіць з пакояў, таксама, як і бацька, гатовы ў дарогу.

Уладыслаў Ётка *(да Леапольда Гушкі)*. Ты хто тут?

Леапольд Гушка. Старшыня ўпаўнаважаных адпяці вёсак.

Уладыслаў Ётка *(наказвае на Сураўца)*. А гэта хто?

Леапольд Гушка. Упаўнаважаны.

Уладыслаў Ётка. А ну, дай дарогу!

Леапольд Гушка. Ніхто табе, пане браце, дарогі не дасць. Дзе падзеў коні і маёмасць? Унь на дварэ ўвесь народ стаіць, з кім ты думаеш ваяваць? Нашы людзі такія, што пана на галоўцы гладзіць не будуць.

Уладыслаў Ётка. Таварыш Гушка...

Леапольд Гушка. Які я табе таварыш!

Уладыслаў Ётка. Пане Гушка...

Леапольд Гушка. Я не пан, я чалавек.

Уладыслаў Ётка. Давайце ціха разыдземся. Не будзем рабіць адзін аднаму зла.

Леапольд Гушка. Ці знойдзецца на свеце дурань, які паверыў бы панскаму слову? Ты не будзеш рабіць мне зла, пакуль ты ў маіх руках, а як толькі адчуеш волю, дык у цябе толькі і думкі будзе, каб на мяне хамут ускласці. Або зараз скажаш, дзе маёмасць, або кепска будзе!

Уладыслаў Ётка. Пра якую ты маёмасць гаворыш? Дом, будышкі, зямля — усё перад табою.

За сцэнай гул. Галасы: «Здароў, братка! Упару з'явіўся!» Уваходзяць мужчыны.

Адась Гушка *(убягае ў пакоі, адразу да Ёткі)*. Што гэта, ты яшчэ жывы? Не кончыўся тады?

Уладыслаў Ётка. Зараз аддам спіс маёмасці.

Леапольд Гушка. Ты ж, здасца, хацеў не аддаваць? *(Да мужчын.)* Вядзіце яго туды. *(Наказвае ў глыб пакояў. Мужчыны выводзяць туды Уладыслава Ётку.)*

Адась Гушка. Бацька! *(Кідаецца бацьку на шыю.)*

У дзвярах Цывін, за ім увесь вялікі патоўп народу.

Евель Цывіп (*паднімае ўгару друкаваную паперу*). Таварышы, яны сюды не дапускалі нічога, што ішло з Петраграда. Вось дэкрэт, падпісаны Леніным, аб зямлі. Адаць Гушка прывёз. Уся зямля пераходзіць да народа!

Н а р о д. Ура!

Леапольд Гушка. Няхай жа ніводная паганая пага не ступіць на зямлю пашай бацькаўшчыны. І няхай ніколі на чалавечую шыю не вернецца ярмо!

Г а л а с ы. Не вернецца! Не дамо!

Цывіп (*да Адася*). Твае плечы не аслаблі ад вялікай работы?

Адаць Гушка. Такімі моцнымі, як цяпер, яшчэ ніколі не былі.

Евель Цывіп і Адаць Гушка цалуюцца. З патоўпу выходзіць Ульяна і кладзе рукі Адася Гушку на плечы. Усе знікаюць у глыбіні пакояў. Астаюцца толькі Адаць Гушка і Ульяна.

Адаць Гушка (*абнімаючы Ульяну*). Цяпер твае вочы будуць вясёлыя.

Ульяна. Будзеш тут?

Адаць Гушка. Калі павядзем тут парадкі, я паеду ў армію ваяваць з нашымі адвечнымі ворагамі, якія стараюцца вырваць з нашых рук наша шчасце. (*Стаяць, прытуліўшыся адзін да аднаго.*)

Заслона

НА СКРЫЖАВАШІ ДАРОГ

Другая карціна з драмы „Аксея Чадавецкая“

У лесе, поблізу чыгуначнай станцыі — месца, дзе толькі што было вялікае бежанскае стойбішча. Пад канец почвы мноства людзей пакінула гэтае месца свайго кароткага папасу і рушыла далей у дарогу. Пад зорным небам засталіся датляваць толькі рэшткі вогнішчаў і каля іх параскіданае рыззё — непатрэбнае нават і гэтым, выгнаным у беспрытульнасці, людзям. Далёкая гарматная канапа да чутна таксама, як і ў першай дзеі. З чыгуначнай станцыі даходзяць сюды крыкі паравозаў і грукат цягнікоў. На заднім плане шырока ўздымаецца ўгару дарога. На пярэднім плане стагоднія дрэвы. Таўшчэзнае стволле іх, як скала, узнімаецца з зямлі. У гэтым ціхім закутку, быццам адгароджаным ад кіпучага свету, прыткнуўшыся плячом да дрэва, стаіць **А к с е я**. Апапаваная одумам, яна быццам прыслухоўваецца да ўсяго навакольнага. Каля яе ног некалькі дробных клункаў. Падыходзіць **М і х а л і н а**. Аксея глядзіць на сатлелыя рэшткі вогнішча ў сябе пад пагамі.

М і х а л і н а. Што ты маўчыш? У цябе языка няма? Ну? Ты ўжо стала яго жонка?

А к с е я. Мой няшчасны бацька застаўся жыць і выратаваўся ад пагібелі. Што мяне Цвірка зрабіў сваёй жонкай — гэта мая ахвяра за бацьку. Я і так перад ім вінавата. Ён не вечны калека, яму толькі трэба зрабіць аперацыю ног, і ён пачне хадзіць.

М і х а л і н а (*смяецца злым і скрыпучым смехам*). Чым жа ты вінавата?

А к с е я. Тым, што не здолела зарабіць грошай на яго аперацыю.

М і х а л і н а. Нявіннае ягнё, святое стварэнне!

А к с е я. Я адразу ўбачыла, як толькі апамятавалася, што мне самую сябе на ўсё жыццё прыйдзеца задушыць. А цяпер каб нават я і падумалася заплаціць Цвірку пяўдзячнасцю, то позна ўжо думаць пра гэта. Хіба я маю права асіраціць тое дзіця, што ў мяне пародзіцца? Што яно мне некалі скажа, калі вырасце без бацькі?

Міхаліна. Ангельскія словы, а хітрасць і воўчае сумленне так удала схаваны, што быццам іх і няма ў тваёй сабачай душы. *(Аксеня ўздрыганулася, усхапіла ўгару галаву, але зноў апусціла, саўладаўшы з сабой.)* Святая пакутніца! Ты думала пра тое, што сваім шчасцем ты выкапала яму другому?

Аксеня. Не дай божа нікому такога шчасця.

Міхаліна. Як ты асмельваешся ўсё гэта мне гаварыць у вочы! У тваёй душы драпежніцкія пазуры гнездзяцца! Камень бы затросся, а ты нават не заплакала, калі твайго жаніха забралі і павялі. Не прайшло і паўгадзіны, як ты павісла на шыі другога! *(Аксеня страсянулася, але зноў саўладала з сабой. Садзіцца, дрыжачымі рукамі ломіць дубец і па кавалку кідае ў агонь.)* Жаніх арыштант і брадзяга, а тут не ў бежанцы едзеш, а дадому. І кульгавага хама вязеш.

Аксеня. Не чапай кульгавага хама! Мой бацька ніколі пры панскім карыце не карміўся, а жыў з працы сваіх рук!

Стараецца перамагчы сваю горкую ўсхваляванасць. Падыходзіць па сваіх мыліцах Чадавецкі. Ён спакойны, ураўнаважаны, пакурвае люльку, з сталым выглядам кідае ў агонь дробную ламачыну.

Чадавецкі. Нездаровіцца мне пешта цэлы дзень... Задрамаў крыху... *(Да Аксені.)* Няхай бы ты прылягла, заснула, пакуль Цвірка прыйдзе з вакзала, а то сядзіш... Не думай ты так многа, не забівай галавы. *(Да іх абедзюх.)* Можна, і ўдасца Цвірку ўпрасіць чыгуначнага начальніка, каб далей ехаць пам цягніком. Цяжка ўзбіцца на цягнік, народ не толькі што, а зверху на вагонах вісіць. Вайна гоніцца следам. *(Да Аксені.)* Ляж дзе-небудзь, засні. *(Памаўчаўшы.)* Кажуць, што на станцыі салдаты бунтуюцца, на фронт ехаць не хочуць...

Паволі пайшоў, пакурваючы. Міхаліна праводзіць яго злым позіркам.

Міхаліна *(пагардліва)*. Нічога, мужычок спакоен. Яго сабе вязуць, а ён пакурвае. Сні спакойна, дачунка, я таксама спакойна сплю. Прыйдзе Цвірка — ён павязе. Хамы!

Аксеня *(не могучы вытрымаць здзекаў, з прылівам скаргі і горнасці прыхінаецца галавой да дрэва)*. Татуля мой дарагі! Валодзя заўсёды гаварыў, што будзем жыць

разам, збяром грошай і выратуем цябе ад калецтва. А тут дбаць прыйшлося аб тым, каб ты толькі жывы застаўся. Дзе цяпер Валодзя?

Міхаліна *(змяліўшы адразу тон)*. Ты сапраўды любіла Палея? І не пакідаеш думаць пра яго? Паслухай, калі так, то тут сапраўды не будзе табе радасці. Кінь Цвірку. Я табе дам на дарогу далей грошай. Паедзеш з людзьмі.

Аксеця *(у задумёнасці)*. Як бы я хацела ісці разам з усімі, хоць бы як жабрачка. *(Устрапянулася.)* Я пайду! Не трэба мне тваіх грошай. Я пайду. *(Устала, азіраецца.)* А бацька са мной не можа ісці... А дзіця ў мяне народзіцца. *(Села і апусціла галаву.)*

З цемрыва вырысоўваецца Цвіркава постаць. Ён стаіць і прыслухоўваецца да таго, што гавораць Аксеця і Міхаліна.

Міхаліна. Бацьку на дарогу я дам грошай. І па што ты сама маеш ісці як жабрачка?

Цвірка *(падбягае да Міхаліны)*. Зялёнае паскудства! Больш ты са мною не паедзеш! Воп!

Ён увесь трасецца ад злосці, сашчэмлівае кулак, гатовы біць Міхаліну. Яна баязліва адступае назад і звікае. Цвірка вяртаецца да Аксені, бярэ яе рукамі за твар, трасе яе.

Цвірка. Чым ехаць са мной, то табе лепш быць жабрачкай?! *(Апускае рукі, углядаецца ў Аксенін твар; перамагаючы сваю шалёную злосць, зменьвае тон голасу.)* Аксеця... Зноў гэтая ведзьма нацкоўвала цябе на мяне. Больш яна з памі не паедзе. А калі будзе перціся, я дзе-небудзь сапхну яе ў рэчку. *(Цягне Аксеню да сябе, прытульвае. Аксеця стаіць як нежывая. Вырысоўваецца постаць Чадавецкага. Цвірка заўважае яго і адступае ад Аксені.)* Не спіцца, бацька?

Чадавецкі. Недабрыцца мне. Грудзі, жывот...

Цвірка. Усё люльку курыш, бацька? Мусіць, ужо і тутуць увесь пакурыў? *(Дастае з кішэні два пачкі тутуню і дае Чадавецкаму.)* На, куры сабе на здароўе, я табе два пачкі тутуню дастаў.

Чадавецкі. Ото ж дзякую вам. Ах, у дарозе тутуць добра.

Цвірка. Ідзі, бацька, засні. Я цябе кажухом сваім накрыву, каб не змёрз.

Узяў яго пад паху і паволі павёў. Аксеця пільна сочыць за ўсёй гэтай сцэнай.

Аксеня. Дзеля мяне ён бацьку глядзіць і шануе. Ці маю я права быць яму няўдзячнай!

Цвірка вяртаецца назад і садзіць Аксеню попач сябе на рэшткі павалепага дрэва.

Цвірка. Няма чаго і думаць сесці, калі ўсім на цягнік. А яшчэ ў такі дзень, калі поўная станцыя ўзбунтаваных салдат. Але за грошы пачальнік цягніка, што адыходзіць з самага рапку, можа ўзяць у свой кут аднаго чалавека. Хіба, можа, з якога выпадку другое месца знойдзецца, але вельмі спадзявацца на гэта нельга. Паедзеш ты адна, альбо, калі ўдасца...

Аксеня *(перабівае)*. Альбо з бацькам?

Цвірка *(падскочыў як ашалелы)*. З бацькам? І паедзеш зусім не туды, куды я хачу? Міхаліпа ўгаварыла? Ужо, можа, дала грошы на дарогу?

Аксеня. Сціхні! Чаго ты вар'юешся! Хіба дзіва, што я люблю свайго бацьку? Ты хацеў бы, каб я яго непавідзела?

Цвірка. Думай пра тое, што ты народзіш маё дзіця!

Аксеня. Але ж яно будзе таксама і маё!

Цвірка. Паедзем з табой удваіх, калі знойдзецца другое месца.

Аксеня. А бацька?

Цвірка. Ён прыедзе з Міхалінай крыху пасля.

Аксеня. То ты гаворыш, што яна зусім з намі далей не паедзе, то хочаш, каб яна везла бацьку?

Цвірка. Паедзеш ты адна, другога месца няма, а я з бацькам сяду на які-небудзь іншы цягнік. Не бойся ты, бацька не малое дзіця!

Аксеня. Але ж ён калеска!

Цвірка. Я ж буду з ім! Ты павінна бачыць, што нават каб я і не любіў яго, то дзеля цябе шанаваць яго буду.

Аксеня. Я гэта бачу.

Цвірка. Ты прыедзеш у горад, дасі рамізніку адрас, і ён прывязе цябе на кватэру. Будзеш чакаць нас. А ўсе адразу мы ніколі на цягнік не сядзем... Бацька няхай сабе дажывае веку пры нас, майго ці твайго месца ён на свеце не зойме. Нешта ён скардзіцца сёння на пездароўе.

Аксеня. Гэта мяне трывожыць...

Цвірка. Знябыўся ў дарозе, што ж, не маладзелькі. Як пачне світаць, я цябе завяду на станцыю і пасаджу ў вагон. Ідзі, заспі, пакуль ісці. Ляж на рэчах. Ідзі.

Аксе́пя паволі ўстае і ідзе задумёная. Цвірка адзіп сядзіць і маўчыць. Падыходзіць Ч а д а в е ц к і. Не заўважаючы спачатку Цвіркі, ён падкідае ў спанялелае вогнішча лом.

Ч а д а в е ц к і (*сам сабе*). Жар ператлеў. Каб вецер падзьмуў, то разгарыцца. (*Убачыў Цвірку.*) Выбачайце, я не заўважыў вас. Вы, можа, падумаць што хацелі ў адзіноце, то я не буду перашкаджаць. (*Адыходзіць.*)

Ц в і р к а. Аксе́пя спіць?

Ч а д а в е ц к і. Лягла.

Ц в і р к а. Як з здароўем?

Ч а д а в е ц к і. Недабрыцца. Аслабеў. (*Пайшоў.*)

Ц в і р к а (*яму найздагон*). Няхай бы япа ўжо цябе зусім задушыла, гэтая твая хвароба, каб я цябе не вёз больш, чорта бязпогага. Дзе цябе падзець, падлу на мыліцах, божа мой, божа! Можа, праз дзесяткі год прыйдзецца трымаць яго на карку. Мужыка, парабка за бацьку мець прыйдзецца! І Аксе́пя будзе ўсё з ім цацкацца. Хіба каб атруты якое даў!

Рвануўся з месца і пайшоў. Праз хвіліну ён вяртаецца назад з
М і х а л і п а й.

Ц в і р к а. Я толькі што ажаніўся, а вы пацкоўваеце на мяне маю жонку. Хіба я магу не злаваць на вас? Падумаіце.

М і х а л і п а. Што тут думаць.

Ц в і р к а. Зрабіце мне паслугу. Я вам аддзякую. Я вас з Аксе́іным бацькам пасаджу ў вагон, і вы паедзеце, а я з Аксе́няй прыедзем другім цягніком. На адзіп цягнік усім не ўдасца сесці.

М і х а л і п а. Вы хочаце сплавіць бязпогага з свае шыі, а мяне аданхнуць ад блізкага суседства. Вы думаеце, я дурпенькая? А самі паедзеце зусім не туды, куды нас выправіце? Я вас навывлёт бачу.

Ц в і р к а. Пайшла воп, сука!

М і х а л і п а пайшла, азіраючыся, і ціха, са злым здзекам, рагочучы. Як толькі яна зпikла, Цвірка некалькі разоў прайшоўся ўзбуджана каля вогнішча і пачаў разварушваць дробныя клупкі з рэчамі.

Ц в і р к а (*мармыча сам сабе*). У гэтага бязпогага чорта ёсць добрая прывычка — есці і піць з свае пасуды, каб не пэцкаць мас.

Даэтае з аднаго клупка кубак і пхае сабе ў кішэню. Забраўшы клупкі, зпik у цемрыве. Уваходзіць М і х а л і п а з блянаным чайнікам у руках. Ставіць чайнік і абгортвае яго жарам.

Міхаліна *(стаіць, ускінуўшы галаву ўгару)*. Гадзіна выфранчаная! Гоніш воц і называеш сукай? Мусіць, думаеш, што я не магу бачыць, дзе ты і як паварочваешся? Бязногага мужыка атруціць надумаўся? Труці, сам чорт лепш не прыдумаў бы. Тады лягчэй будзе і цябе самога закапаць. Як я цябе любіла, так цяпер знепавідзела!

Прыслухоўваецца і шпарка звікае.
Уваходзяць Цвірка і Аксеня.

Цвірка. Мала табе задрамаць прыйшлося. Хутка дзель, не трэба марудзіць... Пойдзем на стацыю... А можна, мы з табой удваіх паехалі б?

Аксеня *(заўзята)*. Зпачыцца, удваіх можна ў вагон сесці? То я паеду з бацькам!

Цвірка. Ціха, ціха, я так сабе гавару. Толькі адно месца ў вагоне. Паседзеш адна.

Аксеня. Мне страшна пакідаць яго аднаго.

Цвірка. Я ж з ім застаюся! Ціха, Аксенька.

Падыходзіць Чадавецкі.

Аксеня. Бывай, татуля.

Чадавецкі. Бывай, дачушка, бог дасць — неўзабаве ўбачымся. Пра мяне лішне не клапаціся, глядзі сябе.

Аксеня. Беражы здароўе. Трымайся яго *(наказвае на Цвірку. Абнімаюцца. Аксеня рыдае. Цвірка бярэ Аксеню пад руку і вядзе. Знікаюць у цемрыве.)*

Чадавецкі *(адзін, Аксені, наўздагон)*. Няхай табе, дзіця маё, будзе шчасліва на свеце ўсё... Апынуўся адзін сярод усяго свету... Пачынаецца дзень... Зоры цмеюць...

Гаворачы гэта, ідзе ў цемру, праз момант зноў прыходзіць з кубкам у руцэ. Налівае з чайніка ў кубак, намерваецца піць. З цемрыва перад ім выраствае постаць Міхаліны.

Міхаліна. Не пі! Тут атрута! Табе Цвірка пасыпаў атруты ў кубак.

Чадавецкі. Нашто?

Міхаліна. Каб ты атруціўся.

Чадавецкі. Чаму?

Міхаліна. Бо ты яму замінаеш на свеце.

Чадавецкі. Як жа я яму замінаю?

Міхаліна. Вязе ён цябе? Жыць у яго будзеш? На чорта ты яму? *(Бярэ ў яго з рук кубак і шпурляе на зямлю.)* А ты жыві яму на злосць, з'явіся да яго, доўгія гады

атручвай яму жыццё сваім існаваннем на яго шыі. Будзь яму горкай прыкрасцю.

Ч а д а в е ц к і (*страсянуўся ад жаху*). А дзе ж ён цяпер?

М і х а л і н а. Аксепю ж на станцыю павёў. Забыўся?

Пайшла. Чадавецкі прыпіраецца плячом да дрэва, пасля, быццам аслабелы, апускаецца на зямлю. Скурчаны, ён сядзіць як уліплы ў стагодні ствол дрэва. З'яўляецца Цвірка. Усхваляваны і трывожны, ён заўважае Чадавецкага, ціхім крокам падыходзіць бліжэй, глядзіць на яго, пераводзіць позірк на яго кубак на зямлі, пасля зноў глядзіць на Чадавецкага і з моцным шэптам: «Не жывы!» — кідаецца ў цемру і знікае. Чадавецкі, апамятаўшыся, падпімаецца, становіцца на сваіх мыліцах, адыходзіць ад дрэва.

Ч а д а в е ц к і. Няшчаснае маё дзіця, святая душа, усю сябе аддала на мой ратупак. Ад той радасці, якой з малых дзён чакала, пічога сабе не пакінула. Навек сябе згубіла з-за мяне. Хіба я воч не маю, каб не бачыць усяго гэтага? Бачу я, шэльма старая, нянавісць яе да Цвіркі і як яна душыць сама сваё сэрца і праз гвалт над сабой трымае сябе пры ім. На агні спаліць мяне мала! Я сам сабе ўбіў у галаву, што мае вочы фальшывяць і што ёй добра, стала быць, на свеце. З-за майго нікому не патрэбнага жыцця яна сваё маладое згубіла навек. Паехала, сама не ведаючы — куды, нашто і павошта. Дзе я знайду цябе і як загладжу сваю гадаўскую віну перад табою?

Шпарка ўваходзіць М і х а л і н а, уся нагружаная клункамі.

М і х а л і н а (*узбуджана*). А Цвірка ўцёк! Няма ні самога, ні копей, ні воза. Паскідаў на зямлю мае рэчы і ўцёк. У-у-у — гад! Цяпер толькі застаецца яго самога злавіць і атруціць. Мацней падпірайся сваімі мыліцамі і паўзі хоць на ўсе дарогі адразу. Бывай. А я пайду на цягнік. (*Шпарка пайшла.*)

Ч а д а в е ц к і (*пастаяў, пакуль апамятаваўся*). А куды ён Аксеню адправіў? У які горад Аксеня паехала?!

Рвануўся з усіх сіл следам за Міхалінай. Зпіннуў са сцэны. Стомленай хадой уваходзяць П а л е й і В я л і ч к а.

Палей у салдацкім абмундзіраванні, якое ляжыць на ім не вельмі гладка — ён увесь расхрыстаны, ускалмачаны. Абодва яны сядзяцца каля пакінутага вогнішча. Вялічка падкідае ў жар дроў і раздзьмухае агонь. Палей задумёна глядзіць, як клапоціцца Вялічка.

П а л е й (*быццам сам сабе*). Пават на след яе не папаў. Дарэмна я шукаў яе ў гэтым бежанскім стойбішчы: тут

найбольш людзі ледзь паўзуць, а яна з Цвіркам — на пары копей. Так ні бацькі, ні дзяды — ні яе, ні мас не ездзілі. А ў такі момант! Знайшла сабе за што ўчапіцца, каб не толькі не згінуць, але каб наўсёму быць шад усімі такімі, з якімі сама была змалку роўная. Жапочае сэрца! Бабская душа заўсёды была лжывая. І калі баба праціўная з выгляду і на яе мала хто глядзіць — яна застаецца сапраўдным чалавекам. Калі ж яна прыгожая і да яе ліпнуць, яна тады нават вокам не міргне і адразу прадасць сваю прыгажосць, сумленне і ўсю сваю ранейшую шчырасць, якая ў яе была ад таго, што яна нарадзілася сярод простых людзей. Што ёй да таго, што я, як выгнаны сабака, бадзяюся па гэтых дарогах!

Вялічка. Ну, зноў завёў песню.

Палей. Яна ўжо недзе далёка і тут, мусіць, зусім не была. Дарэмна я тут цэлую ноч прабадзяўся сярод гэтых людзей, выгнанных на жабрацтва.

Вялічка. Сціхні ты лепш. Не магу слухаць, калі чалавек сам на сябе напусціць таго, у што і сам не верыць, і раскалупвае сам сябе бесперастанку. Гэта называецца не жыць, а пэцкацца.

Палей (*не слухаючы*). Ну, няхай сабе яна! Але бацька! Стары чалавек! І так адразу! Я ў яго быў як сын родны!

Вялічка. Ты ж не ведаеш, як гэта ўсё адбылося! Можна, усё яно было так, што ніякі чорны цені не можа ўпасці на тваю Аксеню.

Палей. З беспрытульнага арыштанта я стаў брадзячым салдатам з чужым імем і дакументамі, каб толькі не быць сапраўдным салдатам і не класці галаву чорт ведае за што... А яна...

Вялічка. Ты толькі патое прыняў імя забітага на вайне чалавека, каб не ісці на вайну?

Палей. Ты сам ведаеш, што не толькі таму. З гэтага толькі пачалося.

Вялічка. Што і казаць, ты мне дапамог многа ў гэтым эшалоне, але не рабіся ты такім — як гнілая салома.

Палей. Калі ты не верыш у мяне як чалавека, то падумай пра тое, што апроч гэтай дарогі, на якую ты мяне ўзвёў, мне няма куды падацца.

Вялічка. Калі ты цяпер ступіў на гэтую дарогу таму, што табе не было куды падацца, то павінен стаць такім,

які не сядзе з гэтай дарогі і тады, калі раптам знойдзеца і куды інакш падацца.

П а л е й. А я табе скажу, што гэтая дарога была мне вызначана змалку.

В я л і ч к а. Я думаў, ты гэта з самага пачатку скажаш... Унь два салдаты ідуць, ці не дэзерціры з эшалона. Пагавары з імі.

Падыходзяць два дэзерціры.

Д э з е р ц і р. Пасуписься крыху, браткі, дайце салдату нос абагрэць, ноч халодная.

П а л е й. У гурт хочаш? Баішся, каб наводшыбе на цябе не лішне прыглядаліся непатрэбныя вочы?

Д э з е р ц і р. А ты адкуль ведаеш, чаго баюся, а чаго не?

П а л е й. Відаць, што ў водпуск ідзеш.

Д э з е р ц і р. А ты едзеш?!

П а л е й. Ездзіць той, хто мае на чым, а я прывык пешкам хадзіць.

Д э з е р ц і р. Уцякаеш з эшалона?

П а л е й. З якога?

Другі дэзерцір, які ўвесь час сачыў за гэтай гаворкай, раптам усхапіўся, гатовы з кулакамі кінуцца на Палея.

Д р у г і д э з е р ц і р. Падшніёпываеш, куды з эшалона салдаты разбягаюцца? Многа вас тут парасядалася навакол. Ну?!

В я л і ч к а *(які ўвесь час сядзеў сцішыўшыся)*. Пачакай, сядзі спакойна.

Д р у г і д э з е р ц і р. А ты хто тут? Такі самы, як і ён? *(Ківае на Палея.)*

В я л і ч к а. Такі самы, але ж ты яшчэ не ведаеш — хто ён. Па. *(Дастае з-за пазухі лістоўку і дае дэзерціру. Дэзерціры чытаюць.)*

Д э з е р ц і р. Не злуй, мяне ўзяла злосць на ўсіх гэтых, што падшніёнываюць.

В я л і ч к а. Ты адразу і прызнаўся, што на фронт ісці не хочаш, а ўцякаеш. Заўсёды май асцярогу, так адразу не кажы, а спачатку добра разгаварыся з чалавекам, а тады дай яму вось гэта *(дае яму пачак пракламацый)*, а тады, калі можна, то і пра сябе раскажы. Такім парадкам усе гэтыя лістоўкі і раздай па дарозе.

Д э з е р ц і р. Гэтыя самыя лістоўкі ў нас у эшалоне салдат раздаваў сёння ўначы.

Вялічка. Можа, гэта я?

Дэзерцір. Не, здасца, я цябе ў сваім вагоне не бачыў.

Вялічка. То можа ён? *(Паказвае на Палея.)* Прыгледзься добра.

Дэзерцір *(прыглядаецца на Палея)*. Гэта ж ты быў звечара да нас у вагон улез! Як гэта я цябе адразу не пазнаў!

Палеі *(да Вялічкі)*. Усё, што ты мне казаў, я ўсё зрабіў.

Дэзерцір *(да Палея і Вялічкі)*. Вы асцеражней, тут шпікаў многа ходзіць.

Вялічка. Я прывык... зараз пайду.

Дэзерцір. Мы і то драла павінны даваць, а не марудзіць тут. *(Да другога.)* Пагрэліся і — марш. Хадзем.

Вялічка. Азірайцеся на ўсе бакі. Шчасліва.

Дэзерціры пайшлі.

Палеі. У мяне ўся хандра скончылася.

Вялічка. Чым больш ты будзеш у гэтую справу ўваходзіць, тым ты будзеш шчаслівейшы. Ты станеш зусім іншым чалавекам. Калі ты да канца пойдзеш гэтай дарогай так, як пачаў, то праз шмат год, азірнуўшыся назад, узрадуешся сам аб сабе.

Палеі. Але сум па Аксені мяне будзе часта мучыць.

Вялічка. Каб ён цябе не мучыў, то ты быў бы бервяно, а не чалавек. Я твае Аксені не ведаю, але і мне горка.

Палеі. Не будзем больш пра гэта гаварыць. Што мне цяпер рабіць трэба?

Вялічка. Ты падавайся ў гэты прыфронтавы горад, пра які я табе казаў. Адрас, што я табе даў, прывядзе цябе да чалавека, які табе скажа, што рабіць. У гэтым горадзе, відаць, і застанешся на правах адпускнога салдата. Там прамысловы цэнтр і, апрача таго, там асядае многа бежанцаў. Праз месяцы два ў гэты самы горад прыеду і я. Ubачымся. *(Падумаў.)* Можа, і на яе след там пападзеш... Такі горад... Вялікі прыфронтавы цэнтр...

Палеі. А можа, і не трэба ўжо мне пападаць на яе след. Толькі я шкадую яе скалечанага бацьку. Ён у маёй душы застаўся як родны.

Вялічка. Ты слаўны чалавек, Валодзя. Бывай! Будзь асцярожны. Паважай сябе за тую вялікую справу, за якую ты ўзяўся. Некалі мы спаткаемся і шчасліва ўспомнім усё

гэта. Да таго часу мая Настачка вырасце вялікая... Рэвалюцыю даўно ўжо да таго часу зробім... Так будзем жыць!.. Шчасліва, Валодзя, шчасліва.

Цалуюцца, ціснуць адзін аднаму рукі, і Палеі паволі адыходзіць і знікае. Вялічка адзін сядзіць на рэштках паваленага дрэва.

Вялічка *(сам сабе, глядзячы на лес і на зямлю)*. Зараз будзе ўзыходзіць сонца... Восень... ясныя дні стаяць... Трава жоўкне, лес пахне... Што цяпер Настачка дома робіць? Спіць, малая... *(У дрымоце пацягваецца.)* Холадна пад дзень... *(Дрэмле.)*

Падыходзіць паранены салдат. Галава і рука ў яго забінтаваны. Ён усім цела горнецца да агню, калі-нікалі ціха стогне. Вялічка скідае з сябе дрымоту, глядзіць на параненага.

Паранены. Цела ные... Да вчара цягніка чакаць.

Вялічка. Што ж ты, пехатой ідзеш?

Паранены. Пехатой... Пасля перавязкі так і цягнуся... Ледзьве живу... Смага мучыць.

Кладзецца тварам на руку і ціха стогне.

Вялічка *(падсядае да яго, дае піць з свае пляшкі)*. Сядзеш на цягнік, заедзеш у шпіталь, падлечышся, паздравееш, рэвалюцыя будзе, лёгка жыць будзем... *(Гладзіць яго плячо.)*

Паранены. Дзякую, братка, за добрае слова.

Вялічка. Вазьмі пляшку, захочаш яшчэ піць. Праўся... Шчасліва табе...

Даў яму пляшку і пайшоў. Паранены салдат яшчэ адпіў з пляшкі і, прыўзняўшы галаву, глядзіць моўчкі ў агонь. Прыбігае Аксеся.

Аксеся *(сама сабе ў роспачы)*. Ужо апусцела гэтае месца. *(Да параненага.)* Тут старога чалавека на мыліцах не было цяпер?

Паранены. Не было.

Аксеся. І нікога?

Паранены. Салдаты пятаўна былі і пайшлі.

Аксеся. А бежанцы? Вялікі патоўп людзей?

Паранены *(паказвае дарогу)*. Там я спаткаў многа людзей.

Аксеся *(сама сабе)*. Усе пайшлі... разышліся... Бацька з Цвіркам паехаў... Не ўнільпавала я яго... *(Да параненага.)* А на параконны воз стары не садзіўся?

Паранены. Параконнага воза я не бачыў.

А к с е н я. Я збаялася пакінуць аднаго бацьку з Цвіркама. Мне ўсё здаецца, што ён яго згубіць... Я ўцякла з цягніка назад сюды, я не вытрымала смутку... Ах, праўда, ты нічога не ведаеш... *(У роспачы азіраецца ва ўсе бакі. Чутона, як дзесьці пайшоў цягнік.)* Цягнік пайшоў без мяне... *(Да параненага.)* Слухай, у цябе ёсць дзеці?

П а р а н е н а г а. Ёсць.

А к с е н я. Што лепш для дзіцяці: ці калі яно зусім без бацькі, ці калі ў яго бацька — гад і пацскі сабака?

П а р а н е н а г а. Лепш без бацькі.

А к с е н я *(сама сабе)*. Я пайду разам з усімі людзьмі... Цяпер і Валодзя мяне не асудзіць... *(Шпарка пайшла ў дарогу.)* Як я знайду цябе, дарагі татуля!..

Знікла ў дарозе. З другога боку выходзіць Ч а д а в е ц к і.

Ч а д а в е ц к і. Бяда апапавала... Гора душыць... Аксенья... Валодзя... Дзе мне шукаць вас?

Штосьці мармыча сабе пад нос, падыходзіць да кучы лахмапоў, пакінутых бежапцамі, разварушвае іх мыліцай. Не пакідаючы мармытаць, пагінаецца, выцягвае апучы, парвашыя мяшкі, парэшце знаходзіць дзве торбы. Мармытанце яго робіцца галаснейшым, ён пакрыж па-жабрацку падзяе на сябе торбы і заўважае каля агню параненага салдата. Штосьці хоча яму здалёк сказаць, той падзвае яго кіўком пальца. Чадавецкі падыходзіць, салдат шукае ў кішэнях, дастае медную манету і працягвае Чадавецкаму. Чадавецкі з неўразуменнем глядзіць, нясмела ўзяў манету, быццам не ведаючы, што з ёю рабіць, развёў рукамі, няспрытна павярнуўся на сваіх мыліцах і пайшоў паволі. Відаць, як ён зніквуў у дарозе.

БАЗЫЛЕВІЧАВА СЯМ'Я

Драма ў адной дзеі

ДЗЕЙНЫЯ АСОБЫ:

Максім Базылевіч — калгаснік, здаровы стары, год 68.

Волька Базылевіч — яго пявестка, удава, год 48.

Мікалай — ваенны інжынер, год 28.

Вера — настаўніца, год 23.

Леапід — студэнт медыцынскага інстытута, год 20.

Рыгор Праповіч — стары калгаснік, таварыш Максіма Базылевіча.

Рытвінскі — польскі шпіён.

Начальнік участка граніцы.

} Вольчыны
дзеці, унукі
Максіма
Базылевіча.

Дзея адбываецца ў прыгранічным калгасе ў 1938 годзе. У хаце Максіма Базылевіча. Ранні вечар. Заходзіць сонца. Пасярод хаты стол, прыгатаваны як для святочнай вячэры. Белы прасаваны абрус звешваецца да самай падлогі, на стала пастаўлена ўсялякай яды, стаіць гарэлка і віно. Волька заклапочана каля стала: рас-стаўляе талеркі, падсоўвае крэслы, нарэзвае каўбасу. Максім курыць і ўглядаецца ў акно. Мікалай выціраецца ручніком, прычэсваецца перад люстэркам.

Волька *(да Мікалая)*. Што, сыноч, табе ўжо, му-сіць, надакучыла чакаць?

Мікалай. Надакучыць не надакучыла, але, пры-знацца, я нічога не меў бы супроць таго, каб хутчэй сесці за гэты стол. *(Разглядае стол.)*

Волька. І нешта доўга пяма Веры і Лявонкі. Можна яны і не прыедуць зусім.

Мікалай. От табе і раз. Як гэта не прыедуць. Раз пісалі — значыцца прыедуць.

Волька. Вера-то ўжо скончыла заняткі ў сваёй школе, цэлае лета будзе вольная.

Мікалай. А ў Леаніда ў інстытуце таксама заняткі павінны ўжо скончыцца. Пісаў жа, што к сённяшняму дню прыедзе.

Максім. Чэрці яны абое. Яны маладыя і не ду-маюць пра тое, як дзеду хочацца з імі выпіць хоць пер-шую чарку. А калі спозняцца, то прыйдзецца ім без мяпе піць.

Мікалай. Чаму?

Максім. Сонца заходзіць, і зараз я пайду калгас вартаваць. *(Знімае са сцяны стрэльбу і правярае.)*

Нехта ў сепцах шукае па дзвярах клямкі.

Волька. Нехта ідзе! *(Харае ручнік і шпарка выці-рае рукі.)*

Максім. Гэта пяйначай Вера. Эмтэсаўская машына павінна была прыйсці ўжо з горада. *(Ставіць стрэльбу, накіроўваецца да дзвярэй.)*

Мікалай *(стараецца забегчы дзеду наперад)*. Я першы яе спаткаю.

Максім. Не, ты ўжо дай мне старому першаму спаткаць сваю ўнучку.

Мікалай адыходзіць к сцяне. Максім становіцца каля дзвярэй. Адчыняюцца дзверы, і паказваецца сівабароды твар Рыгора Праповіча. Мікалай і Волька зарагаталі, збянтэжаны Максім адступае ад дзвярэй.

Максім. Каб ты згарэў, а я думаў, што гэта... *(Рагоча.)*

Са стрэльбай за плячыма ўваходзіць Рыгор Праповіч.

Рыгор. Э-э, дык ты чакаеш некага, калі так стол прыгатаваў?

Максім. Унукі да мяне з'язджаюцца ў госці... А ты гэта вартаваць хіба ідзеш? Сёння ж мая чарга. Але калі ўжо выбраўся, то і добра: павартуеш сёння за мяне, а я другі раз за цябе. Я хоць з унукамі пасяджу сёння за сталом. Зараз павінны быць.

Рыгор. Не, нам сёння ўдвух прыйдзеца вартаваць.

Максім. Удвух?

Рыгор. Наконт гэтага старшыня да мяне прыходзіў... І ён будзе з намі... І яшчэ некаторыя спаць сёння не будуць.

Волька. А што ж такое?

Рыгор. Тут такая справа выйшла, што... *(Раптам убачыў Мікалая і змоўк.)*

Максім. Ну, кажы.

Рыгор *(мнеца)*. Выйшла такая справа, што... выйдзем у сепцы, там скажу.

Мікалай. Хіба ты мяне, дзед, не пазнаў?

Рыгор *(углядаецца ў Мікалая)*. А хто цябе, сынку, ведае, што ты за чалавек.

Волька. Вы не пазналі майго Мікалая?

Рыгор. Дык гэта Мікола, нябожчыка Паўла сын? Гэта ж я цябе не пазнаў, каб я жыў. То здароў хіба. *(Падае Мікалаю руку.)* Даўно ж ты, сынку, не быў у нас. Ты ўсё вучыўся. Кім жа ты цяпер?

Максім. Васны інжынер... Учора прыехаў.

Рыгор. О-о-о! Паўлаў сын! А ваенны інжынер гэта...

гэта ён што?.. Хе-хе... (*Бянтэжыцца.*) Я, прызнацца, сам ваенным інжынерам не быў, дык добра не ведаю, які ён участак работы трымае.

Мікалай. Дык што такое здарылася?

Максім. Ты яго не бойся, гавары смела. Ён не так сабе ваенны інжынер, ён камуніст. Так што мы можам яму давяраць. Я за яго ручаюся.

Рыгор. Ага... Ты, Міколка, выбачай, што я так спачатку... Можна у вас там дзе і інакш, а ў нас, каля граніцы, трэба ўмець як валодаць і вачыма, і вушамі, і языком.

Мікалай. О, гэта трэба.

Рыгор. Дык такая справа выйшла, што... (*Зніжае голас.*) Учора ўночы нейкі чалавек паткнуўся на граніцы на пагранічнікаў, і ўдалося яму ўцячы назад і скрыцца. І ўсе сляды паказваюць, што ён педзе тут каля нашага калгаса ходзіць. Дзень, відаць, ён перасядзеў педзе ціхом, а ўночы заварушыцца. Прыехала некалькі пагранічнікаў, нашы людзі ўжо выйшлі скрозь на дарогі і сцежкі, а мы з табою будзем у самым калгасе глядзець.

Максім (*ірвануўся*). То давай хутчэй пойдзем.

Рыгор. Не, яшчэ з паўгадзіны можам пасядзець. Там яшчэ брыгадзіры і так людзі...

Максім. Калі так, то мы з табой, папе-браце, паспеем яшчэ па маленькай чарцы.

Волька. А і праўда. Адзін госць ёсць, а Вера і Лявонка зараз явяцца. (*Садзіць Мікалая за стол.*) Садзіцеся, дзядзька Рыгор.

Рыгор. Можна падумаць, што я пазпарок явіўся туды, дзе смажаным пахне. (*Садзіцца.*) Толькі на адзін момант. Зараз трэба ісці.

Максім палівае чаркі. Волька садзіцца.

Максім (*паднімае чарку*). Хачу аднаго: каб так, як цяпер у нас, заўсёды было і было. Што год пройдзе, дык і лепш робіцца жыць. Усё лепш і лепш. Чалавеку воля. Чалавеку ўсюды права дадзена. Такім унукам, як у мяне, бывала б, і поп, і пісар, і пап пазайздросціў бы.

Рыгор. Дык нашага ж папа сын быў ваенным інжынерам!

Волька. Зараз явяцца Верачка і Лявонка...

Максім. Дык мы давайце і выш'ем.

Выпілі і закусваюць.

Рыгор. Памятаеш, Максім, як мы з табою сварыліся за сепжаць. Мне здавалася, што ты ў мяне перакасіў, а табе здавалася, што я ў цябе перакасіў.

Максім. Цьфу, няхай яно згарыць, брыдка ўспамінаць.

Волька. Каб не савецкая ўлада, то мае дзеці былі б парабкамі.

Уваходзіць Вера. Спачатку яе не заўважаюць. Усміхаючыся, яна падыходзіць да стала.

Усе. Вера! Верачка! Дачушка! Сястрыца! Упучка!

Усхватваюцца з-за стала, вітаюцца з Верай, абпімаюць яе.

Рыгор. Аж зайздрасць бярэ. Каб я жыў, што напішу сваёй Ганне, каб прыехала ў госці. Вельмі ж добра дзяцей сустракаць, калі і ў іх усё добра, і ў цябе ўсё шчасліва... Але яна не прыедзе, у яе заўсёды справаў многа.

Мікалай. А дзе ваша Ганка цяпер?

Рыгор. Не вельмі далёка адгэтуль, старшыня сельсавета.

Вера *(да Мікалая)*. Даўно мы з табой, братка, не бачыліся.

Мікалай. Гадоў ужо тры, напэўна.

Волька. За стол... калі ласка...

Максім. Не, дзеткі. Вы сабе садзіцеся і чакайце Лявонкі, а мы з Рыгорам пойдзем.

Рыгор. Трэба ісці.

Максім *(цалуе Мікалая і Веру)*. Гуляйце весела... *(Маўчыць, трасе галавой.)* Явіцца Лявонка і... разам усе... мы ўспомнім, што гэтымі днямі будзе роўна васемнаццаць год, як загінуў ваш бацька... *(Адварочваецца, выцірае слёзы, гаворыць быццам сам сабе.)* Мой... сын... Павал...

Моўчкі бярэ на плечы стрэльбу і разам з Рыгорам выходзіць з хаты. Нейкі час усе маўчаць.

Вера. Мікола, ты памятаеш тату?

Мікалай. Памятаю.

Вера. Даўно мы з табой не бачыліся і не ўспаміналі разам яго. Раскажы мне пра яго, які ён быў.

Волька. Сядзьце, дзеткі, за стол.

Усе садзяцца.

Мікалай. Ён быў высокі, вясёлы...

Волька. Хоць і цяжка было жыць, а ён усё, небарак, жартаваў.

Вера. Мне часам здаецца, што я яго магла б успомніць.

Волька. Не, дачушка, табе тады было толькі пяць год.

Мікалай. Я памятаю, што тады быў вельмі сухі і гарачы дзень.

Вера. Мама, раскажы пра татаву смерць.

Волька. Як ён паміраў, я не бачыла.

Мікалай. Ён быў партызан і прыйшоў уночы ў вёску на разведку, і палякі яго злавілі. У жандармерыі да самага дня і пасля цэлы дзень мучылі і дапытвалі. Ён ім нічога не сказаў, ён маўчаў. Ніводнага слова яны з яго не выцягнулі. Наш бацька быў бальшавік, герой. І яго павялі на расстрэл.

Волька. Яго мучыў і расстрэльваў жандар Рытвінскі. Я яго ведала добра, ён не раз здэкаваўся з мяне, дапытваючыся, дзе партызаны.

Мікалай. Наш бацька ляжаў непахаваны ў чыстым полі. Два дні мы нічога не ведалі. А пасля людзі знайшлі яго.

Волька *(ад слёз ледзьве выгаварвае словы)*. Памятаеш, сыноч, мы з табой засыпалі яго магілу... А пасля ты, Верачка, падрасла і пачала насіць на магілу кветкі. *(Доўгая паўза. Волька стараецца спыніць слёзы. Сціхае.)*

Мікола. Што гэта з Лёпкам, пісаў, што напэўна сёння прыедзе?

Волька. Верачка, а твае кветкі ўсе цэлыя, растуць перад вокнамі.

Вера паволі ўстае, падыходзіць да цёмнай шыбы, углядаецца.

Вера. Цёмна.

Мікалай падыходзіць да Веры, абое ўглядаюцца ў акно.

Мікалай. Памятаеш, мы былі малыя, і гэты клён ледзьве паднімаўся вышэй агарожы. А гэта ўжо бачыш, якое вялікае дрэва!

Вера. І мы з табой, братка, выраслі ўжо вялікія. Мне толькі дваццаць тры гады, а колькі я ўжо дзяцей выпусціла са сваёй школы!

Мікалай. Верачка, ты тут астанешся з мамай, а я пайду.

В о л ь к а. Куды ж ты пойдзеш?

В е р а. Куды?

М і к а л а й *(да Веры)*. Тут шпіёна ловяць. Я пайду.
(Адзяецца, выходзіць.)

В е р а. Мама, і я пайду.

В о л ь к а. Куды?

В е р а. Як куды? Тут ловяць шпіёна, а я каб у хаце сядзела?

В о л ь к а. Без цябе ёсць каму шпіёнаў лавіць.

В е р а. Не, я пайду. *(Выходзіць.)*

В о л ь к а. Калі так, то і я пайду. *(Выходзіць.)*

Нейкі час сцэна пустая. Пасля адчыняюцца дзверы і висоўваецца ў хату Л е а н і д а ў т в а р, на якім яшчэ ў сенцах расплылася на ўсю шырыню ўсмешка. Агледзеўшы хату, ён згапяе з твару ўсмешку.

Л е а н і д. Нікога няма? Дзе ж яны падзеліся? І навіны няма каму сказаць. А спісваліся ж з Мікалаем і Верай разам прыехаць. Можна, пахаваліся дзе? *(Пералазіць цераз парог, ставіць на падлогу цяжкі чамадан.)* Эй, дзе вы тут, чэрці?! У мяне навіны, якіх вы і не чакалі ніколі. *(Азіраецца.)* Можна не прыехалі? *(Падыходзіць да стала.)* Э-э, прыехалі, пілі і закусвалі і мяне не чакалі. Пачакайце ж, чэрці, я перад вамі ў крыўду не дамся, я сваю частку і без вас вазьму, калі вы такія. І пасля пашкадуеце, што вас не было ў гэты момант, калі я з тачкой навіной увайшоў у хату. Ну і навіна! Вось вестачку, дык вестачку старшыня прывёз! *(Садзіцца за стол, разглядае бутэлькі.)* Гарэлка! Гм... Ці няма чаго смачнейшага... Віно? О, гэта і хворым даюць. *(Налівае, выпівае і накідаецца на яду.)* Панасмажвала маці ўсяго. *(Моўчкі есць.)*

Уваходзіць Р ы г о р П р а н о в і ч.

Р ы г о р. А, Лявонка! Дык гэта ты ўжо явіўся, сыноч? А тут цябе чакалі, чакалі і ніяк прычакаць не маглі. Прызнацца, і я на гэтае чаканне быў трапіў.

Л е а н і д. Лезьце сюды, за стол.

Р ы г о р. Але ж ты, браце, і цярэбіш здорава.

Л е а н і д. Памагайце, дзядзька Рыгор, кажу вам.

Р ы г о р. Няма, пане-браце, часу. Я забег на адну хвілінку, напіцца, вані Мікалаі мяне надмяніў. Такая смага мучыць... Тут педзе ў вас квас стаяў. *(Чэрпае з вядра, п'е.)*

Леанід. Дзед Рыгор, адпу ўсяго чарку, кажу вам.

Рыгор. А я табе кажу, што не маю часу.

Леанід. А што вы дзе такое робіце?

Рыгор. Хочаш, каб я табе так адразу і сказаў? Ты камсамалец, ці як?

Леанід. Камсамалец.

Рыгор. Пабажыся.

Леанід. Дальбог, камсамалец.

Рыгор *(раздумвае)*. Варашылаўскі стралок ці не?

Леанід. Стралок.

Рыгор. Пакажы знак.

Леанід. Вось ён. *(Паказвае на сабе знак.)*

Рыгор *(падумаўшы, знізіўшы голас да шэпту)*.

Шпіёна ловім. *(Моцна.)* Мы стаім на сваім месцы, а ён не ідзе, халера. А мяне калі апапавала смага. А тут якраз ваш Мікалай... Ну, забалбатаўся я з табой. *(Пабег з хаты.)*

Леанід. Гм... шпіёна ловяць? Пабягу і я. *(Усхватваецца, на хату налівае віна, адным глытком выпівае, пхае ў рот закуску.)* Там ім і навіну скажу, толькі каб ведаць, дзе яны там. Папацёмку ці знайду, ды можа і не да гэтага будзе.

Пабег. Чуцён стрэл, далёкія галасы, пасля другі стрэл. Зпоў галасы, ужо бліжэй, каля самае хаты, пасля ў сенцах. Убягае Волька, шырока адчыняе дзверы. Мікалай і Вера ўводзяць у хату Максіма, падтрымліваючы яго пад рукі.

Максім. Чаго вы так мяне трымаеце, я і сам іду.

Волька. Мала што сам.

Садзяць яго на ложкак, знімаюць з нагі бот. Глядзяць пагу.

Вера. Кроў сочыцца.

Волька *(падбягае з чыстым палатном, прыкладае да раны)*. Гэта каб Лявонка быў дома, ён паглядзеў бы.

Максім. Праз год доктарам будзе... Баліць...

Мікалай. Унь жа яго чамадаі каля дзвярэй. Мама...

Волька. Пабягу, гукну, можа, дзе паблізу. *(Пабегла.)*

Максім. Дык, панэўна, яго злавілі?

Мікалай. Пры мне было. Злавілі.

Максім. Калі я яго спыніў, ён кінуўся ўцякаць. Я за ім пабег і закрычаў: «Стой, страляць буду». Ён азірнуўся і стрэліў у мяне з нагана, але я таксама паспеў яшчэ стрэліць. Ён пабег.

Мікалай. Там яму загарадзіў дарогу начальнік участка граніцы, і ён ужо хацеў страляць, але ззаду яго хапіў за рукі Рыгор Праповіч.

У хату шнарка ўб'ягае Леанід.

Леанід. Шпіёна злавілі! Вы ведаеце, што я чуў ад старшыні сельсавета па дарозе? Я з ім ехаў.

Мікалай. Гэты шпіён дзеда раніў, ідзі глядзі.

Леанід адразу змоўк, падб'ягае да ложка, на якім ляжыць Максім, і глядзіць рану. Уваходзіць Волька.

Волька. Не знайшла... А, ён ужо тут.

Леанід. Куля сядзіць, але не глыбока, косці не зачэпіла, нічога, зараз дастану. Глухства. *(Кідаецца да чамадана, дастае бінты і хірургічныя інструменты.)*

Мікалай. Інструмент з табой?

Леанід. Я з ім ніколі не разлучаюся.

Дастае кулю, забінтоўвае пагу, Максім стогне.

Максім *(стогнучы)*. Якую ж ты павіну пачуў?

Леанід. Старшыня сельсавета, з якім я ехаў са станцыі, атрымаў на станцыі пошту. Па дарозе распячатаваў яе. У адным пісьме з нейкага завода быў афіцыйны запыт, ці сапраўды Павал Базылевіч, які там працуе, родам з нашай вёскі, як ён сам сцвярджае, і ці сапраўды ён быў партызанам, як гэта напісана ў яго старых дакументах.

Максім *(рвануўся, зноў сеў, крывачыся ад болю)*. Не можа быць. Мой сын загінуў як герой.

Волька. І я не веру. Памятаеш, Мікалай, як мы яго хавалі?

Вера. Вы маглі не пазнаць яго мёртвага.

Леанід. Жыццё такая складаная рэч, што ўсё можа быць.

Усе маўчаць, усхваляваныя, глядзячы адзін аднаму ў вочы.

Максім. Лявон, гэта праўда, што да старшыні такі пакет прыйшоў?

Леанід. Праўда. Пытаюць пра Паўла Максімавіча Базылевіча.

Максім. Правяраюць! Нешта там правяраюць. Калі гэта так... Ой-ой... *(Са стогнам падае на пасцель.)*

Леанід. Ты ляжы, трэба, каб твая пага была ў спакоі.

Кладзе яго на падушку. Усіх апаноўвае маўчанне. Вера прыпадае тварам да сцяны і плача, Мікалай садзіцца і маўкліва падпірае твар рукамі. Волька плача, седзячы на краю ложка, дзе ляжыць Максім, Леанід хавае ў чамадан свае інструменты. Нехта ў сенцах шукае на дзвярах клямкі, Леанід адчыняе дзверы. Уваходзіць пануры Рыгор Праповіч, становіцца пасярод хаты і доўга маўчыць. Пасля, заікаючыся, прыцішаным голасам гаворыць.

Рыгор. Гэтага шпіёна я ханіў ззаду за рукі, калі ён, рапіўшы цябе, адбегся і памерыўся страляць у начальніка ўчастка граціцы. Ад яго адабралі паган і дакументы. Я стаяў пры гэтым. Начальнік граціцы зірнуў у дакументы і калі прачытаў, як ён завецца, дык я за галаву ханіўся. Браткі мае родныя, падумаў я сабе. Гэта ж... гэта... Ён прачытаў у дакументах — Базылевіч Павал Максімавіч.

Усе павярнулі свае застыглыя твары да Рыгора. Максім становіцца на ногі.

Максім. Ты выдумляеш!

Рыгор. Такую рэч выдумляць, то пяхай лепш у маёй галаве мазгі высахнуць.

У сенцах голас начальніка ўчастка граціцы: «Вы стойце тут, у сенцах». У адказ голас: «Ёсць, таварыш начальнік». У хату ўводзяць шпіёна і за ім начальнік участка граціцы з наганам у руцэ. Рыгор становіцца са сваёй стрэльбай пасупраць шпіёна, гатовы ў кожную мінуту страляць.

Начальнік. У дакументах яго напісана, што ён якраз адгэтуль родам. І прозвішча яго сыходзіцца з вашым.

Максім (*кідаецца на пасцель, вачыма да сцяны*). Калі б ён быў калі-небудзь маім сынам, то я яго пракляну ў той момант, калі ўбачу, што гэта ён.

Начальнік. Як твая пага, стары?

Леанід. Нічога, скоро зажыве.

Волька, Рыгор і Леанід углядаюцца ў шпіёна.

Начальнік. Стары, павярніся, глянь на яго.

Максім. Лепш бы мае вочы на свет не глядзелі.

Начальнік. Нічога, стары, бывае ўсё на свеце. Глянь, намажы следству.

Леанід падб'ягае і намагае Максіму павярнуцца. Максім доўга ўглядаецца ў шпіёна.

Волька (*дрыжыць ад узбуджанасці і хвалявання*). Гэта ён...ён... той самы!

Максім. Пазнаў! Гэта ён! Той самы жандар, што расстраляў майго сына!

Волька. Рытвінскі, жандар Рытвінскі!

Рыгор. І я пазнаю! Той самы. *(Падступае да шпіёна.)* А ці памятаеш, пане Рытвінскі, як ты мяне спаласаваш бізуном, што на мне піводпага жывога месца не асталася... васемнаццаць год таму назад...

Начальнік *(да шпіёна)*. Ты расстраляў партызапа, забраў у яго дакументы, астаўся ў нас і, прыкрываючыся гэтымі дакументамі, шпіёніў тут васемнаццаць год? І цяпер прабіраўся ў Польшчу? Усё ясна. А ну?

Максім. Забойца!

Волька *(падбягае з кулакамі)*. Гад! Згубіцель! Крывапійца!

Рыгор. Звер! Панскі сабака!

Начальнік. Марш!

Шпіён ідзе з хаты, за ім начальнік з пагапам і Рыгор са стрэльбай. Чуцен у сепцах тупат ног і стук знадворных дзвярэй.
Начальнік уваходзіць у хату.

Начальнік *(падыходзіць да Максіма)*. Ну што ж, да мяне ў машыну і паедзем да доктара?

Леанід. Я думаю, што не трэба, куля сядзела зверху, я зрабіў усё як належыць.

Максім. Мусіць і праўда, што не трэба ехаць. Ён хутка паўнапраўны доктар будзе. А ў мяне — пабаліць і пакіне. На маім вяку ўсяго здаралася.

Начальнік. Ну, дзякую, што памаглі нам.

Максім. Гэта мы вас павінны дзякаваць, гэта ж вы нам памагаеце.

Начальнік *(садзіцца на край ложка)*. У 133 артыкуле Канстытуцыі СССР сказана: «абарона бацькаўшчыны ёсць свяшчэнны абавязак кожнага грамадзяніна СССР». Гэтыя вялікія словы грунтуюцца на пароднай волі і сіле, якая так выяўлялася толькі што, калі мы змагаліся з ворагам. Ты ведаеш, якую перамогу мы сёння маем? У гэтага шпіёна былі вельмі важныя матэрыялы, якіх суседняя фашыстоўская дзяржава толькі і чакае.

Максім. Нічога ў іх не выйдзе. Быць зноў у няволі? Не, дзякуй за ласку... У мяне да вас просьба. Калі масце вольную гадзінку, можа б, набылі крыху ў нас. У мяне, бацьце, сёння ўнукі наз'язджаліся. Пабудзьце ў нас госцем.

Начальнік. З вялікай ахвотай.

М а к с і м. Знаёмцеся. Гэта Вера, настаўніца. Гэта Мікалай, ваенны інжынер. А гэты пстрыкун (*паказвае на Леаніда*)— хутка выйдзе за доктара.

Пачальнік знаёміцца з усімі. Усе садзяцца за стол і падымаюць тост.

Заслона

ІРЫШКА

Драма ў 4-х дзеях

ДЗЕЙНЫЯ АСОБЫ:

К с а в э р ы Л я м э п т — асаднік, чалавек жвавы, рухавы, мае пяцьдзесят год.

Ю з э ф а (Ю з я Т а м а ш э ў с к а я) — Лямэнтава паймічка, дзяўчыца год трыццаць.

Ч а р н о ц к і — буйны дзяржаўны чыноўнік у адным з міністэрстваў Польшчы. Маёнткі яго асталіся на тэрыторыі БССР. Мае год шэсцьдзесят.

Я р а ш э в і ч — дэфензіўны чын у павеце, малады пан. Яму было не больш дзесяці год, калі бацька яго страціў свой маёнтак на тэрыторыі БССР. Служыць таму, што не мае іншага спосабу жыць.

З ы г м у с ь — Ярашэвічаў шафёр.

Х а р т а н о в і ч — год пад сорок. Некалі ўцёк з БССР у Польшчу.

К а н с т а н ц і н М і х а л к о в і ч — дырэктар прыгранічнай МТС, у былым маёнтку пана Чарноцкага. Мае год шэсцьдзесят. Яшчэ з тысяча дзевяцьсот пятага года паміж ім і Чарноцкім устапавілася вялікая варожасць.

М і к а л а й М і х а л к о в і ч — сын Канстанціна Міхалковіча, мае год сорок, жыве з сям'ёй каля граніцы ў Польшчы на зямлі пана Чарноцкага. Плаціць арэнду за займаемае месца. Зямлі ў Чарноцкага тут асталася не больш дзесяці дзесяцін. На гэтых мізэрных астачах ад колішніх вялікіх уладанняў ён ужо не можа папаваць.

Н а с ц я — Мікалаева жонка, спрацовапаная і хворая жанчыца. Калі яна гаворыць са сваёй малою дачкой Ірышкай, па твары яе часта з'яўляецца ціхая ўсмішка і вочы гараць вялікім імкненнем. Тут яшчэ асталіся рысы ад міпулай маладосці.

І р ы ш к а — дачка Мікалая і Насці. Ёй год дзесяць.

В а л я — унучка Канстанціна Міхалковіча. Бацька яе — сын Канстанціна Міхалковіча — палкоўнік Чырвонай Арміі. Яна госціць у свайго дзеда. На два гады старэйшая за сваю стрыечную сястру — Ірышку.

Ч ы р в о н а р м е е ц.

ПЕРШАЯ ДЗЕЯ

Чысты пакой у доме Ксавэрыя Лямэнта. Абразы, на камодзе крыж з Хрыстом, радыёпрыёмнік, люстэрка, паляўнічыя стрэльбы і карабіп, піяпіна. Партрэты Пілсудскага і Рыдз-Сміглы, цвёрдая дзевяная маляваная канапка, стол, каміп, букет з вяргінь. Вечар. Гарыць лямпа, збіраецца на дождж. Чуецца далёкі, глухі гром. Маланка часта прабягае па чорных шыбах пакоя. З кожным разам грымоты блізяцца.

Ксавэры Лямэнт, у высокіх ботах, у плашчы і шапцы, гатовы некуды ісці, знімае са сцяны стрэльбу. Гэта чалавек бадзёры і рухавы. Ён любіць сябе і ад усялякага пярэчання адразу ўспыхвае злосцю. Цяпер ён у вельмі добрым настроі. Паварочваецца лёгка, спрытна — і таму, што ўсім на свеце задаволен, і таму, што пяцьдзсят пражытых год не гнятуць яго якім-небудзь нездароўем або адчуваннем блізкай старасці, і таму, што каля яго маладая жанчына. Юзя Тамашэўская змятае гусіным крылом у талерку педаедкі са стала, на якім у непарадку стаіць яшчэ некалькі талерак. Яна працуе павольна і трымае сябе так вольна, быццам яна тут адна і ніхто на яе не глядзіць. Яна адзета проста, як да работы, але чыста і з прэтэнзіяй на какецтва. Ксавэры Лямэнт не звоздзіць з яе вачэй.

Лямэнт. Для таго, каб ачысціць стол, трэба казаць. Сама не ведаеш?

Юзя (*весела і хітра*). Адкуль жа я магла ведаць, што вы сёння дадому прыедзеце. Вы ж, як пайшлі пазаўчора, дык аж да сённяшняй раніцы.

Лямэнт. Дык тры дні гразь на стане.

Юзя. Гэта ж вы з гасцямі елі.

Лямэнт. Гразь... Каўбасы вывешвала на сонца?

Юзя. Ці свіпні елі, ці шляхта папаску мелі.

Лямэнт. Пра каўбасы пытаю.

Юзя. Гэтыя каўбасы даўно ўжо з'есці пара, а то ўжо іх чэрві ядуць.

Лямэнт. Чаго адгырквасіся? Хто ты тут у мясе?

Юзя (*рагоца*). Служапка.

Лямэнт кладзе стрэльбу на стол, заходзіць ззаду да Юзі і хапае яе за плечы. Юзя адб'ягаецца. Лямэнт, растапырыўшы рукі, ловіць яе. Ён раптам размяк, асалавеў, гордая пастава яго сышла на нішто, ад усяго яго тхнула старасцю.

Л я м э н т. Гадаўка... Калі зарагоча, дык не вытрымаць... Юзя.

Ю з я. Толькі ж чатыры дні, як вы жопку пахавалі.

Л я м э н т. А пры жопцы які я да цябе быў?

Ю з я (*рагоча*). Такі самы. (*Круціць гусіным крылом па яго твары.*)

Л я м э н т (*з успышкай злосці*). Што робіш, крыло мокрае. (*Плюецца, адыходзіцца да люстэрка і выцірае твар.*) Ты... Я цябе, можа, замуж хачу ўзяць, а ты...

Ю з я. Э, я ад вас гэта ўжо другі год чую...

Л я м э н т (*перабівае*). Дык тады ж яна жыва была.

Моцны грукат гromу з малапкай. Пачынае шумець дождж. Лямэнт устрапянуўся, бярэ стрэльбу.

Ю з я (*прыміранчым тонам*). Ноч, гром, дождж... Куды вы зноў напроці ночы?

Л я м э н т (*увесь распаліўшыся*). А ты што, мяне шкадуеш, што я змокну. (*Доўга глядзіць на Юзю.*) Бач, якая стала... Раз'елася... Круглая, гладкая... А прыйшла сюды, як дубец... (*Кладзе стрэльбу на стол, падыходзіць быццам украдкам да Юзі, абнімае. Юзя моўчкі стаіць. Выбух гromу і малапка. Лямэнт хапае стрэльбу і выходзіць.*) Патушы лямпу. (*Пайшоў.*)

Ю з я (*адна*). Куды ён ходзіць начамаі? Старая падла. Божа, які праціўны, гадкі.

Забірае талеркі, гусінае крыло, тушыць лямпу і выходзіць. Гром і малапка бесперапынку. Чутпа, як за вокнамі струмені дажджавой вады булькаюць і па зямлі і зверху. За сцяпой гадзіннік б'е дваццаць. Спачатку, прыглушаны навальніцай, чуецца аўтамабільны гудок працяглы, пасля нецярплівага кароткія гудкі і чалавечыя галасы. Убягае Ю з я, запальвае лямпу. Падыходзіць да акна. Малапка асвечвае вокны, гудкі не спыняюцца.

Ю з я (*схамянудшыся*). Зыгмусь! А божачка мой!

Выбягае ў сенцы. На ганку стукаюць у дзверы. Юзя ўводзіць у пакой Чарпоцкага і Ярашэвіча. Зыгмусь нясе за імі чамаданы. Усе яны мокрыя. Ярашэвіч без шапкі.

Я р а ш э в і ч (*да Зыгмуса*). Ты дарогі не ведаеш.

Зыгмусь. Няхай ласкавы пан даруе, але такі дождж. Дарога, як мора.

Ярашэвіч (да Юзі). Пераадзецца. А тут (наказвае на камін) прыгатаваць, як і заўсёды.

Юзя. Проша.

Зыгмусь шпарка перадае Юзі адзін чамадап, і яна видзе Чарноцкага і Ярашэвіча ў бакоўку. Зыгмусь тым часам адчыніў другі чамадап, дастае адтуль бутэльку з капьяком і дзве чаркі, ставіць на стол. Рэжа і кладзе на снодак лімон і насыпае цукрам. Пасля выбягае праз сенцы і пеўзабаве варочаецца назад з бярэмам дроў. Кладзе дровы на падлогу ля каміна. Убягае Юзя і шпарка ідзе да яго. Ён кідаецца да яе. Доўга стаяць абняўшыся.

Зыгмусь. Дык памятай: калі хочаш шчасця, то пі ў якім разе не згаджайся вяпчацца з ім... накуль ён не перапінша на цябе ўсё — і дом, і зямлю, і пяхай грошы на цябе перапінша. Яшчэ раз кажу табе.

Юзя (сумна). Што за карысць. Яму хоць пяцьдзесят год, але ён такі здаровы, што доўга яшчэ будзе жыць на свеце.

Зыгмусь. Ты зноў раздумваеш?

Юзя. Не трэба яго, а адразу з табой павяпчацца.

Зыгмусь (ускінеў). Тады мне да самай старасці службыць трэба будзе, каб мець дом і ўсё, што к дому.

Юзя. Што ж рабіць?

Зыгмусь (злым шэптам). З тваёй галавы ўсё вылятае к чорту. Няхай ён на цябе ўсё перапінша, вяпчацца з ім, а тады яго старасць не вытрымае твае маладосці і ён памрэ.

Юзя. Не памрэ ён так скоро.

Зыгмусь (з выбухам злосці). Вядома, што сам не памрэ, а мы з табой яго памром.

Юзя (з жудасцю ў голасе). Што? Гэта ж забойства!

Гром. Адскочыла ад яго. З бакоўкі ўваходзяць Чарноцкі і Ярашэвіч, пераадзетыя. Юзя і Зыгмусь шпарка пакладаюць дровы ў камін і запальваюць.

Ярашэвіч (да Зыгмуса). Можаш ісці. (Зыгмусь выходзіць.) Дзе гаспадар?

Юзя. Проша пане, найшоў са стрэльбай некуды. (Ставіць ля каміна два крэслы.)

Ярашэвіч. Ідзі. Будзь блізка.

Юзя пайшла. Ярашэвіч налівае капьяк. Чарноцкі садзіцца перад камінам. Ярашэвіч дае яму чарку, садзіцца каля Чарноцкага. Яны п'юць капьяк і грэюцца перад агнём. Навальпіца была заціхла і цяпер выбухае з повай сілай. Чарноцкі сядзіць у глыбокім задуменні. Постаць яго перухомая, твар быццам у дрымоце. Здаецца, ён дрэмле перад агнём, хоць вочы яго шырока расплюшчаны і гля-

дзяць кудысьці ў прастору па той бок каміна і сцяпы. Ярашэвіч трымаецца жвава і часта паглядае на Чарноцкага, быццам чакаючы яго слова.

Чарноцкі *(быццам у сне)*. Дзе мы?

Ярашэвіч. У доме асадніка Ксавэрыя Лямэнта.

Чарноцкі. А далёка яшчэ адгэтуль да грапіцы?

Ярашэвіч. Як настане дзень, мы з вокам гэтага дома будзем бачыць грапіцу. *(Чарноцкі, устрапянуўшыся, устаў з крэсла і зноў сеў. Ярашэвіч, пры ім схіліўшыся, паслужліва да яго.)* У вас нейкі асаблівы пастрой.

Чарноцкі. Калі я гляджу на вас, мая душа плача. Вы вельмі падобны да свайго нябожчыка айца, майго друга. Пяшчасны чалавек. Выгнаны з уласнага маёнтка, ён памёр на самоце і ў сумоце.

Ярашэвіч *(шчаслівы ад Чарноцкага слоў)*. Вы сталіся за дарогу. А тут яшчэ такая павальніца...

Чарноцкі. Гэтая дарога магла б быць мне лёгкай разрыўкай у які-небудзь іншы час. Міністэрства павінна было паслаць даверапую асобу аб'ехаць скрозь усходнюю грапіцу. У міністэрства пішуць, што ўсё тут добра. Але міністэрства само хоча бачыць, сваімі вачыма, у часе такой трывогі і пяпэўнасці...

Ярашэвіч *(далікатна перабівае)*. Асмелюся запытаць, аб якой трывозе і пяпэўнасці вы гаворыце?

Чарноцкі. Я верыў у нябожчыка вашага айца і хачу верыць у вас. Як гэта вы пытаеце так мяне. Вы ж дзяржаўны чалавек. Якая трывога і пяпэўнасць! А Германія. Яна вісіць над намі.

Ярашэвіч. Гэта старая справа.

Чарноцкі. Яна таму і страшная, што старая. І ўсход мне не дае спакою.

Ярашэвіч. На ўсходзе ў нас ціха.

Чарноцкі *(жорстка глядзіць на Ярашэвіча)*. Гэта была б ганьба наша... *(Маўчыць.)* І от я пасхаў сам ад міністэрства. У мяне калацілася сэрца, калі я думаў, што праседу праз гэтую мясцовасць. Я спадзяваўся, што гэта будзе радасць і шчасце, якое сцішыць боль мае душы ў гэтыя страшныя мае дні... Што гэта за месца тут?

Ярашэвіч. Ну, гэта ж і ёсць тыя самыя рэшткі вашай зямлі.

Чарноцкі *(як ад агню адшатнуўшыся ад спінкі крэсла)*. Значыцца, адгэтуль можна ўбачыць мой родны дом.

Ярашэвіч (*падышоўшы да акна*). Я не адзін раз праз гэтае акно паглядаў, як з-за вашага дома ўсходзіць сонца.

Чарноцкі. Вы глядзелі праз бінокль?

Ярашэвіч. Не, я глядзеў без бінокля.

Чарноцкі падыходзіць да акна і ўглядаецца ў цемсень. Навальніца сцішваецца, але маламка ўспыхвае яшчэ даволі часта. Пры кожнай успышцы Чарноцкі стараецца штосьці разгледзець у далечыні за акном.

Чарноцкі (*нецярпліва*). Бінокль.

Ярашэвіч бярэ з чамадана бінокль і дае Чарноцкаму. Пры ўспышцы маламкі Чарноцкі стараецца разгледзець далечыню ў бінокль, пасля незадоўлена кладзе бінокль на стол і садзіцца на ранейшае месца перад камінам.

Ярашэвіч. Да рапіцы педалёка, тады ўсё будзе відно.

Чарноцкі. Божа мой, божа мой... я шкадую, што ўзяў на сябе місію аб'ехаць грапіцу. Нават у такія дні майго гора мне было куды лягчэй у Варшаве, як тут. А я думаў, што будзе наадварот.

Ярашэвіч. У дні вашага вялікага гора, якое ёсць таксама маё гора, не трэба паддавацца смутку.

Чарноцкі. У Варшаве я пакінуў свежую магілу яе... нябожчыцы. І ў дзень мае жалобы я думаў тут утаймаваць смутак. Дваццаць год я не бачыў гэтых мясцін. А цяпер, прыехаўшы сюды, чым больш думаю, тым больш бачу, што ўсе старыя рапы адкрыліся і раз'ядаюць свежую рану. У гэты момант мне хочацца ўбачыць мой родны дом і памерці. А я не магу прайсці нават да магілы свайго айца. (*З гнеўнай скаргай.*) На маёй дарозе стаіць бальшавіцкі салдат, можа, які-небудзь сын або ўнук якога-небудзь Міхалковіча... (*Паўза. Чарноцкі стараецца ўняць сеаю ўзбуджанасць.*) Вам знаёма гэта прозвішча?

Ярашэвіч. Не, мой ласкавы.

Чарноцкі. Гэта жах і ганьба. У хвіліны смутку і жалобы я не магу думаць аб высокіх рэчах і аб сваёй душы, а думаю толькі аб гэтым халоне. Божа!

Ярашэвіч. Не магу асмеліцца запытаць, што гэта за чалавек?

Чарноцкі. Цяпер, калі я ў старасці астаўся адзін, мне відна, як праз усё маё жыццё ён стаяў у мяне на дарозе. Яшчэ ў маёй маладосці гэты мой парабак трос мас маёнткі. Дваццаць год назад ён выгнаў мяне з майго

дома. Я пават не паспеў развітацца з усім дарагім майму сэрцу. Калі я назаўсёды выязджаў у Варшаву, ён каля Пясвіжа, з гуртам парабкаў, зашыў мяне на дарозе. Але той дарогай адступіў наш полк, і я выратаваўся. Ён жа паспеў адабраць у мяне маё фамільнае золата, якое я не даверыў везці нават самым верным маім слугам, а вёз сам. Я аж дагэтуль адчуваю сябе так, быццам мяне выдуць на смяртэльную пакуту... Божа, я магу быць міністрам, але я ёсць жабрак. Я толькі праз бінокль магу глядзець на свае ўладанні... Я распараджаюся дзяржаўнымі справамі, але ў мяне апусцелае сэрца. (*Маўчыць, з узбуджаным дакорам пераводзіць вочы на Ярашэвіча.*)
Лепш бы мне там памерці, як праз усё жыццё пасіць у сэрцы боль, што я не магу адпомсціць... (*Маўчыць.*)
У маім доме жывуць мае парабкі?..

Ярашэвіч. Мусіць, так.

Чарноцкі. А хто?

Ярашэвіч. У мяне ў канцылярыі ёсць спісы, але на памяць я не магу сказаць.

Чарноцкі (*з успышкай незадавальнення*). Такія рэчы пан Ярашэвіч павінен ведаць на памяць.

Ярашэвіч. Няхай пан мне ласкавы выбачыць, але абсяг маёй службы шырокі...

Чарноцкі. Але ж служба такая абы-каму не даецца. Я гэта меў на ўвазе, калі даў загад з Варшавы аб прызначэнні вас. Я памятаў маю дружбу з нябожчыкам вашым айцом.

Ярашэвіч. Я благаслаўляю ваша імя.

Чарноцкі. Што-небудзь там захавалася на месцы?

Ярашэвіч. Дакладна не магу сказаць.

Чарноцкі. Але ж там бывае хто-небудзь адгэтуль, ці ўсе паведамленні так выдумляюцца?

Ярашэвіч. Бываюць... Я загадаю зрабіць пасцель.

Чарноцкі. Сон не дасць мне ўтаймавання.

Ярашэвіч (*быццам не чуе*). Вы стомлены вялікай дзейнасцю. Калі вы станеце міністрам, вы зробіце ў дзяржаве ўсё, як думасце.

Чарноцкі (*з гнеўным дакорам*). Вам далі айчызну гатовую, а мы свае душы высунулі ў марах па айчызне... (*Змаўкае.*)

Ярашэвіч стаіць перад ім. Навальніца праішла. Толькі калі-пікалі яшчэ ўспыхвае далёкая малапка, і дождж шуміць ціха і роўна.

Чарноцкі зноў паглыбляецца ў свае думкі.

Чарноцкі (з успышкай хвалявання). Тады, перад выездам, у самую апошнюю хвіліну, яна, нябожчыца, села за фартэпіяна, каб развітацца пазаўсёды з усім тым... родным... вечным... Але ён раптам увёў у яе будуар па-тоўп мужыкоў...

Расхваляваны ўстаў і зноў сеў. Ярашэвіч нясмела адышоўся ад акна. Маўчанне. Чутна, як на ганку грукаюць ботамі. Пасля чутны людзі ў сепцах, і ў пакой уваходзіць Хартановіч. Ён убачыў паноў і адразу застыў на месцы. Шпарка сарваўшы з галавы шапку, ён стаіць, страшны сваёй разгубленасцю і жахам, які напайняе ўсю яго істоту. Твар яго быццам у крывых шрамах, адзежа ў мпогіх месцах парвана, увесь ён вывалены ў зямлі і гразі.

Лямэнт (з сянец). Твая адзежа тут, на сцяне, зараз унясу. Пераадзявайся ў сухое... Юзя, халера, ніколі не паслухае. Казаў патушыць лямпу, а лямпа гарыць...

Уваходзіць з Хартановічавай адзежай. Ubачыў Чарноцкага і Ярашэвіча і збянтэжыўся ад печаканасці. Сарваў з галавы шапку і застыў у лакейскай позе.

Ярашэвіч (да Чарноцкага). Гаспадар дома. (Паказвае на Лямэнта.) Дзе хадзіў, Лямэнт?

Лямэнт. Хадзіў на спатканне чалавеку, пане. (Паказвае на Хартановіча.)

Ярашэвіч (урачыста перад Чарноцкім). Чалавек прыйшоў адтуль?

Лямэнт. Так.

Чарноцкі (да Хартановіча). Ты быў там? (Хартановіч глядзіць на Лямэнта, пасля на Ярашэвіча і маўчыць.)

Ярашэвіч. Адказвай.

Чарноцкі. Табе ўдалося?

Хартановіч. Мне ўдалося... але, паночку, гэта такі жах, што валасы старчма стаповяцца. Калі яшчэ раз прыйдзецца, то, калі з душой не разлучуся, дык навек вар'ятам стану. Я жывот парваў паўзучы. (Хоча падняць кашулю і паказаць жывот.)

Чарноцкі. Але ж ты здолеў прайсці.

Хартановіч. Гэта таму, паночку, што я там кожную сцэжку ведаю, я адтуль родам. Як мяне раскулачвалі, я забіў міліцыянера і сюды ўцёк. Даўно ўжо. (Раптам кінуў шапку на падлогу, падбег да Чарноцкага, пацалаваў яму ў калена і адбегся назад.) Паночку, ласкавы, я

прашу вашай святой ласкі, каб перадышка якая, каб больш мне не ісці. Паночку, галаву згублю.

Ярашэвіч. Уцёкшы сюды, ты знайшоў сабе тут айчызну і дом і не хочаш мець абавязкаў перад айчызнай?

Хартаповіч (*наварачваецца да Ярашэвіча*). Не, паночку, я толькі, каб хоць гадоў са два мне спакойна пажыць.

Чарноцкі (*не слухаючы*). Ты быў у маёнтку «Чарноцкім»?

Хартаповіч. Быў, паночку. Толькі гэтак «Чарноцкае» называецца ў іх «Воля».

Чарноцкі. Калі ты быў там?

Хартаповіч. Учарашнюю ноч я там быў.

Чарноцкі. Што там цяпер?

Хартаповіч. Там цяпер эмтэс.

Чарноцкі. Гавары дакладней.

Хартаповіч. Там безліч машын стаіць. Па ўсёй воласці яны зямлю ўрабляюць. Я два дні ў аўсе ляжаў. Навакол мяне ўсё гуло. Аж зямля дрыжала. Падбярुцца пад мяне, я перапоўзваю ў іншае месца. А яны з гэтым сваім гудам быццам гопаца за мной. Цяпер калі жук праляціць над вухам, дык я калачуся. Гэта не жарты, паночку.

Чарноцкі. А хто жыве ў доме?

Ярашэвіч (*растлумачвае*). У панскіх пакоях хто жыве?

Хартаповіч. Самы галоўны, хто там жыве, то гэта Міхалковіч.

Чарноцкі (*заварушыўшыся*). Хто?

Хартаповіч. Міхалковіч Канстанцін. Але там і больш жывуць. Даўней там парабкамі былі, і канцылярыя эмтэса там... Паночку, выслухайце маю просьбу...

Чарноцкі. Чым займаецца гэты Міхалковіч?

Хартаповіч. Ён там дырэктар гэтага эмтэса. Нядаўна туды прыехаў. (*Становіцца на калені.*) Паночку, выслухайце...

Чарноцкі (*з дзікай злосцю*). Выйдзі адгэтуль. (*Лямэнт выводзіць Хартаповіча ў бакоўку і варочаецца назад. Чарноцкі ўвесь у злоснай трывозе.*) Хто жыве на маёй зямлі тут?

Ярашэвіч (*да Лямэнта*). Хто тут жыве?

Лямэнт (*мнецца, гаворыць неахвотна*). Тут стаіць

пяць хат, што асталіся ад маёнтка папскай ласкі на гэты бок грапіцы. Яны тут і здаўна жылі, як былі парабкамі, але папскай зямлі тут асталася маргоў, мусіць, не больш як дзесяць. Яны плаціць арэнду за месца на зямлі.

Ярашэвіч. Вы не хацелі знаць гэтай зямлі і ніколі ёю не цікавіліся.

Чарноцкі *(з выбухам гневу)*. Я сам ведаю свае справы. Але хто тут жыве? Хто яны?

Лямэнт *(быццам яго здушылі за горла і ён не можа выгаварыць слова)*. І Шулешка жыве, і Аляшкевіч жыве... *(Маўчыць.)* Я ж кажу, даўней тут парабкамі былі...

Чарноцкі *(аж закалаціўшыся ад гневу)*. Казаць баішся? Лічы парадкам, ад першай і да апошняй хаты.

Лямэнт *(перапалоханы)*. Першы ад дарогі жыве Міхалковіч з жонкай і малой дачкой...

Чарноцкі. Міхалковіч! *(Да Ярашэвіча.)* Я памыліўся, што лічыў вас вартым вашага нябожчыка айца. *(Да Лямэнта.)* Колькі год гэтаму Міхалковічу?

Лямэнт. Яму гадоў 35.

Чарноцкі *(да Ярашэвіча)*. Сын таго Міхалковіча?

Ярашэвіч *(перажывае жудасную непрыемнасць)*. Я не магу сказаць.

Чарноцкі. Што гэта значыць?

Ярашэвіч разгублена глядзіць на Лямэнта, і той гаворыць.

Лямэнт. Вяльможны папе, піхто нічога не ведаў пра яго бацьку. Там да самага апошняга часу дырэктарам быў іншы чалавек.

Чарноцкі. Пасля мае смерці вы скажаце, што сышла ў магілу старая Польшча, а самі згубіце айчызну навек.

Пакрыўджаны Ярашэвіч паціскае плячымма і з дакорам паказвае Чарноцкаму на Лямэнта, які стаіць у лакейскай паставе.

Ярашэвіч *(да Лямэнта)*. Ідзі.

Чарноцкі. Пачакай. *(Лямэнт спыніўся.)* Каб зараз жа быў тут гэты Міхалковіч.

Лямэнт. У хвілю. *(Выйшаў.)*

Чарноцкі *(доўга не зводзіць з Ярашэвіча дапытлівага і гнеўнага позірку)*. Таго сюды, што прасіўся да спакою.

Ярашэвіч выходзіць у бакоўку, Чарноцкі сядзіць у задуменні. Уваходзяць Ярашэвіч і Хартановіч.

Чарноцкі. Расказвай мне, як там.

Хартаповіч. Там, паночку, не надобна ўжо на тое, як было раней. Адно што дом на месцы стаіць.

Чарноцкі. Ты ў доме быў?

Хартаповіч. У доме, паночку, я не быў.

Чарноцкі. Парк астаўся?

Хартаповіч. Парк астаўся, але пры ім малады за-саджап. Я ў тым парку ад раніцы да ночы праляжаў пад кустамі.

Чарноцкі. А што яны робяць у тым парку? Крадуць дзерава?

Хартаповіч *(паціскае плячыма)*. Парк цэлы.

Чарноцкі. Што ў парку рабілася, калі ты ляжаў там?

Хартаповіч. Было ціха ў парку.

Чарноцкі. Лжэш.

Хартаповіч. Нашто ж я маю перад вамі лгаць, паночку?

Чарноцкі *(ён стаў падобен на вар'ята)*. Што было ў парку?

Хартаповіч *(як адурнелы)*. За паркам дзяўчаты спявалі.

Чарноцкі. Ну, а яшчэ?

Хартаповіч. Перад вечарам у парку на фартэпіяне грала малая палкоўніцкая дачка.

Чарноцкі *(са злосным недавер'ем)*. На фартэпіяне пад кустамі?

Хартаповіч. Там у іх ёсць будыніна з размаляваных дошчак. Гэта завецца ў іх «Зялёны тэатр». Дык там.

Чарноцкі. Якога палкоўніка дачка?

Хартаповіч. Бальшавіцкага, паночку. Гэты палкоўнік — маладзейшы з сыноў дырэктара эмтэс Міхалковіча. А гэтая, што грала, яго дачка, і цяпер госціць у дзеда.

Чарноцкі. А фартэпіяна ты бачыў? З гербамі?

Хартаповіч. Я не бачыў, але з гербамі.

Чарноцкі. А з фартэпіяна што яны робяць заўсёды?

Хартаповіч. Ну што ж, паночку мой, не магу сказаць, што заўсёды робяць. *(Паціскае плячыма.)*

Чарноцкі. Што яшчэ ты там бачыў?

Хартаповіч. Сам-то я, мой паночку, мала што там бачыў.

Чарноцкі. Чаго ж ты хадзіў туды?

Хартаповіч *(дрыжыць, як прыгавораны к смерці)*.
Той мне вось сюды зашыў... Я яшчэ не паспеў распароць...
(Мацае падшэўку пінжака.)

Ярашэвіч падбягае да Хартаповіча і памагае яму скінуць пінжак.
Адыходзіць з пінжаком убок, аглядае падшэўку, асцярожна кладзе
пінжак на крэсла.

Ярашэвіч *(Хартановічу)*. Ідзі.

Хартаповіч ідзе, але раптам кідаецца назад і ў вялікім адчаі падае
на калені перад Чарноцкім.

Хартаповіч. Злітуйцеся, вяльможны пане. Не па-
сылайце мяне больш. Я не пайду туды: або з жыццём раз-
лучуся, або вар'ятам стапу. Паночку, ласкавы... Я ж ужо
хадзіў. Я верна служыў. Няхай хто іншы пойдзе. Тут жа,
паночку, і чалавек ёсць такі, што ён млее душой, каб як-
небудзь туды трапіць.

Ярашэвіч. Хто гэта?

Хартаповіч. Тут жыве Міхалковіч Мікалай. Радня
яго ўся там жыве, ён ірвецца, каб хоць пабачыцца з
бацькам.

Ярашэвіч *(твар яго ажывіўся, нешта падобнае да
ўсмішкі асвятляе яго вочы)*. А як жа яго пасылаць туды,
калі там яго бацька. Ён жа там і астапецца.

Хартаповіч *(з практычнай развагай)*. Як жа ён
там можа астацца, калі яго сям'я тут будзе. Яна ж будзе
ў нашых руках.

Чарноцкі *(закалаціўшыся ад гневу)*. У тваіх ру-
ках?

Хартаповіч *(зразумеў непрыстойнасць свайго то-
ну)*. У вашых, паночку, руках.

Чарноцкі сціскае зубы і паварочваецца да Ярашэвіча.

Ярашэвіч *(крычыць на Хартановіча)*. Выйдзі.

Хартаповіч бадай-што выбягае ў бакоўку. Ярашэвіч разрывае
падшэўку ў Хартаповічавым пінжаку, дастае некалькі дробных па-
перак і стараецца шпарка прагледзець іх, пакуль перадаць Чар-
ноцкаму. Узяўшы ў рукі паперкі, Чарноцкі праглядае іх і стапо-
віцца перад Ярашэвічам.

Чарноцкі *(такім тонам, ад якога Ярашэвіч упадае
ў страх)*. Сын таго жыве тут, на маёй зямлі, пад вашай
 апекай.

Ярашэвіч *(у адчаі)*. Пад маёй апекай? Ці са-
праўды я гэта чую?

Чарноцкі (аддае Ярашэвічу паперкі). Вы не варты вашай службы. Пакіньце мяне аднаго.

Ярашэвіч (тонам просьбы). Я вас не пакіну. Вы ў такім настроі...

Чарноцкі (ён разарваў бы Ярашэвіча на кавалкі). Пакіньце мяне аднаго... Вы нават за два гады не маглі знайсці забойцу вашага паліцыянта, асмельваліся расказваць мне пра гэта. (Ярашэвіч паволі ідзе да баковачных дзвярэй, каля іх спыняецца хмуры, збянтэжаны, спалоханы, разгублены, пачынае нясмела гаварыць, каб зноў упасць у Чарноцкага ласку.)

Ярашэвіч. А каб гэта яго сапраўды паслаць туды. (Пасмялеў, падышоў бліжэй да Чарноцкага.) Гэта была б помста. Прымусіць яго службыць супроць бацькі. (Бачачы, што Чарноцкі маўчыць і не варушыцца, ён падыходзіць яшчэ бліжэй і робіцца яшчэ больш смелым.) Яго можна будзе звязаць сям'ёй. (Сказаўшы гэта, ён пачынае пільна сачыць за Чарноцкім. Бачыць, што той ажывіўся, падняў галаву, на момант узвёў на яго вочы.) Я павялічыў бы ў сто разоў лік такіх людзей. Іх мала. На граніцы яны гінуць, як мухі.

Чарноцкі (хмурна, сурова, з іроніяй, але крыху змякчэлым тонам). Пан Ярашэвіч стараецца граць роль дзяржаўнага чалавека.

Ярашэвіч (быццам не пачуўшы). Скора дзень. Вам адпачыць трэба... (Раптам узгарэўся.) Я прымушу яго згубіць там свайго бацьку... Так, каб усё гэта перавысіла боль вашай душы...

Чарноцкі нічога не адказвае. Ярашэвіч з прыкрасцю ўгнуў галаву і стаіць перад ім, чагосьці чакаючы. Уваходзяць Лямэнт і Мікалай Міхалковіч.

Лямэнт. Чалавек прыйшоў, пане.

Чарноцкі (наварочваецца да Мікалая, акідае яго позіркам з ног да галавы). Як завешся?

Мікалай падступіў крок бліжэй і застыў на месцы. Ён босы, абарваны. На ўсёй яго постаці і на твары ляжыць пячаць таго, што ён заўсёды ў вялікім горы. У гэты момант ён узнепакоен і, здаецца, чакае, што на яго галаву ўпадзе ўвесь цяжар свету.

Мікалай. Я завуся Міхалковіч.

Чарноцкі. Як завецца твой бацька?

Мікалай. Капстанцін Міхалковіч.

Чарноцкі. Дзе твой бацька?

Мікалай. Там... педзе... Калі жывы яшчэ.

Чарноцкі. А дзе?

Мікалай. Не ведаю, пане. Можа яго і жывога няма. *(Чарноцкі доўга маўчыць і не зводзіць вачэй з Мікалая, быццам сам не верачы, што перад ім такі чалавек. Мікалай, быццам не вытрымаўшы невядомасці чакання, наварочваецца да Лямэнта.)*

Мікалай *(да Лямэнта)*. Гэта, мусіць, накопт нявыплачанай арэнды. *(Лямэнт паціскае плячыма. Мікалай наварочваецца да Чарноцкага.)* Мы памятаем, паночку, мы самі ведаем, што не заплацілі арэнду за месца на зямлі. Гэта не тое што мы не хочам заплаціць. Гэта вялікае гора не дае, але мы заплацім. Што ж, у мяне сям'я такая: я сам яшчэ так-сяк трымаюся здароўем, а жонка зусім хворая. І ёсць дзяўчынка малая. Малое дзіця зусім. Ірышка. Немагушчая, згаладалася. Чараду пасе і зранку ад слабасці ўстаць не можа. Калі яе раніцой будзім, каб уставала, а яна просіцца — татачка, родненькі, каб хоць мінутачку яшчэ паспаць, дык абліваецца крывёй сэрца, на яе гледзячы. Здаецца, стаў бы перад ёю на калені, пацалаваў бы ёй ногі і сказаў бы ёй: даруй ты мне, дзіця маё, што я пусціў цябе на свет. Каб вы, паночку, бачылі гэтую няшчасную Ірышку...

Заўважыўшы, што Чарноцкі ўвесь час глядзіць на яго ўедлівым і, разам з тым, магільным позіткам, ён жахігуўся, змоўк і адступіў назад.

Чарноцкі *(ціха, стрымана)*. Дык зусім малая твая дачка?

Мікалай. Зусім малая.

Чарноцкі. Нашто ж ты ёй спаць не даеш?

Мікалай. Лёгка вам сказаць, паночку. А жыць жа неяк на свеце трэба. Хворую жонку карміць трэба. Арэнду за месца плаціць трэба? Заробку шукаць трэба? Хлеба з мае гаспадаркі не пад'ясі, а з цямна да цямна сілу на яе прыходзіцца класці. Усе так жывуць у нас, усе з цёмнага няшчасных дзяцей будзяць. Ніхто не можа, як бы ні стараўся, папкадаваць сваё дзіця. Ад дзядоў і прадзедаў пракляты лёс гэты вісіць над чалавекам.

Чарноцкі. А там, дзе твой бацька, можа лепш жывецца?

Мікалай. А хто яго, пане, ведае.

Чарноцкі. Хочаш пабачыцца з бацькам?

Мікалаі (памаўчайшы). Хацеў бы.

Ярашэвіч. А грапіца?

Мікалаі. Я ж, пане, не вінават, што грапіца. Ён там, а я тут. Гэта ж не я гэтую грапіцу выдумаў.

Чарноцкі (са злым бляскам у вачах). Праўда, што нядобра гэтая грапіца тут. Яе трэба было б куды-небудзь перанесці? Га?

Мікалаі (з хітрым недавер'ем глядзіць на Чарноцкага). Я проты чалавек. Пра такія справы ў такіх людзей ніколі, паночку, не пыталі.

Чарноцкі. А да бацькі хочаш ісці?

Мікалаі. Не, я не хачу ісці. Мне толькі нядобра, што я яго ўбачыць не магу.

Чарноцкі. А нашто табе яго бачыць? (Стрымліваецца, каб не кінуцца з кулакамі да Мікалая.)

Мікалаі. Бо ён мой родны бацька... Папачку, можа вам льга было б пусціць мяне дадому цяпер. Я магу прысягнуць, што арэнду заплачу праз чатыры дні, у суботу вечарам. Мне ўжо трэба ісці на работу.

Чарноцкі (да Лямэнта). Таго сюды. (Лямэнт ускочыў у бакоўку і неўзабаве вывеў адтуль Хартановіча.) Расказвай яму. (Кіўнуў на Мікалая.) Дзе там і як усё.

Хартановіч радасна ажывіўся, ён падумаў, што яго пасылаць больш не будуць, і ён павінен перадаць сваю практыку Мікалаю Міхалковічу.

Хартановіч (да Мікалая). Там, калі ўвойдзеш ад лесу ў «Чарноцкае», цяпер называецца «Воля», то там будзе парк стары, дык ты не думай пра тое — гладка ўсё ідзе ці не гладка, а адразу кідайся на зямлю і перачкай, прыслухоўваючыся. (Заікаецца з радасці.) Толькі, беражы цябе божа, пакуль відна — не варушыся і духу не ўказвай.

Чарноцкі (нецяярліва, яму абрыдла слухаць). Змоўкні, выйдзі. (Хартановіч выходзіць, Чарноцкі гаворыць да Ярашэвіча.) Вам даручаю ўдасканаліць усю справу.

Ярашэвіч (да Мікалая). Пойдзеш туды. (Мікалаі, нічога не разумеючы, глядзіць на Чарноцкага.) Чаго глядзіш так? Туды пойдзеш.

Мікалаі. Чаго, пане?

Ярашэвіч. Табе скажуць чаго.

Мікалаі (адчуваючы нешта нядобрае). Як жа я

пайду? Мне трэба на работу ісці. Я ж не здатны да гэтага.

Я р а ш э в і ч *(аж кініць)*. Пойдзеш, усё там спаліш.
М і к а л а й. Не.

Ч а р н о ц к і *(бадай-што ў істэрыцы)*. Пойдзеш. Твой бацька там жыве ў маім доме, там, дзе жыў я. Яго ўпучка грае па маім фартэніяна. Я дваццаць год нашу смутак на ўсім тым, дзе папуе цяпер твой бацька. Ты спаліш там усё, каб усё там прапала і загінула. І каб твой бацька загінуў навек.

М і к а л а й *(усё яшчэ не разумеючы)*. Хто ж гэта роднаму бацьку можа рабіць бяду такую?

Ч а р н о ц к і. Ты зробіш.

М і к а л а й. Ці гэта я сню, ці сапраўды чую. Чыя ж рука можа падняцца на такое злачынства? Лепш бы таму чалавеку на свет не радзіцца, які гэтулькі зла зробіць людзям і навек згубіць роднага бацьку.

Ч а р н о ц к і. Калі ты гэтага не зробіш, то сам да смерці будзеш бачыць толькі турэмныя сцены і змрок у каменным мяшку. Будзеш енчыць перад богам, каб прыйшла смерць. Будзеш біцца аб турэмныя каменні, просячы смерці, але смерць так скоро не прыйдзе.

М і к а л а й. Гэта хіба не сон?

Ч а р н о ц к і. А ў той самы час і жонка твая пойдзе за табою. А гэтая твая Ірынка, пра якую ты тут так заўзята расказваў, стане валачашчым шчанём. Адна будзе цягацца з торбамі пад чужымі вокпамі, пакуль не зойдзеца па дзікай дарозе.

Я р а ш э в і ч. Выбірай... Або бацька, або яны і ты сам.

М і к а л а й. Папачку, пашкадуйце пяшчаснае дзіця.
Вы стары чалавек.

Ч а р н о ц к і. Хам! *(Мікалай задрыжаў і задам адыходзіцца да дзвярэй.)* Не выходзіць! Тут стой! *(Мікалай стаіць як анямелы. Чарноцкі не зводзіць з яго вачэй.)* Ты мне гаворыш пра маю старасць. Перад кім ты стаіш? Ты перада мною, як трава пад маімі нагамі.

Мікалай вяне ўсёй сваёй істотай. Калені яго падгінаюцца, і здасца, што ён зараз грывецца вобземлю.

М і к а л а й. Пане, я справядліва жыў заўсёды па свеце. Я вока нікому не запарушыў. Галодным будучы, я чужога не зачаниў ніколі. За якія ж грахі я і маё пяшчаснае

дзіця павіпны песці такую пякельную кару?.. Злітуйцеся, пане.

Ч а р н о ц к і. Як ты асмельваешся?

Мікалаіў узнімае галаву. Пакрысе з яго асядае яго ранейшая прыбітасць. Ён выпрастоўваецца ўсёй істотай сваёй і ўзнімае вочы на Чарноцкага.

М і к а л а і ў. А што мне асмельвацца ці не асмельвацца? Калі я радзіўся на свет, то мне ж трэба хадзіць па зямлі. Калі я чысты душой, то я магу смела глядзець на свет. Што я магу страціць? Калі такое жыццё яшчэ далей працягнецца, то ўсё адно жонка і так памрэ ад сухот, і Ірышка прападзе. Яна і так ужо ледзьве жыве. А мне — торба ці турма — чым ты мяне, пане, устрашыш? Не ўзніму я рукі на роднага бацьку.

Мікалаеў твар асвятляецца цвёрдай рашучасцю. Ён робіць пекалькі крокаў да Чарноцкага, і той міжвольна адступае да баковачных дзвярэй, не зводзячы вачэй з Мікалая.

Я р а ш э в і ч. Заўтра ты будзеш там.

М і к а л а і ў. Я дарогі не ведаю.

Я р а ш э в і ч. Цябе правядуць.

Ч а р н о ц к і. Таго сюды.

Лямэнт уводзіць Х а р т а н о в і ч а.

Я р а ш э в і ч. Загадаю — і пойдзеш. Сілкам выкіну на той бок.

Х а р т а н о в і ч (*трасецца з радасці*). І знаку не будзе. (*Стараецца надбадзёрыць Мікалая.*) З завязанымі вачыма пяройдзеш, а не то што каб... Толькі нагамі ціха старайся ступаць...

Ч а р н о ц к і (*да Ярашэвіча*). Сам пап давядзе ўсё да капца.

Х а р т а н о в і ч (*цалуе Чарноцкаму ў калена*). Дзякую, літасцівы пане, што зрабіў ласку ўважыць маю просьбу. Цяпер я ажаплюся, у мяне, ласкавы пане, кабеціна на прымеце...

Я р а ш э в і ч. Ты сам пойдзеш з ім.

Х а р т а н о в і ч (*аж пахіснуўся з адчаю*). Паночку!..

Я р а ш э в і ч. Ты айчызне служыць не хочаш?..

Ч а р н о ц к і выходзіць, Лямэнт за ім, Ярашэвіч садзіцца за стол з выглядам выкапаўцы службовых абавязкаў.

Цяпер будзем удакладняць. (*Да Мікалая.*) Можаш ісці дадому. Ён на цябе зойдзе і яшчэ прывядзе сюды. Я сам буду выпраўляць вас.

Мікалай. А калі я не пайду?

Ярашэвіч (*рагоча*). А хто ж будзе пытаць твае згоды? А ўрэшце ты выразна чуў, што можа быць з тваёй той Ірыпкай, ці як ты там яе называў.

Мікалай моўчкі пастаяў і перашуча выйшаў, некалькі разоў парываючыся вярнуцца і пешта яшчэ сказаць. На дварэ днес, вокны святлеюць.

Ярашэвіч. Ты пойдзеш разам з ім. Дайшоўшы да месца, адправіш яго да бацькі. Пакуль яны будуць там прывітвацца, той чалавек, што цябе там прымае і хавае, пабяжыць і скажа іхняй пагранічнай варце, што да Міхалковіча пайшоў нейкі невядомы падазроны чалавек. А ты ў той жа час падпаліш. Вымяркуеш так, каб пажар быў якраз, калі да Міхалковіча ўвойдзе пагранічная варта. Адным словам, чуеш — на цябе ўскладаецца зрабіць усё так, каб старога бальшавіка Міхалковіча і яго сына з'елі самі бальшавікі. А пасля гэтага будзеш спакойна жыць сабе са сваёй кабетай. (*Рагоча.*) Можаш ісці.

Хартаповіч паніклы і сумны паволі выходзіць праз сенцы. Ярашэвіч сядзіць адзін ціха, падспеўвае. Пасля ўпадае ў задуменнасць. Уваходзіць Лямэнт і стаіць у лакейскай позе. Ярашэвіч сціскае губы і глядзіць на яго.

Ярашэвіч. Ну, Лямэнт (*трэсе пальцам*). Як ты мог так.

Лямэнт (*падыходзіць бліжэй*). Тут педагляд, вялікі педагляд. Але каб сам апёл з неба сеў тут на маё месца, то нічога за гэтымі людзьмі не ўбачыў бы. Яны былі ціхія і ў працы заўсёды. А пра бацьку яго ані нічога пават і падумаць нельга было. Даруйце мне. Я богу душою не вінен. Вядома, іх цяпер, усе шэсць хат, трэба зараз жа сагнаць адгэтуль.

Ярашэвіч. Няможна марудзіць.

Лямэнт. Хіба я сам не ведаю.

Ярашэвіч. А з зямлёй гэтай што рабіць? Як думаш?

Лямэнт. Пад казпу зямля пайсці не можа, гэта ўласнасць пана міністра. Я да палскай ласкі маю такую просьбу: каб ласкавы папе замовілі слова перад вяльможным папам міністрам. Вяльможны пап міністр на гэты кавалачак зямлі і глядзець не хоча. Было б дзіўна, каб вяльможны пап міністр дбалі аб такім мізэрным кавалачку зямлі.

Ярашэвіч. Дык чаго хочаш, Лямэнт?

Л я м э н т. Каб пан міністр аддаў мне ва ўладанне і на догляд гэтую зямлю. Не так, не так, а за высокую плату. (*Кладзе на стол грошы.*)

Я р а ш э в і ч (*хавае грошы і грозіць пальцам*). О, хітры, Лямэнт. Дык ты хочаш за адным разам дзве справы зрабіць?

Л я м э н т. Я ж павінен дбаць аб ачышчэнні гэтай зямлі.

Я р а ш э в і ч. І сам глыбокія карэнні тут пускаеш? Ты маладзец, Лямэнт, толькі што ты бяздзетны.

Л я м э н т (*зніжаным тонам*). Будуць дзеці.

Я р а ш э в і ч. Ты ж гэтымі днямі жонку пахаваў.

Л я м э н т. Мой шчыры пане, але ж я астаўся жыць.

Я р а ш э в і ч. Ого! (*Быццам знайшоўшы забайку.*) Дык ці не жаціцца хочаш, Лямэнт?

Л я м э н т. Як жа я, шчыры пане, жыць буду адзін?

Я р а ш э в і ч. Хэ-хэ... Маладая? Прыгожая?

Л я м э н т (*бянтэжыцца*). Кожны чалавек густ сабе мае.

Я р а ш э в і ч. Хэ-хэ, Лямэнт! (*Лянае Лямэнта на плячы, рагоча.*) Пасцель гатова, Лямэнт?

Л я м э н т. Яго высокая мосць пан міністр адначывае.

Я р а ш э в і ч. Ага.

Я р а ш э в і ч выходзіць у бакоўку. Л я м э н т правёў яго, варочаецца назад, стаіць пры стале і задуменна выстуквае пальцамі. З бакоўкі выходзіць Юзя з пасудай і прыладдзем для панскага спеданія і пачынае рыхтаваць стол. З усмешкай уладара гэтай жанчыны Лямэнт доўга глядзіць на яе, пасля падыходзіць і па-гаспадарску абнімае.

Л я м э н т. Калі будзем вянчацца?

Ю з я. Я тады буду тут поўнай гаспадыняй?

Л я м э н т. Жонка — значыць гаспадыня.

Ю з я (*вызваляецца з яго абдымкаў*). Толькі каб на мяне было перапісана ўсё — і дом, і зямля, і грошы...

Л я м э н т. Нашто? Я цябе кахаю.

Ю з я. Вы ўмеете кахаць і служанак. А я хачу быць жонкай і гаспадыняй.

Л я м э н т (*асалавеў ад кахання, стары, жоўты, агідны пасля бяссоннай ночы, абнімае Юзю*). Добра... Добра... Усё на цябе перапішу.

У сенцах кашляе Зыгмусь, грукае аб падлогу ботамі. Л я м э н т адышоўся ад Юзі, прыслухоўваецца, задаволена, па-гаспадарску ўсміхаецца, гледзячы на Юзю. На пальчыках выходзіць у бакоўку.

Уваходзіць з сянец Зыгмусь.

Зыгмусь. Ты ў мяне глядзі, не давай тут яму лішне абпімацца, ведай меру.

Юзя. Чаму гэта?

Зыгмусь. Я з сянец праз дзірку ў замку бачыў, як ён тут каля цябе хадзіў. *(Абпімаецца з Юзям.)* Добра, што ён на цябе ўсё перапіша. Тут жа яшчэ пам пашанцавала з табою. Ён можа забраць гэтую Чарноцкага зямлю, я чуў з сянец. Ты яго падварушвай, каб ён чым скарэй дамагаўся гэтай зямлі. І каб адразу ж зганяў з яе тых мужыкоў.

Юзя. Навошта ж іх зганяць?

Зыгмусь. А што ж, каб на пашай зямлі сядзелі падобныя на жабракоў арапдатары?

Юзя *(з горкай усмешкай адыходзіцца ад яго)*. На пашай зямлі?

Зыгмусь. А што ж такое? Ён перапіша зямлю на цябе, ты аўдавеш, мы павяпчаемся і запануем на фальварку ў шчасці.

Юзя. Чаму так на свеце зроблена страшна: каб знайсці шчасце, трэба другога пусціць у няшчасце.

Зыгмусь. Пра што ты гаворыш?

Юзя. Кожную раніцу адтуль прыходзіць дзяўчышка Ірынка Лямэнтавых кароў выганяць. Яна такая няшчасная. А што будзе з ёю, калі адтуль выганяць. Яна не будзе мець страхі над галавой.

Зыгмусь. Твае рукі астапуцца чыстымі, гэта ўсё зробіць Лямэнт сваімі рукамі.

Юзя. Але ж я за яго павінна замуж ісці і жыць з ім.

Зыгмусь. Праз паўгода ты аўдавеш.

Юзя. Але ж ён на мяне гэтую сірочую зямлю перапіша. Я павінна буду жыць на чужым горы. І яшчэ я павінна ўгаварваць яго, каб усё гэта ён зрабіў як пайскарэй і пайлепш. Божа, як цяжка знайсці шчасце.

Зыгмусь. Табе трыццаць год. Ты без бацькоў і без пасагу. Увесь век хочаш пражыць старой дзеўкай, паймічкай, пакідзішчам. Для шчасця пашага, Юзя...

Хоча зноў абняць Юзю. Юзя плача і адыходзіць ад яго. У бакоўцы гавораць Чарноцкі і Ярашэвіч. Зыгмусь выбягае ў сепцы. З бакоўкі ўваходзяць Чарноцкі і Ярашэвіч. Юзя ціхым выходзіць у бакоўку.

Чарноцкі. На момант мне было здалося, што я магу заснуць. *(Углядаецца ў акно. У вокнах відзён усход, відно, як ружавее неба.)*

Я р а ш э в і ч. Яшчэ не развідшела. Яшчэ цяжка што ўбачыць.

Чарноцкі пічога не адказвае і моўчкі ў глыбокім задуменні адыходзіцца ад акна. Вочы яго ўпалі на піяпіна, ён падыходзіць да інструмента, адкрывае, задуменна стукае пальцамі па клавіятуры, бярэ акорд. Раптам ірвануў да сябе крэсла, сеў, пачаў іграць. Абарваў музыку, паклаў лоб па клавіятуру, праз мінуту ўстаў і зноў падышоў да акна.

Ч а р н о ц к і (з гнеўнай скаргай). Пальцы не служаць. Я дваццаць год не іграў... Пальцы адвыклі і адзервянелі... і старасць скавала пальцы... і смерць за плячыма стаіць... (У голасе яго чуецца адчай.)

На дварэ відна. Неба ўспыхнула сонцам. Чарноцкі ўстрапянуўся, павёў бінокль праз акно ўдалечыню. Ярашэвіч стаіць попчеч яго таксама з біноклем.

Я р а ш э в і ч. Унь людзі ходзяць каля вашага дома.

Чарноцкі выпусціў з рук бінокль. Бінокль са стукам упаў на падлогу, Чарноцкі адварачваецца ад акна. Яго душаць спазмы.

Заслона

ДРУГАЯ ДЗЕЯ

У хаце Мікалая Міхалковіча. Усё тут бедна, і ўсё самае неабходнае, без чаго ўжо чалавек не можа абысціся ў сваіх зведзеных да прымітыўнасці патрэбах. Толькі што пачаўся дзень. Усходзіць сонца. Ружовае святло залівае хату. Усё ў гэтых бедных сценах зіхаціць, і адчуваецца, што ў шырокім свеце, за вокнамі, многа прастору. За акном уся залітая святлом не зварухнецца лісцем старая груша. Пачатак восені крануў яе залатой жаўцізнай: у самым акне на грушавай галіне зялёнае лісце перамешваецца з жоўтым. Каля стала на тапчане, на голым сепціку, моцна спіць Ірынка. Яна акрыта бацькавым лёгкім пінжаком. Насця толькі што ўстала і, прыводзіць у парадак па дзень пасцель на палу ад печы да вулічнай сцяны. Яна заспаная, ад бессані хістаецца ў бакі і робіць усё быццам у бяздум'і. Яна часта адрываецца ад сваёй работы і ўглядаецца ў акно па вуліцу або падоўгу стаіць у глыбокім одуме. Выходзіць у сенцы і неўзабаве варочаецца ў хату з скруткам беллага тонкага палатна, кладзе палатно па пасцель і стаіць над Ірынкай.

Н а с ц я. Моцна спіць малая... Ірынка, уставай, пара... Спіць... Мікалая няма цэлую поч. Уставай, дачунка, нам з табою на работу ісці... Задуманы працай гэтай.

Доўгая паўза. Ціха ўваходзіць у хату Мікалай. Ён увайшоў так ціха, што Насця яго не заўважыла спачатку. Здаецца, што ён ад-

чувае сваю пейкую віну перад Пасцяй. Ён стараецца не глядзець на яе, позірк яго не можа спыніцца на адным месцы. А пасля яго ўвагу прыцягвае да сябе Ірынка. Як анямелы, ён стаіць пад ёю. Нарэшце Пасця ўбачыла Мікалая. Ціхая ўсмешка радасці прайшла па яе твары.

Н а с ц я. А, ты прыйшоў... Куды цябе Лямэнт зваў на цэлую поч? Сонца ўзыходзіць.

М і к а л а й. Як чыста і зелена стала пасля дажджу.

Н а с ц я. Грымоты сціхлі над самы дзень.

М і к а л а й. Скрозь вада стаіць. Бяда, вялікая бяда.

Н а с ц я. Гэта за арэнду будзе вялікая бяда?

М і к а л а й. За арэнду, ты кажаш?

Н а с ц я. Я дастала з куффа топкае палатно.

М і к а л а й. Будзеш шыць Ірынцы плацце?

Н а с ц я *(з гнеўнай скаргай)*. Прадаць, каб арэнду заплаціць.

М і к а л а й *(быццам толькі цяпер адумаўшыся)*. Што робіш? Як жа тады з ёю *(наказвае на Ірынку)*. Праз колькі год, будзачы яе зранку, мы цешылі яе, што хаваецца для яе топкае палатно і, як вырасце яна, то будзе ёй вышытае плацце. Яна ж і нітак назапасіла вышываць.

Н а с ц я *(з гордым дакорам)*. Хіба не я гэтае палатно ткала, бяліла?

М і к а л а й. Я ж пра гэта і гавару.

Н а с ц я. Дык чым жа ўтхланіць ім горла з гэтай арэндай?

М і к а л а й. Я спадзяваўся на суботні разлік за работу. Але... Не гарыць жа, пачакай.

Н а с ц я. Што? То хіба цябе не наконт арэнды звалі?

М і к а л а й. Не.

Н а с ц я *(навесялела)*. А чаго?

М і к а л а й. Ай, там мала што...

Н а с ц я. А я ж думала... Ірынка, уставай... Будзі яе...

М і к а л а й. Ірынка... Не, ты будзі.

Н а с ц я. Я тры дні будзіла яе, а ты з хаты выходзіў. Будзі сёння сам. *(Рашуча адыходзіцца.)*

М і к а л а й *(вінавата азірнуўся)*. Ірынка...

Н а с ц я. Падыдзі бліжэй да яе.

М і к а л а й *(падыходзіць, нагінаецца над Ірынкай. Вялая ўсмешка праходзіць па яго твары)*. Спіць малая. *(Не адрываецца позіркам ад Ірынкі.)* Дзіця расце ў сне.

Н а с ц я. Што ж рабіць?

М і к а л а й *(падыходзіць да акна)*. Сонца яшчэ толькі

напалавіну выйшла з-за паплавоў. Калі выйдзе ўсё — тады пабуджу. *(Не адрываецца вачыма ад акна, глядзіць, як усходзіць сонца.)*

Н а с ц я *(глядзіць у акно)*. Сопца паднялося.

М і к а л а й. Пачакай, пяхай з тае травіткі цень сыдзе, тады пабуджу. *(Абое чакаюць. Паўза.)* Ірышка... Ірышка...

Ірышка вяла падхімае галаву, працірае вочы, садзіцца.

Н а с ц я. Маладзец, дачушка!

І р ы ш к а. Сопца ўзышло?

М і к а л а й. Узышло. Памыйся халоднай вадой, дык сон пройдзе.

І р ы ш к а *(вочы яе заплюшчаны)*. Татачка, родпенькі, я яшчэ хоць трошачкі пасплю. Як ты палічыш да дваццаці, тады я ўстану.

Паволі хіліцца да падушкі, падае на пасцель. Мікалай гладзіць яе па галаве.

М і к а л а й. Спіць. *(На пальчыках адыходзіцца да акна. Лічыць да дваццаці, стараючыся, каб як надалей расцягнуць гэты працэс. Пасля слова «дваццаць» нейкі час маўчыць, пасля падыходзіць да Ірышкі.)* Ірышка!

Ірышка шпарка ўсхватваецца і пачынае адзявацца. Н а с ц я выходзіць у сенцы.

М і к а л а й *(палівае Ірышцы ваду на рукі, і яна мыецца)*. Ты ж раней лягчэй уставала.

І р ы ш к а. Здаецца, што долатам у вуха дзяўбуць — так галава баліць.

М і к а л а й. Гэта ў цябе толькі сёння?

І р ы ш к а. Кожную рапіцу. А калі выйду на двор, так і пакідае.

М і к а л а й. Чаму ж ты не паскардзілася ніколі? Чаму ж ты маўчыш? *(Устрывожан.)*

І р ы ш к а. Мама бедавала б, і ты пудзеў бы.

М і к а л а й *(прыкідваецца вясёлым)*. А вот і пяпраўда, чаго ж пудзец, ты паздаравеш.

І р ы ш к а. Ты заўсёды пудзішся, і мама бядуе.

М і к а л а й. Гэта табе здалося.

І р ы ш к а *(выціраецца ручніком)*. Вы хітрыя. Вы думасце, я пічога не бачу і не ведаю. А я ўсё бачу і ўсё ведаю. Я таксама хітрая.

М і к а л а й. Што ж ты ведаеш?

І р ы ш к а. А чаго мама ўчора не вячэрала разам з па-

мі, а казалася, што раней пад'ела. А калі ты заспуў і я ляжала, дык яна ў той гаршчок, з якога вылівала пам вячэру, наліла гарачай вады і ела тую ваду з хлебам. Яна думала, што я сплю і не бачу.

Мікалай *(жахнуўся)*. Што гэта ты гаворыш?

Насця *(уваходзіць)*. Ты за мной падглядаеш, а сама не лепшая. Чаму ні разу не сказала, што ў цябе галава баліць.

Ірышка паказвае маці язык і робіць гримасу. Гэты поўны дзіцячай паўнасьці, жартаўлівасці ўчынак уводзіць усё ў нармальную раўнавагу. Ірышка бярэ з кутка дубец і выходзіць. Мікалай і Насця глядзяць ёй услед у сенцы, пасля адыходзяцца ад дзвярэй. Праз момант Ірышка ўсаджвае твар з двара і зноў робіць тую ж гримасу.

Мікалай. Ах ты, малая!

Ірышка знікае з-пад акна. Паўза.

Насця. Радзілася на такое жыццё дзіця.

Мікалай. А як жа без яе сонца ўсходзіла б. Каб толькі Чарноцкі з Лямэнтам глядзелі на свет?

Насця. Дзе цябе Лямэнт трымаў цэлую ноч?

Мікалай. Ён думае, усё для яго на свеце. Усё яму, а чалавеку нічога. Каб нават стунаў пагамі так, як яму заманецца.

Насця. Чаго ж ён хацеў ад цябе?

Мікалай *(быццам не слухаючы)*. Гэтулькі ў ім злобы, гэтулькі неміласэрнасці, што, здаецца, гэта не чалавек. Ніякага спачування, ніякай ласкі. На дне магілы, напэўна, яснай, як у яго на душы. Магільны камень мякчэйшы і ласкавейшы. Як гэта, каб усё гэта было ў чалавеку.

Насця. За што ж ён так?

Мікалай. Як пачаў ён гаварыць, колькі бяды ён зробіць пам, дык усё роўна як бы гэта ён піў у смагу. Аж душой ажыў, калі расказваў мне, як Ірышка будзе канаць пад чужымі вокнамі з торбаю цераз плечы.

Насця. Божа мой! *(Уздрыганулася ад жаху.)*

Мікалай. Калі гаварыў, што я праз усё жыццё буду ў турэмных сценах тужыць аб сонцы і зялёнай траве, дык — ну проста гэта яму шчасце будзе.

Насця. Гэта Лямэнт?

Мікалай. Гэта не Лямэнт.

Насця. А хто? *(Падступае бліжэй.)*

Мікалай. Гэта Чарноцкі. Я яго пазнаў. Я яго даўно-даўно раз бачыў.

Насця сочыць за кожным Мікалаевым рухам.

Н а с ц я (*ахопленая жахам*). Ён хоча, каб мы тут не жылі?

М і к а л а й. Не то што каб тут, а каб на свеце не жылі.

Н а с ц я. Чаго ж ён на нас? Трэба зараз жа прадаць палатно і заплаціць арэнду. Не трэба чакаць да суботы.

М і к а л а й. Што яму гэтая няшчасная арэнда. Я і сам не ведаю, што тут такое. Можа, ён хіба пачуў што пра бацьку. Ён сказаў мне, дзе мой бацька.

Н а с ц я. Дзе ж ён? Чаму ён табе сказаў?

М і к а л а й (*вядзе яе да акна, наказвае ў акно*). Уп'ятым белым доме жыве.

Н а с ц я. Гэта ж даўней быў яго дом.

М і к а л а й. За гэта ён помсціцца. Там бацька начальнік, нейкі, мусіць, вялікі чалавек. Ён мне сказаў ісці туды і загубіць свайго бацьку.

Н а с ц я (*маўчыць, здзіўленая*). Не ідзі. Лепш з дому сыдзі, у лесе захавайся, а не ідзі.

М і к а л а й. Я і не думаю ісці.

Н а с ц я. Што яны табе зробіць? Не пойдзеш — і ўсё.

М і к а л а й. Яны могуць многа зрабіць.

Н а с ц я. Ну, што ўжо можа быць горш, як цяпер?

М і к а л а й. От я ж гэта і думаю: што можа ўжо горш быць, калі Ірынка ледзь жыве, ты, як цень, ходзіш... Я ў турму не дамся. Я сыду з дому. Выганяць з хаты — людзі не дадуць вам прапасці. Ці торба, ці такое жыццё.

Н а с ц я. Выганяць з хаты? Гэта ж ты толькі так гаворыш. Што можа быць горш, калі ў дзіцяці пяма страхі над галавой.

М і к а л а й. Дык мне ісці губіць бацьку? Я ўжо не думаю пра тое, што прападу сам.

Н а с ц я. Паслухай, а каб бацька забраў нас туды?

М і к а л а й. Гэтага нешта не чутна нідзе.

Н а с ц я. Ну, дык сыдзі з дому.

М і к а л а й. А вы?

Н а с ц я. І мы пойдзем.

М і к а л а й. Куды ж вы дзенецеся?

Н а с ц я. Ці малы свет?

М і к а л а й. Які ж тут свет? Скрозь жа Польшча, а кругом грапіца.

Н а с ц я. Ну, дык усё адно сыходзь з дому.

М і к а л а й. Дык гэта трэба зараз жа рабіць, а то прыйдуць.

Н а с ц я. Ідзі.

М і к а л а й. Ну, добра. (*Адзле той пінжак, якім акрывалася Ірынка.*) Дай мне тую, меншую торбачку. (*Насця дастае з кутка і дае яму торбу. Ён яе камечыць і хавае ў кішэні.*) Калі мяне прыйдуць пытаць, скажы, што пайшоў некуды далёка работы шукаць, а куды, — скажы, — не знаю. А сама ведай, што я падамся ў Гайнава, да таго самага Івася...

Н а с ц я. Да якога гэта Івася?

М і к а л а й. А да таго, што ў пазалетапшнюю восень двое сутак ляжаў у нас у прыгрэбцы ў саломе.

Н а с ц я. Што з табой на будоўлі быў і захварэў?

М і к а л а й. Ён не быў хворы, яго тады шукалі.

Н а с ц я (*у трывозе*). То гэта ён забіў паліцыянта?

М і к а л а й. Ці забіў, ці не — але яго шукалі.

Н а с ц я. Ты мог бы згубіць і яго, і сябе, і нас усіх.

М і к а л а й. Няўжо ж я выганю свайго чалавека, калі яны яго шукаюць? Пра тое забойства мне сёння ўночы нешта ўспаміналі. Можа, дазваліся пра што...

Н а с ц я. Прапалі мы.

М і к а л а й. Цяпер Івась пяхай мне паможа... А я там старацца буду дзе-небудзь прымасціцца на работу. Пайдзі ў суботу на пільню і забяры мой заробак за гэтыя дні. Прадай палатно і заплаці за арэнду. Цяпер самае важнае, каб з хаты не выгналі.

Н а с ц я. Добра... На, вазьмі на дарогу ў торбу. (*Дае яму кавалак хлеба.*)

М і к а л а й (*кладзе хлеб на стол*). Няхай вам будзе, а я ў людзей разжывуся. Бывай здарова. (*Цалуе Насцю.*) Я неўзаветку прайду палеткам і пагляджу яшчэ на Ірынку. Няхай вам будзе ўсё шчасліва. (*Яшчэ цалуе Насцю.*)

Н а с ц я. І табе таксама.

Мікалай шпарка рушыў да дзвярэй. Трымаючы на яго плячы руку, Насця ідзе разам з ім. У гэты час за хатаю чуцен Юзін голас і забразгала клямка ў сенечных дзвярах. Мікалай ужо адчыніў у сепцы дзверы і раптам адступіў крок назад, адным махам шырэй адчыняючы дзверы.

Ю з я (*у сенцах*). Асцярожпенька ступай, Ірынка.

Апаломленыя Мікалай і Насця застываюць на месцы, і Юзя ўводзіць у хату Ірынку. Усеменка з'явілася на Ірыпчыным твары, калі яна спаткалася вачыма з бацькам. Юзя надтрымлівае яе, абняўшы адной рукой.

М і к а л а й. Што з ёй?

Ю з я. Я пайшла на пакошу карову даіць. Гляджу — думаю, гэта Ірышка спіць седзячы. Аж як паглядзела — дык яна, як травіна ў суш, — вочы заплюшчаны, сама хіліцца к зямлі і пічога не чуе, што я кажу ёй.

Ірышка. Вельмі ж сонца пякло. *(Усе ўтраіх кладуць Ірынку на пасцель. Яна заплюшчвае вочы і ляжыць так перухома.)*

Ю з я. Я ж пабягу к каровам. Няхай яна ляжыць, не чанайце яе.

Мікалаі. А чарада?

Ю з я. Я да чарады хлапчука пашлю. Я яшчэ забягу сюды, як падаю каровы. *(Шпарка выходзіць.)*

У хаце цішыня. Мікалаі і Насця стаяць над Ірышкай, гледзячы адно аднаму ў вочы. Раптам Мікалаі дастае з кішэні торбу і кідае яе ў кут.

Насця *(угадваючы Мікалаевы думкі)*. Яна *(наказвае на Ірынку)* памрэ без страхі над галавой. *(Садзіцца каля Ірынкі, гладзіць яе па галаве. Ірышка садзіцца на пасцелі. Мікалаі моўчкі стаіць. Ціха адчыняюцца дзверы, усаджваецца Хартановіч.)*

Хартановіч *(счакайшы, пакуль Мікалаі зайважыў яго)*. Хадзем. *(Да Насці.)* У нас там аб дрывах пагаварыць.

Мікалаі *(прыгортвае да сябе Ірынку)*. Будзь здарова, Ірышка.

Ірышка. Куды ты ідзеш?

Мікалаі. Недалёчка, унь сюды, за рэчку. *(Паказвае рукой у акно.)* Блізка.

Ірышка. Адно ж скоро прыходзь. *(Мікалаі не адказай, моўчкі пагладзіў па галаве Ірынку, кіўнуў галавой Насці і выйшаў услед за Хартановічам. Неўзабаве Мікалаі усаджвае галаву ў акно з двара.)*

Мікалаі *(у акне)*. Праўся, Ірышка, будзь здаровая, расці шчаслівая.

Ірышка *(усміхаецца бацьку)*. Сарві мне унь той жоўты лісток з грушы.

Паказвае ў акно. У яе словах прабіваюцца ноты дзіцячага свавольства, якое пры іншых умовах і ў іншы момант вылілася б у бурную весялоць. Мікалаі зрывае з грушы і дае Ірынцы жоўты лісток.

Ірышка *(гладзіць сябе па твары лістком і нюхае яго)*. От пахне лісток. Здаецца, як увосень.

Мікалаі. А ўжо ж і восень.

Хартаповіч (дзесьці з двара). Ну, хадзем. (Мікалай хоча ісці.)

Ірынка. Тата, я з табой прайду да рэчкі.

Мікалай. Не, малая, адпачывай сабе.

Ірынка. Дык я толькі да поплава.

Мікалай. Я раней яшчэ туды зайду. (Паказвае кудысьці рукой.)

Ірынка (усхватваецца). Ну то я прайду з табой да кляпоў.

Выходзіць з хаты. Мікалай зікае з акна.

Насця. Ах, малая, пепаслушная... Няхай пройдзе пад кляны, можа апошні раз бацьку бачыць. (Выходзіць з хаты.)

Неўзабаве ў хату ўваходзіць Юзя з поўным збанком у руках. Ставіць збанок на стол, садзіцца і аддыхаецца ад стомы — відна, што яна шпарка ішла або бегла.

Юзя (сама сабе). Дзе ж усе дзеліся, нікога няма?

Зыгмусь (усаджваецца ў акно). Следам за табой гаюся. Крычаў, а ты не чула. (Шпарка ўваходзіць у хату.) Дома я цябе не мог зпайсці нідзе.

Юзя. Я думала, што ты з папамі паехаў.

Зыгмусь. Стары пап пад граніцу пешкам пайшоў. Адзін... Што ты робіш у гэтай хаце адна?

Юзя. Любы мой, дарагі. Паслухай мяне. Ты службу маеш, мы будзем жыць з табою. Нашто нам той фальварак, калі ён дастанецца нам праз чужую кроў і праз чужыя слёзы. Мне страшна.

Зыгмусь. Дык што ты хочаш?

Юзя. Я не пайду за Лямэнта замуж, я толькі за цябе аднаго хачу.

Зыгмусь. У такую мінуту ты так гаворыш? Усё ж ужо зроблена. Гэтая зямля і хата гэтая — ужо наша.

Юзя. Як гэта?

Зыгмусь. Чарноцкі падараваў гэтую зямлю Лямэнту. (Ад радаснай узбуджанасці пацірае рукі.) Адразу. Доўга не думаў. Ён толькі сказаў, каб Лямэнт бярог чыстату гэтай зямлі, каб на ёй ніхто ніколі нячысты не жыў. Добра Лямэнт пастараўся для нас з табой. Так што табе не патрэбна ўжо і падгаварваць яго на гэта. Няхай твая душа будзе спакойная. Толькі адно табе асталася, самае малое, — каб ён адразу на цябе зямлю гэтую перанісаў. А мужыкоў ён згоніць і сам, без твайго ўгавору.

Ю з я. Я на ўсё згодна. Нават на смерць Лямэнта згодна. Толькі — гэтая зямля не дасць мне век спакою ў душы. Любы мой, няўжо табе мала майго кахання, Зыгмусь? *(Глядзіць яму ў вочы.)*

Зыгмусь. Што за гавэнда! *(Злуе.)* З сённяшняга ж дня пачні з ім аб перапісцы на цябе зямлі.

Ю з я. Я гэтага не буду рабіць. Я не хачу паважаць на зямлі, з якой няшчасныя людзі пойдучь у свет жабракамі.

Зыгмусь. Дык тады можаш сабе і не ісці за Лямэнта замуж.

Ю з я. Як я табе ўдзячна, Зыгмусь, што ты, парэшце, на мяне глянуў, а не на Лямэнтава дабро. Я ж сябе для цябе берагла.

Зыгмусь *(у шалёнай злосці)*. Тое, што ты там для мяне берагла, то гэта маё. А рэшта — няхай будзе Лямэнту.

Ю з я. Што я чую? Я табе зусім не патрэбна?

Зыгмусь. Без Лямэнтавага фальварка! Без гэтай зямлі! Дык калі беспасажніца, дык у мяне знойдуцца дзяўчаты па восемнаццаць год, а не трыццаць.

Ю з я *(апанаваная жахам і горам)*. Зыгмусь, не пакідай мяне, забяры мяне ад Лямэнта. Выратуй мяне з гэтага пекла. Ты можаш, ты служыш, ты зарабляеш. Я так цябе кахаю. Не дай мне прапасці. Я гатова самую сябе прынесці ў ахвяру Лямэнту, каб толькі з табою быць пасля шчаслівай.

Зыгмусь *(зменьвае тон)*. Ну, дык чаго ж ты?

Ю з я. Я не магу мець шчасця на чужым горы. Чаму ты такі бессардэчны?

Зыгмусь. Ну, дурная, ну, любая... Ну чаго ты... *(Абнімае Юзю.)* Я зменшу тэрмін. Не праз паўгода, а раней ты аўдавеш.

Ю з я *(у яго абдымках)*. Не, не трэба за Лямэнта, калі кахаеш — так бяры...

Зыгмусь. Ну, дурная, ну, любая...

У дзвярах з'яўляецца Лямэнт з палкаю ў руках. Ён бачыць Юзю ў Зыгмусевых абдымках. У першы момант ён аслупясеў ад печаканага малюнка, шырока расплюшчыўшы вочы. Пасля жудасная ярасць ахапіла яго. Падняўшы палку, ён з крыкам кідаецца наперад, забыўшыся пра ўсё.

Лямэнт. Гадаўка! Сцэрва! Я гляджу, дзе яна. *(Зыгмусь кідаецца ў кут. Юзя адбязгаецца ў другі бок.)*

Што гэта? *(Падступае да Юзі, узняўшы палку. Калоціцца ад гневу.)*

Зыгмусь *(хітра і смела)*. Ну і ўпартая ж ваша Юзя, пане Лямэнт. Ужо з год дамагаюся, каб хоць раз яе пацалаваць — і не ўдаецца. Я да яе, а яна або ўцякае, або пазурамі дзярэцца, як кошка.

Лямэнт *(наварочваецца да Юзі, крычыць)*. Што робіш у гэтай хаце, чаго ты тут?

Зыгмусь. Яна даіла каровы, а я да яе прыбег. Яна паўцёкі, я за ёю. Яна сюды, ад мяне ратуючыся, і я следам. Тут я яе злавіў, а яна да мяне з кулакамі.

Лямэнт *(замахваецца палкай)*. Нешта ты вельмі ахвотна расказваеш пра свае пяўдачы каля яе.

Зыгмусь. Шчырая праўда. Дамагаюся, каб хоць раз яе пацалаваць, і не ўдаецца.

Лямэнт *(тресецца ад рэўнасці і злосці)*. Дык каб гэта было апошні раз. Яна зараз будзе мая жонка.

Зыгмусь. Пане Лямэнт, што чую. Каб жа я гэта ведаў, то і не глянуў бы на яе, шануючы вас. Чаму ж пан Лямэнт мне раней нічога не казаў? О, я зайздросчу вам. Ох, каб мне такая жонка! Ну, то дай бог здароўя. Бог сведка — без злосці і думкі, нічога не ведаў.

Лямэнт. Ну, ідзі там сабе куды трэба.

Зыгмусь. А што ж, калі так... *(Выходзіць.)*

Лямэнт *(да Юзі)*. Ты! *(Узнімае кулак і грукае палкай у падлогу.)*

Юзя *(з крыўдай і гонарам)*. З якой гэта прычыны вы так на мяне? А можа я за вас замуж зусім і не пайду.

Лямэнт. Як-то?

Юзя. Дзе вы ўзялі права на мяне з кулакамі кідацца? Я ніколі гэтага не дазволю.

Лямэнт *(абвяў, яго апанаваў смутак)*. Ты з ім цалавалася?

Юзя. Не. Але каб і цалавалася, то хто мне можа забараніць?

Лямэнт *(з новым выбухам злосці)*. Я. Ты мая жонка... зараз будзеш.

Юзя. А калі я ніколі не буду вашай жонкай?

Лямэнт *(раптам змяніў тон)*. Юзя... Юзечка... Юзя... *(Хане яе за рукі.)* Я цябе азалачу... Ты і не ведаеш, што і зямля гэтая нам прыбавілася... Зганю адсюль мужыкоў і на цябе і зямлю гэтую перапішу... Будзеш, як паці... *(Юзя*

адыходзіцца далей.) Хадзі сюды. Чым ты нездаволеная? Шу, ідзі. Ах, дзікая...

Ю з я. На гэтай зямлі жывуць пяшчасныя людзі. Не трэба іх зганяць.

Л я м э н т *(увайшоў у сваю роль)*. Пяможна. З такой умовай і зямля гэтая мне падаравапа. Самому папу пя-зручна, яму трэба быць ласкавым да людзей. А людзі гэ-тыя тут жыць не павішпы. Праз некалькі дзён або іх тут не будзе, або я буду мець вялікія перыемнасці.

Ю з я. Праз некалькі дзён?

Л я м э н т. Адразу. Мы з табой тут запануем. *(Хоча падысці да яе, і вочы яго ўпалі ў акно.)* Ах, пся косць яго. Ён стаіць тут, гад. Цябе чакае, ці што? Хадзем дадому.

Ю з я. Я следам за вамі пайду. Дайце мне аду-мацца.

Л я м э н т *(глядзіць у акно)*. Стаіць, халера. Ну, каб скоро была дома. Я ж яго ўпяку, пся лытка яго. *(Шпарка выходзіць.)*

Ю з я *(адна)*. Божа мой, божа! На якую дарогу яны мяне павялі! Кахаць аднаго, а ісці замуж за другога. І ру-кі ў крыві будуць. І чужое гора спакою не дасць. І сумлен-не мучыць будзе, і шчасця, значыцца, не будзе. І гэтыя пяшчасныя людзі. Будзь ты проклята, такое жыццё!

Уваходзяць І ры н к а і Н а с ц я. Абедзве ўзбуджаныя і стом-леныя.

І р ы н к а. Тата ж пайшоў не туды, куды казаў. Вы мне казаць не хочаце... Ой, здаецца, долатам у вуха дзяў-буць.

Ю з я. Я табе, Ірынка, прынесла малака. Пі па зда-роўе. Увечары яшчэ прынясу.

Н а с ц я. Дзякую, Юзечка. У цябе добрае сэрца. Ты сама была сіратой. *(Кладзецца на пол.)* Дыхаць цяжка... Пайшоў наш татка... Пайшоў... Бяда вялікая з памі будзе, я гэта чую.

Ю з я *(пасля доўгай паўзы. Глядзіць на Ірынку)*. О, як скоро заснула Ірынка. Спіць ужо. *(Ціха падыходзіць да Насці.)* Насця, я табе скажу, каб ты загадзя ведала: гэтымі днямі вас з хаты прагоняць, з гэтага месца.

Н а с ц я *(узбуджана паднімаецца)*. Гэта, можа, раней было... Не, Мікалай жа пайшоў... Сам Чарноцкі паслаў Мі-калая на такую справу, за якую нас тут пакінуць, не пра-гоняць, чапаць не будуць.

Ю з я. А гэта зробіць Лямэнт, Чарноцкі яму зямлю аддаў. Лямэнт вас выгапіць. *(Пасця задрыжала.)* Я павінна ісці замуж за Лямэнта. *(Падае грудзьмі на стол і плача.)*

Н а с ц я *(пасля жудаснага маўчання)*. Бяда вялікая прыйшла. Гора апапавала... Мікалай павек сышоў... Жыццё канчаецца. Юзя, не пакінь Ірынку ў бядзе вялікай, Ірынку, дачушку... Не пакінь Ірынку... Ірынку... Спіць Ірынка...

Абняможаная лажыцца, бадай-што падае. Юзя стаіць як анямелая.
Запапоўвае вялікае маўчанне.

Заслона

ТРЭЦЯЯ ДЗЕЯ

У кватэры Канстанціна Міхалковіча. Вялікі пакой з шырокім шкляным выхадам на адкрытую веранду, проста перад гледачом у кірунку на захад. Сонца блізка стаіць да захаду, і выхад на веранду ўвесь заліт чырвонымі водсветамі. Неба быццам гарыць, калі само сонца ў момант захаду вогненным шарам праходзіць па неба-схілу і хаваецца за дрэвы і лясы. Тады густыя колеры ператвараюцца ў ціхія водблескі, неба бляднее і цямнее, фарбы яго сплываюць у прастору, і пачынаецца змяркаць. У пакоі стол з букетам палявых кветак, гнутыя крэслы, такая ж канапка пад гарнітур крэслам, піяніна пры сцяпе, і пад ім партрэты Леніна і Сталіна. Масіўная тумба з вазонам. Тэлефон на сцяпе. Валя грае на піяніна, яна ўся ахоплена музыкай і пічога, апроч яе, не заўважае. Яна ў тонкай стракатай светлай сукенцы, у сапдалях на босую пагу. У валасы яе паўтыкана кветак, не дзеля хараства, а дзеля свавольства. З саду на веранду ўваходзіць Канстанцін Міхалковіч і ідзе ў пакой. У дзвярах ён спыніўся і слухае музыку. Гэта моцныя стары, з густымі і сівымі валасамі, зачэсанымі назад. Твар яго ў загары. Калісьці дарагі, цяпер папашаны гарнітур ляжыць на ім вельмі зграбна, хоць, як відаць, сваёй адзежы ён не шмат аддае ўвагі. Пілжак расшпілены, гальштук падняўся з-пад камізэлькі. Ён стаіць моўчкі. Валя скончыла граць і глядзіць кудысьці паверх піяніна, пекалькі разоў, час ад часу, яна бярэ самыя апошнія акорды і прыслухоўваецца да іх. Міхалковіч шпарка пакіроўваецца да Валі. Валя азіраецца на стук яго крокаў, саскочыла са свайго месца і пайшла яму насустрач.

М і х а л к о в і ч *(абнімаючы Валю)*. Ах ты... малая ты мая... З парку чутна... За таполямі ішоў — чуў тваю музыку... *(Падводзіць Валю да піяніна.)* Ты ўжо шосты дзень іграеш, а нават не пацікавілася, на што тут у мяне піяніна стаіць.

В а л я. Можна ты сам іграць умеш?

Міхалковіч. Гэтымі пальцамі? *(Растапырвае пальцы.)* Гэтае піяніна — я яго купіў табе, перад самым тваім прыездам. Калі ты такая здольная да музыкі, дык май на чым вучыцца.

Валя. Дзядунь, любенькі!

Кружыцца навокал яго і цягне яго за сабой. Ён хапіў яе аберуч за плечы і стараецца яе спыніць. Яна рагоча і вырываецца ад яго.

Міхалковіч. Пусці. Пстрыкун! *(Яна адбягаецца ад яго і не можа ўстаяць на адным месцы — ёй хочацца кружыцца, бегаць. Міхалковіч садзіцца.)* Ну, хадзі сюды, пстрыкун. Ну, ідзі! *(Валя падыходзіць, ён трымае яе за руку.)* Ты ж у мяне адна-адзіная... унучка... Уцеха мае старасці.

Валя *(дзяцініцца)*. А мяне адну пакідаеш на цэлы дзень.

Міхалковіч. Ты ж гаспадыня. Хіба цябе пільнаваць трэба.

Валя. Вядома, што гаспадыня. Бачыш, як усюды чыста. Падлогу вымыла, пыл адусюль выцерла... Ой... *(Рагоча.)* Я ў абору хадзіла... *(Не можа гаварыць, рагоча.)*

Міхалковіч. Ну, што там у абору было такое?

Валя. Я карову даіла.

Міхалковіч. Ну...

Валя. Як толькі пачала даіць, дык карова азірнулася і ўбачыла, што гэта я, і як дасць нагамі ў вядро...

Міхалковіч *(перабівае)*. А вядро як пабяжыць ды як закрычыць.

Валя. Няпраўда... А даярка як пабяжыць ды як закрычыць.

Міхалковіч. Ну, я ж і кажу, што і бегалі, і крычалі.

Валя *(надзьмулася, але так і відно, што ёй хочацца зарагатаць)*. Не буду расказваць.

Міхалковіч *(стараецца надаць як мага больш свайму голасу жаху)*. Чаму?..

Валя. Ты заўсёды мяне абсмейваеш.

Міхалковіч *(упрошвае са смехам)*. Ну, расказвай, ну, расказвай.

Валя. А дзе ты быў цэлы дзень, што я цябе знайсці не магла?

Міхалковіч. Запыталася б і знайшла б мяне.

Валя. Не мела я ахвоты бегчы за пяць кіламетраў у поле.

Міхалковіч. За якія табе пяць. За садам, па той бок мастка.

Валя. А што ты там рабіў? У канторы цябе цяма і цяма. Я два разы прыходзіла.

Міхалковіч. На дарозе правілі сансаваны трактар.

Валя. Ты сам правіў?

Міхалковіч. Правіў механік, а я глядзеў.

Валя. Механік правіць, а ён глядзіць. От работнік!

Міхалковіч. Я хацеў навучыцца, што рабіць, калі па дарозе трактар стане...

Валя. Навучыўся?

Міхалковіч. Не яшчэ.

Валя. Дык гэтак ты і вучыўся. Пра нешта іншае думаў.

Міхалковіч. Праўда. Я табе яшчэ букет ірваў.

Валя (*жартаўлівым тонам*). Шу?

Міхалковіч (*разводзіць рукамі*). О такі букет. А кветкі якія: лебяды, чартапалох, драсён, трыпутнік, лопух, леташні быльнік і шаснаццаць каліў крапівы.

Валя. Хацела б я паглядзець, як бы ты ішоў з такім букетам. Эх, ідзе сабе важна, букет трымае... (*Маршыруе па пакоі, наказвае, як ён нёс бы букет.*)

Міхалковіч. Не ўдалося той букет прынесці.

Валя (*хоча выразіць голасам страх, ледзь стрымліваецца, каб не зарагатаць*). Чаму?..

Міхалковіч. Паклаў той букет пры дарозе, а прыйшла карова, языком як лізце, дык ад твайго букета і следу не асталася. От толькі ў каровы з рота вырваў. (*Дастае з кішэні пучок сініх і чырвоных кветак.*)

Валя (*хапае кветкі, скача па пакоі*). А трактар як пабяжыць ды як закрычыць... Як тое вядро...

Міхалковіч. Не, упучка, уся бяда ў тым, што трактар і не закрычаў і не пабег, а астаўся стаяць на месцы.

Валя (*бачыць, што ў яго голасе менш жартаўлівасці, і сама сталее*). Дык што ж будзеш рабіць?

Міхалковіч. Ну, што ж рабіць? Правіць, пакуль не пабаіцца і не закрычыць.

Валя. Ой, дзядунь!

Міхалковіч. Ну, што яшчэ, пстрыкуп?

В а л я. Сёння, як каровы далі, дык от цёткі гаварылі пра цябе.

М і х а л к о в і ч. Што ж яны гаварылі?

В а л я. Гаварылі, што ты хацеў Чарноцкага папа злавіць, калі ён у Варшаву ўцякаў.

М і х а л к о в і ч. А ў нас усё жыццё з ім было так: то я яго лавіў, то ён мяне, то ён мяне біў, то я яго. Тут пенадалёку ў лесе ёсць зямлянка, дзе год дваццаць таму назад я хаваўся ад яго. Туды да мяне прыходзілі людзі, і к канцу зімы ў нас быў вялікі партызанскі атрад.

В а л я. Пакажы мне тую зямлянку.

М і х а л к о в і ч. Пакажу.

В а л я. А дзе цяпер той Чарноцкі пап?

М і х а л к о в і ч. А яго ўжо, папэўна, і жывога на свеце даўно няма.

В а л я. Дзядуць! Давай сёння ўвечары ты мне будзеш расказваць пра партызанаў і тую зямлянку... І пра вайну... Толькі каб доўга расказваў.

М і х а л к о в і ч. Э, не, унучка. Я зараз пайду адпачну, а пасля пайду ў кантору гаварыць па тэлефоне з раёнам, а пасля з Мінскам.

В а л я. Дык я цябе буду чакаць.

М і х а л к о в і ч. А спаць калі ты будзеш? Я прыйду не рапей гадзіны ночы.

В а л я (*штучна напускае на сябе сумнае незадавальненне*). Ты мала мне расказваеш... і мала са мной бываеш...

М і х а л к о в і ч (*гладзіць Валю па галаве*). Я ўсё азіраўся сёння на дарогу — можа, думаю, мільгаціць дзе палеткам твая гэтая сукенка... Ты ж не ходзіш, а ўсё бегаеш.

В а л я (*прытуліўшыся да Міхалковіча*). Дзядуць, я табе яшчэ заграю.

М і х а л к о в і ч. Твой бацька і твайго бацькі брат Мікалай таксама ў маленстве былі здольныя да музыкі. Яны самі навучыліся былі рабіць з дзерава дудкі і гралі на іх.

В а л я. А мой тата расказваў, што тая хата, дзе вы некалі жылі, калі ён быў малы, цяпер у Польшчы.

М і х а л к о в і ч. Гэта маё гора, унучка. Твайго таты брат, Мікалай, таксама там. Часам, калі я гляджу на цябе, мне здаецца, што стаіць попеч цябе нейкае другое дзіця — няшчаснае, змучанае, і калі ты граеш, я адчуваю гэта больш, як калі.

В а л я. А цяпер?

Міхалковіч. Мне здаецца, што стаіць побач цябе хлопчык Мікалай, Міколка, такі, якім ён астаўся ў маёй памяці з таго часу, калі я служыў парабкам.

Валя. А чаму ты пра тату так не думаеш?

Міхалковіч. Твой бацька ўвесь час жыў са мною. Цяпер ён важны і шчаслівы чалавек. А Мікалай з малых год быў аратым у папа Чарноцкага. Я яго памятаю толькі малога і няшчаснага. Калі пасля вайны я вярнуўся быў сюды — грапіца ўжо адмуравала яго ад мяне. І я выехаў быў адсюль далёка. З таго часу ніякага слыху. Ці жывы ён, і што з ім, і з кім ён жыве, і як. І хто ў яго ёсць з блізкіх яго? У шчасці і радасці да самай смерці тужыць буду... Ты ж у мяне адна, мая ўпучка... Ясным надвор'ем я тую хату бачу простым вокам.

Валя. Пакажы мне тую хату.

Міхалковіч *(становіцца ў выхадзе на веранду. Валя стаіць пры ім, трымаючы яго абаруч пад руку)*. Унь, бачыш тры вялікія дрэвы. Блішчаць ад сонца. *(Паказвае направа цераз веранду.)*

Валя *(углядаецца)*. Бачу.

Міхалковіч. Дык яшчэ правей хата. Унь, бачыш бляск. Гэта, мусіць, сонца ад шыб адсвечвае.

Валя. Бляск бачу. А хата там?

Міхалковіч. Там. Я пад тым адзінокім дрэвам часта некалі адпачываў пасля работы, і малецькі Міколка ў мяне на руках сядзеў. Я цяпер цалаваў бы кару па тым дрэве.

Валя. Не відна хаты. *(Раптам падскочыла, убігла на сярэдзіну пакоя.)* Бацька пакінуў свой бінокль. *(Выбягае праз бакавыя дзверы ў памежны пакой і неўзабаве варочаецца назад з біноклем. Наводзіць бінокль. Глядзіць.)* Не бачу. *(Дае Міхалковічу бінокль.)* Знайдзі сам і скажы, куды глядзець.

Міхалковіч *(углядаецца праз бінокль)*. Адзіпокае дрэва, як жывое, перад вачыма. Унь і камсень вялікі на месцы пры дарозе. І хата. Сонца свеціць проста ў вокны. Людзі ходзяць. Многа людзей з хаты выходзіць. Ідуць некуды, пешта нясуць...

Раптам Міхалковіч уздрыгануўся. Рука з біноклем упала ўпіз, неяк бездапаможна ён азірнуўся, пасля рэзкім рухам ускінуў руку з біноклем зноў да вачэй, і зноў так жа рука яго ўпала ўпіз.

Валя. Што гэта ты неяк? *(Міхалковіч зноў глядзіць у бінокль і зноў апускае руку.)* Дай, дай мне, я пагляджу.

(Вырывае з яго рук бінокль і глядзіць сама.) Гэта з хаты тыя людзі выйшлі?

Міхалковіч. З хаты.

Валя. А што гэта яны нясуць? Чаму гэта яны нясуць паперадзе крыж?

Міхалковіч (адказвае не адразу. Поўны трыкогі, ён маўчыць, нібы ён гэта хоча перачакаць раптоўны боль у сабе. Пасля ён пераводзіць вочы на Валю). У той хаце пехта памёр. Хаваюць некага ў той хаце...

Ён абпімае адной рукою Валю і прыгортвае яе да сябе. Раптам ён выхватвае з яе рук бінокль і праз яго прыпадае вачыма і ўсёй постацю да далечыні перад ім. Рух гэты яго падобен на тое, быццам ён кінуўся на свой ці на чый ратунак. Гэта толькі адзін момант. Ён кладзе бінокль на край веранды. Валя забірае яго і сама глядзіць. Міхалковіч шпарка ўваходзіць у пакой.

Міхалковіч. Мікалай, сынку мой, што яны з табой зрабілі... Я ж нядаўна быў у Крамлі. Я ж нядаўна бачыў Сталіна. Чаму я не сказаў Сталіну — ратуй, бацька родны, майго хлопчыка Міколку!

Не знаходзіць сабе месца і позы. Валя доўга глядзіць па верандзе ў бінокль. У гэты час на самым небасхіле, насустрач выхаду па веранду, паказваецца вогненны шар сонца і хутка заходзіць і знікае. Згушчаецца вячэрні змрок. На небе запальваюцца зоры. Міхалковіч шпарка рушыў з пакой праз веранду ў сад.

Валя. Дзядунь, куды ты?

Міхалковіч. На граціцу. Можна там на заставе бліжэй бачылі. Можна хоць здагадацца можна, каго хаваюць.

Валя. І я з табой пайду.

Абое спікаюць у глыбіні саду. Нейкі час сцэна пустая. Пасля каля веранды з'яўляюцца Мікалай і Хартановіч.

Хартановіч. Прыйшлі. Тут жыве твой бацька. Проста ў дзверы ідзі.

Мікалай. А ты?

Хартановіч. А я? Ты ж сам ведаеш.

Мікалай. Што я ведаю?

Хартановіч. К бацьку ідзі. Што ў цябе, сэрца каменнае? Абнімі яго, як сын. Год жа дваццаць пяць яго не бачыў. Ты ж да яго, як з таго свету прыйшоў.

Мікалай (сурова). Мне ж наліць трэба ісці.

Хартановіч. Дык я ж табе кажу — пічога табе наліць не трэба. Не пэчкай рук. На што ты сам будзеш роднаму бацьку рабіць бяду такую?

Мікалай *(не разумеючы)*. Значыцца, не трэба нічога рабіць, што сказаў Чарпоцкі?

Хартаповіч. Ц-ц-ц-ці-ха... Не ўспамінай тут гэтага прозвішча. Ідзі з бацькам вітайся. І сабе тут будзь. Не думай ні аб чым. Спакойна сядзі ў бацькі.

Мікалай. А ты пойдзеш паліць?

Хартаповіч. Я... *(Маўчыць.)*

Мікалай. Хадзем удвух к майму бацьку. Як чалавек ідзі.

Хартаповіч. Вар'ят шалёны, што ты гаворыш?

Мікалай. Хадзем.

Хартаповіч *(адыходзячыся ў сад)*. Ён звар'яцеў. *(Адыходзіцца яшчэ ў глыб саду.)*

Мікалай *(хапае яго за адзезу)*. Стой, не ідзі. *(Бадай-што сілком прыцягнуў Хартаповіча назад да самай веранды.)*

Хартаповіч. Што ты робіш? Ты забываешся, адкуль мы прыйшлі.

Мікалай. Ты пойдзеш паліць. Ці ты спаліш, ці я — гэта на пагібель майму бацьку.

Хартаповіч. На якую пагібель! Тут будзь! *(Страціў цярпліваець, баяліва азіраецца, зноў адыходзіць у сад.)*

Мікалай. Стой!

Хартаповіч *(апанаваны жахам)*. Не крычы!

Мікалай *(кідаецца следам за Хартаповічам)*. Буду крычаць, калі пойдзеш. *(Цягне Хартаповіча назад к верандзе.)*

Хартаповіч. Што ты хочаш рабіць?

Мікалай. Ты хочаш людзей губіць і майго бацьку.

Хартаповіч *(моцным шэптам, грозна)*. Ідзі да свайго бацькі! Ну!

Мікалай. Ты ідзі наперадзе, а я за табой пайду. *(Хапае Хартаповіча за плечы.)*

Хартаповіч. Ідзі! *(Выхватвае з кішэні нож.)*

Мікалай. Дык ты вось як! *(Абхватвае Хартаповіча аберуч і, перамагаючы яго супраціўленне, бадай-што ўносіць, уніхвае яго праз веранду ў пакой.)*

Хартаповіч *(шэптам)*. Пусці, дурань! Сам сваю сям'ю губіш. Калі не будзе зроблена, там тваёй сям'і... От бачыш, я табе добра хачу, а ты...

Мікалай. Ты мне добра хочаш! Тут будзеш!

Хартаповіч *(вырываючыся з Мікалаевых рук)*.

Дай дарогу. Закалю, як сабаку. (*Наступае на Мікалая.*)
Мікалай (*ён загарадзіў сабой выхад на веранду.*)
Чакай! (*Шпарка азіраецца ў бакі, быццам чагосьці шукаючы.*)

Харталовіч кідаецца к выхаду, паставіўшы на Мікалая нож. Мікалай, не пакідаючы выхада, кінуўся ўлева і працягнуў рукой халіў тумбу з-пад вазона. Вазон з грукатам бразнуўся на падлогу. Харталовіч уздрыгануўся і рынуўся бліжэй да Мікалая. Яшчэ секунда,— Харталовіч усадзіць нож у грудзі Мікалаю. Мікалай з усяго размаху апусціў тумбу на галаву Харталовіча. Харталовіч падае і застывае на месцы. Мікалай, знясілены і ахоплены жахам, адбегнецца назад да выхада на веранду, растапырвае рукі па ўвесь выхад, быццам загараджвае яго сабою, і стаіць, як застылы, перухомым позіркам бачачы адтуль Харталовіча ў вачэрнім змроку. Праходзяць мінуты, змрок згушчаецца, хутка робіцца цёмна. Мікалай адыходзіць к сцяпе. У садзе чуюцца галасы Валі і Міхалковіча.

Валя. Гэта ўжо на тым беразе малюсенькай рэчкі і Польшча?

Міхалковіч (*сурова*). Польшча.

Валя. А чаму гэта яны крыж пяслі наперадзе?

Міхалковіч (*відна, што ён не разабраў ці не зразумеў, што кажа Валя, бо пачаў гаварыць тады, калі яна яшчэ не скончыла*). Я табе не раз казаў — не прывыкай абыходзіцца з светам і людзьмі, як з цацкамі. (*Здаецца, ён сам не заўважае сваіх слоў.*)

Уваходзяць у пакой. Мікалаеў сілуэт вырысоўваецца на фоне белай сцяны.

Валя. Дзядунь, ну чаго ты так?

Міхалковіч. Я павішч аледзянець, каб не бачыць і не думаць.

Валя. Дзядунь, мала што з той хаты труну выпасілі. Можна там дзядзька Мікалай і не жыве ў той хаце!

Мікалай, які дагэтуль стаў пры сцяпе ціха, зрабіў раптоўны рух на сярэдзіну пакоя.

Валя. Дзядунь, тут пехта ходзіць.

Мікалай (*бадай-што адначасна з Валей*). Гэта Ірынка памерла, калі з тае хаты труну пакеслі.

Міхалковіч. Хто тут? (*Кінуўся да выхада на веранду і загарадзіў яго сабой. Валя з ім разам.*) Валя, святло ўключы, зараз жа!

Валя. Баюся ісці.

Міхалковіч. Хто тут? Валя, святло!

Моцна тупаючы нагамі, Валя пабегла да супрацьлеглай сцяпы, у момант уключыла святло і так жа шумпа і шпарка падбегла назад да Міхалковіча. Пакой заліўся яркім святлом. Мікалаі стаіць пасярод пакоя. Міхалковіч насупроць яго, паставіўшы на яго наган. Міхалковіч бачыць перад сабою абарванага, аброслага, учарнелага чалавека.

Міхалковіч. Хто ты? Што за чалавек?

І раптам рука Міхалковіча задрыжала і ўпала ўніз, і ўвесь ён сагнуўся, асунуўся ў момант вока і, апапованы радасцю, здзіўленнем і жахам, застыў на месцы. Але ў наступны момант парыў радасці перавысіў усё ў душы Міхалковіча. Ён гатоў кінуцца да Мікалая, Мікалаі гатоў кінуцца да яго.

Валя (*нечаканы крык*). Ай! Чалавек на падлозе ляжыць. (*Хапаецца за Міхалковіча і трымаецца за яго.*)

Глыбокае маўчанне цягнецца некалькі мінут. Раптам Хартановіч заварушыўся і застагнаў.

Хартановіч (*хрыпіць, ледзьве адцягвае голас*). Ён хацеў тут спаліць усё, а я не даваў, і ён забіў мяне... Я яго загнаў сюды... Я тутэйшы чалавек... Дакументы ў кішэпі... А ён шпіён... з Польшчы прыйшоў... (*Змоўк.*)

Мікалаі выпростаецца, з яго зыходзіць разгубленасць, і так ён стаіць у рашучай позе, з суровым выглядам.

Мікалаі. Я думаў — у мяне будзе першая за ўсё маё жыццё мінута вялікага шчасця і радасці — спатканне з бацькам. Але, бачу, радасць на свеце даецца вельмі цяжка. Мне трэба яшчэ дадумацца, як паказаць перад табою сваю чыстую душу. Я не даў яму губіць і цябе, і тутэйшых людзей. Гэта ён ішоў паліць вас. (*Паказвае на Хартановіча.*) Як добра, што я забіў яго. Як я шкадую, што пакінуў яшчэ жывога большую гадзіну — Чарноцкага.

Міхалковіч. Каго?

Мікалаі. Чарноцкага. Ён ведае, што ты тут жынеш у яго доме. Ён выгнаў мяне сюды, каб я згубіў цябе навек. А калі я не згублю цябе — дык ён згубіць там Ірынку. Ёсць там Ірынка, твая ўпучка. Ратуй яе ад гібелі. Я пакінуў яе хворую і ў Чарноцкага руках. Такое дзіця... (*Глядзіць на Валю.*) Як гэта... (*Ён здзівіўся вялікаму Валінаму падабенству да Ірынкі.*) Чыя ты? Я мог бы падумаць, што ты Ірынка. Твар. Вочы. І пастава... Што я гавару... Не гэта трэба гаварыць... Божа мой, божа мой...

В а л я. Дык гэта, можа, вы Мікалай. Мой бацька — гэта ваш брат.

М і к а л а й. Ты Валодзева дачка... Была ў цябе сястрычка Ірышка...

В а л я. А дзе яна цяпер?

М і к а л а й. Вы бачылі, як з тае хаты труну вынеслі... Не трэба маёй цяпер Ірышцы піякага ратунку... Што ж я стаю... Чаму я валасоў на сабе не рву... *(Робіць крок да Міхалковіча.)* Там суседзі мае асталіся з няшчаснымі дзецьмі. Ад вёскі да вёскі дарогі. Усюды людзей мпога, усюды бяды і гора поўна... Хіба з дубінай я цяпер пайшоў бы туды.

М і х а л к о в і ч. Мікалай... Сын мой... Які ты... Што япы з табой зрабілі... *(Стаіць, прыпаўшы плячыма да сцяны, як умураваны ў яе.)* Мікалай... Падыдзі да мяне бліжэй...

Міхалковіч робіць крок да Мікалая, Мікалай робіць крок да Міхалковіча. Так стаяць перухома, імкнучыся душой і сэрцам адзін да аднаго. Хартаповіч заварушыўся і сеў. Усе паварочваюцца да яго.

Заслона

ЧАЦВЁРТАЯ ДЗЕЯ

У хаце Мікалая Міхалковіча. Ноч. Цёмпа. Знадворку чуеця голас Л я м э н т а.

Л я м э н т *(на двары)*. Юзя... Юзя... *(Уваходзіць у хату, запальвае электрычны ліхтарык, абводзіць ім сцены і куткі.)* Юзя! *(Ліхтарык асвятляе лямпачку на акне.)* Лямэнт тушыць ліхтарык, чыркае запалкай і запальвае лямпачку. *(Азіраецца на хаце.)* І тут няма яе. А божа мой, божа мой.

У хаце пануе разруха і непарадак. Усё параскідана і зрушана з свайго месца. Пасцель на палу зграмаджана ў кучу, на падлозе валяюцца рэчы, стол пераважана месцы, тапчан, на якім у другой дзеі спала Ірышка, стаіць голы, без пасцелі, пасярод хаты. Адна фортка ў акне знята з крукоў і стаіць з пабітым шклом пры сцяне. Груша на двары пад акном бадай-што ўжо голая: апошнія зжаўцелае лісце яе ападае ціха і бесперастанку. Лямпачка на акне асвятляе групу. За хатаю спяваюць пеўні. З пала да самай падлогі звешваюцца лахманы. Частка іх ляжыць на падлозе. Лямэнт пастападарску аглядае хату, надыходзіць да акна, бярэ з падлогі знятую фортку і падзявае яе на крукі.

Л я м э п т. Гм... Нехта ўжо і шкло высадзіў... (Адыходзіцца на сярэдзіну хаты, садзіцца на тапчан.) Божа ласкавы, прымі плач крываваы. Што гэта будзе, што гэта робіцца? Вайна лютая, жорсткая. З Варшавы ўсе сюды ўцякаюць, у наш ціхі куток. Дзякуй богу, што я тут жыву. Божа, выратуй айчызну! (Адыходзіць да кучы лахманаў, разварушвае іх палкай. Застукалі дзверы ў сенцах. Лямэнт падняў галаву.) От, яна ідзе. Знайшла сабе тут прыпынак, са мною сварачыся... Халера. А можа, гэта да яе сюды Зыгмусь з'яўляецца? Але ж больш за месяц не відно яго ўжо... Ну, дзе ж яна?..

Нецярпліва робіць крок да дзвярэй і спыняецца, прыслухоўваючыся. Ціха адчыняюцца дзверы, і на парозе з'яўляецца Грыпка.
Цераз плячо яе вісіць торба.

Грыпка (адчыняючы дзверы). Юзя... (Убачыла Лямэнта, збянтэжылася і змоўкла.)

Лямэнт (здзіўлена, перажываючы непрыемнасць). Гэта ты... Вярнулася...

Грыпка (нясмела). Я толькі... Не, я зноў пайду.

Лямэнт. А чаго ты прыйшла?

Грыпка (памаўчайшы). Холадна. Я прыйшла цяплей адзецца.

Баязліва паглядаючы на Лямэнта, падыходзіць да кучы лахманаў, дастае адтуль нейкі кароткі ватовы кафтан, адзяе на сябе, закасвае непамерна даўгія на яе рукавы, адзяе торбу паверх кафтана.

Усё гэта яна робіць у глыбокім і панурым маўчанні і паволі.

Лямэнт. А чаму ты адразу не адзелася як мае быць?

Грыпка. Тады яшчэ было цёпла.

Лямэнт (злосна). Дык гэта ты адразу намерылася далёка ад хаты не адыходзіць?

Грыпка. Я зараз пайду.

Лямэнт. Я гэтую хату раскідаць буду.

Грыпка (з найўнай баязлівасцю). Добра.

Лямэнт. Пяхай табе бог дасць усё шчасліва.

Грыпка спынілася непадалёку ад дзвярэй. Лямэнт стаіць перад ёю.

Грыпка. Дзе мой тата?

Лямэнт. А ты не ведася, дзе твой тата?

Грыпка. Не.

Лямэнт. Дык адкуль жа я ведаю?

Грыпка пешта хоча сказаць і доўга не адважваецца.

Ірынка. Мама, калі ўмірала, сказала мне, што гэта вы згубілі нас навек і майго тату.

Лямэнт (трывожна ўздрыгануўся, як ад раптоўнага ўдару). Я згубіў вас? І твайго тату?

Ірынка (баязліва, задам, адышлася к самому парогу). Вы і той пап Чарцоцкі. (Шпарка хапаеца за клямку дзвярэй і адчыняе іх. Глядзіць Лямэнту ў вочы. Адчуваючы, што яна самае важнае ўжо асмелілася сказаць, яна павышае голас да самых высокіх нот і перамагае сваю перашучасць дасказаць усё да канца.) Мама сказала, каб я не баялася вам сказаць. І што калі я вырасту, каб піколі не даравала і за тату, і за яе, і за сябе каб не даравала... І мама тады памерла.

Вочы яе пачырванелі, твар гарыць адчаем і страхам. Яна шпарка пайшла з хаты.

Лямэнт. Стой, пачакай! (Ён ханіў з акна лямпачку, падбег да дзвярэй і свеціць у сенцы.) Дарэмна твая мама казалася так. А колькі год вы тут жылі, не маючы на гэта права? (Баіцца, і ад вялікага страху, быццам чакаючы немінучага ўдару, ён уцягнуў галаву ў плечы, асцярожна азірнуўся па хаце.) Чакай! (Палез у кішэню.) На табе злоты, вазьмі. (Працягвае грошы ў цемень сянец, крычыць.) Бяры, калі даю. Жаба. (Аддаў грошы кудысьці ў цемень. У сенцах бразнулі дзверы.) Пайшла, дзякуй богу! (Шпарка ставіць лямпачку на тапчан, кідаеца да набітага акна, адчыняе, высаджваеца на двор.) На Нясвіжскую дарогу ідзі, там часта людзі ходзяць, прасіся, каб хто падвёз. (Перавешваеца ў акне ўправа, вісіць у акне бокам, доўга ўглядаючыся ў цемень, пасля адыходзіцца ад акна. Стаіць.) Як камепь з душы! (Маўчыць.) Дай божа, каб усё добра было. (Адыходзіць да дзвярэй, трывожна прыслухоўваеца, адыходзіць, садзіцца на тапчан.) Божа мой, божа мой, выра- туй айчызну! (Застукалі дзверы ў сенцах. Лямэнт падняў галаву.) Вярпулася! Ах ты, ліхая гадзіна! (Глядзіць на дзверы і слухае.) Ніяк з хаты не выбавіць!

Ціха ўваходзіць Юзя са збанком у руках. Ubачыўшы Лямэнта, яна збяптэжылася і нясмела паставіла збанок у кут на падлогу. Лямэнт глядзіць на яе ўедлівым позіркам, і па меры таго як цягнецца маўчаць, яна смялее і становіцца перад ім у рашучую позу.

Лямэнт таксама стаіць перад ёй у рашучай позе.

Лямэнт (пастукаў палкай у збанок). Пяма яе...

Ю з я. Нават сярод почвы вы яе выгапяеце з хаты.

Л я м э н т. Я не маю права не рабіць гэтага. Я службовы чалавек. Гэта такая сям'я.

Ю з я. Дзе ж такая сям'я? Няма ўжо сям'і. Асталося адно пяшчаснае дзіця.

Л я м э н т (*ён убачыў, што сказаў глупства і што варта было б саўладаць са сваім гневам*). Тут жа я ўсё перабудоўваць буду, трэба рабіць гаспадарку, даваць лад зямлі.

Ю з я. У вас няма чалавечага сэрца.

Л я м э н т. Хіба я забараняў табе пасіць ёй малако і карміць яе? Хіба я не даў ёй грошай на дарогу?.. (*Раптам адумаўся*.) Чакай, а адкуль гэта ты ведала, што яна сёння вершца?

Ю з я (*з пагардай да Лямэнта*). Ведала.

Л я м э н т. Чаму гэта?

Ю з я. Таму, што я хачу ўзяць яе сабе за дачку.

Л я м э н т (*здзівіўся, змоўк, задумаўся, надаў сваім словам тон просьбы*). Дык гэта мне ж прыйдзеца быць яе айчымам?

Ю з я. Няўжо вы яшчэ і дагэтуль думаеце, што я пайду за вас замуж? Ніколі я за вас не хацела ісці.

Л я м э н т (*як звер*). Дык ты гэта са мной так сабе, як з цацкай, хацела гуляць?

Ю з я. Ой, якая цацка! Ну, проста лялька!

Л я м э н т (*страшэнна зняважаны, калоціцца, ледзьве стрымліваеца, каб не ўдарыць Юзю палкай*). Што б там ні было, а зямля гэта мая. Няшчасная служанка, хамка! Ты яшчэ будзеш думаць аба мне многа.

Ю з я. Я не буду пра вас думаць. Вы страшны, бес-сардэчны. Вы ж не чалавек!

Л я м э н т. Гэта ўсё з-за гэтае малое?

Ю з я. З-за каго б там пі было.

Л я м э н т. То можа з-за Зыгмуса?

Ю з я. Старая вы трухліна.

Л я м э н т (*абвяў, апусціў рукі. Гаворыць, быццам просіць*). Што табе гэты Зыгмусь? Ён табе не дасць дабра. Ён цябе высушыць. Ён цябе ашукае. Ён голы, у яго нічога за душой няма. Ён распуснік. Ён цябе нават і замуж не возьме. Гэта ён так сабе.

Ю з я. Ён такі самы гад, як і вы.

Л я м э н т (*быццам навесялеў нават*). Я табе дарую ўсе гэтыя твае словы... Юзя... Ты ж бачыш, які час па-

стаў. Хто яго ведае, што можа быць. Калі айчызне суджана загінуць... *(Уздыхае, дастае хустачку, адварочваецца ад Юзі, выцірае вочы. Увесь згорбіўся, сціснуўся, стаў як зусім немагушчы стары.)* Тады прыйдзеца ціха жыць на зямлі... Цяпер ужо цэлы фальварак будзе. Фармальная паперка на гэтую зямлю ад Чарноцкага прыме... Юзя, з табою ў мяне душа лягчэйшая заўсёды будзе... Ты ў мяне панаваць будзеш... Ты да мяне стала, як чужая. Ты ўжо пават і гаварыць не даешся. Чаму гэта?.. Не адыходзь ад мяне. Ну добра. Я гэтай малой дам сто злотых, з такімі грашыма яна не прападзе на свеце.

Юзя. Я за вас замуж не пайду. І яе ад сябе не пушчу.

Лямэнт *(павышае тон)*. Пусціш!

Юзя. Не.

Лямэнт *(крычыць)*. Пусціш!

Юзя. Вы ўжо даволі паказалі, што вы за чалавек. Ці ваша просьба, ці ваш крык — для мяне ўсё роўна.

Лямэнт. Каяцца будзеш, наймічка! *(Рэзка павярнуўся і з гордым выглядам выйшаў з хаты.)*

Юзя садзіцца на тапчан і сядзіць нейкі час моўчкі. Вельмі ціха, быццам крадучыся, уваходзіць у хату Ірынка. Ubачыла Юзю, і радасная ўсмешка засвяцілася на яе твары. Юзя шпарка ўсхапілася са свайго месца і ступіла крокаў два насустрач Ірынцы.

Юзя. Я думала, у які бок ісці цябе шукаць.

Ірынка. Ён ужо ведае, што я далёка не адыходжуся ад хаты. Я думала, што гэта ты тут была.

Юзя. Ён цябе выгнаў адразу?

Ірынка. Я вярнулася ўжо даўно і стаяла за вуглом, чакала, пакуль Лямэнт з хаты выйдзе. Мне было відна, як ты ў хату ўвайшла. А на дарозе ціха, ціха. Дык яшчэ горш страшна. Толькі к Лямэнту аўтамабіль паехаў.

Юзя *(захвалявалася)*. Калі?

Ірынка. Калі я назад варочалася. *(Юзя садзіцца на тапчан і маўчыць.)* Чаго ты, Юзя, так... спалохалася?

Юзя. Гэты аўтамабіль заўсёды прывозіць няшчасце.

Ірынка. Які ж гэта аўтамабіль? *(Садзіцца побач Юзі і прыхінаецца да яе.)*

Юзя. Што ж нам рабіць цяпер з табою, Ірынка? Доўга моўчкі сядзяць адна пры адной. Зыгмусь знадворку ўсаджвае руку праз выбітую шыбу і адчыняе акно, заглядвае ў хату.

Зыгмусь. Ты тут? *(Знік з акна.)*

Ірынка. Ён на мяне зноў будзе крычаць, што я тут.

Юзя. І ён крычаў?

Ірынка. Я яго баюся. Я пабуду ў сепцах. (*Шпарка выбягае ў сенцы.*)

Уваходзіць Зыгмусь. Ён пачынае пезадаволены і ўстрывожаны. Боты яго ў гразі, плашч знізу мокры. Ён садзіцца далёка ад Юзі і глядзіць сабе пад ногі.

Зыгмусь (*стараецца гаварыць спакойна*). Ну, я прыехаў. Чаму ж не кідаешся мне насустрач? (*Маўчанне.*) Што сталася? Чаму Лямэнт сам сказаў мне, дзе ты, і нават не памкнуўся бегчы следам глядзець, што я буду з табой рабіць? (*Доўга маўчаць абое.*) Я цэлы месяц быў у службовых раз'ездах і не мог прыехаць да цябе. Я быў упэўнен, што за гэты час ты ўжо ўсё зрабіла. Я думаў, што ты Лямэнтава жонка, і ўжо ўсё на цябе перапісана. (*Павышае голас.*) Што ты зрабіла? Ты мяне згубіла навек.

Юзя. Ты звар'яцеў? Як гэта я цябе згубіла навек?

Зыгмусь. Ты ж бачыш, што Польшча гіне. За гэты печаканы месяц гэтулькі нарабілася, што каб за дзень да пачатку гэтага ўсяго хто сказаў мне, што так будзе, дык я таму вочы выдраў бы. (*Зніжае тон, стараецца гаварыць ціха і спакойна.*) Ты, мусіць, не ведаеш усяго таго, што робіцца? Ты ведаеш, каго я толькі што прывёз сюды? Я сюды прывёз самога Чарноцкага. Сядзіць цяпер у Лямэнта, не ведаючы, што рабіць.

Юзя (*машынальна, у бяздум'і*). Чаго ж ён зноў сюды прыехаў?

Зыгмусь. А чаго ўсе з Варшавы сюды прыперліся? Ад немца ўцякаюць. Вось што робіцца, а ты ўсю справу загубіла.

Юзя. Якую справу?

Зыгмусь (*ускінеў*). Не прыкідвайся такой просенькай. (*Стараецца знізіць тон, але гэта яму мала ўдаецца.*) Мне выпала шчасце, і табе разам са мною. Быў бы ў нас фальварак, тут, о, на гэтым месцы. Польшча прападзе, ну і чорт яе бяры разам з маёй службай, раз у мяне быў бы фальварак. Гэта была б законная ўласнасць, абфармаленая паперамі п'ябожчыка Лямэнта табе, удаве. Ты была б шчаслівая. Ты ж мяне любіш... Чаму не пайшла замуж за Лямэнта? Ты разбурыла маё шчасце. Калі і сюды дойдзе немец, я на сваёй уласнасці

жыў бы, як прыватная асоба. Цяпер я павінен галаву ламаць, што будзе, калі ляснецца Польшча. А так, дык я і вухам не шмапаў бы... Мне на цябе глядзець праціўна.

Юзя (*гнеўна*). Я ўжо даўно бачу, што ты мяне зусім не любіш. Табе патрэбна толькі Лямэнтава дабро.

Зыгмусь. Я цябе любіў бы.

Юзя. Пакуль не ўгроб бы сабе ў рукі Лямэнтаў фальварак. От на што я табе была патрэбна.

Зыгмусь (*апанованы злосцю, поўніцца нахабнай цынічнасцю*). На гэтым свет стаіць.

Юзя. На чым? На такім шальмоўстве?

Зыгмусь. Не на шальмоўстве, а на здаровым розуме. Ты не вырвеш для сябе з Лямэнтавых рук, дык і здыхаць будзеш, дык і будуць цябе папіхаць, як суку, да самай тваёй магілы. А здолеш вырваць, дык сама будзеш распараджацца другімі.

Юзя. Няўжо толькі на гэтым свет стаіць?

Зыгмусь. А на чым жа яшчэ?

Юзя. А праўда? Чыстая, чалавечая, літасцівая, міласэрная, ласкавая праўда.

Зыгмусь. Гэтую тваю праўду глыбока ў кішэні पोсяць. А папросіш, каб хоць паказаў, каб хоць зірнуць на тую праўду, дык гэты ласкавы і справядлівы пакажа табе фігу.

Юзя (*не слухаючы*). Чыстая, добрая праўда. Дзе хапіць другога за горла так жа страшна, як самому легчы ў магілу. Дзе любяць чалавека за тое, што ён чалавек, а не за тое, каб праз яго нажыцца.

Зыгмусь. Ніхто нідзе так не любіць.

Юзя (*быццам і не чуючы Зыгмусёвых слоў*). Некалі я чула, як чыталі кнігу. Там апісвалася, як хлапец любіў дзяўчыну. А яна захварэла страшнай заразнай хваробай і, каб яна не заразіла другіх людзей, яе кінулі ўміраць за жалезныя краты. Хлапец праз краты не мог нават дакрапуцца да яе. А душа яго рвалася па часткі — так ён пудзеў па ёй, і без яе яму страшна было аставацца жыць. Тады ён узяў палку і канцом палкі дакрапуўся да свае дзяўчыны праз краты і пацалаваў той канец палкі. І ў той жа момант заразіўся той страшнай хваробай. І абое разам яны памерлі пабапал тых жалезных крат. Гэта любіў чалавек сваю дзяўчыну. І па-чалавечы.

Юзя змоўкла і, расчуленая сама ад сваіх слоў, ахопленая марамі, маўчыць і перухома глядзіць кудысьці ў прастору. Зыгмусь, за-

пяты сваімі меркаваннямі, таксама маўчыць. Ён упарта думае і нешта ў думках вымяркоўвае.

Зыгмусь (*асцярожна, ціха*). Юзя, ты не раз магла ўпэўніцца, што я цябе люблю па-сапраўднаму. Захацеўшы, усё можна зрабіць, яшчэ і цяпер не позна... Ну, слухаеш ты ці не? Калі ты чым пакрыўдзіла Лямэнта, дык папрасі ў яго прабачэння, здолей дамагчыся таго, каб ён табе дараваў, пакажыся перад ім, як прывабная жанчына, так, каб гэты стары пацук аж самлеў ад нуды на жапчыне. І давядзі справу да канца так, каб праз некалькі дзён гэты стары смурод узяў цябе замуж.

Юзя (*з гнеўным сарказмам*). Ты мяне так любіш, што хочаш, каб я ішла замуж за старога гада?..

Зыгмусь (*не зменьваючы тону*). Ты ж сама ведаеш, што пенадоўга. Наадварот, цяпер, у часе такой страшнай завірухі, вельмі зручны момант табе аўдавець.

Юзя. А пасля гэтага ці падбярэцца табе зручны момант аўдавець?

Зыгмусь. Дык ты не хочаш? Не? Ну, ну...

Юзя. Ідзі ад мяне.

Зыгмусь. Ты мяне не любіш?

Юзя (*не адважваецца адразу сказаць*). Ты — вялішая шэльма. Я цябе ненавіджу.

Зыгмусь (*ідзе на кампраміс*). Ну, дык ты са мной жыць не будзеш. Давай так. Як толькі ты законным парадкам заўладаеш Лямэнтавай маёмасцю і грашыма, дык тады падзелім папалам і разыдземся, каб адзін аднаму не перашкаджаць жыць. І абое шчаслівымі будзем. Ну? Згодна? Ты ж тады станеш багатая, а я табе памагу, каб ты магла найлепш уладавацца. Так нават яшчэ і лепш будзе.

Юзя (*гнеўна і рашуча становіцца перад Зыгмусем*). Калі ў маіх руках апынецца Лямэнтава багацце, дык я яму і адна, без цябе, дам рады.

Зыгмусь. Ах, так... Апошняе тваё слова. (*Падыходзіць да Юзі.*)

Юзя. Не падыходзь да мяне.

Зыгмусь (*падняўшы кулак, крычыць*). Ты яшчэ вернешся прасіцца да мяне.

У дзвярах з'яўляецца Лямэнт і з адзервяпелай усмешкай глядзіць на апошнюю сцэну.

Юзя. Не ад першай гадзіны я чую, што прасіцца і каяцца буду.

Л я м э н т (*пераступае парог, напайняецца пахмурай злосцю*). Гэта ты пра мяне?

З ы г м у с ь (*падступае да Юзі*). Гэта ты пра мяне?

Юзя адбягасца да сцяны і стаіць, гатовая абарапяцца. Зыгмусь і Лямэнт здалёк глядзяць на яе, а пасля сустракаюцца вачыма адзін з адным.

Л я м э н т (*са злараднай іроніяй*). Ну што, нацалаваўся?

З ы г м у с ь. Нацалаваўся.

Л я м э н т (*устрывожана*). Праўда? Калі?

З ы г м у с ь. З самага пачатку.

Л я м э н т (*закалаціўся ад рэўнасці, рушыў да Юзі*). Гадаўка, ты тут сядзіш цэлую ноч. Я павінен за табой бегаць, шукаць цябе. Марш дадому зараз жа! Папу міпістру яду трэба прыгатаваць у момант, а ты тут сядзіш. Ну!

Ю з я шпарка выходзіць з хаты, Лямэнт і Зыгмусь глядзяць адзін на аднаго.

З ы г м у с ь (*са злым здзекам*). А я ўсё спадзяваўся на вашым вяселлі пабаляваць.

Л я м э н т. Паспрабуй ты яе вазьмі! (*Хоча ісці.*)

З ы г м у с ь. Яе трэба ў турму зараз жа адправіць, а не замуж браць!

Л я м э н т (*спыніўся каля парога*). Як гэта?

З ы г м у с ь. Што б ні зрабілася, то вам, пане Лямэнт, ад яе прыкрасці будзе многа.

Л я м э н т. Як-то?

З ы г м у с ь. Вы ведаеце, што яна мне сказала. Калі я запытаў яе, чаму яна не пайшла за вас замуж, яна так проста і сказала: за гэтага старога смурода, кажа, каб я замуж ішла.

Л я м э н т. Што? (*Аж змяніўся ў твары.*) Так і сказала?

З ы г м у с ь. Чакайце, не гэта самае важнае.

Л я м э н т. Як жа гэта за мяне хацела раней ісці... Усё ўжо было згаворана...

З ы г м у с ь. І патрабавала яна ад вас, каб вы на яе ўсю маёмасць і грошы керапісалі?

Л я м э н т. Так, патрабавала.

З ы г м у с ь. Вы ведаеце, што гэта значыць? Гэта значыць, што як толькі вы на яе ўсё керапісалі б і

павянчаліся б, яна адразу ж, заўладаўшы вашым дабром, зжыла б вас са свету.

Л я м э н т. Што?.. Як?..

З ы г м у с ь. Магла б атруціць. І тады б, уладаючы фальваркам, пайшла б замуж за маладога.

Л я м э н т (закалаціўшыся). А адкуль пан Зыгмусь ведае?

З ы г м у с ь. Яна мне прызнавалася ў каханні і раскрыла гэтыя планы, жадаючы мяне завабіць на жыццё з ёй... на вашым дабры.

Л я м э н т. Чаго ж вы не казалі мне, што я пад такой пагрозай?

З ы г м у с ь. Чакайце. Я спачатку не паверыў. Як гэта, думаю сабе, у жанчыне можа гнездзіцца такая жудасць? Я, вядома, раскажаў бы вам, але ж, самі ведаеце, быў увесь час у далёкіх раз'ездах. Ды і патрэбны былі доказы. Сведак тады не было пры гэтым. А цяпер яна гаворыць, што і рада, што не пайшла за вас. Бо, кажа, што вам усё адно прыйшоў канец.

Л я м э н т. Як?

З ы г м у с ь. Яна кажа: Польшча гіне, а калі будзе што-небудзь новае — яна зробіць усё, каб загінулі і вы. Немцы прыйдуць — яна, кажа, пешта ведае пра вас, што за гэта вас — фюйць, і няма вас. Вы ведаеце, што яна бальшавічка? Гэта ў дадатак да ўсяго. А калі Польшча зноў паднімецца, вам будзе бяда, што пад вашым посам яна рабіла свае справы, а вы пават яе замуж хацелі браць і бегалі за ёю, як малады дурань-блазан. Я яе адразу раскусіў...

Л я м э н т. А вы ж з ёю нядаўна цалаваліся?

З ы г м у с ь. Гэ, баба ёсць баба, хто б яна ні была. Вам не трэба марудзіць, а адразу яе прыбраць. Як яна вас збіралася, так і вы яе, падушкай у цёмным кутку.

Л я м э н т (увесь аж гарыць). На чорта падушкай! У павеце яшчэ дзейнічае пан Ярашэвіч. Усё законна зробім. Вы пацвердзіце ўсё гэта, што казалі?

З ы г м у с ь. Дзіва што! Адразу.

Л я м э н т. І яна там пайшла ўслугоўваць пану Чарпоцкаму!

З ы г м у с ь. Яна пана міністра атруціць, не марудзьце.

Л я м э н т. Зараз яе на свеце не будзе. (Пабег з хаты.) Я ёй не дарую! (Знік.)

Зыгмусь (*адзін*). От ты і ажапіўся, стары смурод. (*Задаволена пацірае рукі.*) А ты, мая кахаценькая, до-рага расплацішся за тое, што не пусціла ў мае рукі Лямэнтаў фальварак. (*Шпарка выходзіць і знікае.*)

Сцэна пустая. Пануе вялікая цішыня. Ніадкуль не чутна ніякага гуку, быццам поч за вокнамі застыла і ашмела. Баязліва і ўкрадкам уваходзіць у хату Ірынка. Яна прыслухоўваецца спачатку каля дзвярэй, потым каля акна.

Ірынка. Як ціха... І пеўні пакінулі спяваць... Зараз дзень пачнецца. Каб хаця Лямэнт не прыйшоў, пакуль развіднее. Тады пайду павідну... (*Маўчыць, азіраецца па хаце. Падыходзіць да развернёнай пасцелі.*) Тут мама спала... (*Глядзіць на калодку на падлозе.*) А тут тата абуваўся зранку заўсёды. (*Паднімае галаву, чагосьці шукае вачыма і так стаіць на месцы. Твар яе ўздрыгануўся, з вачэй выкаціліся дзве слязіны і застылі на твары. Пануе вялікая цішыня. Застукалі дзверы ў сенцах. Шпарка ўбягае ў хату Юзя. Яна растрапаная, узбуджаная, яна спяшаецца выгаварыць адразу ўсе словы.*)

Юзя. Лямэнт і Зыгмусь мяне забіць хацелі. Мне тут доўга быць няможна.

Ірынка. Яны цябе не будуць забіваць, а цябе ў астрог пасадзяць.

Юзя. Адкуль ты ведаеш?

Ірынка. Я чула з сянец.

Юзя. Давай, Ірынка, разам з табой пойдзем адгэтуль далёка, далёка.

Ірынка. Мне далёка адгэтуль няможна адыходзіць. Я кожны дзень буду падыходзіць да гэтай хаты.

Юзя. Чаго?..

Ірынка. А калі тата вернецца, дык мы ж тады не знойдзем адзін аднаго.

Юзя. Не, Ірынка. Калі твой тата вернецца, дык знойдзецца адзін аднаго.

Ірынка. Чаму ты так гаворыш? Значыць, ты ведаеш, што мой тата не вернецца. Дзе мой тата? Скажы, ну, скажы!

Юзя. Твой тата вернецца не скоро.

Ірынка. А дзе ён?

Юзя (*наказвае рукой*). Уп' там, у дзеда твайго.

Ірынка. У мяне ёсць дзед?

Юзя. Я табе пасля раскажу. Скарэй хадзем, бо яны зараз явяцца. Тады я прападу, і цябе ўсё адно выганяць.

Толькі што я псадзетая, холадна.

Ірынка (*падбягае да лахманой на палу*). Тут мамін ватовы кафтан, адзявай яго.

Дас Юзі кафтан, Юзя шпарка апрапаецца. Стаяць абедзве, гатовыя ў дарогу.

Юзя. Хадзем, Ірынка.

Ірынка. Чаму так ціха?

Юзя. Скора дзень будзе. Перад днём заўсёды ціха.

Ідуць да дзвярэй. Ірынка адчыняе дзверы. Выходзяць у сепцы.

Ірынка (*у сенцах*). Ну, раскажвай пра тату.

Юзя (*у сенцах*). Чакай, выйдзем на дарогу... Раней паслухаем, ці няма каго па двары за дзвярыма.

Запаноўвае цішыня. Так ціха некалькі мінут. Раптам зводдаля чуюцца, вырастае і шырыцца гул. Ён усё мацнее і ўсё блізіцца, вось ужо зусім блізка, дзесьці ўжо тут за вокнамі. Здаецца, усё трасецца, дрыжыць і рушыцца. Адчуваецца, што тут, навокал хаты, адбываецца вялікі, няспынный і магутны рух. Юзя і Ірынка ўбягаюць у хату, збяптажаныя, устрывожаныя, стаяць у вялікім здзіўленні і слухаюць. Гул глушыць усё, толькі рух за сценамі паўе цяпер усюды і над усім. Часам чутны чалавечыя галасы, крыкі. Пасля ўсё пачынае заціхаць і аддаляцца, але чалавечыя галасы і рух людзей чуваць яшчэ доўга. Пачынаецца дзень. У вокнах святлее і пачынаюць вызначацца белыя палосы ранішняга неба.

Ірынка. Гэта, мусіць, вайна сюды прыйшла. Што пам цяпер рабіць, Юзя? Зараз Лямэнт прыйдзе.

Юзя. Ірынка, пабудзь адна, а я выйду на двор пагляджу.

Ірынка. Не адыходзь далёка. Толькі з двара зірні.

Юзя. Ірынка, я цябе не пакіну.

Ірынка слухае, як зачыняюцца за Юзай сенечныя дзверы, падыходзіць да акна і глядзіць, пасля шпарка адчыняе яго, высаджваецца праз яго на двор і крычыць.

Ірынка. Юзя, куды ты пабегла? (*Шпарка зачыняе акно і прыпіраецца плячыма да сцяны*.) Мусіць Лямэнт з Зыгмусем ідуць. Яна ад іх уцякае.

Баязліва туліцца да сцяпы, да ўсяго прыслухоўваецца. Над хатай чутны самалёты. Ад гуду дрыжаць аконныя шыбы. Ірынка садзіцца пры сцяпе на падлогу. За вокнамі чутны чалавечыя галасы, і стукаюць сенечныя дзверы. Ірынка ўсхапілася, прыслухоўваецца.

У хату ўваходзіць чырвопалец з віптоўкай.

Чырвопалец. Хто ў хаце ёсць?

Ірынка *(глядзіць здзіўлена)*. Я.
Чырвоная армія. А яшчэ хто?
Ірынка. Больш нікога.

Чырвоная армія заглянуў ва ўсе куткі, Ірынка сочыць за кожным яго рухам.

Чырвоная армія. Як жа ты адна? Дзе ж бацька, маці?

Ірынка. Мама памерла. А тата... Майго таты няма...

Чырвоная армія. Дык ты жывеш адна?

Ірынка. Я не жыву... Не... Я ў гэтай хаце... Я зараз пайду адсюль.

Чырвоная армія. Ты пешта не дагаварваеш да канца? Цябе хто-небудзь пакрыўдзіў? Не бойся, гавары, больш цябе ўжо ніхто не будзе крыўдзіць. Ты ведаеш, хто я? Я чырвоная армія. Сюды прыйшла Чырвоная Армія.

Ірынка *(зазіраючы чырвоная армія ў вочы)*. Пап і Лямэнт майго тату некуды забралі.

Чырвоная армія. А хто такі Лямэнт?

Ірынка. Тут яго дом... Я ў яго каровы пасвіла.

Чырвоная армія. Значыцца, таксама пап, або кулак.

Ірынка. Не, ён асаднік.

Чырвоная армія. А чаму ў цябе торба?

Ірынка. Каб у людзей хлеба прасіць. Лямэнт мяне з хаты выгнаў, ён не ведае, што я вярнулася.

Чырвоная армія прыхіляе да сябе галаву Ірынкі, гладзіць яе па галаве.

Чырвоная армія. Скідай з сябе торбу! *(Зрывае з Ірынкі торбу і кідае яе на падлогу.)* Смела будзь у хаце. Калі прыйдзе Лямэнт — гапі яго воп. Смела глядзі на свет белы. Як поўная гаспадыня будзь усюды, дзе толькі захочаш. *(Цалуе Ірынку ў галаву.)* А як цябе зваць?

Ірынка. Ірына.

Чырвоная армія *(адыходзіцца ад Ірынкі, глядзіць на яе)*. Ірына... Бач якая... Ірынка... Ну, бывай, Ірынка, мне трэба спяшацца... Памятай, што я табе сказаў. Пас прыслаў сюды Сталін. Ніколі не забывай гэтага. Бывай, Ірынка! *(Махае Ірынцы рукой.)*

Чырвоная армія выходзіць. Ірынка з ясным тварам падбягае да акна, адчыняе яго і доўга глядзіць чырвоная армія ўслед. Пасля ўзбуджана адбягае ад акна і выбягае з хаты. Неякі час

хата пустая. На дварэ ўжо зусім відно. Ціха, крадучыся, уваходзяць у хату Чарноцкі і Лямэнт. Чарноцкі пераадзеты ў сялянскую адзежу.

Лямэнт. Тут вашай ласкавай моці будзе смялей. Гэтая хата пустая. Было тут адно малое, ды і тое сёння ўначы пайшло. Мы тут доўга не будзем. Паўгадзіну якую, не больш. Вы ж самі бачылі, што да майго дома пачыпаюць сцягвацца мужыкі.

Чарноцкі. Божа, якія ў іх твары, вочы як агнём гараць.

Лямэнт. Гэта ў мяне служанка языкастая, каб яе пярун ясны! Няйначай, яна гэта разнесла чутку, што вы да мяне прыехалі.

Чарноцкі. Што вам казаў той хлоп, што ў кухню ўваходзіў?

Лямэнт. Ён пытаў, ці праўда, што я хаваю пана міністра.

Чарноцкі. Божа!

Лямэнт. Гэта бог даў шчасце неўзаметку прыбегчы нам сюды. Калі схлыне і адкоціцца першая навала, мы праройдзем дарогу і поплаў і апынемся ў лесе... Паўгадзіны ціха пасядзець тут.

Чарноцкі (*з-за сцяны баязліва назірае ў акно*). Лямэнт, ратуй мяне.

Лямэнт. Не глядзіце ў акно.

Чарноцкі адыходзіць ад акна і прыпадае к сцяне. Шпарка і весела ўбягае ў хату Ірынка. Ubачыўшы пасярод хаты Лямэнта, яна інстынктыўна падалася назад.

Лямэнт. Ну, будзеш дома цяпер. На табе яшчэ грошы, хоць на хлеб. У цябе ж нічога няма. (*Працягвае грошы.*) Унь у кутку на падлозе малако табе стаіць, Юзя прынесла. Ад маіх кароў. Ну, бяры грошы, дочка.

Ірынка (*задам адыходзіцца к дзвярам, твар яе гарыць вясёлай узбуджанасцю*). Мне сам чырвонаармеец сказаў, каб я... (*З вялікай дзіцячай найўнасцю.*) Вон з мае хаты!

Чарноцкі (*разгублена глянуў на Лямэнта*). Лямэнт!..

Лямэнт. Ціха выходзьце з хаты і ў лес. Упоперак праз дарогу. Толькі бегчы няможна. Здаецца, націнула.

Чарноцкі. Там жа яны ходзяць, іхнія салдаты.

У гэты момант на парозе з'яўляецца Валя. Адразу відно, што яна моцна бегла. Яна задыхалася, але ўсё адно не можа спакойна ўстаяць на адным месцы. На парозе яна пастаяла момант і ўляцела ў хату.

Валя. Дзе Ірынка?

Лямэнт. А от яна.

Валя. Ірынка, я не верыла, што ты памерла.

Яны стаяць адна насупроць адной. Валя, поўная прагнасці гаварыць, дзейнічаць, расказваць, не быць на адным месцы. Ірынка — ашаломленая, напалоханая ўсёй гэтай поччу, зблытаная перад Валяй. Чарноцкі шпарка рушыў да дзвярэй. У дзвярах з'яўляецца Канстанцін Міхалковіч. Так, як і Валя, ён задыхаўся ад шпаркай хады.

Валя. Дзядунь, Ірынка жыва.

Міхалковіч. Ірынка... Знайшлася мая ўнучка.

Валя цягне Ірынку да Міхалковіча. Міхалковіч раптам сустракаецца вачыма з Чарноцкім. Міхалковіч і Чарноцкі, здзіўленыя, моўчкі глядзяць адзін на аднаго. Чарноцкі адступае да дзвярэй.

Зыгмусь (*шпарка з сянец пераступае парог хаты, наказвае пальцам на Чарноцкага*). Вось ён дзе, пан міністр. Не памога табе, пан Чарноцкі, што ты перадзеўся на мужыка. А ну, ходзь сюды. І ты, пане Лямэнт. Мінула ваша панаванне. Тут з вамі будзе расправа кароткая.

Юзя (*у парозе*). Новага фальварка шукаеш?

Зыгмусь. Хто там яшчэ? (*Шпарка выбягае.*)

Міхалковіч. Я думаў — цябе на свеце няма, пане Чарноцкі.

Ірынка. А дзе мой тата? (*Плача.*)

Міхалковіч. Чым ты выкупіш пакуты гэтага дзіцяці? На гэта не хопіць усёй тваёй панскай Польшчы.

З'яўляецца Мікалай. Чарноцкі і Лямэнт з жахам адступаюць перад ім.

Заслона

УРЫВАК З ЦЯСКОПЧАНАЙ П'ЕСЫ

ПЕРШАЯ ДЗЕЯ

У доме Марціна Пранушкі. Хоць тут мэблі і рэчаў не многа, але здаецца, што ўсяго цесна панастаўлена. Нізкі жалезны ложкак пры сцяне, пасланы цвёрда і пляската і засланы ватовай коўдрай. На незасланым стале пачатая булка хлеба, папяросы і махорка. На падлозе пустая ад піва бутэлька і шклянны слой, напханы паперай. Здаецца, усё навакольнае тут не бярэцца на ўвагу і ўсё ўяўляецца, як дробная часовая неабходнасць і нават як непатрэбства. Бо ў душы чалавека жыве нешта большае, усеабдымнае, што падначальвае сабе ўсё, і чым толькі адным на ўсё жыццё зацікаўлен чалавек. Вельмі можа быць, што гэта якая-небудзь мара, блізкая да таго, каб стаць маніяй.

Ранні вечар. Зайшло сонца, і за вокнамі знікае з неба апошняе ружовасць. Чутно, як бразгае ключ у замку і грукаюць сепечныя дзверы. Уваходзіць Марцін Пранушка, з лічыльнікамі і абшморганая панкаю з паперамі. Кладзе гэтае сваё прыладдзе на стол, дастае з сподняй пінжачнай кішэні бутэльку піва, бярэ з шафы вялізны куфэль, налівае і п'е.

Ён шчуплы чалавек, гадамі ў сярэдзіне шостага дзесятка, але на ім яшчэ не відно старасці. Ён здаровы чалавек. Уражанне можа быць такое, што ён быццам прысутлены, хоць гэта і не так.

Пранушка (п'ючы піва). Смажыць цэлы дзень... (Закурвае, завешвае вокны, каля аднаго незавешанага становіцца і глядзіць на неба.) Вось і дзень скончыўся... Мілы мой божа... І пятнаццаць год ляснула, як у проламку. І знамку пяма. Адзін у магіле даўно згінуў, а другі... Можа і другога жывога пяма. І старасць блізкая падкралася, як злодзей. Праз усю маладосць стараўся, цягнуў адусюль, а гэта... Пятнаццаць год чакаць, што калі-небудзь можа пачну жыць спачатку... Божа мой, божа мой. *(Завешвае акно, запальвае лямпу.)* Каб узяў ды памёр... *(Садзіцца к сталу, корнаецца ў паперах, лічыць на лічыльніках.)* Прамтаварная затаваранасць... Дзве тысячы трыста... Сто дваццаць пазад... Цялята... *(Думае.)* Куды ж утрэсліся чатырыста рублёў?.. Сямёра цялят... *(Думае, раптам адпіхае ад сябе*

лічыльнікі і паперы, шпарка ўстае.) Згарэце вы, з цялятамі!.. (Закурвае.) Сёння роўна пятнаццаць год. Такі ж самы быў ясны і гарачы дзень. (Кладзецца з ботамі на пасцель. Стогне, курыць, варочаецца.) Пятнаццаць год! Божа мой найвышшы...

Бразгаюць сенечныя дзверы. Марцін Прапушка незадаволена падняў галаву і прыслухоўваецца. Ціха і як бы няемела ўваходзіць Юрась Нявада. Год яму, як і Прапушку, па шосты дзесятак. Ён узбуджаецца, на твары яго прага сказаць штосьці незвычайнае. Разам з тым ён быццам прыбітэжаецца, як баіцца, што патрывожыў гаспадара дома. Гэта асабліва заўважаецца ў топе яго першых фраз. Прапушка глядзіць на яго з маўклівым непаразуменнем і пездаваленнем, што патурбавалі яго адзіноту.

Нявада (асцярожна). Добры вечар.

Прапушка (садзіцца на пасцелі). Добра здароўе. (Мойчы чакіе.)

Нявада (шукае з чаго б пачаць гаворку). Сонца чыста зайшло... Заўтра дзень нагодны... Чаго я да цябе прыйшоў, каб ты ведаў?

Прапушка. Ты да мяне так мала калі заходзіш, што я...

Нявада (нерабівае). Ты адзіп? (Падыходзіць бліжэй.)

Прапушка (здзіўлена). А хто ж у мяне яшчэ можа быць?

Нявада. Я ўсё думаў: ці сказаць табе, ці можа пэтрэба цябе растрывожваць?

Прапушка (заварушыўся, устрывожыўся). Што ты маеш сказаць?

Нявада. Усе гэтыя тры дні я рваўся душой, каб прыйсці да цябе. А пасля думаю сабе: што растраўляць тваю душу? Можа, за пятнаццаць год усё зарасло і зраўнавалася.

Прапушка (усхапіўся). Слухай!

Нявада. А пасля падумаў: ты адзінокі, няшчасны. Я з Вольгаю раіўся. Яна сказала, што як мне падкажа маё сумленне, так каб і зрабіў. Дык я не вытрымаў і прыйшоў.

Прапушка (ад страшнай трывогі калоціцца). Ну што?!

Нявада. Як ты ведаеш, мой зяць Лукашэвіч стаіць цяпер з сваёю часцю ў Брэсце. Ну, Вольга цяпер з сваёю Настачкаю і прыехала адтуль да мяне на цэлае лета. І калі яны ішлі там на вакзал, каб ехаць сюды, Вольга ўбачыла

там твайго Адама. *(Пранушка як стаяў, так раптам сеў, пасля зноў усхапіўся і стаў перад Нявадам, як аслупняемы.)* Я ж і баяўся гэтага, што так цябе растрывожу.

Адбываецца маўклівая сцэна. Падобна, што Пранушка перажывае вялікі боль. Ён не можа знайсці сабе месца, абвяў, аслабеў. Нявада бездапаможна апусціў рукі, з выглядам чалавека, які нарабіў вялікай бяды.

Пранушка. Як жа яна яго бачыла?

Нявада. Змяркалася. Ён ішоў, стаў паводшыбе і доўга па яе глядзеў... Не трэба было цябе трывожыць.

Пранушка *(адумаўся, паспакайней, першы парыв яго ўзбуджанасці скончыўся)*. Што там — трывожыць! Абы яму добра было па свеце.

Нявада. Вядома што. Ты бацька. А бацькава сэрца магло за доўгі час залячыць крыўду.

Пранушка *(увесь загарэўся, устрапянуўся, спыніў на Няваду позірк удзячнай прыхільнасці)*. Павер, што пятнаццаць год вытравілі з мяне памяць аб тым забойстве. Таго, старэйшага, я можа і больш любіў за Адама. Але той даўно ў зямлі згніў, і яго ўжо не вернеш. А гэты, можа, горка выхвараў сваё злачынства, туляючыся і хаваючыся па свеце. Можа, братазабойства гняло яго ў зямлю. Ён жыў, як сабака, пад чужымі платамі.

Нявада. Значыцца — ты дараваў яму?

Пранушка. Ёсць тое што ёсць: я адзін дажываю веку, ён, родны мой сын, немаведама дзе бадзеецца пятнаццаць год. Жыццё яму не ўдалося. Яно яму як хамут на шыі.

Нявада. Добра кажаш.

Пранушка. А як жа ён жыве, што Вольга кажа?

Нявада. Як жа яна магла б гаварыць з ім?

Пранушка. Чаму б не магла? Хто гэта там ведаў бы ў далёкім горадзе ды яшчэ праз пятнаццаць год, што яна гаворыць з тым самым, што ад суда хаваецца.

Нявада *(збянтэжыўся)*. Хіба ж пра гэта гаворка? Ты ж ведаеш, што паміж імі было тады, калі яна не захацела ісці за яго замуж. Твой Адам быў круты хлопец.

Пранушка. А што ж ён ёй такое быў зрабіў?

Нявада. Ён ёй нічога такога, але калі пачаў пагражаць пры спатканні, то...

Пранушка. Пяўжо ж яго доўгае пяшчасце не змякчыла яе душу? Чаго ёй цяпер крыўдзіцца на яго? Яна ў поўным шчасці, а ён як у магіле.

Н я в а д а. Паконт іх абаіх я скажу, што тое, што было ў маладосці, тое цяжка забываецца. А пра тваю трывогу — то чаму ты думаеш, што ён як у магіле. Няўжо ж чалавеку ўвесь век падтульваць плечы і азірацца ад страху?

П р а п у ш к а *(выпрастаў плечы)*. Праўда, браце, праўда.

Н я в а д а. Здарылася бяда. Чалавек памучыўся, перахварэў душой, сам перад сабой каяўся, боль душы цярпеў. Прайшлі годы, усё забылася, твой Адам жыў, цвёрдзей глянуў і жыць стаў. А колькі чалавеку трэба для шчасця? З шырокім горлам шчаслівы не будзеш.

П р а п у ш к а. Браце ты мой! Чаму ты раней ніколі так са мною ні разу не пагаварыў? За ўсе годы хоць бы раз. Я падумаў бы і весялей на свет глянуў бы.

Н я в а д а. Што ж тут гаварыць? Кожны чалавек, як трава к сонцу, да лепшага горнецца.

П р а п у ш к а. Усё адно як ты мне душу ачысціў... Можа, і праўда, што мой Адам жыве.

Н я в а д а. Вядома, што жыве.

П р а п у ш к а. Звечара мне было як бы хто мяне за горла душыў. Сёння якраз пятнаццаць год. Як цябе аддзякаваць, што ты прыйшоў да мяне?

Н я в а д а. Чалавек пры чалавеку заўсёды павінен быць блізка. Тады будзе добра кожнаму.

П р а п у ш к а. Чалавек чалавечка не заўсёды ведае.

Н я в а д а. Мы ж з табой змалку дзён адзін у аднаго на вачах жывём.

П р а п у ш к а. Дык не пра пас гаворка... Садзіся, Юрась, чаго ты стаіш?

Н я в а д а. Дык і ты ж сам стаіш.

П р а п у ш к а. Дык і я сяду. Ты садзіся к сталу. К сталу падсядай. Я — раз, два і гатова. *(Заклапаціўся, носіць з шафы і ставіць на стол яду і бутэльку з гарэлкай.)*

Н я в а д а. Чаго ты так заклапаціўся? Пачакай...

П р а п у ш к а. Пасядзімо, пагаварым. Ты з маёй душой як камень зпяў.

Н я в а д а. Злачыцца — добра, што я прыйшоў?

П р а п у ш к а. Добра, браце. *(З раптоўным уздымам.)* Я табе век буду ўдзячаць за навіну і за добрае слова пра Адама.

Пасадзіў Няваду, сам сеў, паліў у дзве шклянкі. Чокнуліся. Закусваюць.

Н я в а д а. Сала добра ўляжалае.

П р а п у ш к а. А як ён, Адам, ішоў, ці як яна яго ўбачыла?

Н я в а д а. Кажа, што ішоў па выхад з горада. На змярканні было.

П р а п у ш к а. Хоць бы яна запытала ў яго, дзе ён і як гэтыя ўсе годы жыў?

Н я в а д а (з вінаватым выглядам). Не запыталася. Паглядзелі адзін на аднаго і разышліся.

П р а п у ш к а (налівае). Яшчэ па адной.

Н я в а д а. Я не адказен. (Выпілі і моўчкі закусваюць.)

П р а п у ш к а. Каб гэта ён вярнуўся, ды каб за даўнасцю год, ці як, ужо яму нічога не было за тое, ды каб ён спакойна тут са мной жыць астаўся... Яму яшчэ і ажаніцца не позна, яшчэ я і ўнукаў меў бы... Божа мой, жыць можна было б.

Н я в а д а. Ды, можа, ён і цяпер жанаты і дзеці мае.

П р а п у ш к а (з раптоўным уздымам). Чорт яго там бяры з усім, што рапей думалася: каб багацце вялікае мець. Не па тое па свеце пайшлося. Абы-толькі каб ён вярнуўся.

Н я в а д а. Я заўсёды казаў: чалавек не можа спажыць больш, чым можа. Шырокае горла заўсёды па згубу вядзе... Мой зяць Лукашэвіч з беднасці выйшаў, а вучыўся і дайшоў свайго.

П р а п у ш к а. У вялікіх чынох ужо?

Н я в а д а. Палкоўнік.

П р а п у ш к а. Партыйны твой зяць?

Н я в а д а. А ўжо год чатыры.

П р а п у ш к а. Вольга мусіць кожны дзень дзякуе бога, што тады за майго Адама не пайшла?

Н я в а д а. Нашто ты мне з такой крыўдай пра гэта гаворыш?

П р а п у ш к а. Не думай нічога кепскага. У мяне душа баліць. Я зайздросчу таму, хто шчаслівы... Давай хіба яшчэ па адной вып'ем.

Н я в а д а. Можа, будзе?

П р а п у ш к а. «Будзе» скажаш тады, калі вып'еш.

Налівае сабе і Няваду. Абое адчуваюць, што паміж імі ёсць нейкая педагаворанасць, ці прыпамсі — стаі іх у жыцці не аднолькавы: адзін шчаслівы тым, што і як у яго ідзе ў жыцці, другі не мае ў душы шчасця ад сваіх жыццёвых спраў. Моўчкі выпілі і закусваюць.

Н я в а д а . Сала гэта ў цябе кааперацыйнае?
П р а н у ш к а (з крыўдай). Я пятнаццаць год янрука
не калоў.

Н я в а д а (збянтэжаны). Вельмі ж добрае сала.

П р а н у ш к а . Сала падхадзяшчас. (Маўчанне.)

Н я в а д а (шукае тэмы для гаворкі). Я сёння ў сель-
савеце сказаў: што гэта, кажучу, у нас за млын, калі ён
толькі мелс, а пытлю няма. Дык я іх угаварыў. Увосень
буду вальцы ставіць.

П р а н у ш к а . Ну пэўна што. (Маўчаць.)

Н я в а д а . Пайду хіба.

П р а н у ш к а (быццам спалохаўся). Пойдзеш ужо?..
(Маўчыць.) Мне лепш цяпер будзе на сэрцы, як ты мне
сказаў пра Адама. Божа мой, божа мой, я век не забудуся
на тваю сардэчнасць. Ты такі чалавек для мяне стаў!
У адзін момант, прыйшоў і стаў мне як друг. (У гэты мо-
мант асабліва відно, што ён падвыніў і не можа затаіць у
сабе сваіх думак.) Братка ты мой! (Цалуе Няваду.) Як
толькі ты пачуў — адразу прыйшоў да мяне, як блізкі ча-
лавец.

Н я в а д а (і ён падвыніўшы). Я хацеў ад сэрца, каб
табе якую ўцеху сказаць.

П р а н у ш к а . Гэтулькі мы пражылі адзін па вачах у
другога, і адзін аднаго не ведалі. Я таксама шчыры чала-
век. Заходзь часцей. Я табе век буду ўдзячан за шчырасць
і што ты мне добрага хочаш.

Н я в а д а . І ты заходзь. Каб толькі ўсё ў цябе добра
было.

Яны пацалаваліся і паціспулі адзін аднаму руку. Прапушка пра-
вёў Няваду ў сенцы, чутно, як замкнуў за ім дзверы, вярнуў-
ся ў хату, сеў на ложкак, курыць, думае.

П р а н у ш к а (курачы цэдзіць па слову). Справядлівы
чалавек. Добры. Сэрца мае. Такі чалавек ніколі ў бядзе не
пакіне. Юрась Нявада. О-о, з такім чалавекам век быць у
злагадзе... Ах, божа мой, божа мой... Адам, сынку мой. Бог
з табой што там калі было...

Уздыхае, курыць, кладзецца з ботамі па ложкак, выплёўвае педа-
курак, варочаецца, дрэмле. Так праходзяць хвіліны. Цішыня. Рап-
там чуецца асцярожны, вельмі ціхі стук у акно. Падобна, што
скрабуць пальцам па шыбе. Прапушка падняў галаву, прыслухаў-
ся і зноў лёг. Стук мацнейшы. Прапушка ўсхапіўся, адхіліў фі-
ранку і прыпаў тварам да цёмнага шкла, пасля адшатнуўся
адразу.

П р а н у ш к а. Стаіць пехта. *(У вялікай трывозе.)* Божа мой, найвышшы мой! Плечы шырокія, рост не высокі. *(Хапаецца за каўнер рубашкі.)* Дыхаць цяжка... *(Шпарка рушыў у сенцы, адтуль чуцён яго голас, ціхі, устрывожаны, асцярожны.)* Хто там?.. Зараз... адчыняю... ужо... ужо...

Ён доўга бразгае жалезам. Пасля плячо ў плячо разам ён уваходзіць з нейкім чалавекам. Гэты чалавек мае год трыццаць пяць, але яго выгляд не паказвае, што ён яшчэ даволі малады мужчына. Ён ненаголены, вывалены ў зямлі. Ён узбуджаны, вочы яго блішчаць, твар цёмны. Пячаць цяжкай бессапі ляжыць на ім. Пранушка і ён стаяць адзін напроці другога, здзіўленыя нечым страшным, што яны за ўсё сваё жыццё толькі цяпер быццам бы ўбачылі.

А д а м. Бацька, гэта я прыйшоў.

П р а н у ш к а *(стаіць як анямелы. Здаецца, яму цяжка выгаварыць слова. У яго словах гучыць вялікая трывога, страшная здогадка і чаканне катастрофы).* Чаму ты ўночы прыйшоў?

А д а м. Мне ўдзень няможна.

П р а н у ш к а. Значыцца, яшчэ ўсё цягнецца хвост ад таго, што тады было? Яшчэ ўсё трэба скрывацца?

А д а м *(цвёрда, упэўнена).* Які там к чорту хвост! Зараз прыйдзе час, што я ім усім пакажу такі хвост, што яны будуць прасіцца ў мяне: ты забіў свайго брата? На, забі майго, толькі мяне не чапай.

П р а н у ш к а. Божа мой! Я не ведаю, што ты гаворыш!

А д а м. Перш за ўсё памятай: барапі божа, каб пі адна жывая душа не дазналася, што я тут.

П р а н у ш к а *(з жальбой).* Дык няможна, каб ты адкрыта перад усімі жыў дома, як чалавек?

А д а м. Цяпер скоры павінен прыйсці канец таму, што не давала жыць. Ты адзін? Я разуюся, а то мае погі як бяровенне пасталі.

Пранушка, як апаптаны, кінуўся да Адамавых ног і сцягнуў з іх боты. Адам развязае ўпізе калошы штапоў і дастае з іх пачкі новенькіх трыццатак.

П р а н у ш к а. Што гэта?

А д а м. Схавай дзе-небудзь у патайное месца... У цябе ёсць што-небудзь каб паесці?

П р а н у ш к а. Дзіва што ёсць, божа мой! *(Заварушыўся, пачаў ставіць на стол усё, што было ў шафе. Адам*

адразу накідаецца на яду. Ён, здаецца, забыўся на ўсё, нічога больш не памятае апроч яды, і ў гэты момант нічога, здаецца, яму больш не трэба. Ён пхае ў рот кавалак за кавалак, запівае ўсім, што пад рукамі на сталі трапляецца. Пранушка не зводзіць з яго вачэй.) Божа мой, божа мой, які ты галодны!

А да м. Я тры дні нічога не еў.

П р а н у ш к а. Чаму?

А да м. Я тры дні павокал твае хаты бадзяўся. Па лесе, па кустах, па капавах.

П р а н у ш к а. Чаму ж ты адразу не ішоў да мяне?

А да м. А хіба я ведаў, што ты тут жывеш? Таго ж нашага дома пяма. Я гэтае хаты не ведаю.

П р а н у ш к а. Адкуль жа ты прыйшоў, сынку?

А да м. Здалёк, бацька.

П р а н у ш к а. Ну як здалёк?

А да м. З Германіі.

П р а н у ш к а (з жахам). Гэта аж туды ты павінен быў скрыцца?

А да м (ён ужо наеўся, толькі раз-поразу н'е малако, воду, піва). О, бацька! Я мог бы тады і дзе бліжэй скрыцца. Але ў Нясвіжы тады ж спаткаўся з маладым Тоўхартам. Памятаеш сына тутэйшага княжага ўпраўляючага? Ён там быў на дарозе к сабе ў Германію. Я яму расказаў пра сваё няшчасце, што скрываюся ад арышту. Ён за мяне проста-такі ўхапіўся.

П р а н у ш к а. Як гэта?

А да м. Ён забраў мяне ў Германію, і пятнаццаць год я быў пры ім.

П р а н у ш к а. Чым жа ты займаўся пры ім?

А да м. Я жыў не кепска. Я цёр воскам падлогу, капаў грады, даглядаў кароў, ездзіў з ім у яго гарадскі дом услагоўваць яму. Але ўсё гэта было не для мяне, а для яго. Я ныў душой.

П р а н у ш к а. Дзіва што ныў, божа мой, божа!

А да м. А пасля Тоўхарт мяне пакіраваў на дарогу. Ён пачаў уводзіць мяне ў адну справу. Мне адразу ўсё стала ясна. Галаву на плячах я маю. Пасля ён мяне ў адну школу назначыў.

П р а н у ш к а. У школу? У твае годы? На каго ж ты вучыўся?

А да м. Калі мяне сюды паслалі, то цяпер, мусіць, падыходзіць той час, які ўсё змяце адсюль к чорту. Бо не

толькі мяне аднаго сюды паслалі. Многа людзей павінна было сюды прыйсці.

П р а н у ш к а (узнепакоены). Ціха... Якіх людзей? А да м. Я цвёрда ведаю, што мне тут рабіць. Я і табе скажу, што і табе рабіць. Пас не толькі саміх вучылі, а вучылі і іншых вучыць. Зараз можа так здарыцца, што ў адзін дзень вернецца ўсё тое, чаго мы доўгія гады не мелі. Будзе капец маёй валацужнай бяздомнасці і твайму сабачаму жыццю.

П р а н у ш к а. Што ты ўсё гаворыш?

А да м. Пятнаццаць год майго жыцця прапала. Але я пачну жыць спачатку. І ты, бацька, пачнеш жыць спачатку. Усё вернецца... Я ўжо і не думаў пават, што мне суджана яшчэ пажыць як я хачу. Я думаў, што тыя сцены яшчэ стаяць, дзе я малы быў. Я так нудзеў на тых сценах! У тым доме так тады ўсё было добра!

П р а н у ш к а. Як іржавым пажом па душы мне водзіш! Божа мой, найвышшы мой! У тых сценах маё сэрца лягло на гарачае кавадла пад стопудовы молат, калі ты быў забіў яго... Антона...

А да м *(усхвалёвана).* Што было, тое прайшло, бацька! Ты сам не ведаеш, адкуль тваё пяшчасце! Дзе той дом падзеўся? Чаму ты жывеш у гэтай свінячай хаце?

П р а н у ш к а (дрыжачым голасам). Той дом я сам спаліў.

А да м. А чаму ты яго спаліў?

П р а н у ш к а. Мне здавалася, што ўсе на дом пальцамі паказваюць. Я баяўся і калаціўся ад кожнага гуку.

А да м. Дык пяхай бы ім гэтыя пальцы каламі пасталі! Чаго табе? Мне трэба было скрыцца з дому, а не табе! Не цябе шукалі, а мяне!

П р а н у ш к а (быццам яго ўкалолі). Пачакай, ты не ведаеш. Я астаўся адзін. Гаспадарка была вялікая. Зямлю абрэзалі і пакінулі мне на маю душу тры дзесяціны. Зрабілі мяне трохдзесяцінікам. Дык жа які-небудзь ранейшы га-летнік Юрась Нявада, які пядаўна сядзеў вось тут за гэтым самым сталом, стаў са мною на роўную пагу. Калі так — дык пяма чаго вам усім на мяне пальцамі паказваць! Вазьміце вы сабе пазад вашыя тры дзесяціны! Я ўшыюся ў ваш гурт і ніхто і пальцам не ткне, што я Марцін Прапушка. Так мне будзе смялей жыць. Пяхай і аб доме памяці не астаецца, так як не асталася аб маіх думках у маладосці. Раз душа стала зломаная, дык пяхай і ўсё ломіцца. Ні сы-

ноў няма, нічога няма... Я ўлез у гэтую хату і найшоў служыць у кааперацыю.

А да м. Вось адкуль тваё цяперашце! Але чаму ты сам гэтага не бачыш?

П р а п у ш к а. Я табе выказаў усё, што думаў. Жыву ў гэтай хаце. А Юрась Нявада выбудаваў сабе дом на дзесяць вокап. Ён цяпер жыве так, як некалі жыў я. Вось табе мы і зраўняліся!

А да м. Адтуль, адкуль я кажу, прыйдзе і твой ратунак.

П р а п у ш к а. Каб, здаецца, гадоў дзесяць яшчэ нажыць як я хачу.

А да м. Я ў гэтай хаце не буду жыць. Такі самы, як той, я пастаўлю дом.

П р а п у ш к а. Як жа гэта ўсё будзе? Чаму ты нічога выразнага не кажаш?

А да м (*не слухаючы*). Я многа почай не спаў. З погвалюся.

Пранушка падбег да ложка, адкінуў коўдру. Адам расшпіліў каўнер рубашкі і, не раздзяючыся, кінуўся на пасцель.

П р а п у ш к а. Чаму ж ты не раздзеўся?

А да м. О не, не. На ўсякі выпадак. Напагатове быць не нашкодзіць.

П р а п у ш к а. І цяпер, небарак, дрыжыць і калоціцца. (*Падсоўвае к ложку табурэт, садзіцца і не зводзіць вачэй з Адама.*) А можа... А можа гэта, бог дасць, вайна пачнецца?

А да м (*сонным голасам*). О, Тоўхарт цвёрды чалавек. З розумам. Я яму веру, як богу. (*Змаўкае, сонны.*)

П р а п у ш к а. Спі, сынку... Мусіць жа, нешта ёсць, калі так гаворыць... Тоўхарт... Тады яшчэ малады хлопец быў.

А да м (*раптам праханіўся*). А чаго гэта сядзеў у цябе гэты Юрась Нявада? Цераз яго я не мог звечара ў хату да цябе ўвайсці.

П р а п у ш к а. Ён мне прынёс павіну, што яго Вольга цябе ў Брэсце бачыла.

А да м (*аж прысеў на пасцелі*). Гэта такі была яна?

П р а п у ш к а. Што ты яшчэ ўсё пра яе думаш?

А да м (*лежачы, сонным голасам*). Чорт з ёю.

П р а п у ш к а (*не адыходзіць ад Адама, не зводзіць з яго вачэй*). І чым больш так стаіць, тым больш постаць яго

выпростваецца і з усяго яго спадае ранейшая быццам прыбітасць). Адам... Ці праўда, што яно будзе так, што мы начнём жыць спачатку? Адам... Шу, сні сабе... Многа ты меў бяды і турбот за пятнаццаць год. Няхай табе бог дасць... (Адыходзіцца, прыслухоўваецца.) Каб дзе, здаецца, гармата ляснула... (Быццам засаромейся сам сябе, зноў сеў на табурэце каля Адама.) Божа мой, божа мой...

Адам (раптам праханіўся). Хто тут?!

Пранушка (мяккім голасам). Гэта я... я... спі...

Адам (хіліцца на падушку). Каб аніводная жывая душа не ведала, што я тут.

Пранушка. Будзь смел. Я цябе буду аберагаць, Адамка.

Адам (прыўзняў галаву). Калі сюды з'явіцца Тоўхарт, ёсць тут дзе яго прыцяць так, каб ён быў задаволен мной? Каб бачыў, што я яму верны да канца?

Пранушка (спалохаўся). Сюды явіцца Тоўхарт? То як жа? Цябе аднаго я ўхаваю, а дваіх — цяжка будзе. Тут усюды людзей многа.

Адам. Калі сюды з'явіцца Тоўхарт, то тады ўжо хавацца не трэба будзе. Ён з'явіцца сюды як гаспадар. Усе тут перад ім стануць на калені. У каго тут самы лепшы дом?

Пранушка. Самы лепшы дом тут у Юрася Нявады.

Адам. Дык у Нявадавым доме мы і прымем Тоўхарта.

Пранушка. У чужым доме?

Адам. Толькі плюючы на чужое, дойдзеш да свайго!

Пранушка. Ты мяне навучаеш на такую бяду для Юрася Нявады?

Адам. Табе падабаецца сваю ўласную бяду на карку пасіць? Дык я табе скажу: калі той дом мне спадабаецца, дык я і свайго ставіць не буду. Тоўхарт мне яго аддасць.

Пранушка. Я нічога не ведаю, што ты гаворыш. Гэта ж не Тоўхартаў дом.

Адам. Тоўхартава тут будзе ўсё.

Пранушка. Бацька гэтага Тоўхарта калісьці мне многа зла зрабіў, калі я судзіўся з маінткам за мяжу на поплаве. Ён мяне раз нават сабакамі ўцкаваў, і мне сабакі пагу парвалі, я паўгода кульгаў пасля гэтага. А гэты малады, тады яшчэ гімназіст, рагатаў, на мяне глядзячы.

Адам. Калі моцны цябе крыўдзіць — надзякуй яму, тады будзеш жыць, і сам будзеш мець пад сабой слабей-

шых. Тоўхарт нас вучыў, што гонар — гэта пустая выдумка.

П р а н у ш к а. Але ж я век буду ўдзячап Юрасю Няваду за яго шчырасць. Як родны брат, ён пашкадаваў мяне. Ён прыйшоў абнадзеіць мяне, што ты жывы.

А д а м. А ты глядзі яму ў вочы і думай, што гэта не чалавек. Так вучыў мяне Тоўхарт. *(Падае на падушку і спіць.)*

П р а н у ш к а. Божа мой, божа мой, і жыць хочацца, і... папава жыць пачаць... Я ж сам свой дом спаліў, плюючы на іх усіх... *(Павышае голас, быццам апраўдваецца перад Адамам.)* Я не толькі баяўся, не толькі хацеў паказаць, што ў мяне цяшчасце і каб пашкадавалі мяне! Я і гонар меў. А гэта — каб усе ткнулі ў цябе сотняю пальцаў...

А д а м *(злосным шэптам)*. Дык і цяпер гонар май і плюй на іх усіх і на іх пальцы! Хіба мала ты цярпеў ад іх? Ведай толькі адно, што калі пачнецца, дык Сталін першы кіпе ўсё і пабяжыць. Я веру Тоўхарту. *(Спіць.)*

П р а н у ш к а *(пасля доўгага маўчання адыходзіцца)*. Я табе спаць не даю... што гэта будзе?.. Я так чакаў, каб наава жыць пачаць, а гэта адум і страх бярэ. Божа мой, божа мой... Страшна першы крок ступіць... Сні, Адамка... *(Цвёрдым рухам бярэ ў зубы папяросу.)*

Заслона

Другая дзея пачынаецца ў момант, калі ўжо ідзе вайна, але яшчэ ніхто не верыць, што немцы прыйдуць сюды. Усе ўпэўнены, што Чырвоная Армія неўзабаве адаб'е немца. У сям'і Астаповіча гавораць, што дарэмна Вольга не жыла тут, а ўсё ездзіла па гарадах. Яна гаворыць, што не заўважала, што яе душа тут. Гавораць аб скорай перамозе. Уваходзіць ранены чырвонаармеец ад Лукашэвіча і гаворыць, што па шашы прайшлі нямецкія танкі (два) і дэсант.

З'яўляецца Пранушка і гаворыць, што Сталін уцёк немаведама куды. Уваходзіць пямецкі салдат і загадвае ўсім падняць рукі ўгару.

**НЯСКОНЧАНЫЯ
РАМАНЫ
І АПОВЕСЦІ**

ВЕЦЕР І ПЫЛ

(Аповесць)

I

Зусім маўчаць дрэвы: не шумяць топкім веццем, не варушаць голлем — голыя, пры зямлі аброслыя шчуплым зеллем, жаўтаватым лішаём... Учора з вільготнае раллі рваўся густы вецер, і поле згінала падсохлы быльнік пры дарогах і межах. І на ўзгорках не відаць было птушак. Вецер шырокімі грудзьмі прыпадаў да пасішлых ад хмурных колераў сцен.

Лішай на дрэвах зыходзіць да зямлі, прападае ў траве. А трава цяпер халодная, ад першых маразоў пазеляпелая, і скрозь яе свеціцца зямля. І як жа яна востра пахне, гэтая шчуплая, прымарожаная трава! І якім уздымам ве зямля! — трэба моцна любіць і глыбока адчуваць, каб ведаць аб гэтым.

Неба густое, з цёмнаю сінню, і далёка пацямпелі кусты — мусіць хутка ляжа глыбокі снег. А цяпер хочацца босымі пагамі адчуваць зямлю, хадзіць па траве, — так, як гэта ў канцы лета, жоўтымі адвячоркамі, шырокімі днямі.

Цяпер у нас малоцяць. Пасля пылу ў гумне, калі выйдзеш агародамі к рэчцы, — дзіўна цейк, што асака пры вадзе такая, як і ўлетку — зялёная, жывая, толькі з пажаўцелымі вяршкамі. За рэчкаю ралля таксама мае мясцамі летні выгляд — яшчэ цёплымі днямі павылазіла з-пад чорных пліт лясная трава, — спрадвеку раслі тут ядлоўцавыя кусты; мы іх талакою выкарчавалі і ўвосень зааралі новы кавалак поля. І цяпер лясная трава не паддаецца з першага разу — пасля зімы многа тут яшчэ будзе работы; ралля зялёнымі лапінамі зусім зліваецца з фопам лесу, да якога даходзіць... Там спакойна і вялікасна шумяць хвоі; там мякка пад пагамі і вельмі зацішпа; і таму, мусіць, так прытульна здаецца на малым пасёлку, што некалькімі новымі хатамі прыткнуўся да гэтае сцяны старых хвой.

На пасёлку пяскончанья платы, не абгароджанья яшчэ

агароды, абы-як, на адну толькі зіму, збітыя з аполкаў хлявы, абложаныя сухім бульбянікам і кулявою саломою,— год пяць пройдзе, не мешш, пакуль акуратна забудуецца пасёлак.

Тут яшчэ, бліжэй да крайняй хаты, пакідана і рассыпана гліна, і цяпер з суседніх хутароў прыязджаюць браць яе, каму трэба,— яшчэ ў канцы лета выкапалі тут калодзезь. Тады была вялікая спешка — павальная работа не давала дыхнуць, і калодзезь капалі спяшаючы, прыхваткамі. Міма калодзезя вазілі сапы і па суседнія хутары і ў суседнюю вёску.

І, праязджаючы міма, людзі па-рознаму глядзелі на спешную работу пасёлкаўскіх хлопцаў. Гэтая неаднолькавасць вельмі востра выяўлялася ў хутаранцаў. Францішак Даніельскі, напрыклад, заўсёды нізка склоніцца і далікатна скажа:

— Бог па помач!

— Дзядзька Даніельскі, закурим!

Даніельскі прыпыняе каця, спешна злазіць з драбін, падбягае да хлопцоў і круціць папяросу з іхняга тытуно.

— Да вады яшчэ далёка?

— А хто яго ведае,— дышламатычна адказвае хто-небудзь,— мы, прызнацца, не практыкі, першы раз капаем. Будзем прасіць дзядзькі Даніельскага, можа, вы тут нам абгледзіце, як і што.

Францішак Даніельскі з выглядам вялікага знаўцы ўсякіх рэчаў важна аглядае глыбока ўжо выкапаны калодзезь і заяўляе:

— Заўтра павінна пайсці вада.

— Наўрад ці пойдзе!

І гэта гаворыцца для таго, каб працягнуць гаворку. Хлопцам весела глядзець на высокую і грузную, але пейкую слабую постаць Даніельскага. А ён яшчэ раз аглядае калодзезь і трохі ўжо не так упэўнена гаворыць:

— Павінна пайсці.

І падыходзіць да воза і едзе далей.

Адзін раз, назаўтра пасля такога гаворкі, Даніельскі вёз воз грэчкі. Хлопцы крыкнулі яму:

— Вады няма!

Ён прыпыніўся і гукнуў:

— Не можа быць!

— Няма.

— А-а-а! Што ж такое.

І, паглядзеўшы, сказаў яшчэ рашуча і цвёрда:

— Нядобрае месца... Суш...

— Дык жа вакол балоты.

— Гэта нічога.

— Нічога?

— Нічога. Бывае такая мясціна.

— І часта бывае?

— Не скажу каб часта, але бывае. Нашто вам што! — пекалі я сам, як быў малодшы, капаў калодзезь у Цеце-раўцах, дык вады няма і няма, а пасля калі р-рванула!..

— А-а-а!

— Верна!.. Тутунь маеце?

На трэці дзень пайшла вада, і Дашіельскі сказаў:

— Я ж казаў, што зараз павінна пайсці... Дай божа ў добры час... Цяпер, як вы сабе хочаце, а пагуляць павінны...

І ён усміхнуўся добраю, чуць хітраватаю ўсменшкаю.

— Пагуляем... Будзем прасіць дзядзьку Дашіельскага, каб з скрыпкаю падышлі.

— Я не адмаўляюся.

І ён паехаў, адчуваючы ў сабе блізасць да гэтых вя-сёлых пасёлкаўскіх хлопцоў.

Зусім іначай адносіцца да пасёлкаўцаў другі хутара-нец — Зыгмусь Купрыяновіч. Ён увесь час моўчкі вазіў снапы. І хлопцы яго не чапалі. Толькі раз пехта гукнуў:

— Дзядзька Купрыяновіч, ці няма запалак!

Купрыяновіч прыпыніўся і падышоў. Ён закурываў і сам, пачаставаў сваім тытунём хлопцаў. Пакуль закурва-лі, ён сказаў:

— Капаеце?

— Капаем.

— М-гу... Дрэннае месца тут.

— Нічога, дакапаемся.

— Ды дакапацца можна, пачаўшы дакопвацца... Да-капацца ўсюды і да ўсяго можна. І да вады, і да чала-века...

— Чаго ты, дзядзька, на нас злуеш!

— Я, браткі, на вас ні за што не злую. За што мне на вас злаваць?! Толькі скажу адно — можна было абрэз-ку зрабіць іначай, каб гэта ўсё рабілася па-чалавечы. А то больш палавіны зямлі адхвацілі, і дзела з канцом. Добры інтэрас!

І адышоўся, пастаяў і паехаў паволі, пускаючы гус-

ты дым з-над тоненькіх, кепска падкручаных вусоў.

Пасля ўжо ўвосень, як пачала мерзнуць зямля, шукаў ён над вечар каля пасёлка сваіх гусей. Над калодзезем стаяў новы зруб, і пасёлкавец Антось Макарэвіч корнаўся там каля яго з сякераю. Купрыяновіч падышоў, цяжка шаруючы ботамі на пяроўна раскіданай гліне, даў «добры вечар» і сказаў:

— Значыцца, скончылі, зруб стаіць, вада свая... хаты пазабудоўвалі, усё ў парадку.

Антось Макарэвіч раптоўна разгладзіў вусы, паправіў на галаве заячую шапку і скоранька прагаварыў:

— Дзе б-бачыў, далёка яшчэ да парадку. Хата — хатаю, а хлявы, а платы, а ток... ой, яшчэ не ўсё...

— Паставіцца...

— Ды як-небудзь паставіцца, так не будзе... Але пагараваць то прыйдзецца...

— А што ж, ты хочаш, каб табе само ўсё зрабілася без жаднага клопату.

— Хочаш! Мала што хто чаго хоча... Што я не гарую, ці што? Я стараюся, раблю...

— Стараешся і робіш на сябе...

— Пэўна, што на каго рабіць не буду.

— Та-ак... А-г-га!

Яны памаўчалі. Падышло больш людзей, і Макарэвіч сказаў:

— Табе было лягчэй хутар заводзіць, ты спрадвеку быў фальваркоўцам.

Купрыяновіч ускіпеў:

— Калі я і быў фальваркоўцам, дык сам усё прыдбаў... А які там фальварак, ці гэта фальварак — калі ў мяне было якіх валок тры, дык гэта найбольш.

І, сказаўшы гэта, прыпомніў, што сказаў «папросту» і тут жа паправіўся:

— Найвенц тры валокі, я ж кажу, гэта ад сілы, найвенц! Але гэтулькі не было.

Антось Макарэвіч нешта хацеў сказаць, але Купрыяновіч кіўнуў галавою і пайшоў, азіраючыся, на полі. Відаць было, што ён не пакідае злаваць.

Такія былі ў нас адносіны між людзьмі.

Пасля Купрыяновіч зусім пакінуў заходзіць на пасёлкі і, канчаючы ўвосень апошняю работу на полі, нават раз быў адварнуўся, каб не даць «дзень добры» аднаму пасёлкаўцу. Тады хлопцы, што былі тут жа па

полі, падышлі бліжэй і моцна, каб чуў ён, пачалі гаварыць аб тым, што на весну трэба будзе выкарчаваць кусты аж да самае рэчкі, — у Купрыяновіча там каля рэчкі свая паша, і яму прыйдзеца паймаць другога пастуха, каб каровы яго не заходзілі тады на чужое поле, так як цяпер заходзяць у гэтыя кусты... Так яго і даводзяць заўсёды да злосці.

Цяпер на мёрзлым полі пуста. Толькі дзікія птушкі чорнымі камякамі варунацца на цвёрдай шэрані...

Неўзабаве ляжа снег.

II

У зорныя вечары мясячны лес чула прытаіў галасы зімовых птушак, птушкі дрэмлюць, і далёка ўнізе пад імі мох — моцны, густы і свежы. У адліжныя дні вецер гладзіць сакаўное зяленіва яго кашлатых галовак.

Начамі відната, і зацішны холад лажыцца на поле. І моцна чуваць, як па хутарах шуміць вада і стукаюць над ёю млынавыя калёсы; рэчка яшчэ чорная, пават пры берагах без лёду, і самыя плыткія месцы ў ёй здаюцца цяпер глыбінёю...

Змрокам пакідаюць стукаць цапы, гусці малатарня; сціхае шумець салома, і вечары сустракаюцца чулым маўчаннем дарог.

У такі час, позна, прыйшоў да мяне Аптось Макаравіч. Нешта ён хацеў сказаць, быў нечым запепакосны, але рапэй паволі падаў мне руку, прайшоў два разы па хаце і сказаў тады:

— На хутарах у млыне пехта, па злосці, мусіць, праламаў у свірне падлогу, і многа жыта ўцякло і зглумілася.

— А невядома хто?

— Невядома... Чаго я да цябе прыйшоў?!

— Чаго?

— Напішы ты ліст да Надзі, пяхай, мусіць, прыезджае.

І я пад яго блытаную дыктоўку напісаў у горад да яго дачкі Надзі, што захварэла маці, што няма каму даглядаць усё дома, што іншая рада не служыць, як прыехаць ёй дадому.

— Прыпішы яшчэ, што як будзе схаць, дык пяхай — маці вельмі прасіла — каб прывезла які з фунт цукру, а то мала тут ёсць вельмі чым ёй паправіцца.

І ён застаўся яшчэ трохі пагаварыць.

— Дзе коратка, там і рвецца, ліха яму.

— А што ў жонкі?

— Застудзілася, і вельмі сіберна ў боку коле. Нядаўна доктара прыводзіў — мусіць, будзе запаленне лёгкіх, казаў... Неасцярога, а цяпер бяда...

— А нашто Надзю вышлісваць з горада, можа, хвароба і пройдзе, і не варта яе з месца зрываць.

— Нічога, мусіць, не будзе. Дома без гаспадыні ўсё развальваецца, — каторая пара, як ляжыць баба... А калі пойдзе, як той казаў, па направу, дык тады — каб толькі так адно сталася — тады будзе і спосаб які-небудзь.

Ён маўчаў і курыў, пасля зноў сказаў:

— Калі што якое здарыцца, дык не ведаю... якое гора спасцігне...

Невысокі, абвязаны па каўняры салдацкім банлыком, стаяў ён сярод хаты; у кароткім кажуху, у старой заячай шапцы. Была ў ім папурасць і, разам з тым, вострыя агні ў вачах.

Цяпер больш паўгадзіны мы маўчалі, пасля пачалі гаварыць аб рэчцы, аб бярозавых дровах, аб поваі веснавой раскарчоўцы кустоў пад поле. Цяпер ён падвеса-ліўся, — сеў, цвёрда стукнуў рукамі па каленях, загой-даў пагамі.

— За два гады я гумно пастаўлю.

— Паставіцца як-небудзь.

— Мне цяпер абы гумно як-небудзь склапаць... Хата добрая, як звод.

— Добрае дрэва папалася... Смольная хвоя.

— Але...

У яго вачах загарэліся агні. Як бы гэта вялікае захапленне чым-небудзь печаканаю вастратою прайшло па гэтым, прышыбленым кагадзе твары — так ажывіўся ён. Падобным ён быў у першыя асеннія дні, калі рапай за ўсіх пазвозіў авёс, і даручылі яму былі паставіць зруб пад калодзезем. Стукаў ён сякераю па сырым дубе і весела гукаў па дарогу, калі хто ехаў.

Ён пацёр рукі.

— Снег зараз пойдзе... Трэба будзе якую раду даваць шчэпам у саду, — цяпер зайцом жыўнасці больш, а тады, каб яны павыдыхалі, пачнуць у сад учашчаць.

І яшчэ аб лясках мы пагаварылі з ім у той вечар і аб

капыце ў мельнікавага каня, — капыт гэты быў збіты летам аб камень на дарозе і цяпер адростае.

Ён сказаў:

— Летам такі капыт адростаць не лішне будзе, — як конь стане на гпаі, дык парнасць пад капытамі, тады капыт гэты лепш адростае...

І ён пайшоў ад мяне такі, як і заўсёды быў — гаворкі і лёгкі, з ціхім смехам у словах.

І ў вачах яго не пакінулі гарэць агні.

III

Нас некалькі чалавек завознікаў сядзіць у млыне на мяшках.

Дрыжыць падлога, пахне мука. Шумна ад вады і каменняў і прытульна ад змрочнае цеснаты... Заядлыя гаворкі веселяць, і яшчэ вясёлы пастрой ад таго, што трэба крычаць, каб заглушыць млынавы шум.

Кіраўніком гаворкі з'яўляецца шавец з мястэчка Сёмка Чаркас — чорны і белазубы чалавек, вясёлы і хітраваты. Напроці яго, на другім мяшку, сядзіць местачковы царкоўны стараста Аляксандар Махлак — гэты пізкі і таўставаты не па росту; тоўстыя рыжаватыя вусы падкручвае і моцна стукае ботамі, ходзіць паважна, перакідаючыся, як качка, з нагі на нагу.

Усіх нас чалавек дзесяць — і пасёлкаўцаў, і хутараўцаў, і местачкоўцаў.

Чаркас раней усё расказваў, як і ў каго ён дзе быў за свата, пасля пастараўся давесці да прыяцельскае гаворкі Аляксандра Махлака з Зыгмусем Купрыяновічам. Гаворачы, ён усё весялеў, весялеў, пасля раптам перарваў на паўслове сваю гаворку, ляпнуў Махлака па плячы і гукнуў яму ў вуха, з вельмі моцнымі адценнямі кпін у голасе:

— На якіх фабрыках цяпер вырабляюцца царкоўныя свечкі?!

Аляксандар Махлак адшатнуўся ў бок ад Чаркасавага крыку і адказаў:

— Цяпер акуратных свечак няма.

— Як няма, калі ёсць.

— Няма. Абы-толькі народ пасяпе духу, дык адразу мякчэюць і аб'язджаюць; камякамі робяцца і хоць ты тут гвалт крычы.

— Што ж гэта за ліха?

Голас у Чаркаса стаў раптам мяккі, гумарыстычна-сначуваючы. Махлак пачаў уваходзіць у гаворку:

— Як палежыць не ачышчаецца воск.

— Э-э-э!.. Я не пра воск!

— А-а-а! Гэта ты, значыць, пра лаёвыя свечкі! Ага. Дык я табе скажу, што гэтыя свечкі добрыя. Лой самы акуратны.

— Авечы?

— Хто яго ведае, ці авечы, ці гавяджы; чаго не ведаю, таго не скажу, але лой добры. Гэта факт, я ж ведаю.

— А чаму, кажаш, з воску цяпер свечкі ерундоўскія? — запытаў Зыгмусь Купрыяновіч, зацікавіўшыся гаворкаю і падыходзячы бліжэй.

Цяпер Чаркас змоўк у вясёлым чаканні. Аляксандар Махлак зразу адказаў:

— Выраб не добры. Фабрык, сказаць, няма, а рукамі так не зробіш.

Чаркас падаў голас:

— Шу, пэўна. Рукамі — гэта саматужніцтва, а ты мне разві індустрыю, разві!

І маргнуў адным вокам.

Як бы разважаючы сам з сабою, Аляксандар Махлак выказаў думку:

— От каб гэта выдумаў якую-небудзь такую прыстройку для ачысткі воску...

— Хіба для ачысткі мазгоў, — маргнуў Чаркас.

Рогат змяшаўся з млынавым шумам. Антось жа Макарэвіч са смехам растлумачыў:

— Вазьмі ты, браце Аляксандар, на пракатным пупкце арфу або трыер, дый прапусці ўвесь воск, можа, і ачысціцца.

— Ах, якім ты вельмі разумным зрабіўся!

— Аб чым ты гаворыш. Ты ж поле пячышчапым пасеннем сееш, а галаву ломіш над ачысткаю воску. Каб ты прапаў, каб ты, гэтакі чалавек.

Зыгмусь Купрыяновіч настараўся прыйсці на дапамогу Аляксандру Махлаку:

— Можа гэта яшчэ ад таго, што вы воску добра не выменваеце. Даўней мы рабілі свечкі ў касцёле, дык найменш на дзве гадзіны мясілі. А воску клалі мала — найвенц фуптаў дзесяць, тады ён добра выменваўся.

Чаркас зпоў не сцерпеў:

— Ну, табе добра было і мясіць, у цябе да гэтага адмысловыя рукі — як чарпакі. Ты адною рукою ліха ведае колькі воску агорнеш за адным махам... Што ты да сябе Аляксандра раўняеш, колькі ў яго тае ручкі, як вераб'іная лапка.

Аляксандар Махлак, убачыўшы кпіны, адказаў злосна:

— Я ніякага воску мясіць не збіраюся.

І адышоўся трохі далей, ківаючыся, як качка, у бакі. Зыгмусь Купрыяновіч пакрыўдзіўся:

— Чорт ведае чаго выскаляюцца. Знайшлі з чаго смяяцца.

Тады і Аляксандар Махлак пасмялеў.

— Але, добра кажа, знайшлі прычыну смяяцца.

— Дурны смех.

— От смяецца... Самому дык нічога не трэба, як быдлячына жыве — пад'еў ды ў хлеў.

Чаркас бліснуў вачыма і абазваўся:

— Нешта, пане Купрыяновіч, вы цяпер пакінулі падзяваць кошму на касцёльных адправах.

— Я не арганісты.

— Ну, то закрыстыяц.

— І не закрыстыяц.

— Не?

— Гэта маё дзела.

— Ага.

І нешта яшчэ хацеў сказаць Зыгмусь Купрыяновіч, ды, мусіць, не мог успомніць; прыплюшчыў вочы, пастаяў так з паўхвіліны і выйшаў да коняй. Чаркас вяла агледзеў падлогу, і выгляд у яго раптам стаў кіслым.

— Ах, забыўся я сказаць яму, ці зараз ён адсудзіць лес.

Аляксандар Махлак глядзіць на Чаркаса і нехаця накручвае вусы. Так ён стаіць доўга, вяла ўхмыляецца, мусіць, з Чаркаса. І гэтая ўхмылка яго падобна на мокрую дзяругу на ветры; так яна цяжка скручвае губы і чуць падварушвае вусы. Раптам Аляксандар Махлак гаворыць Чаркасу:

— За што ты не любіш Купрыяновіча?

Антось Макарэвіч устаў з мяшка, абцёр рукамі ад мукі ззаду порткі і адказаў за Чаркаса:

— За што нам яго не любіць?

— Правільна, — сказаў Чаркас.

— Я ж кажу, за што пам яго не любіць.

Тады Чаркас, як бы што раптам прыпомніўшы, павярнуў у другі бок сваю думку; гледзячы на Макарэвічаў твар, ён весела сказаў:

— От ты ліха табе, ад вельмі вялікіх любасцей да Купрыяновіча вясною самы першы да лепшага кавалка зямлі з яго хутару будзеш прагнуць, як толькі пачпецца абрэзка.

— Ну, гэта зусім другое дзела.

— Ну, дзела, ну... от табе і ўся механіка.

— Маханіка... Тут зусім другое. Але лішняе зямлі мне не трэба. На чорта япа мне.

Аляксандар Махлак пачаў выказвацца.

— Чалавечы вока не пэўнае. Гэта дарма, што ішшы тут развядзе гаворку, што лішняга яму не трэба; а калі давядзецца дзе што якое, дык чорт яго тады спыніць. Чалавека ніколі няўтхланіш, чалавек — як бочка без дна.

— Ты гэта што, сам па сабе ведаеш? — радасна абазваўся Чаркас.

— Я ж кажу, чалавек — як з рэшата пасудзіна для вады.

— Ага, то ў ім, значыцца, нічога не застаецца, колькі ты яго не тхлань. Скрозь яго ўсё, што палежыць, пройдзе, а ён высахне, і тое самае...

— Не пра гэта я гавару.

— Як не пра гэта?

— Не пра гэта... Чалавеку ўсё на карысць. Загэтым ён і грабе да сябе, як можна больш. Гэтак усякі.

— А я, слухаючы цябе, падумаў, — сказаў Антось Макарэвіч, — што чалавек — нейкая цэнтрыфуга. Як праз цэнтрыфугу малако, так праз яго ўсё. Скажам, цэнтрыфуга — дык там смятана, скажам, палева, сыроватка налева, а сама цэнтрыфуга, як стаяла, так і стаіць. Так ты гаварыў ці не?

— Да чаго ты прыраўнаваў!.. Што ты, вар'ят, ці што? Чаркас падміргнуў і звярнуўся да ўсіх, хто толькі быў тут:

— Ну, што ты яму на гэта скажаш?

На гэта яму ніхто нічога не паспеў сказаць — яго зараз жа пазвалі па гару засыпаць жыта, і ён прыгнуўся і палез па скрыпучых усходах, глушачы стукам падкованых ботаў гул падлогі.

Купрыяновіч увайшоў і спакойна запытаў у Антося Макарэвіча:

— Як твая баба?

— Хвора.

Макарэвіч адышоўся да дзвярэй і моўчкі глядзіць на падмерзлае поле, пустое і змрочнае. Купрыяновіч, на-зпारок моцна, каб чуў Макарэвіч, гаворыць:

— От гэтак заўсёды: чалавек цягне-цягне, капае з усіх кашцоў, а тут раптам памрэ, от табе ты і збіраў. Праўда ці не, Антось?

Антось маўчыць.

— А ж кажу, збірае-збірае, а ў зямлю ўсё роўна з сабою не пабярэ. Антось, праўду я кажу?

— Ідзі ты к чорту,— нема і дзіка крыкнуў Антось Макарэвіч,— чаго ты да мяне вяжашся?.. От зараз схвачу за каўнер ды боўтну ў гэтую рэчку, і ніякага граху не будзе.

І раптам азірнуўся на ўсіх Антось. Быў ён у тую хвіліну страшны пейкі, ускудлачаны. Вочы востра блішчалі пад аблезлым каўняром з старое аўчыны. Купрыяновіч адзін момант глянуў на яго і скоранька пайшоў на гару. Махлак кінуў папяросу і наава пачаў спешна закурваць. Макарэвіч прайшоў міма мяшкоў, раптам зноў стаў ціхім і, гледзячы некуды паверх людскіх галоў, папрасіў:

— Дайце, браткі, хто закурыць.

Пастаяў так яшчэ трохі і пайшоў на гару да Чаркаса.

IV

Аляксандар Махлак зусім пакінуў галіцца, і на яго круглым твары зарупела мяккая шэрць. Адзін раз у мястэчку на сходзе Купрыяновіч падышоў да яго з гаворкаю. Гаворка пачалася з няголенае барады. Купрыяновіч пачаў яе так:

— Чаму вы, пане Махлак, пакінулі галіцца?

— Ат, не ў галаве.

— Чаму?

— Так... Я лічу — дажыву веку і няголеным.

— А я гэтак не лічу.

— Усякі лічыць, як яму выпадае.

— Якое там выпадае... Мала што выпадае... А я не такі чалавек, каб абкапцанець за жывую галаву. Пагля-

дзі ты на мяне, а я не мёд агортаю да сябе. Праўда ці не?

Збоку пачуўся голас:

— І-і-і! — дзіва, што праўда, табе яшчэ варта ў данскія казакі падацца, і дзела з канцом.

Купрыяновіч не сьніў гаворкі:

— У мяне абрэзку зрабілі?

— Зрабілі.

— Вясною яшчэ будуць рабіць?

— Будуць.

— Лесу я не адсудзіў?

— Не.

— От бачыш.

— От бачыш,— сказаў Чаркас,— аднак ты кожную суботу надгладжваешся і, добра кажа, у данскія казакі можаш смела падацца, і ніхто табе слова не скажа.

Купрыяновіч плюнуў і адышоўся. Чаркас сказаў Махлаку:

— А яно верна, што табе варта бараду ачысціць. На каго ты падобеш!

— Я заўсёды падобеш сам на сябе.

— От гэта і дрэнна, што ты ніяк не можаш пакінуць быць падобным на самога сябе.

— Чаму?

— Часамі гэта невыгоднае дзела.

— Ну, а ты як?!

— Я за лішнімі выгадамі не ганяюся.

— А я, па-твойму, дык што?

— Нічога, згалі бараду.

— А што табе?

— Нічога мне... Чаго ты дзьменешся?

— Няхай яно згарыць.

— Што?

— Усё.

Ён памаўчаў, пасля яшчэ сказаў:

— А яно, калі падумаць, дык якое табе ліха адходзіць,— паньку боты — падай грошы, і кончана дзела.

— Ну, а на што ты крыўдзішся? Ну?

— Табе канечне, каб я крыўдзіўся.

— Ну, а як жа! Раз ты масні якую-небудзь крыўду, дык скажы хоць людзям.

— Прычым тут людзі?!

— Цьфу, каб ты згарэў гэтакі чалавек.

Аляксандар Махлак весела глянуў па Чаркаса:

— Дык от я ж табе скажу, калі ты хочаш ведаць — вароты паламашы, платы параскіданы... Колькі ў нас карослівых коней?!

— На кожную сотню адзін.

— Колькі карослівых коней? — пытаю.

— Я сказаў.

— Мала што ты сказаў.

— Не лічыў.

— Не лічыў ты!..

— А колькі здаровых коней, чаму ты аб гэтым не пытаеш!

— А што ж, ты хочаш, каб на адных карослівых конях свет трымаўся!

— То так бы ты і даўно гаварыў, а то ўбіўся ў гэтую каросту, як чорт у грэблю, і апроч яе нічога не бачыш.

— Чаму не бачыш!.. Яны нам паткнулі гэтыя кусты, ліха матары іх з кустамі, пяхай сабе забіраюць, я там жы-вёлы не напасу.

— І добра зробіш, не канечне ў тваіх гадах у пастухі падавацца, няхай дзеці пасуць.

— От ты заўсёды жартуеш.

— Якія тут жарты, што, не праўда?!

— Чаго рагочаце, ліха мат-тары вашай... Усё раскідаецца, распоўзваецца...

Чаркас засунуў кулак і ў кішэні і крыкам перарваў яго:

— Ну і раскідаецца пяхай, распоўзваецца... Валі, цёрусі, шморгай, трасі!.. Як усё распаўзецца, тады навозім лесу, зробім дамоў з дзесяць, кожнаму кватэру і...

— І, і... Ты ўсё заўсёды ікаеш і нічога ніколі не выікаў... Ну то што тады будзе?..

— Усё будзе, дарма, што ты ўсе коні залічыў у карослівы штат.

— Ніякіх коней у ніякія штаты я не залічаў... Калі гэтае «ўсё» будзе?! Дай мне на рукі факт.

— Ты яго ўсё роўна не ўбачыш.

— Чаму ў Цецераўцах людзі даўно жывуць як мае быць!

— Ну, а ты ж кагадзе гаварыў, што ўсюды ўсё развальваецца!

— Ды от у мяне, у цябе.

— Ну, то хто табе вінават, што ты гэтакі гаспадар!

— Ага...

Купрыяповіч падаў голас:

— То на чорта абрэзку тады рабіць, калі самахоць дапускаць, каб усё развальвалася... Аж па два разы яе рабіць.

— Абрэзалі раз, абрэжуць і два!

Нехта ўмяшаўся:

— Ціха, на чорта гэты крык, зробім усё ціха, на чорта паднімаць вэрлах...

Аляксандар падняў галаву, паверх усіх, нешта разгледзеў і падаўся да стала.

V

Надзя прыехала ў апошнія дні перад снегам, і вось у познюю рапіцу яна стаіць пры калодзезі на мёрзлай гліне...

Ападае з вуліцы ядлоўцавы дым на зямлю, і пад каляі-памі халодная трава ў бязгучнасці. Яснее дзень...

Каля гліны яшчэ валяюцца дробныя пачарпелыя трэскі,— за іх у пачатку восені злосна пасварыліся дзве пасёлкаўскія жанчыны, пасля сварка забылася, а трэскі так і засталіся ляжаць непрыбранымі. Цяпер яны гніюць і надаюць гэтаму малому кавалку зямлі выгляд прытульнага ажыўлення... На дарогу пасцякала вада.

Мусіць, Надзя — гэтая дзяўчына ў чорным, памятым пры рабоце плацці — адвыкла трохі ад гэтага спакою, так слухае яна, як маўчыць высокая сцяна вільготнага лесу і дарогі маўчаць. Яна стаіць на прамёрзлай гліне.

Цяплее дзень, і гліна патроху растае. І запахла мокрым, свежым дрэвам.

Да калодзезя падыходзіць другая жанчына,— ад гаматное самаробнае хусткі галава яе здаецца вялікаю. Губы ў яе, ад спешнае і моцнае, мусіць, нядаўняе гаворкі, мокрыя. Ідзе яна моцнымі крокамі, і ў размахных руках яе прарэзліва пішчыць восілка жалезнага вядра. Надзя перад ёю здаецца малою і ціхаю. Яны абедзве чэрпаюць ваду, і між імі адбываецца такая гаворка:

— Маме горш, праўда? — гаворыць жанчына.

— Маме лепш з учарашняга дня,— адказвае Надзя,— сягоння сядзіць і хочацца ёй па хаце прайсці.

У жанчыны з'яўляецца патрэба падступіць бліжэй, і большае ажыўленне апацоўвае яе. Надзя перад ёю здаецца моцна задумленаю. Жанчына зноў гаворыць:

— Дзякуй богу.

Надзя трохі маўчыць, пасля пачынае гаварыць:

— Я сёння добра спала, а ўчора зусім спаць не давялося, — вядома, каля хворае... А сёння зусім добра, прайсці па хаце парываецца... Можна, я зноў паеду, трохі пасля, калі ўсё добра будзе...

Жанчына перабіла:

— Бацька твой зусім стары, ён зараз абняможа; я ведаю, як мой нябожчык, у такіх самых гадах быў, дык якая з яго работа...

Надзя з непаразумеўнем глядзіць на яе.

— Я от думаю, думаю часта, табе трэба прымака браць, пайначай... Я табе дам такога хлопца, такога высватаю...

— Нашто вы пра гэта гаворыце мне?..

Жанчына нічога не кажа.

— Чаму вы аб гэтым клапаціцеся?

— Я от гляджу на цябе і ўсё думаю... Патрэбен чалавек у хаце, гэта ж, можна сказаць, нанова заводзіцца гаспадарка, а бацька стары; ён за майго нябожчыка маладзейшы ўсяго па якія-небудзь пяць год...

— Гэта толькі маё дзела.

І многа адценняў вастраты прабегла па Надзіным твары.

— Я пайду, — сказала жанчына.

І пайшла спешна. І ў яе постаці было як бы ўвасабленне радаснай павольнасці сярод усякага непарадку ў рэчах, які ад прывычкі даўно ўжо зрабіўся парадкам.

Надзя яшчэ стаяла каля калодзезя, пакуль не знікла з вуліцы жанчына...

У той дзень, пад вечар, у нас усе гаварылі, што каваліха сватала Макарэвічавай Надзі прымака, і за гэта Надзя пасварылася з каваліхаю. Надзя, мусіць, і не слухала гэтага, а жанчынам было радасна гаварыць аб гэтым. Каторая гэта з нашых жанчын, седзячы ў хаце, можа чуць гаворку з-пад самага калодзезя за апошнюю хатаю?

Антось Макарэвіч пад вечар укопваў слупкі для новай загарадзі перад хатаю; моцна стукаў абухам па дзераву, путаўся па вільготным, кагадзе раскапаным жвіры — пад вечар зусім адпусціла замаразь — і быў вясёлы. Скіпуў башлык, распіліў каўпер і сказаў лекаму ў процілеглы двор:

— Цёпла сёння, як вясною... Як па вялікадні якраз...

А бабе маёй зусім лепш сягоння...

І стаў абсыпаць жвірам слуп... Налёг грудзмі на абчэсапы кавалак яліны, паставіў яго раўней і застукаў рыдлёўкаю. І ўсё аглядаўся, каб з кім пагаварыць.

VI

Далёкі сваяк Антося Макарэвіча — Макарэвіч Міхал — позна вечарам сядзіць каля печы на палку, дробна гойдае босымі пагамі, і гаворка яго выходзіць з палажэння, што трэба жыць як набяжыць. Ён у белых палатняных сподніх портках, якія заўсёды служаць яму і за верхнія; сарочка яго таксама белая і на фоне змрочнага свету ад газойкі здаецца вельмі тонкаю. Слухаем яго мы, суседзі-пасёлкаўцы, чалавек нас пяць сядзіць у яго хаце. Шырокі лоб яго здаецца чырванаватым, белыя валасы — мяккімі... І хто яго ведае, чаго ў яго гаворцы больш — жартаў ці абсалютнай сталасці:

— От, абы жывы чалавек...

— Ну, а вы ж самі, як бралі нябожчыцу Юстыну, то чаму вы канечне яе бралі, нашто ж вы выбіралі, калі вам абы чалавек?

— Вядома, я быў малод.

— А цяпер, як агрыбелі, дык вам абы чалавек, вядома...

— Я не вельмі стары.

— Ну, колькі вам год?

— Шэсць дзсяткаў гатова.

— Э, то вы яшчэ зусім малады!

— Малод, малод! Я не малод, але мой, скажам, бацька жыў за дзевяноста...

— Чаму вы, дзядзька, не жэпіцесь?

— Ат, што ты гаворыш... Што ты гэта... Хто яго ведае, яно і не выпадае, сказаць, і не гады, можа, і нейк... ну што ты сам не ведасш, ці што...

— А што я ведаю?!

Міхал памаўчаў і сказаў:

— А от Агата Уласавых ёмкая баба...

— Вы, мусіць, як былі малодшым, дык вельмі за дзяўчатамі смалілі?

— Шпарыў здорава.

— Ёмка?!

— Не глядзеў пі вока пі бока.

— І ўсё добра сыходзіла?

— Што т-ты мяне спавядаеш, што табе за інтарэс...
Глядзі сябе...

— Да гэтага дзела каму няма інтарэсу?!

— Ат... Я лічу, што калі чалавек здароў, то яму, значыць, і ўсё добра... значыць. Ён тады і з'есць добра, мае значыць апетыт...

— Што вы, дзядзька, з гаворкаю падаліся зусім у іншы бок!

— Куды я падаўся, я пікуды не падаўся!.. Толькі, значыць, я не вельмі на палатках, як кажуць, заседжваюся... Што я, не чалавек, ці што?! Нявестка часам буркае, — чаго ты, кажа, значыць, усюды нос уткнеш, усюды ўмешваешся. Выходзіць, што калі я дзе гаворку падам, дык гэта ўжо нос утыкаеш... дурная галава...

Выходзячы з прасніцаю з хаты, нявестка абазвалася:

— Бо і лезеш усюды, дзе табе не трэба... Сягоння раніцаю добра пагаварыў!..

І стукнула дзвярыма. Нехта запытаў:

— А што гэта было раніцаю?

— Нічога не было. Паіў я коні, а Антось браў гліну, дык вельмі ж скардзіцца, што рука правая дрымціць — ён яе з замаладу падверадзіў, кажа — рабіць трудна; а я кажу — бяры прымака да Надзі, а ён кажа — гэта пяхай так, як яна сама, я тут, кажа, значыць, не хачу слова ёй гаварыць, яе дзела, бо я, кажа, сам маладым быў. А я кажу яму, што і я быў, усякі быў маладым, і ведаю, што тут дзела такое, што не капечне, каб яна сама і выбірала што і як, а даць ёй добрага хлопца, значыць, прымака, дык і пойдзе ўсё ў цябе ў хаце як мае быць... Вясною гумно паставіш. Тады ён кажа мне, што за гумно і за сваю звярэджаваю руку не аддасць дачкі за ўсякага. А я, праўда, сказаў яму, што пяхай яна сама сабе выбера хлопца. А тут падышла Надзя, дык калі паробіць на мяне крыку — чаго вы, кажа, значыць, тут палашчаце языком, стары чалавек... Ліха ёй, брыдота, слова не дасць выгаварыць — якое, вам, кажа, усім да мяне дзела, дзе мне, кажа, дзецца ад гэтых апекупоў... А людзі чулі, — там і больш ваду бралі... Антось, праўда, слова не сказаў, моўчкі падыбаў дадому, а яна за ім. А мне пяёмка, чорт яе ведаў... Я проста ведаю, што годзе ёй цягацца так; што, не пара ёй замуж?! Што, яна не жывы чалавек, ці што...

— А ў вас, дзядзька, таксама падвярод, у пазе...

— Эт, плёвае дзела... Гэта я цядаўна стаў трохі пакульваць, а так яна ў мяне здаўных — пабаліць трохі і пакіне... Я, значыць, от думаю — жывеш чалавек, жывеш, а навошта жыць, каб абы пражыць. Не гэтак трэба жыць, жыві ты мне з сокам, пакуль жывеш!..

— Ну, а вы ж раніцаю агітавалі Надзю, каб ішла абы за каго, от абы чалавек. Што ж там было б за жыццё, жыла б тады, абы пражыць...

— Які там чорт гітаваў, ці я гітаваў?! Я іначай гаварыў — чэзне от дзяўчынаю, а ў Антося рука падвярэджа на... Ува ўсякага жывога ўсё па-жывому, адзін чорт, ці то наш брат, ці то баба... Чалавек жыве, а нашто ён жыве? На тое, каб жыць! Іншы думае, што ён вельмі ж дайшоў да ўсяго. Ну, можа, ён і дайшоў, я не кажу. І нічога я проці яго не маю. Я і сам да многага дайшоў, але калі ты што робіш, дык рабі, пане мой! Калі пляскаць па вадзе, дык пляскай ты мне не пугаю, а дошкаю, каб аж берагі самлелі, а калі табе спадабалася — плясні яшчэ раз; мала што хто будзе гаварыць — «уць, ліха яго матары, па вадзе з-за вуха лупіць». А тут і ўся музыка, што з-за вуха, а не з-пад носа. Рыба, скажам, у вадзе — ну, дык яна ў ёй і сядзіць. Каб шчупакі, скажам, пайшлі, значыць, на спацыр на паплавах, павылазіўшы з вады, то што тады з імі было б? Дык от ты не думай лішне, чаму я тут, а не там, а калі цёплая вада і добра табе купацца — купайся! Зусім не думай, што от я магу гэтую ваду з рэчкі спусціць, тады тут павырастае асака, а з асакі накашу сена... сена ты касі на паплавах, дровы вазі з лесу, а ў рэчцы для цябе вада і рыба...

Чаркас прынёс яму боты. Пастаяў, паслухаў і сказаў:

— А каб зрабіць так, каб дровы даставаць з рэчкі, а шчупакоў развесці ў лесе.

— Папробуй!

— Папробую.

— Ну, папробуй, ну!

— А я табе кажу, што нічога іначай не будзе. Калі з сена больш карысці, чым з шчупакоў — к чорту іх з рэчкі, адвесці ім кватэру дзе іначай, а ў рэчцы разводзь сена.

Міхал адкінуўся галавою к сцяне і пачаў рагатаць. Рагатаў ён доўга і задумлена, ківаўся ў бакі, успёршыся рукамі на дошкі. Пасля нахавяліў растапыранымі пальцамі і весела запытаў:

— Ну, а калі я цяпер, значыць, пайду... ну... да Агаты Уласавых. Я не пайду, бо ты скажаш, што не трэба хадзіць, што можна было так, а можна было гэтак, а мне не гады, а я стары... Ты ўсё пачнеш браць на свой розум — гэта павінна быць тут, а гэта там. А да ўчарашняга дня сена касілі на паплавах, а з учарашняга дня для сена адведзена і рэчка. Гэты вась кавалак для сена, гэты для шчупакоў, а гэты для дроў... Да Агаты павінен пайсці той, а для мяне гэтая вась печ. Усё вымерапа, падгаблёвана, падскрэблена... А калі я зараз жа шалыгну з гэтае печы, а ты сабе вазьміся ў бокі ды парагачы: мне што! Тады што?

— Ды я ж для таго і кажу, што сягоння твой вучастак — печ, табе тут няёмка, дык я табе перамераў — хочаш ісці да Агаты — смалі! Мала сена з паплавоў — касі яго на вадзе, няхай яно і там расце, калі табе трэба.

— Для гэтага трэба вельмі быць мацаком.

— Будзь.

— А калі я ім не радзіўся?!

— Радзіся нанова. Няхай табе вочы на лоб вылазяць, а ты раджайся.

Міхал паціснуў плячыма. Чаркас глядзеў яму ў вочы і смяўся ўсёю постацю сваёю. Густа закашляў Міхал.

— А от ты кашляеш.

— Нічога. Гэта зусім не шкодзіць... Раз грудзі моцныя — чалавек здароў.

І зноў густа кашлянуў. Устаў, паправіў порткі і ўскінуў на плечы кажух.

Правёў ён усіх за вароты і застаўся стаяць на вуліцы — шырокі і цвёрды.

VII

Аляксандар Махлак не вельмі любіць доўга гаварыць, любіць паслухаць, як хто гаворыць, любіць паўхмыляцца пад чужою гаворкаю, а сам гаворыць паважна, тоўста расцягвае губы, калі ўхмыляецца, і ўсё ў яго павольна і густа, так, як нясе ён у царкве падсвечнік перад паном — паставіць і памацуе рукою, ці моцна стаіць. А калі пачне ён табе гаварыць аб тым, што бярозавыя дровы больш даюць цяпла за хваёвыя, то пачне ён гаворку так:

— Маючы двое копей, ды раней паспедаўшы, то ты, паце мой, можаш паўсажонка дроў прывезці за адзіп

дзень. Коней ты лішпе не паганяй, бо што за карысць, калі ты сцэбанеш яго на хвасце, а ён ледзьве плінчыцьме сырую бярозу, конь гатоў зпаравіцца, як бачыш, і конча на дзела.

Сягоння ён стаіць пасярод пакоя ў будынку местачковае школы і нешта думае, затуліўшы на грудзях новы кажух і злажыўшы рукі.

Да яго падыходзіць Міхал Макарэвіч — гэты можа гаварыць колькі хочаш, нават калі ніхто яго і не слухае; ён найбольш усё разважае нават сам з сабою. Ён з аднолькаваю цікавасцю пагаворыць і аб дровах, і аб гурках, і аб дзяўчатах...

І вось ён падыходзіць да Аляксандра Махлака, моцна становіцца, і яны ўдвох так стаяць і маўчаць, паводшыбе ад усіх.

Сягоння тут усе — сабраліся і хутары, і мястэчка, і пасёлкаўцы. Зыгмусь Купрыяновіч сядзіць на лаўцы і курыць; Сёмка Чаркас бурна ходзіць з кутка ў куток, і з ім старасца справіцца, каб поплич хадзіць, Францішак Даніельскі і нешта ўсё яму стараецца расказаць. Можа, Чаркас і слухае, але відаць, што моцна заняты ён сваім нечым. Францішак Даніельскі напроці Чаркаса — буйная постаць, але выгляд мае ён нейкі ўдушлівы — шырокія плечы трохі сагнуты, прыгорблены — буйна і кругла, і відаць, ён утаміўся ад гэтага шпацыру. Чаркас — трудна разгаданая істота — цяпер, як ходзіць ён, здаецца, што зараз пойдзе, стане дзе-небудзь высока, ні на што не глядзячы, будзе бачыць усё і пасля пойдзе ўніз да чаго-небудзь прыгледзіцца і раптам пераставіць на другое месца, тады сама перад ім зменіцца ўстапоўка рэчаў. Калі ж ён сядзе пагаварыць з Аляксандрам Махлаком, тады нават адценні ўсяго гэтага прапалі ў яго. Тады гэтая постаць набывае адценні яснага дня, калі ідзе дождж перагонамі. Наставіўшы руды каўнер суконнага халата, Сёмка Чаркас ідзе дарогаю, мокры ад нядаўнага дажджу. Сонца свеціць на мокрую зямлю, пад пагамі вада, а ногі ў гразі — праз дзіравыя боты нацякло яе папалам з размоклай зямлёю. Халат цяжкі. Пад ім таксама мокра. І раптам дождж нейк гумарыстычна зноў пачынае паліваць чалавека, пасля зноў ясна робіцца. І вось, калі прыйдзе ён куды трэба яму, дык і стаіць на адным месцы, пагніся — з галавы халодная вада заколе ў спіну. І смешна, весела ад гэтага і непрыемна. Маючы такі выгляд, Чаркас смя-

ецца, гаворыць, пакеплівае. І раптам можа змяпіцца, зусім іншы стане і трудна прыраўнаваць яго да ранейшага Чаркаса Сёмкі. Гэта не то што Міхал Макарэвіч — ён і смеючыся, і плачучы, і злуючы заўсёды адзін і той жа. Ён скажа: «Агата Уласавых добрая кабета» — і скрывіць губы ад нясмешнае ўсмешкі. Пасля скажа: «Уночы кагдзе падвярод у пазе мучыў мяне так, што я не ведаў, дзе мне дзецца ад болю», — скажа і памаўчыць. І ўвесь час вочы яго не пакінуць разважаць — «ліха яго ведае, ці гэта ў гэтай яме вада ад дажджоў застаецца, ці гэта яе заўсёды падліваюць сюды».

Аляксандар Махлак раптам пакідае стаяць напроці Міхала Макарэвіча, далучаецца па хаду да Чаркаса і Даніельскага і гаворыць:

— Чаркас!

— Чаго табе.

— Ну, а ты як?

— Што?

— Як, па-твойму, ці варта гэта рабіць? Што гэта яны выдумалі.

— Хто што выдумаў?!

Аляксандар застаўся па адным месцы. Прапусціў міма сябе два разы Чаркаса з Даніельскім, пасля зноў далучыўся да іх:

— Гэта згуба для вобчаства.

— Ты не згінеш.

— Я кланачуся аб вобчастве.

— Ну?!

— А што, не праўда, што згуба. Пашу тады адпхнуць, значыцца, за паплавы, а пасёлкаўцы за чужым клопатам забагацеюць.

— Каб ты так збяднеў, як яны з гэтага забагацеюць.

— Што ты пра мяне; мне што... усё мястэчка...

Падшоў Зыгмусь Купрыяновіч і сказаў:

— Яно праўда, што тут дзола аб вобчастве, але з каго ж тое вобчаства, як не з нас усіх.

Чаркас сказаў:

— Я жыў не буду, калі не зробім сягоння так, што кусты аддаць пасёлкаўцам, пяхай раскарчоўваюць...

— Мястэчка без пашы застаецца!

— ... Поля ім мала, а пашы тут хопіць...

— Раз яны аддзяліліся ад мястэчка, пяхай як хочуць; кусты патрэбны, звязаць мятлу — пад бокам вецце...

— Дык гэта ўсяго для гэтага?

— Для вобчаства!

Купрыяновіч злосна крыкнуў:

— Тады піякае абрэзкі не павінна быць, раз зямлю яны сабе раскарчуюць... Да чаго гэта падобна...

Даніельскі ціха сказаў:

— А ў нас некаторым зямлі не трэба?

Чаркас сказаў усё зараз:

— Кусты — пад пасёлкаўцаў, абрэзаную зямлю з хутароў — і пад хутары і пад пасёлкаўцаў. Норма павінна быць!

І тады падняўся крык. Аляксандар Махлак крычаў:

— Што ты арудуеш! Ты рамеснік! Тваё дзела — пашыць боты, грошы за работу ў кішэню і свішчы. Што ты, на зямлі калі сядзеў, ці што?

Нехта тонкім голасам памагаў яму:

— Не падацца, браткі, што гэта за работа! Куды ён улазіць, ці даўно сам у мяне на аджон картоплю сеяў!

Другі голас спрачаўся:

— Што ты гэтым хочаш сказаць, што ён у цябе на аджон картоплю сеяў, да чаго ты тут гэтую картоплю прыткнуў! Ён і яшчэ будзе сеяць, але можа і не ў цябе. Ты гавары пра дзела, калі маеш што сказаць...

Іншыя местачкоўцы крычалі:

— Усё правільна, раз у іх зямлі не хапае, ну то даць ім кусты, а рэшту з хутароў, добра кажа, абрэзаць...

— Абрэзаць і даць...

— Можаш абрэзаць у свайго каня хвост і даць каму хочаш. Што ты чужое рэзаць збіраешся...

— Як чужое, што я кустамі не карыстаюся!

— Дурны, калі не хочаш яшчэ карыстацца.

— У цябе лішне пытаць не будуць.

— Хто гэта не будзе?

— Той, хто не будзе!

— Ну?!

— Але!..

Нехта яшчэ стараўся растлумачыць:

— Няправільна... Калі Савецкая ўласць, значыць, гаворыць, каб гаспадарка ўверх ішла, то, калі, скажам, хутар Зыгмуса Купрыяновіча дае табе прыклад, як гэтую гаспадарку ўверх паднімаць, то тут табе ясна — абрэж ты яго — тады гаспадарка ўніз паедзе! Праўда ці не?

— Праўда, яй-богу праўда.

— Ідзі пашукай праўды ў Купрыяновічавых свірпах!

— У пустых свірпах не то што праўды, нічога не знойдзеш!

— А-а-а! Калі гэта ты паспеў ужо згадець гэтак. Калі гэта ты?!

— Тады, калі ты вельмі такім разумным стаў.

— А ты і хацеў бы, каб усе былі дурні, а ты адзін пад усімі быў разумны...

— Ну але, хацеў!

— А калі ў каго хлеба няма!.. Купрыяновіч будзе там паказваць у сваю кішэню, як там угору пайкі хутар вясці, а я буду глядзець ды падаваць голас — а-а-а, от жа лоўка ўгору хутар пайшоў... А сам хіба чупрыпу буду ўгору паднімаць?.. Добры інтэрас! Падай зямлю, тады я табе ўсё падніму...

— Ага, усё, значыць, паднімеш!

— Падніму!..

Міхал Макарэвіч стаяў усё на тым самым месцы, глядзеў, як Чаркас слухаў крык, глядзеў, як Аляксандар Махлак перад Чаркасамым тварам махаў рукамі. Так стаяў, пасля падышоў да ўсіх і сказаў:

— Крычаць, крычаць, а яно ўладзіцца як мае быць...

— Уладзіцца?

— Уладзіцца.

— А калі ты кустоў не захочаш аддаць?

— Я кустоў не шкадую.

— А чаго ты шкадуеш?

— Чаго я шкадую? Я нічога не шкадую. Няхай усякі, як найлепей...

— Усякаму не ўнаровіш.

— Каму не ўнаровіш, той сам падцягае, каб упаравілася, так яно і ідзецца.

— То чаго крычаць усе, калі і так усё ўладжваецца...
Галава...

Міхал паціснуўся да сцяны, уцягнуў галаву ў плечы і змоўчаў. Так прастаяў увесь сход, выказваўся, што кусты можна аддаць, а абрэзку — як хочучь, так пяхай і робяць.

— Хто гэта хоча і робіць?

— Хто?! Усе... не я ж адзін.

Пасля стаяў каля стала, глядзеў, як пісалі пастапову, і заўважыў:

— Піша, падла, добра... лоўкі пісарчук.

- А чаму не пісар?
- Якія цяпер пісары... Ён-то дзела павядзе, але сам па сабе віду не мае. Што ж ён... Просты хлопец...
- А табе, капечне, каб ён крывы быў?
- На чорта ён крывы... Не пра гэта я гавару...

VIII

Упачы плакаў лес. Падала вада ад мокрага снегу, і хвоі пахлі на ўсяму полю. Многа снегавое вады сцякло ў рэчку, і рэчка папаўпела і затапіла чорны і мяккі ад марозаў сітнік; плыла і плыла. Пахлі і мох, і зелле, і зямля была ў снегавой вадзе.

Такая была поч.

Над зямлёю стаялі хмары, як жоўты і шэры дым; у адным месцы скрозь іх скардзіўся і смяўся жоўты водблеск,— месяц не мог прабіцца скрозь хмары. І ў тым месцы далёка відаць была зямля — роўнасць у ясным змроку; поле поўна было вялікае чуласці да цішыні і зыкаў.

І зямля плакала.

Плакала мохам і ядлаўцом і травою на каляінах пахучых дарог. Плакала і радасцю вострага паху свайго і ціхім сном зімовых птушак — прытаіліся яны ў куп'ях за ядлаўцом і аерам, і пер'е іх ад туману ў мяккай вільгаці; днём падніме птушка жаўтаватую дзюбу і клюне галоўку выпетраўшага зелля. Вецер абвее птушку зямною воляй, і вялікая тонкасць гляне з прастораў — тонкасць дзяцей і птушак.

Цыбатая, жаўтадзюбая птушка засталася ад сваіх і не вылецела на зіму. Прыбілася да агароду і занудзела на пустых градах.

Хлапчукі крычалі:

- Трэба яе забіць!
- Нашто яе біць.
- А нашто, каб мучылася.
- А можа, з яе мяса ядуць.
- Худая, што з яе за карысць; мерзлая, хворая... Падку з яе!..

Надзя злавіла яе і прынесла ў хату. Птушка прыбілася да сцяны пад тапчаном і стаяла ў вялікай роспачы. Ніхто яе не чапаў — не хацелі палохаць.

Упочы ў хаце чуць светла было ад месячных хмар.
Ціха спалі.

Птушка стаяла пасярод хаты, сонна жмурыла слабае вока і зазірала ў акно — плылі на дварэ месячныя хмары з чорнымі камякамі густаты свае. Акно зусім ясным было.

Птушка кінулася на яго і забілася крыллямі ў шыбу. Лапатала пер'ямі і закрычала.

Устала Надзя, зняла птушку з акна і паставіла на зямлю. Птушка зноў кінулася на акно. З крыкам зноў білася ў шыбы — угары плылі месячныя хмары, унізу спевавою вадою плакала зямля і гарэлі адценні яспасці.

Надзя забрала яе і вынесла ў сепі. Там птушка стала крычаць.

Дзяўчына затуліла птушку хусткаю і панесла ў канец <вёскі,> — на размяклай гліне каля калодзезя яна паставіла яе на ногі, пагладзіла крыллі, прыпала губамі да мяккае галавы. Пусціла рукі, і яшчэ раз крыкнула птушка і кінулася ўцякаць. Доўгаю здалася і тонкаю і згінула недзе ў палях, — падлятала і бегла, падлятала і бегла.

І вось Надзя стаіць адна, абапершыся на калодзезь.

Дзе цяпер птушка, ці бяжыць яшчэ ўсё, падлятаючы, ці стаіць дзе, панурыўшыся?

Ноч глядзіць у вочы дзяўчыне.

І хто гэта ходзіць тут; такая высокая постаць.

Падышоў з палявое дарогі, заўважыў дзяўчыну каля калодзезя і павярнуў; блізка стаў — Чаркас.

— Гэта вы так позна па ваду прыйшлі?

— Не, — адказвае дзяўчына.

— То што вы тут робіце?

— Так...

— Чакаеце каго?

— Не.

І маўчаць.

— Каб вы цяпер ішлі дадому, я вас правёў бы.

— Цераз пяць хат і праводзіць?

— Ну то што, калі цераз пяць?

І зноў маўчаць.

— А дзе вы тут ходзіце ў такую пару?

— З хутароў іду дадому.

— Ну дык ідзеце, пакуль да мястэчка дайсці.

— Колькі тут тае дарогі... Унь бачу ліну пад крайняю хатаю...

- Ідзеце.
- Чаму вы хочаце, каб я ішоў?
- А чаго вам стаяць тут.
- Дадому піколі не позна.
- А што вам жопка скажа?
- А што?!

І яны пайшлі разам у вуліцу. Каля хаты Чаркас падаў ёй руку і пайшоў. Надзя стаіць у двары і нічога не можа думаць — і птушка епчыць крыкам ці папурым маўчаннем у пустым полі; і Чаркас, моцны мужчына, пясмела глядзіць ёй у вочы; і ісці некуды хочацца, можа, гэта яшчэ пагаварыць з Чаркасам, і цішыня гэтая непрыемна палохае...

Дзяўчына стаіць адна, доўга.

Ясныя хмары плывуць, усё плывуць з чорнымі лапінамі. Вось пачынаюць яны плысці мацней, па зямлі пачынае варушыцца свет і змрок. Вострым халадком цягне з прастору, а блізкая сцяпа лесу пачынае гусці. Сінія адценні з'яўляюцца па ўскудлачаным небе.

Недзе птушка ў роспачы глядзіць на хмары.

Дзяўчына выцірае слёзы... І мацней пачынае плакаць.

Цёмная постаць яе робіцца высокаю, і твар бялее. Чорныя фалды плацця кладуцца густатою вакол ног і каляшуща... як ноч у ранні час.

І яшчэ стаіць, і яшчэ плача.

Хто што скажа?

І хто будзе што гаварыць?

Гэта ў нас так называецца, так гавораць:

«От плача, ліха ведае чаго».

Ці многа чалавек гаворыць сваёю душою?!

ІХ

У нядзелю вечарам на хутарах збіраецца капэла.

Прыадзеўшыся па-святочнаму, прыходзіць Францішак Даніельскі, моцна дыхае ў вусы і цісне скрыпку над леваю пахаю. Прыходзіць другі скрыпач Смігельскі, флейтысты — Лазоўскі. Яшчэ з пейкаю дудкаю з'яўляецца бацька флейтыстага Лазоўскага — Лазоўскі Віпцэнт. Яшчэ з трубаю зяць Зыгмуся Купрыяновіча — Шпаргальскі і швагер яго Мацюкевіч — з бубнам.

Дзяўчаты аб нечым гавораць; з імі і з музыкантамі — хлопцы.

Музыканты яшчэ не зусім скора заграюць. Даніельскі яшчэ гаворыць:

— Струна, значыць, ад'язджае; закрутка — не дай бог.

І тлумкае пазногцем вялікага пальца па струне.

І дзяўчат і хлопцаў поўная хата. Местачковыя хлопцы падыходзяць да музыкантаў, і гаворка іх з Францішкам Даніельскім, дударом Лазоўскім Вінцэнтам глушыцца прарэзлівым крыкам флейты — Лазоўскі малодшы робіць пробу.

Смігельскі рыхтуецца да маршу:

— Цябе, Францішак, пусцім пад утур, Вінцэнт — трымай альты...

Між местачковымі хлопцамі і Францішкам Даніельскім і Вінцэнтам Лазоўскім адбываецца гаворка:

— Чаму ў вас, дзядзька Вінцэнт, дудка вільготная?

— Я ў яе перад вечарынкаю заўсёды кварту вады ўліваю.

— Нашто?

— Разасхлася... замачваю... Вільготная, дык яна тады званчэйшая.

Даніельскі падае голас:

— А от скрыпка, барані божа, завільгатнее — прапала. Скепсіцца голас, і кончаца дзела. Яна ў мяне заўсёды вісіць у каморы па хатняй сцяне.

— А калі сырое падвор'е?

— Яна ў футарале.

Гаворыць Вінцэнт Лазоўскі:

— А дудка, я ж кажу, заўсёды вільготная — званчэйшая... Толькі фальшывіць — самае апошняе дзіркі ніяк не магу пальцам закрыць як мае быць... фальш...

— Чаму?

— Няправільная... Вельмі вялікая дзірка, дзеці раскалупалі...

— Нашто ж вы даеце дзецям струмант, каб яны калупалі?

— Яна ў мяне ляжала ў сенцах на бэльцы, а дзеці ўлетку звалаклі ды давай цацкацца. Пакуль я агледзеўся...

— А музыкант дапасавацца павінеп, — гаворыць Даніельскі, — раз перайграў — вось табе і акзамінт, гатова, і ведам колькі прыціснуць і дзе хватаць...

Іграецца марш. Лазоўскі Вінцэнт дзьме ў дудку і паглядае на хлопцаў так, як бы хоча сказаць: «я ж гаварыў,

што фальшывіць і вельмі ж трудна музыканту. Бач, як я спраўляюся...»

Флейта Лазоўскага малодшага глушыць усё.

На дварэ цёмпа і цёпла; растае мокры снег, і весела маўчаць сады. Пахне мокраю зямлёю і сенам, і яшчэ звоніць вада з вядра каля калодзезя... І вось з хаты, дзе граюць, выходзяць двое і стаяць.

— Пройдзем у гэты бок, — гаворыць хлопец.

— Толькі педалёка, — адказвае дзявочы голас, — мне холадна.

— Вам холадна?.. Вы зусім прыехалі ці яшчэ паедзеце?..

— Мусіць, зусім. Няма як цяпер з дому.

І яны ідуць па мокрай і цвёрдай дарозе. Чуць прасвечваюцца святлейшым за зямлю колерам каменні, збоку мізэрныя астаткі снегу пейзаю жаўцізнаю вызначаюцца на зямлі.

— А я вас раней зусім не ведаў... як вы жылі яшчэ ў мястэчку.

— Я ж тры гады не жыла дома.

— Вы служылі дзе ў горадзе?

— Служыла.

— Дзе?

— За дамашнюю работніцу.

— А я адзін раз бачыў вас, першы раз; вы стаялі каля калодзезя, а я ішоў з мястэчка... і глядзеў па вас...

І яму яшчэ больш хочацца гаварыць; гаварыць аб тым, аб чым ён сягоння не гаварыў, сказаць тое, чаго не скажаў ёй. І от ён паварочвае галаву і глядзіць на яе збоку. І абое маўчаць.

— Хадзем назад, — гаворыць яна.

— Хадзем.

І зусім не тое адказаў, што хочацца яму сказаць, пічога не сказаў ён.

І от ён бярэ яе пад руку і так ідуць яны, не гаворачы ніводнага слова. Каля варот яна гаворыць.

— Дык гэта Купрыяновіч Зыгмусь ваш бацька?

— Мой бацька...

Ізноў маўчаць.

— Я змерзла.

— Так цёпла і вы змерзлі?

У хаце іграюць польку. Душна. Многа пар скача, і весела глядзіць на іх старшы музыкант Смігельскі. Васпа-

ваты твар яго напружапы ўсімі рысамі ад радасці музыкі, падуладнай яму, ён ведае, што доўга яшчэ пакуль дзедца пакінуць іграць гэтую польку, і рукі яго ходзяць спакойна. У некаторых месцах ён падморгваннем падае знакі Мацюкевічу, і той рад — з вялікім захапленнем ён мацней б'е ў бубен. Смігельскі не пакідае падаваць знакі, Мацюкевіч пачынае глядзець яму ў вочы з запытаннем — не ведаю, што трэба. Раптоўная злосць у адзін момант крывіць набок васпаваты твар Смігельскага. Ён усхватвае руку з смыкам утору і растапырыў пальцы. Даніельскі скеміў, што пешта здарылася, і падмяніў старшага — раптам з утуру перайшоў на самую польку і глядзіць, калі старшы зноў пачне граць і зноў трэба будзе хваціць утурам. Дысцыпліна! Смігельскі крыкнуў Мацюкевічу, у рытм полькі са злосцю:

— Таль-леркаю накрый!

— Р-р-раз! — ухнуў Мацюкевіч і «накрый талеркаю». Талерка лягнула і аддзяліла другую частку полькі. У цеснай хаце лягнула ўва ўсіх і ў вушах, але рытм паправіўся, і вось ужо захапленне пачалося полькаю.

Смігельскі незадаволены, ён зусім не грае і крычыць у самае вуха Мацюкевічу:

— Трэба было раней; няўжо ты не можаш дагадацца, заўсёды паскудства выйдзе, а не работа!..

Мацюкевіч цяпер найбольш палягае на талерку, і траскучы і пляскаты кароткі звон усё павялічвае адрывістасць такту. На ходу полькі Смігельскі раптам здагадваецца, што Мацюкевіч бадай-што ў самы раз накрый талеркаю барабан, і вось ён ужо грае. Францішак Даніельскі сачыў за кожным яго рухам, і як толькі ўпаў яго смык — перайшоў на ўтур.

І цяпер стаіць вышэй усіх галавою, прыгнуты трохі круглымі і слабымі плячыма сваімі, распусціў вусы — няма як падкруціць іх, рукі заняты — і кідае смык уніз і ўгару роўна і невысока. І глядзіць на ўсіх... Можна б, дзеравам, глухім і сухім, абзывалася яго скрыпка, каб чуваць яе было з-за прарэзлівага крыку флейты вёрткага Лазоўскага, можна, яна тады, каб пачуў хто яе, сказала б — «як сабе хочаш, можаш не слухаць, не слухай. Але я патрэбна ўдушліваму, вялікаму ростам, прыгнутаму Францішку Даніельскаму, што, закінуўшы худому капю на почсена, прыйшоў сюды з цеснае хаты свае. І цяпер забыўся і на гэтую хату, бачыўшую за свой век столькі думак

і слёз, забыўся і на падакучыўшыя з малых дзён клопаты — за што б гэта падкаваць капя, на ўсё забыўся, нават на слаўную і ціхую дзяўчынку — дачку сваю, што тут вось скача пад яго музыку... І стаіць ён тут вышэй усіх ростам, глядзіць на ўсіх у дзейнасці сваёй, і агні гараць у вачах яго. Гараць і не меркнуць. І так гарэлі яны многа раз, калі слухаў ён у местачковым касцёле, як пад пярэста размалёвапай столлю, на хорах, на малой фісгармоніі арганісты выконваў грывучыя і вялікасныя каптаты. І тады мары ўзносілі яго на хоры. І вось ужо ён вырас большым за ўсё істотаю сваёю, і з-пад яго пальцаў льюцца слёзы і грывіць радасць. І раптам падаюць вялікасна і паволі, размалёвапыя ў жоўтыя сланечнікі, топкія дошкі, што закрываюць яго на хорах ад людскога патоўпу... І вось закалыхаліся самі касцёльныя хоры і няма ўжо іх, і няма касцёла. І зямля ачысціла прасторы ад гор і лясоў, каб не было ніякіх пялёнак для вока людскога, і свет напоўніў усё навокал прадстаўнікамі сваімі. Перад імі, на вялікай зямлі, грывіць вялікасць усіх вялікасцей музыкі — і гэта ж ён дзейнічае тут сіламі істоты свае, і творыць, і напаяўняе!

Блізкі мой і родны! Як павяду цябе сягоння ў вялікія скляпенні людскіх сімфоній? Якія персімфансы пакажу табе? І ў які дзень суджана мне спаткацца з табою на ціхіх загонах узнятай табою раллі — у вострым і тонкім разуменні тваім — твае скрыпкі і вялікасных сімфоній?!»

Францішак Даніельскі ідзе позна дадому. Утомлены, але яму не хочацца ісці ў хату. І ён стаіць адзін уночы на змрочнай дарозе. І міма яго шмат праходзяць... Ідзе пасёлкаўская Надзя і з ёю сын Зыгмуся Купрыяновіча — праводзіць яе дадому. Даніельскі чуе іх гаворку:

— Калі мы яшчэ будзем бачыцца?

Яна нічога не гаворыць, мусіць, думае, ці трэба і ці варта ёй з ім бачыцца.

— Я не ведаю калі.

— Заўтра.

— Я не ведаю.

— Чаму?

— Не... не заўтра...

— Я прыйду заўтра.

Яна думае трохі, пасля гаворыць:

— Заўтра мяне не будзе дома, я пайду ў мястэчка плацце шыць.

— Дык я прыйду правяду вас.

Яна зноў думае.

— А я не ведаю, у які час выйду з дому.

Ён больш не набіваецца. Ён трохі злосны. Выфранчаны і акуратны, ён далікатна трымае яе пад руку і моцна размахвае леваю рукою. Ад яго моцна пахне ружовым мылам.

І вось іх не відаць ужо; блізкі пасёлак патануў у ясным змроку, і толькі чарнеюць канавы ўздоўж дарогі. Местачковыя хлопцы, пакуль звернуць напрамік паплавамі, ідуць хутарскою дарогаю, і Даніельскі далучаецца да іх.

— Чаму гэта першы марш ямчэй выйшаў за апошні?

— Усякія прычыны... От і Віпцэнтага дудка высахла... А то ўтаміліся... Без прычыны нічога быць не можа, а прычыны могуць быць усякія.

— У тую пядзелю ў нас маецца быць спектакль, трэба будзе з Смігельскім пагаварыць...

— Не ведаю; калі не паедзем граць вяселле. Таксама наказвалі, яшчэ ў тую пятніцу...

Яны ціснуць руку Даніельскаму, яны трохі гумарыстычна настроены, моцна ўзбуджаны, але сёння не могуць нейк звычайна па-прыяцельску пакліць з яго. Так ідуць паплавамі, а Даніельскі адзін зварочвае палева і мокраю сцежкаю ідзе дадому. Маленькі, раскіданы хутар яго чарнее сярод маўклівых палос раллі.

Дома ён гаворыць сваім:

— Зыгмусеў Ясь увесь вечар не адыходзіў ад Макара-вічавае Надзі з пасёлкаў. І цяпер праводзіць яе дадому.

Жонка падняла на ложку галаву, працерла заспаныя вочы і запытала:

— Адзін пайшоў з ёю?

— Адзін.

— І скакаў увесь час з ёю?

— Найбольш з ёю.

— А я яе пават і не бачыла яшчэ цяпер.

— Вельмі лоўкая дзяўчына.

— А як яна адзета была?

— У нейкае кароткае сіняе плацце... Прыйдзе зараз Юзэфа — раскажа.

— А дзе Юзэфа?

— Там яшчэ забавілася.

Юзэфа прыйшла ўслед за бацькам. Невялікая і зграбная. Слаўны твар цяпер здаваўся ўвасабленнем дзявочага характа. Маці запытала:

— Ясь пайшоў з Макарэвічаваю Надзяю?

— Што вам за інтэрас, хто з кім ходзіць. Чаму вы не спіце?! З кім хто ходзіць — гэта яго дзела.

— Як то яго!.. Я ж іх абаіх добра ведаю, што мне, не цікава, ці што.

І была нездаволеная, што дачка нічога ёй не сказала. Такім чынам, у пас з заўтрашняга дня пачнецца гаворка, што Макарэвічава Надзя з пасёлка гуляе з Ясем Купрыяновічам. Доўга будуць гаварыць.

. . . . .

У тую ноч, пад дзень, востры вецер абвееў зямлю і замарозіў ваду. Зямля мерзла ўвесь наступны дзень і наступную ноч. Жытняя руць на мерзлай раллі здалася раўнейшаю і густою. А перад трэцяю ноччу ўпаў сухі снег, і чорныя зараснікі пакалечанае быдлам кривое бярозы здаліся сінімі. Неба стала густым і папурым.

Уночы падыходзілі да хутарскіх хлявоў ваўкі. Пасля перайшлі да пасёлкаў, нічога не ўзялі і падаліся полем у бок местачковых прысад, — глыбокія сляды парушылі роўную бэль.

Зімовыя птушкі аселі на хвоях.

Уночы скардзіцца заяц. Смяецца і плача.

МІХАЛІ МАКАРЭВІЧ

(З рамана «Вецер і пыл»)

Можна сказаць, з таго часу ў нас усе пачалі заўважаць, што Сёмка Чаркас вельмі часта з'яўляецца на пасёлку. Цяпер заўсёды сам пачаў прыносіць ён на пасёлак боты, каму б з пасялкоўцаў ён ні шыў ці ні правіў іх. Каваліха пават бачыла раз, што Чаркас позна ўночы нешта нёс пад шахаю да Макарэвіча Аптося. Нешта таматное, уклучае ў газету. І чамусьці ўсе паверылі, робячы ўсялякія здагадкі, хоць і ведалі, што не магла нічога гэтага бачыць каваліха, бо не было яшчэ такога здарэння, каб яна адна ўночы выходзіла на двор. Гэта ж ёй і заўважыў быў Ясь Зыгмуся Купрыяповіча, які якраз быў пры гэтай гаворцы:

— А хто больш гэта бачыў?

— Ніхто больш не бачыў.

— Вы толькі адны?

— Адна.

— Дык жа вы, цётка, адны ніколі ўночы на двары не бываеце. Гэта ўсе ведаюць.

— А от можа і была якраз.

— Не можа гэтага быць.

— А от і можа.

— Усё роўна вам ніхто не паверыць.

Тут каваліха пачала зварочваць увагу сваіх слухачоў у другі бок:

— З замаладу я не баялася ўночы, пакуль раз мяне нешта не папалохала.

— І здорава вы перапалохаліся?

— Не дай божа нікому добраму. Ворагу свайму не пажадаю, не то што.

Яна пачала расказаць, як некалі нешта было яе перапалохала гэтак, што яна чуць не захварэла з перапалоху.

— А што гэта магло быць? — не ўнімаўся Купрыяновіч Ясь.

— А хто яго ведае, мусіць, ліхое пешта.

— Дык вы з тых часоў гэта баіцеся вечарам адны на двор выходзіць?

— Баюся. А што ж вы думаеце.

— А як жа вы, цётка, бачылі, што Чаркас пешта позна вечарам пёс да Антося Макарэвіча?

— А от і бачыла. А калі не я, дык людзі бачылі. Але бачылі. Папытайся ў каго хочаш, калі гэтакі цікавы.

— А што б гэта ён мог песці гэтакае?

— Што песці? А чорт яго ведае, можа які падарунак для Надзі. Тут піякас гаворкі быць не можа, бо ўсім вядома, што ён да Падзі цягаецца. Ты, галубка, з гэтым не ўхаваешся, калі завяла распусту, дык не ўхаваешся. Ды яшчэ ў бацькаўскай хаце. Жартачкі! Пабыла некалькі год у горадзе, дык адразу набралася распусты. Жанатаму чалавеку дазваляе хадзіць, ды яшчэ вечарам. Гэта ўжо ўдалася гэтакая. Упць Дапіельскага Юзэфа гэтаксама на старане ў людзях служыла, а потым, калі яна добрая ды сумленная, дык нічога гэта ёй і не пашкодзіла. Якая была, гэтакая і ёсць — чыстая, як анёлак.

— А я ведаю, што гэта Чаркас пёс да Макарэвіча.

Каваліха радасна ўстрапянулася:

— Ну, няўжо ведаеш?!

— Гэта ён Макарэвічу боты шыў ды прыносіў.

З нудным расчараваннем каваліха пастаралася не паверыць:

— Гэта ты толькі здагадваешся. Каб боты, дык ён мог бы іх і ўдзень прынесці. Дзеля гэтага чаго яму канешне вечарам цягнуцца.

— Можаце запытацца ў самога Макарэвіча або ў Чаркаса. Макарэвіч у новых ботах ходзіць. Але пайлепш запытайцеся ў Чаркаса. Ідзеце ў мястэчка і запытайцеся. Таксама запытайцеся, чаго гэта ён так часта хадзіць па чаў сюды, калі Надзя прыехала.

— Чаго ты з мяне старое кепікі строіш! Што я табе, таварышка, ці што! Што ты на мне злосць спаганяеш! Я ведаю і пра цябе. Ты ж таксама да Макарэвіча стаў учащцаць, як Надзя прыехала. Ты ж жаніцца не думаш, а так гэта. А тая, нябойсь, Чаркаса прыняла. Ты думаш, я не ведаю, як яна цябе пратурыла к чортавай матары?! Я ведаю. Я ўсё ведаю. Ты ад мяне не ўхаваешся.

Гаворка гэтая адбывалася па хутарах у пядзелю. Былі

людзі пры гэтай гаворцы, і Ясь засаромеўся. І пачаў старацца перакруціць усё гэта ў жарт:

— Ды напэўна, што ад вас нішто падзе не ўхаваецца. Чуеце і бачыце вы далёка.

— А што ж ты з мяне кепікі строіш, што ж ты! Калі я пачала гаварыць, што гэта распуста, дык хіба ж не! А пра цябе няпраўда, ці што! Чаго да Надзі падлазіў! Яна, можа, была б дзяўчына як дзяўчына, каб не гэтакія вісусы, як ты. Што ж ты з сваімі гэтымі сменкамі каля мяне старое пакручваешся, зпайшоў таварышку!

— Вы яшчэ, цётка, у самай сіле, вам яшчэ можна, каб прыйшлося, наанава шлюб браць. Чаму мне каля вас не пакруціцца.

— Ах ты, шляхцюк ты глясаваны!

Тут ужо Купрыяповічаў Ясь не мог цягнуць далей жартаў:

— Чаго вы языком трэплеце? Што вам за інтэрас пра каго, глядзелі б сябе. За сабою дык вы нічога не бачыце!

Каваліха нарабіла ляманту, у вялікай сваёй крыўдзе выводзячы на чыстую ваду ўсе Ясевы захады каля Макарэвічавае Надзі, якія яна магла толькі прыдумаць.

Але Ясь не чуў іх. Ён плюпуў і пайшоў. Тады каваліха радасна заўважыла, што праўда заўсёды вочы рэжа. І пасля гэтага пачала гаварыць з хутарскімі кабетамі пра фальбону ў святочнай спадніцы Макарэвічавае Надзі.

Зусім іначай успрыняў усю гэтую плынь чутак і здагадак Міхал Макарэвіч. Гаворка адбывалася адлеглым адвячоркам у нядзелю на пасёлкаўскай вуліцы. Нас было там чалавек з восем. Міхал Макарэвіч стаяў у сваіх адмысловых ботах, шырока растапырыўшы ногі. Трымаў пальцы ў рукавах вышмарганага і пакарабачанага кажушка і гаварыў:

— Гэта гадоў таму мо з шэсць ужо, як я гэты кажушок быў сплякыў. Ды, прыпацца, значыць, у дух палажыў адразу. От яго і скруціла. Дык цяпер у ім ты нікуды ў людзі, значыць, не выйдзеш, а так па плечы ўскінуць.

Нехта з гурту запытаўся:

— А боты?

Боты былі з вострымі паскамі, пізенькімі і шырокімі халявамі. А халява скрозь у фалдах, як кавальскі мех, у гармоню. Усе як і запамяталі, дык Міхал усё пасіў іх, мо ўжо гадоў з трыццаць. Сёмка Чаркас нават жартаваў быў раз, што Міхал у гэтых самых ботах шлюб браў. Але гэта

і сышло за жарт, бо ўсякі чуў, што Міхал Макарэвіч ажаніўся вельмі маладым. І мусіць памятаў гэты Чаркасаў жарт Міхал, бо пастараўся не даць гаворцы пра боты:

— Ат, чорт іх.

І пачаў гаварыць зусім пра іншае:

— Сказаць, пашыць цяпер новыя спрэс боты, дык утрайне як раней было. Ці гэта грошы цяпер таннейшыя, ці гэта тавар дарог стаў...

Пасля, з паўхвіліны памаўчаўшы:

— Яно-то шыюць, пі глядзяць пі вока пі бока. Каторы чалавек у гадах, сям'ю мае, дык той — то прышвы, то падтачкі, а маладыя дык ф'раццяць усе ў новых ботах. Маладыя цяпер строяцца! Модаў гэтых сабе наведумлялі, то добра кажа, гэтае галіфэ, то... ф'раццяць! Інакшы век, ого! Даўней гэта, памятаю, хадзілі мы ў гэтыя самыя, значыць, Цецераўцы на вечарынкі...

— Вы, дзядзька, мусіць пекалі на вечарынках вельмі вялікі зух былі?

— Пачакай ты, дай ты мне, значыць, гэтае...

— Но, але, дай ты сказаць.

— ...Дык прыходзім раз на вечарынку, музыка рэжа!..

— А якая была музыка?

— От была пейкая... Дык музыка рэжа, а тут адзін марцовы кавалер выскачыў наперад, дзеўку за руку, ды калі прайшоў з ёю польку. А сам босы і ў белым зрэб'і ўвесць. Порткі на адным гузіку трымаюцца, ніякіх зашпілек, нават, значыць, больш і няма. Дык ён, небарак гэты, прарэх свой набок адразу і ссунуў, каб, барані божа, значыць, не раз'ехаўся пры гэтых скоках... А цяпер што, цяпер на маладых аж міла паглядзець...

— Вы, мусіць, дзядзька, самі і цяпер маладым сябе пачуваеце.

— Ат... Яно, значыць, гэтак. Я ж кажу, з чалавекам тут гэта... Калі чалавек яшчэ мацуецца трохі, дык яно, значыць, і гэтае... і сілу, значыць, чуе. Гэтак з усякім, не адно са мною. А маладыя, вядома, яшчэ жывейшыя. Унь Чаркас гэты самы, Сёмка. Якое дзіва, што ён на Надзю Аптосеву прыгледзеўся, значыць, гэта не дзіва. Жывы чалавек! А жывому чалавеку патрэбна навіна заўсёды. Вы думаеце, што гэта чалавек можа, значыць, прывыкпуць да чаго, дык і забыцца на ўсё, што больш ёсць на свеце? Чалавек — гэта тхлап. Гэта як калі што падшыбе чалавеку. Унь Чаркас Сёмка...

Тут Міхал цмокнуў языком і страсяпуў галавою:

— ...дык ён і сам, значыць, не ведае добра, чаго яму трэба. От ён мае, значыць, жонку і дзяцей, а да дзяўчыны от прыгледзеўся, прыгледзеўся і цяпер сам з сабою нічога зрабіць не можа. Ну то што ён тут табе вінават; гэта не то што іншы кажа — тое, значыць, ды гэтае. Тут, я ж кажу, чалавек, значыць, сам над сабою не гаспадар.

У нас ніколі не зводзяцца кепікі. Нехта заўважыў:

— Вам, дзядзька, відней, вы самі практык.

— Нашто тут практык. Раз чалавек здароў, дык ён табе, значыць, ніколі не будзе спаць у шапку, ці як тут, значыць, сказаць.

— Як гэта вы, дзядзька, живеце халасцяком?

— А яно, сказаць, усяго, значыць, бывае з жывым чалавекам. От, пахаваў тагды, пекалі, жонку, а цяпер гэта падвярод у пазе... Ці як тут вам выказаць... От жыву...

Гаворыць ён ціха, з ківамі і моргамі, кожную хвіліну зменьвае выразы твару, варушыць пальцамі, пачухвае імі локці і лоб. Ён доўга можа так гаварыць, а пасля пайсці дадому, дадумацца да чаго-небудзь і ўпарта трымацца свайго. Тады яго ніхто не перайначыць, пакуль само гэта ў яго не пройдзе, так, як і прыйшло.

— Вы да Агаты Уласавых яшчэ ходзіце?

— Яно тут можна, значыць, сказаць, што жывому чалавеку...

І раптам перарваў сам сябе:

— Што ты мяне спавядаеш?

— Не, я не спавядаю.

— Не спавядаеш? Як жа не!

І пачухаўшы локці:

— Чаркас баявы хлопец. Ого!

МЕСТАЧКОЎЦЫ

(З рамана «Вецер і пыл»)

Адлежным днём Аляксандар Махлак абходзіў хутары і пасёлак — запісваў, хто веруе ў бога. Па хутарах хадзіў ён трохі шпарчэй, бо руніла яму, што хутар ад хутара далёка, абысці ўсіх трэба. А як прыйшоў на пасёлак, дык тут ужо стаў сам сабою. Уваходзіў у хату і заклапочана крактаў:

— А-а, якая ж слізговіца на дарозе. Дзяндобры ў хату!

— Дабрыдзець.

— От тым часам неўзабаве і вечар.

— Але, колькі цяпер таго дня.

— І саміх жа трэба, мусіць, запісаць?

— Куды гэта?

— А от парахвіян запісваю, хто веруе.

І, не чакаючы адказу, сліпіў цвёрды аловак, куплены за тры капейкі нейкім чынам яшчэ перад вайною, і пісаў буйнымі літарамі. А калі ў каторай хаце былі маладыя, або нават і малыя хлопцы, дык ён тутакра абмяркоўваў з усіх бакоў. А пасля, як шчыры прыцель, часамі гаварыў:

— А цябе, браце, дык я запісваць не буду. Тым часам, хто цябе ведае, можа ты куды па службу на якую падавацца захочаш, або што, дык табе лепей не ўпісвацца. Бо цяпер гэтакое права, што пры Савецкай, значыцца, ўладзе на цябе могуць вока не мець. Будзь ты, браце, хіба так ужо, а ўрэшце як сам ведаеш. Табе самому відаць лепш. Магу і ўпісаць, як сабе хочаш. Сілкам я нікога не ўпісваю.

Ветлівыя гаспадыні і гаспадары прасілі яго пасядзець крыху, але ён падзе не садзіўся:

— Дзе вы бачылі, калі тут сядзець. Трэба скончыць, ды накуль я яшчэ дадому дабяруся гэтакую слізговіцаю. А, от бо дарогу вырабіла — на пагах не адзержацца.

І ён доўга стаяў пасярод хаты, гаворачы пра дарогу, пра ўсялякія местачковыя навішы, пра дровы, пра сала, пра коні... Абціраў даўно не мытаю насаткаю вусы і пагладжваў адным пальцам няголены твар, на якім пруткае шчацінне рудым аксамітам рунела не на жарты. Відаць, ён упарта задумаў загадаваць бараду.

У хаце Міхала Макарэвіча ён усё ж прысеў на зэдліку каля стала, бо Міхал загаварыў з ім пра царкоўныя справы:

— Чаму гэта пеўчыя ў царкве нікуды не варты? Спяваюць, значыцца, дык нешта не выходзіць у іх.

— Не налаўчыліся!

— Не ведаю. Я на прачыстую быў зайшоў нейк, дык не ўпадабаў. Бывала, яшчэ за тым дзяком, дык лепш спявалі.

— Э-э, калі тая прачыстая была, ад прачыстае ўжо з паўгода прайшло. Цяпер — куды, іначай...

— Бывала, з замаладу дык і я на крыласе спяваў.

— Якое з замаладу, калі пядаўна гэта было.

— Я, бывала, мог за дзяка ўсю адправу зрабіць як мае быць. Усё ад пачатку да канца.

— А чаму цяпер не... не гэтае...

Тут Махлак наморшчыў лоб і паставіў праўцом вочы, не ведаючы «ты» ці «вы» сказаць Міхалу. Міхал на гадоў пятнаццаць, калі не на дваццаць, за яго старэйшы. Нарэшце ўсё ж сказаў «вы» — гэтак было заўсёды, усё жыццё, пры кожнай гаворцы.

— А чаму цяпер гады ў рады ў царкве бываеце?

— Бываю, чаму не. Але каб часта — дык далекавата, значыцца. Маладыя хлопцы дык яны гэта з дзяўчатамі ідуць, гуляюць па цвіштары...

— Хлопцы мала цяпер ходзяць.

— Ходзяць; на абедню ходзяць, у нядзелю.

— Можна сказаць зусім не ходзяць.

— А от і пашы ў нядзелю хадзілі.

— Ну-ну...

Міхал задумаўся. Упёрся локцямі зложаных рук у калені, — гэтак сагнуўшыся пасядзеў трохі, паглядзеў у зямлю. І яспая ўсмішка, ціхая і раптоўная — нават не ўсмішка, а прасвятленне ўсіх рысаў твару — сагнала з яго задумённасць.

— Каму як прыходзіцца ці здаецца, дык той гэтак і робіць сабе. Той у царкву, а той сюды, а той туды. Распі-

хаецца парод сюды-туды. Чалавек як малод, дык, я заўсёды кажу, патрабуе сабе волі — не трымай ты яго. Што за карысць, што ты яго будзеш трымаць, усё роўна не ўтрымаеш. А ўтрымаеш, дык ён табе пакутаваць будзе. Гэтак і ўсякі. От Чаркас — гэты дык маладзец.

— Чаму ён маладзец?

Махлак павольна здзівіўся.

— Чаркас жыве. Ён мае ў сабе гэтае... па-свойму ўсё робіць. Ён табе гібець не будзе, калі дзе давядзецца да чаго. Разумны хлопец, падла.

— Які ён там разумны... Жэўжык... Ён не пакінуў яшчэ да гэтае Надзі ўчашчаць? Што гэта за дзяўчына, чаму яна яго не высмее калі?

— Можа яна і строіць з яго смешкі. Маладая дзяўчына, што ёй.

— От як пойдзе замуж, дык тады Аптосю хоць жаніся. А яна павінна зараз пайсці замуж. Іга! Абы адно ішла, дык ахвотнікаў знойдзецца — гэтакія дзяўчына.

— Добрая дзяўчына.

— Хіба каб пасватаў каго Аптосю. Ён чалавек ціхмяны, дык сам пакуль надумаецца. Чым для яго кепская будзе Агата Уласавых. Яна і па гадох да яго падыходзіць.

— Агата Уласавых?

— А чаму не.

— Агата, значыцца, кажаш. А можа яна за яго не пойдзе — жывы чалавек сам распараджэнне мае.

— Чаму ёй за яго не пайсці.

— Ты ў яе пытаў?

Махлак падазрона паглядзеў на Міхала, дык Міхал, заўважыўшы гэта, направиўся:

— А можа, і пойдзе, яна сама сабе гаспадар. От мы ўзгаварыліся, пра каго і пра што, значыцца, пра якую справу — хто яго ведае. Як бы гэта ўсё і робіцца, як мы выгаварым. Гаворым, гаворым...

Міхал стаў гаварыць цішэй, гэтак, як заўсёды разважае сам з сабою. Махлак падняўся з зэдліка; адзпака нейкае новае думкі вясёлым следам лягла на твар яго. Павольна ён падаў руку Міхалу і падаўся з хаты, прыціснуўшы пад пахаю цвёрдую вокладку, у якой ляжаў спіс хутаранцаў і пасёлкаўцаў, што вераць у бога. Ён абышоў усе пасёлкаўскія хаты і затрымаўся ў Аптося Макаравіча. Надзі не было ў хаце. Аптось апрапуўся даглядаць папач жывёлу. Махлак, аглядаючыся па хаце, рабіў свае заўвагі:

— Цяпер-то яшчэ сюды-туды, а як прыйдзе вясна ды лета, дык тады Надзя-небарака ўжыве клопату. Цяжка будзе.

Антось Макарэвіч уздыхнуў:

— Хіба каб ты сабе гаспадыню якую знайшоў.

Думка пагаварыць з Антосем Макарэвічам пра Агату Уласавых, з'явіўшыся неспадзявана ў хаце Міхала Макарэвіча, не давала яму спакою. З ім гэта часта робіцца: што-небудзь раптам узбрыдзе яму на памяць, дык ён, сам не ведаючы дзеля чаго, гатоў не даспаць і не даесці, абы ўмяшацца куды-небудзь або выявіць сваю павольную клапатлівасць. А пасля ўсё гэта прападзе і назаўсёды забудзецца, таксама раптоўна, як і прыйшло. І не залежна ад таго: выявілася яго клапатлівасць ці не.

— Агата Уласавых — залатая кабеціна.

Пасля, з паўхвіліны счакаўшы:

— Што бо я гавару, яна яшчэ дзяўчына.

І твар яго трохі надзьмуўся і пакруглеў ад захаванае ўсмешкі. Барада трохі заварушылася, а губы адтапырыліся. І падабенства нейкае ў яго з'явілася да растапырапага мяшка, у які сыплюць ражкаю збожжа. Антось маўкліва паціснуў адным плячом, падаўся назад галавою і невыразна абазваўся:

— Ну...

— Табе, браце Антось, узяць яе варта, што тут доўга глядзець. Гаспадыня і рабочыя рукі ў хаце патрэбны. Гаспадарка, можна сказаць, панава заводзіцца, пакуль забудешся як мае быць, пакуль сёе, пакуль тое... Яна за цябе пойдзе, думаеш, не?

— Можна яно і гэтак, — адказаў слабавольны і ціхмяны Антось, чакаючы, каб Махлак хутчэй пайшоў з хаты.

Змяркалася, калі Махлак рушыў з пасёлка дадому ў мястэчка. Антось Макарэвіч абдумваў яго словы, посячы з-пад студні ваду. Наліваючы вёдры, бачыў, як Махлак перакідаўся далёка на змрочнай дарозе з нагі на пагу, як качка. І ўсё думаў Антось — ці добра гэта будзе, ці кепска, калі возьме ён замуж Агату. «Можна, з кім парадзіцца... але не, што я, сам не бачу, ці што. На чорта мне па Надзіны рукі ўсё ўзвальваць, яна маладая дзяўчына. А Агата і малых дагледзіць — і абшые, і абмые, і парадак не той у хаце пойдзе. Сталая гаспадыня будзе, зусім іначай пойдзе ўсё. Гэтыя небаракі малыя — ім догляд патрэ-

беш. Агата павінна пайсці за мяне. Гаспадарка зараз стане на ногі, хата ў мяне новая, будышкі забудую».

І пакуль управіўся, увесь патануў у думках аб гэтым. Агата стала яму здавацца якраз патрэбнаю і яму і ў хаце. Лепшае дзеля яго нідзе і няма. Недзе яшчэ ў глыбіні істоты пяцёнасьць тачыла яго — «як, калі прыйдзецца, яна будзе з дзецьмі, ці добра ўсё гэта будзе», — але іншыя думкі навалаю ўздымаліся ў ім. Зачыняючы весніцы, ён бачыў, як дзядзька Міхал Макарэвіч паклыбаў туды, у хату да Агаты Уласавых, і папура сказаў сабе над пос:

— Чаго яшчэ стары гэты валачыцца пачаў!

Гаспадарчая руплівасць найшла на яго. Мацнейшым адчуў ён сябе. Як бы гэта ўжо Агата была яго жонкаю. Ён папрабаваў, як трымаюцца на павых круках дзверы ў хляве, увагнаў у іх, дзе яму здалося трэба было, цвіка, паслухаў, як карова забірае ў губы трасянку. Паглядзеў на не абгароджаныя яшчэ агароды, патупаў у сепцах. У хаце, пасля вячэры, звязаў у мятлу парэзанае некаторага дню вецце, а як лёг спаць, доўга не мог заснуць... Надзя позна засядзелася ў таварышак, малыя даўно спалі, а ён адзіч варочаўся і ахкаў на палку каля печы.

Заклапочанасць не пакідала яго ўсе наступныя дні. Ён усё панура думаў, мала з кім гаварыў, пачаў разважаць сам з сабою. Быў увесь час вельмі руплівым. Надзі нічога пра ўсё гэта не гаварыў.

Назаўтра, каля паўдня, нейкі гаспадарлівы і сталы, пайшоў Антось Макарэвіч да Агаты Уласавых. Агата — кабеціна, ці як казаў Аляксандар Махлак, дзяўчына — гаваркая і працавітая — таўклася нешта ў сепцах каля жарон, абтоўкала сушаны авёс таўкачом у ступе.

— Ці не на кісель малоць будзеце? — сказаў Антось Макарэвіч, стараючыся напусціць у меру на сябе жартаўлівага выгляду.

— На кісель. Не дагледзілі ды перасушылі авёс.

— Дзяндобры хаця вам.

І першы раз на жыцці сваім падаў ёй руку. І гэта яе трохі збянтэжыла, яна адчула, што не да брата гэта, пры якім яна жыла, прыйшоў гэты сусед, а да яе, мусіць, мае нейкую справу. Але якую? Яна павальней стала заходжацца каля сваёй работы, слухаючы Антосеву гаворку, зрэдку адказваючы яму, ці памагаючы гаварыць. Пасля яна скончыла сваю работу, выцерла хвартухом рукі; пастаяла, пагаварыла. Бачачы, што Антось не ідзе ў хату,

а стаіць усё пасярод сянец, пачала выціраць у жорнах бе-лаю ад мукі апучкаю.

— Таўкатня ўсё,— гаварыў Антось, трымаючы рукі ў кішэнях кароткае свае вопраткі.

— Але ж.

— О гэтак і таўчэнся чалавек...

І падумаў: трэба як-небудзь успомніць ёй, як яна жыве ў брата — за служанку пейкую. Не даспіць, не даесць, яшчэ і накрычыць брат-гаспадар; ведама — старая неза-мужняя сястра ў хаце. Успомніць ён, як пабіў яе раз брат... Але як загаварыць пра гэта? А патрэбна было б, лягчэй тады згаварыцца з ёю будзе.

Неўзаметку нейк гаворка пачала хіліцца ў другі бок. Пагаварылася трохі пра здароўе братавае хваравітае жонкі, пра Надзю, яшчэ пра нешта пэўнае ў думках, але не-выразнае ў словах, пра што думаюць, гаворачы пра ін-шае — ува ўсякага яно сваё, акрэсленае, вядомае і не вядомае для ўсіх.

— ...Няма чаго наракаць, гэты год зіма цёплая,— ска-заў, а сам падумаў, гледзячы на Агату: «гэтую мультано-вую спадніцу гадоў трыццаць яна ўжо мае; раней пасіла па святах, а цяпер пры рабоце дапошвае».

— Яшчэ будзе ўсяго, яшчэ ж і да паловы зіма не дай-шла,— адказала яна і падумала: «малады ён быў калісьці шустры, а гэта якім ціхмянным зрабіўся... А можа, гэта ён да брата прыйшоў чаго, але так сабе прыпыніўся ў сенцах пагаварыць».

Пасля гаворка яшчэ пераскочыла праз некалькі паро-гаў:

— ...Каб ціха і спакойна на свеце было, каб без вайны абышлося, дык людзі і жылі б сабе, усталёўваліся, і па-думаў: «яна вялікая і тоўстая, вельмі ж здаровая... І як гэта яна дагэтуль замуж не пайшла?»

— Усе гавораць, што вайна будзе,— адказала яна і падумала: «гэтую сваю заячую шапку ён, мусіць, ужо га-доў з восем носіць».

— Жылі б людзі сабе паціху. Колькі чаго чалавеку трэба. Я ж кажу, каб было спакойна на свеце, дык... А то калі заваруха якая заварыцца зноў, дык гатовы апошняю картоплю з пограба забраць. Калі вайна, дык ні на каго не глядзяць. Бачылі, дзякуй богу, і войнаў, як той казаў, і ўсяго. Што ты парадзіш тагды...

Яшчэ ён гаварыў, Агата памагла яму быць гэтакім мяккім, як трава, пасля ёй стала пуднавата ад гэтакае гаворкі, трэба было ёй акончыць хутчэй упраўляцца з работаю.

— Абы ў хаце парадак быў, ды кавалак хлеба, ды каб спакойна. Колькі чалавеку трэба...

— Заходзьце ў хату, пасядзеце трохі ў нас.

— А ў хаце ёсць хто?

— Дома ўсе.

Падумаў: «якая ж слаўная яна; разбітная, працавітая...» І ад гэтага пачуццё як бы зайздрасці да пекага з'явілася ў яго. «А чаго ж ісці ў хату?» — падумаў і пайшоў.

Там ён пасядзеў з гадзіну. Агата разоў са тры ўваходзіла ў хату, тупалі яны цяпер удзвюх з браціхаю. Антось ішоў з хаты больш гаворкі, як прыйшоў сюды. Справа выразнае гаворкі з Агатаю адапхнулася трохі падалей — не канешне ж усё адразу рабіць. Пражылося яно не спяшаючы гэтулькі часу на свеце, дык пад старасць — куды імчацца не падумаўшыся?

Агата стаяла на двары, вялікая, нязграбная, здаровая. Антось скланіўся ёй:

— Бывайце здаровы.

Твар у яе быў расчырванелы ў рабоце, з ледзьве прыкметнымі засціламі палавога колеру — як бы гэта яна стаяла каля печы, у якой зырка гараць дровы і пякуцца аладкі. Антось падумаў: «завезці ў млын пуд ці два ячменю змалоць на блінцы... Калі настроіць добра жорны, дык жарнавыя блінцы смачнейшыя за млынавыя... З Агатаю яшчэ нагаварыцца будзе час». І сказаў сам сабе, як пераходзіў уоперак вуліцу:

— У Амерыку яна не ўцякае.

Хацелася яму нейкае волі. Адлежны вецер узнімаў у ім пачуццё свежасці, прастору. Цягнула моцна праехаць або шпарка прайсці ў полі па снезе. Усё гэта было невыразным, не моцным — у маладосці, калісьці, яно панавала ў чалавека. Душна стала, як толькі ўвайшоў у хату. Змяркалася. Сказаў да Надзі:

— Можа, табе вады напасіць?

Ніхто не адказаў. І толькі цяпер заўважыў, што Надзі пяма ў хаце. Тады падышоў да сына:

— Адзін сядзіш?.. А дзе Надзя?

— Некуды пайшла.

— Даўно?

— Я і сам добра не бачыў.

Тады бацька падумаў: «чые дзеці вучацца, а гэта ся-дзіць у хаце, не маючы ў што апрацуца і абуцца». Нешта вострае вельмі выразна пякапула яму на сэрцы. Ён адышоўся, шэпчучы:

— Божа мой, божа. Небарак хлопец.

Пасля сам сябе заспакоіў:

— Нічога, як-небудзь! Налета направімся, яшчэ паву-чыцца, колькі яму трэба будзе... А можа і не, хто яго ве-дае.

Смутак пачаў душыць яго.

У сенцах падняў ён з зямлі мяшок ад збожжа, каб не валяўся, палажыў на паліцу пад дзвярыма. «Упраўляцца панац трэба». Выпусціў з хлява каня і пайшоў за ім пад студню. І ўсё было ўсюды пераблытана, не ўстаноўлена, невыразна. І пачуццё прагі да жыцця, да аднаўлення, і тупая, прыглушаная боль і трывога, і жадашні, і падзеі поўнілі яго і не маглі парушыць яго ціхасці.

34

Міхал Макарэвіч у хату да Агаты Уласавых прыходзіў цяпер часта. Да яго ўсе там прывыклі; нікога гэта ўжо не здзіўляла — людзі калі прывыкнуць да чаго, дык тое, што раней здаецца нават глупствам, робіцца патрэбным і разумным. Спачатку пакеплівалі з Міхала, паджартоўвалі з Агаты. Пасля, калі як мае быць пайшлі чуткі, што Міхал намерыў ажаніцца, Агацін брат і ўся сям'я яго толькі ціхом думалі пра гэта, хоць сам Міхал ніводнага слова нікому выразна пра гэта не сказаў. А пасля ўжо — да Міхала пачалі патроху прывыкаць у хаце. Аляксандар Махлак пусціў быў погаласку, што Антося Макарэвічу іначай не выпадае, як узяць за муж Агату. Дык тады — і на пасёлку, і ў мястэчку, і на хутарох пайшла аж спрэчка. Адзін даводзіў, што Агата павінна пайсці за Антося, другому здавалася, што пяможна іначай, як пайсці ёй за Міхала.

Пасля Антося Макарэвіча Міхал Макарэвіч прыйшоў да Агаты назаўтра. Ён як і заўсёды гаварыў пра ўсё, пра што толькі можна гаварыць. Робячы хатнюю работу, яго слухалі і памагалі яму. Агацін брат нешта гаварыў. Міхал не даслухаў яго ды пайшоў да Агаты і паціху сказаў ёй выйсці з ім у сенцы. Сам не пайшоў з ёю разам, а даслухаў, што гаварылі, сказаў сам нешта яшчэ і падаўся

ў сепцы. Агата чакала яго каля адчыпеных на двор дзвярэй. Ён раптам пэйк сказаў Агаце. Вельмі мала пагаварыў пра тое, што ўсялякі чалавек стараецца жыць на свеце як яму пайлеш, усякі ўсё паровіць, каб усё было добра, бо калі чалавек жывы, дык яму жыць трэба і ўсё чалавеку патрэбна. І сказаў:

— Ці пойдзеш ты за мяне замуж?

Твар Агаты пібыта акамянеў. Ніводная рыса гэтага спрацовапага, агрубелага ад пягодаў жыцця твару не зварухпулася. Толькі губы шапнулі пешта. Яна вельмі спакойна і холадна паглядзела наверх суседняе страхі і, поглядзячы на яго, адказала:

— Я і сама не ведаю.

— А хто ведае?

Яна не ведала, што гаварыць.

— Будзем жыць. Я, можна сказаць, нікому не здрастую. Прарэжу ў каморы большае акно, пераімшу сцяну, зробім варыстую печ, і ўсё, значыцца, будзе як мае быць.

— А жыць з чаго?

— Будзем рабіць і будзем жыць.

— А на чым рабіць?

— На зямлі рабіць, на чым жа!

— А дзе такая зямля?

— Дзе зямля? Зямля, значыцца, будзе.

— Адкуль жа яна будзе?

— Адкуль будзе? Адрэжуць, чорт іх не возьме, адрэжуць. А калі што якое, дык і з хаты свае не хворыя даць.

Агата ўздыхнула і зноў паглядзела на той бок суседняе страхі. Міхал стаяў пасярод сянец, у расшпіленым сваім злубянелым кажушку, залажыўшы рукі ў кішэні, як малады хлопец. У хаце пра ўсё здагадаліся, пра ўсё ўжо ведалі, і ніхто не адчыніў нават дзвярэй у хату, каб не перашкодзіць таму, што адбывалася ў сенцах.

Міхал пачаў гаварыць пра тое, як яму здавалася, заўсёды трэба выказваць людзям:

— ...Вядома, што жывучы, усякае, значыцца, можна быць чалавеку. Што ж, я не малады, можна сказаць, але ж я і не стары. Не, я не стары! Які ж я стары. А пакуль чалавек жыве, дык яму жыць трэба. Будзем жыць, чаго тут лішне раздумваць, жывое нішто ніколі не прападзе, не то што чалавек. Чалавек табе, значыцца, ніколі, можна сказаць, не будзе абы-як. Ён табе будзе варушыцца, корпацца... Праўда, ёсьцека ўсялякія людзі, але ж я, кажу,

жывы чалавек павінен зрабіць сабе, як ён хоча, каб было яму.

Агата больш нічога не сказала. Яна доўга глядзела ўсё пекуды, не зводзячы адтуль вачэй, аж пакуль Міхал гаварыў. А пасля Міхал павярнуўся на сваіх растапыраных пагах, пязграбна падступіў праваю нагою да Агаты і падаў ёй руку:

— Ну то як жа будзе?

— Хіба яшчэ з братам пагавару.

— Што там гаварыць з братам. Усякі чалавек павінен, значыцца, мець свой розум. Ты ж сама сабе гаспадар, гэтаксама, як і я. От бо не люблю гэтых, значыцца, гаворак, — а чаму, а што, а як; а ці добра будзе, а ці не кепска будзе... Калі ты мне да чаго намерыўся, дык рабі і не пытайся лішне ні ў кога. Жывы чалавек павінен сам усё... Рабі і не думай доўга. Калі што зрабіў, дык пазад ужо не адробіш. А раз не адробіш, дык тагды будзеш, значыцца, больш рабіць. Будзеш варушыцца і жыць.

Ён ізноў пачаў гаварыць, што і як павінен жывы чалавек. А пайшоў дадому тады, калі Агата пачала брацца за работу ў сенцах.

Усё было ў яго вырашана. І было ў яго гэтакае адчуванне ўсяго, як бы нічога не засталася не зробленым. І ўсё было добра. Радасны ўздым яшчэ больш зрабіў яго цвёрдым і ўпэўненым у сілах, якія адвеку былі і будуць у жывым чалавеку.

Дома ён сцягнуў з пог боты, падсунуў пад палок і палез на печ. Выглядаючы з-за коміна на хату, шморгаючы пальцам за каўняром кашулі, думаў — ці цяпер сказаць усё ў хаце, ці пачакаць вечара, калі ўсе збяруцца. Вельмі хутка стала яму горача на печы, дык ён злез на палок і, як заўсёды, сядзеў на гэтым сваім месцы і гойдаў босымі нагамі. І піводнае клапатлівае, гаспадарлівае думкі не было цяпер у яго — яны ўсе сплылі кудысьці перад тым вялікім і радасным, што ўваходзіла ў яго жыццё. Будзе яшчэ ўсялякага клопату, ён пікуды не ўцячэ, застапецца назаўсёды пры чалавеку. А жывы чалавек, калі захоча, дык можа ўсякся сабе і без клопату пабыць трохі, калі надыдзе гэтакая часіна ў жыцці. Усякае можна, усё льга зрабіць у тых межах, у якіх чалавек жыве і за якія не ступіць ніколі.

— Дзе гэта падзяваліся ўсе з хаты?

— Нашто табе.

— От так.

Пявестка больш не адказала, дык ён сам пачаў з ёю гаворку:

— Буду жаніцца.

У хаце прывыклі ўжо да гэтых яго гаворак.

— Чаго табе так не хапае?

— Можа ўсяго хапае, а можа і не.

— Хіба ў прымы куды вынося з хаты.

— А гэта будзе відаць. Усё будзе відаць.

Пасля, памаўчаўшы:

— Чаму капешне ў прымы!

— А як жа, заваліш тут хату.

— Не завалю, чорт яе не возьме гэтае твае хаты. Жыва будзеш, значыцца, з хатаю разам... Я сабе знайду хату.

— Знайдзі.

— Знайду. З клеці зраблю сабе, значыцца, хату і жыць буду.

— З свінуха можа яшчэ, а не з клеці.

— Няхай свінух табе будзе.

Глянуў, як пявестка злосна адварнулася, і мацней загойдаў нагамі.

Усялякія гаворкі былі сярод людзей. Гаварылі і праўду і няпраўду. Успаміналі праўдзіва і няпраўдзіва, што было, што адбывалася і што мае адбыцца.

Студня, якую выкапалі ўлетку, даўно ўжо абгалаледзела, абмерзла, і Антось Макарэвіч разы са тры ўжо выходзіў з тупіцаю абсякаць лёд каля яе. Рабіў ён гэта шпарка і маўкліва, калі не знаходзілася дома пільнае работы, а згуляць гэты чалавек не любіў.

Каваліха, убачыўшы яго раз аднаго каля студні, падышла, каб выказаць яму ўвесь свой клопат і крыўду на чалавечую няпраўду:

— ...Я ж кажу, каб я каму што калі дрэннае, не дай божа, сказала ці зрабіла. Я ж добра хачу.

Антось нічога не гаварыў.

— ...Я табе, Антоська, скажу ад чыстага сэрца. Усе людзі гавораць, не я ж адна клапачуся пра цябе. Калі ты хочаш браць Агату, дык або спяшайся, або, калі не выпадае цяпер табе, адсадзі як-небудзь ад яе свайго дзядзьку Міхала. Гэта ж ён пазнарок. Калі дачуўся, што ты з Ага-

таю хочаш пабрацца, дык ён там як з пяруна спаліў. Яго зайздрасць душыць да ўсіх людзей, дык ён сам не ведае, што робіць і што яму рабіць. Хоць ён табе, Антоська, і сваяк, але гэтакага брыдкага чалавека я, колькі жыву, ніколі не бачыла. Ён табе можа чалавека без дай прычыны перад людзьмі сярод вуліцы аблаяць, і больш, я ж кажу, нічога.

Слабавольны Антось адказаў, абы адчапіцца ад каваліхі:

— Можа, я Агаты зусім і браць не думаю.

— Ой, чаму не думаеш! Што ты ад мяне хаваеш! Ты ж і хадзіў да яе, і гаварыў пра гэта з ёю. Ты не думай — можа табе Міхал што нагаварыў на мяне, дык я ж табе кажу, што гэта ліхі чалавек.

Антось Макарэвіч адварнуўся і шпарчэй пачаў біць тупіцаю лёд.

— Я ведаю, ён табе нагаварыў на мяне. Дык ты, сам нічога не ведаючы, вока на мяне не маеш. Што ж, як сабе хочаш. Я ў чужое не ўмешваюся...

— Ну дык не ўмешвайся.

— А што ж! Я табе як добра... Калі хочаш узяць Агату, дык не гэтак трэба рабіць. Яна за цябе з ахвотаю пойдзе і лад табе ў хаце зробіць. Я ведаю, што гавару. Я ў чужое не мяшаюся...

Антось глянуў на яе з-пад свае заячае шапкі і зноў пагнуўся над лёдам.

— Ты на мяне коса пазіраеш. А я табе добра хачу. Ты яшчэ і на Надзю прыглядайся, бо гэты Чаркас звядзе яе з свету. Я табе скажу проста — да чаго гэта ты даводзіш у сваёй хаце. Чаму ты сам нічога не бачыш. Я з тваёю нябожчыцаю калісьці таварышкавала і хачу, каб ёй там паляжанце лёгкае было; глядзі на Надзю!

Антось мала што разбіраў у кавалішчынай гаворцы. Ён толькі чуў яе прарэзлівы голас, чуў асобныя словы — «Надзя», «Чаркас», «твая нябожчыца», «паляжанце лёгкае»... І раптам павала горкасці сціснула яму грудзі. І босы хлапчук у хаце, і Надзіна маўклінасць, і хвароба нябожчыцы, і ўсе чалавечыя імкненні, якія глыбока заўсёды варушыліся ў ім і мала калі прабіваліся наверх, — усё было тут.

— Пакінь ты, баба, гусьці ў мяне над вухам.

— ...Я табе ад шчырага сэрца, чаму ты гэтакі чалавек!

Ён разагнуўся, шпурнуў тупіцу, схваціў шуфэль, адкінуў за плячо абедзвюма рукамі і стаў гэтак. Каваліха віспула:

— А божачка.

І адскочыла ад студні. Антось махнуў шуфлем і ляпнуў круглым бокам яго каваліху па мяккім месцы. Каваліха пабегла дадому, азіраючыся, каб не бачыў ніхто, як яе ссарамаціў Антось Макарэвіч.

Пасля гэтага здарэння яна дзён праз два падпільнавала на вуліцы Міхала:

— Міхал, падыдзі сюды.

І кіўнула галавою ў свой двор. Міхал спакойна і весела сказаў:

— Чаго табе?

— Нешта скажу.

— Ідзі і скажы, калі табе трэба.

— От чалавек!

— Чаму, які ж я, значыцца, чалавек?

Тагды каваліха падышла да яго:

— Ведаеш ты што, Міхале? Антось да Агаты сватаецца, але я адразу сказала, што яна за ім прападзе. Калі хочаш, я магу пагаварыць з ёю...

Міхал тупнуў пагою і залажыў у кішэні рукі.

— А каб табе язык адсох, малатарня! Чаго ты менціш гэтым сваім траплом, як пусты млын! Адыдзі!

Дык каваліха адышла з вялікаю крыўдаю па Антося Макарэвіча. І потым усім гаварыла, што гэта Антось па сваёй дурасці настроіў супроць яе Міхала:

— Нікому больш нічога гаварыць не буду, пяхай як сабе хочуць абодва. Няхай хоць павешаюцца за сваю гэтую Агату. Цацку знайшлі! На чорта мне канешне за ўсіх клопат мець! Няхай што хочуць, тое і робяць.

З яе пачалі смяцца:

— Ці не хочаш гэта ты сама за каторага з іх замуж пайсці, што гэтак абходзіць цябе і адзін і другі?

— Пэўна, што не так гэта яна стараецца.

І пасля гэтага нават і прыцелькі доўга кпілі і жартавалі з яе. Вельмі ж фацэтным усё гэта было дзеля людзей.

Антось Макарэвіч нікому не расказваў пра здарэнне з ім і каваліхай каля студні. Міхась жа ўспамінаў разы са два людзям, як да яго падыходзіла на вуліцы каваліха. Яму жартаўліва заўважылі:

— Можа гэта яна за вас, дзядзька, сама замуж строіцца?

Міхал узвесаляўся і стаў кпіць:

— А што вы думаеце! Ад яе гэтага можна спадзявацца. Можа, яна і мела што ў галаве.

— Але Агата патом лепшая за яе?

Міхал пачаў хваліць Агату. Цяпер ён усім адкрыта гаварыў, што будзе браць яе замуж. Пра Антося ж ён нават і не думаў. Быў колькі разоў у яго і нічога пра гэта ніколі не ўспамінаў.

Як ужо ўсё дома ў яго было перагаворапа пра гэта і як хатнім абрыдзела ўжо і ласкава і злосна адгаварваць яго, каб ён не жаніўся, калі ўжо ўбачылі, што нічога не будзе, не перапруць яго, Міхал тагды пачаў як мае быць брацца за справу. Упоў гаварыў ён з Агатаю, пайшоўшы за ёю на прыгуменне. Агата была з ім як з тым чалавекам, з якім можна ўжо быць як з блізкім, якому можна калі трэба, усё гаварыць, усякае парадзіцца. Яна завіхалася нешта ў адчыненых гуменных дзверах. Міхал стаяў каля яе. Ён глядзеў на яе, як на тое, да чаго ўсе дагэтуль маглі мець і мелі нейкае дачыненне, можа, нават уладу, а цяпер усё гэта прапала ў іх, і прычынаю гэтаму ён адзін. Дык ён сказаў:

— Пакінь, чорт яго, усяго, значыцца, не возьме з работаю разам. Да смерці ўсяго не пераробіш.

— Трэба ўправіцца,— глянула яна пакорліва на яго, так, як глядзіць добрымі ласкавымі вачыма цельная карова на гаспадыню.

— Як брат цяпер з табою?

— Цяпер лепшым стаў.

Яна прыперлася да высокае заперыны, падперла рукою бараду і стаяла.

— А-а, ласкавейшым стаў!

Ён быў у гэтую хвіліну моцным, лёгка глядзеў па ўсё. Твар у яго ясным быў і, як ніколі ў гэтыя часы, сталым. Ён падышоў да яе, стаў поплеч, шырока, на нязграбных нагах сваіх. Пастаяў гэтак моўчкі і, як бы пачыпаючы нешта тое, перад чым усё іншае было пяшчырым, дрэнна прыдуманым, узяў яе за руку. Абое яны не глядзелі адно аднаму ў вочы, твар яе пачырванеў і зрабіўся больш непрыгожым. Грубыя рысы на ім зрабіліся яшчэ грубейшымі. Але нешта глыбей за гэтымі рысамі парадзілася ці абудзілася. Яно скрозь усю непрыгожасць і грубасць твару

засвяціла і ажывіла яго. Шмат з'явілася ясных адцешняў, рапай піколі не бачных на гэтым твары, і яны зрабілі чалавека прывабным і прыгожым.

— Ідзі ў хату,— сказаў Міхал.

— Рабіць трэба.

— Ат, што там рабіць.

Ён палажыў ёй цвёрдую руку на шыю; правёў ёю па тэй палавіне твару, якая была далей ад яго.

— Чорт іх не возьме з іх работаю, і так папарабіла ім. А што карысці? Вельмі яны табе тут што памаглі! Усё ты ім памагала... рабіла...

Яна ўздыхнула глыбока і роўна. І з тэй хвіліны пачалося між імі тое, што драмала ў ёй, а яго заўсёды рабіла смешным дзеля іншых людзей. Гэта была тая блізкасць іх, пра якую за ўвесь той час піколі ніводнага слова ніхто з іх не сказаў. Ён паглядзеў на яе твар траха не весела, яна на яго пакорліва, і як бы знішчылася сцяна між імі. Цяпер яна першая стала гаспадарліваю і клапатліваю:

— Але як жа будзе, калі дзеці твае выганяць мяне з хаты? Што тагды мне рабіць, дзе я дзешуся. Тагды і брат мяне не прыме назад.

— Я ў дзяцей ласкі не прашу.

— Гэта табе здаецца, бо ты цяпер лішне цяжкае работы не робіш. А як давядзецца...

— Жабраваць не пайду і цябе не пашлю.

— Ды я-то рабіць сама магу. Мне што.

— А я! Калі я лішне хварэў! Нага трохі — дык мне гэта нічога. Стаўшы лішне, значыцца, думаць... Ай, што гаварыць!

Ён адышоўся на сярэдзіну варот і наўмысля кашлянуў, каб схаваць няёмкасць, якая з'явілася ў яго ад Агаціных слоў. Нейкі абвыклы парадак парушыла ў ім Агата, пачаўшы гаварыць пра тое, пра што ён і так апошнія дні клапаціўся, думаў, хоць нікому і не гаварыў. Ён падаўся дадому, пяспрытна грабучы па зямлі нагамі. Але на вуліцы ўжо ён зноў зрабіўся гэтакім, якім быў заўсёды — упэўненым у печым сваім, спакойна-цвёрдым і ўпартым часамі пават у тым, чаму і сам не заўсёды як мае быць дае веры. З таго часу пачалася ў яго хаце калатня. Сын з нявесткаю толькі як бы цяпер гэта зразумелі як след тое, што пачаў рабіць бацька. А ён сам упарта адмоўчваўся і толькі калі-пікалі ўзняў крык. Праз некалькі дзён і да

гэтага пачалі прывыкаць, і нявестка толькі галасіла, што стары ўздзяцішеў і хоча іх загубіць усіх. Яна хацела ісці да Агаты перасцерагчы, каб і не думала нават ісці за кручанага старога, але Міхал, пачуўшы гэта, схваціў сякеру і падняў гвалт:

— Сцерва ты, зараз засяку сякераю!

Нявестка не пайшла, а вечарам сын пачаў з бацькам гаворку:

— Дык як жа жыць будзеш?

— Клець перараблю на хату.

— Ты ж рабіць не можаш.

— Патраплю... Нараблю колькі мне трэба.

— Як ведаеш... Мне тагды што!..

— У цябе браць нічога не буду, сам сваю гаспадарку зраблю.

Сынава жонка загаласіла:

— Ці не для гэтага ж мы, божачка мой, на пасёлак выходзілі, каб ізноў на адным двары душыцца дзвём сем'ям!..

Дык Міхал раптам весела ўцяміў пешта іншае:

— О, я, значыцца, прыдумаў! Не хачу я, добра кажа, на адным двары душыцца. Я сабе сваю хату пастаўлю ў полі.

— Дзе ж ты грошай возьмеш; гэта ж — турбаца вялікая. Што ты стары зробіш!

— Зраблю!

Цяпер усе паспакайнелі. І нявестка рада была, што старога з хаты збудзе, але думку гэтую трымала ў сабе, нават мужу нічога не ўспомніла. На другі дзень у хаце ў іх усё было ціха і спакойна. Не было ўжо за што сварыцца; забываліся крыўды, і дзеці пачалі даваць парады бацьку.

Міхал мала раскідаў розумам — як і што будзе ўсё рабіцца. Ён толькі цвёрда памерыў зрабіць. Ён, як камандзір войска на вайне, не забягаў лішне розумам паперад, а рабіў тое, што трэба было рабіць цяпер, што падказвала патрэба. Мэта вызначана. Але ўсякія непрадбачныя здарэнні вымагаюць рабіць яшчэ пешта другараднае, што часамі бывае пасля і не звязаным нічым з мэтай. І камандзір думае толькі пра мэту, а другарадныя здарэнні і з'явы выконваюцца тады ж, калі і з'явіліся, без ранейшых плану і абмеркаванняў. Бо што ты будзеш раней часу абмяркоўваць, калі ўсё роўна гэтак не будзе, як ты вымеркаваў.

Найлепшы плап і меркаванне заўсёды складаюцца ў тую хвіліну, калі трэба дзейнічаць.

Міхал Макарэвіч не любіць вельмі дакладных вымеркаванняў наперад. Ён і на сходах пасміхваецца з вялікага крыку, які вельмі ж заядла любяць узнімаць, асабліва местачкоўцы: «Крычаць, крычаць, а яно ўсё будзе зроблена як мас быць і без крыку. І зусім не гэтак, як крычаць».

Чаркас зусім нікуды цяпер не выходзіў з хаты. Сядзеў, сагнуўшыся над шырокім заслонам, і шыў людзям боты. Нават раз, калі трэба было яму забраць у Францішка Даниельскага даўно заробленую муку, дык ён сам не пайшоў на хутары, а прыслаў жонку — высокую, белатварую гаваркую жапчыпу. Міхалу Макарэвічу якраз трэба было цяпер убачыцца з Чаркасам, і ён, не прычакаўшы яго на пасёлку або хоць на хутарах, сам падаўся раз у нядзелю ў мястэчка. У мястэчку ён даўно не быў, рад быў пагаварыць з кожным і загаварыўся позна, прыйшоўшы сюды траха не зранку. Мароз быў не вялікі, хмурна было і ціха на вуліцах. У канцы першае вуліцы, па мяжы з полем, каля старога каплічкі, сваволілі хлапчукі. Міхал прыпыніўся каля каплічкі, падышоў да дзвярэй, глянуў праз дзірку ад выбітае шыбы ў сярэдзіну і глядзеў з паўхвіліны.

— Чаго вы, дзядзька, глядзіце? — запытаў адзін з хлапчукоў.

— Чаго гляджу? Хто гэта шкло выбіў?

— Мы не ведаем.

— Не ведаеце вы!

Ён адышоўся ад каплічкі, хлопцы абкружылі яго. Ім было весела павалтузіцца з дзядзькам, які сам прыпыніўся каля іх...

— Куды вы, дзядзька, ідзяце?

— Чаму табе? Як вам усё патрэбна ведаць! Чаму вы не вучыцеся?

— Сягоння нядзеля.

— Ну дык што, чытаць і ў нядзелю не грэх.

— Фью! — коратка свіснуў адзін.

— Свістуны ліха вам, — забубніў Міхал, пачынаючы ісці ў вуліцу, — свішчаце вы ўсё, значыцца, свішчаце...

— Дзядзька, дзядзька!..

Ім гэта спадабалася, і яны беглі следам і крычалі:

— Дзядзька, дзядзька!..

Міхал пайшоў шпарчэй. Бомкалі ў адзін звоп у царкве. Чысты гук малога звону разыходзіўся над ціхімі вуліцамі. Міхал падаўся на места. Быў кірмаш. На самым праходзе між вазамі стаяў местачковы сальнік Адольф Крывадубскі, з кублам на возе. На зачыненым кубле ляжаў скрутак здору. Трохі далей на горцы канюхі шпарылі пугамі коней. Бліжэй да царквы гаспадары трымалі на павадах каровы. У царкве не пакідалі бомкаць. Дзень праясніваўся і весялеў. Міхал павалокся да воза з кублам, дзе Адольф Крывадубскі — круглатвары, чырвоны, з закручанымі ўгару дробнымі белымі вусікамі, растлумачваў пешта мужчынам. Мужчыны стаялі навокал воза, трымаючы рукі ў рукавах кажухоў і самаробных суконных жакетаў, слухалі сальніка і ахкалі, памагаючы сальніку збіраць каля воза ўсё больш людзей. Больш за ўсіх ахкаў і распальваў сальнікаву гаворку Арсень Касабуцкі, местачковы галетнік, пра якога гаварылі, што ў яго па дзесяць пальцаў на кожнай назе; па пяць звычайных і па пяць маленькіх, каля кожнага звычайнага пальца па адным збоку. Ён быў у картовай на скудзелях ці ваце кароткай капоціне і ў летняй салдацкай шапцы пабакір. Калі сальнік што скажа, дык ён, азірнуўшыся на мужчын, здзівіўся:

— А-а-а!

— Цяпер людзі сала не купляюць,— гаварыў сальнік.

— А-а-а! — заводзіў Арсень Касабуцкі, прыплюшчваючы вузкія свае вочы і чухаючы ў кароткіх пасмах злямцованае барады.

— Цяпер людзі або нішчысніцаю душацца, або сваё валяць на поўную губу.

— А-а-а!

— Што цяпер, усякі чалавек думае сабе — гэтакі час, што калі ў каго няма, дык пяма, аб нішчымным жыве; а калі ў каго ёсць, дык ён услед паядае і нічога не пакідае. Есць колькі ўлезе...

— А-а-а!

— Ён жа не прадасць і грошы не пакладзе ў банк. Пакладзі чорту лысаму, каб пасля прапалі?

— А-а-а!

— Гэта ж не тое што даўпеўшыя бакі, што калі паклаў, дык можаш быць спакоен. Гэта — чорт яго ведае што можа быць. Спакою няма. Заваруха якая пачнецца, ці што... Гібеюць людзі.

— Но але! — адказаў Арсень Касабуцкі і плюнуў на дарогу, за крокаў пяць ад сябе.

— Цяпер ніхто і не збірае, каб што было ў гаспадарстве. На чорта ж яно, калі не вядома, што заўтра можа быць. Я і сам, сказаць, думаю — няхай яно прападзе ўсё.

— А-а-а!

— От, чые сыны ў камуністы падаліся, от як у Цеце-раўцах Любэцкага хлопцы, дык таму галава ні пра што не баліць. Гэтаму што! Гэты будзе жыць.

— А-а-а! От жа бачыш!

Міхал стаяў збоку ад Арсеня Касабуцкага і слухаў гаворку, весела глядзячы на Крывадубскага. У царкве пакіпулі званіць. Нехта з патоўпу заўважыў:

— О, ужо Махлак адзваніў.

Адольф Крывадубскі пачаў гаварыць пра Аляксандра Махлака:

— Або хоць гэты Аляксандар — ён жа як жыў раней? Ён, бывала, сабе тылак цялячыны кожную нядзелю з рызніцы прынясе і есць сабе. А цяпер якога парсюка задушыць, дык аб гэтым і жыве. Або на малако налягае. А тут — што з таго малака!

— Аб малаку пог не павалаку, хэ-хэ, — рагатнуў дробенька Арсень Касабуцкі.

— Народ цяпер як належыць не жыве. Яжэлі б у народзе ішла ў ход капейка, дык тагды цвёрда трымалася б усё. А гэта ж — курс рубля, як трава, мяккі. Тандэт!

— А-а-а!

— Што цяперашнія грошы! Я ж кажу, як трава.

— Чаму як трава? — запытаўся пехта з грамады.

— Як чаму! — умяшаўся Арсень Касабуцкі. — Унь чалавек табе гаворыць чаму — ён жа табе гаворыць, чым ты слухаеш? Народ, добра кажа, цяпер нічога не мае.

— А калі ты меў што! — сказаў раптам Міхал Макарэвіч.

Арсень Касабуцкі пачаў апраўдвацца:

— Не я меў, дык, можа, хто іншы. Я, добра кажа, пра людзей гавару. Я, добра кажа, сябе не ўтыкаю, куды не належыць... Хто рабіў, той і меў.

— А ты і не рабіў і не меў.

— Я ж кажу, што тут, добра кажа, пра мяне гаворка не ідзе.

— А чаму нам і пра цябе, зпачыцца, не пагаварыць? Міхалу было весела. Касабуцкі паглядзеў у твары лю-

дзям і падаўся бліжэй да сальнікава вoза. Міхал прыгнуўся і пачухаў ззаду пагу пад халяваю. Касабуцкаму здалося, што гэта ён рыхтуецца пешта сказаць пра яго, і запабег наперад:

— А што ж, добра кажа, іншы цяпер гэтае зямлі паватаў, што аж душыцца робячы, а што ён мае!

Міхалам усё больш і больш апаноўвала жаданне смяцца і даводзіць што-небудзь каму-небудзь. Гэта ў яго заўсёды, калі, засядзеўшыся доўгі час дома, выйдзе ён на новыя людзі. Тады ён пакідае разважаць, а пачынае гаварыць і ўпарта што-небудзь даводзіць. Арсень Касабуцкі адчуў гэта і ўшыўся ў патоўп, ведаючы, што Міхал абсолюткі ўспамінуў, дык зпойдуцца ахвотнікі смяцца, што ён увесь свой век усё шукаў лёгкага хлеба: то прагапятам у двары быў, то свінні прабаваў гаццяваць. Хацеў нават раз за панамара астацца, але нешта не спадабаўся папу. А Аляксандар Махлак, які з гонарам нёс абавязкі царкоўнага старасты нешта з паўвеку свайго, дык сказаў быў Касабуцкаму проста і адкрыта:

— Узяць цябе за панамара, дык ты ж вельмі трапятун вялікі, гатоў, яшчэ як-небудзь не гэтак павярнуўшыся, бацюшку за канастасам што-небудзь пашкодзіць.

З таго часу Арсень Касабуцкі найбольш усё ляжаў — зімою на печы, а ўлетку на палку. Але таксама любіў і на траве пад вішняю ў агародчыку, кажучы, што гэта вельмі здорава, бо трава выцягвае з чалавека ўсялякае пездароўе. І нейк само неўзаметку сталася, што зямля пакінула вырабляцца, а яго самога выбралі ці пазначылі (ён ужо і сам забыўся) дзесятнікам пры старасце. Дык ён з вялікаю ахвотаю разносіў якія-небудзь павестачкі; або загадваў на сход. А як сталі сельсаветы, дык без ніякіх выбараў ён нейк неўзаметку і тут застаўся на гэтакій самай гапаровай пасадзе. Местачкоўцы гаварылі, што лепшага папіхайлы і за грошы не зпойдзеш. Але, як бы там і што ці гаварылі, Арсень Касабуцкі дзяржаўны, можна сказаць, чалавек!

Міхал стаяў і глядзеў на Адольфа Крывадубскага. Таму, мусіць, надакучыла гаварыць аднаму за ўсіх. Ён ужо сядзеў на аглабіне і гойдаў пагамі ў ботах з блішчастымі, калісьці цвёрдымі халяўкамі. Цяпер халяўкі былі патрэсканыя і паабшморганыя.

— Ды, кажаш, людзі сала не купляюць, — сказаў Міхал.

Не ведаючы, ці гэта жарт, ці гэта стала чалавек сказаў, Крывадубскі моўчкі паціснуў плячыма.

— Аднак жа прадаеш, мусіць жа, цехта купляе.

— Гэтакая там купля,— абазваўся з-за чужых снін Касабуцкі, відавочна, стараючыся граць у адну дудку з Крывадубскім.

— Ну-у, якая б там купля ні была, дык усё ж, значыцца, купля. Не так жа гэта ты тутака з кублам стаіш.

Міхась чуў у сабе прылівы свежасці, новае сілы. І не толькі не было ў яго звычайнага яго бурклівага разважання, але цяпер усё з'яўлялася ў яго дзеля таго, каб сказаць толькі адно якое-небудзь вострае слова і маўчаць, абы-толькі гэтае слова дзейнічала на людзей. Аднак жа гаворка яго з сальнікам не ўдалася гэтак, як яму хацелася. Мужчыны сталі гаварыць між сабою, Крывадубскі важыў нейкаму вайсковому сала. Арсень Касабуцкі зноў тырчаў пад локцямі ў Крывадубскага і стараўся зазірнуць у кубел.

— Патом жа бяруць сала; у кубле не многа, у дне,— сказаў ён нарэшце.

— У дне,— абазваўся Крывадубскі.

Касабуцкі абкругліў гаворку:

— Але ўсё ж такі, які гэта гандаль.

Сярод мужчын гаворка ішла пра коні з саўгасаў, на другі бок воза гаварылі пра даўнейшага старога валаснога пісара, які дажываў свой век у мястэчку. А далей яшчэ гаварылі людзі, але адгэтуль ужо нельга было разабраць, што яны там гавораць. Міхал і не слухаў лішне гаворак. Усё было для яго цяпер звычайным і добрым. Нават ён час ад часу ўсміхаўся, гледзячы, як Арсень Касабуцкі падхваляваў людзям Крывадубскага сала.

— Ай-яй, гэткага сала свет ніколі не бачыў! — буркнуў сабе пад нос Міхал і паволі паклыбаў да канюхоў, дзе адбывалася лаянка. У царкве раптам зазванілі ўва ўсе званы. Міхал прыслухаўся і падаўся туды. Пастаяў яшчэ ў варотах пад званіцаю і ўвайшоў у прытвор. Відаць было з прытвору, як у глыбіні царквы маліліся жанчыны на каленах і так. Пеўчыя цястройна спявалі; мацней за ўсё чуўся голас дзяка; ён прарэзліва цягнуў з жывата доўгі гук і, мусіць, вельмі напіпаўся, бо ў яго выходзіла: «господзе помёлой». Міхал прыхіліўся да сцяны і старэчым вальтом стаў падцягваць. Перад яго вачыма, наўскасы трохі ад яго, у царкве стаяла высокая жанчына, у кароткім

новым кажушку, у чорнай спадніцы, на плячах у пакіненнай вялікай крампаі хустцы. Міхал прыглядаўся, прыглядаўся на яе і ўздумаў пра Агату. Нават не пра яе, а пра апошнія падзеі ў сваім жыцці, звязаныя з ёю. І патроху ўсё больш і больш сцягваліся яго думкі на адно, што вясною трэба будзе і за хату брацца, і самому за поле. І каня прыдабываць трэба будзе — мусіць, прыйдзеца і Агаціну і сваю карову на каня збыць. Навала думак паходзіла і спакойна адыходзіла. І не на адзін момант не пачынала мучыць яго сумненне або страх. Ён падумаў, што гэта да Чаркаса прыйшоў сюды. Але ўспомніўшы гэта, не пайшоў адразу з царквы, пастаяў яшчэ, падцягваючы ўсё дзіўным у яго гады альтом. Жанчына ў чорнай спадніцы і кажушку ўсё хрысцілася, пагінаючы галаву. І толькі цяпер ён стаў выразна здагадацца — ці не Агата? Якраз гэта была яна. Пасля «аччанапу» яна пайшла з царквы. Міхал выйшаў за ёю. Ходзіць яна шпарка, дык Міхал дагнаў яе на вуліцы, за брамаю. Ён моцна стаў пасярод вуліцы, запытаўшы яе. Прыпыніўшыся, яна сказала:

— Хадзем, от якраз бо стаяць тут трэба, каб усе вельмі прыглядаліся!

Яны пайшлі паўз вазы, выбракаванаю дарогаю. Міхал ішоў поплич з ёю, але папаўкрока наперадзе. І ад неперывычкі хадзіць з жанчынаю гэтак, ды яшчэ, можна сказаць, чуць не з жопкаю, падтульваў адно плячо. Прайшлі паўз сальнікаў воз. Крывадубскі засмяўся, глядзячы на Міхала і Агату. Касабуцкі задзёр галаву і нешта пачаў гаварыць Крывадубскаму, трапечучы ў паветры топкімі пальцамі, а рукамі нават не варушачы.

— Ліха матары вашай, — сказаў паціху Міхал.

Агата сама троха не сказала гэта і паглядзела на Міхала.

— Ты дадому? — запытаў ён.

— Але ж. Пакуль зайду.

— А я тутака яшчэ... мне трэба.

Развітаўся з ёю пасярод вуліцы, пасупроць Чаркасавай хаты.

Ён патроху прывыкае хадзіць поплич і паказвацца на людзях з Агатаю.

НА ПАСЁЛКУ

(З рамана «Вецер і пыл»)

Праўда, што Чаркас часцей відзён стаў для ўсіх па пасёлку. Міхал Макарэвіч раз быў сказаў:

— Гэта адно здаецца ўсім. Ён і рапай цягаўся сюды. Але каму гэта, значыцца, у голаў было: ходзіць — пяхай ходзіць. А гэта як пачаліся ўсялякія гэтыя гаворкі, дык усякі ўжо на Чаркаса вочы вылупіў — от бо Чаркас ходзіць на пасёлак! Усякі ўсё стаў па яго прыглядацца. Уваччу, значыцца, у кожнага ўжо Чаркас стаў!

Чаркаса таксама часта бачылі і на хутарах. Усюды бачылі яго. Раз адлежным днём, купіўшы на хутарах у кагосьці мяшок бульбы, ён шукаў якое-небудзь выпадковае фурманкі. Забег у млын і праседзеў там з мужчынамі гадзіны дзве, усё курыў, раз-пораду пляваў і даводзіў усіх да рогату. Вочы яго блішчэлі, шапка была ссунута на патыліцу. Пасля, як пайшоў ён, Аляксандар Махлак выказаў:

— Вядома, што калі чалавек, як утрапёны які, і языком, можна сказаць, менціць, і нагам снакою не дае, дык гэта ён нешта мае патом у галаве. Гэта ён табе тут не з ласкі на пацеху нагам гэтакі ход дае. Чаго ён гэта тутака сядзеў без дай прычыны?! Вышытаць нешта хацеў, от што. Гэта ён нешта ўжо арудаваць збіраецца. Чаго ж бо гэта ён так трапятаўся б на свеце, як чорт, не пры нас казана, па ражце?! Утрапёны нейкі, пяхай ён спрахне. З ім трэба асцярожна.

Антось Макарэвіч сказаў:

— Яго, мусіць, нешта за сэрца скрабе.

Тады Махлак ядавіта ўсміхнуўся:

— А каму ж лепш ведаць, як пе табе.

— Чаму гэта мне канешне ведаць?

Махлак адно сказаў:

— Н-пу!

І сказаў гэтак, што ўсе гляпулі на Макарэвіча, а ён па-вішаватаму загаварыў:

— Якое гэта каму дачыпенне павінна быць да каго. От бо людзі! Капешне, каб падазаяць другому, каб от душы даставаць усялякімі хітрыкамі. А пяхай бы яно права-лілася, цьфу!

Выгляд у Антося быў такі, што Махлак больш не ўспамінаў яму пра Чаркаса.

А за тыдняў некалькі да гэтага, каваліха дзён тры старалася даводзіць усім, што Чаркас сіберны азіят і арыштанта без душы і сэрца, бо ў самую жалобу давёў усіх да смеху і не саромеўся тупаць каля Надзі.

Справа была гэтая тады, як хавалі Макарэвічыху. Антось не меў чым колькі трэба было заплаціць папу, і поадно ў хаце зрабіў адправу, а на могілкі цела не правадзіў. Дык тады ў двары паставілі труну на сані і павезлі на могілкі. Як выносілі з хаты труну, каваліха раптам падняла лямант:

— А божа ж мой міленькі, што ж гэта яны робяць! Гэта ж на кабыле нябожчыцу, вечны спакой, павязуць. Маладая кабыла жарабят вадзіць не будзе. Няўжо гэта, Антоська, ты каня не мог у каго дастаць?

Тады Чаркас панура сказаў:

— Хіба мы тут пачакаем, а вы пабяжэце, цётка, на хутар да Купрыяповіча жарабца папрасеце. Смялей будзе.

Усе зарагаталі. Надзя з ціхім папрокам глянула на Чаркаса, а ён падышоў да яе і да самых могілак ішоў поплеч з ёю.

За труною ішлі ўсе. Усе з пасёлка, амаль усе з хутароў, нават з мястэчка. І, ідучы, гаварылі пра нябожчыцу, пра Чаркаса і пра Надзю. Гаварылі найбольш жанчыны:

— Гэтая небарака дзяўчына гора ўжыла на сваім вяку, з малых дзён на людзі службыць пайшла, а цяпер увесь клопат на яе галаву.

— І работа па яе рукі.

— Але небарачына.

— А патом, якая мажная! Твар які белы, круглы.

— Яна добрая дзяўчына.

— Кажуць, вельмі ўбораў наспраўляла сабе, як паслужыла ў горадзе.

— А адзяецца проста, не лішне франціць.

— Шануе, вядома. Гаспадарская дзяўчына. Не то што шарахвост які.

— Чаркас, ліха яму, і не адыходзіць ад яе.

— А ён гэтакі.

— Не мае ён і сораму.

— Дык дзіва вялікае, што ён пройдзе з ёю. Няўжо ж жанатаму з дзяўчынаю і загаварыць няможна.

— Не то што няможна, а як ён усё паглядае на яе. Проста вачыма есць.

— Ай, яны ўсе гэтакія.

— Нябожчыцы Антосісе таксама не мёд быў жыць.

— Адкуль, што гаварыць!

Пасля пахавання Чаркас не захацеў ісці на памішкі. Антось папробаваў сперш прасіць:

— Як жа гэта, браце, ты ж і дол капаў, і так памагаў.

— Не магу, браце. Вельмі ж часу не маю.

І пайшлі яны ўдвух у мястэчка з Аляксандрам Махлаком. Напрамік пельга было ісці — вельмі пасля адлігі абгалалёдзела сцежка. Пайшлі дарогаю. Было здалёк відаць, як Чаркас размахвае рукою, пешта гаворачы Махлаку, а Махлак звешваў на правы бок галаву і падтульваў плячо, пра пешта разважаючы.

А Міхал Макарэвіч на памішках быў, выйшаў адтуль трохі падпіўшы, з пачырванелым тварам. Хлопцы праводзілі яго да самае хаты і ўсю дарогу слухалі, як гудзе яго голас:

— Хлопцы таксама памагалі Антосю, а на жалобную вячэру ні адзін не прыйшоў. Не прызнаюць, значыцца. Ну, не прызнаюць. Цяпер няма гэтага. Ну, няхай сабе няма. Даўней было, значыцца, а цяпер няма. Яно патом зараз звядзецца ўсё гэта... Як ты там яго ні памінай, што там па ім ні пі, ні еш — яму ўсё роўна. Зямля — і больш нічога. От закапаюць у зямлю: родныя дзеці! Наваляць тры аршыны зямлі, ценжар гэтакую, там пэўна і труна гэтая раздушыцца, як слімак які, значыцца, пад нагою, і... От бо на свеце як яно ўсё ідзе. Жыве-жыве, а пасля от бо памерці, канешне, трэба! Яно-то ўсё роўна нежывому — пі тры аршыны ты на яго навалі, ці хоць тры вярсты ўглыб, але жывому, як падумаеш, дык страхата нейкая. Каб гэта, здаецца, як-небудзь прыстроіць, значыцца, што гэтакае каб не закопваць, а ў паветра як-небудзь па волю яго, значыцца. Высока як-небудзь яго, каб свету не засмуроджваў, але ж каб і не гэтая ценжар зямлі! Каб от вальней, вальней як-небудзь, ці як, ці што, ліха яго ведае... От бо... Жыць, вядома, усяму жывому хочацца, не то, скажам, ча-

лавеку. Як гэта чалавек умірае. Ведае, што ўмірае. Нічога зрабіць не можа. Не мае сілы чалавек, пічога парадзіць не можа. Нешта паваліцца, значыцца, на чалавека — і канцы. Што т-ты зробіш! Аяй-аяй! Кожны, хто б ён ні быў — жыве, жыве... І гады праходзяць, і назад, і назад іх не вернеш, і што зрабіў — не пераробіш, і што сказаў — не возьмеш назад... Мне цяпер, значыцца, шэсцьдзесят першы год, жыць мне, можна сказаць, колькі засталася?! Я пра гэта лішне і не думаю, галавы не забіваю, а от калі ўзбрыдзе на думку, дык агні яго ведаюць... Не, я яшчэ здароў, няма лішне мне пра гэта чаго думаць. Хіба можа так якая, як той казаў, хуртовіна падкоціцца, ну, дык тады... гэта бывае. А так, дык пакуль што...

Ён шкрэбаў сваімі ботамі па дарозе, шырока расстаўляў ногі. Ногі ў яго заўсёды гэтакія, растапырапыя нейкія. Ступае ён цвёрда, але рухавым бывае вельмі часта. Лёгкім нейкім робіцца. Любіць доўга стаяць на вуліцы, глядзець у адно месца і разважаць паціху сам з сабою, пакіўваючы ў тахту словам сваім галавою.

Прайшоўшы па двары, ён пацвердзіў. Утуліўся ў каліжух, каля свае хаты ўсміхнуўся ў каўнер:

— Чаркас, падла, лоўкі хлопец, зух. Жарабца, кажа, пайдзі да Купрыяновіча папрасі. Трасца яго мат-тары, што за штука!

Памаўчаўшы:

— Цяпер Антосю жаніцца прыйдзецца, паяначай. Надзя замуж як пойдзе, дык тады...

— Можа пакуль што не пойдзе.

— Як гэта не пойдзе, гэтакая дзяўчына! Ёй цяпер самы раз замуж. А што ж, не?.. Ну, то я хіба пайду.

І зашкрэбаў да ганка. А хлопцы засталіся стаяць на вуліцы.

Хаты пастаўлены рэдка. Ад хаты да хаты доўгія пласты. Вуліца шырокая, і ў канцы чарнае студня. Поле белае ад месячнага святла. Чорным якім стаіць за агародамі лес! Ветру няма, але лес усё роўна шуміць. Шуміць — ледзьве прыкметна для вуха. А можа, гэта, прывыкшы, здаецца. Больш нідзе няма ніякіх зыкаў. У некаторых хатах яшчэ трымаецца позняе святло.

Надзя Макарэвічава цяпер заўсёды была ў клопаце. Рапіцамі, яшчэ пацяпочку, па разоў два ці тры, прыходзі-

ла яна пад студню па ваду. І як несла яна свае поўныя два вядры назад, хлопцы, поячы коней, глядзелі ёй услед, аж пакуль яна не хавалася ў сваім двары. А бабы гаварылі:

- Хлопцы аж млеюць па ёй.
- Патом відаць, што яна гарадская.
- Якая яна гарадская!
- А што ж, не? От адметнейшая ад усіх.

Міхал Макарэвіч, адкідаючы шуфлем ад студні пасечаны лёд, умяшаўся быў раз у гэтую гаворку.

— А такі яна адметнейшая, гэта правільна. Яна, значыцца, у горадзе выбічкавалася. От бачыце — яна сабе робіць і нікому, значыцца, не здрастуе.

Адна з жанчын зларадна заўважыла:

— А яно такі і відаць, што яна Чаркаса прымае, калі б ён ні прыйшоў. Вы думаеце, гэта плёткі? Чаркас — дык яго справа мужчынская, яны ўсе гэтакія. Але яна! З жанатым чалавекам!

Тады нейк нечакана для самога сябе Міхал заступіўся за сваю нябогу:

— А ты бачыла?

— Можа і бачыла, а можа і не. Усе людзі гавораць. Я сама ад сябе не выдумала.

— А калі б нават яна і сапраўды была, значыцца, такая грэшная, дык якое каму дачыненне павінна да гэтага быць, усякі глядзі сябе. Ты бачыла, я цябе пытаю?

Жанчыны ўсе разам нешта загаварылі, а Міхал плюнуў:

— Займіся з бабамі!

І падаўся да хлопцаў. А пасля, управіўшыся каля студні, пайшоў да Антося Макарэвіча, каб пагаварыць з Надзяю.

— Жывучы, усяго бывае. Тады ты на мяне, можа, і коса была каля студні глянула, як я загаварыў быў пра тое, каб замуж, значыцца...

Надзя адцэдзвала свіную картоплю і невыразна чула яго гаворку. Ветліва сказала:

- Можа б, дзядзька, блінца свежага з'елі?
- Цёплы?
- Гарачы.
- Н-ну... Яно гэтак...

Мажучы здорам блінец, ён расказаў пра гаворку каля

студні. Надзя піводным словам не перабіла яго. Як скопчыў, сказала:

— Няхай плешчыць, горлаў не пазатыкаеш.

— Я гэтак мяркую — плюнь ты на ўсе гэтыя гаворкі, чорт іх матару бяры. Я ім так і ў вочы сказаў — ты, пытаю, бачыла? от бо каб на іх спрутная пайшла, каб хуртовіна якая ўкацілася!

З'еўшы блінец, стаў каля печы грэцца. Увайшоў Антось. Сеў каля парога перавязваць гуменную мятлу. Міхал глядзеў, як у мыцельніку ўпраўлялася Надзя. У хаце было змрочна — мароз густа сеў на малелькія шыбы. Пахла паранымі буракамі і мерзлым бярозавым веццем. Малы Надзіп брат сам падшываў сабе лапці — цяжка яшчэ было яму калоць у сухім скураце дзіркі і дзіцячымі пальцамі працягваць дратву. Лапці падшываліся марудна, скурат дрэнна прыставаў да сцёртага лыка. Міхал падышоў да малога:

— Нічога, дзетка, у цябе не выходзіць. Адно крэкчаш, небарак. Пакажы сюды.

Пакруціў у руках лапаць, сеў і падшыў. Гаварыць не было чаго з Антосем, ды і дрымота пачала апаноўваць яго. Надзя пайшла ў сепцы малоць у жорнах вобмешку.

— Надзя меле?

— Але.

— Адвыкла яна, мабыць, ад жорнаў?

— Праклінае іх на чым свет стаіць. Можна, кажа, як-небудзь старацца, каб не малоць саматугам. Нашто, кажа, здароўе губіць. А тут як ты пастараешся. Гаруе, небарачына. Як гэта ўсё зрабілася! Каб старая жыва была, дык зноў паехала б яна службыць; збіралася ўжо нават. А тут — на табе. Дзе коратка, там і рвецца. Божа мой, божа мой!

Міхал доўга маўчаў, сядзеў на лаве і гойдаў паціху нагамі. Антось гэтаксама доўга, увесь час, пакуль сядзеў Міхал, бедаваў усё, божкаў. У сенцах гулі жорны. Антось стаў абвязацца башлыком, ісці корпацца на двары. Міхал устаў, пазяхнуў і пацягнуўся.

— Нявестка будзе бурчэць. Я ўжо ведаю. Пачне ўжо: «пайшоў пад студню лёд адкідаць, а немаведама куды дзеўся на цэлы дзень». Цьфу, каб ты згарэла, гэтакая кабеціна, каб ты.

Сказаў гэта ён сам сабе паціху, можа, нават ніхто ў хаце не пачуў ці не разабраў. І выйшаў з хаты. Паглядзеў

яшчэ ў сепцах па Надзю, пасля пастаяў у двары і падаўся да Агаты Уласавых, бубнячы сабе пад нос:

— Чорт іх матару бяры, няхай вар'ююцца. Шыкую трасцу самі робяць, мала я памалаціў гэтыя дні? Я хворы чалавек, у мяне нага адранцвела.

Надзя малала доўга. Спачатку хацелася ёй, каб хутчэй змалоць, а пасля, у палавіне мліва, нейк усё роўна стала, калі дамеле. Паволі і роўна круціла млёп. Трохі гарэлі далоні рук — млёп быў новы, не гладкі і не спрытны. Аднастайна, па-гультайску гулі жорны, і вельмі ж патроху, што аж смутак апаноўваў чалавека, сыпалася збоку ў сявешку мука. Надзя і не спяшалася. У сепцах было змрочна, усё выглядала ціхім і марудным. Каля жарон папылена мукою, і мох у сцяне пад імі ўвесь пабялеў. Патыхае гарачым расцёртым каменем, а далоні яшчэ ўсё адвыклыя ад гэтага тоўстага млёну, гараць. Неўзабаве ўжо ўсё патроху змелецца, але ўсё роўна — няхай сабе цягнецца. Іншая работа — дык яна значна, а гэта — колькі ты ні стой каля жарон, вялікіх слядоў ад гэтае работы не ўбачыш.

З столі звешваецца запыленае павуцінне, над лескамі з гары тырчыць звязанае чырвоная істужкаю высахлае зелле. «Яшчэ мама збірала ды сушыла, мусіць, па лекарства якое. Можа гэтым самым лячылася, пакуль не залячылася на той свет».

Ужо мала зусім застаецца малоць. Непадсеяны, высушаны на печы, авёс у дне пасудзіны трохі з пяском. Жарства чуецца пад каменем, камень з аднаго боку падняўся, скрабе берагам. Паўпрыца гатова з шпешка саскочыць. Няхай саскочыць. Няхай раскідаецца. Нашто, калі ветракі стаяць без работы. Калі па хутарах з-пад лёду б'ецца вада і падае па калясо. А ў сепцах — гэтых змрочных і халодных — гэтак нудна каля жарон. Хоць бы ціха гэтак не было. У пазах сцяны мох пачарнеў і запылеў, высах увесь, выпетраў і вышмаргаўся пад лескамі. І сцяна абгладзілася. Ці не матчыным гэта адзеннем, калі пезлічоныя разы за свой век лазіла яна па гару, дзе яшчэ засталіся пучкі зеля, бутэлькі, паколаныя гаршкі — дабро, па якое вельмі часта мераецца жыццё? І лескі гэтыя скасабочыліся. Яны ўсе тут стаялі і тады, калі не малала Надзя ў жорнах, а гуляла ў лялькі каля гэтых самых жарон. І па іх жа прысела была матка паплакаць, выправіўшы яе ў чужыя людзі службыць. Ці даўно ўсё гэта было? Нядаўна гэта было! І нічога па свеце няма, што б даўно было. Мала чалавеку

жыцця яго на зямлі! Парыць целаю зямлю — ці ж гэта лёс? І тады, калі сын дзіцячымі рукамі скурату над лапці яшчэ не можа надшыць! Калі на яго наглядзецца ў волю нельга было, уміраючы!.. Нічога, ён будзе ўлетку з цямна да цямна пасвіць чараду кароў, а да лета, можа, і набярэцца сілы сам сабе падшываць лапці. Але ўлетку і лапцей не трэба, улетку і босаму цёпла. Нават і тады льга без лапцей абысціся, калі прабітая на палявы стырчак ці на лясны корч нага пачне парываць. Тады нагу можна перавязаць анучаю — чаго-чаго, а ануч павінна хапіць, быць не можа. Нават і лепш з анучаю будзе, бо лапці трэба кожны вечар панач скідаць, а анучу не канешне. Можна і не турбаваць хворае нагі, асабліва, калі ануча прыкарэла да цела жоўтым нарыўным гноем, перамяшаным з чорным крывяным сокам ад растаптанага ў часе бегатні за каровамі нарыву. Але гэта будзе яму навука — стане ён асцярожным і спрытней пачне бегаць на пальчыках, а не наступаць на ўсю падэшву нагі. А пад'сўшы цыбулі з квасам — цяжкім лішне не будзеш, так што лёгка можна скакаць і на пальчыках.

Чаго ж маўчыць Надзя, пакінуўшы круціць жорны і прыціснуўшыся галавою да скасабочаных лесак?

Дзверы былі прычынены — абы не было цёмна і каб не несла вельмі холадам. Але чалавеку прасунуцца ў гэтую шчыліну было нельга. І Чаркас махам левай руці шырока адчыніў дзверы. Надзя стаяла каля лесак.

Мусіць, шмат ужо было перагаворана імі, калі гэтак вольна падышоў Чаркас да Надзі.

— Дабрыдзень.

Яна кінула яму галавою і нічога не казалася. Нейкі час ён стаяў каля яе, спакойна і ціха — вядома, дзе гэта ёсць, каб дзяўчына была вясёлаю, пахаваўшы маці? Чаркас і не думаў судзіць яе — што ж гэта было б за дзіця, якога смерць мацеры не давала б да жалю? Пасля Чаркас сказаў ціхавата:

— Нічога, усё пройдзе.

Надзя адразу ўздрыгнулася:

— Прайшло ж усё.

— Ну, то што ты зробіш... Бацька ў хаце?

— Недзе выйшаў.

— Вядома, цяжка прывыкаць, калі ўсё разам на шыю лягло.

— Мне не ад гэтага горна.

— Можа, яшчэ рапа пакуль што гаварыць, але бацьку трэба гаспадыні якое ў хату прыстарацца.

— Ажаніцца?

— Але.

— Як сабе ён хоча.

— Не, не... Хоць ён і не малады, але ў гэта ніхто вельмі заўзята ўмешвацца не павінен.

— Мне ад гэтага ўсяго горна, што здарылася...

Чаркас падступіў бліжэй і маўчаў.

— Мне горна ад таго, як яно ўсё рабілася. Як ішлося да гэтага. Як яна ўмірала, гледзячы на малых, што ў хаце цэлую зіму сядзяць, бо абудца не маюць у што. Як яе сэрца балела, ведае ж яна, што ўмірае. А мне што — усё лягло на мае плечы, дык я ж прывыкла да ўсяго. І іх выгадую, я іх усіх дагледжу. Няхай сабе і гэтак, хоць прасветлае гадзіны ніколі мець не буду, мне самой нічога не трэба. Ёсць людзі, што і горш яшчэ жывуць...

— Нельга так каб было.

— А як?

Яна не магла стрымаць сваіх слёз.

— Ці трэба вам гэтую вобмешку тут у жорнах душыцца-малоць? І вы кажаце, што і павінна гэтак з вамі быць...

— Я не кажу, што павінна!

— Няможна гэтак...

— А як? Ну гаварэце як, калі ў хаце няма вопраткі на плечы ўскіпуць, калі меншаму вучыцца трэба, а ён босы на печы сядзіць! Калі ёй хвораі трэба было есці лепш, а дрыжалі, каб яна лішняга кавалку цукру не спажыла, бо за што яго купіш? Усё, што я заслужыла, пайшло.

Чаркас стаў перад ёю, высокі пасупроць яе, вышэйшы за яе на цэлую галаву. Заўсёды гаваркі з людзьмі — маўчаў цяпер перад ёю. Засупуў кулак і ў кішэні свае вопраткі. Вопратка — кароткая браварка, не даўжэйшая за непадпяразаную сарочку, вышмарганая — з белымі, аблезлымі рубцамі — калісьці сукно было шэрае, пасля пафарбавалі яго начарна, а гэта фарба сцірацца пачала. У цёмных сенцах адны вочы яго гарэлі вострым святлом. Надзя супакойвалася патроху. Адставіла ад жарон сывеньку з мукою, запрасіла Чаркаса ў хату.

— Не, я можа заходзіць не буду. Каб бацька быў у хаце, а то калі хто зойдзе — і так менцяць языкамі.

— Я і сама не ведаю, — глыбока ўздыхнула Надзя. — Што гэта робіцца і што будзе — у мяне галава кругам пайшла... Нашто вы ўсё гэта выдумалі. Няўжо вы не бачыце самі... мала што дзяўчына якая ў каго ўваччу калі стане; вы ж жанаты, у вас жа дзеці...

— Я ўсё гэта лепш за вас ведаю сам. І нічога зрабіць не магу. Колькі пападумаў над гэтым.

— Да чаго гэта ўсё давядзе.

— Не мог нічога на гэта прыдумаць.

— Няўжо ж, не думаўшы, гэтак і будзе цягнуцца?

— Не думаўшы пяможна.

— Можа зусім вам не пападацца мне на вочы ці мне вам?

— Каб жа гэта спакой мне дало.

— І я спакайнейшаю была б.

— Заўсёды жыў, думаючы, а гэта думаць не магу. Што я павінен рабіць тут?

— Няўжо вы гэтакі слабы чалавек?

— Не магу без вас.

Яна апусціла на зямлю вочы. Рукі яе няёмка віселі. Відаць, адчувала яна сябе піякава.

— Надзя!

— Ну?

— Я ж вам не раз гаварыў.

— Што вы мне гаварылі?

— Я не магу без вас.

— Хіба ж гэта паможа ўсяму гэтаму? У вас жа двое дзяцей і жонка.

Мусіць, здорава ўзяло Чаркаса за сэрца, што аж застагнаў ён, моцны гэтакі чалавек. Адразу ж падышоў ён шчыльна да Надзі, прыціснуў яе галаву да сваіх грудзей. Надзя, ціхая і пакорлівая, стаяла ў яго абдымках, расчуленая, устрывожаная, плакала:

— Які неспакой мяне душыць.

— Але ж і цябе да мяне цягне?

— Хіба ж я не прагнала вас даўно ад сябе, каб не цягнула?

— Памятаеш, як першы раз каля студні ўночы я спаткаў цябе быў і праводзіў да двара?

Яна сама цяпер ціснулася да яго, такая ціхая ад усяго, што здарылася з ёю ў гэтыя апошнія часы.

— Надзя...

— Вы ж зусім не гаворыце ніколі гэтак ласкава. Як у гурце мужчын — дык які не падобны да цяперашняга.

— Хто? — не слухаючы і не думаючы, сказаў.

— Ты.

Як бы нейкае вялікае разбурэнне зрабіла гэтае нечаканае для яе самое «ты». Усім тварам сваім прыціснулася яна да яго грудзей. Ён гладзіў і цалаваў яе галаву, яшчэ ўсё адчуваючы пешта і як бы бацькоўскае да яе. Раптам яна адапхнула яго ад сябе і сама адступіла:

— Мы ж не дзеці малыя, гэта ж не цацкі. Што ж з гэтага можа быць? Нашто ж нам толькі мучыць адно аднаго, самім самахоць ісці на пакуту? Бо чаго іншага можна нам чакаць ад гэтага? Не прыходзь ты ніколі. Не трэба нам бачыцца, дык мы забудзем.

— Усё роўна я спакою мець не буду.

— Ідзі, ідзі.

Чаркас стаў як малое дзіця. Дзіка кінуў навакол сябе вачыма, падаўся паслухмяна да дзвярэй і пазад падступіў да дзяўчыны.

— Ідзі. Вы ж самі ведаеце, што гэта будзе лепш.

Тады ён падагнуў плечы і паволі выйшаў з сянец. Надзя чула, як паволі скрыпяць на панадворку яго крокі, чула, як калацілася ў яе сэрца. Увайшла ў хату, глянула ў незамерзлую мясціну ў акне. Чаркас стаяў у варотах на вуліцы. «Усе бачаць, больш яшчэ гаварыць будучь», — падумала. З смуткам адышлася ад акна, не ведала, за што ўзяцца. Пайшла зноў у сенцы і, як выграбала з жарон вобмешку, чула, як дрыжаць рукі.

У той дзень, пад вечар, Міхал Макарэвіч з апошніх слоў вылаяў на вуліцы каваліху. Чаркас тады доўга не стаяў у Макарэвічавых варотах, але ўсё заўважылі яго. Як знік ён з вачэй, на вуліцы сышліся тры жанчыны. Адна была каваліха. Міхал Макарэвіч шкрэбаў па вуліцы дадому. Каваліха моцна гаварыла:

— Бачылі, як Антосеў прымак у варотах стаяў?

— Які прымак?

— Выйшла гэта я на вуліцу, аж бачу — стаіць ён у Макарэвічавых варотах.

— Хто?

— Чаркас.

Міхал пачуў гаворку і гукнуў:

— А каб цябе ўжо нечага прыняло з гэтага, значыцца,

свету, як ты, ліха тваёй матары, прымака пейкага ўбачыла, каб ты свету не бачыла.

— А табе што ўкалола?!

— А каб цябе колка калола, сцэрва языкастая. Як ты ўсякага косці апалошчаш, каб цябе нежывую апаласкалі.

— Чаго ты ўз'еўся, дэраш кульгавы?

— Чаго ж ты пляцеш, халера цябе ведае што. Што ў цябе, работы іншае няма, ці што? Што ты маеш да гэтае дзяўчыны. Яна богу душою нявінна.

Міхал цвёрда стаяў пасярод вуліцы, збіраючыся доўга і не на жарты прабіраць каваліху. Але жанчыны, да чаго ўжо сквапныя да гэтакіх здарэнняў, а і то разышліся — вельмі ж сіберна лаяўся і крычаў Міхал. Каваліха, аскіраючыся, таксама зпikла, і Міхал пашкрэбаў далей, не пакідаючы бубніць сабе пад нос.

Дома на яго адразу навалілася нявестка:

— Няхай бы ты, бацька, шуфель прынёс быў раней, а то як пайшоў зранку, дык ні самога, ні шуфля. Шуфель у гумне патрэбен быў.

Міхал пачухаўся:

— Я яго, каб ён скіс, забыўся ў Антося. Чорт яго не возьме, заўтра прынясецца.

— Сам не прынясецца.

— Пайду і прынясу.

— Ідзі есці.

— Чаго ты бурчыш, ведзьма? Не можа яна ласкавей сказаць.

— Чорт яго ўсім паласкавіцца... Кожнаму асобна есці з печы цягні. Не мог ён у пару прыйсці.

Але аднак паласкавела:

— Я пашлю малога, дык і прынясе шуфель.

— Пашлі сабе малога. Я яго там у двары за вуглом паставіў.

І ён пачаў расказаць, як кагядзе вылаяў на вуліцы каваліху. Нявестка села прасці. Міхал скончыў есці і гаварыць, пакрыў настольнікам хлеб на стала, скінуў боты і палез на печ. Пахла ў хаце кудзеляю і на печы яшчэ сушаным аўсом. Авёс сушыўся, рассыпаны па чаране. Міхал падгроб авёс к коміну.

— Чаму вы аўса не збераце?

— Яшчэ не высах.

— Як-то яшчэ, гаспадары! Гэты сабраць ды сырога пасыпаць.

— Ну то збяры ды пасып.

— Чаго ты, баба, аскірзаешся?

— Бо камандуе, погі на печы выцягнуўшы.

Міхал змоўчаў, пачухаў плечы. Паспрабаваў аўсянае зерня на зуб, разаслаў на авёс старую капоціну і палажыў на яе галаву. Падрамаў, падрамаў і заснуў. Калі прагнуўся, адвяхорак рабіўся ясным, на сценах клаўся сарамяжны водблеск захаду. Міхал паволі злез з печы, абуўся. На дварэ чуваць было — упраўляліся нанач з кароўмі і коньмі. Міхал усцягнуў на плечы кажух і паклыбаў у гумно. Снег трашчаў пад пагамі. «Мароз большае, бачыў ты», — сказаў сам сабе. У гумне памог завіхацца каля ўпраўкі. Ператрос аўсяное саломы з сенам каровам нанач, пастаяў трохі, прыпёршыся задам да заперы. У адчыненых дзвярах гусціцца пачынаў сіняваты змрок. Белае святло ішло зверху, з шчыліп і аконца ў шчыце. Так стаяў у гумне і адчуваў здаровую свежасць блізкага вечару. Лёгка яму было і добра. Пачаў сам з сабою разважаць: «Чорт яго ведае, каб гэта ўзяў ды ажаніўся. Я ніколі не здрастую. Такі ажанюся, на чорта мне так гібець: ні справа, ні работа. Іншы кажа тое ды гэтае, а я... От вазьму ды ажанюся, і тое самае, калі бог дасць, здароўе будзе».

Шырока заграбаючы пагамі, пайшоў з гумна. Пагаварыў з сынам аб гірсе ў жыце і спакойна, здаволена, бубнячы сам пад нос пра ўсё-ўсялякае, што брыло на памяць і тут жа ўцякала з яе, пайшоў у вулічныя вароты пастаяць і паглядзець, што робіцца на пустой вуліцы. Злубяпелы кажушок тырчаў на ім ва ўсе бакі, як бляха.

ТРЫЦЦАЦЬ ГОД

(Раман)

ПЕРШАЯ ЧАСТКА

Памылка Наталі Паўлоўскай

I

У тысяча дзевяцьсот дваццатым годзе, увосень, з захаду на ўсход бралася разбітая пад Варшавай чырвонаармейская рота. Чырвонаармейцы былі галодныя і голыя. У іх быў падвойны клопат: каб хутчэй дайсці да таго пункта, дзе яны могуць перафарміравацца, і — каб дзе чаго пад'есці. Яны ішлі скрозь пеша і мала спявалі — ім, змучаным, лягчэй было ісці моўчкі. У дні паміж першым і пятым верасня яны мінулі дробны гарадок і гасцінцам прайшлі яшчэ кіламетраў пятнаццаць, дзе іх і агарнуў вечар. Сонца заходзіла ясна, на ружовым небе абрысы гарадка вырысоўваліся вельмі выразна: над сінім засцілам ляскога далягляду можна было заўважыць востры, як іголка, верх ратушы і яшчэ штосьці ішло ўтару тупым сваім канцом — званіца ці так якая-небудзь вежа. Там, дзе падвечар спынілася рота, гасцінец быў на самым высокім месцы над усёю мясцовасцю, і разлегласць воку адсюль была вялікая. Навакол сінелі лясы і горбіліся жоўтыя ад іржышча ўзгоркі.

Рота ўзышла на гасцінец яшчэ па той бок гарадка. Каб ісці трактам, які за гарадком скрыжоўваўся з гасцінцам, то льга было б за пераходаў тры дайсці да чыгуначнай станцыі і пагрузіцца ў поезд; гэта было і ў планах вайсковага руху, але камандзір роты, відаць, меў тут свае меркаванні. Гасцінцам было кружней, гасцінец нават ішоў не да станцыі, а ў бок ад яе, аднак жа камандзір павёў роту на гасцінец, не гаворачы нікому ані слова. У гэтыя дні, як толькі ўвайшлі ў гэтую мясцовасць, ён раптам стаў не гэткі, які быў заўсёды, гэты камандзір. У яго з'явіўся нейкі дзіўны настрой: ён то быў вельмі маўклівы і пануры, то раптам ім анапоўвала як бы беспрычинная веселасць. Ён жартаваў, высвістваў маршы, вабіў свістам з прыда-

рожных хмызнякоў птушак, і чырвонаармейцы шчыра смяяліся, калі ў хмызняку абзывалася птушка якраз гэтак, як свістаў іхні камандзір.

У гарадку рота пастаяла не больш, як паўгадзіны. Людзі ляжалі на непадмеценым бруку рыначнага пляца, а камандзір вельмі пільна разглядаў тубыльцаў гэтага маленькага гарадка. Здавалася, што ён шмат каго з іх ведае. Пасля ён сваёй стомленай паходкай падышоў да сялянскіх вазоў. Іх было пешта з дзесяць. Яны стаялі паміж змрочнага будынка ратушы і беллага двухпавярховага дома з шылдаю настаўніцкай семінарыі. Іхнія гаспадары былі тут жа: паўзлягаўшы грудзямі на білы, яны маўкліва жавалі хлеб. Камандзір роты спачатку пастаяў перад імі, шырока паставіўшы свае цыбатыя ногі ў паламапых пруткіх ботах і зялёных, пазацыроўвапых на каленях, галіфэ. Пасля ён запытаў:

— Адкуль?

Некалькі твараў павярнулася да яго, і ён пачуў назву вёскі.

— Чырвонаармейцаў везлі,— дадаў вясёлы дробны чалавек.— А скажыце, таварыш, гэта ізноў да нас палякі прыйдуць, што вы адступаеце?

Камандзір роты нічога не адказаў і адышоўся. Неўзабаве да яго падышоў чырвонаармеец з яго ж роты. От што пачуў камандзір ад свайго чырвонаармейца: «гэтыя людзі з вазамі родам з яго вёскі, і няхай камандзір пусціць яго на адны суткі паехаць дадому пабачыцца з сваімі. Ён пасля роту дагоніць».

— А калі ты там астанешся? — адказаў камандзір.— Зараз палякі зоймуць, а ты і рад астацца!

— Не, я даганю роту.

— Не пускаю,— цвёрда сказаў камандзір.— Не маю права пусціць,— растлумачыў ён далей, не зводзячы позірку з чырвонаармейца. А пасля яшчэ выразней сказаў: — Ты сам свае галавы не маеш, ці што?

Правільна ці не зразумеў гэты чалавек свайго цыбатага і лысага камандзіра, ён пра гэта не думаў, ён думаў толькі пра тое, што даўно ўжо карцела яму. І ён папрасіўся, каб яго пусцілі, калі так, схадзіць на хвіліну да гарадскіх знаёмых.

— Праз пяць хвілін мы рушым у дарогу. Ідзі!

Чалавек, як не трэба лепш,разумеў ужо свайго начальніка. Ён неўзаветку падаўся ў суседнюю вуліцу. Са-

праўды, праз пяць хвіліп камапдзір загадаў ісці далей, і, пакуль сонца спусцілася да захаду, рота прайшла яшчэ кіламетраў пятнаццаць, скрозь гасцінцам. Спыніліся людзі на зялёнай абочыне дарогі, дзе пачынаўся ціхі, жоўты ўвесь, дубовы і бярозавы гай. Крокаў за пяцьсот ад гэтага месца, на гасцінцы, стаяла пязграбная будыніна. Камапдзір, пакінуўшы сваіх людзей на жоўтым узлеску, падаўся павольнаю хадом туды. Як бы адум папаваў над ім — у гэтую хвіліпу ён быў пануры, як ніколі дагэтуль.

Будынак пры гасцінцы — гэта была карчма, самая сапраўдная, з стадолаю і пацярушанаю перад ганкам саломаю. Вайсковы чалавек быў высокага росту, і яму прыйшлося вельмі пагнуцца, каб увайсці ў карчомныя сены. Ужо ў сенах ён з вялікім здзіўленнем агледзеў дзверы. Можна было падумаць, што чалавек прывык раней часта ўваходзіць у гэтыя дзверы і не згінацца і цяпер дзівіцца ад таго, што раптам дзверы сталі нізкія. Ён сапраўды ўбачыў, што дзверы сталі ніжэйшыя: сцяна схілілася набок так, што ўжо ледзьве стаяла, а верхні ляжачы вушак у дзвярах з'ехаў уніз і трымаўся крыва, так што дзверы ўжо не маглі зачыніцца шчыльна. Ён іх і не зачыняў, так і пакінуў адчыненыя: ён гэта зрабіў на тое, каб павідну абмацаць клямку ў хатніх дзвярах. Ад ружовага захаду была ясная сцяна ў сенах, напроці адчыненых дзвярэй. На гэтай сцяне чалавек убачыў двухкапеечную карціну, ці, праўдзівей сказаць, ікону, асаджаную ў чорную маляваную раму. Мадонна, ці так сабе багамольная і ціхая, як трава пад нагамі, маладзюсенькая дзяўчынка, з роўным праборам у гладка зачэсаных валасах на галаве, з экстазам глядзела кудысьці ўгару, згарнуўшы перад тварам рукі. Да яе шыі была падвешана (прыбіта цвічкамі) нітка сапраўдных караляў. З радасным задаваленнем чалавек паглядзеў на гэтую карціну, і твар яго як бы адлюстраваным на сабе думку: усё на месцы, цягледзячы на войны і рэвалюцыі. Чалавек падаўся ў карчомную хату. Там было пушта і гола. Да сцен, белых за шмат год да гэтага, былі папрыбіваны дылёвыя лавы старасвецкага мацунку, і на покуце, пры дзвюх скрыжаваных лавах — стол, гэтакі вялікі, што за яго напэўна села б уся тая рота чырвонаармейцаў, якія асталіся непадалёку на ўзлеску. Апроч лаваў і стала, нічога ў гэтай хаце не было. На вокнах толькі стаяла некалькі бальзамінаў у ржавых банках ад капсерваў. Бальзаміны былі запаскуджаны мухамі, а стол увесь скрозь

зрэзан нажамі. Шмат было тут навырэзвана чалавечых прозвішчаў — і кірыліцаю, і лацінкаю, і прозвішчы гэтыя належалі, відаць, людзям з розных куткоў свету, бо тут быў і «Громаў», і «Пшэвідніцкі», і «Карнейчык», і «Жуанвіль». Але гэтых прозвішчаў на сталае чалавек не прачытваў уважліва, ён толькі вокам акінуў зрэзаны стол. Не спаткаўшы тут нікога, ён як бы крыху сумеўся — так стаў яў пекалькі момантаў каля стала, спусціўшы вочы ў загаджаную праз шмат год тысячамі ног падлогу. У плечах ён быў крыху ў гэты момант ссутулены, сваю камандзёрскую шапку ён трымаў у руцэ і пагладжваў сваю бялявую, з вельмі рэдкімі валасамі, галаву. Хутчэй магло адразу здацца, што гэта чалавек лысы, чым бялявы. На пяголеным твары яго выбівалася рыжаватае валоссе. Такая была бяздумная пільнасць у яго твары, што здавалася, што ўтома, ці нейкае жадаанне, цякуць з твару яму пад ногі. Была яшчэ адна рыса ў стане яго постаці: так можа выглядаць чалавек, які пазнаў цану некаторым з'явам і размеркаваў іх па-свойму, сам убачыўшы пад пагамі зацвярдзелы грунт, які нядаўна яшчэ кіпеў, як разгневаная акіяпская хваля.

Змяркалася вельмі шпарка. Сцены цямнелі, ружовасць на іх меркла. Чалавек адчыніў дзверы ў карчомную бакоўку. Там было ясней — акно там было большае і якраз напроці захаду. Яно было адчынена, і жаночая постаць на яго фоне вырысоўвалася вельмі рэльефна. Дзверы адчыняліся ціха, і чалавек увайшоў неўзаветку, так што жаночая постаць нават не зварухнулася. Праўда, яна магла думаць, што гэта ўвайшоў хто-небудзь з яе сям'і. Чалавек адразу пазнаў жанчыну.

— Клава! — сказаў ён.

Жанчына ўздрыганулася і, як вяртлявы звярок, у момант перакруцілася тварам да чалавека — у профіль да акна. Цяпер яе лыга было разгледзець усю. Яна была вельмі маладая, ну проста-такі дзяўчынка. Нават, здавалася, і плечы яе яшчэ на-дзіцячаму завострапы. Яна была ў рудой сукенцы, і дзве пазлацістыя касы, цяжкія і тоўстыя, віселі ў яе набапал грудзей. Твар у яе быў дробны і белы, валасы густыя, залатыя, але гэта не быў рыжы колер. Яна спалохалася.

— Што вам? — збянтэжана крыкнула яна.

— Вы хіба мяне не пазналі?

— Не, — адказала яна холадна і жорстка, робячы выгляд, што зараз пойдзе адгэтуль.

— Няўжо не пазналі?

Перад тым, як пайсці, яна акінула позіркам яго прыграбную постаць і на момант спынілася на яго ўсмешцы. Гэтая ўсмешка была як нейкая пазаўсёды застылая рыса. Па гэтай усмешцы яна і пазнала яго. Мусіць, ён думаў, што яна прыемна здзівіцца (ва ўсякім разе хоць так ды здзівіцца), убачыўшы яго, і ён стаяў, чакаючы гэтага здзіўлення. «Ці мала тут бывае ўсялякага народу, і знаёмага, і незнаёмага,— гаварыў яе позірк.— Клопат мне вялікі, гавары хутчэй, чаго табе трэба, і ідзі». Ён не прычакаў ні здзіўлення, ні адказу і сам абазваўся:

— Вы мяне ўсё ж такі, мусіць, не пазналі адразу?

— Пазнала... Адкуль вы ўзяліся? — апошнія словы яна сказала проста з гасціннай ветлівасці.

— Як адкуль узяўся! З-пад Варшавы адступаем... Я ў Чырвонай Арміі.

«Адступай сабе, калі хочаш. Будзь сабе не то што ў чырвонай, хоць і ў белай арміі», — гаварыў яе твар. Але ж з той самай гасціннай ветлівасці яна сказала:

— У Чырвонай Арміі?

Ён маўчаў і не адыходзіў. Яна зазлавала:

— Вы ж, здаецца, адзін раз хвалілі белую армію?

— Калі гэта было? — сумеўся ён.

— Не памятаю добра, здаецца, яшчэ перад тым, як палякі прыходзілі. У горадзе, тапцавалі. Я з Лізаветай... Не памятаеце Лізаветы? Лізавета Хімчык... Гм, мяне памятаеце, а Лізавету забылі. Вы ж ад яе не адыходзілі. Я з ёю ішла, а вы да нас прысталі...

— Дзе ж вашы больш? — спыніў ён яе гаворку.

— На дварэ,— яна паказала на дзверы.

Ён прайшоў праз кухню і выйшаў на трухлявы ганак з неакораных аполкаў. Глянуўшы коса на акно, ён убачыў дзяўчыну, з якой толькі што гаварыў. Перагнуўшыся цераз акно, яна штосьці разглядала на зямлі, забыўшы, здаецца, пра ўсё і нават пра таго чалавека, які толькі што ад яе выйшаў. На трухлявым ганку стаяла жанчына. Камандзір роты пазнаў Амілю Спацкую. Яна рэзала вялікім нажом буракі і кідала карове. На лаўцы стаяла вядро з малаком. Жанчына напура паглядзела на незнаёмага чалавека і ткнула пальцам у глыб двара. Вайсковы чалавек пайшоў туды. Там чуўся ціхі гоман. Было там двое людзей, абое яны стаялі адзін перад адным пад нейкай растрыбушанай паветкай. Вайсковы сам сабе ўсміхнуўся.

Ён бачыў і чуў торг маштабаў невялікіх, але той гарачкі, з якою ён вёўся, хапіла б на справу куплі цэлага вагона мануфактуры. А тым часам тут усяго і было тое, што адзіп купляў у другога некалькі мяшкоў. Мяшкі гэтыя ляжалі на зямлі, і вайсковы з іх перавёў свой позірк на таго чалавека, які іх прадаваў. З ажыўленнем, падобным да ажыўлення пераздумлівага чалавека, які знайшоў капецьку на дарозе, вайсковец сказаў чалавеку:

— У чырвонаармейскі абоз ездзіў?

— Ездзіў.

— І казённыя мяшкі ўкраў?

— Не.

— А цяпер прадаеш?

— Ага, так? — выкарыстаў раптам справу сабе на карысць той, што купляў мяшкі. — Добра, што я ў цябе не сышоўся. На чорта мне гэтыя мяшкі — крадзенага казённага добра не купляю.

Прадавец пстрыкнуў каленьмі і чухануў лапцем лытку другой нагі. Вайсковец засмяўся, а купец павярнуўся і рашуча пайшоў пад ганак. Вайсковец абагнаў яго і першы ўвайшоў у кухню, а купец гукнуў з ганка прадаўцу:

— Ідзі, разлічымся.

Мяшкі былі прынесены ў кухню, і гаспадар, на ўсё гатовы, спакойна стаў перад вайскоўцам.

— Ну, добры вечар, — падаў яму вайсковец руку.

Той зрабіў выгляд, што абсалютна не пазнае вайскоўца.

— Начаваць хочаце?

— І начаваць і можа пабыць колькі дзён.

— Пабыць?

— Мая часць стаяць тут будзе.

— Гола ўсё, жыўнасці ў карчме ніякай. Вайпа, як чорная хмара, — раней ішла туды, цяпер пазад гасцінцам...

— Ціха, Сёмка Фартушнік, ціха.

— Вы б адразу казалі, што мяне ведаеце.

— Нашто казаць, калі ты мяне адразу пазнаў.

— Дальбог не пазнаў.

— Хлусіш.

— Каб я так жыў. Цяпер пачынаю пазнаваць. Ну, бацька як маецца?

— Даўно не бачыў.

— Палякі зноў прыйдуць ці так манеўры робіце?

— Не ведаю.

— Э-э, партыйны чалавек, таварыш Міша Піліпоўскі! (Ляпнуў па плячы) — сказаць не хочаш.

— Ты ж сам усё найлепш ведаеш, што ты галаву дурыш.

— Адкуль я ведаю!.. Ідзіце сюды. (Адчыніў кухонныя дзверы ў карчомную стадолу.) Бачыце ложка каля сцяны? Спіце.

— У стадоле?

— Клапы кусаць не будуць.

— А колькі ў гэтым ложку вошай?

— Не лічыў.

— Многа тут пароду пераспала?

— Хто спаў, той пра сябе і ведае.

— Сяннік гэты ў ложку год дваццаць ляжыць?

— Э, пашто перабольшваць. Як пачыналася нямецкая вайна — змянілі: пяхотны капітан пачаваў... А чаму ваша часць стаяць тут будзе? Усе адступаюць, а вы стаяць?

— Салдат робіць тое, што яму скамантуюць.

Так яны ні да чога і не дагаварыліся. Вайсковец бачыў, што не так ён пачаў гутарку. Таксама ён бачыў, што пранырлівы Сёма Фартушнік нездарма дапытваўся, чаму ўсе адступаюць, а яны стаяць? А Сёма Фартушнік так думаў: «Міша Піліпоўскі? Няхай купіць сабе прытулак, добры хлеб і маё поўнае маўчанне». Сваім закаранелым інстынктам ён чуў душу Мішы Піліпоўскага. «Мы яшчэ паспеем згаварыцца», — думаў Міша Піліпоўскі, вяла выходзячы з стадолы. Ён дайшоў назад да жоўтага ляска і ўбачыў сваіх чырвопаармейцаў: каля раскладзеных агнёў яны грэлі кацялкі, чысцілі і вытрасалі бялізну, падсцілалі пад шынялі на зямлі вецце, каб мягчэйшыя былі пасцелі. На гасцінцы пачаўся рух: ішло некалькі абозаў і ваенных часцей. Міша Піліпоўскі падаўся глыбей у лясок, прысеў пад дрэва, прыпершыся да яго плячыма, і пачаў жаваць хлеб. Ён чуў, як каля карчмы людзі выпрагалі копні, як з таго боку пацягнула дымам. Захад зусім сцьмеў, і стала холадна. Міша Піліпоўскі перабіраў пальцамі сухое лісце і пачуваў сябе вельмі спакойна: усё ўжо было вырашана. Так ён сядзеў доўга.

Вайсковы рух на гасцінцы ў тую поч, можна сказаць, не спыняўся. Часамі на якую-небудзь паўгадзіну рабілася ціха, пасля зпоў грукалі колы, стукалі капыты і чуліся людскія галасы. Войска ішло гасцінцам скрозь праз гарадок, з захаду на ўсход.

У той час, як Міша Піліпоўскі спакойна сядзеў сабе на дубовых лісцях у ляску пад дрэвам, у гарадку на рыначным пляцу конна ехаў вайсковец. Ён нільна прыглядаўся, дзе пусцей на зямлі ад людзей, каб мацней пагнаць каця. Аднак жа людзей скрозь было поўна: увесь пляц ператварыўся ў лагер — пад раскладзенымі агнямі кіпелі кацялкі, дыміліся кухні, людзі спалі і драмалі пры агнях тут жа на бруку. Конніка мучыла нецярплівасць, але як выехаў ён у пустую цёмную вуліцу, нецярплівасць яго яшчэ павялічылася. Там ён вельмі пагнаў каця і ехаў так аж да самага канца вуліцы, дзе пачыналася поле. Было вельмі цёмна, але коннік удала скіраваў каця ў чорную прорву глухога двара, пад'ехаў да самай сцяны нізкага і доўгага дома, там злез з каця і павёў яго паўз зарослую зямлю канаўку, з якой тхнула ўсім тым, што выліваецца гаспадынямі з брудных вёдраў. За канаўкаю чалавек прывязаў каця да мізэрнай астачы плота і сам крута павярнуў за вугал. Там ён адразу патрапіў на клямку ў дзвярах. Дзверы былі замкнёны з сярэдзіны. Ён пастукаў, і яму адчыпілі пасля таго, як ён пазваў сябе.

— Здароў, таварыш камандзір! — гукнула жапчына, абпімаючы яго.

— Камісар, — паправіў ён яе, — камісар палка.

«От мы якія сталі», — гаварыў яго позірк.

— Валодзька, родненькі, адкуль ты ўзяўся?

— Адступаем... Наталька, колькі часу мы з табой не бачыліся! Як ты жывеш? Як твой бацька? Ну гавары хутчэй, я больш не магу быць у цябе як пяць хвілін.

— Ты яшчэ да маткі хочаш заехаць?

— Трэба, таму і спяшаю.

— Маці табе даўно пісала?

— Не ведаю, на фронце даўно нічога атрымаць не мог.

— Каб табе не была дома печаканасць — скажу табе: у цябе сястра памерла.

— Што? Хто? Вера?

— Памерла. Ад тыфусу.

— А маці мая як жыве? — выгаварыў ён праз сцятыя зубы.

— Даўно не бачыла яе.

«Эх ты!» — прачытала яна папрок у яго вачах.

Можа, з хвіліну яны маўчалі. Яна была роўная з ім, ростам і таму, стоячы блізка перад ім, твар у твар, як

жанчына, здавалася вышэйшая за яго. З выгляду яна была за яго старэйшая на гадоў тры.

— Я цябе не прывыкла бачыць такога, — яна памацала рукою яго туга нацягнены пояс і кабуру ад пагана.

— Бацька мой паехаў ужо.

— Куды? (Навіна з сястрою прыглушыла яго; думкі яго не былі ясныя.)

— Выехаў. Што ты, не разумеш?

— Паехаў, значыцца, твой бацька, — сказаў ён механічна, думаючы зусім пра іншае.

— Што ты — не верыш ці дзівішся? Або ён тут да гэтага горада прывязаў? Або трэба, каб яго тут расстралялі, як акупацыя зноў вернецца? Ён выехаў з сваім камісарыятам. Праз колькі дзён прыйдуць палякі.

— А ты?

— А я?

Яна змоўкла і адышлася.

— Чаму ты не гаворыш?

— Я, можа, астануся да самай апошняй хвіліны.

— Чаму?

Яна зноў абняла яго і прытулілася галавой да яго галавы, а пасля стала перад ім і глянула яму ў вочы:

— А можа, і зусім астануся.

— Цябе тут усе ведаюць.

— Але не ведаюць, хто я. Ніхто і ніхто не ведае.

— Эх, глядзі! Ты як мае быць пра гэта падумала? І ці падумалі тыя, што цябе тут пакінулі.

— Падумала і падумалі. Перш за ўсё — я не ўвесь час тут буду, а ў гарадку, што на ўсход на гасцінцы. Пасля — з самага прыходу Чырвонай Арміі я зусім тут не была, а працавала на вёсках вёрст з шэсцьдзесят адсюль. Явілася я толькі ўчора ўпачы, і ніхто пра гэта не ведае. Учора ж упачы выехаў і мой бацька. Яны паехалі на фурманках, можа, так і скрозь паедуць, пакуль даедуць да бліжэйшай, не папсаванай вайною станцыі, там, папэўна, будзе бездаць народу.

— Ён што рабіў, твой бацька?

— На хутарах развёрстку браў.

— Наталя, сястрыца, будзь здарова і шчасліва! Ну бывай, ну бывай!

Ён яшчэ на момант спыніўся каля парога — абветраны, абпылены, загарэлы. Глянуўшы, як ён стаіць, яна ўспомніла яго рапцейшую прывычку прытушваць паском

бота. Ён і цяпер прытупваў, і гэта была адзнака, што яго мучыць песпакой.

— Бывай, Валодзечка.

Усёю сваёй нізкарослаю і спрытнаю постаццю ён яшчэ раз пахіліўся да яе і сціснуў яе руку. У паступную хвіліну ён ужо вёў дваром свайго каця і чуў, як за ім замкнулі з сярэдзіны дзверы. Але адразу ж ён пачуў, як дзверы зноў стукнулі. Ён вярнуўся і ўбачыў Наталю пры сцяпе. Яе высокая постаць вельмі рэльефна выдзялялася на белай сцяпе.

— Валодзька, — загаварыла яна, — я табе скажу... Вельмі можа быць, што ў твае маці мне прыйдзеца мець некалькі дзён прытулак. Гэта я цяпер сама дадумалася. Я вельмі рада, што ты наведася мяне. Ты... Сам ведаеш. Скажы там пра гэта сваёй маці колькі слоў, а як гаварыць і чаму павучыць яе — ты сам ведаеш... Не, стой! — раптам схамянулася яна, — можа, тваёй маці нічога не трэба гаварыць. Калі мне прыйдзеца, — я сама прыйду і скажу, і гэта будзе больш натуральна, прасцей будзе. Ну, скажам, не ўспела ўцячы, мяне шукаюць — каб пераначаваць употай колькі ночаў... Валодзька, бывай! Як я рада, што ты наведася мяне!

І яна кінулася назад, а ён вывеў каця з двара, ускочыў на сядло і шпарка паехаў. На рыначным пляцы былі ўсё тыя ж чырвонаармейцы. Ён пазнаваў некаторыя твары. Ён мінуў гарадок. У полі, пад зборышчам старых дрэў, таксама гарэлі раскладзеныя агні. Ён запытаўся, якой часці. Гэта была рота яго палка. Кіламетраў праз шэсць ад гарадка ён таксама напаткаў часць з свайго палка. Неўзабаве перад ім вырысаваўся нязграбны будынак прыдарожнай карчмы. Там таксама гарэлі агні і адначывалі чырвонаармейцы. Якой часці — ён не пытаў, а якраз насупраць карчмы крута завярнуў каця ў вузкую палявую дарогу, і наабанал яго адразу ж зачарпелі хмызнякі. Праз кіламетр які пайшоў нізкарослы дубняк, і тут ужо ён пусціў каця ціхім ходам. Дарога ўся ўсыпана была сухім лісцем, і яно шуршэла пад конскімі капытамі. Тхнула грыбным водарам, і Валодзя злез з каця і павёў яго на повадзе. Часам ён на момант спыняўся і прыслухоўваўся да почы. Яму як бы хацелася аддаліць той момант, якога ён даўно прагнуў, момант спаткання з маці. Ціха было на гэтай дарозе. Часамі толькі чуцён быў шум паходнага лагера з-пад карчмы. Ён ведаў, што спаткае адну-адзіпокую маці, але

не так уяўляў сабе гэтае спатканне, якое яно было сапраўды.

Перш за ўсё маці не магла пазнаць яго. Ён яе пабудзіў стукам у акно. Яна доўга пытала з-за дзвярэй, хто гэта. Некалькі разоў адказвала, што ў яе нічога няма і што яна адна і што пачаваць «няма дзе прылегчы, бо пі каліва нават саломы няма». «Мама, я ж Валодзя, ну — Валодзя ваш», — пазваў ён сябе, убачыўшы, што з голасу яна яго не пазнае. Спачатку яна адказала сонным голасам, што Валодзі няма дома, што ён на вайне, пасля пазнала ці здагадалася. І тады пачалося самае страшнае. Яна тузала дзверы, бразгала жалезам, пакуль адчыніла. А пасля ніяк не магла знайсці запалак. А як знайшла запалкі, — не магла знайсці газойкі. Валодзя выразна бачыў, што гэта ад змуцанасці, ад нечаканасці, ад усялякіх няшчасцяў. Нарэшце ён убачыў яе. Як яна змянілася! Перад ім стаяла зусім старая жанчына, дробная з постаці і твару. Яна раней не была гэтка! Здавалася, нават яна ростам ніжэйшая стала. Яна калацілася ўся і зусім яго не бачыла. Так і стаяла з працягненымі да яго рукамі. Пасля, калі ён прыгарнуў яе да сябе, яна загаварыла такім голасам, якога ён у яе не ведаў дагэтуль: «Вера памёрла!» І пачала гаварыць: «бацьку ж на вайне забілі, на пямецкай!.. Але ж, праўда, ты ведаеш, пры табе гэта яшчэ было... Пасля Валодзя пайшоў у бальшавікі і на вайну... А, гэта ж ты, Валодзька, сам!..» Яна не выпускала яго з сваіх рук. «Старасць мая цяпер будзе спакойная з табою!.. Веру тыфус задушыў. Каб ёй хворай было чаго есці, яна не памёрла б!» Нарэшце, яна, утаміўшыся і адумаўшыся, села на лаву і паспакайнела. Але пакутная халоднасць адлюстравалася на яе твары.

— Цябе пусцілі, ці як?

— Не, мама, я сам заехаў. З дарогі звярнуў з табою пабачыцца.

— Дык ты толькі пабачыцца?! Непадоўга?!

— Непадоўга, мамуся.

— А як жа я адна буду?

Ён нічога не адказаў. Сапраўды, як яна будзе адна? Ён адышоўся ўбок, а позірк яе ўсё аставаўся на ранейшым кірунку. Ён жахнуўся:

— Мама, ты кепска бачыш?

— Кепска, удзень магу яшчэ, а пры агні...

— Ты не спрабавала лячыцца?

— А што гэта паможа, калі я гэтак жыву!

Гэта гучэла як дакор, але ён ішоў ад страшнага замілавання да яго, да гэтага Валодзі, што цяпер стаяў перад ёю і маўчаў.

— Валодзька, астаўся са мною, не едзь.

— Як жа я магу астацца, ты ж сама ведаш.

Але ўся справа і была ў тым, што яна не ведала. Яна сказала проста, па-свойму, ад усяго свайго змучанага сэрца:

— Табе шырокі свет радзейшы за мяне?

І абое яны маўчалі. Пасля яна загаварыла з жадааннем спыніць свой песпак:

— Пашукай па сталё хлеба сабе па дарогу.

Яна, значыцца, дазволіла яму ехаць?! Ён моўчкі выйшаў да свайго каця, зняў з сядла паходны мяшок і вытрас адтуль свой салдацкі хлеб і крыху пайкай сушанай рыбы. Яна павярнула свой твар да стала, дзе ён стаяў, апусціўшы рукі.

— Ну, едзь, Валодзька, сабе, не пудзь і не думай пра мяне.

Але лепш бы яна не гаварыла гэтага «не пудзь і не думай». Ён бачыў, што гэтая хвіліна павінна быць хвілінай развітання.

— Я табе палажыў па сталё свой паёк. Я пастараюся скора вярнуцца. Але ты паслухай мяне — можа, хто з блізкіх людзей гэтымі днямі прыйдзе да цябе і будзе памагаць табе. (Гаворачы так, ён думаў пра Наталю Паўлоўскую.)

Яго душыў у гэтыя хвіліны знаёмы пах бацькоўскай хаты. Ён тхнуў на яго адразу, як ён толькі што ўвайшоў быў знадворку, і спыняў таму ўтрапешню, якое да гэтай апошняй хвіліны ўзрасло пеміласэрна.

— А чаго табе ехаць у гэты свет? Чаму табе не астацца дома?

— Дык жа я, мама, буду дэзерцір.

— То што? А ў дэзерціра матка адзінокая з голаду і холаду не будзе ўміраць, ці што?

— Ты ж ведаш, мама, што я гэтага не магу зрабіць і не зраблю, і я не вінаваты ні ў чым у нашай бядзе.

— Хіба ж я адважуся цябе вінаваціць у чым? Я цябе пусціла на свет і каб яшчэ вінаваціла цябе?

— Чаму ты так гаворыш?

— Ну, бо жыць на свеце — дык гэта не дабро. Больш

пакуты, як радасці. Мусіць, так думала Вера, уміраючы, і, мусіць, так думаў бацька твой, як канаў пемаведама дзе... Паседзеш — думай пра мяне, шкадуў мяне, бач заўсёды мяне перад сабою!

Ён выйшаў з хаты змучаны больш, як пасля доўгага пераходу. Ён так пагнаў каця, што ў адзін момант выехаў у хмызнякі, і перад ім засвяціўся агнямі лагер на гасцінцы. Было яшчэ не позна, неба было халоднае і зорнае. Яму хацелася хутчэй рушыць далей у дарогу. Ён запытаў у чырвонаармейцаў пры агні, якая часць. І гэта быў яго полк! Ён злез з каця і пачаў праходзіць паміж соннымі людзьмі да карчмы. Дзверы ў стадолу былі адчынены, і там таксама было паўшотка людзей. На ложку спала двое чырвонаармейцаў. Праз дзіравы дах свіцілася зорнае неба. «Дах апаў пізка», — думаў Валодзя Кастрыцкі, стараючыся гэтым азначэннем факту даць сабе разрыўку ў трывозе і смутку. Пасля ён увайшоў у карчомныя сепі — і тут было поўна людзей. Ён таксама, як пезадоўга перад гэтым і Міша Піліпоўскі, заўважыў на сцяпе багамольную, змучаную, як цявіна пад ветрам, жанчыну ў раме і з каралямі па шыі. І думкі яго мелі некаторае падабенства да думак Мішы Піліпоўскага, хоць яны і ішлі ў іншым кірунку: «Дзве вайшы і дзве рэвалюцыі, а вось зараз выйдзе адсюль чырвонаармейская часць, і Клава, папоўна, як і раней, будзе глядзець на гэтую мадошчу... Але ж быў час, што яна сама выкінула была гэтую карціну! — успомніў ён раптам. — А цяпер зноў павесіла? Ці, можа, хто іншы? Але хто? Сам Сёмка Фартушнік!» — ён засмяяўся, крыху, праўда, штучна, і падаўся далей. Ён прайшоў некалькі карчомных баковок і ўсюды бачыў поўна сонных людзей. Нарэшце страшная ўтома агарнула яго, і ён выйшаў да свайго каця. Прылёт ён за карчомнаю сцяпою на складзеных у парадак бярвеннях, падаслаўшы пад сябе ўсё, што меў. Засынаючы, ён чуў, як коць яго, прывязапы тут жа, жаваў сена, і гэтыя спакойныя гукі яшчэ больш адцянялі яго трывогу аб тым, што вельмі блізка адсюль не можа педзе заснуць і думае пра яго маці, якая, можа, ужо стоячы адной нагою ў магіле, дайшла да думак, што «жыць — гэта значыць пакутаваць».

Валодзя Кастрыцкі рашуча падняўся і адарваў каця ад сена. Ён гнаў яго гэтак, як той мог толькі імчацца. Валодзя Кастрыцкі ехаў назад у горад. Пач хілілася да свайго каця, калі ён зноў пастукаў да Пяталі. Ніхто яму

не адказваў. Ён стукаў пекалькі разоў, і ўсё было ціха. Нарэшце ён сказаў у шыбу, стрымліваючы голас:

— Я Валодзя Кастрыцкі.

Тады Наталя яму адчыпіла. Яна гаварыла:

— Што ты робіш, паншто ты падводзіш мяне. Ніякага шуму каб каля мае кватэры не было. Хоць і я выеду ў горад на ўсход, аднак жа...

— Наталька! Я прыехаў ведаеш чаго? Я прыпаручаю табе маю маці. Што я ўбачыў дома — гэта жах. Яна ледзь-ве стаіць на пагах і пічога не бачыць. Яна кажа, што жыць — гэта пакутаваць. Гэтыя словы яна ўзяла з свае ўласнае практыкі. Ну? Памагай як-небудзь ёй, хоць зда-лёку. Я, ведаеш, чаго баюся? Калі яна зваліцца з ног — каб хоць слова хто ёй сказаў добрае. Каб хоць хто вады ёй падаў.

— Валодзька, гэта праўда, але як жа я магу? Най-лепш мне ўсё ж найменш паказвацца на людзях. Так што я з горада таго выязджаць не буду. Я буду памагаць ёй, але трэба, каб хто каля яе быў... Пачакай, я прыдумала, — раптам заявіла яна, — пагавары з Клавай Спацкаю.

— Што ты, жартуеш? Чаму?

— Я не жартую. Гэтае дзіця можа быць другам.

— Нават другам?

— А што ж ты думаеш?

— Я яе цярпець не магу! Як яна можа быць другам?

— Я гавару не пра цябе аднаго. Не на табе адным увесць свет сыходзіцца. А чаму ты яе цярпець не можаш?

— Мы з ёю людзі розных катэгорый.

— Можа, і праўда, але пакуль што я не адчуваю таго, што ты гаворыш. Скажы выразней.

— Бачыш, тут можна зразумець не так адразу, з-пад абуха. Такія, як я, — раслі галодныя і босыя, а яна гэтакая піколі не была. Я яе ўзпенавідзеў з таго часу, калі, шмат яшчэ год да гэтага, галодны ўбачыў, як яна ела такое, чаму я і пазвы нават не ведаў. Я гавару не пра сябе, а пра мільёны такіх, як я, або як ты.

— Дык ты знайшоў вінаватаю Клаву Спацкую? Я таксама бачыла, як яна добра ела і чыста хадзіла, але ведаеш, як гэта было? Муж яе маці, Сёмка Фартушнік, адзіг раз уначы пакінуў свой двухспальны ложкак і пусціў на сваё месца афіцэра польскай арміі — Жаупвіля, за добрую, вядома, плату. Клава заўважыла гэта, тады Сёма Фартушнік дастаў ёй з сваіх куфраў усялякіх дарагіх падарункаў.

Праўда, праз дзён пяць ён іх замкнуў назад у куфар. Назаўтра яна прыбегла да мяне з плачам.

— Добра,— сказаў Валодзя Кастрыцкі,— я пагавару з Клавай Снацкай.

— Вядома, ты пра мяне ёй нічога не гавары. Ты мяне не бачыў і нічога пра мяне не ведаеш.

Валодзя Кастрыцкі, маўклівы і сумны, пагнаў каня назад да карчмы. Ён паціху ўвайшоў у першы карчомны пакой і тут заўважыў, што пачынаецца дзень: у вокнах сіпела. Ён пайшоў у другі пакой. Дзверы не адчыняліся. Ён пастукаў і пачуў Клавін голас. Ён назваў сябе і папрасіў, каб яго ўпусцілі.

— Вы пачакайце, пакуль я лягу і накрывуся,— сказала Клава, адмыкаючы дзверы.

Здзіўленымі вачыма яна глядзела на яго з пасцелі, калі ён увайшоў. «Гэты разумнейшы і сімпатычнейшы за Піліпоўскага, але што яму трэба?» — думала яна.

— Я вас зайшоў папрасіць па-таварыску ці па знаёмству, як сабе хочаце можаце назваць.— Голас яго знізіўся.— Я еду далей, з арміяй. Вы ведаеце маю маці? Вы ж не раз былі ў пашай хаце. Я вас прашу — маці мая ледзьве ходзіць. Калі можаце — даведайцеся яе і, калі яна зляжа хвора, — пабудзьце хоць колькі дзён пры ёй, каб яна адна не зайшлася.

Як бы хто разануў Клаву Снацкую, так яна ўстрапянула. Яна села, не зважаючы на тое, што коўдра засталася ляжаць толькі на каленях і яна сама была ў адной кашулі.

— Добра, я дагледжу вашу маці,— горача сказала яна і працягнула Валодзю Кастрыцкаму руку.— А цяпер ідзіце, а то я заплачу.

У тую хвіліну ён выйшаў, дзівячыся — што гэта за натура такая. На двары чырвонаармейцы рыхтаваліся ў паход. Гасцінцам зноў ішла нейкая часць. Днела.

Праз хвілін дваццаць Валодзя Кастрыцкі ехаў гасцінцам у кірунку на ўсход сонца. Часці яго палка таксама ўжо рушылі. Усход ружавеў, цьмелі зоры. Пахла поле. Валодзя Кастрыцкі азірнуўся на хмызнякі, дзе ішла палявая дарога, якою ён нядаўна ўпачы пад'ехаў быў да свае хаты. Смутак заварушыўся ў ім, і ён ужо больш не азіраўся. Змрок разыходзіўся павольна, таксама павольна ўзыходзіла сонца. Шарэла неба, тухлі зоры, туман валокся пад лагчынамі. Страшна ціха было ў полі, і шум вайсковых

часцей на гасцінцы яшчэ больш адценьваў цішыню ў полі. Так успрымаў усё ў гэтыя хвіліны Валодзя Кастрыцкі.

Знаю, вораг, твой обычай...—

грукнула некалькі соцень галасоў. Валодзя Кастрыцкі сам пачаў уцягвацца ў гэту песню. Нарэшце ён ужо спяваў разам з усімі. Сонца ўзышло, і прыдарожныя лясы залаціліся пад ім. Імкненне і ўзняццё пачалі апаноўваць Валодзем Кастрыцкім. Усё асталася за ім, і ён ужо зноў быў у свеце таго, да чаго прывык: паход, людзі, шынельны пах, калыханне прымкнутых да вітновак штыкоў. Неўзабаве ён пачуў, як чырвонаармеец на двухколцы заграў на гармоні. Пакрысе ён адчуў нейкую прыхільнасць да Клавы Спацкай, якое раней ніколі не меў. Чамусьці ён верыў, што яна зробіць тое, што дакляравала.

Пра гэтую сваю даклярацыю Клава Спацкая не забыла. От як пачала яна той дзень. Больш ужо яна не магла заснуць. Ёй здавалася, што яна знайшла сапраўдную вялікую справу на свеце, дзеля якой варта жыць. Так яна расцапіла ўсё гэта. Яна адразу адчула сябе добра і вельмі прасторна ў цеснай шчыліне, у якой яна дагэтуль задыхалася ад бяздзейнасці. З тае хвіліны, калі яна, устаўшы рана, убачыла першага чалавека, яна пачала пагардліва глядзець на ўсіх: яна адна ведае, што трэба для чалавечага шчасця ў свеце, а ўсе іншыя, прынамсі большасць, на фальшывай дарозе.

Стрымліваючы перовае жаданне не ісці, а бегчы, яна пайшла да хаты Валодзі Кастрыцкага. Ад карчмы ісці было кіламетраў тры. Гэта было тады, калі Валодзя Кастрыцкі быў ужо далёка ад карчмы, на тым месцы, дзе высокае месца пачынала сыходзіць у вялікую лагчыну. Адгэтуль, як праз туман, льга было заўважыць, калі пільна прыглядацца, цёмныя абрысы гарадка на захадзе. Яшчэ пяць крокаў — і гэтыя абрысы згінуць. Валодзя Кастрыцкі з нянавісцю глянуў на далягляд, як бы там ён убачыў прычыну ўсялякіх няшчасцяў. Ён пагнаў каня і больш не азіраўся.

Клаве Спацкай лепш відны былі абрысы гарадка. Яна з момант стаяла, чуючы ў сабе вялікую радасць цішыні і свае адзіноты і не зводзіла позірку з далёкай гарадской званіцы, ёй нават хацелася, каб там зазванілі — гэтыя знаёмыя гукі да рэшты б умацавалі ў ёй яе радасць.

Да хаты Кастрыцкіх яна падышла ціха. Дзверы былі незамкнёны, і яна моўчкі ўвайшла ў хату. Старая жанчы-

па сядзела на ўслопе і пават не азірнула — мусіць, не чула, як стукнулі дзверы.

— Дзяпдобры! — сказала Клава Снацкая.

Жанчына доўга ўглядалася, пасля запытала:

— Адкуль жа вы будзеце?

— З карчмы! — крыкнула Клава.

— Дык гэта вы дачка Амелі Снацкай, калі так?

— Але.

— Чаго ж вы прыйшлі?

— Я тут ішла і ўспомніла пра вас, што вы адны; можа, думаю, я вам памагла б што.

— А што ж вы мне паможаце. Каб вы маглі вайну спыніць і каб Валодзя вярнуўся або каб Веру з магільны падняць. (Клава стаяла збянтэжана.) Вы кажаце, памагчы — ну што вы мне паможаце? Як гэта вы дадумаліся?

— Я бачыла Валодзію, ён мне сказаў, што вы адна, я і падумала...

— У вас добрая душа, але я і сама не ведаю, за што вам узяцца, каб мне памагчы. Не, я адна прывыкла... Гэта нейк не падыходзіць, каб вы мне памагалі... Ён паехаў, кінуў мяне адну, кажа, не вінават ён. Я яго і не вінаваціла, хіба я магу яго вінаваціць? Я, можа, зараз памру, а ён хіба не гаруе, праз каторы час па ваўне?!

Жанчына доўга гаварыла пра сваё замілаванне да Валодзі, пра тое, што ён гаруе. Клава стаяла доўга і не магла даслухаць да канца. Яна сказала, што яшчэ зойдзе, і выйшла з хаты. Яе душылі слёзы і прыкрасць. «Не хочудь мае дапамогі і мяне не разумеюць», — крычалі па ўвесь свет яе зняважаныя пачуцці. І яна бязмётна пайшла па дарозе. Але яна была ўпартая, і от яна ўжо вырашыла так: «Гэта жанчына сама не ведае, як ёй можа спатрэбіцца гэтакі блізкі чалавек, як я. І я памагу ёй».

На гасцінцы яна ўбачыла новыя чырвонаармейскія часці. Яна бачыла абарваных і галодных людзей, страшна стомленых, абпыленых, абветраных. Ёй хацелася расказаць ім пра свае пачуцці, і думала яна, што гэта на свеце самае важнае. «У такім людскім руху недзе Валодзя Кастрыцкі. Сёння ўночы ён кінуў адну сваю хворую маці. Чаму? Што яго прывязвае да той справы, за якую ён ваюе? Ён з Паталяю Паўлоўскаю часта гаварылі пра радасную чалавечую будучыню, пра вялікую справу пралетарскай рэвалюцыі. За шчасце людзей ваююць. Але ж ваююць, а ўсялякая вайна ёсць кроў. А кроў — гэта пакута. Ну от

гэты самы высокі чырвонаармеец. Цяжка жыў і цяпер, можа, загіне на вайне. Дык як ён пазнае тую будучыню? Ён цяпер жывы, пасля мёртвы — што яму будучыня, хоць сабе і ясная?» — так думала яна, ідучы да карчмы.

На карчомным ганку стаяла жанчына. Яна трымала ў руках заклеены кашверт.

— Клавачка, — загаварыла жанчына, — пачытай, дачушка, мусіць, гэта ад майго Коля. Я цябе ўжо, можа, з паўгадзіны чакаю.

Жанчыніна слова «Коля» яе ўстрапянула. Яна прачытала ліст:

«Мама, я цяпер ад вас далёка. Мы адступаем, але мы вернемся назад. Як я хачу, каб наша часць выкіравалася на шлях бліжэй да дому, я хоць бы на хвіліну забег да вас. Так мне хочацца пабачыцца з усімі вамі. Мне сумна, але разам з тым і весела. Я быў каля самай Варшавы. Можа, зноў акупацыя зойме нашу мясцовасць, але мы вернемся. Прывітанне ўсім. Цалую Вас моцна. Коля Высоцкі».

Клава сунула ліст жанчыне ў рукі і кінулася ў карчомную бакоўку. Як бы адчувала яна, што там будзе ёй радасць: на стала ляжаў і ёй ліст, напісаны таею ж самаю рукою. Яна рванула кашверт гэтак, што парвала самы ліст.

«Клавачка, — чытала яна, — я прывык заўсёды быць у полі і ў лесе, але гэтая прывычка яшчэ больш мучыць мяне. Не думай, што я які баязлівец. Бачыш жа, я сам пайшоў у армію, хоць мог і не ісці — у мяне была з ваенкамата адтэрміноўка, як студэнту настаўніцкай семінарыі. Я мог афіцыйльна не ісці, але я пайшоў. Праўда, мяне адгаварыў на гэта Валодзя Кастрыцкі, але ўжо і без яго ў мяне з'яўляліся такія думкі. Клавачка, ты мяне адгаварвала, праўда, мала, але я і цябе мог паслухаць. Я хістаўся паміж Валодзем Кастрыцкім і табою. Але я рад, што цябе не паслухаў, а Кастрыцкага. Ён гаварыў праўду, але ў цябе добрыя пачуцці, і я вас памірыў бы. Я ведаю, што вы недалюбліваеце адзін аднаго. Я люблю найбольш быць у дарозе — хоць цяжка ісці па шмат вёрст за адзін пераход, але — вялікая разрыўка. Каб хутчэй скончыць вайну, пазаўсёды пабіць паноў і вярнуцца дадому. Там я перажываў дарагія мне моманты...»

Яна перарвала чытанне і задумалася. Як жывы, стаяў перад ёю Коля Высоцкі. Яна доўга не чытала рэшты таго ліста. Яна думала пра свайго друга Колю Высоцкага. Яна ведала, што гэты чалавек пайшоў у Чырвоную Армію

таму, што выкапаў мабілізацыйны загад. Праўда, ён меў афіцыйнае права і не ісці, па гэта ў яго была паперка — ён вызваляўся як студэнт, але Валодзя Кастрыцкі адразу пасля адыходу акупацыі з'явіўся ў роднай мясцовасці на малы час і сказаў яму: «Коля, друг, ты хочаш ціха сабе слухаць у сваёй настаўніцкай семінарыі ўсялякую ерунду ад сваіх настаўнікаў тады, калі трэба ваяваць за рэвалюцыю? А ці ведаеш ты, што ваяваць за рэвалюцыю, гэта зпачыць праходзіць самую вышэйшую навучку ў свеце? Брыдка табе!» І Коля Высоцкі пайшоў назаўтра ж у ваенны камісарыят, а яшчэ праз дзень ён прыйшоў развітацца з Клаваю. Чаму яна лічыла яго за свайго друга? Ён не адкідаў ні яе мадопы над ложкам у сепцах, ні яе п'янавісці да ўсяго, што ненавідзела яна. Ён ненавідзеў усялякі здзек, шанаваў і паважаў чалавечыя пакуты і слёзы і казаў: «Вялікая сімфонія свету — гэта цішыня. Бо калі б на хвіліну аддзяліцца ад зямлі і падняцца ў іншую сферу свету — што, апроч успамінаў, астанецца ад таго, што называецца чалавечымі клопатамі?» У той дзень, калі яны з Клаваю развіталіся, яны абое да самага вечара прасядзелі на беразе драбнюсенькае рачулка, кіламетраў за два ад карчмы, спусціўшы босыя ногі ў ваду, і гаварылі на тэмы «аб космасе». Прычым, у хваляванні пазалеташняга багавішча на вадзе яны бачылі вечнасць. На след гэтай вечнасці яны траплялі, але не з таго боку. І гэта адзначыла пасля Наталя Паўлоўская, і гэта ўжо было праз чатырнаццаць год — у тысяча дзевяцьсот трыццаць чацвёртым годзе. Тады ж, развітваючыся ўвечары, Клава Снацкая сказала Колю Высоцкаму: «Ты адзін мяне разумееш. Я плачу над людскімі пакутамі. Свет і чалавечыя ўстапаўленні — гэта недарэчнасць». — «Ты таксама толькі адна мяне разумееш», — адказаў ён.

І яго смактаў чарвяк за сэрца — ісці ў армію ці пакарыцца студэнцкаю льготай. Аднак жа ён пайшоў. Клава хадзіла сумная цэлы дзень, а пасля знайшла сабе ўцеху ў сумным сузіранні з'яў свету — разгляд травы пад вокнамі, жвіру на гасцінцы, ружовасці на захадзе.

Прачытаўшы ліст Колі Высоцкага, яна спусцілася па карчомны двор пашукаць сабе работы. Яна была поўна расчаравання пасля справы з маткаю Валодзі Кастрыцкага. Ёй трапіўся на вочы яе айчым, Сёмка Фартушнік. Яна з нянавісцю адварнулася ад яго і з такім пачуццём прычакала вечара. Увечары яна стала сведкаю некаторых спраў,

якія праз шмат год выйшлі наверх і пралілі шмат святла па адну важную справу, вельмі важнае дачыненне да якой мела яна, Клава Спацкая. От што было ў той вечар.

Заходзіла сонца, але ўжо па самым захадзе яно сцямела, і адвечорак спахмурнеў. З прыкарчомнага ляска мацней запахла грыбамі. Клава Спацкая пайшла паўз жоўты лясок да рачулки. Там яна ўбачыла Мішу Піліпоўскага. Ён ірваў вяршкі сухой мятліцы і кідаў у ваду. На яго быў накінуты панашкі шыцель, і твар быў заснапы і прыпухлы.

— Ваюеце? — с пагардай сказала Клава Спацкая.

— Адкуль вы ўзяліся?

— Усе адступаюць, а вы хочаце адны фронт стрымаць? — не пакідала яна кніць, цьмяна здагадваючыся на кошт замыслаў Мішы Піліпоўскага.

— Сёння ж уночы мы рушым. Трэба ж было даць людзям адпачыць.

Яны разам пайшлі пазад, і яму было пядобра ісці поплеч яе і маўчаць. У яе з рук выпаў пучок парвапай мятліцы. Ён па-кавалерску падняў і даў ёй. Яна вестліва падзякавала, але праз крокаў пяць закінула мятліцу далёка ад дарогі.

— Мне трэба пайсці да сваіх людзей, даць загад аб выступленні сёння ўночы, — сказаў ён і адразу сышоў убок.

Яна не адказала і пайшла ў карчму. Нейкім інстынктам яна чула, што ніякага выступлення ўночы не будзе, і яна зларадна пачала наглядаць усё, што рабілася. Не спала яна, можна сказаць, усю тую ноч. Каля гадзіны дванаццатай ночы яна пачула, што Міша Піліпоўскі гаворыць дзесьці непадалёку ад карчмы. Яна патушыла агонь, неўзаветку адчыніла акно і пачала слухаць. Гаворка адбывалася за карчомным дваром.

— Я даў вам адпачыць, — гаварыў Міша Піліпоўскі.

— Нам не ясна, — адказваў голас, мусіць, чырвопаармейскі, — чаго ж мы стаім тут ужо другія суткі. Усе адступілі. Мы ж ішлі па перафарміраванне, а асталіся, каб нас забралі ў палон? Мы самыя апошнія асталіся. Ужо ўсе адышлі. Чаго нас трымалі?

— Зараз мы выступаем.

— Трэба было рапей выступаць, чаго нас трымалі!

— Таварыш чырвопаармеец! Ты камандуеш ці я? Праз дваццаць хвілін выступаць!

Гаворка спынілася. Міша Піліпоўскі падаўся бліжэй да карчмы: яго постаць пачала цьмяна вырысоўвацца каля карчомных драўляных загарадзей. На гасцінцы было ціха і пуста. Але неўзабаве да Піліпоўскага хтосьці падышоў. Клава выразна гэта бачыла з свайго акна.

— Я казаў праз дваццаць хвілін выступаць, — пачула Клава голас Мішы Піліпоўскага.

— Таварыш камандзір, — пачуўся другі голас. — Я дагнаў бы роту, каб мяне адпусцілі. Мне дадому дваццаць вёрст. Каб я ведаў, што больш за суткі тут будзем стаяць — я раней бы папрасіўся ў вас.

— А з якой ты вёскі?

Чалавек пазваў вёску.

— А, гэта ты, Цвірка? Дык слухай, Цвірка...

— Я не так, як той, што вы яго пусцілі ў горадзе пабачыцца з знаёмымі. Ён не вярнуўся.

— А скажы папраўдзе — сам не думаеш вярочацца? Хочаш астацца дома? Я цябе навывёт бачу! Дык чаго ты пытаеш у мяне? Ты хочаш ачысціць сваё сумленне і адказнасць на мяне ўзваліць?

— Я вас ведаю, таварыш Піліпоўскі. Памятаеце, даўно ўжо вельмі, мы з бацькам везлі ў горад свінню продаць, вы таксама з бацькам везлі, і мы разам папасваліся ў гэтай самай карчме.

— Я цябе таксама ведаю з таго часу. Чаму ты прыйшоў пытацца да мяне?

— Я проста хацеў не то што пытацца, але проста пагаварыць.

— Многа ў нас нашых землякоў?

— Чалавек з дзесяць з гэтай самай мясцовасці. А чалавек дзесяць крыху зводдалека, але таксама хацелі б схадзіць дадому, сваіх даведацца. Пасля роту дагналі б.

— Ты адвакат за ўсіх?

— Не, я проста так.

— Пасля дагонаць роту? Каго ж дагнаць, калі ўсе пойдучь.

— Усе не пойдучь. Ну, шостая частка можа пайсці. У некаторых тут поблізу свае хутары — ну як жа не даведацца дадому — хоць дзень усмак сала паесці.

— Праз дваццаць хвілін выступаць, і больш я нічога не ведаю. Ідзі.

Няясна было сказана гэтак «Ідзі». Куды «ідзі»? Дадому, на свой хутар, ці сказаць чырвопаармейцам, што праз дваццаць хвілін выступаць?

Міша Піліпоўскі астаўся адзін. Клава бачыла, як ён падышоў яшчэ бліжэй да карчмы, пастаяў з хвіліну, пасля ўздзеў на рукавы шыпель і вельмі шпаркім ходам падаўся пад тую самую рачулку, каля якой быў падвечар.

З гэтай хвіліны прайшло не то што дваццаць вызначальных хвілін! Прайшло, можа, дзве гадзіны і дваццаць хвілін, а чырвопаармейцы ў паход не выступалі. Чуўся ціхі шум ротнага лагера ў ляску, ціха гулі галасы. Нарэшце галасы чутны сталі мацней, пасля людзі выйшлі на дарогу. Густы бас гуў на ўсю разлегласць:

— Дзе камандзір? Згінуў, сукіп сын! Падвёў нас, афіцэрская морда! Ён жа родам пепадалёку адсюль. Дэзерцір! Рота, слухай маю каманду!

Клава чула, як была зроблена пераклічка і пасля той самы голас, пакуль скамандаваць выступаць у паход, крычаў і лаяўся:

— У дэзерціры паўцякалі, паршывая навалач!

Пасля ён скамандаваў паход, і навокал усё неўзабаве стала вельмі ціха. Ноч была цёмная. Усё было пуста. Да самай раніцы не чуваць было ніякіх гукаў. Як у мяшку ўсё было. Толькі гадзін за дзве да рассвітання з боку гарадка бухнула гармата. Вельмі можа быць, што ў гэты момант у гарадок увайшло польскае войска.

У гэтую ноч перад Клаваю паўставала здань француза Жуанвіля, афіцэра польскай арміі, штабнога прахадзімца, праз рукі якога праходзілі справы ўсялякіх канфіскацый: ён карміў польскую армію. Клаве здавалася, што ён неўзабаве зноў явіцца сюды. Пад дзень яна падышла да соннай маці. Сёмкі Фартушніка, яе айчыма, нідзе тут не было, яна яго тут цэлую поч не бачыла.

— Мама,— сказала Клава,— ты ведаеш, нікога нідзе няма. Ужо большавікі адышлі ўсе.

— Чаму ты не спіш, Клава?

— Я яшчэ не лажылася. Мне страшна.

— Ляж са мною і спі.

Яны абняліся і так доўга ляжалі. Пасля Клава пачула, што хтосьці ходзіць па суседняй бакоўцы. Ціхом, каб не пабудзіць маці, яна злезла з ложка і глянула ў дзірку ад ключа ў дзвярах. Ёй добра відны былі шырока расстаўленыя ногі Мішы Піліпоўскага. Пасля яна пачула шэпт

Сёмкі Фартушніка: «Выйдзем сюды». Міша Піліпоўскі пайшоў, і ўсё стала ціха. Клава адчыніла дзверы і ўвайшла ў самы большы карчомны пакой. Адгэтуль дзверы выходзілі ў карчомныя сенцы. Там цяпер і былі Міша Піліпоўскі і Сёмка Фартушнік. Клава прыціснулася да дзвярэй і ўсё чула, што яны гаварылі. Міша Піліпоўскі гарачыўся часамі, Сёмка Фартушнік сваёй вытрыманасцю яго асаджваў. Гаворку пачаў Сёмка Фартушнік. Ён вельмі проста і адкрыта падышоў да справы і гэтай сваёй тактыкай адразу ўвёў у шчырую адкрытасць і Мішу Піліпоўскага.

— Вы мне казалі, што пагаварыць хочаце? — сказаў ён. — Мы адзін аднаго ведаем, і нам няма чаго адзін перад адным гуляць у цацкі. Мы не дзеці. Я адразу здагадаўся, пра што вы хочаце гаварыць, як толькі вы мяне знайшлі на двары. Прызнацца — я сам вас чакаў, я ведаў, што вы недзе тут.

— Адкуль жа ты ведаў?

— Будзьце спакойны.

— Я спакоен, але мне цікава.

— А чаго ў вас погі дрыжаць? Вам страшна? Я не ведаў, што вы такі баязлівец. Дык я табе скажу (Сёмка Фартушнік перайшоў на «ты») — я табе скажу — табе трэба спакойна жыць на свеце. Так ці не?

— Так.

— Бачыш, я чужое сэрца добра ведаю. А чаму ведаю? Не можаш сказаць? Дзівак ты, Міша Піліпоўскі, — я ведаю гэта таму, што кожны чалавек хоча спакойна і як найлепш жыць.

— Праўда.

— Табе трэба на мяне абанерціся. Ты кінуў сваю роту якраз тут з дзвюх прычын: першая — тут табе яшчэ далёка ад дому і ніхто з знаёмых гэтага не ведае. Другая прычына — гэта я! Я тут! Усё ж такі як-ніяк ты партыйны і гэтага не схаваш. І ў адным гарадку, і ў другім — поблізу твайго дома — гэта кожны сабака ведае. Мала што ты быў у царскай арміі афіцэрам, пакуль разбяруць, то могуць пацягаць цябе. От ты пра мяне і падумаў.

— Не зусім пра цябе.

— Я ведаю, ты думаў пра Хурса, але пра яго можна думаць толькі праз мяне.

Сёмка Фартушнік зрабіў паўзу і дапытліва глянуў у вочы Мішу Піліпоўскаму. «Нікуды ты ад мяне не схаваш».

ешся, сам дагавары маю думку да канца», — гаварыў гэты позірк.

— Я хацеў думаць пра Хурса праз Клаву, — схітрыў Піліпоўскі.

— А чаму ты сам не можаш пагаварыць з Хурсам?

— Ён мяне мала ведае.

— Ты праўду кажаш, перад такім магнатам лепш мець пасрэднікаў, хоць ты раз з ім і вышываў за маім сталом.

У Клавы кіпела жаданне хапіць што самае першае патрапіцца пад рукі і растаўчы галовы аднаму і другому, — такая душыла яе злосць і нянавісць з таго моманту, як пачула яна ў гэтым згаворванні сваё імя.

— Ты з Клаваю не гавары, — сказаў Сёмка Фартушнік. — Гэта ж дзіця, ды яшчэ і шалёнае. Ты май справу са мною. Мы не дзеці, і мы абое разумеем жыццё. Дай руку. Твой бацька прывязе мне свіню?

— Прывязе.

— Давай сюды свой партыйны білет. Не рві яго і не кідай. Павошта псаваць тое, што здабыта? Я яго так схаваю, што ніякі чорт не дакапаецца. А калі ён табе спатрэбіцца, — будзь спакоен, я яго не з'ем.

Міша Піліпоўскі перашуча палез у кішэню, дастаў штосьці і перадаў у рукі Сёмку Фартушніку. Той гаварыў:

— Барані божа, цябе б убачылі з білетам — каюк. Пакуль разабраліся б...

— Паслухай, Сёмка Фартушнік, ты бярэш усё на сябе? І ці ўпэўнены ты, што Хурс прыедзе? Ці не змапіў ты мне і тады, калі я запытаў быў цябе пра гэта, прывёўшы сюды роту?

— Будзь спакоен.

— Усё зробіш?

— Будзь спакоен.

— А адкуль ты ведаеш, што прыедзе Хурс?

— Будзь спакоен. Ён не можа не прыехаць.

— А калі не прыедзе?

— Будзь спакоен.

Клава пайшла пазад. Можна сказаць — быў ужо дзень. Ён вельмі павольна цадзіўся праз шыбы, гэты хмурны дзень. Клава легла і неўзабаве заснула.

Міша Піліпоўскі ўвайшоў у той карчомшы пакой, дзе стаяў вялікі стол і лавы. Ён сеў на стол і адзін астаўся сядзець з паўгадзіны, пасля выйшаў у сеницы — там ужо

спаў Сёмка Фартушнік на ложку. Міша Піліпоўскі выйшаў у стадолу — усюды было пуста і ціха. Ён заўважыў у далёкім куце стадолы салому, ушыўся ў яе так, што яго зусім не відаць стала, і адразу спакойна заснуў.

Выпарала яго адтуль Клава. Яна спала позна. Каля дванаццатай гадзіны дня яна прыйшла з мяшком узяць саломы, каб падаслаць карове. Скубянуўшы ахапак саломы, яна хапіла рукою з Піліпоўскага бот. Ён астаўся ляжаць, хоць і прачнуўся. Яна, не зважаючы, пачала набіраць салому і раскрыла яго ўсяго. Ён, збянтэжаны, падняўся — з прыпухлымі вачыма, увесь у пацярусе.

— Гэта вы? Я ж думала, што вы сваю роту даўно павялі.

— Яшчэ паспею, — жаваў ён словы, чырвоны, як бурак, не ведаючы, што б тут прыдумаць, каб схлусіць.

— Чаго вы хлусіце? Я ж ведаю, што вы асталіся.

— Няпраўда! — сашчаміў ён зубы. — А можа мне было задамне застацца да сёпняшняга дня. Ведаеце вы гэта? Можа, я задамне сваё выканаў і зараз пайду даганяць армію.

— Але ж у вас і злосці поўны косці!

— А вы раззлаваць чалавека можаце!

— Напхайце ў мяшок саломы. От так. Тужэй, тужэй. А цяпер ідзіце за мною і падсцяліце карове!

Яна пастаяла ў дзвярах, пакуль ён вытрасаў у хляве салому, і, не дачакаўшыся канца, пайшла. У той дзень яна яго ўжо больш не бачыла. Яна ўжо і не старалася яго бачыць, ды яго і самога не відно было. Яе займалі іншыя думкі.

Гадзін за дзве да вечара яна пайшла да маці Валодзі Кастрыцкага. Там яна застала Наталю Паўлоўскую. Гэта было ёй так неспадзявана, што яна пават не адразу адчула сваё расчараванне ў тым, што не яна адна будзе выконваць абавязак дапамогі абязвечанай старасцю і жыццём жанчыне. Клава ўвайшла неспадзявана, без стуку. Каб гэты прыход рацей заўважыла Наталя, яна, можа б, і пастаралася не напасціся ёй на вочы.

— Што вы тут робіце, Наталя?

— Валодзевае маткі даведлася. Я ж ведаю, што яна адна.

— Добра, Наталька, зрабіла, — абазвалася старая з пасцелі.

Клава адчула расчараванне і зайздасць да Наталі: пра яе гэтак старая не гаварыла, а яна ж таксама прыходзіла да яе.

— У вас таксама добрас сэрца,— зноў загаварыла старая і ўжо цяпер да Клавы,— гэтак ж вы прыходзілі? Я вас з голасу цяпер пазнала.

Клавін твар радасна зачырванеўся. Яна сказала да Наталі:

— Праўда, я заходзіла. Вы ведасце? Мяне сам Валодзя прасіў пра гэта.

— Гэта вас Валодзя прасіў? — устрапянулася старая.— А я ж пра яго пядобра думала, што ён забыўся пра мяне. Божа мой, як ён пра мяне думае і якія вы ўсе добрыя! Валодзя абы-каго не будзе прасіць, я ведаю. Мае вы дзеці, і ты, Наталька, добрая, ты пра мяне ўспомніла... А мне з поўдня горш стала. Забудзілася на Валодзю і зусім аслабела. Не ведаю, як я астануся адна.

— Я ж і прыйшла, каб з вамі астацца! — аж гукнула Клава.

Наталя з матчыным пачуццём глядзела на Клаву, не адчуваючы да яе нічога такога пядобрага, як гаварыў пра яе Валодзя.

— А я вас даўно не бачыла, Наталя.

— Я вас таксама, Клава.

— Вы тут будзеце пачаваць?

— Мусіць, не, пайду дадому.

Клаве гэта і трэба было. Яна баялася, што Наталя можа застацца і яе місія не здзейсніцца. Наталя ж у гэты момант не ведала, што ёй рабіць. Яна хацела тут астацца на некалькі дзён, але цяпер пра гэта нельга было і думаць — пабочны чалавек ужо бачыў яе тут. Такім парадкам, ёй трэба было рушыць у дарогу, на ўсход, у далёкі гарадок, ператуляўшыся дзе-небудзь тут дзён чатыры. Ёй трэба было астацца тут на некалькі дзён. Перад тым як пайсці, яна разгаварылася з Клаваю:

— Вас, значыцца, Валодзя прасіў?

— Прасіў, і я вельмі рада.

— Вы з Валодзем не дружылі?

— Гэта нічога не мае да гэтай справы. Людзям трэба памагаць у цяперашні час.

— Усім?

— Я ведаю, пра што вы гаворыце. Зайдламу ворагу я, можа б, і не памагала... Але ж вораг у цяперашні час, калі

ён, скажам, памірае, ён ужо не вораг... Не, пачакайце... Ёсць такія, што, каб нават і ўміраў, я не памагла б. Ёсць на свеце такія справы, якія на век вечны не даруюцца.

Наталя пехаця выйшла з хаты. Куды ёй было ісці? Пазад, у гарадок варочацца? Яна раздумвала, стоячы на пападворку. Пабыўшы тут некалькі дзён, ёй тады можна будзе хоць назаўсёды пакінуць гэтую мясцовасць. Хоць цераз фронт перабрацца тады, на ўсход, хоць да Масквы рушыць. Але цяпер! І яна адважылася: пайшла пазад у хату і заявіла, што дзень меркне — цёмна, пуста, час такі, будзе пачаваць — баіцца ісці адна ў горад. Клава да гэтага аднеслася з абьякавасцю, старая ўзрадавалася:

— Хоць адну ноч я буду з добрымі людзьмі. Я вельмі аслабела.

— Мы ж з Клаваю вас не пакінем... Толькі ў сенцах або дзе на саломе я спаць буду ў вас...

— Восень, холадна.

— Я не прывыкла ў гэткую пару спаць у хаце.

Яна выйшла «прайсціся». Падышла дарогаю ў хмызняках аж пад гасцінец і слухала.

Усё было ціха і пуста. Ноч надыходзіла шпарка. Неба навісала, але было суха. Наталя доўга стаяла пры гасцінцы. Ніхто не прайшоў і не праехаў. Напроці яе цераз гасцінец вырысоўваліся чорныя абрысы карчмы. У адным акне слаба цьмела святло — свечка ці газоўка? Паўз гэтае акно, знадворку, шатпулася высокая постаць. Яна спынілася каля карчомнага ганка, пасля падалася на карчомны двор. Наталя не ведала, што гэта Міша Піліпоўскі, колішні яе знаёмы, соўгаецца з кута ў кут, чакаючы, каб хутчэй прыехаў Хурс. Наталя пачакала, пакуль высокая постаць схавалася на той бок карчмы, і пайшла абочынаю гасцінца. Яна прайшла, можа, кіламетраў пяць і пасля пайшла назад. З аднаго боку гасцінца ціха стаялі хмызнякі, з другога ў адным месцы свяцілася агнямі вёска — кіламетраў за чатыры ад карчмы. Бясмартнасць думак была ў Наталі. Яна адчувала сябе гэтак, як быццам бы яна мела ўладу над усёю гэтаю мясцовасцю. Яна чула, як у вясковай хаце, крайняй ад гасцінца, плакала дзіця, як пасля там жа кашляў чалавек. Гэта ўсё было прывычнае і кожнадзённае. Гэтая кожнадзённасць чулася Наталі і ў тым стане, у якім яна была цяпер: так нават усялякая павіна ў жыцці паказвалася ёй адразу ж сваім строгім тварам. Вярнуўшыся пазад пад карчму і ўзышоўшы на бакавую дарогу,

Наталя пачула на гасцінцы стук капытоў, звод жалеза і чалавечыя галасы. Яна прыслухалася і разабрала польскую мову. Мясцовасць займаў атрад польскай кавалерыі. Яна пайшла шпарчэй і неўзабаве падыйшла да хаты, з якой пятаўна выйшла. Там яна застала Клаву ў клопаце: Валодзевай маці стала горш. Яна скардзілася на боль у грудзях і на яшчэ большую слабасць. Наталя выразна ўбачыла, што з гэтай хвіліны канчалася Клавіна рамантыка: цяпер справа ішла аб выразнай рабоце. Трэба было падцягнуць хворую вышэй, ведаць, з якога боку за гэта ўзяцца. І як была Клава рада, што прыйшла Наталя! Пасля Наталя сказала, што яшчэ звечара бачыла на гасцінцы польскую кавалерыю. Клава на гэта нічога не адказала і яшчэ больш упурылася.

— Вам бы, можа, схадзіць дадому, Клава. Хоць паказацца, а то вас шукаць яшчэ гатовы.

— А вы тут пабудзеце?

— Пабуду. Толькі вы ані слова нікому, што я тут. Ведаеце чаму? Валодзя Кастрыцкі камуніст, ён прыпаручыў вам сваю маці, і я — дачка Паўлоўскага — тут... Ведаеце? Я і так баюся з-за бацькі, хоць я з ім нічога агульнага і не маю, я пават і не жыла з ім. Усё ж такі пакуль павокал паспакайнее, увойдзе ў берагі...

— Я ўсё сама ведаю. Я буду маўчаць як магіла. Можа, я пават больш за каго жыццё ведаю... Я не дзіця...

Наталя паклала ёй руку на плячо і правяла аж да дарогі.

— Скора прыходзьце, — сказала яна, — я, можа, дадому пайду.

І падумала: «як бы там ні было, хоць ёй і можна верыць, што яна будзе, як магіла, усё ж такі пяхай будзе на воку. А мне абы перабыць тут яшчэ некалькі дзён».

Клава пайшла дадому. Яна бачыла на гасцінцы рух польскага войска. І не толькі на гасцінцы. За некалькі кіламетраў ад карчмы на поўдзень відны былі рухавыя людзі. Яны здалёк былі малыя, як мурашкі, і зялёныя ад свайго абмундзіравання. Клава шпарка перабегла ўперак гасцінец і апынулася дома, думаючы доўга тут не чакаць і ісці назад. Але гэта ёй у той дзень не ўдалося: каля карчмы стаяў польскі легіянер на варце і яе не пусціў. Так яна прычакала вечара, трымаючыся блізка каля свае маці і разам з ёю чагосьці баючыся. Так прайшла і ноч. За гэтыя суткі шмат польскага войска прайшло тут.

Яна была вельмі рада, што там асталася Наталя. На другі дзень вартавога легіянера каля карчмы не было. Яна хацела ўжо ісці туды. Дзесьці далёка чуўся на гасцінцы аўтамабіль. Яна пачакала і пазнала. На машыне сядзеў Хурс у цывільнай адзежы, як і заўсёды, і два-тры польскія вайскоўцы. Аўтамабіль прамчаўся наўз карчму і цераз паўкіламетра завярнуў налева з гасцінца, на палявую дарогу. Клава паволі ўвайшла ў дом, пацалавала сваю маці і пайшла туды, дзе была Наталя. Яна не бачыла, што з-за вугла карчмы адначасова з ёю глядзеў на Хурсаў аўтамабіль Сёмка Фартушнік. Як толькі аўтамабіль ад'ехаў, Сёмка Фартушнік пабег у далёкі кут карчомнага двара. За трухляваю сцяпою, пад невялікім стогам саломы, ён абмацаў Мішу Піліпоўскага.

— Хурс! — гукнуў Сёмка Фартушнік, трасучы Піліпоўскага за калена.

Міша Піліпоўскі бачыў, як раптам змяніўся гэты чалавек. Дзе дзелася яго хітрая вытрыманасць!

— Хурс! — яшчэ раз гукнуў Сёмка Фартушнік.

II

Яшчэ і да гэтых апошніх год захавалася была на павароце прысад у дробны гарадок старасвецкая будыніна: нізкая і доўгая хата, на шэсць акон у сцяне. Замест сянец да яе была прыбудавана велізарная стадола, гарбатая і высокая напроці хаты, як вярблюд ля авечкі, так што здавалася, што хата ёсць дадатак да стадолы. Уся гэта надобіна калісьці накрыта была гонтамі. У часы вайны і рэвалюцыі, калі пад гэтым дахам перавярнулася бездаць усялякага народу — каб траха, дык з усёй Еўропы, з усходу і захаду, — у дажджы вада лілася праз гэты дах неміласэрна. Не памагаў і цвёрды мох, з-пад якога саміх гонтаў ужо шмат год не відаць было. Гаспадар, ратуючыся ад вады, пакрыў хату саломаю пад колас, а стадолу пакінуў так дагниваць свой век. Да вайны з палякамі дах на стадоле зусім ужо згніў і праваліўся. Тырчэлі толькі, як павыварочаныя рэбры, некалькі крокваў, дах спусціўся піжэй сцел, стварыўшы ў стадоле як бы столь, пяроўную і дзіравую.

Дзе стаяла гэтая карчма — было самае высокае месца тут. Гэта не быў узгорак з крутым якім-небудзь уз'ездам па яго. Уся мясцовасць як бы сыходзілася тут угару, па-

крысе і пеўзаметку. Адгэтуль разлегласць воку была вялікая. Проста па прысадах на захад ледзь туманіліся абрысы дробнага гарадка. На ўсход таксама быў гарадок, але да яго было ўтройчы далей, як да першага, кіламетраў пяцьдзсят. На поўнач ішлі лясы, а на поўдзень мясцовасць была чыстая, зусім адкрытая.

Калі дзьмуў вецер з поўначы, тут заўсёды пахла смаляю, ішоў здаровы лясны імнэт. Нават чуўся роўны шум хваёвых вершалін. Блізкая вёска была ад карчмы кіламетраў з чатыры. Гасцінец паўз карчму быў адзіны шлях зносін паміж гарадкамі, чыгунка была далёка. Так што на гасцінцы раз-пораз ляскацелі колы. Гасцінец жыў, але павольна, задуменна, як старасвецкі гаспадар, які ўпэўнены, што ўсё будзе гэтакае, якое было і дагэтуль.

Зямля навокал была ўрадлівая, такая была ўся мясцовасць паміж гарадкамі. Парабкоў тут было многа, бо фальваркі і маёнткі былі багатыя.

Па гасцінцы часта чуваць быў свінячы крык: тут звозілі на бліжэйшую чыгуначную станцыю за гарадком на захадзе кормныя свінні з усёй акругі. Адтуль гэта жывое сала ішло на Варшаву, а адтуль ужо лепшыя гатункі ў Нямеччыну і, нават, здаецца, далей. Свінні тут пладзіліся і карміліся добра, а каля іх выгадаваўся і забагацеў іхні ж, свінячы, перакупшчык — Хурс («пане Хурс»), чалавек высокі, чарнявы, драбнатвары. Вельмі забагацеў на свінях Хурс у вялікую вайну, на вайне ён зарабіў: цераз яго рукі свінні з усяе акругі пайшлі ў рускую армію. Жыў ён у гарадку на захадзе ад карчмы, і карчма пад сваёй столлю часта яго бачыла.

Калі ён толькі яшчэ пачынаў багацець і шукаў багацця, яшчэ да вайны, прыстаў у прымы да паўпанскага фальварковага пакідзішча — да старой паненкі — худой, касцістай і бурклівай ведзьмы. І такім парадкам стаў ён гаспадар фальварка.

Навокал у маёнтках курыліся бровары. У гарадку быў вялікі завод, дзе пераганяўся і ачышчаўся спірытус з усіх навакольных бравароў. Можна сказаць, цераз кожныя тры дні па чацвёрты гасцінцам у гарадок грукацеў абоз з пачышчаным спірытусам. Абозная папаска заўсёды была ў карчме па гасцінцы.

Гапка ў карчме не было. Проста ляжаў пад парогам сапсавапы камень з ветрака. Прызба па самыя вокны зарасла была лебядою і лопухам. За хатаю быў агарод, а

перад хатаю да самага гасцінца (крокаў з трыццаць) бу-
яў спарыш і трыпутнік. Карчомны рух пайбоольш быў у
стадоле і перад ёю. Там трава не расла. Зямля выцяруша-
на была гноем, саломаю і сенам. Быў тут і кірмашны во-
дыр: тхнула сенам, дзэгцем і гноем. Начамаі, калі было
ціха, чуваць тут быў грукат вадзякоў. Іх было некалькі па
дробных рэчках па захадзе пад гарадок. З усяго навакол-
ля яны перамолвалі жыта і палежалі Хурсу. Ён іх па-
скупліваў у розных паноў і фальваркоўцаў. Хоць сам
Хурс быў бітая штука, працыра на вялікіх маштабах, ад-
пак жа само жыццё вучыла яго млынароў красці з-пад
сучкі яйца. Хітры і ўвішны чалавек, дзе-небудзь збоку
завёўшы гешэфт з млынарамаі, мог жывіцца. А без такога
чалавека і самі млынары не маглі абысціся. Таксама без
яго не маглі абыходзіцца і вінакуры ў маёнтках, і Хур-
савы падручныя скупшчыкі свіней. Бывае, напрыклад,
здарэнне, што з вялікага гурта купленых свіней пара
самых сыцейшых захварэе або як-небудзь скалечыцца.
Трэба як мага хутчэй везці свінні па станцыю, дарога вя-
лікая, а тут гэтую хворую пару хоць сярод дарогі кідай,
бо от-от здохне. Вядома, лепш жа прадаць, хоць за бес-
цань, чым кідаць сабакам падлу. Ды і патрэбен гэтакі ча-
лавец, каб адразу мог купіць. Вядома, гэты чалавек па-
вінен ужо ведаць паперад, у які дзень і ў якім месцы па
гасцінцы захварэе свіння і па колькі пудоў вагою яна бу-
дзе. Але ўмеючы жыць па свеце, можна ўсё гэта ведаць і
за паўгода паперад. Трэба адно варушыцца па свеце, не
спаць у шапку, знацца з людзьмі і як найшырэй, добра
ведаць кожнага чалавека натуру, дагадзіць каму трэба,
а каму не трэба, дык можна і не дагаджаць, нават па-
шкодзіць.

І от гэтакі падручны ўсім чалавек быў Сёмка Фартуш-
нік — несусветная працыра, увішны, як чорт. Сёмку Фар-
тушніку палежала карчма на гасцінцы. Карчма гэтая
дайшла да свайго капчатковага заняпаду, калі была вай-
на з белапалякамі. Сёмка Фартушнік асеў тут перад па-
чаткам імперыялістычнай вайны. Родам ён быў з гарад-
ка, і сын ён быў радавітага сальніка. З малых дзён ся-
дзеў ён у бацькоўскай сальнай крамцы на гарадскім рын-
ку. Кажуць, што вялікаму караблю — вялікае і плаванне.
Дык Сёмка Фартушнік, як узбуяў добра, не стаў вялікі
карабель. На вялікую глыбіню ён пырца ніколі не даў,
меў дробны ход. Ён быў увішны, як чорт, але гэта трэба

разумець умоўпа. Увішны-то ўвішны, але калі браць па маштабы, дык напроці яго Хурс, напрыклад, быў увішны не як чорт, а як сам старшыня ўсяго чартоўскага кодлішча.

Сёмка Фартушнік выбіваўся ў людзі з бруднай і цеснай бацькоўскай крамкі. Спачатку ён вучыўся. Бацька марыў вывесці яго за якога-небудзь адваката ці хоць за якога-небудзь пісара, павятовага закуліспага заправілу.

Бацька ўмасціў яго ў гімназію. Але тут ён павучыўся ўсяго паўгода: быў пейкі царскі дзень, па ўсім гарадку вывешаны былі трохкаляровыя сцягі Расійскай імперыі. На самай люднай вуліцы Сёмка дадумаўся зрабіць штуку. Ён пацэліўся з гумавай пускалкі каменьчыкам у царскі сцяг. Цалок ён быў пякепскі, каменьчык даўся ў сцяг, звярнуў яго набок і рыкашэтам уляцеў праз шыбу ў пейкую павятовую канцылярыю. Паліцэйскі хапіў свавольніка за каўнер, і пачалася гісторыя. Па-першае, яго выкінулі з вучылішча, па-другое, гэта надоўга парушыла спакой у сям'і. На Сёмку сталі глядзець крыва, маці аплаквала загубленую сынаву кар'еру. Бацька тады пачаў як мае быць прывучаць сына да сальнай справы, думаючы ўтлумачыць сыну і па практыцы прышчапіць яму гандлярскую дыпламатыю, каб пасля ён мог павялічыць маштабы свайго фамільнага таленту. Але Сёмка не мірыўся з гэтым. Ён пацёрся ў вучылішчы сярод падпанскіх і так сабе панаватых сыркоў. Пасля — ён бачыў, як старэйшае пакаленне гэтых «сыркоў» выходзіла ў людзі: мешчачукі і падпанкі выходзілі за чыноўнікаў, зіхацелі гузікамі і цэшкамі. Такая ж доля рыхтавалася і тым яго таварышам, якіх ён пакінуў у вучылішчы. А бацькоўская крамка смярдзела і ліпла брудам. Трэба было перарасці як-небудзь гэтую справу. І Сёмка Фартушнік пачаў кідацца па свеце. Ён спрабаваў зрабіць некалькі дробных (па сваёй кішэні і гадах) спекуляцый, падаўся для гэтага ў іншыя гарадкі. Справа ў яго пачала крыху ладзіцца, але адпойчы, калі трэба было вырашыць пейкі закручасты ход, не хапіла ў яго дыпламатычнай спрактыкаванасці, і ўсё ў адзін дзень ляснула марна. Ён вярнуўся ў свой гарадок і пачаў спачатку.

Малады Сёмка сфармаваўся ў прыгожага юнака. Адзяваўся гэты белатвары кучаравы малады чалавек па модзе. Любіў пярсцёнкі і залатыя гадзіпнікі. У сваім жа гарадку, западта пешта рапа, перажыў ён быў ужо два

ці тры раманы з жапкамі немалых павятовых чыпоўнікаў — і поспех гэты меў пад сабою тую прычыну, што хлопец быў вельмі прыгожы, страшна ў гусце тых жапчын, да якіх ён меў дачыненне. Ды і сам быў хлопец не промах.

Чалавек гэты ўжо з самых маладых год сваіх меў як бы два абліччы: кожны дзень ён быў заклапочаны і, здаецца, аніяк не браў на ўвагу ўсё, што не яго справа. Людзей, яму непатрэбных у яго справе, ён не заўважаў. Ён тады пачаў ужо прывыкаць да неахайнасці. Пілжак яго быў абсыпаны мукой, калепі ў нагавіцах у гліне ці ў пяску — як бы ён дзесьці на двары стаяў на каленях. Боты былі — дык адна халява падцягнена да калена, другая сціснута ўпіз.

Але былі дні святых ці так вольных яму. Тады яго не пазнаць было. Ён быў у дарагім гарнітуры, і гарнітур гэты сядзеў на ім вельмі спрытна. Пярсцёнак, залаты ланцужок ад гадзінніка, капялюш. Самы прыгожы і франтаваты юпак на ўвесь гарадок быў тады Сёмка Фартушнік. Зусім гэта не быў той чалавек, што круціўся каля смярдзючай крамкі.

Гэтыя два абліччы як бы не маглі ўжыцца ў чалавеку разам. Калі панавала адно, не было і адзнакі другога. Тут было штосьці падобнае да змагання. І пасля адно аблічча зусім перамагло другое. Гэта было ўжо тады, калі Сёмка Фартушнік узбіўся на адну простую дарогу, прайшоўшы першыя няпэўныя сцежкі ў пошуках гэтай дарогі. Час гэтаму — яшчэ да імперыялістычнай вайны. Тады ўжо ён пачаў проста вызначацца гэтакі, які быў у вайну і рэвалюцыю. Але пакуль гэта было, ён зрабіў у сваім жыцці адзін важны крок, цікавы для пасельніцтва гэтага гарадка. На гэты ўчынак ён пайшоў таму, што пачаў ужо тады біцца, як муха ў павуціне: яму стала ясна, што ў вялікія маштабы выйсці так проста не ўдасца, бо тут, наогул, у цэлай мясцовасці, не было вялікіх маштабаў. Самы большы маштаб загроб сабе ў рукі Хурс. А дзе больш тут такія маштабы? Пасля, часамі адумаўшыся, ён шкадаваў, што проста не выехаў з гэтага закутка кудынебудзь у вялікі горад, там знайшоўся б і размах, якога ён прагнуў. Але тады ўжо было позна пра гэта думаць. А яшчэ далей, пастарэўшы, ён ужо як мае быць асеў на сваёй дарозе; бунтоўны неспакой, што ішоў з юнацкіх год, сілы ў на век вечны. І астаўся чалавек сучэльны і

ўпэўнены ў праўдзе свайго жыцця. А пад жыццём гэтым стаў гаспадарыць Хурс.

Хурс, калі яшчэ не прыставаў у свае фальваркоўскія прымы, меў сабе ў гарадку маладую жанчыну, Амілю Снацкую. Калі між ёю і Хурсам пайшлі інтымныя дачыненні, ёй было год васемнаццаць. Тады Хурс быў зусім яшчэ дробны свіны купчык і, казалі, меўся браць сваю прыгожую Амілю замуж. Яна была дачка нейкага садавода, які, уміраючы, нічога ёй не пакінуў, апроч малюсенькага дамка, хутчэй хаты, на пяць акон кругом ва ўсіх сценах. У гэтым дамку Хурс шмат сваіх маладых дзён праседзеў і пачэй перапачаваў. Якраз у той час, калі яго свіны гандаль пайшоў шырэй і ён намерыўся падгрэбці сабе ў пасаг за старою папепкаю фальварак, Аміля Снацкая парадзіла дачку. Хоць дзіця і было на яго падобнае, аднак жа ў яго былі даволі паважныя меркаванні, каб цяпер ужо не звязвацца навек з Аміляю: яна, беспасажная, не магла пашырыць яго купецкіх маштабаў, а ён сама што пачаў іх разгортваць. Аміля не пагадзілася моўчкі з сваёй такою доляй. Яна перш за ўсё разведала пра ўсе яго планы. Прыціспуты да сцяны, ён прызнаўся. І каб хоць чым-небудзь пацешыць яе, ён выказаў думку, што фальварковая папепка, якую ён возьме замуж, старая і, напэўна, не пажыве доўга, а ён толькі гэтага і чакаць будзе, каб ужо тады павянчацца з ёю, з Аміляю. Аміля нават не даслухала да канца гэтай споведзі. (Можа быць, у гэтай споведзі гучэлі і сапраўды шчырыя поткі ў дачыненні да Амілі. А гэта было яшчэ горш.) Аміля, як каршак, кінулася да Хурса і, скурчыўшы пальцы, хапіла яго за твар. Каб траха, дык яна яму вырвала б вочы. Ён, адарваўшы яе ад сябе, уцёк. Цераз дзень ён прыслаў ёй капверт з грашыма і ліст, у якім пісаў, што купіў ёй тут жа ў гарадку двухпавярховы дамок. Першы паверх аравдуецца пад аптэку, а ў другім паверсе ёсць кватэра, дзе кватаруе сям'я. З домам яна можа рабіць, што сама захоча. Як бы там пі было, прыбыткаў з дома павінна хапіць ёй на пражыццё. У канцы ліста ён упікаў яе, што ў яе чэрствае сэрца і яна не разумее яго, што яго ўчынкi не залежалі ад яго добрай волі, а ад спраў, камандаваць якімі яго паставіла само жыццё. І калі яна такая, дык можа сабе ісці замуж за каго хоча. (Тут быў намёк, што цяпер яна ўжо мае пасаг — двухпавярховы дом.) Ліст капчаўся лірыкай: хоць яна і пойдзе замуж, ён усё адно не забудзе яе і заў-

сёды рад будзе сустракацца з ёю. Нават ён хацеў бы, каб усё гэтак добра, шчыра, весела і гладка было.

Аміля Спацкая добра разумела, што яна адна з прыгожых жанчыш у гарадку. І ад гэтага крыўда яе была яшчэ большая. Яна была высокая ростам, белатварая, з густымі белымі валасамі. Не маючы за што спраўляць дарагое адзенне, яна ўладала ўмельствам нават у простае адзенне адзявацца гэтак, што магла задаваць нават тон. Яна асталася жыць у сваім малюсенькім бацькоўскім дамку і там гадала сваю дачку. Адразу ж яна заявіла, што ніколі не пойдзе замуж, што ўсялякага мужчыну будзе гнаць ад сябе, што яна дзякуе богу, што ў яе нарадзілася дачка, а не сын. Справа шумела на ўвесь гарадок, але калі доўга есці адну і тую ж патраву, хоць сабе і найсмачнейшую, дык яна пават і ласуну падакучыць. Праз гады чатыры ўсё пайшло ў арсенал мінуўшчыны, а сама Аміля Спацкая набыла рэпутацыю ганарыстай і педаступнай жанчыны, зусім адзінокай і рэлігійнай. Некаторыя, праўда, не верылі ў яе рэлігійнасць, гаварылі, што гэта проста ад таго ж самага гонару да ўсяго гарадка. Яе ў гарадку пэўныя колы пачалі не любіць: ведаюць жа ўсю яе справу, бачылі яе навывлёт, а разам з тым яна проста-такі не заўважае іх, ідучы па вуліцы. І пакрысе грамадская думка змянілася. Калі раней ёй спачувалі, лічылі яе пывіннай ахвярай гада Хурса, дык цяпер наадварот — яна была ва ўсім вінавата, а Хурс зрабіўся раптам пывінны ацёлак. Так прайшло яшчэ год пяць ці шэсць. Хурс паспеў вырасці ў добрага свінячага купца. І от у гэтыя часы было аднойчы такое здарэнне.

Заходзіла сонца. Званілі ў касцёле. Пад вокнамі ў Амілі Спацкай сохлі восеньскія кветкі. Журботны дзень праходзіў так, як і ўсе дні — усе яны, як адзі. Дзве ці тры кабеціны сядзелі ў Амілі Спацкай і ціха ўздыхалі: што ж можна рабіць у такі час у гэтай жанчыны, якая мае двухпавярховы дом, маладая, прыгожая. Кожнай з гэтых баб хацелася больш за ўсіх увайсці ў Аміліна давер'е, бо гэта быў тавар, які можна было ўсватаць шмат каму і мець ад гэтага нейкі заробтак. З некаторых часоў падобныя бабы пачалі, як пазола, церціся ля Амілі Спацкай. Яна глядзела на іх звысоку, але даволі блізка падпускала да сябе: у той меры, як праходзіў час, праходзіла і атаясамліванне ўсіх мужчыш з Хурсам.

Раптам у дом явіўся малады чалавек. Ён зіхацеў пяр-сцёнкамі і на камізэльцы ланцужком ад гадзінніка. Бабы адна за адной пахаваліся ў бакоўку і там панатапырвалі вушы.

— Фартушыцкі,— адрэкамендаваўся малады чалавек.

«Які ты к чорту Фартушыцкі,— вельмі выразна пра-чытаў малады чалавек у сціспутых крыху пагардліва гу-бах Амілі Спацкай,— ціякі ты не Фартушыцкі, а проста Фартушнік, ды яшчэ і Сёмка, цябе ж усё як лупленага ведаюць. Дзе быў твой гэты форс, калі ты зранку чуцен быў на ўвесь рынак, пешта перапрадаючы».

— Фартушыцкі,— пачаў апраўдвацца малады чалавек.— У гэтай глушы чортам могуць абазваць чалавека! Тут у метрыку не глядзяць.

І ён засмяўся вельмі выразна. Усмішка была яму да твару.

— Мне ўсё роўна, Фартушыцкі вы ці Фартушнік.

Хоць яна і сказала гэта, але ўсё ж твар яе па-дзя-вочаму заружовіўся.

— Дазвольце адразу да справы. Ваш двухпавярховы дом вы занадта тапна выпускаеце.

Яна паціснула плячыма: можа, і тапна, але пры чым тут ты?

— Я вам дам даражэй, здайце яго ў арэнду мне.

— Там жа жывуць людзі. Палова дома арапдуецца пад аптэку.

— Тэрміны арэнды капчаюцца.

«Можа, і капчаюцца, але адкуль ты ўсё ўведаў»,— думала яна з пагардай.

— Я сам пацікавіўся ў аптэкара. Ведаеце, што...

І ён пачаў гаварыць. Гэта было залатое слова, як першае зерне з-пад арфы. Тут была і агіда да такога абармота, як аптэкар, і практычнасць сумленнага чалавека, які ніколі не пойдзе на тое, каб пакрыўдзіць і ашукаць каго-небудзь, а тым больш жапчыну (здаецца, выразны на-мёк!) — «але што з гэтага дома, умеючы, можа больш мець прыбытку, дык гэта ясна як божы дзень». У яго гаворцы была і жалба аб людзях, слабых і непрактычных, і свядомасць уласнае практычнасці і прасталінейнасці. «Я люблю ўсё проста казаць». Гаворка яго перамяшчалася з чыста бацькоўскімі ласкавымі зваротамі да Амілінай дачкі Клары, з пагладжваннем яе па галоўцы. Часам у

гаворку ўкліпывалася заўвага аб тым, што кветнік перад вокнамі не дагледжап і двор запушчан; часам ішла хвілін пяць тэма аб ружовасці неба на захадзе сонца («так і плыве такая ружовасць, а на зямлі ціха...»). Ён быў далікатны, практычны, вясёлы, развязны, нават з адзнакамі паэтычнасці. Яна пачала даваць згоду выпусціць яму дом, але ён сумысля не скончыў справы.

Канчаць справу ён прыйшоў назаўтра, але пра яе гаварыў мала: знайшліся іншыя тэмы. Так ён пачаў прыходзіць усё часцей, а справа з домам усё не канчалася. Ён вёў сваю справу з умельствам. Часам ён, дзеля эксперыменту, не прыходзіў пекалькі дзён. Аміля Спацкая тады пачала пакрысе нават упікаць яго, што ён доўга не казваецца. Так ён даводзіў справу да канца, а гэта ўжо не была тая справа з домам. (Дом тут, праўда, граў вялікую ролю.)

І от парэшце справа была даведзена да канца. Вынікі адразу ўвесь горад і ўбачыў. Гэта было ўжо зімою. Быў мароз, і снег блішчэў на сонцы. У кароткім, да капен, футэрку, з кенгуравым каўпяром, у каракулевай шапцы і глянцаваных ботах з галошамі, Сёмка Фартушнік вёў пад руку Амілю Спацкую. Твары іх ружавелі ад марозу: абое былі вясёлыя. Яна, здавалася, уся змянілася. Дзе дзелася яе панурасць апошніх год. Яна бесперастанку шчабятала, як ластаўка. Сёмка Фартушнік трымаў сталы выгляд, але даволі было бліжэй глянуць яму ў вочы, каб убачыць, што гэты чалавек шчаслівы ад гладка зробленай справы.

Была ў той дзень пядзеля і званілі ў царкве. Няважна, ці хадзіў калі Сёмка Фартушнік дагэтуль у царкву. Важна тое, што ён цяпер павёў Амілю Спацкую ў касцёл. З гэтага дня і да самай вясны ён не прапусціў ніводнай касцельнай імшы. Найбольш ён прыходзіў адзіп, але станавіўся там, адкуль Аміля Спацкая магла заўважыць, што ён у касцёле. Яна зразумела ўсё так, як бачыла, а ён выявіў якраз падзвычайную прыхільнасць да яе ідэалаў. І от, увеспу, па ўсім гарадку, як з перуна ляснула: Сёмка Фартушнік прымае каталіцтва і бярэ замуж Амілю Спацкую. Саборны пратаіерэй з гэтай прычыны падвысіў свой аўтарытэт прапаведніка: ён вельмі складна і з вялікім энтузіязмам сказаў пекалькі пропаведзяў на тэму аб тым, якое вялікае зло ёсць «стяжанне благ земных». Прыкладу ён доўга не шукаў, бо і ў гэтым гарадку знайшоўся чалавек,

што за двухпавярховы дом адцураўся царквы. Вядома, пратаіерэй, гаворачы гэта, не меў на ўвазе выпадку з сабой, калі ён адсудзіў ад свае сястры спрэчны, таксама двухпавярховы дом, і тая, з малымі дзецьмі, у траскучы мароз прымушана была выбрацца з паседжаня месца.

Сёмка Фартушнік заўладаў двухпавярховым Амільшым домам. Але не толькі на гэты пасаг ён гпаўся. Тут была яшчэ адна справа, проста-такі страшная справа, якая пасля доўгія гады пераварочвала душу самому ж Сёмку Фартушніку, адпак жа ён на яе пайшоў. Гэтая справа паклала капец гарманічнасці Сёмкі Фартушніка. Ён тут распалавіціўся надвае. Адна палова цягнула яго да Аміль Снацкай, яго ўжо жонкі, а другая палова прымушала яго сашчаміць зубы і кідацца да Хурса. І гэтыя дзве паловы грызліся адна з адной шмат год, пакуль хурсаўская палова не ўзяла верх. Тады Сёмка Фартушнік зноў стаў гарманічны, але ўжо цяпер не было ранейшага Сёмкі Фартушніка. Гэта быў ужо не той чалавек.

Каб чалавек мог ведаць наперад, што з ім будзе, ён ніколі не гінуў бы ад сваіх памылак. Тады і Сёмка Фартушнік не пайшоў бы на гэтую справу. Але ён прагнуў вялікіх маштабаў. Чамусьці ён верыў у іх, гледзячы на Хурса. Каб ведаў ён, што яму, замест вялікіх маштабаў, прыйдзецца асесці ў трухлявай карчме на гасцінцы, ён, папэўна, пагнаў бы ад сябе к чортавай матары Хурса. Але ён, прагнучы ўласнасці, сам лез да яго, абы-толькі той міргнуў яму. Зусім не думаў Сёмка Фартушнік, што гэты свінячы магнат будзе есці яго доўгія гады і рэгуляваць кожны яго рух,— чатыры, скажам, з паловаю сантыметры направа, два з чвэрткаю сантыметры налева. Маштабы, як той казаў, ніштаватыя!

Гэта ўсё было так. Сёмка Фартушнік бачыў раз Хурса з яго жонкаю. Гэтая пара выязджала з гарадка на параконным рамізніку. Сёмка Фартушнік імчаўся па вуліцы, увесь у клопаце сваіх спраў. Ubачыўшы Хурса, ён даў яму дзяндобры. Гэта ён рабіў ужо пешта з паўгода, пачаўшы казыраць Хурсу неўзаметку: Хурс быў такі чалавек, на ўвагу якога варта патраціць.

— Дзяндобры, папе Фартушнік! — гукнуў яму Хурс з рамізнічнага фэтона, будучы, відаць, у добрым гуморы.

Фартушнік аслупянеў: што ён Хурса ведаў, дык гэта не дзіва. Было б дзіва, калі б ён яго не ведаў. Але адкуль

Хурс ведае яго, такую дробную птушку? Пасля, пазпаўшы больш Хурса, Фартушнік ужо не дзівіўся гэтаму. Ён ужо ведаў, што Хурс не быў бы Хурс, каб не меў таленту ведаць усялякую драбязу. Гэта памагала яму варочаць справамі, грабучы сабе ў рукі адусюль прыбытак.

Фартушнік правёў Хурса даўгім позіркам. Той азірнуўся. Азірнулася і Хурсава жонка. (Пасля іхняга вяселля прайшло ўжо некалькі год.) Фартушнік убачыў пейзажную зялёную жанчыну з касцістым тварам, з ротам да вуснай, з посам, занадта ўжо высупутым над губою.

— Каб ты згарэў з такою жонкаю, тфу! — аж плюнуў Сёмка Фартушнік, весела ўсміхнуўшыся. — Снацкую кінуў ды да гэтай прыстаў. Гэта ўсё адно, як з раю ды ў пекла.

Але тут жа ён змоўк і з не лёгкім пачуццём пайшоў у сваю дарогу. Ён успомніў, што Аміля Снацкая бедная, нават ніякага пасагу не мае, а гэтая — адразу паставіла Хурса на ногі. Пасля вяселля ён пускаў ужо ў зварот у разоў тры большыя грошы і выразна ўжо вырас у вялікага варацілу. «Каб да Амілінага хараства ды багацце гэтай ведзьмы», — пайшла ў ход думка Сёмкі Фартушніка. І дзесяці глыбока заварушылася пачуццё цяжкага непараўмення перад недасканаласцю светабудовы, перад яе супярэчлівасцю.

З гэтага спаткання пачаў вырашацца лёс Сёмкі Фартушніка. Ён не ведаў, што Хурс даўно ў яго пацэліўся. Але, каб зразумець, у чым тут справа, трэба вярнуцца крыху назад.

Аднойчы, позна ўвечары, за паўгода якога да ўсяго гэтага, Хурс ціха падышоў да дамкі Амілі Снацкай. Яна сядзела адна, не зводзячы вачэй з сваёй малелькай соннай Клавы. Хурс абышоў увесь дамок павокал і вельмі нясмела пастукаў у дзверы. Амілія ўздрыганулася і выйшла ў сепцы.

— Хто? — запытала яна.

— Амілія, гэта я.

Яна пазнала яго голас і не ведала, што гаварыць і што рабіць. Яна стаяла, як аслупяцелая, прытуліўшыся галавою да сцяны.

— Ну што ж ты не адчыняеш, Міля?

Яна гэтак збянтэжылася, што пачала мацаць ключ у дзвярах. І нарэшце ўпусціла яго. Ён стаяў перад ёю, нечаканы, высозны, як сталюга, нясмела ўцягнуўшы дроб-

ную стрыжаную галаву ў вузкія свае плечы. Аміля адумалася і села.

— Я прыйшоў, Міля, да цябе.

— Чаго?

— Я не магу больш без цябе. Я ўсё пра цябе думаю. Мне цяжка без цябе.

Ён усё гаварыў гэтакія фразы і падступаў да яе бліжэй.

— А жонка ж твая дзе?! — на ўсе свае сілы крыкнула яна.

Аміліна дачка прачнулася і заплакала.

— Жонка? — ён адступіў крок назад. — Жонка? Я яе пенавіджу. Я цябе толькі адну люблю.

Ён, сказаўшы гэта, пасмялеў. Ён быў упэўнены, што яна зноў з гэтай хвіліны стане яго рапейшаю Аміляю: так прывык ён ужо да ўдачы ў сваіх справах, да камаандавання людзьмі, да якіх меў дачыненне.

— Дык ты ж ведай, што як ты сваю тую падлу пенавідзіш — у сто раз больш я пенавіджу цябе! — закрычала яна і плюнула цераз стол на яго.

Ён стаяў і маўчаў.

— Вон! — крычала яна.

Ён не паварушыўся. Яна хапіла са стала талерку і шпурнула ў яго. Пасля яшчэ і яшчэ. Яна шпурляла ў яго сподкамі, хлебам, лыжкамі. Ён устрапянуўся. Зносячы ўдары, ён самаўпэўнена сказаў:

— Я прыйду праз пяць...

Раптам спыніўся і падумаў: «не праз пяць, а праз дзесяць, — праз пяць дзён я буду адпраўляць са станцыі свінні».

— Я прыйду праз дзесяць дзён.

— Вон! Каб і нага твая...

Ён павярнуўся і выйшаў, а яна хадзіла шмат гадзін з кутка ў куток і скрыпела зубамі. А назаўтра яна дастала заядлага сабаку, узяла яго ў сенцах на ланцуг і пачала прывучаць да сябе. Праз дзесяць дзён явіўся Хурс. Гэтак, як і той раз, ён неўзаветку ў змроку падышоў да дзвярэй і пастукаў.

— Хто там?

— Я.

Яна шпарка спусціла з ланцуга сабаку і адчыніла дзверы.

— Кусі! — крыкнула яна, выходзячы на ганак і беручыся ў бокі.

Яна бачыла, як сабака рынуўся на Хурса і абняў яго за грудзі. Хурс ірвануўся бегчы, сабака адарваўся ад яго і абсядлаў яго ззаду. Так сабака выехаў на Хурсу на вуліцу. Аміля выйшла следам глядзець. Хурс не падаў і гуку, каб не склікаць людзей. Ён качаўся з сабакам у гразі, скаціўся ў нейкі рышток, пакусапы, абкрываўлены, абсліпены. Удвух з сабакам яны раўлі, як звяры, кідаючыся адзін на аднаго. Нарэшце Хурсу ўдалося прыдушыць каленам да зямлі сабачую галаву. І пасля гэтага ён адразу выхапіў з кішэні рэвальвер, прыціснуў рулю ў сабачы бок і стрэліў. Сабака разоў некалькі яхнуў і кончыўся. Хурс ракам вылез з рыштка і кінуўся бегчы як утрапёны: сваім стрэлам ён паабуджваў людзей. Прабегшы да рынка, ён напаткаў соннага рамізніка.

— Вязі! — загадаў Хурс, кідаючыся ў разламаную рамізніцкую надобіну.

— Куды? — аж умлеў рамізнік ад гэткага спрыту нейкага высознага абмочанага абарвапца. І раптам, пазнаўшы, ёкнуў на каня, падтрымліваючы аднаею рукою скураны верх пад Хурсам.

— Пане Хурс, паночку Хурс, а божачкі мае!

Хурс паехаў на сваю гарадскую кватэру, вымыўся, пераадзеўся, паслаў на віно і загадаў фірману запрагаць коні і ехаць дадому, у фальварак. Выехаў ён не зусім цвярозы, але такі, як і заўсёды: халодны практык і сам у сваіх думках. Усю дарогу накіпала ў ім злосць і п'янавісць, але ён гэтыя анархічныя пачуцці здолеў нават у гэткую хвіліну падпарадкаваць сабе. «Колькі б гэтая дурная авечка ні вар'явалася, маіх рук яна ўсё адно не міне», — думаў ён. За дарогу якраз і выспеў яго план. Ён думаў: няма чаго і думаць сысціся цяпер зноў з Аміляю. (Пачуццё вострага смутку па ёй павярнулася ў ім, як нож у жываце жывое рыбы, калі яе патрошаць.) Адпомсціцца ёй? Не, занадта я прагну яе. Гэта ўсё адно не дасць мне спакою. І раптам думка жахнула яго: яна, відаць, ужо мае сабе жапіха. Можа, гэта — малады, смелы, прыгожы, варты яе самае. Тады што? Тады яна на век мне страчана. Не, няхай яна не выйдзе з-пад мае апекі.

Ён загадаў ехаць паволі, каб больш мець часу падумаць. Прыехаў дадому ён позна. Ціхом увайшоў у дом. Давялося яму ўвайсці ў жопчыну спальню. Ён кінуў вокам на жопку. Гэтае стварэнне спала сабе апельскім сном, укрытае дзвюма коўдрамі: ёй усё мерзлі калені. Ён адвар-

нуўся і выйшаў з смуткам, нянавісцю і злосцю. «Што б там ні было, а Аміля не павінна пайсці замуж за такога чалавека, з-за якога да яе не будзе доступу. А лепш за ўсё самому аддаць яе замуж, так сказаць, клін выбіць клінам».

Чаму ён успомніў пра Сёмку Фартушніка? Таму, што ведаў ужо гэтага развязнага маладога чалавека. Ён яго шмат разоў бачыў, як ён цёрся, здавалася б, і без прычыны, у гурце яго свіных вазюроў або дзе-небудзь каля піцейнага дома, дзе ён сам (Хурс усё рабіў сам — гэта быў яго гаспадарлівы метад) ставіў сваім падручным барыш. Ён часам заўважаў, як гэты малады чалавек спрытна, як з-пад зямлі, раптам і вельмі дарэчы з'яўляўся там, дзе трэба было экстраным парадкам збыць хворага япрука, якога ўжо далей нельга было везці. Ён бачыў, што гэты чалавек увішны, спрытны, кемлівы, але, разам з тым, ён птушка дробная. Спачатку ён памерыўся быў узяць яго сабе ў агенты па скуплю свіней, але тут падварнулася ўся гэтая справа. Да справы гэтай ён як не трэба лепей падыходзіў: ён быў малады і прыгожы, у Аміліным гусце. Але, каб ён пасля не пагнаў яго, Хурса, ад сябе, яго трэба было ўзяць на службу і трымаць у пэўным стане, не выпускаць з рук.

Пасля таго як ён прывітаўся з Сёмкам Фартушнікам на гарадской вуліцы, ён пачаў лічыць, што справа можа быць зроблена, калі ўжыць умела ўсе захады.

Аднойчы Хурс загадаў свайму падручнаму, каб за гадзін дзве да адпраўкі свіней з горада, захварэў адзін з лепшых япрукоў. Падручны не здзівіўся ад гэтакага загаду. Гэта быў адзін з блізкіх Хурсавых падручных, ён стаў, так сказаць, каля Хурсавае камерцыйнае души (у самую душу Хурс нікога не пускаў). Падручны верыў у Хурсаў гандлярскі талент і лічыў, што для справы не то што япрук павінен захварэць, а нават сам чалавек. Ён жыў з таго, што слухаў Хурса і выконваў яго загады. Калі захварэў япрук, адразу, як з-пад зямлі, вырас Сёмка Фартушнік. Хурс сам стаяў пры ўсёй працэдуры, калі Сёмка Фартушнік таргаваўся. Пятнаццаць рублёў ён вытаргаваў з такім умельствам, гэтак спрытна прадбачыў усе ходы і выходы, што Хурс не мог пацешыцца з Фартушніцкага таленту. Але разам з тым Хурс наглядаў, як Фартушнік, тругуючыся, шчыра пачынаў злаваць там, дзе не злуе сапраўдны купецкі талент. «Ніколі ён не выб'ецца ў вялікія справы», — падумаў Хурс і загадаў спусціць пятнаццаць

рублёў. Фартушнік падзякаваў і адлічыў грошы. «Дзякуе, сукін сын, — падумаў Хурс. — Сапраўдны купец не дзякуе ў гэтых справах».

— Скідаю яшчэ дзесяць рублёў, — сказаў Хурс, варочаючы Фартушніку дзесяць рублёў і не зводзячы з яго праніклівых вачэй. — Вы мне спадабаліся.

Фартушнік аж падскочыў, аж затросся, беручы грошы. «Каб быў хвост, дык вільнуў бы, — весела падумаў Хурс. — Гэта золата, а не чалавек».

— Зойдзем у кватэру, — міргнуў ён Фартушніку.

Фартушнік, радасна здзівіўшыся, пайшоў за Хурсам. Яны ўвайшлі ў кватэру.

— Проша, — сказаў Хурс.

Фартушнік паслухаў і сеў на канапу. «Добрая канапа, — думаў Фартушнік. — Мякка, і спрунжыну пад сабой чуваць гладка. У гэтага чалавека ўсё добра і падагнана адно да аднаго».

— Ідзіце да мяне службыць, — сказаў Хурс, — будзеце паглядаць за адпраўкай і прыёмкай свіней у горадзе. Вы мне спадабаліся. Такі чалавек мне патрэбны.

Хурс не вытаргоўваў па рублю і па паўрубля змяншэння пепсіі, як гэта ён рабіў з усімі сваімі службоўцамі. Ён даваў зразумець Фартушніку, што з ім гутарка не гэтка, як з усімі іншымі. Фартушнік спачатку ашаламаніўся, пасля папусціў на сябе сталасці: «таленавіты, значыцца, я чалавек». Хурс яго бачыў павылёт і смяўся, як толькі Фартушнік выйшаў. Выйшаўшы ад Хурса, не чуючы пад сабой ног, Фартушнік кінуўся ў піцейны дом і гакнуў паўтузіны піва. «Прыгледзімся да Хурсавых спраў, пацягнем у свой бок і паспрабуем... Хто ведае, можа, мне суджана калі-небудзь збіць з дарогі самога Хурса», — думаў Сёмка Фартушнік у той вечар.

На чорта быў Хурсу паглядчык Сёмка Фартушнік у горадзе, калі там шмат год ужо працаваў больш спрактыкаваны чалавек? І Хурс даў Фартушніку нейкую іншую работу, сказаўшы:

— Пабудзьце там да часу, пакуль я не адчыню ў другім горадзе свінога пункта і не пашлю туды тутэйшага паглядчыка.

Хурс усё так падстройваў, каб Сёмка Фартушнік мог абрываць час ад часу сабе ў кішэню рублі, апроч пепсіі. Хурс прывучаў да сябе Фартушніка, як гаспадар сабаку. Часамі ён даваў яму грашовыя ўзпагароды, выдумляючы

прычыны. А адзін раз ён паклікаў Фартушніка на сваю халасцяцкую гарадскую кватэру вячэраць.

— Падфранцісеся,— сказаў ён Фартушніку.

Фартушнік явіўся ў маішцы, у пярсцёнках і лапцужках.

— Добра,— сказаў Хурс, пакручваючы Фартушніка перад сабою.— У нас сёння будуць жанчыны.

Пакуль з'явіліся тыя жанчыны, яны выпілі бутэльку, і Фартушнік адчуў сябе Хурсавым другом. Калі жанчыны (адборная пара!) прыйшлі, яны ўжо мелі пэўны пастрой да інтымнага спаткання іх. Начавалі яны па пары ў розных пакоях. А зрадку, выправадзіўшы сваіх госцей, селі спедаць. Хурс сказаў Фартушніку:

— Чаму б табе не ажаніцца?

— Рана,— адказаў Фартушнік.— Пакуль чалавек вольны, ён можа прабіваць сабе сцежку на вялікую дарогу. А звязаўшы сябе — будзеш як спутаны.

— А ты глядзі на мяне,— паддаў жару Хурс,— я і ажаніўся на тое, каб пашырыць сваю дарогу.

Фартушнікам апапавала думка: «праўда»,— думаў ён.

— Ты ведаеш Амілію Спацкую? — не сціхаў Хурс.

Фартушнік зразумеў усё, але не так, як Хурс, а інакш. «Хурс гэты — дзіўны чалавек, клапаціцца аб шчасці пакрыўджанай ім Амілі Спацкай. А значыцца, тут без добрага пасагу не абыдзецца. Будзь што будзе,— думаў Сёмка Фартушнік,— паспрабуем закінуць вуду». Ён уздыхнуў і вельмі выразны зрабіў выгляд, што яму цяжка гаварыць пра тыя рэчы, якія каменем ляжаць на Хурсавай душы. «Але нічога не зробіш, жыццё часамі вымагае гаварыць і пра тое, пра што не кожны рад успамінаць. А тут жа сам Хурс успомніў». Праз хвіліну яго думка стала больш рэальная: «Хурс хоча, каб Аміля Спацкая хутчэй пайшла замуж і каб уся гэтая справа раз назаўсёды забылася».

— Ведаю я Амілію Спацкую,— сказаў Сёмка Фартушнік.— Бландынка, беспасажная.

Ён глянуў у Хурсавы вочы. Яны разумелі адзін аднаго, як не трэба лепш.

— Беспасажная? — сказаў Хурс.— А двухпавярховы дом?

— Што гэта за пасаг,— рызыкнуў не паддацца Сёмка Фартушнік.— На адным доме далёка не засдзеш.

«Эйш ты, сукіі сын, таргусецца»,— думаў Хурс і прапікліва зірнуў у самыя Фартушнікавы вочы.

— У яе грошы ёсць, — адчакапіў ён.

— Няма, — катэгарычна заявіў Фартушнік.

— Ёсць, — раз пазаўсёды перапяў яго Хурс, ткнуўшы пальцам сабе ў кішэню.

Гэта ён зрабіў так, што Сёмка Фартушнік зразумеў, але самы жэст можна было растлумачыць, як жадашне пачухаць свярбячы палец. Так што Хурс ніякіх абавязкаў на сябе не ўзяў, але разам з тым даў даклярацыю Сёмку Фартушніку. Канцы былі ў каламутнай вадзе.

Моўчкі яны скончылі снедаць. Сёмка Фартушнік, як ішоў дадому, ужо бачыў перад вачыма сваімі Амілю Спацкую. «Як гойдае стапам, калі ідзе», — думаў ён, бачачы яе ў ружовым арэоле.

Праз паўгадзіны пасля таго, як Сёмка Фартушнік старгаваў у Хурса Амілю Спацкую, Хурс выехаў з гарадка ў свой фальварак. Не даязджаючы да дома кіламетраў чатыры, каля карчмы на гасцінцы, ён пачуў свінячы крык: абоз з свіпнямі спыніўся на папаску. Хурс загадаў фурману стаць.

— Адкуль свінні? — гукнуў Хурс, саскачыўшы на зямлю.

У дзвярах карчомнай стадолы з'явіўся складзісты чалавек, у юхтовых ботах, у суконнай свіце да пят. У адной руцэ ён трымаў лусту хлеба, у другой брус сала. Рот яго быў повен. З гэтага поўнага рота пайшоў адказ. Хурс выслухаў, адкуль везлі свінні. Даўшы тлумачэнне, чалавек з трэскам у горле праглынуў тое, чым быў напханы рот, і ўжо выразна (бо рот быў пусты) сказаў:

— Дзяндобры вам, пане Хурс!

Зняў шапку, зноў уздзеў і адразу ж зноў пачаў есці. Еў ён павольна, гучна цягнучы дыхам сабе ў рот хлебныя крошкі з лусты і роўна адкусваючы сала. Хурс увайшоў у стадолу і пайшоў аглядаць вазы, часам тыкаючы палкаю ў ружовыя свіныя чэравы. Чалавек з салам і хлебам хадзіў за ім следам. Як Хурс дайшоў да яго воза, чалавек, закладаючы за губу апошні кавалак сала, таркануў кулаком у салому на возе, адкуль тырчаў кірпаты лыч і зажмурашыя ружовыя шчыліны, за якімі, далёка ў глыбі, хаваліся ад божага свету свіныя вочы. Япрук ойкнуў флегматычным хрыпам.

— На чыстым цесце сядзеў, заду падпяць не можа. Тавар!

— А колькі просіш? — усміхнуўся Хурс. Цана была стандартная, па вагу, але Хурс жартаваў.

— Цаны я вам, папачку, не ўстаўлю свае, але за такую таварышу варта было б скідкі менш лічыць на вантробы.

Хурс нічога не адказаў і самаздаволена пагладзіў палкаю япрука па спіне. Той задаволена выкапаў танклявую руладу.

— А гэта што ў цябе за студэнт на возе? — запытаў з усмешкай Хурс, на момант яшчэ спыніўшыся ля воза.

Звесіўшы з драбіш ногі ў шнураваных гамашах, сядзеў там у форме вучня настаўніцкай семінарыі хлапец, тварам вельмі падобны да самога гаспадара воза: твар буйны, тулава простае, бландзісты і здаровы. Год яму можна было даць семнаццаць.

— Гэта — сын, — адказаў чалавек.

Сын еў сала такім самым парадкам, як пядаўна бацька, угінаючы пры кожным глытку галаву ўніз.

— У якім класе?

— Ды от толькі першы раз вучыцца едзе, пядаўна акзамінт вытрымаў.

— Дык ты дзве карысці маеш, — жартаваў Хурс, — і япрука вязеш прадаць і сына вучыць. За фурманку я табе педадам. Вучыся, вучыся, — паляпаў ён па плячы семінарыста. — Як тваё прозвішча?

— Міхаіл Піліпоўскі! — як салдат генералу, адрапартаваў семінарыст з запханым ротам.

Хурс пайшоў далей. Ідучы, ён азірнуўся.

— Колькі на год такіх япрукоў прадаеш?

— Два, часам тры — як каторы год.

— Гаспадарка вялікая?

— Шаснаццаць дзесяцін... Нявыгадна нам сюды вазіць свіней: далёка і за пастой у карчме плаціць трэба. З усяе акругі, можна сказаць, народ едзе з свінямі, і ўсе за пастой карчмару плацяць. А гэты грабе грошы. Прыгадлёўвае. Тут жа яшчэ да чыгункі вёрст дваццаць пяць. А часам бывае, што чалавеку не пашанцуе, не падыдзе свіння — вязі далёка назад. А каб у вас было больш пунктаў, дзе вы самі або вашы намеспікі самі прыязджаюць глядзець свінні і забіраюць...

— Сына, значыцца, у семінарыі вучыш?

— Але. Як кажуць, піто знацьнеш — за плячыма не пасіцьнеш.

— Ну знацьмеш — не пасіцьмеш — выйдзе за чыноўніка, тады нос задзярэ паверх лесу, от табе і знацьмеш, і не пасіцьмеш! Тады саромецца будзе з табою, мужыком, на людзях спаткацца.

— Ну што ж, затое па бацьку паракаць не будзе, што не падбаў пра яго, як кажуць.

Іх ужо абкружылі людзі. Заўвагі былі гэткія:

— Калі чалавек у людзі выб'ецца праз павуку, папаваць тады будзе.

— А за каго з семінарыі выходзяць? За настаўнікаў?

— Вучыць сваіх дзяцей будзе той, хто мае за што вучыць.

— А от у нас Высоцкая нічога не мае, а сын яе таксама падаўся ў настаўніцкую семінару. Калі-небудзь за настаўніка выйдзе.

— Ну, дык гэта ў настаўніцкую семінарыю, а няхай бы паспрабаваў у гімназію ці куды-небудзь яшчэ.

Хурс пайшоў у карчомную хату, за ім следам увайшло некалькі чалавек.

— Каб вы тут зрабілі пункт на прыёмку свіпей, дык гэта было б добра,— гаварыў Піліпоўскі, семінарыстаў бацька.— Тут бы, калі не прадаў свінню, дык бліжэй да дому везці, а то з самае станцыі трэба. Вы маглі б сабе або ваш чалавек ува ўсякі пункт паехаць і старгаваць свінні, а тады — хто сам павёз бы, а хто і так паняўся б у фурманку. А каб вам не было крыўдна, вы за фурманку б адлічвалі.

Ці цікавіўся сам Піліпоўскі гэтаю справаю, даючы на-копт яе Хурсу параду, ці не цікавіўся, а гаварыў толькі на тое, каб пагаварыць з Хурсам — гэта цяжка. Важна тое, што Хурс, слухаючы Піліпоўскага, лішні раз падумаў пра той плац, што даўно ўжо выспеў у яго. Плац быў гэтакі: зусім скасаваць у гарадку пункт на прыёмцы свіпей, а замест гэтага зрабіць некалькі пунктаў у самых глухіх кутках, у самых вёсках, дзе свінні могуць добрыя выкормлівацца, але адкуль іх цяжка было дагэтуль збываць. Такім парадкам пашырыцца ўся справа.

— Пункт з гарадка я перапошу ў гэтую карчму. Даўно ўжо я думаў пра гэта,— сказаў Хурс.

Ён пайшоў шырыць на ўсіх бакоўках у хаце, аглядаючы іх. Стары карчмар хадзіў за ім следам.

— Колькі хочаш за карчму,— сказаў Хурс карчмару, мала думаючы пра тое, ці хоча ён яе прадаць. І накуль

той сабраўся што-небудзь адказаць, даў яму параду: — Дзівак, пераедзеш у горад, краму адчыніш.

Мужчыны сядзелі на лавах і развязвалі торбы. Піліпоўскі ля парога атрэпаў з свае світы саламяную пацяруху. Увайшоў семінарыст.

— Ведаеш,— сказаў ён бацьку,— тут за вёрст тры жыве Высоцкі Коля, мы з ім разам акзамін трымалі і падружыліся. Ён мне памог — я забыўся, не то што забыўся,— паправіўся ён,— а не дачуў, што пыталі, дык ён мне падказаў. Я яму дакляраваў, што возьмем яго куфэрак, як будзем ехаць. Ён павінен прынесці, дзень ён ведае.

— А што, у яго каця цяма?

— Няма, здаецца.

Сын з бацькам выйшлі ў стадолу. Неўзабаве туды ж увайшла жапчына, адзетая дрэпна і па-сялянску.

— Людцы, хто тут Піліпоўскі? — запытала яна, ідучы паміж вазоў.

Стары Піліпоўскі абазваўся. Жанчына трымала ў руках торбу, у якую была ўкладзена булка хлеба.

— От вы які,— сказала яна, з выглядам добрай маці разглядаючы семінарыста,— мой Коля пра вас раскаваў. Вы ўжо сабе і паліто пашылі. Няўжо і мой сын так будзе хадзіць? — дадала яна, панізіўшы голас і ўкрадкі сцёршы з вока слязу.— Мой Коля казаў, што вы яму дакляравалі ўзяць яго рэчы, падвезці. Каня я не маю, жыву так...

— Гэта ўсяго рэчаў? — запытаў стары Піліпоўскі, глядзячы на торбу з хлебам.

— Гэта я яму хлеба ўлажыла, а рэчы ён сам зараз нясе. Я ўперад пайшла.

— Многа рэчаў?

— Невялічкі куфэрак. Кнігі там у яго, бялізна. Не цяжка.

— Не, я не пра тое, а дзе іх прыткнуць. Япрук увесь воз займае. Хіба мы іх тут ззаду прывяжам.

— Прыйдзецца пагараваць,— гаварыла жапчына,— але можа пасля па старасць добра мне будзе за сынам, каб адно бог памог яму навуку прайсці. Ён такі да навукі здатны!

Неўзабаве перад стадолаю ў дзвярах з'явілася два хлопцы... Яны былі роўныя, год кожнаму было шаснаццаць. Не даходзячы да стадолы крокаў сто, адзін з іх

перадаў другому па плечы куфэрак. Жапчына іх убачыла і растлумачыла Піліпоўскім:

— Гэта таварыш яго, Кастрыцкі Валодзя, памагае яму песці. Вельмі ж дружаць яны.

Хлопцы паставілі куфэрак ля воза, і Коля Высоцкі прывітаўся за руку з Піліпоўскім-семінарыстам.

— Паліто ўжо ў цябе? — здзіўлена сказаў Коля Высоцкі, з зайздрасцю разглядаючы Піліпоўскага ў новым чорным паліце з жоўтымі меднымі гузікамі.

Жапчына, як бы саромеючыся і з спачуваннем, паглядзела на свайго Колю. Ён быў яшчэ ў саматканай шэрай вопратцы.

— Можна, дазваляць яму крыху так пабыць, — сказала яна, — пакуль я яму паліто спраўлю. Як-небудзь, можна, дзе пастараюся.

— Мог бы і сам над'ехаць, — сказаў стары Піліпоўскі, — але ж япрук воз займае.

— Я пехатой пайду, — адказаў Коля Высоцкі. — Ты ўжо ідзі, — павярнуўся ён да мацеры.

Хлопцы ўтрох выйшлі на двор, пад прысадныя бярозы. Валодзя Кастрыцкі адчуваў сябе як звязаны: тыя два ўжо іншыя людзі, хоць адзін яшчэ і без блішчастых гузікаў. Яму самому хацелася быць на іх месцы. Не то што тут справа была ў гэтых гузіках, але яны былі першаю адзнакаю чагосьці такога, што выбіваецца з сферы яго кожнадзёншчыны, якая ўжо апрыкрала яму з яго маладых год. Яна душыла яго маленства і маладосць.

Семінарыст Піліпоўскі пайшоў назад — бацька паклікаў, што неўзабаве трэба ехаць, а Коля Высоцкі пайшоў прысадамі. Валодзя Кастрыцкі крыху правёў яго. Былі яны як адзін, аднаго росту, роўна адзетыя.

— Калі будзеш у горадзе, дык зайдзі да мяне, — сказаў Коля Высоцкі. — Запытаешся, дзе семінарскі інтэрнат.

Валодзя Кастрыцкі падаў свайму таварышу руку і сумны пайшоў назад. Была ў той дзень нядзеля, і ён быў вольны ад работы. Калі ён дайшоў па прысадах да павароткі ў сваю вёску, убачыў, што маці Колі Высоцкага стаяла, прытуліўшыся плячыма да бярозы, і плакала.

— Мне хацелася з ім прайсці, але ён не любіць, як я плачу.

— Дык чаго ж вам плакаць? Каб я быў па яго месцы!

— Ён жа цяпер дома, як госць, ужо будзе, і толькі.

Насупраць цераз дарогу была карчма. Там сяляне за-

прагалі коні. Крычалі на вазах свішні. Піліпоўскія выехалі з стадолы першыя. Семінарыст Піліпоўскі сядзеў ззаду на сядзенні, стары Піліпоўскі ў перадку, звесіўшы набок ногі.

— Дык няўжо твой бацька не мог бы аддаць цябе ў семінарыю, — сказала Валодзю Кастрыцкаму маці Коля Высоцкага, — калі ты так хочаш вучыцца... Я ўдава...

— У бацькі не я адзін... Дзе там. — Адказаў ён фразою, якую чуў заўсёды ад бацькоў.

На ўвесь спрыт сытых бегупоў праехаў у свой фальварак Хурс, мінуўшы іх у адзін момант. Маці Коля Высоцкага нават не паспела даць яму дзяндобры.

— От каму жывецца, — уздыхнула яна.

Яны ішлі глухою дарогаю паўз лес. Пахла грыбамі. Які гэты пах быў праціўны Валодзю Кастрыцкаму: гэта была кожпадзёпная прыкрасць, цяжкасць работы, бесперспектыўнасць гэтага існавання. Тое, што яго таварыш Коля Высоцкі «пайшоў у людзі» — абудзіла ў яго адразу ўсё гэтае пездаваленне, якое даўно ўжо драмала ў глыбі яго істоты.

Дома ён сказаў:

— Коля Высоцкі пайшоў ужо ў семінарыю.

— Дык ён у яе адзін сын, — адказаў бацька, наскрозь бачачы сына, — а мне трэба вас усіх... А з чаго жыць!

Ён быў чулы чалавек і не ўспомніў сыну ў гэты дзень тое, пра што ўжо раней было дагаворана з ім: трэба ісці з дому шукаць работы. Ён намерыўся сказаць сыну гэта пазаўтра. Ён не ведаў, што сын сам у гэтую хвіліну пра гэта думаў. Думалася сыну пра гэта цяжка: што ён і дзе на свеце знойдзе? Не лягчэй думаў і сам бацька. Праз нейкі час ён сумна глядзеў сыну ўслед: той пайшоў шукаць работы.

З краю гарадка, на беразе рэчкі, некалькі ўжо год існаваў скурапы заводзік маштабаў невялікіх. Жыццё ў ім не кіпела, але так сабе ішло паволі. Тут і быў бы грунт для таго, каб завод гэты пусціць на добры ход і даць яму большы рост, але ўласнік завода, гарадскі мешчанин, які таксама, як і Хурс, выбіўся ў людзі праз гандаль, даўно ўжо валачыўся па судах з прыгараднымі памешчыкамі і гарадскімі домаўласнікамі, дамы якіх стаялі паўз рэчку, на адной лініі з заводам. Фармальна прычына для судаў была, па-першае, тое, што завод пібыта (як пасля, пэйк вельмі ўжо раптам, пачало выяўляцца) пабудаван на чужой тэрыторыі. Уласнік гэтага пляца, паспеўшы зацвер-

дзіцца ў правах спадчынасці, падаў на ўласніка завода ў суд. Другая фармальная прычына была тая, што завод загнушвае ў рэчцы ваду на працягу некалькіх кіламетраў аж за гарадок. За гэта навакольныя памешчыкі і домаўласнікі таксама праз суд дамагаліся ад заводчыка кожнадзённае ўзнагароды. Але фактычная прычына ўсяму гэтаму была тая, каб заводчык адцураўся завода, каб ачысціў месца акцыянернай кампаніі, якая складалася з багатых мяшчан і некалькіх памешчыкаў. Думалася разгарнуць справу шырока, але адзінае выгаднае месца для завода было тое, дзе стаяў гэты дробны заводзік. Каб прайшло яшчэ з паўгода, дык заводчыка суды з'елі б да рэшты і ён саступіў бы месца сваім праціўнікам. Але тут з'явіўся Хурс.

Якраз праз некалькі дзён пасля таго як Валодзя Кастрыцкі правёў вучыцца свайго таварыша Колю Высоцкага, у гарадку ўсе загаварылі, што Хурс старгаваў у заводчыка завод. Кантракт яшчэ не быў падпісаны, але ўсё было згаворана. Заводчыкавы праціўнікі тут і затрапяталіся. Хоць іх было і некалькі, але ўсе яны думалі так пра Хурса: гэты калі ўжо возьмецца за справу, дык ім ваяваць будзе цяжэй. І от яны адразу пайшлі на такі ход. Перш за ўсё яны дазналіся, што кантракт сапраўды яшчэ не падпісаны. І от яны паслалі спешным парадкам да заводчыка пасланца: яны давалі за завод цапу большую, як Хурс. Пасланец меў інструкцыю цвёрдую. Ён спачатку ўнікнуў заводчыка за тое, што ён не прадаў завода тады, калі кампанія яшчэ да судовае цяганіны прапанавала яму завод прадаць ёй. Заводчыку не было чаго траціць, і ён сказаў проста, што тады была іншая справа, а цяпер судамі яго давялі да гэтага. І завод ён прадаць таму, хто больш заплаціць. Назаўтра было тое, што Хурс падбавіў яшчэ цаны. Пачалася гопка і торг. Заводчык ад гэтага толькі выйграў, але завод пачаў працаваць нефармальна. Ён стаяў на шмат дзён, пакуль цяглася гэта справа і пакуль завода не ўгроб сабе ў рукі Хурс. І от гэты месяц меў даволі важнае дачыненне да Валодзі Кастрыцкага. Абышоўшы да гэтага часу ўсе ваколіцы і перапрабаваўшы шмат усялякай работы, служачы часта на паўгода і больш на адным месцы за парабчука, ён надрас і пасмялеў ужо. Колі Высоцкага ён ужо другі год як не бачыў. Некаторыя прычыны зблізілі яго з адной дзяўчынай. Гэта была Паталя Паўлоўская. Ёй тады было год каля васьмідзесяці.

Калі Хурс толькі што прыстаў быў у прымы да свае жонкі і зрабіўся гаспадаром фальварка, ён з першых жа дзён прагнаў адтуль парабка Рыгора Паўлоўскага. Чалавеку гэтаму было тады год пад трыццаць. Хурс яго адразу як убачыў у сваім фальварку, дык і пазнаў. Ён успомніў ясны марозлівы дзень зімою тысяча дзевяцьсот пятага года. Ён, тады яшчэ дробнешькі свіны купчык, стаяў на гарадскім рынку ў патоўпе народу. Нядаўна чыталі рэвалюцыйную пракламацыю, нядаўна выступаў агітатар, нядаўна патоўп разбіў самы багаты магазін у горадзе. Чалавек сярэдніх год, у лапцях і ў шапцы з чорнай аўчыны, крычаў у патоўпе камусьці ў адказ:

— Шкада? Нічога не шкада! Я сам панскі парабак і на пана ўвесь век свой раблю з усіх жыл сваіх! Няхай парод расцягвае ўсё.

— Грабяць толькі зладзеі і забойцы,— сказаў Хурс да патоўпу.

— Ты, свінячы купец, сціхні! — пераняў яго чалавек.

Гэта і быў Рыгор Паўлоўскі. У часы, калі Хурс браў у пасаг фальварак, ён апынуўся там за парабка.

— Ты пазнаў мяне? — запытаў Хурс, спаткаўшы Паўлоўскага праз некалькі дзён пасля свайго вяселля.

— Хто вас не ведае,— адказаў Паўлоўскі.

— Што ты тут робіш?

— За парабка служу.

— Тут, у фальварку?

Гутарка скончылася, і праз некалькі дзён Паўлоўскі не меў работы. І ён выбраўся ў горад, дзе ўдалося яму астацца на работу на скураным заводзіку, які пачаў існаваць толькі за некалькі год да гэтага здарэння. Кватэру Паўлоўскі знайшоў сабе на другім канцы горада, дзе быў выезд на тракт да бліжэйшай чыгуначнай станцыі. Дачка яго, Наталя, пачала хадзіць на падзённую работу ў блізкія маёткі.

Пасля таго як Хурс угроб сабе ў рукі заводзік, ён некалькі дзён і ночаў праседзеў на ім разам з майстрам. Раіўся з ім і аглядаў завод. На трэці ці на чацвёрты дзень ён, угурыўшыся ад восеннай імжы ў пастаўлены каўнер, з палкаю ў руках, выходзіў з заводскай брамы. У браме ён убачыў знаёмага чалавека. Чалавек гэты, нібы неўзаветку, адварнуўся ад Хурса і стаў пешта калупацца ў паркане, як бы папраўляючы адарваную дошку.

— Што ты тут робіш, Паўлоўскі? — усміхаючыся, запытаў Хурс.

— Я тут працую.

— Эпоў мы спаткаліся, — не зводзіў Хурс вачэй з Паўлоўскага.

— Але, — адказаў Паўлоўскі.

— Доўга думаеш тут быць? — хітра запытаў Хурс.

Паўлоўскі падумаў: «усё роўна прагопіць зараз». І адказаў:

— Не, доўга тут мне, здаецца, быць не прыйдзецца.

— Чаму?

— Мне тут не падабаецца.

І Паўлоўскі цвёрда адставіў пагу ўбок. Хурс мармытнуў:

— А што будзеш рабіць?

— Гэ, ці мала работы на свеце?

— Яно так, работы можа быць многа. На вялікую дарогу выходзіць, крамы разбіваць...

— Шыбеніцы ставіць, — перабіў яго Паўлоўскі, прыпіраючыся плячыма да дубовага шула.

— Шыбеніц многа было пастаўлена ў дзевяцьсот пятым годзе, — адсек Хурс.

— Э, тыя даўно пагнілі. Пара ставіць новыя.

— Думаеш гэтым рамяством заняцца? — вар'яваўся Хурс.

— Не. Калі каго трэба, можна будзе павесіць і на гэтай браме. Высокая, якога б доўгага пі павесіў, усё роўна пагамі да зямлі не дастае, — рэзаў Паўлоўскі, праводзячы зіркам па Хурсу ад твару да пят.

Хурс як стаяў, так адразу замахнуўся палкаю. Паўлоўскі хістапуўся ўбок і сказаў:

— Хіба вы кандыдат на шыбеніцу?

Хурс адумаўся і пачаў аднаўляць свой аўтарытэт халоднага чалавека з вялікім розумам.

— Калі шыбеніцы стаяць, дык крыві многа льецца, — сказаў ён, стараючыся мець выгляд халоднага мараліста.

— Сабачае крыві не шкада, і я гавару не пра тыя шыбеніцы, пра якія ўспомнілі вы.

— Але ж сабачая кроў запаганьвае зямлю.

— Нічога, крывавае зямля добра родзіць.

Хурс узяў сябе ў рукі і павольна павярпуўся ісці назад у заводскую канцылярню загадаць, каб Паўлоўскага звольнілі. Але ў тым месцы, дзе ў парку была адарвана

дошка, ён спаткаўся вачыма з вострым і цікаўным позіркам. Там, на той бок паркана, сагнуўшыся, каб высадзіць твар праз дзірку, стаяў хлапец, босы, у падперазапай вузенькім раменьчыкам выцёртай і залатапай скрозь шэрай суконнай куртачцы, у рыжай шапцы з паламаным казырком. Позірк гэтага хлапца здзівіў і збянтэжыў Хурса.

— Хто гэта? — сказаў ён.

Такое ў яго было адчуванне, як бы з-за кожнае дошкі глядзяць на яго такія вочы.

Хлапец палез праз дзірку на заводскі двор і зняў шапку (так навучыла яго маці).

— Я прашуся, можа, дзе якая работа тут будзе.

Хурс нічога не адказаў і пайшоў у глыб двара.

— Чаго ж ты лазіш праз дзірку? — сказаў Паўлоўскі.

— Я пільнаваў Хурса, каб у яго напрасіцца. А каб я стаяў ля брамы, дык мяне прагналі б.

— Адкуль жа ты, з горада?

— Не, з вёскі, што насупраць карчмы, на гасцінцы.

— Якое ж ты работы хочаш?

— Хоць якое.

— Як жа ты завешся?

— Валодзя Кастрыцкі.

— Даўно ты тут чакаеш?

— Я ўжо даўно стаяў за парканам.

— А чаму ты думаш, што тут можа быць работа?

— А дзе? Цяпер, увосень, у панскіх дварах работа канчаецца. Мне бацька сказаў напрасіцца тут. У нас ужо ўсе гавораць, што Хурс будзе завод больш разбудуваць.

— А ты хіба будаваць умееш? Хэ! — Паўлоўскі сумна ўсміхнуўся.

— Не, будаваць-то я яшчэ не ўмею.

Змяркалася. Сеялася восепная імжа. Валодзя Кастрыцкі стаяў у браме, апусціўшы рукі. Паўлоўскі думаў: «зараз лахі пад пахі і дадому — канец маёй рабоце тут». Гарадок мок у імжы; дзесьці ляскаў аб камень падковамі конь, ціха спяваў на званіцы зван. Бруднае, як і зямля пад пагамі, пеба нізка вісела.

— Якая тут табе, хлопча, работа, — сказаў парэшце Паўлоўскі. — Ідзі хіба ты дадому — за гадзіны дзве яшчэ забяжыш. Цёмначы ісці табе прыйдзецца.

Валодзя Кастрыцкі нічога не паспеў адказаць: вельмі блізка, дзесьці пад самымі вушыма, грукнула музыка

і аж аглушыла іх абодвух у заводскай браме. У тую ж самую хвіліну з-за павароту вуліцы выехаў на белым кані афіцэр. За ім, на конях, высынаў цэлы хвост удалых меншых чыноў, а пасля на цэлую вуліцу расцяглася артылерыя. Грукату цяжкіх колаў за музыкаю не чуваць было.

Валодзя Кастрыцкі стаяў як зачараваны. Ён не звухнуўся, пакуль усё гэта не прайшло паўз яго і не схавалася за паваротам. Ён кінуўся быў следам, але Паўлоўскі ханіў яго за руку:

— Куды ты, хлопча, лепш дадому ідзі. Не бачыў ніколі?

Ён стаяў на тратуары ўвесь як прыглушаны. Ён адчуваў сябе як бы ў нейкай яме, адкуль дарогі не было. Дзесьці блізка, але педасяжна ёсць іншае жыццё, дзе і гукі гарманічныя, і колеры бліскучыя. Але што людзям з таго жыцця да яго, босага абарванца?!

Як на тое ішлося, каб варушыць у ім усялякія думкі: ён раптам убачыў семінарыста Піліпоўскага. Сталаю паходкаю гэты мужычок у блішчастых гузіках спяшаўся аднекуль.

— Здароў! — устрапянуўся Валодзя Кастрыцкі. — Ты хіба мяне не пазнаў? Я з Колям Высоцкім пад ваш воз прыходзіў быў. Што робіць цяпер Коля?

Піліпоўскі прыпыніўся на момант, не ведаючы што сказаць. Пасля вымучыў словы:

— Коля? У інтэрнаце. А мне стаяць доўга на тратуары нямажна. Не дазволена, — сказаў семінарыст з гошарам ад таго, што яму не дазволена стаяць на тратуары.

І ён пайшоў. Паўлоўскі паківаў галавою:

— Упіз ужо і глядзець не хоча... Дык што ж ты не ідзеш! Хіба табе ісці няма куды?

У гэты момант на двары пачуліся галасы. Па кладцы з дошчак цераз увесь двор ішоў Хурс і за ім чалавек чатырох рабочых. Адзін з іх гаварыў:

— Мы памесячна рабілі, і пам плацілі так. А што цяпер мы вінны, што вы куплялі завод, а наш ранейшы гаспадар прадаваў яго. Работы ад гэтага не было поўнае, а мы ж усё роўна дзень пры дні былі тут. А як жа нам жыць цяпер, калі вы нам не заплаціце?

— Я сказаў, што заплачу, але палавіну.

І Хурс пайшоў шпарчэй, каб рабочыя асталіся ад яго. Яны і асталіся.

— Мы чулі, — сказаў адзін Паўлоўскаму, — як новы

гаспадар загадаў паставіць на тваё месца іншага чалавека... А нам плаціць не хочучь за гэты месяц.

— О, на работу просіцца, — усміхнуўся Паўлоўскі, паказваючы на Валодзю Кастрыцкага.

— Ці пяможна ў вас пераначаваць? — праленятаў змораным галаском раптам Валодзя Кастрыцкі.

Яму было ўжо холадна. Босыя ногі карчашелі. Імжа не сціхала.

— Баішся дадому ісці?

— Далёка. А заўтра я, можа, сабе работу дзе знайду.

— Хадзем, — махнуў Валодзю рукою Паўлоўскі.

І Валодзя Кастрыцкі пайшоў следам за Паўлоўскім. Яны прайшлі некалькі вуліц, а за імі канчаўся ўжо гарадок. Апошняя вуліца была з адных платоў. Моклі жоўтыя бярозы. Далечыня, блізкая ад павесі шэрага неба, чарнела балотамі і равамі. Доўгі і нізкі, калісьці пабелены, даміна цягнуўся пасярод платоў. Разламаная фортка брамы ляжала на зямлі на самым уваходзе ў двор, і праз шчыліны паміж дошчак павысоўвалася за лета крапіва і драсён.

У кватэры гарэла лямпа, пры самай сцяне па цвіку. Пад лямпаю жанчына штосьці шыла, а ў печы на прыпеку, пад трыножкаю, гарэў агоп і ў чыгуне штосьці кіпела. Дзяўчына, рослая і бландзіністая, у вязанай з шэрых нітак кофточцы, расколвала сукаватае палена. Пасля яна падклала дрэвак у агонь. Села на зэдлік і вымыла ногі. Як абувалася ў чаравікі, Паўлоўскі сказаў:

— Гуляць куды, Наталя, збіраешся?

— Не, ногі памерзлі. Босая бульбу выбірала.

— Мяне сёння Хурс з работы выкінуў.

Дзяўчына памаўчала, пасля сказала:

— Табе так — куды ні павернешся на свеце, усюды на Хурса патрапіш.

— Чый жа гэта хлопец? — сказала жанчына.

Валодзя Кастрыцкі выйшаў бліжэй на хату: дагэтуль ён стаяў ля парога.

— Дзядзька дазволіў мне начаваць.

— Адкуль жа ты? Чый жа ты?

Валодзю Кастрыцкаму падакучыла за той дзень гаварыць людзям, адкуль ён і чый ён. Кожны перш за ўсё пытаўся ў яго так, пакуль адказаць, што не ведае, дзе тут ёсць работа. І ён неахвотна адказаў. Паўлоўскі за ўвесь вечар больш не сказаў ні слова. Валодзя Кастрыцкі скося

паглядаў па яго. Яму ўсё здавалася, што ён нездаволены тым, што пусціў яго пачаваць. Неўзабаве прыйшла дзяўчына. Ліза — называла яе Наталя, Лізавета — называла яе Наталіна маці. Яны з Наталяю дасталі з-за люстэрка растрыбушаную, як вата, калоду карт і варажылі. Пасля пачалі гуляць «у дурня». Падсела маці і запрасіла Валодзю Кастрыцкага. Яму не хацелася, але ён саромеўся адмовіцца. І ўсё чырванеў, калі да яго гаварыла Лізавета ці Наталя. Пасля Лізавета і Наталя выціналі голасам польку і колькі разоў прайшлі танцам па хаце. Валодзя Кастрыцкі хацеў спаць, чакаў сну, не зводзячы вачэй з Лізаветы і Наталі. Больш яму падабалася Лізавета. Уночы ён спаў моцна, але заўважыў, што Паўлоўскі пазашморгваў на вокнах занавескі і штосьці пісаў, прыгнуўшыся да ледзьве выкручанага ў лямпе агеньчыка. Валодзю здзівіла тое, што ён трымаў пяро не гэтак, як звычайна трымаюць яго, а праўцом, як быццам бы ён не пісаў, а выдрукоўваў літары. Але тут жа Валодзя зноў заснуў. Калі ж ён прагнуўся, Наталі дома ўжо не было. Паўлоўскі сядзеў на калодзе і прышываў да бота латку.

— Ты, рабочы чалавек, — сказаў ён з бацькоўскай клапатлівасцю да Валодзі, як той падняў галаву, — спіш. Гэтак ты ніякае работы не знойдзеш. Мая Наталя даўно ўжо ў маентку бульбу капае... У цябе ж, мусіць, і есці няма чаго?

— Не, ёсць хлеб у торбе.

Але Паўлоўскі пасадзіў яго есці разам з сабою.

— Я ўспамінаю цяпер. Кастрыцкія жывуць побач з Хурсавым фальваркам. Я сам там жыў калісьці... Ну, пойдзеш работы шукаць? — смяўся Паўлоўскі.

Валодзю Кастрыцкаму ў той дзень пашэнціла: у заездным доме ён наняўся складаць дровы. Працаваў ён дацямна. На змроку ён выйшаў на гарадскі рынак купіць сабе есці — ён ужо атрымаў за сваю работу некалькі медзякоў задатку. Ён купіў акраец сітніцы, але выбраў чарствеішы, каб было тапней. Еў ён тут жа, стоячы на рынку і прыглядаючыся да абтышкаванае камяніцы на два паверхі: там вучыцца Коля Высоцкі. Меркнуў дзень. У вокнах гарадка запальваліся агні. Гандляркі разыходзіліся з рынку.

Валодзя Кастрыцкі стаяў доўга, як падарожны на скрыжаванні незнаёмых дарог. Яму хацелася дадому, у сваю сям'ю. Ён сумаваў у гэты момант па сваіх блізкіх.

Нават ён цяпер ужо з дрыжканнем сэрца думаў пра той, прыкры раней, грыбны водыр, які заўсёды стаяў на лясі-стай дарозе пры яго хаце. Разам з тым яго мучыў белы дом, дзе вучыцца Коля Высоцкі. Ён заіздросціў Колю Высоцкаму. Усё было цяпер яму нядобра. З'еўшы хлеб, ён пайшоў назад у заезджы дом пачаваць. Спаў ён на дрывах, паклаўшы туды сена і не раздзяваючыся. Устаў ён рана, каб хутчэй скончыць работу: згадзіўся ён на ўсё, а не ад дня.

Так прайшло яшчэ дзёш два. Паўлоўскага ён не су-стракаў. Але аднойчы ўбачыў на вуліцы Наталю. Яна першая пазнала яго. Яна здалася яму не такая ціка-вая, як тады вечарам: тады яна была прыадзеўшыся, цяпер у парванай і бруднай вопратцы. Яна ішла з ра-боты.

— Што ты робіш дзе? — сказала яна.

— Сёння скончыў сваю работу.

— Хурс пачаў завод разбудоўваць. Я там сёння цэглу пасіла.

Назаўтра ён быў там. Яго паставілі з рыдлёўкай мя-сіць гліну і перадаваць яе мулярам. Рабіў як дарослы, але за меншую плату. І таму быў выгадны рабочы. Там ён на рабоце і астаўся.

Гэта было ўжо цераз тыдзень нешта пасля таго, як пачаваў ён у Паўлоўскага. Гэты першы дзень работы Валодзі Кастрыцкага на Хурсавым прадпрыемстве быў якраз той дзень, калі перад ім пачалі ўставаць пясныя абрысы новай, дагэтуль не веданай ім, граці жыцця. Гэ-та быў дзень незвычайны, і многа новых думак абудзіў ён у Валодзі Кастрыцкага.

Праз паўгадзіны якой пасля таго як пачалася пра-ца — і на самым заводзе і на яго разбудове, хтосьці заўва-жыў прылепленую да паркана на заводскім двары паперку. Пасля пайшла чутка, што гэта пракламацыя. Людзі кінулі рабіць і пабеглі туды. Мала хто астаўся на месцы. Пачалі таксама выходзіць людзі і з самога завода.

Нічога на сцяне ўжо не было. Валодзя Кастрыцкі чуў у патоўпе рабочых, што ў пракламацыі, прыклеенай да сцяны, гаварылася так: кідаць работу і спыніць завод да-туль, пакуль Хурс не заплаціць поўнай платы за той час, калі ён таргаваў завод. А ўсё, хто працуе на разбудове за-вода, пяхай будучь салідарны з сваімі таварышамі і такса-ма кінуць работу.

Валодзя Кастрыцкі цёрся паміж людзей можа з гадзіну і бачыў, што работы няма. Не толькі таварылі, не беручыся за работу, што рабіць: «быць салідарнымі ці не», але яшчэ і іншыя гутаркі былі: вайна пачнецца гэтымі днямі, бо прайшоў тэрмін міру, падпісанага паміж Расіяй і Японіяй. Але ўсё было педакладна, і ніхто нічога як мае быць не ведаў. Ясна было адно: на заводзе больш не робяць, завод ужо стаў. З будаўнікамі ж справа была такая: каб быў там рашучы чалавек і сказаў кідаць работу, і, можа, работу кінулі б. Не было каму скамандаваць. Камандзір прайшоў гадзіны праз дзве. Гэта быў Рыгор Паўлоўскі. Валодзя ўбачыў, як ён стаяў на вуліцы, пакурваючы папяросу і, як заўсёды, стала адставіўшы нагу ўбок. Сам не ведаючы чаго, Валодзя пайшоў да яго.

— Робяць? — запытаў Паўлоўскі.

— Пачынаюць, — адказаў Валодзя.

Паўлоўскі азірнуўся навокал і падаўся туды. Ён убачыў у глыбіні заводскага двара чатырох паліцэйскіх і абышоў двор сцежкаю паўз рэчку.

— Вы яшчэ робіце? Эх, вы! Вас сцёбаюць дубцамі, а вы задніцу падстаўляеце. Кідайце работу!

Пайшоў гул галасоў. Разброд пачаўся поўны. Бадай што работу кінулі б. Але ў гэты момант на вуліцы групула палкавая музыка: з казармаў уязджаў у горад эскадрон кавалерыі. Праз пяць хвілін грукацела артылерыя. Рабочыя стаялі ўсе на тратуары, і Валодзя Кастрыцкі бачыў, як некалькі чалавек на месцы будоўлі павыварочвалі з скрынь замешаную гліну і ўваткнулі ў гэтую мокрую масу палку з падпісам на дошчачцы: «хто возьмецца за работу, будзе вораг свайму ж брату рабочаму».

Праз хвілін дзесяць Валодзя стаяў у вялікім патоўпе на рыначным гарадскім пляцы. Пасярэдзіне быў пусты чатырохкутнік, прыпёрты адной гранню сваёй да белага дома. Злева стаяла шарэнга пяхоты, справа — кавалерыі, а проста — паліцыі. Артылерыя стаяла на вуліцы, злітай з пляцам. Пачаўся малебен «о непасланныя победы христолюбивому воинству». Так стала вядома, што пачынаецца вайна з Германіяй.

Пасля малебна была патрыятычная маніфестацыя. Валодзя Кастрыцкі бачыў Міхала Піліпоўскага ў шэрагах семінарыстаў. Ён адважна ступаў на бруку сваімі гаманамі з падбітымі пад абцасамі гумавамі кружкамі і не зводзіў прагнага позірку з кожнага, патраплепага на вочы,

афіцэра. Колю Высоцкага таксама гпалі ў шэрагах маніфэстантаў. Валодзя і яго бачыў. А сам ён стараўся выбіцца бліжэй да цэнтра маніфэстацыі. І гэта яму ўдалося: ён быў увесь у тразі і гліне, і публіка давала яму месца, абый аб яго не запэцкацца. Пасля ён трапіў у патоўп горш адзетае публікі, і тут ужо не баяліся яго гліны. Яго адапхнулі ў пустую вуліцу, адкуль ён і пайшоў туды, дзе начаваў апошнія дні — да Рыгора Паўлоўскага.

Да вечара было яшчэ гадзіп тры. Ён сядзеў пасярод хаты на пізенькім зэдліку і цярпеў голад — грошай у яго ў той дзень не было, а Паўлоўскі сам сланяўся з кута ў кут, чакаючы Наталі, каб разам палуднаваць. Нарэшце прыйшла Наталя. Яна адразу накінула на Валодзю:

— Чаго ты сядзіш, ідзі вымыйся. Пасля работы трэба мыцца. Ты ўвесь у гліне, у зямлі.

Ён падкасаў нагавіцы і пайшоў на двор мыцца. Наталя выйшла паліць яму на рукі вады.

— А сама! — сказаў ён. — Чаму ж ты сама не памылася?

— От паглядзіш, якая я зараз буду.

Няўмела, па-дзявочаму, яна яму падміргнула і пайшла даваць полудзень.

Яшчэ добра не ўмеркла, як у хату явіліся госці — чатыры паліцэйскія. Ператрэслі ўсю кватэру і забралі Паўлоўскага. Валодзя ўжо зусім астаўся на гэтай кватэры. Паўлоўскі прасядзеў пад арыштам да глыбокай зімы. Зімою яго пусцілі, — не знайшлі выразных доказаў. Валодзя за ўвесь гэты час мала бываў дома — з Наталяю разам ён хадзіў на ўсялякую падзённую работу. Тут ён як бы знайшоў сабе другі дом.

Аднойчы ён сабраў сабе крыху грошай. Наталя навучыла яго што зрабіць: трэба яму прыадзецца крыху. Купляць адзежу ён пайшоў не адзін, а з спрактыкаваным усюды чалавекам — Паўлоўскім. Прыйшлі яны назад увечары, і Валодзя адразу ўздзеў новы гарнітур і боты. Гэта ў яго былі першыя ў жыцці боты і першыя крамны гарнітур. Ён шмат разоў украдкі заглядаў у люстэрка. Наталя бачыла гэта, ёй было смешна з яго, але яна і выгляду не паказала. Назаўтра пад вечар, прыйшоўшы з работы, яна сказала яму:

— Пераадзелься і хадзем з табою гуляць.

Ён увесь узрадаваўся ад радасці, але адказаў, стараючыся мець аб'якавы выгляд:

— Куды ісці, пашто?

А сам баяўся, што яна згодзіцца і не пойдзе. Але яна бачыла яго павылёт і пацвялілася з ім:

— Ну добра, будзь дома. Я пайду адна.

Ён, здаецца, укусіў бы сам сябе за язык. А яна сказала:

— Ну, пойдзем? Пераадзенься.

Ён моўчкі пераадзеўся і стаў перад люстэркам. Яна знячэўку памачыла яму рукою валасы, і цяпер ён ужо смела, не чырвалеючы, зачасаў іх пабок. Так яны разам выйшлі з хаты. Але куды ісці — яна і сама не ведала. На вуліцы яна ўзяла яго пават пад руку, і ён страшэнна збянтэжыўся; усё думаў, ці добра ён трымае сваю руку ці зараз Наталя з яго зарагоча? Гэта першы раз ён так ішоў з жапчынаю, і Наталя з гэтай хвіліны заняла падоўга ўсе яго думкі. Ён не ведаў, што, каб на месцы Наталі была іншая дзяўчына, ён таксама думаў бы пра яе. Справа была не ў Наталі, а ў першай блізкасці жапчыны.

Яны спаткалі на вуліцы Лізавету. Тая іх пацягнула за сабою. Прыйшлі яны да нейкіх Лізавеціных знаёмых. Там збіралася моладзь на вечарынку. Пад гармоію тапцавалі. Валодзя сядзеў у самым цёмным куце і з зайздрасцю і сарамлівасцю паглядаў на Наталю — яна многа тапцавала. Раптам адчыніліся дзверы, і ўвайшло трое: кожны зіхацеў жоўтымі меднымі гузікамі на чорным паліце і цэшкаю на шапцы. Валодзя Кастрыцкі пазнаў двух: гэта былі Міша Піліпоўскі і Коля Высоцкі. Валодзя аж ірвануўся з месца, убачыўшы Колю. Ён адразу падбег да свайго друга. Той таксама быў рад. Валодзя трапіў у кола святла з лямпы. Як бы добра ні адчуваў ён сябе дагэтуль у сваёй повай крамнай адзежы, аднак жа Коля ўжо выразна быў іншы чалавек у сваёй семінарскай форме. Старое пачуццё зайздрасці заварушылася ў Валодзі. Міша Піліпоўскі яго не так не пазнаў, як не хацеў пазнаць. Ва ўсялякім разе звысоку глядзеў на яго і ледзьве зрабіў ласку сказаць яму некалькі слоў. Валодзя здзівіўся: Коля Высоцкі вельмі скрытна тапцаваў. Калі ён мог павучыцца? Міша Піліпоўскі не адыходзіў ад Лізаветы. Для Валодзі ў той вечар выявілася, што яна зямлячка Мішы Піліпоўскага і толькі некалькі год, як пераехала з бацькамі ў гэты горад: бацька яе купіў тут каля самага горада тры дзесяціны зямлі і купіў хату на самым уездзе ў горад. Ішлі назад пасля тапцаў разам: Піліпоўскі, Высоцкі, Наталя, Валодзя і Лізавета.

та. Міша Піліпоўскі яшчэ загадзя дастаў з кішэні мапету. Коля растлумачыў Валодзію:

— Гэта трэба даць вартаўніку пры браме. Нам няма можна выходзіць за сцены семінары і трэба надгадзіць вартаўніка.

— І за цябе ён плаціць?

— Ён мне так грошы дае.

— Як гэта?

— Я яму растлумачваю геаметрыю і ўсё іншае.

— Чаму? — нічога не разумеў Валодзя.

— Бо ён вельмі ж тупіца.

— А як ты жывеш?

— Каб хутчэй дадому на лета.

— Чаму? — не верыў Валодзя і дзівіўся — як гэта можа быць?!

Тут яны развіталіся. Пасля гэтага выпадку Валодзя не бачыў Колі Высоцкага аж да лета, а ўлетку бачыўся з ім усяго два разы, калі быў дома. Першы раз яны спакойна пагаварылі, седзячы на жардзяным плоце, другі раз яны, можна сказаць, нічога паміж сабою не гаварылі, але былі разам доўга. От як гэта было. Валодзію паказалі, каб ён ішоў дадому. Ён перапалохаўся гэтай катэгарычнасці і печаканасці і калі явіўся дадому, застаў усіх сумнымі, а маці ўсю ў слязах. Бацьку бралі ў салдаты. Бацька пачаваў дома тады апошняю ноч. З самага ранку ўся сям'я праводзіла бацьку ў горад. Гэта была страшная хвіліна. Валодзя бачыў, як, вярнуўшыся дадому, маці рвала на сабе валасы. У Валодзі слёз не было, але страшны смутак душыў яго. Ад яго не адыходзіў яго друг Коля Высоцкі. Ён усё гаварыў:

— Ціха. Пакінь. Чуеш?

Пасля яны моўчкі леглі спаць у Валодзевых сэнцах, а назаўтра Валодзя пайшоў зноў у горад на работу. Калі раней ён частку заробленых грошай пакідаў сабе, то цяпер усё да канейкі аддаваў сваім. Заработак жа яго быў невялікі.

У тысяча дзевяцьсот пятнаццатым годзе, цераз паўгода пасля пачатку вайны, Хурс ужо як мае быць дайшоў да думкі не пашыраць свайго скуранага завода. Можа быць, ён пават цяпер шкадаваў, што купіў яго. Цяпер іншая справа яго займала. Гэта была вайна. Ён благаслаўляў той дзень, калі яна пачалася. Завод ён надправіў і пусціў так, як ішоў і раней, але прастояў ужо цяпер тут

не было. Ён узяў вялікі падрад па выраб надэшвы для арміі, і яму важна было хутчэй гэты падрад зрабіць, бо наперадзе яму чуліся новыя падрады. Яму патрэбны былі людзі: рабочых з завода больш палавіны пайшло на вайну. Калі ён набіраў сабе людзей, астаца на заводзе ўдалося і Валодзю Кастрыцкаму. Паўлоўскі і Наталя асталіся туды пазней — у пачатку тысяча дзевяцьсот шаснаццатага года, калі сам Хурс на заводзе ўжо ніколі не бываў, а ўсю справу прыпаручыў новаму свайму заводскаму кіраўніку. Той не ведаў і не цікавіўся, завошта Паўлоўскага ўжо раз былі зволілі з завода. Хурс у гэтыя часы як бы забыў пра такую драбязу, як гэты скурапы заводзік. Ён цяпер па вушы сядзеў у сваёй роднай свінячай справе. Маштаб гэтае свае дзейнасці ён пашырыў яшчэ па адзін павет і лез яшчэ далей, збіваючы там з пазіцыі тамашняга свінога купца. Справа была ў тым, што ён цэлымі эшалонамі пхаў свіныя тушы ў рускую армію. Маштабы яго прыбыткаў цяпер у шмат разоў выраслі паводле таго, калі ён яшчэ да вайны адпраўляў свіней у Варшаву. Тут і справа была большая, і інтэнданты не любілі таргавацца. Хурс цяпер цёрся каля ўсялякіх інтэнданцкіх кіраўніцтваў, каля армейскіх штабаў, але ні на хвіліну не спускаў вока з глухіх дарог, цёп-лых хутарскіх свінухоў, дзе пладзілася і красавала свіное племя. Ён часта бываў у местачковых заездах, у карчомных стадолах, дзе яго падручныя вялі свінячы торг з пепадатлівымі засцявкоўцамі і хутаранцамі.

Стадола і карчма! Знаёмыя нам словы з самага пачатку гэтай хронікі! Пяройдзем да справы бліжэй. Скажам прасцей — у той карчме, пра якую так шмат гаварылася ўжо раней, Хурс бываў часцей, як дзе ў іншых пунктах свае свінячае справы. Тут перад ім трапляўся Сёмка Фартушнік. Сёмку Фартушніка сюды пасадзіў Хурс. Сёмка Фартушнік скупліваў і прымаў у гэтай карчомнай стадоле Хурсу свінні з цэлае воласці. Але гэта была толькі павярхоўнасць справы. Сярэдзіна была іншая. Там пахла не свінячым гандлем, і не свіныя галасы там гучэлі. Там гучэў роспач Амілі Спацкай, там фармаваўся жах Клавы Спацкай, там Сёмка Фартушнік ішоў па дно галавою ўніз, лічачы сябе практыкам і майстрам жыць. Ён не заўважаў таго, што адзін год прыходзіць па змену другому, што калі з'явіўся па галаве адзін сівы волас, дык неўзабаве з'явіцца і другі. Ён нават не заўважыў таго, што з яго душы дашчэпту пачалі выветрывацца ўсялякія імкненні ў вялікія

маншабы, а замест гэтага асталася добра ўжо сфармавапаная натура чалавека, які, чым мацней імчыцца падняць на дарозе капейку, тым больш вытрасае з свае кішэні рублі.

Гэта было яшчэ перад пачаткам вайны, калі Сёмка Фартушнік толькі што асеў у карчме. Увечары на сваёй параконнай брычцы з'явіўся пад карчму Хурс. Сёмка Фартушнік нічога асаблівага не адлюстраваў на сваім твары: няма нічога дзіўнага, калі гаспадар бывае там, дзе ён уладае справаю. Фартушнік думаў пра свінячую справу. Але з таго вечара ён пачаў глыбей думаць, пакуль не захлынуўся ў гэтых сваіх думках.

Хурс зрабіў у Сёмкі Фартушніка вячэру. Гэта было зроблена неўзаметку — нібыта ён зайшоў на хвілінку, перадыхнуць пасля прыёмкі свіней. Вячэра была з віном — усё гэта знайшлося ў Хурсавай брычцы. Пасля вячэры Хурс папрасіў Сёмку Фартушніка праехацца ў яго фальварак і сказаць жонцы, што ён паедзе не дадому, а ў горад, бо там вельмі выгадныя і неадкладныя справы. Ужо даўно Хурсава слова было для Фартушніка закон. І ён адразу сеў у Хурсаву брычку і паехаў. Хурс астаўся адзін з Аміляю. Яна вячэрала разам, але не сказала ні слова за цэлую гадзіну. Яна прывыкла ўжо бачыць тут часта Хурса, і праз каторы ўжо час яны не сказалі адно аднаму ні слова. Хурс толькі пры спатканні ёй кланяўся, і яна холадна ківала галавою. Такія дачыненні ўсталяваліся паміж імі.

— Аміля, — сказаў цяпер Хурс.

Аміля маўчала.

— Аміля, маё пачуццё да цябе асталася ранейшае. Я мучуся па табе.

— Ты смееш мне гаварыць гэта?

— Гэта пачуццё гаворыць.

— Ты загубіў мяне навек і цяпер выстаўляеш свае пачуцці? Цераз цябе я прымушана была пайсці замуж за гэтага Фартушніка!

— Чаму цераз мяне? — з'яхіднічаў ён, а сам падумаў: «Добра! Яна адкрыта загаварыла мне пра свае пачуцці да мужа».

— Ты яшчэ пытаеш? Ты прыкідваешся нявінным хлопчыкам? Удава з дзецьмі магла быць шчаслівейшая за мяне тады. Я вымушана была ісці замуж за першага, хто па-сватаўся.

— Чым жа ёп кепскі, твой муж? — выварочваў Аміліну душу Хурс.

Яна ўскочыла, сашчаміўшы кулакі. Гэта было падобна да таго, калі яна тады, даўно, пацкавала па яго сабаку. Ён гэта заўважыў і хістапуўся да сцяпы.

— Ты пытаеш? Ты нічога не ведаеш? — крычала Аміля, стоячы перад сталом. — Ты зрабіў з яго цацку, таксама, як і з мяне?! І ён рад гэтаму. У яго душа гэтакая, як і ў цябе! Я яму не жонка, а тавар. Ён увесь свет памераў бы на аршыны і назначыў бы цану на кожны аршын. Ён і мяне мог бы прадаць каму хочаш і на які хочаш час, абы яму заплацілі. Калі яшчэ не было гэтага, дык можа быць! Я пазнала яго! Цераз цябе я навек пахавала сябе ў гэтай карчомнай нары, з гэтым, з гэтым... (Яна не магла знайсці слова, каб даць мянюшку свайму мужу.) Ён не той, якім умее прыкідвацца, ён цяпер такі, які ёсць, а не такі, які быў тады, калі першыя разы да мяне прыходзіў!..

Яна крычала доўга, ужо не бачачы перад сабою Хурса. Само сабою пайшло бушаваць і рваць яе абурэнне, агіда і роспач. Яна гаварыла пра неахайнасць Сёмкі Фартушніка, пра яго скнарыстасць, пра чэрствасць, пра грубасць, пра нячуласць, пра гандлярскую хітрасць, пра капеечную блізарукасць, пра тое, што з кожным годам у яго выдоўжваецца нос і выростае кадык; яна крычала пра агідны пах з яго пінжакоў і фўфэек. Хурс маўкліва ўсё гэта выслухоўваў, і гэтая вытрыманасць не перашкаджала яго радасці. Нарэшце ён устаў і паклаў руку Амілі на плячо. «Зараз закрычыць — вон!» — думаў ён.

— Вон! — крыкнула Аміля.

Ён апусціў руку і падумаў: «Зараз пабяжыць адгэтуль».

Аміля рванулася ў бакоўку і ляпнула за сабою дзверы. Ён пачакаў хвілін дваццаць і пайшоў туды. Аміля сядзела, уткнуўшыся тварам у падушку. Плечы яе пакідалі ўздрыгваць. Хурс сеў поплич і пачаў гладзіць яе галаву. Яна нібы не чула. Праз хвілін пяць застукалі калёсы і пачуўся голас Сёмкі Фартушніка. Толькі цяпер Аміля адчула, што на яе галаве Хурсавы рукі.

— Вон! — закрычала яна. — Вы абое мпе пенавідныя!

Хурс спакойна зняў рукі, заклаў іх у кішэні і выйшаў з бакоўкі. На парозе стаяў Сёмка Фартушнік. Ён і Амілін крык чуў і бачыў яе істэрычную разгневанасць. «Што гэта такое?» — гаварыў яго позірк, накіраваны па Хурса.

Хурс прайшоўся два разы ўздоўж стала і дастаў з кішэні пук грошай. Дэманстрацыйна ён паклаў іх на стол і вытрымаў паўзу. Пасля адарваў трэцюю частку гэтага грашовага пука і паклаў Сёмку Фартушніку ў рукі:

— На гэтыя грошы я ў цябе буду абедаць, калі раз у месяц буду прыязджаць сюды.

Ён шпарка адзеўся і пайшоў. У парозе ён сказаў:

— Не, я перадумаў. Абедаць я буду дома, у сваім фальварку.

— А грошы? — скалынуўся Сёмка Фартушнік.

— Ерунда, — махнуў рукою Хурс, і праз хвіліну чутно было, як фурман гукнуў на копей.

Сёмка Фартушнік падаўся ў стадолу і запаліў там лямпачку. Ён пералічыў грошы і жахнуўся. Сотнямі мералася гэтая сума! Ён кінуўся ў свой пакой і замкнуў грошы ў стол, туды, дзе ляжалі яго ўласныя пачкі. Ён доўга не мог заснуць: гэта ўжо было дзіва з Фартушнікам. Штосьці блізкае да чалавечага суму не давала яму спакою. Гэтае пачуццё рвалася наверх і патрабавала, каб ён кінуў назад Хурсу яго грошы. Але тут жа выплыла другое пачуццё: яно было падобнае да тых пачуццяў, якімі ён жыў тады, калі яшчэ нежанаты рваўся ў шырокія маштабы. Перад гэтым другім пачуццём першае адступіла і сплыло. Калі праз дзёнь дзесяць ізноў з'явіўся Хурс, у Фартушніка зноў заварушыўся смутак, пры думцы аб Амілі, аднак жа ён вельмі ўслужліва кінуўся Хурсу насустрач. На гэты раз Хурсу не ўдалося пагаварыць з Аміляю, ён адно кідаў на яе вельмі выразныя позіркі — на кожным кроку цёрся Сёмка Фартушнік. На ад'ездзе Хурс зноў пакінуў Сёмку Фартушніку грошай, выдумаўшы на гэта прычыну, але Сёмка ўжо ведаў, што гэтую прычыну трэба тут жа забыць. Гэты раз Сёмка Фартушнік менш думаў, а больш падлічваў грошы і меркаваў, ці можна ўжо самому завесці якую-небудзь уласную справу. Ён пералічваў, якія ў рускай арміі могуць быць падрады паводле яго кішэні. Так ён ні да чаго і не дадумаўся. Трэці раз Хурс грошай не пакінуў, але намякнуў, што ці не пара Сёмку Фартушніку стаць кампаньёнам у якой-небудзь спекуляцыі. Хоць гэты памёк ні да чаго Хурса і не абавязваў, але яго было даволі, каб Сёмка Фартушнік пакінуў Хурса з Аміляю адных. Цяпер Хурс дзейнічаў без усялякіх лішніх прадмоў: ён заявіў Амілі рашуча, што не можа без яе жыць, і зашчапіў на кручок дзверы. Сёмка Фартушнік калаціўся, стоячы пад

дзвярыма, а пасля не вытрымаў і падаўся ў стадолу. Як бы нейкі пераварот адбыўся ў яго думках: ён пераадзеўся ў нейкі брызентавы гарнітур і пачаў надчышчаць у стадоле гной. Ён не выйшаў нават развітацца з Хурсам. За гэта Хурс у наступны раз памякнуў яму, што ўсялякія бываюць службоўцы ў вялікіх купцоў: адны да самае смерці пацуюць, а другія могуць быць так пастаўлены ў жыцці, што дажываюць веку з жабрачымі торбамі. Хоць гэта і не гаварылася выразна пра Сёмку Фартушніка, хоць Хурс і «забыўся» на сталае крыху грошай, аднак жа Сёмка Фартушнік памагаў Хурсу сесці ў брычку. З гэтага дня Хурс пачаў бываць у карчме рэгулярна два разы на месяц і ўжо не «забываўся» на карчомным сталае грошай. Сёмку было даволі і чакашя, калі Хурс штурхане яго ў кампаньёны якой-небудзь спекуляцыі.

Праз некалькі год Клава шмат пра што з гэтых спраў расказвала Наталі: яна многа ведала, хоць яшчэ была, можна сказаць, дзіця. Яна, як рухавы звярок, кідалася з кутка ў куток, падглядала, падслухоўвала, бачыла, як Фартушнік лічыць грошы, чула, як маці ўздыхае і плача пасля кожнага Хурсавага візіту, і адзін раз выклікала маці на гаворку. От якую філасофію пачула яна з матчыных вуснаў: «Кожны чалавек створапы печаным гадам. І тое добрае, што ёсць у кожным чалавеку, вельмі мала калі бярэ верх над злым. А той, у каго гэты добры пачатак задуршыў зло, мала, калі можа астацца вольны: на яго пакідаецца навакольнае чалавечае звяр'ё, і такім парадкам зло перамагае. Слёзы, кроў — усё гэта вышнік гэтага парадку светабудовы. І чалавечае шчасце ў тым, каб самому сабе змагацца з злом. Рэлігія? Гэта і ёсць шлях да чалавечае чыстаты і шчасця. Я радзілася хрысціянка? Дык я і памру ёю. Любіць усіх пагалоўпа? Можна, толькі не Хурса і Сёмку Фартушніка!»

Гэтая апошняя супярэчлівасць з хрысціянскаю мараллю не перашкаджала адпак Амілі Спацкай усё мацней і мацней усталёўвацца ў сваёй філасофіі.

— На! Бачыш? — наказала яна Клаве на двухкапеечную карціну ў рамцы.

— Дзяўчына моліцца. Яна імкнецца ў чыстату ад чалавечага звяр'я.

І Клава ўчапіла на мадонну каралі.

— Бачыш? — наказала яна на свае маршчыпы каля вачэй. — А я ж яшчэ маладая!

Не ўсё Клава разумела тут. Яна была яшчэ дзіця. І гэта было пыважна Амілі Спацкай. Ёй было важна хоць перад кім-небудзь пагаварыць. Клава ж толькі адчувала той жах, які панаваў у яе маці.

Яны ўдвух хадзілі пад закарчомную ручаіну і глядзелі, як плыве вада. Гэта сузіральнасць легла ў аснову патуры маладой Клавы.

Месяцаў за чатыры да рэвалюцыі, упочы, Паўлоўскі выканаў тое, што было яму даручана: ён атрымаў пракламацыі да рабочых і пусціў іх на руках. От што было сказаць пра пракламацыях: «Хурс багацце па вайне. Нашы бацькі і браты па вайне ўміраюць. Мы галодныя робім па заводзе, каб Хурс багацеў. Далучымся да забастовак іншых гарадоў. Не выйдзем па работу, пакуль Хурс не павялічыць заробок. Устаноўім васьмігадзінны рабочы дзень».

На чацвёрты дзень рабочага хвалявання сам Хурс быў па заводзе. Ён, пакуль шукаць віпаватых, сам прайшоў па патоўне рабочых і зноў убачыў Паўлоўскага. Ён успомніў колішнюю гутарку з ім і цяпер нічога не гаварыў. Увечары Паўлоўскага зволілі, а праз тры дні і Валодзю Кастрыцкага: хтосьці сказаў, што ён вельмі дзейна пускаяў па руках пракламацыі.

Быў хмурны дзень. Снег быў мокры, і неба нізкае. Паўлоўскі і Валодзя ўдвух рушылі з гарадка гасцінцам на ўсход — яны думалі пашукаць работы ў гарадку па ўсходзе. За гадзіны дзве яны падышлі да карчмы. Валодзя пацягнуў Паўлоўскага ў сваю хату, да сваіх — начаваць дома хацеў Валодзя. Пакуль звярнуць на палявую дарогу, яны ўвайшлі ў карчомныя сенцы, а пасля ў карчму. Было многа народу — сяляне-фурманшчыкі і местачковыя мяшчаче. Было страшна накурана, і пахла мокраю воўнаю і селядцамі. За вялікім сталом пілі гарэлку. Валодзю зажадалася вышціць гарэлкі. Але пакуль ён збіраўся, зазвінелі па двары шамкі і ляснулі абцасы аб падлогу ў сепцах. Адчыніліся дзверы, і на ўсю карчму бліснуў малады афіцэр. Валодзя падаўся ў кут к сцяне. Афіцэр акінуў вокам сялянскі патоўн і пайшоў да карчомнае бакоўкі. Але выпадкова з бакоўкі выйшла Амілія Спацкая. Афіцэр хапіў Аміліну руку, паднёс да рота і адрэкаментаваўся:

— Прапаршчык Піліпоўскі.

— Калі ж вы ўспелі? — здзівілася Амілія Спацкая. — Ці даўно гэта было, што вы, едучы ў семінарыю і назад, заўсёды спыняліся тут з бацькам.

— Толькі што з ваеннае школы. Еду на дзесяць дзён у водпуск, пабачыцца з сваімі. А пасля — на фронт! На фронт!

Аміля Снацкая задумешна сказала:

— Як скоро імчацца гады.

Міша Піліпоўскі певядома к чаму і да чаго сказаў:

— Судьба играет человеком.

Валодзя Кастрыцкі не вытрымаў.

— А Коля Высоцкі? — запытаў ён, выходзячы з свайго кутка.

— Коля Высоцкі? — з пагардаю адказаў Міша Піліпоўскі, прыглядаючыся да Валодзі Кастрыцкага. — Коля Высоцкі? Гэты будзе спакойна настаўнічаць да канца дзён сваіх... А, гэта вы? — пазнаў ён Валодзю Кастрыцкага. — Што ж вы?

Ён і сам не ведаў, што сказаць, бачачы перад сабою юнака ў вышмальцаванай вопратцы і з заскарузлымі рукамі. Пасля ён казырнуў Валодзю і пайшоў у бакоўку, смела і развязна. З гэтага моманту ў Валодзі Кастрыцкага парадзілася і пачало ўсталёўвацца да Мішы Піліпоўскага пачуццё страшнае п'янавісці. Больш ён яго ніколі ўжо і не бачыў, аж да тысяча дзевяцьсот трыццаць чацвёртага года.

Валодзя з Паўлоўскім пайшлі з карчмы. Як толькі ўвайшлі яны ў Валодзіну хату, заплакала сястра Вера, загаласіла маці, закалаціўся меншы брат: ужо з самай рапіцы на стала ляжала паведамленне, што бацька сканаў у акопах ад шрапнелевае раны ў жываце.

Гаварылі, што ў той самы вечар Міша Піліпоўскі вельмі весела піў у карчме разам з Хурсам Хурсава віно і лезцалаваць рукі Амілі Снацкай. Пасля Хурс паехаў, а Міша Піліпоўскі пацалаваў руку ў вяртлявага звярка, бландзіністага падрустка — Клавы. А пасля Сёмка Фартушнік уклаў яго спаць і сам вельмі шчыра падкладаў яму пад галаву падушкі. Зранку ж ён пазычыў у Сёмкі Фартушніка грошай на дарогу: у яго педзе дзеўся з кішэні партманет, але яму брыдка было прызнацца, і ён маўчаў. Сёмка ж Фартушнік пазычыў яму грошы і нават вокам не міргнуў: ён пазычаў прапаршчыку яго ж уласныя грошы.

Гэта было зімою. А як толькі сонца пайшло на вясну, у гарадку з ратушы быў збіты двухгаловы, бронзавы, цяжкі арал. Ён бразнуўся аб замакрэлы брук. І тады ж Паўлоўскі сказаў у гарадку першую адкрытую рэвалю-

цыйную прамову. А цераз пекалькі месяцаў Валодзя Кастрыцкі быў ужо ў Чырвопай Арміі.

III

Позна ўвечары Наталя сцягла з палатак вопратку Валодзевай маці. Жанчына ляжала зусім слабая і нічога не чула, як Наталя апрапалася. Наталя думала: «Калі зараз не прыйдзе Клава — будзе дрэнна. Старая можа памерці адна. Што тады скажа Валодзя! Як яму тады растлумачыць, што не магла я ніяк знайсці сюды сталага чалавека! А яшчэ — я яму нараіла Клаву, а яе другія ўжо суткі няма. А калі я сама астануся тут яшчэ дзве гадзіны — усё будзе пранала. Тады я ніколі не знайду тых, хто мне па-трэбен. Я не магу цяпер астацца тут, бо размінуся з чалавекам, з якім ужо ўчора размінулася. Чаму ён не прыйшоў? Калі сёння я з ім не спаткаюся — заўтра апошні дзень астанецца. І калі не ўбачуся з ім — тады страчу ўсялякую сувязь з падполлем. Тады мая місія па-дурному скончыцца... Што з Клаваю? Учора ўдзень прыбегла ўсхваляваная, папалоханая нейкая, сказала, што з'явіўся Хурс, пабыла з гадзіну і пабегла. Што з ёю?»

Наталя падышла да жанчыны. Цёмна было. Наталя ўзяла ў рукі лямпу і асвятліла жанчыні твар. Хворая ружовасць трымалася на скулах яе твару; завастрыўся нос, грымаса ішла па твары і канчалася ў маршчынах на лбе. Маршчыны на лбе варушыліся. Відаць было — яна хоча нешта сказаць і не можа выгаварыць. «Валодзя — копія з маці; рыса па пераноссі каля вачэй», — падумала Наталя.

— Што вы кажаце? — сказала Наталя, пагінаючыся да вуха жанчыны.

— Паклічце Валодзю, — ледзьве выгаварыла жанчына. Наталя сумна адышлася.

— Валодзя зараз вернецца, — сказала яна.

— Ён вярнуўся. Вы яго хаваеце. Вы ўсе такія!.. А бацька, па вайне забіты?! Вы гэтаму рады? Вы рады, што і Вера памёрла! Вам каб адным толькі жыць! Вы не верыце? А вы ж самі бачылі! Па той бок лесу, як сцяна — лес роўна стаіць. З таго боку сонца ўсходзіць. Я там малілася не раз — і як яго па вайну праводзіла, і як Валодзю ў большавікі выпраўляла, і як Веру занеслі на могілкі, а я адна з могілак дадому варочалася. Сонца святліла на лес, а я малілася. Людзі ведаюць, колькі я вымалілася. Раз там

Хурс на машыне ехаў і перашкодзіў мне маліцца. Людзі ведаюць, ён на машыне ездзіць, у яго мільёны!..

Пачалося бяспамяцтва. Яна ўтамілася ад гаворкі і знізіла голас. Голас перайшоў у шэпт. Яна ўсё гаварыла, гаварыла, і канца гэтаму не было.

Наталя адышлася, паставіла на стол лямпу, укрупіла агоп і ўкрыла коўдраю жанчыну. Паглядзела на вокны — яны былі шчыльна завешаны дзяружжамі, і знадворку пельга было заўважыць, што яна тут. Як яна кіне Валодзеву маці? Што яна рабіць будзе? Дзе Клава? Сэрца яе рвалася ад жалю да жанчыны, і з гэтага пачуцця нараджалася другое — злосць на Клаву; відаць, з-за нейкіх капрызаў не ідзе. Можна, ёй не падабаецца, што я тут асталася? Пасля нашай гаворкі, пасля таго, як ёй стала вядома, што «я лепш хачу пачакаць тут некалькі дзён, пакуль усё стане спакойна». Бо хоць я нічога з бацькам агульнага не маю, з-за кавалка хлеба ў іншай воласці працавала, аднак жа, пакуль разбіруцца — гатовы арыштаваць. Пасля, як польская ўлада ўсталюецца — тады можна будзе спакойна вярнуцца, пашукаць работу і жыць. Паверыла ці не паверыла мне Клава? Аднак жа на яе твары было спачуванне да мяне — яна шкадавала мяне, чалавека, якому цяжка прыйшлося, які баіцца. Яна ж дакляравала мне маўчаць пра мяне, што я тут гэтыя дні. І яна будзе маўчаць. Я яе ведаю. Што ёй да рэвалюцыі або да контррэвалюцыі? Так ёй здаецца. Яна думае пра «звярыную чалавечую прыроду».

Так думала і ўспамінала Наталя, стоячы цяпер пасярод хаты і не ведаючы, што рабіць. І хоць была яна ўпэўнена, што Клава нікому не скажа, што яна тут, аднак жа ў думкі закрадалася трывога: чаму яе пяма? Можна, яна пра што здагадваецца і паўмысля не хоча больш прыходзіць сюды?

Жанчына ўсё шаптала і выбівалася з сні. Было позна. Наталі няможна было і хвіліны ўжо траціць. І яна, сціснуўшы зубы, пайшла. Яна зашчапіла знадворку дзверы і пабегла бягом. Жанчыніна вопратка была цяжкая і гаматная, але каб павіду, дык Наталя была б цяпер падобна да дзяўчыны, якая варочаецца дзе-небудзь з работы або выбралася трапаць лён у суседнюю вёску.

Наталя прайшла з паўкіламетра, пакуль больш трапіліся хаты — тут была расселеная вёска. Пасля хаты пайшлі гусцей, было нешта накіталь вуліцы. Наталя не спаткала анікога і прайшла да таго месца, дзе ішла чыстым

полем шырокая дарога з тэлеграфнымі слупамі. Дрот на слупах гуў і звінеў. Наталя неўзаметку азіралася па баках. Нікога нідзе не было. Ціха, і ніякага руху. Фронт, відаць, далёка ўжо быў па ўсходзе. Наталя пазнавала каменні пры дарозе і адзіпочныя кусты — учора яна тут таксама ішла і нікога не застала. Як будзе сёння?

Нарэшце быў лясок, ці хутчэй — проста града маладых дрэў. Вось і два камені, шырокія, пляскатыя, крыху бялявца ў пачным змроку. Тут трэба спыніцца. І як толькі яна спынілася, з-за дрэў выйшаў чалавек. Яна зрабіла выгляд, што баіцца, і паволі рушыла далей. Чалавек пайшоў за ёю. Ён запытаў:

— Куды вы ідзеце? Можа, нам па дарозе?

— Мне па дарозе з кожным.

— З някрытага сяла?

— З даўно някрытага.

— Гопта?

— Папалам з саломаю.

Цяпер яна спынілася. Так і трэба было гаварыць. Чалавек вытрымаў пароль, умоўленую гутарку. Яшчэ дзён дзесяць таму назад яна вызубрыла яе з слоў таго, хто даваў ёй даручэнне. Цяпер яна абмацала ў кішэні ключ.

Чалавек быў малады і адзеты па-сялянску, нават у лапцях. Яна падумала: «Сапраўды селянін ці пераадзеты».

— Ну, што чуваць? — загаварыў ён ціха, адводзячы яе за руку да дрэва. — Вы ўчора прыходзілі? Учора быў першы дзень умоўленай сустрэчы.

— Прыходзіла. Чаму вас не было?

— Нечакана прыйшоў пасланец з усходу, з-пад горада.

— Дзе фронт?

— Горад па гэты бок.

— Што гаварыў пасланец?

— Як толькі акупацыя зноў заняла мясцовасць, з лесу вярнулася банда дэзерціраў. Яшчэ як нашы нават не адышлі былі з тае прыгараднае мясцовасці, яны спрабавалі напасці на камісарыят, што эвакуіраваўся з нашага горада. Дзіўна, што сярод іх быў стары чалавек, нейкі Піліпоўскі, багаты хутарапец. Ён, ходзяць чуткі, сцярог гэтыя камісарыяцкія фурманкі, калі яны павіпны былі ехаць да станцыі. Справа была на ляспой дарозе. Глуш, хоць дарога бітая. За вёрст тры паперадзе адыходзіла чырвонаармейская часць, вёрст пяць назад таксама ішла чырвонаармейская часць. Але яны паспелі пастраляць. Піліпоўскі, ка-

жуць, пазнаў упаўпаважанага на прадразвёрстцы па павеце Паўлоўскага і пахабна закрычаў: «Ага, пазпасш мяне? Калі забыўся, як развёрсткай мае засекі падчысціў, дык я табе напомню. А гэта бачыў?» і стрэліў...

— Забіў? Рапіў? — не вытрымала Наталя.

Яна ўся трэслася.

— Здрава раніў. Ужо колькі дзён прайшло, ён яшчэ жыве. Добра не ведаю, як сёння, а ўчора жыў, пасланец казаў.

— А дзе ён цяпер?

— Недалёка ад нас, у местачковай больніцы. Яго прывезлі сяляне. Пры ім стаіць польскі салдат. Ён памрэ пад арыштам.

— Чаму ж яго не забралі яго таварышы?

— Іх некалькі чалавек забілі. Помсціліся за развёрстку. Там жа і было ўсяго тры фурманкі, і аховы, можна сказаць, піякае. Фурманкі так і асталіся. Некалькі чалавек толькі ўцяклі. Што з вамі?

— Нічога. Мне холадна. Што больш чуваць?

— Дэзерціраў заклікаюць у банды. Іх называюць беларускай арміяй. Нам патрэбны адозвы.

— От вам ключ. У кірмашны дзень пойдзеце ў горад па кірмаш (можаце гэта зрабіць у першую нядзелю). Напроці касцёла чалавек у кажуху і добрых ботах, у шапцы з паламаным папалам казырком будзе прадаваць куфры. Вы запытаеце яго, жартуючы, чаму так дорага куфры цэніць, ці не дванаццаць дачок замуж аддае зараз і пасаг збірае. Ён вам адкажа, што ў яго не дванаццаць, а трынаццаць дачок, і яны такія, што іх і без пасагу возьмуць. І ён пакажа вам два зялёных куфэркі. Іх вы купіце. У іх падвойнае дно, і там схаваны пракламацыі. Перад тым як прадаць вам куфрар, чалавек скажа: «якраз ключа няма да гэтых куфраў, купі, чалавеча, без ключа. Сам даробіш». Вы купіце. От вам ключ. Ён павінен падысці да тых куфраў. Гэта яшчэ адна прычына праверыць справу. От і ўсё. Што ж больш у вас чуваць?

— Пасланец прынёс газету. Нібыта перамір'е зараз будзе. Мірныя перагаворы пачнуцца.

— Больш нічога пра гэта не чуваць?

— Не.

— Давайце разыдземся. Усё памятаеце? Я вам перадала адозвы. Больш мы з вамі не спаткаемся. Чалавек, у якога вы купіце куфры, скажа вам, дзе, калі і з кім вам

трэба будзе спаткацца. Бывайце. Дайце руку... Слухайце, ціяк нельга выратаваць Паўлоўскага?

— Мы пра гэта думалі. Калі што і можна зрабіць, дык дзён праз два-тры. А да гэтага часу ён памрэ — цяжка рапеч і вельмі слабы.

Назад ісці Наталія не спяшалася. Яна ішла вельмі паволі, мала баючыся, што яе хто-небудзь заўважыць. Яна думала пра дзве справы: што рабіць з бацькам і каго пакінуць пры Валодзевай маці? Яна сама ўжо не можа больш тут быць. Яна стрымлівала страшнае жаданне кінуцца туды, у больніцу. Але што з гэтага можа быць? Бацьку яна нічога не паможа, а сабе пашкодзіць. Яна тады не выберацца на ўсход. На што ж ёй самохаць і без карысці самой лезці ў пастку? Дзверы ў хаце яна застала так, як і пакінула — яны былі зашчэплены. Клавы няма! Можа, і праўду думае Валодзя, што нічога добрага няма ў ёй? Ну што яна там робіць? Капрызы якія-небудзь? Бо чаму яна не магла прыйсці?

Старая ўжо нічога не гаварыла. Яна моўчкі ляжала і часта дыхала. Наталія стала пасярод хаты, апусціўшы рукі. На момант у яе з'явілася такая распачная, поўная песімізму, думка: «прыйдзе пасля пара, што можна будзе толькі ўспомніць гэты цяжкі момант — усё пройдзе». Пасля яна адагнала ад сябе гэтую думку. Яна падышла да жапчыны і прыклала да яе лба руку. Твар халадзеў — Наталія, хоць і не спрактыкаваная, але бачыла, што патухае жыццё.

Памрэ бацька ў больніцы ці не памрэ — а ёй усё роўна трэба брацца на ўсход. Там таксама чалавек павінен яшчэ прадаць два зялёныя куфры з падвойным дном. Яшчэ ёсць і трэці пункт, дзе стаіць зялёны куфар, але ў ім не падвойнае дно, і ён проста закапаны ў зямлю. Яна адна пра гэта ведае, і той чалавек, які яго закопваў. Але ж ён не ведае, калі і каму перадаць тое, што ў гэтым закапаным куфры. Яна павінна арыентавацца, выкачаць момант, мець сваю ініцыятыву і сказаць, каму перадаць закапаны куфар. Для гэтага яна ўжо цяпер павінна трымацца блізка фронту, на ўсходзе, блізка ўсходняга гарадка. Там яна, па толькі ёй адной вядомых адзнаках, знойдзе падпольны штаб і паведаміць, дзе хаваецца закапаны куфар з шрыфтом. Калі яна гэтага не зробіць — падполле не будзе мець друкарні: шрыфт даўно ўжо схаваны, яшчэ з канца першай акупацыі, і яго не даставалі. Яна пра гэта ведала. І цяпер яна мае даручэнне: перадаць шрыфт пад-

польнаму штабу. Разам з гэтым — перадаць гатовыя адозвы аб арганізацыі партызан. Але не адразу карыстаць гэтыя адозвы. Можна, і зусім іх карыстаць не давядзецца. На гэтым канчалася ўскладзеная на яе місія. Пасля гэтае магла пачацца другая, але яна можа быць ускладзена на яе толькі там, куды яна перадасць шрыфт.

На ўсход яна пойдзе ўночы. Удзень яна дзе-небудзь будзе туляцца. Яшчэ ночы асталося вельмі многа, яна яшчэ многа пройдзе. Трэба ісці. Выклікаць Клаву і самой ісці. Без Клавы яна не можа пакінуць Валодзеву маці.

Палатанай вопраткі яна з сябе не скідала. Так і пайшла, зноў зашчапіўшы знадворку дзверы. Яна ў момант перабегла вузкай дарогай да гасцінца і там убачыла, што ў карчме гарыць святло — ва ўсіх вокнах. Нікога нідзе, ні душы. Было яшчэ не позна, ноч яшчэ не канчалася. Бралася на мароз, высвечвалі зоры. Наталя прайшла паўз карчомныя вокны і ўбачыла карціцу: Клава стаяла з рога вялікага стала і стукала па ім кулакамі. За ёю стаяла яе маці Аміля Спацкая і трымала сваю руку ў яе па плячы. Плячыма ў сцяпу, як прыбіты да яе, стаяў Міша Піліпоўскі ў сваёй чырвонаармейскай адзежы. Сёмка Фартушнік стаяў пасярод усіх, нейк баязліва трымаючы рукі ў кішэнях свайго фрэпча. Адчыненыя дзверы бакоўкі займаў Хурс. Ён быў у форме польскага афіцэра. З тых часоў, як Наталя бачыла яго, ён вельмі змяніўся: дробным клінком у яго запусчана была бародка. Яна здорава ссівела. Ён здаваўся яшчэ вышэйшы, як быў.

Наталя адразу пайшла назад. Ёй стала страшна быць блізка да ўсіх гэтых людзей, нават і да Клавы. Міша Піліпоўскі? Што ён тут робіць? Што яны там робяць уначы, усе гэтыя людзі?! Яна заўважыла, што на карчомным двары стаяў аўтамабіль. «Хурсаў,— падумала Наталя.— А можа Піліпоўскага злавілі ў палон?»

Яна стала пад першым дрэвам на глухой дарозе, дзе магло быць смялей. Яна ледзьве трымалася па пагах. Ёй рабілася холадна, страшная стомленасць скоўвала яе. Так яна стаяла, можа, з паўгадзіны, пакуль адумалася. Яна бачыла пад сабою зоры. Ёй здалося, што недзе заплакала дзіця — можа, і сапраўды яна гэта чула. Закрычала дзесьці нейкая птушка. Ноч стаяла ціха. Чорныя абрысы кустоў і дрэў былі навокал. Карчма ледзь вырысоўвалася за гасцінцам. Наталя ўспомніла: удзень будыніна гэтая падобна на кучу гною. Думкі яе пайшлі далей: гэтая куча прастор-

ная, у ёй Сёмку Фартушніку весела магло б жыцца. Яна думала далей пра такую кучу гною, як Валодзева хата. Там душылася жыццё заўсёды.

Наталя правяла рукою па дрэву. Кара была мокрая ад туману. Пад цагамі мякка ляжала лісце. Ад яго ішоў водыр шырокіх разлегласцей. Наталя хапіла з зямлі мокры ліст і, мнучы яго ў пальцах, паволі пайшла да Валодзевай хаты, песучы ў сабе вялікі смутак аб бацьку, імкненье ісці па ўсход, клопат аб Валодзевай маці і адчуванне, што змушана праходзіць і яна зноў становіцца на сваю ранейшую дарогу. Як бы яна адна ішла цяпер па гэтай, змучаючай войнам і акупацыям, зямлі і як бы адна несла за яе адказнасць і клопат! Так яна ў гэтую хвіліну адчувала свет.

У гэтыя хвіліны сцена ў карчме канчалася. Яна пачалася яшчэ з самага вечара. У гэтай сцэне сабраўся ўвесь пакін усяго таго, што рабілася каля гэтай карчмы праз шмат год. Пачалося ўсё з таго, што на змроку, калі Клава збіралася ісці да хвораі жапчыны, каб астацца там на цэлую ноч, да карчмы пад'ехаў Хурс на сваёй машыне. Ён сагнуўся напалам, уваходзячы ў карчомныя сены. У сенах ён убачыў Клаву. Ён пазнаў яе, узяў пад руку і павёў у карчомныя пакоі. Клава паслушна ішла. Як Хурс пусціў яе з-пад свае рукі, яна ціхом адышлася і знікла ў бакоўцы. У гэтую хвіліну з стадолы ўвайшоў Міша Піліпоўскі. Ён бянтэжыўся, гэта было відаць адразу. Хурс стаяў перад ім — высокі, пасівелы, у польскай вайскавай форме, у зялёным плашчы наверх такое ж зялёнай вопраткі на белым пуху. Збянтэжаны Міша Піліпоўскі шырока расставіў свае цыбатыя ногі і некалькі разоў правёў пальцамі па сваёй бялявай ці лысай галаве. Ён заступіў Хурсу дарогу. Хурс са здзіўленнем глянуў на яго. Міша Піліпоўскі пачаў гаварыць вельмі нясмела. Ён-то смялей думаў пра Хурса, пакуль яго ўбачыў — вылезшага з машыны ў гэтакі адзежы.

— Можна, вы мяне ўспомніце. Былы афіцэр, Піліпоўскі.

— Можна, і ўспомню, калі падумаю.

Хурс хацеў ісці далей. Цяжка было заўважыць — ці сапраўды ён не памятае, ці не хоча памятаць.

— Я прасіў бы вас наконт малой справы.

— Я кінуў усе справы, апроч маіх уласных.

Хурс пайшоў у бакоўку і нікога там не ўбачыў. Міша Піліпоўскі, з выглядам самым жахлівым, падаўся назад

у стадолу. Там ён знайшоў Сёмку Фартушніка. Той, прытулены тварам да дзвярэй, праз дзірку ў замку сачыў — што гаворыць, што робіць, як трымаецца Хурс. Цяпер ён у глыбокім раздум'і маўчаў і не адыходзіў ад дзвярэй.

— Сёмка, — сказаў Міша Піліпоўскі, — ён гаварыць не хоча. Пагавары з ім ты.

— Пагавару, дай час.

— Але ж ён можа пасхаць.

— Не паедзе.

— Сёмка, што з табою? Ты інакш спачатку гаварыў са мною.

— А з табою што? Чаго ты гэтак дрыжыш?

— Гэта ж ты дрыжыш.

— Я, дрыжу?

Сёмка Фартушнік рушыў у карчму, а за ім і Міша Піліпоўскі. Хурс чуў з бакоўкі, як стукнулі дзверы, і, шукаючы каго-небудзь з карчомных людзей, выйшаў пазад. Твар яго быў вельмі сталы і суровы, калі ён убачыў Сёмку Фартушніка. Ён сам пайшоў яму пасустрэч і працягнуў руку. Сёмка Фартушнік як прырос да зямлі — так цяжка паднімаў ногі, так сагнуў калені, так нейк увесь асеў упізі. Хурс, і кожны іншы, заўважыў бы, што гэта не той ужо Сёмка Фартушнік ці нават Сімон Фартушыньскі, як сам ён сябе ў маладосці любіў пазываць — не той гэта ўжо, што часта надзяваў дарагі гарнітур з залатым лапцужком ад гадзінніка. Гэта быў ужо чалавек з сівымі, пізка, пад машынку стрыжанымі валасамі. Твар яго выцягнуўся, стаў скуласты і касцісты. Верхняя губа да самага поса была чырвоная. Кадык вытырк на даўгой шыі. Адзеты ён быў у шэры брызентавы гарнітур — штапы і фрэпч. Штаны былі запылены мукою і вылатапы па каленях.

— Ну? Як? — загаварыў Хурс.

Зусім збяптэжаны Сёмка Фартушнік маўчаў. Міша Піліпоўскі жахнуўся гэтай раптоўнай змене ў чалавеку: то быў самадавольны, хітры, сам у сабе пэўны чалавек, а то раптам стаў, як тхор пад позіркам гадзіны. Хурс не зводзіў з яго вачэй, і ён загаварыў, каб не маўчаць, пра тое, што яму самому не было важнае.

— Гэта Піліпоўскі, — сказаў ён, паказваючы на Мішу Піліпоўскага. — Можна, не забыліся, якраз у германскую вайну гулялі ўсю ноч тут з маладым афіцэрам.

— Не забыўся. Вучыліся ў настаўніцкай семінарыі? Бацька вазіў свінні продаць?

— Так.

Хурс падаў два пальцы: ён бачыў перад сабою чалавека ў форме бальшавіцкага войска.

— Тут так, — гаварыў Сёмка Фартушнік, — ён камап-даваў ротаю ў бальшавіцкім войску, быў пад Варшаваю. Цяпер кінуў і прабіраецца да дому. Баіцца. Трэба яму намагчы.

— Як вы трапілі ў Чырвоную Армію за камапдзіра?

— Змабілізавалі. Назначылі камапдзірам, як былога афіцэра.

— Чаго вам баяцца?

Адказаў Сёмка Фартушнік:

— Ён крыху ў рэвалюцыі быў замешан. Ваенны камісарыят, тое-сёе... Нават партыйцам быў адзін час.

— Трэба было. Абставіны былі такія, — сказаў Міша Піліпоўскі.

— То што ад мяне трэба?

— Паручыцца за яго, што ён свой чалавек, і яго ніхто не зачэпіць.

— Добра, паручыся, — сказаў Хурс, рушыўшы ў бакоўку і не даслухаўшы да канца.

З гэтай хвіліны Міша Піліпоўскі пачаў думаць, што справы яго пайшлі як не трэба лепей. Ён пасмялеў, стаў нават развязны, пачаў ціхонька падсвітваць полькі і маршы. Ён быў узрушаны толькі першыя хвіліны, пасля стаў такі, як і заўсёды. Падсвітваць стаў снакайней і цішэй. Але спаць ён на сваё старое месца — пад саломою ў стадоле — не пайшоў. Ён доўга стараўся быць на вачах у Хурса, каб той не забыўся і хутчэй папісаў яму, што ён за яго ручаецца, і выдаў гэтую даведку яму на рукі. Тады ён смела можа ісці дадому, на бацькоўскі хутар, пад гарадок па ўсходзе адсюль.

Хурс у бакоўцы ўбачыў Клаву. Яна стаяла адна блізка дзвярэй, Хурс пачаў з ёю гаварыць. Сёмка Фартушнік астаўся стаяць па той бок дзвярэй, у вялікім пакоі. Ён слухаў, што Хурс гаворыць з Клаваю. Ён чуў, як Хурс загаварыў пра самыя павінныя рэчы: што ён убачыў у сепцах белую карціну ў раме — было цёмна, і ён не ўбачыў — ці тая гэтая самая дзяўчына моладца?

— Тая, — адказала папура Клава.

Хурс гаварыў далей, што чалавечас жыццё праходзіць пеўзаметку. Што свет стаіць на месцы, а чалавек ідзе да старасці. Рама з белаю карцінаю даўно вісіць на месцы,

а ён цяпер прыехаў сюды ў такіх незвычайных у яго жыццё думках і настройах.

— У якіх? — запытала Клава папура.

— Ты мяне памятаеш, калі я бываў тут яшчэ чорны, маладзейшы?

— Памятаю.

— А цяпер у мяне валасы сівеюць.

Сёмка Фартушнік чуў гэтую Хурсаву лірыку і дзівіўся. Ён ніколі не бачыў і не чуў Хурса гэткага. За плячыма ў Сёмкі Фартушніка стаяў Міша Піліпоўскі, млеючы, каб Хурс хутчэй даў яму паперку.

— Ці хацела б Клава паехаць з Хурсам? — да гэтага нарэшце дагаварыўся Хурс.

— Чаму? Куды?

Клава спусціла галаву на стол і гатова была заплакаць. Хурс пачаў зноў гаварыць. Гаварыў доўга і нарэшце дагаварыўся да повага пункта.

Клава Хурсава дачка!

Сёмка Фартушнік пачаў з гэтай хвіліны кіпець і вар'явацца. Ён думаў пра тое — колькі ён мае капіталу звонкаю манетай, колькі яму яшчэ цяпер Хурс можа пакінуць за тое, што фактычна ж ён выгадаваў яго дачку! А калі Клава астаецца — ён таксама запатрабуе ад Хурса капіталу! Няясныя думкі варушыліся ў ім аб тым, што Хурс стаў гандлёвым магнатам, выйшаўшы з гэткага самага кодлішча, як і ён, Сёмка Фартушнік. «А я, — думаў ён, — можа, нават з яго ласкі, дробным ходам праходзіў перад ім. Можа, ён мне дарогу загарадзіў». Надзеі аб вялікіх маштабах яшчэ раз, пасля доўгага перапынку, зноў заварушыліся ў ім. Ён ужо пават мала чуў, што гаварыў Хурс.

— Я мамы не пакіну, — сказала Клава.

— А дзе мама? — запытаў Хурс.

Сёмку Фартушніка апацаваў жах. Гэтая здрабнелая чалавечая фігура сама таго не заўважыла, як цяпер ужо ёй страшна ўсё, што завецца — новы план у жыцці. Што цяжка яму ўжо адарвацца ад гэтай трухлявай пары, што ніякіх ужо больш маштабаў не будзе, і золата можа на век астацца ляжаць закапанасе ў зямлі, пад тносам у стадоле. Хіба, можа, што-небудзь здорава стукне па гэтым чалавеку і адкіне яго адразу ў іншае месца. Але ён не заўважаў, што яго стрыжаная галава ўжо добра пасівела.

Ён адчуў, што ў бакоўцы робіцца штосьці незвычайнае яму, за доўгія апошнія гады такіх рэчаў яшчэ тут не было.

І калі Хурс запытаў: «А дзе мама» — і Клава нічога не адказала, ён пачаў хадзіць ад дзвярэй да сцяны, моцна думаючы. Хурс пачуў яго крокі і зачыніў дзверы. Сёмка Фартушнік, як шалёны, выскачыў у стадолу. За ім выйшаў і Міша Піліпоўскі. Яны не чулі, што рабілася ў бакоўцы, бо абое прастаялі моўчкі ў цёмнай стадоле. Міша Піліпоўскі думаў: хутчэй бы Хурс капчаў там свае справы і выдаў яму паперку. Як увайшлі яны назад у карчму, убачылі такую карціну. Адчыніліся ў бакоўцы дзверы, і выходзіла Аміля Снацкая. Твар яе быў жоўты, зморшчаны, худы, яна кагосьці шукала вачыма па карчме.

— О,— сказала яна, убачыўшы Сёмку Фартушніка,— хадзі сюды.

Фартушнік падышоў.

— Стой тут, на гэтым месцы. Стой, гавару...

Фартушнік стаяў.

— Выходзь сюды! — загадала Аміля Снацкая ў бакоўку.

Выйшла Клава, а за ёю Хурс. Клава падышла да стала, Хурс астаўся стаяць у дзвярах. Міша Піліпоўскі стаў за Фартушнікам плячыма к сцяне. Аміля Снацкая закрычала:

— Вы абое,— (глянула на Хурса) і ты... (павярнулася да Фартушніка) і ты...— задушылі ў сабе чалавечнасць, дзіцячую нявіннасць.

З вялікім спачуваннем да слоў свае маці Клава выступіла наперад.

— Вы,— гаварыла далей Аміля Снацкая,— пражылі век свой не як людзі, а як зверы. Вы, адзін і другі,— абое — глядзелі толькі свайго ўласнага задавалення, і ніхто з вас не думаў, што гэтым самым вы душыце другога чалавека. Каб кожны з вас абмежаваў свае імкненні, ён гэтым самым даў бы вальней дыхнуць трэцяму чалавеку.

— Ёй! — падказала Клава, паказваючы на сваю маці.

— Я сама за сябе скажу,— перапяла яе Аміля Снацкая.— Ты,— павярнулася яна да Хурса,— мяне з дзіцём кінуў быў і аддаў яму,— паказала яна на Фартушніка.

— Хто цябе мне аддаваў? — устрапянуўся Фартушнік.— Мы па добрай волі згаварыліся.

— Маўчы! — не дала яму гаварыць Аміля Снацкая...— Ты аддаў мяне яму. Я ведаю. Ты доўгія гады прыходзіў сюды ў карчму, уздыхаў каля мяне, а не падумаў ні разу пра тое, што дрэнна зрабіў, пакрыўдзіўшы і згубіўшы мяне навек. А ты... (да Фартушніка) — муж мне, а ты пра-

даваў мяне ўсяму свету. Што я магла рабіць? Цяпер у цябе золата закопана. Ты не еў, не спаў, не адзяваўся, сох, мяне мучыў, а ўсё збіраў грошы. Папяровыя грошы прапалі, як прыйшла рэвалюцыя. Золата ляжыць, закапанае пад карчмою.

— Змоўкні! — піскнуў Фартушнік, падскочыўшы на месцы.

— Не змоўкну. Ты лез за ім, — (глянула на Хурса), — але дурная твая галава. Ён мільёншыкам стаў, яму вайна на карысць пайшла, ён вайну мог скарыстаць сабе на карысць, а ты нічога не скарыстаў. І золата мёртвым грузам ляжыць у зямлі. Глянё на сябе, які ты. А якая я стала праз цябе. Позна ты цяпер ужо думаеш выйсці ў вялікія маштабы. Галава твая асівела. Я трупам зрабілася. Навошта я цярпела цябе ўсё сваё жыццё, латала твае смярдзючыя фрэнчы і фуфайкі.

— Няма закапанага золата! — ірвануўся з месца Фартушнік.

Ён абабег павокал стала і з сабачай просьбай у вачах стаў глядзець у твар свае жоўкі.

— Я табе не забуду ніколі таго... Жуанвіля. Мяне душылі кашмары пасля гэтага. Ён уночы прыехаў сюды, гэты афіцэр. Ён быў п'яны. Ён ледзьве на нагах стаяў. Ён паклаў табе грошы на калені, а ты выйшаў ад мяне і пакінуў мяне адну з ім. Я ж бачыла, як ён табе грошы клаў.

З агідаю і да Фартушніка і нават да Амілі Хурс адварнуўся. У Фартушніка трэсліся сківіцы. Хурс грозна глянуў на Фартушніка. Той не вытрымаў позірку і павярнуўся спіной да ўсіх.

— Не, ты не адварочвайся! — крычала Аміля Спацкая. — Глядзі проста ў вочы і гавары.

— Гавары, — загадаў Хурс.

— Ну? — хапіла яго за твар рукамі Клава. — Што ж ты маўчыш?

Гэты Клавін учынак найбольш падзейнічаў на Фартушніка, як усё іншае. Вельмі можа быць, што на гэты момант у ім працнлася штосьці блізкае да чалавечага гонару. Ва ўсякім разе, ён напорыста глянуў на ўсіх і, здавалася, выйшаў з цярплінасці. Ён зрабіў два крокі да Хурса і заявіў:

— Вы са мной што зрабілі? Вы мне ходу не далі. Абы-толькі я пачынаў спрабаваць пачаць як-небудзь хоць дробную справу — вы мяне асаджвалі, вы падстаўлялі мне

пагу. Памятаеце, як я ў горадзе краму сваю задумаў адчыніць? Як вы толькі пачулі ад мяне пра гэта, вы адразу ж на той жа самай вуліцы ў два разы большую, чым я думаў, краму сваю адчынілі. Гэта абы я з карчмы гэтае нікуды не ўцёк. Вам мая жонка патрэбна была. Памятаеце, як вы мне сваталі яе? Вы казалі, што пасаг вялікі будзе. Вы казалі, што ў яе грошы ёсць, і правялі пальцам па сваёй кішэні. Вы, значыцца, узялі на сябе абавязак даць ёй пасаг. А не далі. І калі я вам пасля намякнуў на гэта, вы мне таксама намякнулі, што вы не паказвалі на грошы ў сваёй кішэні, а пачухалі аб кішэню палец.

Аміля Спацкая ледзьве стаяла на пагах. У арсепале яе довадаў супроць Хурса і Фартушніка прыбавіўся яшчэ адзін факт. Тут яна ўбачыла Мішу Піліпоўскага, якога ўвесь час не заўважала. Ёй зрабілася зусім дрэнна, яна села па край лавы і прыткнулася плячыма і галавою да сцяны. Але ёй не дала спакою Клава. Яна стала перад ёй і сказала:

— Мама, вы ўпікалі Фартушніка за тое, што ён дурань і не здолеў выбіцца ў маштабы. Здаецца, такія словы былі ў вашай, мама, гаворцы?

— Не правярай мяне,— адказала Аміля Спацкая.

— Не,— не сціхала Клава,— а каб, скажам, Фартушнік выйшаў у маштабы, тады, значыць, нічым было б і ўсё тое, за што вы яго так пепавідзіце? Значыцца, чалавечая душа, сама па сабе, нічога не варта?

— Не правярай мяне.

— Не, мама, я хачу ведаць. Я ненавіджу яго нават і за маштабы. Бо цераз іх ён вас згубіў. А вы маштабы апраўдваеце?

— Я тады магла б змагацца са злом па свеце. Я тады карміла б галодных, цешыла б пакутнікаў.

— Дык жа ёсць золата пад карчмою. Пазакопвана. Ты ж сама казалася.

— Воц! — закрычаў Фартушнік на Клаву.— Я айчым твой і маю права выгнаць цябе, калі захачу. Я цябе выгадаваў.

— Сам воц! — грозна ўстала Аміля Спацкая.— Яна дачка мая.

Хурсу, відаць, надакучыла стаяць і слухаць. Ён ужо некалькі разоў рабіў спробы штосьці сказаць і, можа, нават пайсці адгэтуль. Але яму не дávalі. Цяпер жа, пас-

ля слоў Амілі Спацкай, усе на момант сціхлі, і Хурс пакарыстаўся гэтым. Ён спакойна сказаў:

— Клава, я гэтымі днямі зусім, назаўсёды адгэтуль выеду. Я хачу дажываць веку спакойна. Я многа папрацаваў за свой век. Я зрабіў дзве вялікія справы: я з тых людзей, якія кармілі рускі народ, калі ён на нямецкай вайне сядзеў у акапах, я таксама палежаў да тых людзей, якія кармілі і польскі народ, калі ён ваяваў. Перад гэтымі справамі нішто ўсё тое, з-за чаго вы тут крычалі. Я некалькі дзён буду ў горадзе. Там я скончу свае справы з інтэнданцтвам. Я чакаю цябе, Клава. Я цябе павязу з сабой. Можаш сабе жыць далёка ад мяне, калі не хочаш са мною. Будзе мір, і, можа быць, гэту мясцовасць зоймуць бальшавікі.

І Хурс шпарка пайшоў з карчмы. Міша Піліпоўскі стаў як прыглушаны: нічога яму Хурс не памог. Але ўжо ў дзвярах Хурс азірнуўся на Мішу Піліпоўскага, і той адразу ж рушыў за ім следам. Хурс дайшоў да свайго аўтамабіля.

— Сядайце, — запрасіў Хурс Піліпоўскага к сабе ў аўтамабіль. Піліпоўскі сеў. Машына памчалася да горада.

— Вы хочаце маёй рэкамендацыі? Вы афіцэр? Вы якой нацыі?

— Беларус.

— Я прыехаў у родную краіну. Я тут, у гэтай мясцовасці, жыў з замаладу, рабіў справы. А вы толькі і думаеце пра рэкамендацыю. Афіцэр! Паказвайце ўсім свае бальшавіцкія паперы. Ідзіце на ўсход, я вам дам работу. Вам не спіліся такія маштабы. Міністэрскі размах яны маюць!

Міша Піліпоўскі зразумеў з паўслова.

— Але ж я роту распусціў.

— Можаце не быць у гэтай мясцовасці. Зараз мы прыедзем да мяне. Нам патрэбны афіцэры. Вы распусцілі роту? А цяпер гэтыя самыя людзі збяруцца зноў. Імі трэба будзе камандаваць.

— Я?

— Не вы адзіп.

Хурс усю дарогу гаварыў Мішу Піліпоўскаму пра беларускую армію. Назаўтра Піліпоўскі проста з Хурсавай кватэры паехаў да бацькі ў госці. У прыдарожных вёсках ён спыняўся і гаварыў людзям, што, калі вернуцца бальшавікі, — будуць расстрэльваць усіх маладых мужчын. Адмыслова ён зварочваўся да дэзерціраў, каб яны бралі вiп-

тоўкі і іншы ў атрады беларускай арміі: «трэба будзе не пусціць сюды бальшавікоў». Дома бацька павёў яго ў свірап, паказаў на засек і сказаў:

— Пуста. Камісар Паўлоўскі выграб. Стары, а ўвішны.

Пасля доўга шаптаў сыну ў самае вуха, і з гэтага шэпту сын даведаўся, што бацька страляў у гэтага самага Паўлоўскага, раніў, што Паўлоўскі ляжаў у местачковай бальніцы і што цяпер на аперацыю яго завезлі ў бальніцу гарадскую. «Хай бы ён памёр ужо пачага, я тры дні рукі мыў, тую стрэльбу закінуў далёка».

Праз два дні малады Піліпоўскі пацалаваў бацьку ў чырвоныя губы і выехаў назад у гарадок, спадзеючыся яшчэ застаць там Хурса. Стары Піліпоўскі пусціў слязу, развітваючыся з сынам. Сын з канца вуліцы азірнуўся. Чырвапагубы хамула махнуў з брамы сыну рукою.

У тыя дні памерла Валодзі Кастрыцкага маці. Клава перажыла тут расчараванне. Хворую на яе рукі пакінула Наталя. Клава пабегла туды адразу пасля таго, як Хурс пакінуў карчму. Яна больш была занята сабою, чым усім іншым. Яна шукала якога-небудзь подзвігу, каб паказаць і Хурсу і ўсім на справе, што яна адна носіць у сабе праўду. Але, убачыўшы хворую і Наталю пры ёй, яна збянтэжылася. У яе з'явіліся здагадкі, што свет жыве і апрача яе.

Наталя злавала па Клаву. Клава яе падвяла. Наталі трэба было выйсці адгэтуль і дзейнічаць у яшчэ новай справе: у яе выспеў ужо за гэты час план.

— Чаму вы не прыходзілі, Клава?

— Мне нельга было.

— Я на вас злавала, што вас доўга не было. Я тут заседзелася, мне трэба дадому. Там жа кватэра адна, рэчы ўсялякія. Можа, ужо там пакралі ўсё — вы не ведаеце, што ў нас за суседзі.

Яна сумысля гаварыла моваю якой-небудзь гаспадыні, якая толькі і думае, што пра свае нейкія там рэчы.

— Вы астапнецца каля хвораі, я, можа, праз дні два вярнуся. Памятайце, яна блізка да смерці, глядзіце яе. Не адыходзьце. Вы зробіце добрую справу.

— Добра, — узрадавалася Клава.

— Не адыходзьце ад хвораі. Яна ледзьве жыве. Глядзіце.

І Наталя пайшла.

«А ўсё-такі яна не такая, як я думала, — меркавала

Клава.— Яна з Валодзем дружыла, а пры яго хвораі маці думае пра свае рэчы».

Праз гадзін шэсць Валодзева маці памерла. Клава дрыжала, баялася адна быць у хаце з мёртваю і ў тую ж хвіліну выскачыла з хаты. Куды ёй было бегчы. Яна пабегла да маці Колі Высоцкага. А тая ўжо стала клапаціцца. Прышлі з вёскі людзі і цераз дзень пахавалі памерлую. Клава ішла за трупам і несла вянок, які і паклала на магілу. А пасля гэтага сумавала, хадзіла хмурая, шкадавала, што не мае адраса Колі Высоцкага — яму яна напісала б пра свае пачуцці. Праз колькі дзён яна пасварылася з Фартушнікам. Той заявіў, што яна павінна паслухаць Хурса і паехаць з ім, яна яму на гэта ледзь не выдрала вачэй. А пазаўтра заявіла, што хоча пайсці ў больніцу дачкаваць хворых. Амілі Спацкай гэта думка дачкі спадабалася, так сказаць, у прынце, але яна пачала ўтаварваць яе паслухаць Хурса і ехаць з ім. «І я паеду з табой, я цябе з сваіх вачэй не спушчу». Клава ў адказ на гэта пайшла ў горад да знаёмага доктара з гарадской больніцы, і той прыняў яе ў лік сваіх служачых. Клава падзела на галаву белую касынку з чырвоным крыжам на лбе.

У той самай больніцы ляжаў Паўлоўскі. Піліпоўскі раніў яго ў пагу. Нага была забінтавана і балела яму страшна. Куля сядзела ў назе. Меліся рабіць аперацыю: будучь даставаць кулю. Паўлоўскі чакаў аперацыі. Ён цярдзёў боль і думаў пра тое, што як толькі дастадуць з яго нагі агідны метал, тады ён будзе старацца як хутчэй стаць на ногі. Ён будзе збіраць сілы. Не на тое, каб здаровым стаць перад зграяй ворагаў, перад судом ці перад фактам высылкі ў капцлагеры, — ён меркаваў у думках, што з ім будучь рабіць. Яго спрактыкаваная фантазія ставіла перад ім магчымыя ў блізкай будучыні карціны. «Яго вылучаць у больніцы і, зусім бяспраўнага, будучь гнаць па астрагах, везці ў смярдзючых вагонах. Завязуць куды-небудзь далёка, адкуль ужо цяжка будзе выратавацца. Ваенпапалонным ён не будзе. Ён будзе заложнык. А пакуль яго вывезуць ці выведуць з гэтага гарадка, усе хутарскія шэршні зларадна зашэпчуцца, што ён у няволі: яго будучь весці гарадком, і, папэўна, пачаюць пойдзе следам. Што ён скажа тым знаёмым і родным людзям, блізкім і сваім, што збяруцца з колінпяга Хурсавага скурапога завода, што прыдуць з маёнткаў і вёсак і правядуць яго праз усю вуліцу, шморгаючы стаптапымі лапцямі па ўмерзлай зямлі.

У рашучую хвіліпу ён развітаецца з гэтым натоўпам такім словам, у якім яны пачуюць рэвалюцыю. Але ў натоўпе будуць і іншыя людзі. Шмат хто з іх захоча паздзеквацца з бальшавіцкага камісара за свае засекі і свінныя катухі. Ён пастараецца сабраць свае сілы на тое, каб выратавацца». Так ён думаў, сціскаючы зубы ад болю, стараючыся вымеркаваць, як яму ратавацца. Ён пытаў два разы ў доктара, ці пяма заражэння крыві ад кулі. Доктар сказаў, што пага пачне правіцца, як толькі дастапуць кулю. Доктар адказваў гэта шпарка і адыходзіў, не хочучы доўга гаварыць з хворым, з якога не зводзіць вачэй вартавы салдат. Салдат стаяў у калідоры, дзверы былі шырока адчынены, і ён ні на момант не спускаў позірку з Паўлоўскага.

Аперацыя была пазначана на дзесяць гадзін раніцы. Гэта быў чацвёрты дзень пасля таго, як Паўлоўскага прывезлі ў гэту гарадскую больніцу. Папярэднім днём перад аперацыяй у больніцу прыйшоў чалавек. У калідоры ён запытаўся, дзе ляжыць Паўлоўскі. Голас быў Паўлоўскаму незнаёмы. Салдат адказаў, што ён не мае права нічога перадаваць арыштаванаму, і калі што прынес, то трэба мець дазвол ад вышэйшага начальства. Паўлоўскі пабялеў ад хвалявання, пачуўшы гэтую гаворку. Чалавек пайшоў шукаць вышэйшага начальства і прыйшоў толькі пад вечар. У яго быў дазвол. Салдат узяў з яго рук заверчаную ў паперу яду і перадаў Паўлоўскаму. Той убачыў твар чалавека. Не ведаў ён яго, але было ў ім штосьці знаёмае. Чалавек пайшоў, і Паўлоўскі толькі ўпачы, праз шмат гадзін, успомніў, што гэта хтосьці з колішніх рабочых на Хурсавым заводзе.

Паўлоўскі не мог заснуць да самай раніцы. Пад раніцу яго пачала мучыць смага, і ён пачаў прасіць піць. Голас яго быў ціхі, змучаны, і ніхто не прыходзіў. Салдат стаяў як акамянелы. Паўлоўскі прыкусіў губу і падняў галаву. Салдат падышоў да ложка:

— Я не магу нікога ні пазваць, ні сам прынесці вам вады. Я пастаўлен вас вартаваць.

— Гукайце моцна, каб хто прыйшоў.

— Перапалоху рабіць без прычыны мне не дазволена.

— Я не ўцяку, я ледзьве галаву падпяў.

— А можа, вас на вуліцы чакаюць. Вам сёння чалавек прыносіў яду, а за ім паглядаў другі чалавек. Я і падумаў: можа, ён не так сабе яду прынес. Ён распытваў, калі аперацыя.

Паўлоўскі адчуў ясную падзею. Памяць яго, фантазія, пачуццё — прамчалі перад ім цэлыя карціны: гарады, лясы, дарогі, развітанне з Наталляй, Наталя, стральба па ім у лесе з-за кустоў... Галава яго туманілася ад болю ў назе і ад змучанасці. «Значыцца, нашы мяне ратуюць?» Ён адкінуў галаву назад на падушку.

— Я вам даю слова, што не ўцяку, хоць бы там і цэлая армія маіх блізкіх людзей мяне чакала.

Ён «прабаваў» думкі салдата.

Салдат падазрона і пільна азірнуўся навокал, пакуль адказаць.

— Хіба ў такіх справах слова да чаго-небудзь абавязвае? Вам трэба ўцячы можа пават ад смерці... Не, не ад смерці, — направиўся салдат, прыблэптэжыўшыся (яму стала шкада Паўлоўскага), — гэта я не пра вас казаў, а так сабе. А калі трэба зрабіць што важнае, — дык усё добра, абы на карысць пайшло. Вы ж у ворагаў. А ворагу хіба даецца шчырае слова?

— А можа, вы мой і не вораг. Адкуль вы родам?

— З Варшавы.

— Чым вы да вайны займаліся?

— На заводзе адліты чыгун абточваў.

— Вялікі завод?

— Малы.

— Чый завод?

— Дамбавіцкага.

— А я быў на Хурсавым заводзе. Якія ж мы ворагі?

Салдат уздыхнуў.

— Гавораць, вы камісар. А што я? Просты салдат: што важней — вы ці я? Вы самі гэта ведаеце. Лепш жа вам выратавацца і не загінуць, чым думаць пра тое, што мяне могуць расстраляць, калі я вас не ўпільную. З вас больш карысці, як з мяне.

У глыбокай задуманасці салдат выйшаў у калідор і стаў там на ранейшым месцы. Больш ён не сказаў ані слова, павярнуўся бокам, каб бачыць не Паўлоўскага, а толькі край ложка і ўзнятае ўгару пад коўдрай калена яго здаровай нагі. Стаўшы так, салдат застухаў прыкладам аб падлогу. Прыбетла сонная прыслужніца.

— Вам спаць няможна! — закрычаў на яе салдат. — Хворы вады просіць.

Прыслужніца мала ведала польскую мову, нічога не зразумела і страшна спалохалася. Тады Паўлоўскі сам

папрасіў піць. Пачынаўся дзень, падыходзіў час аперацыі. Ён думаў пра Наталю, і ў яго з'яўляўся смутак: яна недзе недалёка, і нельга з ёю пабачыцца. Ён і ў думках не меў, што яна дзейнічае ў гэтым самым горадзе.

Наталя прыйшла сюды назаўтра, пасля таго як выйшла з хаты Валодзі Кастрыцкага. Прыйшла яна ўвечары, каб у горадзе яе ніхто не мог бачыць. Было сухое і халоднае падвор'е, на гарадскіх вуліцах стаяла цемь. Наталя старанна абыходзіла рэдкія вулічныя ліхтары. Яна пайшла зусім не ў той бок горада, дзе жыла раней з бацькам, а ўвайшла ў крывую, паўзрэчную вуліцу. На гэтай вуліцы стаяў Хурсаў скураны завод. Ён быў цяпер запушчаны, цёмны і чорны. Будыніна стаяла маўкліва, брама была разламаная. Наталя мінула завод, не спаткаўшы тут нікога, і доўга ішла гэтай цёмнай вулічкай. У гарадку яна ведала ўсе куткі. У канцы вуліцы яна спынілася, чакаючы, пакуль з двара якога-небудзь дома выйдзе чалавек з двума вёдрамі. Так было ў яе ўмоўлена ўчора з тым самым чалавекам, што сказаў ёй тады на спатканні пра Піліпоўскага стральбу ў бацьку яе. Чалавек з двара выйшаў адразу — студня была па другі бок вуліцы. Наталя ўвайшла ў двор і пачакала, пакуль чалавек вернецца з вадою.

З ім яна некалькі разоў бачылася на спатканні за горадам. Цяпер, у хаце, яна пачала яго ўспамінаць: яна ўспомніла, што ён працаваў калісьці на Хурсавым заводзе і пават некалькі разоў заходзіў да іх на кватэру. У хаце было яшчэ двое. Вітаючыся з Наталяй, яны казалі, што таксама працавалі на Хурсавым заводзе.

Перайшлі з кухні ў чыстую хату, вокны з якой выходзілі на вуліцу. Патушылі агонь. Гаварыць сталі ціха. Гаспадар хаты сказаў, што ўдалося дазнацца, што неўзабаве будуць рабіць ранейшаму аперацыю, даставаць з нагі кулю. А што будзе далей, куды яго пасля аперацыі пакіруюць, што з ім будуць рабіць далей — невядома. Спачатку згоды не было. Адны гаварылі, што трэба выратаваць Паўлоўскага да аперацыі, другія даводзілі, што трэба перачакаць аперацыю. І тыя і другія мелі свае довады. Перачакаць аперацыю, вядома, лепш, тады астапецца хвораму толькі папраўляцца, але гаспадар хаты даводзіў, што тады павялічаць нагляд і варту. Наталя ўстала і заявіла, што трэба перачакаць аперацыю. Яе паслухалі. Пачалі думаць, дзе дзець хворага, калі ўдасца яго выратаваць.

Нічога накопт гэтага не дагаварыліся. Дагаварыліся — не толькі перачакаць аперацыю, але і пасля аперацыі па-чакаць, пакуль хворы наздаравее. Гаспадару кватэры даручылі разведаць, калі будзе аперацыя. Яму гэта лягчэй і без лішняе надарэпасці з боку пабочных вачэй льга было зрабіць: у горадзе ведалі, што ён знаёмы Паўлоўскаму тым, што разам з ім працаваў калісьці на заводзе.

Ён і папёс Паўлоўскаму яду. Тады ж ён даведаўся, калі будзе аперацыя.

Наталя ўсе дні сядзела ў горадзе. Чуткі да яе дайшлі, што маці Валодзі Кастрыцкага памерла. Ужо было вядома, што канчасца вайна, і нават была абгрунтаваная фактамі ўпэўненасць, што палякі адступяць. Наталя тады пабачыцца з Валодзем Кастрыцкім. Ёй цяпер аставаліся дзве важныя справы: выратаваць бацьку і яшчэ другая справа. Накопт яе ў тыя дні ў той самай хаце была гаворка. Як сабраліся ўсе, гаспадар хаты сказаў, што дэзерціраў стараюцца сабраць у банды і назваць іх беларускай арміяй.

— Наколькі гэта ўсё сур'ёзна? — запыталася Наталя.

— Сама па сабе гэтая справа не сур'ёзная, але...

— Але неспакой, хваляванне цэлай мясцовасці, бандыцкія паскокі... Іхнія адозвы ёсць у нас?

Гаспадар дастаў з кішэні адарваную ад тэлеграфнага слупа бандыцкую адозву.

— Хоць адзін бандыцкі атрад ёсць ужо?

— Ёсць нешта нахштальт роты, па той бок нашага горада, па ўсход, пад усходні гарадок. Учора з нашага гарадка выехаў туды камандзір гэтай банды, пайкі Піліпоўскі. Мне яшчэ не ўдалося праверыць, я пастараюся. Ці не мае ён якога-небудзь дачынення да таго Піліпоўскага, што рапіў твайго бацьку.

Наталя думала пра гэтае прозвішча, дзе яна чула яго? І ніяк яна не магла ўспомніць колішняга семінарыста, з якім разы два спатыкалася ў першыя свае маладыя гады на вечарышцы.

Яна папрасіла, каб усе памаўчалі, а сама ўзяла аловак і напісала тэкст адозвы: контрадозва па адозву бандыцкую.

— Ідзі на ўсход у гарадок, там закапапа скрышка з шрыфтам і станок.

Яна растлумачыла гаспадару кватэры канспірацыйныя адзнакі, яны ўсе па слове разабралі тэкст адозвы, і чалавек у тую ж ноч выйшаў. Яго не было некалькі дзён, так

што пасля аперацыі ў больніцу заносіў Паўлоўскаму яду другі чалавек.

У той дзень у больніцы дзяжурыла Клава. Быў блізка вечар. На дварэ пацяшмела, свяціла сонца, і Клава выйшла на больнічны двор. Чалавек з клуначкам у руках убачыў гэтую «міласэрную сястру» і запытаў, ці няможна перадаць Паўлоўскаму малако і хлеб. «Дачуўся, што няшчасце з ім, а калісьці, яшчэ да вайны, мы разам з ім на работу хадзілі». Клава ўзяла клунак і дакляравала перадаць хвораму, а сама ахвотна расказала, што аперацыя прайшла добра і што хворы памацнеў. «Такі жах, такі страх — павялічылі варту: адзін салдат у калідоры стаіць, а другі, запасны, у больнічнай канцылярыі сядзіць. Што павінен адчуваць гэты хворы чалавек!» Яна агарнула на жываце рукі і пайшла. Астаўшыся ў больніцу «рабіць няшчасным людзям дабро», яна так была далёка ад гэтых самых людзей, што не цікавілася піякімі чуткамі і гаворкамі. І толькі пасля аперацыі яна «знайшла Амерыку», што арыштаваныя рапены бальшавік, а пасля пачала думаць і ўспамінаць і ўжо ведала, што гэта Наталін бацька. Жах агарнуў яе. «Чаму ніхто не ратуе яго, што гэта за чэрствыя людзі! Я памагла б ім ратаваць яго. Што гэта за дачка, гэтая Паталя. Я б на яе месцы лепш упала мёртвая на парозе гэтай больніцы, а не адыходзіла б ад яго ложка! А можа, яна не ведае?» Змяніўшыся з дзяжурства, яна пабегла шукаць Паталю. Яна запытала ў Паўлоўскага, дзе іх кватэра.

— Нашто? — запытаў Паўлоўскі.

— Я Наталі скажу пра вас.

Ні адна рыса на Паўлоўскага твары не здрыганулася, хоць ён увесь і захваляваўся, калі яму ўспомнілі гэтае дарагое імя. «Адкуль яна ведае Наталю? Можа, яна спачувае пам і паможа мне ўцячы?»

— Наталі няма, яна выехала.

— Некалькі дзён таму назад я з ёю развіталася ў хаце Кастрыцкага.

— «Можа, яна наша, — думаў Паўлоўскі. — Можа, яна загаворыць часавога, і я праз акно вылезу?»

— Паталя выехала, — сказаў ён холадна. — Але калі вы яе дзе-небудзь бачылі, — то, можа, яна раздумала і вярнулася. Я яе даўно не бачыў, мы з ёю не дружна жылі.

Ён сказаў адрас сваёй кватэры. Клава кінулася туды і нікога там не знайшла, так як і думаў Паўлоўскі. Ква-

тэра была пустая. Клава зайшла яшчэ ў больнічную канцылярную і з п'янавісцю паглядзела на запаснога часавога. Той з ёю загаварыў, і яна горда адварнулася ад яго і, поўная пагарды да «гэтага ворага Наталінага бацькі», выйшла.

Быў сёмы дзень пасля аперацыі. Наталя заявіла, што больш чакаць нельга. Усе таксама так думалі. Ужо некалькі дзён то той, то другі з Наталіных блізкіх людзей заходзілі, з усялякіх выдуманых прычын, у больніцу ў калідор, выглядалі выходы з больнічнага саду, разведвалі накопт варты. Дазналіся, што вартавога салдата замянілі ўжо жапдарам. Чым больш правіўся Паўлоўскі, тым пільней яго вартавалі.

Перад вечарам чалавек праз Клаву перадаў Паўлоўскаму булку і малако. Паўлоўскі еў булку і ўбачыў у ёй скручаны кавалачак паперы. Ён адразу здагадаўся і пачаў зачытваць.

Гэта было яму цяжка, бо жапдар не зводзіў з яго вачэй. Запіска была кароткая: «Сёння ўночы будзем спрабаваць цябе выратаваць. Мацуйся». Рысы твару яго заварушыліся, вочы пачырванелі. На іх маглі з'явіцца слёзы.

Пад дзень двое з розных бакоў падышлі да больніцы. Адзін з іх — жанчына — стала ў садзе, насупраць канцылярскага акна. Гэта была Наталя. Праз акно відзён быў запасны жапдар. Ён піў чай. Другі чалавек стаў насупраць больнічнае брамы, цераз вуліцу, за вуглом дома. Праз некалькі хвілін на больнічны двор уз'ехала фурманка. Калы без шып яе не трымелі на бруку. Яна ехала ціха. З фурманкі злез чалавек і, з пугаю ў руках, увайшоў у больнічны калідор. Другі астаўся ляжаць на возе. Чалавек у калідоры сказаў жапдару, знімаючы шапку:

— Дзе тут, паночку, доктар, ці хто? Хворага прывёз, на возе ляжыць.

Жапдар ткнуў пальцам у канец калідора. У гэты самы момант увайшоў «хворы», злезшы з воза. Глучыся ў зямлю і ціха пакашліваючы, ён спыніўся крокаў за тры ад жапдара. Той, што ўвайшоў першы, сказаў яму:

— Ідзі, ляж назад на воз, зараз з ног звалішся. Яшчэ не скора, пакуль у больніцу прымуць.

І сам рушыў у той бок, куды паказаў яму жапдар. Але прайшоў ён усяго крокаў пяць, абы апынуцца на той бок жапдара. Такім парадкам двое людзей сталі паабшарваць жап-

дара. Жандар падазропа зірнуў на «здаровага». У гэты момант раптам «хворы» страціў сваю хваробу і даў павотліў жандару ў твар. З жандарскага носа лінулася кроў, і ўжо адразу «здаровы» трымаў жандара ў абдымках, заціснуўшы яму рот далоняю. «Хворы» звязаў жандару ногі і рукі. Яму заткнулі рот ручніком і палажылі яго ў куток уздоўж сцяны. «Хворы» так і астаўся стаяць каля яго, не спускаючы вачэй з скрываўлепага ручніка на жандарскім роце. «Здаровы» глянуў на Паўлоўскага праз дзверы і даў яму знак ісці. Паўлоўскі падняўся і выйшаў у калідор, хістаючыся ад слабасці. «Здаровы» ўзяў яго пад руку, вывеў на двор і памог легчы на воз. Сам сеў каля яго і пагнаў капя. Неўзабаве фурманка выехала за горад. Наталя пакінула свой пост перад больнічным акном. Яна па вуліцу не пайшла, а выкіравалася агародамі пад Хурсаў завод. Толькі там яна пайшла вуліцаю. Чалавек за вуглом суседняга ад больніцы дома таксама пакінуў сваё месца. «Хворы» пакінуў звязапага жандара з заткнутым ротам і пайшоў там, дзе пядаўна ішла Наталя.

Звязапы жандар ляжаў адзін, можа, з паўгадзіны. Клава выйшла з службовага пакоя і ішла калідорам у пакоі хворых. Жандара яна не ўбачыла на яго месцы. Яна здзівілася і падумала, што, можа, Паўлоўскага забралі ў турму. «Але не,— думала яна далей,— я ведала б, сказалі б мне, як дзяжурнай». Яна шпарка пайшла да ложка Паўлоўскага. Ложак быў пусты, адно прасцірадла расцяглося на падлозе. «Уцёк!» — радасна падумала Клава і кінулася з пакоя. Але ў калідоры яна раптам убачыла жандара. Той ляжаў, як пажывы, падплыўшы крывёю з твару. Клава аслупяпела. З паўхвіліны яна стаяла, ахопленая жахам. Яна бачыла, як жандарскі твар быў заліт крывёю, як скрываўлены ручнік тырчаў скруткам у яго з рота, як кроў лужынаю стаяла на падлозе. Шырока расплюшчыўшы вочы, яна пачала падыходзіць да жандара. Нават прыгнулася, каб лепш бачыць. Жах яе павялічыўся, калі яна ўбачыла, што жандарскія вочы міргаюць і глядзяць на яе. Яна трэслася і калацілася. Ёй не важна было, што на гэтым чалавеку блінчаць жандарскія боты. Яна глядзела, як міргаюць яго вочы, і ў адзін момант падпяла галаву ўгару.

— Чалавека забілі! — закрычала яна і ў гэтую хвіліну была вельмі падобная — з постаці, з твару, з бляску вачэй — на сваю маці Амілю Снацкую.

— Забілі, гады! Ім нічога забіць чалавека! Гады! Можна, і сама Наталя страляла ў яго!

Яна з усіх ног кінулася ў кашцылярыю. Запасны жандар дапіваў свой чай. Клава стала перад ім.

— Там чалавека забілі, а вы тут чай п'яце!

Жандар кінуўся ў калідор і пачаў страляць. Праз паўгадзіны Клава бачыла, як нядаўна звязаны і скрываўлены жандар чмыхаў, як лось, мыючыся каля бочкі з вадою. Яна ледзьве дачакалася змены свайго дзяжурства і пайшла да доктара. Яна не хацела тут больш службы: і ў гэтым месцы, дзе хворыя людзі пакутуюць і дзе ім можна рабіць дабро, таксама нельга спакойна і самахварна займацца толькі тым, што глядзець на гнілую салому і думаць пра вечнасць. Яна падняла паніку на ўсю больніцу. Зранку пра павіну загаварылі ва ўсім горадзе.

Тады, уночы, пасля таго як Паўлоўскі выехаў на фурманцы за горад, Наталя застала на кватэры гаспадара. Ён вярнуўся з друкаванымі адозвамі. Усе тыя, што былі нядаўна пры больніцы, сышліся сюды. Яны ўсе пабылі тут не больш дзесяці хвілін. Кожны ўзяў пачак адозваў, і ўсе выйшлі ў розных канцах з горада. Адзін астаўся раскідаць і расклеіваць адозвы на горадзе. На світанні ўсё было зроблена. Наталя выйшла полем у кірунку да карчмы, але гасцінцам яна не ішла. Пакуль развіднела, яна была ўжо далёка ад горада. Яна ішла шпарка. Ужо нават высокае месца, дзе стаяла карчма, асталася за ёю на захадзе. Яна ўвайшла ў лес, далёка ад дарогі, і там асталася чакаць вечара, каб тады рушыць далей. Яна была стомленая, змучаная. Палавіны адозваў ужо ў яе не было: яна іх пакінула на прызбах і сценах вёсак, па якіх праходзіла, і на прыдарожных слупах. Цяпер у лесе было змрочна. Восенні дзень быў цёплы, спакойная хмурнасць стаяла над зямлёй. Наталя доўга стаяла пад густым зборам дрэў, на шэрым дубовым лісці. Праз лісце білася наверх парыватая трава. Наталя быццам бачыла і чула перад сабою ўвесь свет. Такой радасці даўно яна не ведала. Гэтакая слаўная часіна! Упачы яна пройдзе яшчэ кіламетраў трыццаць і пакіне за сабой рэшту адозваў. І калі ўвечары не спаткаецца з бацькам на краі гэтага лесу, спаткаецца з ім наступным вечарам у вядомым ім лесе і ў вядомым месцы, далёка адсюль. З вялікаю асалодаю яна ела хлеб, радасна чула, як пахне восень у лесе, які мяккі мох пад нагамі, як весела дзяўбуць дзятлы кару на сухім дрэве. Апоўдні яна

села на адвіслую ралу стагодняга дуба, абпяла рукою галіну, прыперлася плячыма да ствала і задрамала. Прачпулася яна праз гадзіну — ёй стала холадна. Яна шчыльней зашпіліла на сабе свой кароткі кажушок, наставіла каўнер, і зноў векі спусціліся ўпіз, адцяняючы бледнасць яе стомленага яснага твару. Як змеркла, яна пайшла далей, пікога не спаткаўшы. У першай вёсцы яна пайшла пазатуменню. Блізка, за парканам, гаварылі людзі. Яна прыслухалася. Яна чула нізкі мужчынскі голас:

— А камісар Паўлоўскі ўцёк з больніцы. Яму памагалі ўцякаць, бо, кажучь, жандар ляжаў звязаны ў калідоры. А міласэрная сястра, гэтая, што з Фартушніцкае карчмы, падняла гвалт, кажучы, што чалавека, жандара, значыцца, забілі! Жандара пашкадавала, каб цябе чэрці, галава авечая. Ух, гадаўка!..

Наталя кінула цераз плот некалькі адозваў і пайшла далей.

«Гадзіна,— думала яна пра Клаву.— Як гэта я раней не магла ацаніць яе і не так варожа, як трэба было, глядзела на яе. Які я промах зрабіла! Якую праўду казаў пра яе Валодзя Кастрыцкі! Подзвігу шукае, гадзіна! Цяпер, палэўна, маліцца пойдзе! Гэта мне павука!»

Ёй было агідна думаць пра Клаву.

Наступны дзень яна перабыла таксама ў лесе, а ўвечары, трымаючыся левага яго краю, пайшла паволі, да ўсяго прыслухоўваючыся.

У тую ноч фурманка з Паўлоўскім ехала глухімі дарогамі і проста полем да самага дня. Паўлоўскі сам ведаў мясцовасць як не трэба лепш — яе ён выхадзіў уздоўж і ўпоперак з малых год сваіх. Ён сам паказваў свайму таварышу, дзе ехаць. На світанні яны ўехалі ў глухую вёску, заехалі ў цесны двор. Гэта Паўлоўскага таварыш, што вёз яго цяпер на сваім кані, прыехаў дадому. Тут Паўлоўскі дпяваў — пералежаў дзень у клеці пад кажухом. Яму нездаровілася. І ў яго таварыша і ў яго самога былі думкі — чакаць тут яшчэ суткі-двое, але тады ён мог размінуцца з Наталяй. Увечары ўзышлі зоры, Паўлоўскі, апрацены ў кажух свайго таварыша, стаяў на двары. Схаваўшы рукі ў рукавы, ён не варушыўся. Ён перамагаў сваё нездароўе. Праз некалькі хвілін яны выехалі. Ехалі палавіну ночы і тады спыніліся ў лесе. Паўлоўскі пралежаў на возе пад кажухамі і халатамі рэшту ночы і да поўдня. Пасля поўдня яму стала лепш. Яны грэлі чай у лесе, і Паўлоўскі,

апіраючыся на выламаную арэхавую палку, хадзіў, спрабуючы сілу сваёй пядаўна аперыраванай нагі. Ён чуў прыліў сіл.

— А ў гэтым лесе, можа, зусім блізка ад нас, чакае Наталя,— сказаў Паўлоўскі, і вочы яго засвяціліся хваляваннем. Ён чуў, як ехалі педзе лясною дарогаю людзі, як смявалі дзесьці жанчыны, і чамусьці думаў пра сваю колішнюю гаворку з Хурсам на двары завода ў той дзень, калі ўпершыню спаткаў там жа малога хлапца Валодзю Кастрыцкага. Колькі год прайшло з таго часу! І як інакш ён сам цяпер стаіць на зямлі, у дачыненні хоць бы сабе да таго самага Хурса.

Упачы, пад'язджаючы да гэтага лесу, яны сарвалі з аднаго з дарожных слупоў адозву. Цяпер Паўлоўскі дастаў яе з кішэні, каб яшчэ раз перачытаць. «Наталя за работай»,— сказаў ён сам сабе, праглядаючы тэкст. На змроку ён выйшаў на ўскрай лесу і ўбачыў там Наталю.

(Канец першай часткі)

СПАТКАШЕ

(Урывак з рамана «Трыццаць год»)

I

Палітаддзельская машына чатыры гадзіны імчала Паўлоўскага старым гасцінцам. Капчалася поч. Ружавеў захад. Паўлоўскі сонна, праз дрымоту, глядзеў на гасцінец. Ён пазнаваў мясцовасць. За гэтыя гады лясы ад гасцінца адышлі далей. На фоне іх узвышаліся жоўтыя няскончаныя сцены, часамі на іх тырчэлі не пакрытыя яшчэ кроквы. Зжаўцелая салома тулілася да смольных сцен новых свінарнікаў. З саломы ішла пара. Людзі не выбягалі з двароў і хат глядзець на аўтамабіль. Людзі ішлі па аднаму вуліцаю і сцежкаю, нягледзячы на ранні час. Чалавек не стаяў пад платцом з свайго двара, перавесіўшы бараду на вуліцу.

Паўлоўскаму дзіўна было думаць, што гэтым гасцінцам, у яго маладыя гады, ляскацелі колы панскіх фургонаў, на якіх парабкі, пахвостваючы мокрымі пугамі коней, вазілі з панскіх бравароў спірт у гарадок на ачыстку. Першы аўтамабіль праехаў быў гэтым гасцінцам гадоў за тры да імперыялістычнай вайны. Гэта быў малецькі панскі аўтамабільчык, і пасля на вуліцу выходзіў п'яны местачковец Гельскі хваліцца, што каб ён «адно паглядзеў, як гэта машына зроблена, ён сам такую ж зрабіў бы». Паўлоўскі ўсміхнуўся пры думцы аб Гельскім.

Гэтым гасцінцам з зацішных хутарскіх закуткаў вазілі свінні ў карчму на купецкую прыёмку. Хутаранцы ўпарта вытаргоўвалі з свінога купца па лішняму рублю, але не менш былі ўпартыя і купецкія падручныя. Хурс пабіў руку на свіным гандлі яшчэ да вайны і ў вайну пусціў вагоны хутарскіх свіней у армію і пажыў не малы мільён грошай.

У дрымотных Паўлоўскага ўспамінах з'явілася яшчэ адна тагачасная постаць: хутарскі хамула Піліпоўскі тры-

маў раз быў пад пахаю пугу, а ў руках торбу з салам. Жор сала і хваліўся, што за імперыялістычную вайну ён шаснаццаць кормных свіней прадаў. «Колькі гэтая пямецкая вайна свіней перавяла — страшэнная моц». Для каго — вайна перавяла мільён людзей у акопах, а яму — «свіней колькі, страшэнная моц».

На ўсходзе сонца машына імчалася па самаму вышэйшаму месцу ва ўсёй тут мясцовасці. Пункт гэты папаваў пад усімі тут лясістымі ўзгоркамі. Паўлоўскі пад'язджаў да места. Ён скідаў з сябе дрымоту: ён ведаў, што зараз пачнецца яму кланатлівы дзень. Ён прыехаў страсянуць і перакіраваць гаспадарку ўсёй гэтай мясцовасці.

Праз гадзіну ён спаткаў чалавека на высокім ганку новага драўлянага дома, куды спешна ўзбягаў. Гэта быў Міша Піліпоўскі. Паўлоўскі думаў аб спатканні з Наталю, з дачкою, якое год сем не бачыў. А спаткаў Піліпоўскага. Абое яны сумеліся і прайшлі адзін паўз аднаго моўчкі.

II

Агляд ранейшых спраў і падзей паказвае, якім «партызапам» і якім «камандзірам» быў Міша Піліпоўскі.

— Зараз будзе мір, і вельмі можа быць, што гэта мясцовасць адыдзе пад бальшавікоў, — сказаў Хурс.

Гэтыя Хурсавы словы як агнём пеканулі Мішу Піліпоўскага. Ён выступіў панерад, пачаў штосьці казаць, але ў стадольных дзверах у гэту хвіліну пачаў душыцца кашлем чалавек. Усе глянулі туды. Дзверы былі адчынены, і ў іх горбілася постаць чалавека ў лахманах з торбаю на шыі і з кіем у руках. Ён стаяў тут ужо даўно і ўсё слухаў, і ў гарачцы гаворкі яго ніхто не заўважыў. Дзверы ў стадолу адчыняліся ціха. Ubачыўшы, што на яго ўсе глядзяць, ён працягнуў руку і пайшоў да Хурса.

— Пане Хурс, — сказаў ён, — падарэце жабрака.

Хурс спешна дастаў мапету і даў яму.

— Мала, — сказаў жабрак.

Хурс сумеўся і даў яшчэ мапету.

— Вы хіба мяне не пазналі?

Хурс скрывіўся ад гэткае назолы.

— Пазналі ж, быць не можа, каб не пазналі: вы мяне павішны памятаць. Разам жа з Паўлоўскім мяне калісьці з свайго завода прагналі. Я Рыгор Бобель... жабрую. Што

мне рабіць і дзе мне дзецца. Вы гаварылі, а я ляжаў у ста-
доле ў кутку і слухаў. Вы мне спаць не далі сваім тут гар-
мідарам. Вы парод на вайне кармілі? Гэта праўда, вам
ёсць чым пахваліцца. Я магу стаць за сведку, што вы са-
праўды-такі парод на вайне кармілі. Бо я ж сам быў на
вайне і, седзячы ў акопах, сала з вашых свіней каштаваў.
Далі нам на кавалачку сала, а як мы з'елі яго, тут нам і
скамандавалі ў атаку вылазіць. Мы пабеглі, а тут нам і
секапулі агнём і жалезам. Я бег-бег, абліўся крывёю, асла-
беў і ўпаў. Прачнуўся — поч, зоры свецяць, травіца мя-
кешкая пад галавою, зямля як пушок пад бокам — раз-
мякла ўся ад маёй крыві. Сальца ваша з майго путра вы-
лазіць — на барадзе цячэ. Бачу — немец каля мяне стогне
і крычыць з болю — ці не пачаставалі і цябе перад атакаю
сальцам, браток ты мой, — падумаў я. Пасля я ў шпіталі
ляжаў, пасля дадому прыйшоў — аж бачу — адны дзеці,
бо маці тры дні як з голаду кончылася. А яшчэ праз кры-
ху часу — і дзеці паканчаліся. Чаму мае дзеці з голаду
паканчаліся, скажы, пане Хурс! Ты ж народ карміў?! Меў
я хату з краю гарадка — дык як была акупацыя, дык спа-
лілі. Жабрую. Здароўя няма — на вайне пакінуў. Сям'і
няма — галодная смерць забрала. Я зайздросчу Паўлоў-
скаму. Ён астаўся здаровы, бальшавіцкім камісарам недзе,
высхаў...

Хурс пайшоў у бакоўку.

Як толькі Хурс пайшоў у бакоўку, за ім рушыў Міша
Піліпоўскі. Хурс павярнуўся да яго.

— Гэта вы? Чакаеце? А нашто вам мая рэкаменда-
цыя? Вам кепска быць камуністам, ці што? Вы былі афі-
цэр? Вы якое пацыі?

— Беларус.

— Я прыехаў у родную краіну. Я тут, у гэтай мясціне,
жыў з замаладу, рабіў свае справы. А вы толькі і думаеце,
што пра маю рэкамендацыю. Афіцэр! Не разумееце, што я
гавару? Нашто вам мая рэкамендацыя? Можаце быць ка-
муністам. Будзьце ім. У бальшавікоў будзьце камуністам.

— Як гэта?

— Паказвайце ўсім свае бальшавіцкія паперы. Ідзеце
на ўсход, а не — чакайце, тут зоймуць бальшавікі.

Міша Піліпоўскі пачаў разумець...

— Але ж я роту распусціў.

— А хто гэта ведаць павінен. Не канешне сядзець там,
дзе вы гэта зрабілі. Явіцеся заўтра да мяне ў горад. На

маю кватэру. Там вы знойдзеце прадстаўніка штаба беларускай арміі.

Мішу Піліпоўскаму было нядобра пад Хурсавым позіткам.

Міша Піліпоўскі зразумеў з паўслова.

— Вы распусцілі роту, адступаючы ад Варшавы, — гаварыў Хурс, выводзячы Мішу Піліпоўскага за сабою на двор, — гэтыя самыя людзі збяруцца зноў. Імі трэба камандаваць.

— Я?

— Не вы адзіц.

Хурс вёз Мішу Піліпоўскага на аўтамабілі ў гарадок і ўсю дарогу тлумачыў яму пра беларускую армію. Назаўтра Піліпоўскі проста з Хурсавай кватэры паехаў да бацькоў у госці. У прыдарожных вёсках ён спыняўся і гаварыў людзям, што калі вернуцца большавікі — будуць расстрэльваць усіх маладых мужчып. Адмыслова ён зварочваўся да дэзерціраў, каб яны бралі свае вінтоўкі і ішлі ў атрады беларускай арміі: трэба будзе не пусціць сюды большавікоў.

Дома бацька павёў яго ў свіран, паказаў на засекі і казаў:

— Пуста. Прадрозвёрсты камісар Паўлоўскі выграб, развёрстку беручы. Стары, а ўвішны.

Пасля доўга шаптаў штосьці сыну на вуха. І з гэтага шэпту сын даведаўся, што бацька страляў у гэтага самага Паўлоўскага і раніў, калі той эвакуіраваўся з сваім камісарыятам. «Хай бы памёр ужо печага... Я тры дні рукі мыў і тую стрэльбу закінуў далёка».

Праз два дні малады Піліпоўскі пацалаваў бацьку ў чырвоныя губы і выехаў назад у гарадок, спадзеючыся яшчэ застаць там Хурса. Стары Піліпоўскі пусціў слязу, развітваючыся з сынам. Сын з канца вуліцы азірнуўся. Чырванагубы хамула махнуў з брамы сыну рукою.

ВАЛОДЗЯ КАСТРЫЦКІ НА РАДЗІМЕ

(З другой часткі рамана «Трыццаць год»)

Чалавек дзесяць вайсковых коннікаў ехалі бітым шляхам, а адвяхорак іх пачаў агортваць у шырокай разлегласці, на высокім месцы. Далягляд проста перад ім стаў там, дзе ледзь заўважыць пельга было туманнасць далёкіх лясоў, і позірк туды ішоў цераз узгоркі. Шматкі-ламетравая мясцовасць адгэтуль сыходзіла ўніз. Ад бітага шляху лясы ішлі наводдалек. Тут, блізка, яшчэ мясцамі трухлелі нявыкарчаваныя пні, мясцамі шырачэзныя дзялянкі наава засеенага лесу, але яны губляліся ў скрозь вырабленым ужо на зіму полі.

Часамі тут былі яшчэ людзі, далей ад дарогі гулі паравыя малатарні. Неба было па дзіва чыстае, сонца заходзіла ясна, рэшткі хмар спадалі за далягляд. Ружовы заход адцяняў мяккасць шырыні пустога поля. Ясныя колеры ляжалі на конніках і іх гарачых конях. Жоўтыя рамяні і зброя мільгацелі ў рухавай змене колераў і ў пяўлоўных водблесках. Дзяўчаты прыкладалі далоні да лба і праводзілі коннікаў доўгім позіркам.

У адным месцы лес падышоў да самай дарогі. У лесе было ціха і змрочна, а пасля, як адышоў лес далей, туды, дзе сонца вісла ў ружовым агні, зноў — ясна і прасторна. Уся мясцовасць была як выразана на сталі: адвяхорак падзіў густыя засцілы і пакідаў цвёрдыя колеры.

Адзін з коннікаў сказаў свайму таварышу:

— Тут зараз павіпен быць вялікі камень, на абочыне дарогі.

Ён быў малады, белатвары і пчыльна сядзеў у сядле, можа быць, больш як усе яго таварышы тут, ён быў прывыклы да сядла і каця. Прынамсі, увесь паварот яго складзістай постаці мог выклікаць такія думкі.

Сцэна са спектакля «Бацькаўшчына».

К. Чорны з дачкой Ірышкай. 1938 г.

— Камень,— гаварыў ён, пускаючы камя цішэй,— павінен быць унь за той лагчынай, калі я яшчэ не забыўся. Даўно было. На тым камені, калі адступалі ад Варшавы, я сядзеў раз і чакаў, пакуль няройдучь мае часці. На душы тады ў мяне было — страх.

— ...Унь той камень відзён. Толькі тады каля яго кусты раслі.

Ён не спускаў вачэй з каменя і з усяго, што было навакол, пакуль не ад'ехалі далей. Ён зноў загаварыў:

— Цяпер мы мінём яшчэ лагчыну і ўзгорак, і там я табе пакажу, каля самай дарогі, карчму. Яна пачала існаваць яшчэ тут, здаецца, у першай палове дзевятнацатага стагоддзя і жыла яшчэ ў нашу грамадзянскую вайну. Там жыў тады Сёмка Фартушнік, не думаю, каб ён і цяпер там жыў. Ад карчмы ідзе палявая дарога ўбок, я там астануся ад вас, я адзін прыеду ўночы... За палявою дарогаю была хата, дзе я радзіўся... Глядзі, зараз будзе карчма.

І змоўк вайсковец. Углядаўся і маўчаў. Ніякай карчмы ён перад сабой не бачыў, аж пакуль не пад'ехалі да самых кустоў. Кусты падраслі, раскупчасціліся і закрылі сабою сцены. Страхі не было, і столі не было. Сцены былі — адна гніль і трухліна, раскіданая, рассыпаная па вокны, так што асталася, сапраўды, толькі палавіна сцяны знізу. Палавіна трухлявага зруб. Усё ўехала ў зямлю. І стадолы не было. І загарадзі ніякай. Гной, і на гнаі расце зялёнава. Буяў парыжэлы ад восені спарыш, чэзнуў лопух. Малюсенькая бярозка ўзгнездзілася на рэшткі сцяны і пускала карапі ў трухліну. Голая, з адным толькі запозненым жоўтым лістком, яна ружавела ад захаду сонца. Усярэдзіне, у сценах было змрочна, печ расплылася ў шырокі гліняны гуз — дажджы, відаць, здрава памачылі яе за гэтыя гады. На гэтым гузе і навакол яго, дзе была раней падлога, таксама расло нямала ўсялякае драбязы: тырчэла сухое сцебалко канаплічкі, лопух, трыпутнік, драсеён — усё — то сохла, то зсяцела, як што любіла гэту восеннюю пору. Унізе па сценах ішла гузаватая цвіль смярдзючых грыбоў.

— Ох чорт,— аж гукнуў вайсковец, спыняючы камя,— гніе і шкілета не астаецца.

У наступны момант ён штурхнуў шпорамі камя і — зноў пайшлі ясныя прасторы. Навакोल рунела маладое жыта, наводдалек ад дарогі ўсё было ўкрыта велічэзнымі

стагамі саломы. Вайсковец праехаў вельмі мала. Праз хвіліцу, не больш, ён зноў спыніўся і сказаў аднаму з сваіх таварышаў:

— Ну, я астануся. Ubачымся ўночы.

І ён астаўся. Усе прышпорылі коней і рушылі далей.

— Дарогі той няма, — гаварыў сам сабе вайсковец, углядаючыся ў поле, дзе, не вельмі блізка ад дарогі, узвышаўся пагорачак, увесь зарослы дрэвамі.

Доўга не думаючы, ён паехаў проста полем. Далей паўз куст шпышыны ішла сцежка. Вайсковец злез з каця і павёў яго на повадзе. Перад ім вырысоўваліся дрэвы на ўзгорку. Гэта быў могільнік. Ён прывязаў да дрэва каця. Ішоў паўз дзервяністую кацяву, дастаючы з кішэні змяты, сшморгань і парваны, відаць, за доўгі час, кашверт. У кашверце быў вялікі ліст паперы, дробна спісаны. Вайсковец на хаду прачытаў з канца ліста: «Недалёка ад кашавы. Я паставіла крыж і сама на ім напісала імя і прозвішча...» Вайсковец схаваў у кішэню ліст і пачаў прыглядацца да крыжоў і надпісаў. Каця адной магілы ён спыніўся.

Паўз кацяву, на той бок, ішла жанчына, відаць, варочалася з поля. Яна спынілася, калі ўбачыла над магілай вайсковага чалавека. Яна пасля расказвала людзям: «Ён быў вельмі маўклівы і пават — сама на свае вочы бачыла — рапэй сядзеў на краі магілы і маўчаў, гледзячы на зямлю, а пасля, адыходзячы, пагладзіў рукой зямлю на магіле так, як маці дзіця на галоўцы гладзіць».

Як вайсковец ішоў назад, яна сама першая дала яму «дабрывечар» і з цікаўнасцю запытала:

— Гэта, мусіць, блізка ваш тут пахован?

— Вельмі блізка.

— А хто?

— Маці.

— А самі ж вы адкуль і куды едзеце, што каця свайго так прывязалі да дрэва?

— Так, праязджаю.

Вайсковец адказаў задумёна, здаецца, мала заўважаючы жанчыну.

— А ўсё ж такі. Можна гэта вы на манеўры?

Вайсковец паглядзеў на яе, дастаў папяросу і ахвотна адказаў:

— На манеўры, цётка... А вы з якой вёскі і як завецеся?

Тут ужо вайсковец гаварыў зусім весела. Ён пават усміхаўся і казырнуў жанчыне, як адыходзіў. Тая, ідучы, пекалькі разоў азірнула. А пасля пералезла цераз капаву і доўга вычитвала падніс на крыжы. І раптам, прачытаўшы, аж ойкнула:

— Няўжо гэта... Ой, змяніўся ж!

І аж пабегла, каб паспець яшчэ завідна расказаць людзям, але і цяпер, спяшаючы хутчэй дабегчы, яна бесперапынна азірлася. Яна бачыла, як вайсковец сеў на камя і «памчаўся цераз поле, а пасля выскачыў на гасцінец і адно мільгануўся».

Такім парадкам у той вечар у гэтым кутку мясцовасці ведалі аб праездзе вайскоўца, а падніс на магіле, куды ён прыходзіў, дазваляла здагадацца, хто гэта.

Назаўтра жанчына ўсё яшчэ цікавілася вайскоўцам і сама слухала пра яго ад людзей. Казалі, што на павароце дарогі ўправа, на самым вышэйшым пункце мясцовасці, ён спыніў камя і на фоне ружовага захаду доўга вырысоўвалася яго конная постаць. Ён як быццам разглядаў усю мясцовасць, а пасля павярнуў камя ўправа і ціхым пасхаў.

На гасцінцы быў луг. Даволі-такі часта ехалі конныя вайскоўцы, а ў самы ўжо змрок прайшло пекалькі вайсковых часцей.

І от неўзабаве, калі ўжо добра змеркла, на гасцінец выйшла жанчына, не тая, што бачыла вайскоўца на могільніку, а маладзейшая і інакш адзетая. Яна прайшла і паўз прыдарожны камень і паўз рэшткі карчомных сценаў. Яна патрапіла на людзей з адной вайсковай часці. Яна пачала пытацца ў вайскоўцаў, ці няма ў іх «такога пачальніка, Кастрыцкага». Ёй адказалі:

— Гэта камісар нашай дывізіі. А вам нашто?

І яна шпарка пайшла туды, куды з гасцінца зварочвала дарога. Яна прайшла кіламетраў шэсць ад самога гасцінца. Дарога тут была выбрукаваная. Сюды звярнулі і вайскоўцы. Жанчына старалася разгледзець іхнія твары і не магла: было цёмна, і яны вельмі шпарка праехалі.

Жанчына ўвайшла ў пешта падобнае да вуліцы, толькі што вуліца гэтая была занадта шырокая, хутчэй падобная на плошчу. Скрозь былі тратуары і масткі з дошак, будышкі адзін ад аднаго стаялі далёка, месцамі гарэлі вулічныя ліхтары.

За дамамі блізка стаяў лес. На яго вершаліпах адсвечваўся бляск ліхтарных лямп. Далёка ўвесь у святле відзеў быў дом, а за ім відны былі на чорным фоне неба асвечаныя два каміны новай фабрыкі.

Жанчына знайшла вайскоўца позна. Ён хадзіў з чалавекам. Чалавек усё паказваў вайскоўцу і тлумачыў. За вялікім домам печакана выявілася перад імі вуліца. Чалавек гаварыў:

— Гэта вуліца з'явілася толькі летась. А на той бок ляска ў гэтым годзе ў нас з'явіліся чатыры вуліцы. Людзі на фабрыку збіраюцца новыя...

Яны прайшлі вузкую граду лесу, вайсковец глянуў перад сабой. Сцірты цэглы, дошчак і бярвення ляжала скрозь. Двухнаварховыя дамы ішлі ад самай фабрыкі і разбегліся ў чатыры роўныя вуліцы. Дзесьці ў дрэвах дыхала электрастанцыя, і праз гэтыя частыя і густыя гукі чуваць было, як плюскоча пад мастом ручаіна.

Вайсковец узышоў на масток.

— Я памятаю гэтае месца з маленства,— задумёна сказаў ён.— Тут у ручаіне вяліся ракі, расла павокал асака, дзе я з Колям Высоцкім шукаў птушанят, і на гэтым самым месцы стаяў Піліпоўскага хутар...

ЗАВАЎВА СВЕТУ

(Раман)

Пасля ўсяго, што тут адбылося і назаўсёды мінулася, але не забылася і не страцілася, а напоўніла нас клопатам нашага дня, гэтае месца з слаўнай назвай «Дабрыня» стаіць перад маімі вачыма, як шырокая мясцовасць, дзе разам з многімі вядомымі і невядомымі мне людзьмі і мая «довлеет дзеві злоба яго». Але мясцовасць Дабрыня гэта нават і не мясцовасць, а так — ціхі куток пасярод рэштак лясоў, высечаных у першую імперыялістычную вайну. Пасля таго лес пачаў адростаць, і ў ясную восень ціхае сонца цэлымі днямі ляжыць на жоўтай гушчырні маладых зараснікаў, над якімі ў самае пеба ідуць стагоднія хвоі, бярозы і дубы.

Зямля тут навокал — падзвычайная. Але да рэвалюцыі яна палежала збяднеламу пану, які праз карты думаў забагацець і яшчэ больш улез у даўгі па вушы і церабіўся як мог. Калі ўжо не было ніякай рады, ён адным махам рашыў Дабрыню і сам знік немаведама куды. А гэта было прычынай таго, што некаторыя з нашых местачкоўцаў падаліся ў падпанкі.

Дабрынскую зямлю адкупіла многа людзей, але ўсё гэта была навакольная галеча, якая ссялілася разам у новую вёску, купіўшы па кожную хату не больш як па дзесяцін дзве, і мала хто тры, зямлі. У вёску ж не пайшлі, а забудаваліся наводшыбе ад усіх тры гаспадары з нашага мястэчка. Ніхто не сказаў бы, што яны былі заападта ўжо багатыры, але гранавітымі яны былі заўсёды, і смела пайшлі па куплю кожпы сабе па дзесяць дзесяцін. Але здарылася так, што пану яны далі толькі задатак, а рэшту дамовіліся аддаць праз месяц панскаму давярошаму, які жыў у нашым павятовым горадзе. Выйшла ж так, што

накуль прайшоў той месяц, адбылася рэвалюцыя, і яны ўтрох, кожны па-свойму, уздзякавалі бога за рэвалюцыю, якая затрымала іх грошы ў іх кішэнях, бо ад панскага павяроцага праз нейкі час не асталася і следу. Можна, ён паехаў паўздагон свайму пану, а можна, і гэта папэўна так і было, былі ў яго справы, з-за якіх ён баяўся ўжо аставацца ў звыклым яму гарадку, але тры грашавітыя местачкоўцы з самым сталым выглядам адразу пра яго забыліся і разам з сваімі суседзямі, дробнымі гаспадарамі, пачалі вазіць сабе на забудову дрэва з панскага лесу.

Першы з гэтых трох гаспадароў быў Варывон Вілач. Гэта быў чалавек не то што скнарны, а так — не раскідака. Было ў яго бацькоўскай пяць дзесяцін, і яшчэ па жонцы дзесяцін пару хапіў пасагу. З свае зборлівасці ён меў і грошы, пазашываныя ў папчоці. Калі прайшла чутка, што прадаецца Дабрыня, ён першы ўзяў гэта сабе на розум. Выйшла так, што для куплі дабрынскай зямлі ён прадаў у мястэчку свае сем дзесяцін і хату, а за купленую зямлю бадай-што не заплаціў нічога, і такім парадкам ён і лепшую зямлю прыдбаў і грашыма забагацеў. Нешта год дзесяць да ўсяго гэтага ён усё ныў, каб дзе выбрацца з мястэчка на адлегласць. І парэшце-такі дапаў да гэтай свае прынаднасці.

Варывон Вілач быў чалавек шырозна ў плячах і здаравенны. З буйным тварам і вялікімі круглымі вачыма. Ён не быў рыжы, але нейк быццам бы быў і рыжы. Прыпамсі, мне заўсёды здавалася, што ў яго пад шапкой павішны быць нізка стрыжаныя рыжыя валасы. А калі ён здымаў шапку, мяне аж за сэрца смактала, што яго нельга сапраўды пазваць рыжым. З твару ж гэта быў чалавек рыжы і ўпарты. У пашай местачковай капэле ён быў бубначом. Бубніў ён вельмі добра, чуваць было далёка, і ўсё бедаваў, што калі-небудзь не вытрымае бубен. Яго ж дачыненне да музыкі не дазваляла яму бубніць цішэй. Пасля ён надумаўся перайсці на які-небудзь іншы струмент. Купіў сабе вялікую трубу і стаў падвучацца. Нарэшце прыйшла пара зайграць яму першы раз. Я-то сам не чуў, але казалі, што калі, стаўшы наперадзе ўсёй капэлы, дзьмухнуў у сваю трубу, дык ні тых скрыпак, ні тых флейт не чуваць стала. Некаторыя музыкі аж набянтэжыліся, і, каб Вілач не выбраўся ў Дабрыню, дык з-за яго трубы раскідалася б уся капэла. Ён быў чалавек упар-

ты, і яму можна было даводзіць праўдай усяго свету, што так граць няможна, а ён трымаўся свайго.

У Дабрыні ён забудаваўся па-свойму, па-вілачоўску. Паставіў сабе велізарную хату з чыстай і чорнай палавінай цераз сцены. У чыстай палавіне была бакоўка, куды Вілач заходзіў толькі раз па тыдзень, калі галіўся ў пядзелю і зменьваў бялізну. Труба вісела там на сцяне, і часамі ён браў на ёй колькі здаравенных гукаў. Ахвота да музыкі ў яго ніколі не праходзіла, і ён па другім годзе свайго жыцця ў Дабрыні купіў сабе шарманку. І кожную пядзелю, паспедаўшы, ён бадай-што да самага абеду выкручваў на ёй «Кракавяка», «Ойру», «Барыню» і «Разлуку».

Пра Варывона Вілача местачкоўцы казалі, што ён меў патуру хамаватую. Можна, гэта і праўда, бо ён і сапраўды, к слову сказаць, любіў скруціць чалавеку грошы або дакляраваць што-небудзь, выцягнуць з гэтага карысць і пасля хвастом накрыцца. Але гэта была нічога не вартая драбязя перад той падзвычай слаўнай і рэдкай сярод людзей рысай, якая заўсёды жыла ў яго душы. Ён меў душу адкрытую і шчырую. Калі каго ненавідзіць, дык так адразу і скажа або аблае з першага ж слова. Ужо з першага ж спаткання з Вілачом чалавек адразу бачыў, куды ўсё горнецца. Бачыць чалавек, што душу з яго вырывае Вілач, а рады ніякай даць не можа. Ён ніколі не глядзеў на тое, што сярод людзей добра, а што кепска. Ён глядзеў на тое, што яму самому патрэбна, і, калі што было не да густу каму, ён ад людзей не хаваўся, быў як вялікае дзіця. Не ведаю, як хто, а я высока цапо падобную рысу патуры. Як мне здаецца, дык гэта куды лепш, як ветлівая ўсмішка якога-небудзь далікатнага прахвоста, які гатоў утапіць цябе ў лыжцы вады.

У Варывона Вілача быў сын Імпаліт, ці як яго з некаторага часу нашы павятовыя паненкі пачалі зваць «Імпаліт Ларцёновіч». Гэты малады чалавек з твару і постаці меў некаторыя рысы свайго бацькі, але не ў поўнай меры. Быў ён высокі і ў некаторай меры зграбны, калі не мець на ўвазе пейкай як бы палурасці ў паходцы, ад чаго каму-небудзь магло здавацца, што ён мае невыразна выяўленую прысутлесасць. Аднак жа плечы яго былі простыя, а натура, хоць і не складаная, але не такая адкрытая, як бацькава. Хто ведае, што жыло ў гэтай маладой душы! Прыпамсі, нашы простыя лю-

дзі казалі: «Хто яго ведае, што гэты Варывончык думае».

Хоць, калі сказаць праўду, крыўды ад яго ніхто ніколі не меў. Малады Вілач пакуль што жыў сваім асабістым жыццём, якое яшчэ не паспела закрануць іншых людзей. Усё было яшчэ наперадзе.

Імполіт Вілач у год рэвалюцыі быў у апошнім класе камерцыйнага вучылішча ў нашым навятовым гарадку. Яшчэ па-дзіцячаму ён пасіў, як вялікую сваю ўцеху, у кішэньцы на грудзях карандаш на медным ланцужку, як яго забралі ў войска і адразу паслалі ў кіеўскую школу прапаршчыкаў. Толькі што ён адзеў свежанькія прапаршчыцкія пагоны і пафранціў у іх роўна адзін дзень, як адбылася рэвалюцыя і яму прыйшлося нікому не прызнавацца, што ён прапаршчык. Сам не свой з'явіўся ён дадому і раптам убачыў, што ў Дабрыні ўсё ціха і ўсё стаіць на месцы. Ён адзеў пагоны і зазіхацеў імі. З застылай усмешкай па твары бацька не мог адарваць ад яго вачэй. Усе дабрыцкія людзі ўбачылі яго ў новай выпраўцы і форме і заўважылі, што ён ужо і гаворыць не так, як гаварыў раней, калі ведаў толькі Дабрыню і навятовы гарадок. «Па-просту» ён ужо стараўся не гаворыць і гэтым адразу стаў у бок ад усіх. Нашы ж простыя людзі не маглі як мае быць разабрацца, ці добра ён гаворыць «не па-просту». Адным словам, ён адразу выбіўся з кампаніі ранейшых сваіх аднагодкаў, хоць і прыходзілася яму быць заўсёды з імі разам. Трэба было будавацца на новым месцы, а якраз людзі пачалі сеч папскі лес. Разам з бацькам і з усімі людзьмі ён выехаў у лес і, натхнёны забудоўваннем у Дабрыні ўласнай дамоўкі, вельмі ўпільчыста спускаў выносістыя хвоі. Тут выявілася сялянская рыса яго натуры, якая ішла ад бацькі і дзеда. У франтаўскім шынялі, з якога аднак жа былі ўжо зняты пагоны, ён па-гаспадарску паганяў каця, крычучы на яго з жывата «но!». Гледзячы на яго афіцэрскую паставу, як быццам ён ішоў перад фронтам салдат і крычаў ім «шагам марш!», а цяпер паганяе каця, нашы людзі неўзабаве далі яму мяпушку «шагом но!». Адным словам, гэты чалавек быў злучэннем мужычка і афіцэра, які адарваўся адной нагой ад дзедаўскай бацькаўшчыны і не паспеў з прычыны пэўных падзей прыстаць да якога-небудзь новага берага. І выйшла так, што будаваў ён з бацькам родную дамоўку толькі пра запас, самому ж яму ўжо няйначай трэ-

ба было біцца ў нейкае іншае жыццё. А якое — пельга было яму выразна меркаваць у такі час. Усё прыйшло і сфармавалася крыху счакаўшы.

Варывон Вілач, лезучы ў Дабрыню, паддаў да такой справы ахвоты і двум іншым сваім, калі льга так сказаць, хаўруспікам. Першым з іх быў Антон Батурэвіч.

2

Антон Батурэвіч выбраўся з Дабрынскага мястэчка па Дабрынскія хутары вельмі ахвотна. Ён аж затрапятаўся, калі Варывон Вілач нарысаваў перад ім прывабныя перспектывы хутарскай выгоды. Праўду сказаць, дык тут Вілачу доўга і гаварыць не трэба было. Антон Батурэвіч праз усё сваё жыццё быў незадаволен сваім месцячкоўскім суседствам з людзьмі, вядомымі яму змалку дзёп. Гэта быў такі чалавек, у душы якога з самай маладосці ўзышло насенне бязмернай прагнасці як-небудзь узняцца пад простымі дабрынскімі месцячкоўцамі. І доўгія годы па гэтую батурэвічаўскую прагу не было ўнімку. Бацька яго пакінуў сыну паўвалоку зямлі і, пакуль памёр, сыпаў грашыма ўсюды, абы-толькі вывесці сына ў людзі, каб ён не корпаўся ў зямлі. Антон Батурэвіч павучыўся адзіп год у настаўніцкай семінарыі ў Нясвіжы і піяк не мог адолець павукі. Як ён ні зубрыў кніг, як ні стараўся сядзець за імі і днямі і пачамі, усё адно ў канцы года ён меў круглыя двойкі ў кожнага настаўніка. Справа была бескарысная, хоць яго дысцыплінаванасць, паводзіны, паслушэнства ставіліся ў прыклад па ўсю семінарыю. Пасля гэтага бацька ўмасціў яго ў воласць падвучвацца за пісара. На чорта было Батурэвічу гэтае пісарства, калі ён мог жыць сабе дома па поўную губу? А таму, што дома трэба было кешкацца з гноем, а ў воласці аставалася толькі пісаць за чыстым сталом. Дома гэта быў просты гаспадар, а тут — пане пісар. Надаваўшы каму трэба ўзятак, Батурэвіч нарэшце дастаў месца пісара. Але тут падаспеў якраз дзевяцьсот пяты год. А за два гады свайго пісарства ён так уеўся ў косці тамашнім людзям, што яго падпільпавалі раз, як ён ехаў увечары аднекуль, сцяглі з вазка, спусцілі пагавіцы і так усыпалі плескачоў, што ён роўма роў і ледзьве дабыў у воласці да вясны, так гэта глыбока запала яму ў душу. А тут якраз памёр бацька. Ён пайк адразу і асеў дома на гаспадарцы. Спачатку многа год ён

усё адчуваў сябе як да часу, хоць гаспадарку вёў бліскучым парадкам і, карыстаючыся тэрміналогіяй пазнейшага часу, меў сапраўды гаспадарку культурную. Ён першы ўвёў у Дабрыні памідоры і першы пасяў чатырохрадовае жыта. У той меры, як ішоў час, ён забываўся на свае былыя імкненні маладосці і ўсё больш рабіўся чалавекам таго месца і той справы, на якой жыве. Праз усё сваё жыццё ён у святыя дні адзяваў адзін і той жа свой сурдут з адным гузікам ззаду, хромавыя боты з пізенькімі халяўкамі, а зімой, у адлігу, чорнае драпавае паліто, з вузенькім аксамітавым каўняром і распоркаю ззаду. Так ён стаяў у царкве пэпадалёку ад кліраса і падцягваў хору сваім тэнарком. Трэба сказаць праўду: тэнарок яго даволі такі слаўна аздабляў увесь хор, і толькі часамі, калі трэба было браць вельмі высокую ноту, здавалася, што гэта не Антон Батурэвіч спявае, а шаруюць цвікам па блясе. Як бы там ні было, яго многа разоў запрашалі стаць на клірас, але ён гэтага ні разу не зрабіў: па клірасе спявалі дзеці тых, хто яго абсмейваў за тыя плескачы ў часе яго пісарства. А яму страшна хацелася стаць на клірас.

Можна сабе ўявіць, з якой ахвотай гэты чалавек адбудоваў сабе новую сялібу! Ён назаўсёды адыходзіў ад прыкрага суседства, а разам з тым у некаторай меры абудзіліся ў яго душы і мары яго маладосці. З тымі людзьмі, за якіх адчуваеш сябе вышэйшым і лепшым, не трэба бачыцца кожны дзень, каб не было празмернага папібрацтва. Прынамсі, Антон Батурэвіч ірваўся душой з мястэчка ад людзей, з якімі ён у маладосці сваёй не паладзіў на ўсё жыццё. І на рашучы крок да гэтага штурхануў яго Варывон Вілач.

Варывона Вілача Антон Батурэвіч цяпець не мог. Калі Батурэвіч вызнаваў сябе за чалавека інтэлігентнага, Вілач быў самым сапраўдным мужыком, ды яшчэ і хамаватым. Антон Батурэвіч знаўся з папамі, пісарамі, панштовымі чыноўнікамі, а Варывон Вілач ні з кім не знаўся, хіба толькі з капыльскімі і слуцкімі махлярамі, з якімі часамі падганяліўваў па конях, хоць гэта апітак не было яго заняткам. Вілач быў чалавек зямлі. Антон Батурэвіч гатоў быў пацалавацца з Варывонам Вілачом, калі разам яны вазілі дрэва з панскага лесу на свае новыя забудовы. Здарылася толькі адна прыкрасць: калі Вілач ухітрыўся нейк перад самай рэвалюцыяй, у вайну, прадаць

сваю гаспадарку ў мястэчку, то Батурэвіч з гэтым спазніўся: забудаваўшыся ў Дабрыні, ён мог толькі выпускаць у арэнду сваю местачковую хату з пляцам. А паўвалока яго нася таго, як ён асталяваўся, як уласнік новай дамоўкі ў Дабрыні, была, як тады казалі, абрэзана пад местачковы зямельны фонд, і ўсё гэта было законным парадкам праведзена праз сельсавет, і Батурэвіч маўчаў і, сціснуўшы зубы, казаў, што так і трэба, бо гэта «праведна па закону». Адным словам, сказаць прасцей, Антон Батурэвіч баяўся дабрынскага сельсавета таксама, як і не верыў у трываласць гэтай пязвыклай яму ўстановы.

Забудаваўся Батурэвіч не так, як Вілач, гэты мужык, які нават і ў нядзелю хадзіў у простае жакетцы з саматкапага сукна. У Батурэвіча нейк вельмі адразу вырас дамок, сапраўдны дамок, а не хата, з крытым ганкам і маляванымі вокнамі. І ў першы ж год перад дамком выгарадзіўся і зацвіў кветнік, вядома, не з клопату самога гаспадара, а з клопату яго дзяцей.

У Антона Батурэвіча былі дзве дачкі, Маня і Антаніна. Старэйшая, Антаніна, к часу пярэбараў у Дабрыню, пачала ўжо стаўбунець у дзеўках. Не то што яна была якая-небудзь перпрыгожая і яе ніхто не хацеў замуж браць. Наадварот нават. Прыгожасці вялікай яна, праўда, не мела, але часамі такая «непрыгажосць» лепш, як размаляванае зіхаценне. У твары яе і ў постаці было многа прывабнасці, і патуру яна мела вясёлую, але ў самым лепшым сэнсе гэтага слова. Была яна складзістая дзеўка, гэтакія сабе загладуха, і многія да яе сваталіся, але яна вельмі была пераборлівая і абы за каго ісці не хацела. Яна была працавітая і разважлівая. З ранку і да вечара яна была ў рабоце і перад вокнамі новага дамка ў Дабрыні развяла грады вяргінь, флэксаў, кракосу і завушніц. Такім парадкам Батурэвічаў дамок меў куды далікатнейшы выгляд за Вілачову жылую будыніну, каля якой раслі не кветкі, а буракі і каноплі і нават, чорт ведае дзеля чаго ў такім месцы, карчоў чатыры бульбы. Здаралася часам, што Антон Батурэвіч, з пагардай зірнуўшы на такую дэкарацыйную расліннасць перад домам свайго суседа, усміхаўся ўсімі шматлікімі маршчынамі свайго сухога і дробнага твару і, плюнуўшы, казаў сам сабе: «Гэтаму каб з усяго выгаду мець! От бо мужык, хамула! На гнаі хлеб расце, а ён гатоў, пакуль да таго хлеба, дык воз самога гною з'есці». Батурэвіч быў змаршчкаваты не ад ста-

расці, а ад таго, што ў яго быў такі твар. І сам ён быў увесь сухенькі і дробны.

Пра маладзейшую Батурэвічаву дачку, Маню, трэба сказаць больш. Перад самай рэвалюцыяй, у семнацатым годзе, яна канчала ў Маскве Вышэйшыя жаночыя курсы. Можна сказаць, што гэта была адна з якіх-небудзь трох ці пяці жаночых асоб з такой асветай на ўвесь павет. Ці можа раней яна была яшчэ западта зялёная і не паспела сфармавацца як жанчына, ці, можа, западта мала бывала дома, а ўсё — то ў Маскве на курсах, то ў Кіеве ў гасцях у свае курсавой таварышкі, і яе мала ў нас бачылі і не маглі як належыць прыгледзецца да яе, але пра яе характэрнае нейкае бадай-што ў нас не гаварылі. Да некаторага ступені прычынай маіх гэтых слоў можа быць і тая акалічнасць, што ў той час я быў западта яшчэ малады на тое, каб сам ацаніць маладое жаночае характэрнае, а да навакольных гаворак мала прыслухоўваўся. Але добра памятаю, што, калі Батурэвічава Маня ўжо ў рэвалюцыю прыехала ў Дабрыню, скрозь усе загаварылі пра яе характэрнае. Характэрнае яе сапраўды было незвычайнае, але адразу яно не кідалася ў вочы. З першага погляду гэта была толькі зграбная дзяўчына, і толькі. Сярод нашых дзяўчат нават спачатку здзіўляла кожнага нейкая празмерная як бы смуглявасць яе твару. Твару, а не валасоў. Валасы ў яе былі русыя. І вось пакрысе, неўзаветку, перад тваімі вачыма вырастала ўся карціна гэтай прыгожай жанчыны. Прывабнасць і прыгажосць яе ішлі і з яе голасу, і з незаўважных спачатку вачэй, і з усяго твару, і з постаці і хады. Не паспела дома пажыць яна і двух тыдняў, як печакана для ўсіх зноў кудысьці выехала, і неўзабаве стала вядома, што яна паехала ў Кіеў да свае таварышкі, з якой разам вучылася ў Маскве. Прайшло шмат часу, нешта гадоў каля трох. Дабрыня, разам з усім краем, перажыла нямецкую і польскую акупацыі, а Батурэвічава Маня не з'яўлялася на нашым Дабрынскім даляглядзе. Раптам, улетку дзевяцьсот дваццаць першага года, яна прыехала да бацькі і тут асталася. І дзіўная рэч. Калі раней заўсёды яна любіла спацыраваць па мілых і ціхіх нашых палявых і лясных дабрынскіх дарогах, дык цяпер нават і не паказвалася нікуды з бацькаўскага дома. Мала калі яна была па двары і яшчэ менш калі выходзіла на поле з сваёй старэйшай сястрой. І ва ўсіх стварылася поўнае ўражанне, што яна сядзіць у чатырох сценах, а дзеля

чаго так — немаведама. Пачалі хадзіць чуткі, што яна перажыла нейкую сваю драму і ніяк не можа апамятацца, але дакладнасці ніякай не было. Сам Батурэвіч трымаўся вельмі асцярожна і стараўся ў гэты час пра сваю дачку не гаварыць. І гэта тым больш было дзіўна, што раней ён вельмі любіў пахваліцца сваёй вучонай дачкой. І вось нарэшце ўсё высветлілася. Антаніна была простая патура і камусьці аднойчы расказала, што такое здарылася. Прычым тут якраз і выявілася адна, мне самому раней малавядомая, рыса Антанінінай патуры. Яна гаварыла так: «Цяпер Маня не жыве, а сама сябе есць. Калі бо западта вучоная стала! Можна было крыху прасцей павярнуцца на свеце, а то — западта ўжо ў высокія людзі палезла. Калі радзілася ў Дабрыні, дык цяма чаго ў Нясвіжскія замкі лезці. І цяпер — мне тут добра, а яна нічога перад сабой не бачыць і ніякага прыпірышча ні тут, ні дзе не мае».

Адным словам, справа была такая. Яе кіеўская дружбоўка была дачка нейкага чыноўніка, даволі-такі не нізкіх маштабаў. А ў тае дружбоўкі быў брат, малады, толькі што к канцу вайны спечаны афіцэр. Паспеў ён, аднак, ужо выявіць сябе, як адданы імператарскаму прастолю чалавек, і прычым такі, які не ідзе перад рэвалюцыяй ні на якія кампрамісы. Трэба думаць, што Батурэвічава Маня, здружыўшыся з сястрой гэтага чалавека, мела ўжо ў сваёй душы агульныя пункты яднання з такімі людзьмі. Сказаць прасцей: бацькавы паводзіны праз усё жыццё не далі ёй быць як дома сярод дабрынскіх простых людзей. А высокая навука, як гэта часта бывала, не адкрыла ёй праўды жыцця. І такім парадкам яна стала сапраўднай копіяй свайго бацькі, які некалі стараўся выбіцца «праз павуку» ў людзі. І яна выбілася ў людзі — стала чужая ўсёй Дабрыні. Памыляюся ці не, але мне здасца, што ў новым сваім сяброўстве яна бачыла людзей, з якімі ёй важна было б ісці праз усё жыццё. Можна тут быў пэўны элемент і ўпэўненасці дачкі дабрынскага мужыка, якая выйшла ў нейкі іншы для яе свет. Але, ведаючы яе патуру, я з упэўненасцю кажу, што тут не было апізнання якога б там ні было прыжывальшчыцтва. Як роўная з ¹

---

¹ На гэтым рукапіс абрываецца.

У СЯМ'І КАЛАЦКІХ

(З рамана «Заваёва свету»)

Незадоўга перад канцом Аляксандравай павукі ў Дабрыню з'явіўся Іван Калацкі. З таго часу, калі яго забралі на імперыялістычную вайну, ён дома не быў. Ён доўгі час быў адрэзаны ад родных мясцін нямецкай акупацыяй, але бацькава пачуццё не хацела ведаць такой неміласэрнай рэальнасці.

Быў ліпень. Новасфармаванае злучэнне стралковых часцей праходзіла праз Дабрыню кірункам з усходу на захад. Уся сям'я Калацкіх была дома, калі першыя часці чырвонаармейцаў мінулі мост пры возеры і сталі на перадышку. Да трохвакопнай хаты Калацкіх пад'ехалі тры коннікі, адзін з іх быццам начальнік над двума астатнімі, бо яшчэ седзячы на кані, ён даў нейкі загад аднаму, які ехаў за ім следам. Той паклаў на планшэт паперу, начальнік карандашом падпісаў яе, і той з паперай памчаўся да сваіх часцей. Начальнік пад'ехаў да самай хаты, саскочыў з сядла на зямлю і шпарка пабег да дзвярэй. Чырвонаармеец хапіў за повад пакіненага начальнікам каня і разам з сваім пачаў прывязваць да плота. Уся сям'я Калацкіх прыпала да вокап. Вайсковец убег у хату з слаўнай ціхай усмешкай на абвостраным твары. У гэтай змрочнай хаце, дзе мала калі зіхацелі чалавечыя твары ўсмешкамі, адразу быццам усё навесялела.

— Іван! — кінулася маці да сына.

У Марціна Калацкага скаланулася піжняя палова твару. Роўнай хадой ён падышоў бліжэй, пачакаў, пакуль маці выпусціць Івана з абдымкаў. Але, бачачы, што гэтаму канца не будзе, ён паволі адвёў жонку за плячо, і тады бацька з сынам абняліся.

— О, цяпер будзем разам,— сказаў Марціп Калацкі.

— Не, я толькі да вечара. Увечары я з сваімі часцямі пайду далей. Мы ідзём на падмацаванне фронту.

— Зноў на фронт?!

• — Трэба. Я сфармаваў полк і вяду на фронт.

— Ты?

— Я. Камандую палком.

— Ты? Камандуеш палком?

— А што? — шчыра засмяўся Іван Калацкі.

Праз паўгадзіны, седзячы за сталом і бядуючы, што мала чым ёсць частаваць сына, Марціп Калацкі гаварыў з сынам.

Ён сядзеў сярод свае сям'і, не стары яшчэ, у самай сіле чалавек. Усе пакіраванні яго душы ў гэты момант ішлі да Івана. «Аляксандра я вучу, каб ён стаў чалавекам, а Іван пйдзе не вучыўся, ледзьве ўмеў распісацца, калі пайшоў з дому, і стаў не то што чалавекам, а вялікім чалавекам. Хіба можа быць Аляксандр такім?» Яго прастай душы было страшна: цэлы полк людзей падначальваецца яго сыну. Толькі ён яшчэ не ўяўляў сабе, чаго спрабаваў яго Іван праз усе гэтыя гады. Неўзабаве вечар. Іван зноў надоўга развітаецца з усімі імі, і тут трэба скарыстаць гэты малы час, каб выказаць яму ўсё, што жыве ў сэрцы. А тым часам ён яшчэ і не пачынаў гэтага рабіць. Два разы прыходзілі да Івана ардынарцы, і Іван пасылаў рваўся выказаць сыну ўсю сваю шчырасць. Гаварылі аб кофточцы, якую Клаўдзя сама сабе пашыла, аб повай салямянай страсе па гэтай трохваконай хаце, аб тым, што ўвесну разлівалася вада ў ручаіне. Марціп Калацкі меркаваў, чым араць зямлю. Смеючыся, успомнілі Аляксандрава франтаўство: хоць адзежа ў яго не франтаўская, але затое, парэшце, яму такі ўдалося палажыць віхры на галаве на правы бок. Нават развяселеная Клаўдзя дамагалася, каб Аляксандр паказаў сваё круглае кішэнае люстэрка. Нарэшце прайшоў вечар і ўся шчырасць была выліта ў доўгім абдымку і пацалунку. Іван Калацкі пайшоў да сваіх часцей. Марціп правёў яго да моста, а пасля доўга быў яшчэ з ім у самым лагеры. Апоўначы полк зняўся з месца... Доўга яшчэ стаяла ў бацькавых вачах сынава постаць...

ТОНЯ

(Урывак з аповесці для дзяцей)

Хлопчык напраўляўся пасля цяжкай хваробы. Больш нішто не душыла грудзі, не стукаў боль у галаве, усё, што перад вачыма, не падала бяскопца ў бездап. І такая вялікая была патрэба сказаць каму-небудзь блізкаму аб гэтай радасці! Але сказаць не было каму. І тут пачаўся дзіцячы смутак. Больш за ўсё душа ныла аб бацьку.

— Тату пахавалі? — запытала дзіця.

Ніхто не адказаў, бо ў хаце нікога не было. Дзіця паспрабавала падняць галаву. Але ледзь яно зрабіла гэта, з'ехаўшы на бок з падасланага лахмана, як боль стукнуў у вушы, і дзіця асталася ляжаць на месцы. Так, у смутку, яно яшчэ ляжала нейкі час. Дні цягнуліся паволі. Зменьваліся колеры: некаторыя дні брылі ясныя, некаторыя хмурныя. Часам дрэвы шумелі ад ветру, часам было ціха. Але птушыныя галасы заўсёды чутны былі за сцяной. Ішла вясна. Праз некалькі дзён хлопчык сядзеў ужо па краі печы, звесіўшы босыя ногі на хату. З ім разгаварылася гаспадыня:

— Як жа ты завешся?

— Тоня.

— Гэта Антон, ці як?

— Антон.

— Больш у цябе нікога не было, апроч таты?

— Не, яшчэ сястра.

— Дзе ж яна?

— Яна не жыла з намі, а служыла ў людзей, у горадзе. Не ў тым, куды мы ехалі, а ў другім, у малым.

— То ты можаш цяпер да яе паехаць і жыць пры ёй.

— Як жа я знайду, калі яе ўжо там няма.

— Чаму?

— Яна пайшла ў той самы горад, куды і мы ехалі.

У тых самых людзей яна павінна была чакаць нас. Так сказаў тата, калі ўміраў.

— Гэтыя людзі разам з вамі ад вайны ўцякалі?

— Уцякалі.

— То ты іх ведасш?

— Тата іх ведаў, а я не.

— Сястра твая, калі там, у іх цяпер?

— У іх, мусіць.

— А як яна завецца?

— Вера завецца.

— А колькі ёй год?

— Не ведаю.

— Яна за цябе старэйшая?

— Старэйшая.

Больш ужо не было чаго пытаць.

Стаяў цёплы дзень. Снег сінеў і ападаў пад мокрым ветрам. Паўз дарогу чарпелася ўжо голая зямля. Лес пры хутары шумеў веццем і трашчаў голлем. Неба над ім было чыстае, як у сапраўды веснавы дзень. Хлапчук па паўдні пачаў збіраць усе свае лахмапы, але ўсяго не знайшоў. Ён запытаў у гаспадыні. Яна адчыніла дзверы ў кухенныя сепцы і ткнула туды пальцам. Хлапчук панакручваў на погі ўсе, якія меў, апучы і абуў лапці. У сепцах ён убачыў свае лахмапы пад самым парогам. Аб іх ужо, напэўна, і погі ад снегу абціралі. Згробшы ў рукі сваю гэтую адзежу, ён падаўся назад у кухню. Пералазячы цераз парог, ён троха не паваліўся: ад свежага паветра пасля доўгага ляжання ў душнай кухні ў яго стала цёмпа ў вачах. Хлапчук паўсцягваў па сябе ўсё, што асталася ад бацькі: вялікую салдацкую шапку, світку, полы якой зусім закрылі лапці. Пасля ён яшчэ надперазаўся кавалкам вяроўкі. Паспрабаваў ісці — цяжка.

Гаспадыня ўвесь час моўчкі глядзела на яго. Як толькі ён паспрабаваў ісці, яна ўзнепакоілася. Яна падумала: а што, калі ён хлусіў, што не ведае, дзе яго сястра ці хто іншы? Тады яшчэ могуць дамагацца, каб забраць каця. І хоць ніхто ім каця не аддасць, пяхай яны ў гэтым будуць пэўны, але ідзе вясна, сам пастушок з рук уцячэ!

— Куды ты? — запытала яна хлопчака.

Хіба гэта дзіця ведала, куды яно выбіраецца?! Яго цягнула кудысьці адгэтуль. Імкпенні яго былі хоць не выразныя, але цвёрдыя: кудысьці ў шырокі свет шукаць пекага і печага.

— Я і сам не ведаю — куды, — адазваўся хлапчук.

«Малое, а ўжо хітруе, — падумала гаспадыня. — Можна, хто ціхом падгаварыў?»

— Ты хіба думаеш ад нас пайсці? — (Хлапчук маўчаў.) — Пачакай, распраніся. Я табе лепшую адзежу дам. Твая світка на зямлі валочыцца.

Хлапчук паслухмяна прыпёрся да лавы. Гаспадыня ў момант прынесла з гары кароткі кажушок і шапку. Кажушок быў траха што без воўны, вышмарганы і здубяцелы, але перавага яго ў параўнанні з світкай была тая, што ён не валачыўся па зямлі. Шапка з труса таксама была лепшая і не палазіла на вочы. Хлапчук пераапрапуўся і адразу пасмялеў.

— Я хацеў па дварэ пабыць. Вельмі ж птушкі спяваюць.

Голас яго задрыжэў, сціснулася ў грудзях. Ён гатоў быў заплакаць, каб ён мог з кім гаварыць тут, як калісьці гаварыў з бацькам!

— Ідзі пагуляй сабе, але не баўся, бо трэба палуднаваць.

«А можна, і сапраўды льга будзе гаварыць так, як калісьці з бацькам?»

І ён выйшаў з хаты. Узрушала яго ўсё: і звод вадзяных кропель ля студні, і шум блізкага голасу, і чорная зямля з-пад мокрага снегу. Пахнуў вецер лесам і полем, і такая неабдымная была шырыня свету!

Дзіця паволі пайшло. Яно мінула двор, загарадзі, сцены. Вузкая дарога, ледзь выезджаная, была перад ім. Яна ўваходзіла ў лес. Гэта была тая самая дарога і той лес, адкуль ён ехаў на хутар у той жудасны ясны і марозны дзень. Дарога часам ішла пад цёмным скляпеннем яловых лап. З-пад снегу тырчэлі каляністыя гузы і на іх сухія рэшткі леташняй травы.

У гэтай адзіноце страшна было дзіцяці, але разам з тым было і такое сунярэчлівае пачуццё: тут як бы далей ад чагосьці страшнага, што льга было б назваць няласкаю да яго жыцця сярод людзей і ўсіх з'яў свету. У гэты момант дзіця ўжо выразна адчула і розумам і сэрцам, што яно тут чужое і дарэмна тут старацца гаварыць з «імі» так, як (нядаўна ж яшчэ гэта было) гаварылася з бацькам. Усё роўна як назначана было нейкім законам, каб хутарскі хлопец-гаспадар трапіўся гэтаму дзіцяці на яго дарозе. Якраз і цяпер ён, трымаючы на плячах дубальтоў-

ку, выйшаў з самай гушчыні лесу. Лясная вялікая птушка, забітая, была прывязана да яго падпяразкі на кажуху. Дзіця стаяла на дарозе. Высвітваючы дзве аднастайныя ноты, малады паляўнічы ад печаканасці спыніўся:

— Ты? Што тут робіш?

— Я так сабе.

— Ну як, ужо не хворы?

Дзіця засаромелася і спусціла вочы на снег. Паляўнічы надышоў і паляпаў малога на плячы.

— Бачыш, якую я птушку ўпаляваў?

Малы дакрануўся да птушкі рукой.

— Шыя ў белыя крапінкі. Якая гэта птушка?

— Хадзем дадому, — адказаў паляўнічы.

«А можа, людзі будуць ласкавыя са мною?» — прасілася перад усім светам дзіцячая душа.

Яны пайшлі вельмі павольна. Відаць, хутарскі паляўнічы быў у гэтыя хвіліны ў добрым гусце. Ён усё паджартоўваў з малога, даючы яму пстрычкі ў шапку. Малы адчуў поўную сваю залежнасць ад гэтага чалавека і стараўся ўсміхацца, гледзячы гаспадару ў твар і адчуваючы боль ад пстрычак. Так жыццё вучыла яго фальшывай усмешцы, праціўнай пачуццю, якое вымагала не ўсмішкі, а сціснутых кулакоў.

— Але ж і пыл у тваім кажуху!

Фальшывае пачуццё расло ў дзіцяці. Яно адчула сябе як бы вінаватым нават і за гэты пыл у чужым кажуху. Яны ўваходзілі ўжо ў браму.

— Ну, як табе гэты кажухок? — спытала іх на двары гаспадыня. — Не вялік ён на цябе. Гэта кажухок нябожчыка дзядзькі. Дзядзька тады яшчэ быў малады, калі шыў яго. Вельмі ж аўчыны былі добрыя. Дзядзька і сам быў такі справядлівы і любіў такіх малых, як ты. Няхай затое гэты кажухок будзе табе, сіраце.

Так гаворачы, яна падвяла малога да пуні.

— Тут ляжыць леташняя салома... Бачыш, сёння як цёпла на дварэ. Вясна блізка. Ты не замёрз у лесе? Ты мне паможаш гэтую салому выкінуць на сярэдзіну, а пасля пойдзем палуднаваць. Я табе буду падаваць, а ты аднось.

Хлапчук пачаў адпосіць салому. Праз дзве хвіліны пот выступіў у яго на лбе. Яшчэ праз дзве хвіліны дзіця закашлялася. Чорны пыл з леташняй саломы падняўся, як хмара.

— Адпачпі крыху,— сказала жанчына.— Гэта не дзіва, што пыл. Адпачпі... Ну, цяпер давай яшчэ возьмем. Бяры граблі і адпахай, так лягчэй будзе.

Праз хвілін пяць у дзіцяці ўжо змярцвелі рукі, яно аблівалася потам. Здаецца, лепш было тады, калі на кухарнай печы кашмар душыў яго хворыя грудзі.

— Годзе,— сказала жанчына.— Цяпер усмак палуднаваць будзеш.

Хлапчук прыпёрся плячыма да сцяны і ў хату пайшоў пазней за гаспадыню. Ён чакаў, пакуль паяснее ўвеччу і пакіне спіраць грудзі. Галава яго кішэла ад молі: моль была ў шапцы і цяпер адагрэлася на галаве. Пасля палудню, як пятаўні хворы, ён з гадзіну ляжаў на лаве, а пасля зноў пайшоў у работу. Да вечара ён яшчэ паспеў перанасіць з-пад паветкі калы туды, дзе меліся ставіць плот.

Ён так чакаў ночы! З самага вечара ён лёг на сваё старое месца на печы і спаў аж да самай раніцы. Сон даў яму сіл, каб зранку зноў пачаць цягаць старую салому.

Так і пайшло дзень за днём. Гаспадыня часта казала яму:

— Налажвайся да работы. Прывыкай. Пасля — як знойдзеш, і падзякуеш людзям, што навучылі. На кепства цябе ніхто не павучае. Няўмекам на свеце не пражывеш.

Няўмекам ці ўмекам, але што жыць на свеце цяжка, гэта дзіця ведала лепш ужо за самага спрактыкаванага старога.

СУДНЫ ДЗЕПЬ

(Раман)

1

Дробнае мястэчка Сумлічы стагоддзямі ўгрупавана на сваім месцы. Аб гэтай даўнасці сведчаць магутныя дубы і вязы, пра якія можна адразу сказаць, што яны жывуць не адну толькі сотню гадоў. Увабраўшыся ў сілу за некалькі чалавечых эпох, яны хаваюць у сваёй непераможнай пышнасці старадаўны царкоўны мур. Гэты будынак можа быць старэйшы за кожнае дрэва каля сябе, а ў меншай меры часу яго равеснік. Сцепы яго выветрываюцца і размываюцца, і дзіравы дах упаў на столь. Над ім яшчэ ўзвышаюцца рэшткі купала з жалезным крыжам, пагнутым і прыхіленым набок сумліцкім маладым франтам Віцём Байкоўскім у часы масавай калектывізацыі трыццаць першага года, быццам бы з прычыны яго антырэлігійнасці і адданасці Савецкай уладзе.

Гэты Віця быў сын мусліцкага тубыльца Марціна Байкоўскага, паважана я сталасць якога трымалася на тым, што ён меў у мястэчку два дамы, адзін з якіх выпускаў пад аптэку і паштова-тэлеграфную каптору, і вадзяны млын на два колы, які сваёй плацінай перагароджваў рэчку Сумлічанку і ствараў за мястэчкам штучнае азярцо. Да самай калектывізацыі Марцін Байкоўскі быў царкоўным старастам і ўсе апошнія тыя гады збіраў сярод людзей грошы на рамонт царквы, у якой ужо і тады ў дажджы цяжка было рабіць адправу. У трыццатым годзе яго раскулачылі, сын жа яго Віця заявіў па сходзе, што ён аблаяў роднага бацьку папоўскім азадкам і царкоўным сабакам, які памагаў папу выбрэхваць дурман для народа. Пад агульны рогат усяго сходу выракшыся бацькі, Віця заявіў, што хоча пакінуць пры сабе частку бацькавай гаспадаркі, а калі трэба, то і ўвайсці ў калгас. І адразу пабег скідаць крыж з царквы, якая заўсёды была, як ён

чуў, атрутай чалавечым душам. Нешта з гадзіну, абліваючыся потам, ён раскальваў жалезны крыж, але не даў рады, каб зусім вырваць яго і скінуць. Адна сумліцкая жанчына, праходзячы ў гэты час паўз царкву і глядзячы на Віцеву работу, з фаталістычным спакоем сказала: «Гэта вам сірочыя грошы вылазяць праз бок». У той жа дзень Байкоўскіх раскулачылі і выслалі, Віці ж піхто пйдзе ўбачыць не мог. Толькі праз некалькі дзён прайшла была чутка, што нехта яго бачыў на глухой дарозе, кіламетраў за сем ад Сумліч. Праўда, чалавек, што раскальваў гэта, і сам не быў цвёрда ўпэўнен, што гэта быў Віця Байкоўскі, аднак жа дадаваў, што «калі гэты Байкоўшчык убачыў, што на дарозе нехта ідзе, то адразу схавалася ў кусты». Як бы там ні было, але пра Віцю Байкоўскага больш нічога не было чуваць, ён дзеўся немаведама куды. Прайшла была здогадка, што ён пібыта ўцёк у Польшчу, а другія казалі, што «можа, ён дзе тут і поблізу ўмасціўся жыць». Але ні дакладнасці, ні верагоднасці тут не было ніякай. І пра яго забыліся. Толькі часам хто-небудзь успамінаў яго, калі, праходзячы паўз царкву, паднімаў вочы і бачыў пагнуты жалезны крыж.

Трэба сказаць проста: маладосць Віцю Байкоўскаму не ўдалася. І гэта больш за самога Віцю бачыў і адчуў яшчэ загадзя сам Марцін Байкоўскі. Гледзячы на свайго Віцю, ён думаў: свет скепсіўся, збрыдзіўся, здрабнеў. Ён адчуваў, што Віцева жыццё будзе яшчэ нейк складацца, нейк яшчэ быццам бы пачыпацца, і ўжо не ў маладыя яго гады. І, напэўна, гэта будзе занадта позна для самога Віці.

Маладыя гады Марціна Байкоўскага прыпадалі на часы рэвалюцыі дзевяцісот пятага года. Датуль ён змагаўся з упартым жадааннем свайго бацькі вывесці сына ў людзі праз павуку. Спачатку яго спрабавалі вучыць на настаўніка, пасля спрабавалі падрыхтаваць яму кар'еру валаснога пісара. Бацька яго трыццаць пяць год быў валасным старшынёй. У першы год яго старшыніства адбылося скасаванне прыгоннага права і надзяленне сялян зямлёй. Гэтае надзяленне праходзіла праз яго рукі, і такім парадкам ён прыдбаў сабе ціхім махлярствам, ці, як пасля людзі казалі, прысвоіў сорак дзесяцін сумліцкай зямлі. Так што ў яго было з чаго пацягнуць, каб не шкадаваць грошай на «павуковую» кар'еру свайго сына. Але павука Марціну Байкоўскаму не далася. Не то што ён

быў не здаец, але нахілы яго зусім былі іншыя, і тое, чаго вымагаў ад яго бацька, было яму сапраўднай пакутай. Нарэшце ўсё было даведзена да яснасці: у дзевяцьсот пятым годзе паліцыя арыштавала сумліцкага настаўніка, а валасному пісару сумлічане збілі плескачамі зад. Тады Марцін мнагазначна паглядзеў на прымоўклага рантам бацьку, адзеўся ў жакетку з самаробнага сукна і з лёгкім сэрцам выехаў на поле з параконным плугам. Так ён і астаўся недавукам, хоць на сумліцкія маштабы гэта трэба разумець умоўна. Пісаў ён гладка, роўна гнаў радок у радок і даволі аўтарытэтна мог падавацца ў тлумачэнні рускай палітыкі ў Сербіі. Стаўшы самастойным гаспадаром, ён ішоў у пядзелю ў царкву ў кангеровым піжаку і пруткай манішцы. Але гэтая манішка ішла не ад навакольных паноў і панскіх службоўцаў або падпанкаў, ад якіх пераймала адзявацца засцяпковая каталіцкая драбязя. Марцін Байкоўскі любіў Рускую імперыю такую, якая яна была ў яго гады, і з павагай пераняў сёе тое ад некаторых афіцыйных павятовых асоб, да якіх у яго была пратаптана сцежка. Разам з тым, гэта быў хітры мужык, які навывёт бачыў жыццё і павятовага і сумліцкага чалавека ў блішчастых гузіках. З пачальнікам паштовай сумліцкай канторы ён сябраваў, але ў той жа час і пасміхваўся з яго, што ён коле на год усяго аднаго япрука, і не больш як на дзесяць пудоў вагі. Пераняў ён і прэферанс, хоць энтузіястам у гэтай справе не быў. Аднак жа ў проігрышы ніколі не аставаўся, але забіраў грошы з выглядам чалавека, на долю якому выпаў непрыемны абавязак.

Часы Віцевай маладосці апітак не былі падобны на часы маладосці яго бацькі. Зверху магло здавацца, што ўсё ідзе як і трэба. Віця быў франт і меў з чаго франціць. Не да манішкі з лупатай запапкай прывык малады Байкоўшчык, а да галіфэ і фрэича. На ўсіх Сумлічах ніхто не мог дасціпней за яго сцягнуць пад калельмі папружачкі хромавых халяваў. Ён быў увасабленне сумліцкай стройнасці, але Марцін Байкоўскі глядзеў на ўсё гэта як праз чорнае шкло. Усё было быццам бы і так, але не гэтак. Усё, што асталася яму ад бацькі і што ён прыдбаў сам, старэла і вымагала абнаўлення. Сцены, у якіх ён жыў, трухлелі, але ён бачыў, што бескарысна будзе аднаўляць іх. І пешта так з дзевяцьсот дваццаць пятага года Марцін Байкоўскі пічога не стараўся ў гаспадарку, а жыў

так сабе. Ён апанураў, моўчкі глядзеў, як асядаюць і па-рахпеюць яго будышкі і аддаваўся думкам пра свайго Віцю: як пойдзе яго жыццё і што ён такое ў жыцці будзе. Словы сумліцкай жанчыны, што «гэта сірочыя грошы вылазяць праз бок» дайшлі да вушэй Марціна Байкоўскага ў апошні дзень яго жыцця ў Сумлічах. Ён апанаваў містычны жах. «Божа мой, як будзе жыць мой Віця!» — сказаў ён моцна.

2

На самым уездзе ў Сумлічы з паўднёвага боку такія ж самыя стагоднія дрэвы абкружваюць драўляны будынак старога касцёла. Касцёл, хоць не маладзейшы за царкву, але захаваўся ён лепш: перад самай першай імперыялістычнай вайной касцёл быў адрамантаваны за кошт сумліцкага зямельнага магната Эдварда Залеўскага.

Два лясы стаяць каля Сумліч — з захаду і поўначы. Цераз гэтыя лясы ідуць дзве шырокія дарогі на захад. Яны скрыжоўваюцца далёка ад Сумліч, педзе аж пад Вільняй. Зусім жа педалёка каля Сумліч, на той бок лясоў, у адным сваім месцы яны зусім бязлюдзелі. Гэта было да верасня дзевяцьсот трыццаць дзевятага года. Дарогі там заросталі і дзірванелі, трыпутнік, спарыш і дзяцельнік раслі з самых каляіц, на якіх ужо дваццаць год ніхто не ездзіў. Там панавала такая цішыня, што здавалася — ніякае ўтрапенне не крапае тут ніколі свету. Людзі стараліся не падыходзіць туды блізка і пракліналі гэтае месца на роднай зямлі. Там звінела чыстай вадой вузкая рачулка, на заходнім баку якой аставаліся яшчэ невялікія ўладапні колішняга сумліцкага зямельнага магната Эдварда Залеўскага. Уласнік іх не мог ужо быць магнатам. Усё магнацкае ляспула на ўсходнім баку рачулкі — і лясы, і сумліцкі маёптак, і — здавалася Эдварду Залеўскаму — і шчасліва пражытая маладосць. Месца, дзе цячэ рачулка, вызначаецца ўжо для чалавечага вока з-пад самага паўпочнага лесу. У ясную пору, калі дзень зіхаціць сонцам і туманныя засцілы не вісяць на даляглядзе, удалыні даволі ясна вырысоўваюцца абрысы дрэў. Гэта вербы на абодвух берагах страшнай рачулкі, вада з якой доўгімі вякамі славілася сваёй чыстатой і крыпічнай сцюдзёнасцю. Цэлых дваццаць год ніхто не падыходзіў блізка да гэтых прывабных берагоў.

Калі з ветрам да Сумліч даходзіць з лясоў духмянасць смольнай хвоі, у местачковых вуліцах яна перамешваецца з пахам павывешваных скрозь на сонца кілбас і шыпак. Апошнімі гадамі Сумлічы пачалі выбірацца з лагчыны на ўсходні свой узгорак. Пабудовы гэтых год льга назваць ужо не хатамі, а дамамі і дамкамі. Сцены высокія і вокны вялікія, шуфляды вокан выфарбаваны белай або жоўтай фарбай. Перад вокнамі павыгароджваны кветнікі, дзе да самых замаразкаў цвітуць вяргіні. З паўднёвага боку мястэчка сумліцкія камсамольцы выцерабілі аленнік. Шаснаццаць радоў нядаўна пасаджаных тут кляноў, ясеняў і таполяў цягнуцца на паўкіламетра, ствараючы штосьці накшталт маладога парку. Вечарамі моладзь уладае гэтым месцам, і запозненыя пары бачаць адгэтуль ружовасць неба на ўсходзе. За паркам відно ўзгорыстае поле, праз якое і праходзіць вышэй названая дарога на адзін з лясоў. На апошнім для вока ўзгорку відны тры каржакаватыя хвоі. Пад імі калісьці, у тыя памятныя для Байкоўскіх дні, і ўбачылі былі Віцю, калі ён ішоў немаведама куды.

З гэтага канца мястэчка, насупраць касцёла і на самым уздзе ў першую вуліцу, вызначаюцца з пышной дзікай расліннасці руіны пейкай малой будыніны. Іх месца і памеры дазваляюць думаць, што гэта было штосьці пакштальт капліцы. З-пад упартых зараснікаў рыжага шчаўлюку, блёкату і крапівы відны рэшткі падмуроўкі — цэгла і вапна. Усё гэта расплылося пад дажджамі ў пляскатую гузаватасць і асталася як жывое папамінашце аб тым, што не вельмі яшчэ даўно тут было і імкнулася на векі вечныя пакінуць тут сабе месца. Гэтую капліцу перад першай імперыялістычнай вайной пабудаваў Эдвард Залеўскі неўзабаве пасля трагічнай смерці свае маладой жонкі.

Эдвард Залеўскі быў сумліцкі пап, радаслоўныя запісы фаміліі якога паказваюць, што прадзед ці які-небудзь прапрадзед яго прыехаў у Сумлічы педзе з Пазнаншчыны. Верагоднасці пэўнай няма наколт прычыны гэтага прыезду, бо ў саміх запісах ёсць аб гэтым дзве думкі. У адным месцы гаворыцца, што Залеўскага продак, дзяржаўны чыпоўнік тагачаснай Польшчы, атрымаў сумліцкі маёптак ад рускага царскага прастола за перадачу пейкіх дзяржаўных польскіх сакрэтаў. У другім месцы запісаў сказана зусім адваротнае, сказана, што Залеўскага продак явіўся ў Сумлічы для ўмацавання па тутэйшай зямлі пальшчыны і каталіцызму. Як бачым, гэтыя дзве запісы да канца

супярэчаць адна адной і адна адну знішчаюць. Ясна адно, што запісы вёў не адзін чалавек, а час, у які вяліся гэтыя скупыя і супярэчлівыя запісы, мог быць вельмі доўгім. Прынамсі, дух запісаў цалкам залежаў ад высокіх дзяржаўных сітуацый. Хто-ніхто з Залеўскага продкаў з усіх сіл стараўся паказаць сябе найвярцейшым царскім вернападданым, і фамільныя запісы кіраваліся тады проста к падэшвам царскіх ботаў. Тым больш што пад гэтай высокай апекай фамілія Залеўскіх набывала новыя маёнткі і рабілася ўладарнай на ўсю вялікую акругу. Тысячы прыгонных душ, а пасля сотні парабкаў, тысячы дзесяцін зямлі і ўласныя касцёлы ва ўласных маёнтках маглі кружыць галаву якому-небудзь іншаму продку Залеўскага. Ён упіваўся сваім уладарствам, забываўся на высокую царскую руку і ўспамінаў, што ў яго жылах цячэ пазнанская кроў. І яму пачыналася здавацца, што ці то Сумлічы, ці то Познаць і Кракаў — гэта адно і тое ж. Прынамсі, яму гэтага жадалася, і гэта знаходзіла падтрымку ў магнацкіх уладарных фаміліях таго ж самага Кракава ці Варшавы. Тады і ў запісах рабіліся аднаведныя гэтаму запісы. Што ж да самога Эдварда Залеўскага, то яму не давалі ў гэтым сэнсе ніякага кірунку, ён проста рос і гадаваўся, як адзіны спадчынік вялікага сумліцкага і некалькіх драбнейшых навакольных маёнткаў. Баючыся, каб не звялася радавітая фамілія, яго ў сям'і ўзрослі вельмі высока. Вырас ён у заада ўжо пайкай пакаёвай атмасферы. Яго пасілі на руках, тады калі яму хацелася дужацца з парабкоўскімі хлапчукамі. І такім парадкам выхоўваўся з яго чалавек даволі-такі непрактычны і далёкі ад навакольнай рэальнасці. Яму падабралі такую ж і жонку, але яна ўнесла і ў Сумліцкі маёнтак, і на пайкі час у душу свайго маладога мужа новую атмасферу.

Маладая жонка Эдварда Залеўскага была дачка збяднелага варшаўскага арыстакрата, у сям'і якога папаваў фэапатызм чакаання ўваскрошання Вялікай Польшчы, прычым Польшчу гэтую ўяўлялі толькі такую, якая яна была трыста год таму назад, і ў дадатак яшчэ з новымі, дададзенымі да яе землямі. Выходзячы не з вялікай сапраўднай трагеды польскага народа, які быў зняважан і прыніжан рускім царом і яго жандарам, гэтыя людзі мыслілі ўваскрошаную Польшчу толькі такой, якая павінна будзе паставіць пават на самых далёкіх дарожных скрыжаван-

нях сваіх нацыянальных жаандараў. Што ж да простага парода, то адмысловай думкі тут не было, усё гэта само сабой уваходзіла ў адну агульную сістэму. Уваскросаная Польшча ўяўлялася такім нябесным устанавленнем, дзе адразу пачнуць паўставаць з руін сярэдневяковыя замкі, і ашчасліўленыя гэтым патоўны простага парода ўпадуць на калені, узносячы хвалу богу за тое, што яны атрымалі салодкую прыемнасць быць панскімі слугамі, і пайпачай як у вялікай Польшчы. У вачах маладой жонкі Залеўскага, якая прывезла ў Сумлічы сваю арыстакратычную веру і мару, і ўсе сумліцкія людзі пачалі ўяўляцца з гэтага пункта погляду. Меркавалася, што яны толькі і тужаць аб тым, што над іх хатамі не ўзвышаецца які-небудзь княжы замак і што Адэса не ёсць варшаўская правінцыя. Што ж да таго, што сумлічане ніякія не палякі, то, па-першае, пра гэта не думалася, а па-другое, жаданая маладой Залеўскай Польшча будзе такім ідэальным закапчэннем чалавечых імкненняў, што не толькі сумлічане, але нават амерыканскія негры настараюцца забыцца на звычай сваіх бацькоў і нават адцурацца іх памяці, абы-толькі данасці да польскага надданства. Вядома, усё гэта ў галаве маладой папі, якая прыехала ў Сумлічы, злівалася ў адно цэлае з сумліцкім маёнткам.

Гэта было стварэнне драбнатварае і шчуплае, з вялікімі вачыма і тонкім станам. Малады Эдвард Залеўскі, перажываючы слодыч першых часоў пасля шлюбу, як мас быць прыняў веру свае каханай і папоўніўся яе марамі, і мары гэтыя былі такія ж ружовыя, як і перэальныя. Адным словам, маладая пара праводзіла свой першы шлюбны год сярод рэчаў, імі ўяўленых і якія не мелі ніякага дачынення да жывой навакольнасці. Дзіўная рэч, але малады Эдвард Залеўскі ў самым пачатку падзей дзевяцьсот пятага года нават і думкі не меў аб тым, што робіцца навокал яго. І раптам самая сапраўдная рэальнасць паўстала перад ім ва ўсёй сваёй бязлітаснасці.

Перш за ўсё, ён печакана пахаваў бацьку. Праўда, хаваў не ён, а павярошы ў справах чалавек, які заўсёды быў пры старым Залеўскім і якога нябожчык пакінуў пры сыне, непрактычнасць якога і сам ужо ўбачыў, хоць і занадта позна. Ад самых пакояў і да сумліцкага касцёла дарогу выслалі чорнай матэрыяй, па якой і песьлі старога Залеўскага. У цынкавай трупе яго паставілі пад сумліцкім касцёлам, а праз пекалькі дзён вобраз лагоднага сум-

лічачіпа, якому ўяўленнем маладой Залеўскай было прыгатавана месца ў будучай Польшчы, грозна з'явіўся ў Залеўскага пакоях у асобе тутэйшага ж парабка Івана Лазарэвіча.

3

Іван Лазарэвіч быў сын парабка ў Сумліцкім маінтку Мікалая Лазарэвіча. Маінтак стаяў пры самым мястэчку, бадай-што ўжо ад самага касцёла пачыналіся парабкоўскія хаты, ці, як іх там звалі, «афіцышы». Лазарэвічы жылі пры самым мястэчку. Стары Мікалай Лазарэвіч ужо некалькі год хадзіў па мыліцах: яшчэ ў даволі пестарыя гады ён вельмі захаладзіў ногі, калі яго пасылалі ў пейкую вялікую дарогу зімой. А цёнлай адзежы і абутку ў яго не было. К старасці хвароба пачала развівацца вельмі страшна і адразу. Іван быў адзіны з жывых яго дзяцей. Усе астатнія ўміралі ў розныя часы. Івану было цяпер год дваццаць дзевяць, ён меў ужо шасцігадовую дачку Ульяну, і жонка яго была ў першых месяцах цяжарнасці. Падзеі пачаліся з таго, што ў адзін з зімовых вечароў дзевяцьсот пятага года ён увёў у Залеўскага пакоі натоўп парабкаў і заявіў аб сваіх патрабаваннях. Залеўскі і яго маладая жонка анямелі ад печаканасці. Яны бачылі перад сабой высокага, незнаёмага ім чалавека, які гаварыў з імі так, як яны не прывыклі слухаць. Пасля першага моманту збянтэжання выбухла злосць. І яе падагравала не так злосць, як печаканас расчараванне: перад Залеўскімі стаяў не хто іншы як той сам «ціхі і лагодны сумлічачнік», які павінен быў бы быць такой патрэбнай істотай у будучай уваскросанай Польшчы. І стаяў ён не адзін. За ім зацята маўчаў натоўп, адкуль многа пар вачэй проста-такі слі Залеўскіх. Першая адумалася Залеўская.

— Воп! — закрычала яна.

— Выгнаць воп заўсёды можна, — адказаў ёй Іван Лазарэвіч, — але ж вы, пані, пават не хочаце ведаць, чаго мы прыйшлі.

— Гавары, чаго вы прыйшлі? — сказаў Залеўскі, адгароджваючы рукой сваю жонку ад Лазарэвіча.

— У нас, панце, няма зямлі. У нас няма на чым жыць. Такі чалавек, як я, або мой бацька... Я тут радзіўся і тут вырас, і тут гадуюцца мае дзеці, а навокал усё чужое, ні да чаго не маю права дакрануцца. Мне ўсё тут міла. Калі

я служыў у салдатах і быў далёка адгэтуль, я заўсёды пудзеў па гэтым месцы. А па гэтым самым месцы я не маю права ступіць як хачу. Мой бацька праз усё жыццё хацеў пасадзіць дзе-небудзь дрэва, каб яно расло, а дзе яго пасадзіць — не было і пяма. Ён вечны парабак на чужым.

— Дык чаго ты хочаш?

— Нам трэба зямля і гаспадарства на ёй.

— Дык чаго хочаш? — ужо закрычаў Залеўскі. І ў гэты момант яго назаўсёды накінулі рэшткі тых ранейшых мар, аб якіх ён часамі яшчэ сумаваў: яны былі дзецьмі бесклапотнай яго маладосці, цяпер перад ім вырысаваўся клопат і праца ўсяго яго жыцця.

— Вы, папе, не крычыце, а будзем гаварыць так, як трэба, так як мы гаворым...

— Каб з табой гаварылі?! — затрэслася Залеўская. — Тутэйшы хам!

— З панскага языка гэтае слова пам не навіна, — скажаў Лазарэвіч. — Пап з хамам гаварыць не хоча, дык хадзем, хлопцы. Будзем рабіць не гаворачы.

Усе выйшлі, і ў пакоях запанавала цішыня. Залеўская ламала рукі ў вялікім адчаі. І не ад таго, што парабкі захацелі стаць гаспадарамі ў яе маёнтку. У яе галаве ўсё вырысавалася так, што гэта ўсё ідзе ад той сілы, якая душыць пад сваёй уладай Польшчу. Нейкім парадкам вобраз Івана Лазарэвіча ў яе ўяўленнях з'яднаўся і зліўся з самымі закаранелымі прадстаўнікамі царскай рускай імперыі, ад якой так пакутавала прыдушаная Польшча. І вось яна ў гэты момант дайшла да такога разумення рэчаў, што «тутэйшае быдла» атручана духам рускага царызму, і таму, апроч п'янавісці, да яго не можа быць ніякіх іншых дачыненняў. Аддаючыся такім пакутлівым думкам, яна і не заўважыла, як шпарка ўляцеў у пакой сумліцкі ўраднік Сымон Рыпда. Яна ўбачыла яго ўжо толькі тады, калі ён стаяў пасярод пакоя, выцягнуўшыся прутам. Залеўская затрэслася і гатова была ўпасці ў істэрыку. Як?! Мала таго, што сюды прыходзіў мужык? Сюды явіўся яшчэ і пейкі вышэйшы прадстаўнік рускай улады, каб яшчэ больш паздзекавацца з таго, што жыло ў ёй?! Яна ўжо гатова была закрычаць «вол!», як раптам Рыпда казырнуў і давёў даведама, што Іван Лазарэвіч ужо арыштаваны, і так скора таму, што з павятовага горада прыскочыў атрад коннай паліцыі. Здзіўленая Залеўская ўскіпула вочы на

мужа. Той стаяў з павесялелым тварам, і здавалася, што ў галаве яго адбываецца нейкая работа. Ён думаў і штосьці повае вымяркоўваў. Залеўская нічога не магла зразумець, усё ў галаве яе пераблыталася. Аніяк яна не магла разабрацца ў складанасці ўсяго, што адбываецца. Тое ж, што здарылася далей, проста-такі прыглушыла сваёй печальнасцю Залеўскую. Рында далікатна, як умеў, склапіўся і запытаў пачцівым тонам, ці не будзе якіх-небудзь распараджэнняў. Самаго Залеўскага ў гэты момант быццам бы ўзняло на вышыню поўнага разумення ўсёй светабудовы. Ён павёў Рынду ў адзін з сваіх асабовых пакояў і трымаў яго там нешта з гадзіну.

Назаўтра Залеўскі ўжо як мае быць стаў іншым чалавекам. Залеўская нават у дачыненні да самое сябе знайшла ў ім многа сухасці і чорствасці. Ён цяпер здагадаўся, што прыходзіцца расплачвацца за сваю ранейшую неспрактываванасць, і гатоў быў абвясціць, што ранейшыя яго мары аб польскім уваскросанні льга пазваць пустымі забаўкамі. Дайшоўшы да такіх думак, ён, аднак (можа, з прычыны гэтых самых думак), не хацеў спавядацца перад сваёй Аміліяй, справядліва думаючы, што тут можа пачацца паміж імі разлад. Назаўтра ён, разам з пакінутым яму бацькам давярочным чалавекам, паўнамоцтва якога даходзілі да межаў апякупства, замкнуўся ў сваіх пакоях, і так пайшло нешта на дзён дваццаць. Ён паглыбляўся ў паперы і рахункі, стараючыся дайсці іх сэнсу. Нарэшце ён выклікаў да сябе аканомаў з усіх сваіх маёнткаў. А пасля сам паехаў па маёнтках. Здавалася, ён змяніўся з твару і постаці. Ён стаў рухавым і крыклівым, хоць крыклінасць гэтая з цягам часу саступала месца патрабавальнасці ў вачах і голасе. Ён стаў гаспадаром і, здавалася, больш нічога не хацеў ведаць.

Тым часам прыйшла для ўсіх вестка, што педзе ў губернскім горадзе следства над Іванам Лазарэвічам закончана і што над ім адбудзецца нейкая страшная кара. Даходзілі чуткі, што Іван Лазарэвіч належаў да рэвалюцыйнай арганізацыі і што праз яго ішлі тут сувязі з пэўнымі людзьмі, якія займаліся выразнымі рэвалюцыйнымі справамі. Нарэшце ўсіх страсянула новая вестка: Івана Лазарэвіча будуць вешаць. І гаварылі, што Залеўскі ведае дакладна час, калі гэта адбудзецца. Гэта магло сапраўды быць так. Апошнімі тыднямі Залеўскі, рашуча пераходзя-

чы на практычны шлях жыцця, паспеў ужо ўстанавіць новыя сувязі ў павеце і губерні.

Першым рухам старога Мікалая Лазарэвіча было кінуцца ў ногі Залеўскаму і прасіць літасці. Каб хто бачыў у гэты момант гэтага чалавека, як ён стаяў у Залеўскага ў парозе, паклаўшы шапку на падлогу каля сваіх ног, кожны мог бы жахнуцца таго стану, да якога дайшоў гэты чалавек. Здавалася, ён не мог выгаварыць піводнага слова. Усё было напісана толькі на яго твары, і можна было падумаць, што ён і не збіраецца гаварыць і толькі чакае адказу. Яно і праўда, усё было і так усім вядома. Залеўская глядзела на яго, як на цікавую для яе з'яву, аб якой можна гаварыць усё тут жа, быццам гэта не жывы чалавек. Яна разглядала яго і парэшце сказала:

— Гэта азец таго? Тутэйшага?..— Пасля яна зноў моўчкі разглядала яго.— Ты хочаш, хлопе, разам з тваім рускім царом зняважыць маю душу, а пасля просіш літасці? — так яшчэ сказала няшчаснаму чалавеку дурная варшавянка.

— Рускі цар вешае майго сына! — выгукнуў раптам, можа, нават печакана для самога сябе, Мікалай Лазарэвіч. Ён бачыў, што ўсё ўжо скончана. Жудаснае адчуванне падказвала яму, што і сам ён стаіць ужо на краі свае матылы.

— Воп, хаме! — закрычала Залеўская і дробна затупала пагамі. У гэтую мінуту, як ніколі рапэй і ніколі пазней, яе мучыла тое, што піводзін сумлічанін не падобен да таго тутэйшага хлопца, якога яна сама сабе ўявіла ў марах аб вялікай Польшчы.

— Божа мой, божа мой,— сказаў Мікалай Лазарэвіч.— Сынку мой! Нашто я цябе на свет быў пусціў! — Ён ні да кога не зварачаўся, а гаварыў сам з сабой.— Я быў гад печаны, што не дбаў аб табе, сынку мой. Мне трэба было думаць рапэй, што я магу даць табе на свеце. А я не меў пават на чым стаяць пагамі.

— Дык ты хацеў бы па-свойму гаснадарыць у маім маёптку і ў лясах? — хмурна сказаў Залеўскі, настрой яго быў атручаны з'яўленнем гэтага чалавека. Для такога чалавека, як Залеўскі, існаванне на свеце Мікалая Лазарэвіча было прыкрай неабходнасцю, але інакш на свеце быць не можа,— у гэтыя мінуты так мог адчуваць Залеўскі, перад якім, як-піяк, а ўсё ж стаяў пяшчасны і абязвечаны чалавек.

— Вяльможны пане,— падняў раптам галаву Лазарэвіч.— З дубоў, якія растуць у вашым лесе, л'га парабіць многа шыбельніц.

— Для каго? — усміхнуўся Залеўскі.

— Знойдзецца каго вешаць. Толькі счакаць крыху.

Залеўскі мог бы быць удзячан Лазарэвічу за такі паварот справы: нянавісць перакрыла ўсё іншае ў яго душы, і ён паснакайнеў.

Лазарэвіч моўчкі выйшаў. Ён доўга гоўдаўся на мыліцах, пакуль дайшоў дадому, дзе з нецярылівасцю чакала яго жонка яго сына. З пемым запытаннем глянула яна яму ў вочы. Ён моўчкі адмоўна пакруціў галавой, і ў гэтай хаце на многа дзён запанавала маўчанне. Начамі ён не спаў і не мог улежаць на пасцелі. Адчай гнаў яго хадзіць, варушыцца, не быць на адным месцы. Але ногі скоўвалі яго, а мыліцы занадта моцна грукалі па падлозе. І ён перажываў жудасныя почы, стоячы ў цемні пры акне, падпёрты мыліцамі.

К. Чорны сярод удзельнікаў спектакля «Ірынка»
ў БДТ-2. Люты, 1941 г.

Сцэна са спектакля «Ірышка».

ПАСЛЯ БОЮ

(Урывак з рамана «Судны дзень»)

Адбівацца трэба было не ад салдатаў. Нападалі людзі ў лапцях, у світках, босыя, з палатнянымі торбамі за плячыма. Вінтоўкі ў іх былі ўсялякіх калібраў, стралялі яны мала і беглі ў штыкі. Раз'юшанасць іх не мела граніц. Неўзабаве малады афіцэрск ужо думаў, што вялікая нянавісць будзе трымаць тут гэтых людзей да апошняй мінуты. На яго бег чалавек вельмі пажылы, прынамсі, мог цяпер такім здавацца. Афіцэрск спачатку яго не разгледзеў, чуў толькі, як той крычаў бегучы. Ён высока падымаў свае ногі ў лапцях, каб не зачапіцца за сухія хвойныя шыпулі, якімі была ўсыпана зямля.

Афіцэрск шатнуўся ўбок, але чалавек быў тут жа. Афіцэрск убачыў проста перад сабою яго твар. Гэта быў абветраны твар спрацаванага чалавека. Чалавек быў аднавокі, шырокі ў плячах і высокага росту.

Каб афіцэрск мог у гэты момант холадна наглядаць, ён заўважыў бы, што на гэтым абязвечаным твары напісана цвёрдая воля душы.

Афіцэрск стрэліў у чалавека, але той паспеў яшчэ кальнуць штыком свайго праціўніка ў грудзі і тады ж выпусціў з рук сваю дапатопную вінтоўку, якая, здаецца, і магла даць карысць толькі сваім штыкам.

Рапай выпала з рук вінтоўка, а тады і чалавек грывнуўся на зямлю, упаў і афіцэрск проста перад чалавекам. Чалавек застагнаў і, быццам шукаючы ратунку, паспрабаваў паўзці наперад, але дарогу яму загароджваў ранены ім паляк.

Вельмі можа быць, што чалавек страціў памяць, бо не збочыў, а поўз проста, успоўз на паляка і прыдушыў яго сабой. Паляк заелчыў, пастараўся сапхнуць з сябе чалавека, але не мог, і, аслабелы, астаўся ляжаць. Ён пачынаў мучыцца ад раны.

На момант ён зноў убачыў перад сабой твар раненага ім. Широка расплюшчанае вока чалавека гарэла накутай і нянавісцю, вялікі смутак свяціўся ў ім, і раптам слязіна выкацілася з гэтага вока. Яна ўпала на руку маладога афіцэрыка, і той уздрыгануўся. Чалавек ірвануўся, пераноўз цераз паляка і застыў на месцы. Адна нага, абутая ў лапаць, засталася ляжаць на афіцэравым жываце.

Сутарга прайшла на ўсім цэле аднавокага, наляку здалося, што чалавек канчаецца, і ім апанаваў жах. Ён пачаў выбірацца з-пад нагі ў лапці, але гэта было не лёгка. Рана ў яго баку была ўся ў крыві. Можна, яна і не была страшная, але праз яе шмат ішло крыві, і афіцэр слабеў.

Бой заціхаў, а пасля зноў пачынаўся з новай сілай. Афіцэрык заплюшчыў вочы, яму стала дрэнна. Да яго слыху бесперастанку даходзілі гукі бою. Яны ўсё прыбліжаліся. Яго аслабелае ўяўленне рысавала праўдзівую карціну таго, што рабілася: бой уваходзіў у фазу рукапашных схватак і прыбліжаўся сюды.

Нарэшце моцнае «ўра» грапула недзе зусім блізка. Пачуўся страшэнны тупат ног, афіцэрык чуў родныя яму польскія выгукі. Пасля ён чуў рускія крыкі, і ўсё сціхла, паступова аддаліўшыся. Сэрца маладога паляка сціснулася смуткам: усёй істотай сваёй ён чуў, што застаўся ляжаць ужо на бальшавіцкай зямлі.

Але падзьмуў вецер, стала халадней, быццам бы менш пачала балець рапа. Яму стала лягчэй. Ён заварушыўся, стараючыся выпайці з-пад нагі ў лапці. Сваім рухам ён быццам увёў у прытомнасць раненага ім чалавека, той застагнаў і рвануўся з усіх сіл.

Паляк адчуў, што нага ў лапці больш не ляжыць на ім. Ён апанавала раптоўная радасць, як бы гэта прыйшоў ужо сапраўдны ратупак. У вялікай сваёй узбуджанасці ён пачаў аднаўзаць ад чалавека, каб далей быць ад яго.

У той жа час ён заўважыў, што чалавек таксама заварушыўся, таксама папоўз. Абодва яны зрабілі некалькі рухаў, кожны перамяніў сваё месца на зямлі, паміж імі разлеглася стала крокаў чатыры, і яны, ад болі і слабасці, запылі на месцы.

Дзень хіліўся да захаду сонца. Праз колькі мінут ціхага ляжання паляк глянуў на чалавека і убачыў, што той ляжыць да яго тварам. Сонца спускалася нізка. Чырвоныя праменні яго праходзілі праз рэдкае хвойнае стволле і асвятлілі твар чалавека.

Твар гэты здаўся наляку жудасным: пячаць калецтва ляжала на ім — чырвоныя лапіны, шрамы, адно толькі відущчае вока. Чалавек, мусіць, заўважыў ці, можа, толькі адчуў на сабе позірк паляка: паляк раптам пачуў, што чалавек захрыпеў, стараючыся штосьці выгаварыць. «...Ты... ты... ты... мяне...» — чуў паляк цяжкі хрып.

Каб паляк мог як мае быць разабраць гэты хрып, каб мог разумець усе словы і каб мог з іх скласці фразу з праўдзівым яе сэнсам, ён вось што пачуў бы: «На гэтай самай зямлі ты ў мяне жыццё адабраў, гад, панскі сабака, Залеўскага сука... Усё скопчылася, божа мой найвышшы... І Антопа няма, і Ульяна з Настачкай не падыдуць...»

Паляк раптам убачыў, што чалавек зрушыўся з месца на паўкрока і, застыўшы на месцы, адразу змоўк.

Сцямпела. Высвецілі зоры. Польскаму афіцэрыку стала холадна. Густая раса лягла на траву і верас, правая шчака яго, якой ён ляжаў на зямлі, стала мокрая. Рапа яго бале-ла, пачалі пыць погі, і ламала ў каленях. Хваравітая свядомасць яго пачала рысаваць перад ім карціны смерці. Ён пачаў дрыжаць з боязі памерці, і смутак апапаваў яго. Але холад, які ішоў ад роснай зямлі, прымушаў яго думаць яшчэ аб пошуках цяпла, і ён стаў варушыцца.

Каб ён быў чалавек разважлівы і спрактыкаваны, у яго магла б з'явіцца ўцеха ад думкі, што смерць яшчэ далёка, калі холад прымушае яшчэ яго варушыцца і шукаць цяпла. Але думка яго ніколі не ішла шырока, а цяпер і пагатоў. У бялявым змроку летняй почы ён нічога не мог добра разгледзець, але ведаў, што педзе ў тым месцы, дзе на пебе вырысоўваюцца дзве высачэзныя хвоі, упала ў часе бою многа польскіх салдатаў. Гэта было зусім блізка ад яго, здавалася, што дзве хвоі ідуць у неба зусім у яго пад галавой, і ён, бадай-што, без вялікага ўдзелу абдума-насці і нават свядомасці, наспрабаваў паўзці.

Раптоўная радасць ахапіла яго: ён можа паўзці без вельмі вялікай патугі і боль у ране была такая, што яе льга было цягнуць. І ў наступны момант новы жах агар-нуў яго: ён раптам падумаў, што ён палопны, што ён на чужой тэрыторыі, а большавікі не любяць афіцэраў. Ён успомніў усе тыя гаворкі, што вяліся ў іх пра большаві-коў, гаворкі пра тое, што большавікі ўсіх афіцэраў адразу страляюць, а да простых салдатаў маюць спачуванне.

Думка яго пачала працаваць з незвычайнай вастрыпёй. Абліваючыся потам і церпячы боль, ён дапоўз да дзвюх

хвояў і сапраўды паткнуўся на трупы салдат. І калі раней ён хацеў тут шукаць ратунку ад холаду, то цяпер ратаваўся ад свайго афіцэрства. Холадна яму ўжо не было.

Можа, больш як паўгадзіны ён спачатку праляжаў на зямлі, пакуль аддыхаўся і пакуль сэрца яго пачало біцца раўней. А тады скінуў з сябе афіцэрскі сурдут. Ён гэта зрабіў лежачы, на гэта спатрэбілася не менш як мінут дзесяць. Пасля ён скінуў боты, задыхаючыся ад жудаснага болю і трацячы сілы. І пасля нешта згадзіну скідаў з сябе галіфэ і, нарэшце, бадай-што ўпаў у непрытомнасць.

Калі ў яго прасвятлела ў вачах, ён ужо адчуваў страшэнны холад: у адной бялізне ён ляжаў у мокрым верасе. Зубы яго стукалі і плечы трасліся. Цяпер ён падумаў аб сваёй незадагдлівасці: раней трэба было дастаць салдацкую адзежу, а тады ўжо раздзявацца.

Падпоўзшы шчыльна да першага салдата, ён паклаў яму руку на грудзі і пачаў расшпільваць гузікі. Яму было і нядобра, і прыкра, і страшна, што ён так блізка пры мерцвяку. Мярцвяк раптам уздрыгануўся і прастагнаў чыстай польскай мовай: «вады, піць...»

Афіцэр у момант ашчаслівіўся, што мае справу з жывым чалавекам. Пошукі ратунку абудзілі ў ім жывёльны інстынкт і выгналі з яго душы ўсё чалавечае. «Зараз дам вады, зараз дам вады, — дакляраваў ён няшчаснаму салдату. — Памажы мне раздзець цябе».

Вельмі можа быць, што гэты салдат, паміраючы тут, думаў аб дапамозе, аб шпіталі і спадзяваўся на гэта ў нясцерпным чаканні. І вельмі можа быць, што да яго хвораі свядомасці дайшло ў гэты момант шчаслівае ўяўленне, што яго ратуюць. Можа, тут слабай свядомасці таксама прыйшоў на дапамогу інстынкт.

Як бы там ні было, але ён, паслухмяны, як дзіця, пачаў варочацца, памагаючы свайму невядомаму збавіцелю раздзяваць сябе. Афіцэрык працаваў з жудаснай для яго цяпер сілай, якая ішла ад вялікай напружанасці ўсіх яго перваў. А салдат, апанаваны вялікім самаашуканствам, апанаваны падзеяй па ратунку, дзеля якога варта было перацярпець і жудасны боль, зрабіў што толькі мог, хаця каб хутчэй раздзелі яго. Чаму канешне патрэбна было гэтае раздзяванне — да яго думак, відаць, не даходзіла.

Праз гадзіны паўтары пакутнай валтузні салдат ляжаў у адной бялізне, і малады афіцэрык, падгробшы пад сябе

адной рукой яго адзежу, адпоўз па крок і запыў у цяжкай стоме. Холаду ён зноў ужо не адчуваў.

Можна сказаць, што адзецца яму было цяжэй, як раздзець салдата, тут у яго не было памагатага. Гадзіны праз дзве афіцэрск быў ужо ў салдацкім адзенні і за крокаў пятнаццаць ад раздзетага ім салдата, пенадалёку ад таго месца, дзе ён ляжаў раней.

Часамі да яго вушэй даходзіў стогн: салдат прасіў вады, прасіўся ў шпіталь, скардзіўся на холад, пасля словы лаянкі пачалі сыходзіць з яго языка. А пасля ён заціх.

СВАЯ ХАТА

(Урывак з рамана «Судны дзень»)

З свайго ўцякацтва ад рэвалюцыі Залеўскі вярнуўся ў Сумліцкі маёнтак на другі дзень пасля таго, як у мястэчка ўвайшло польскае войска. Усю зіму дзевятнацатага года ён займаўся тым, што сыскваў з людзей усё, што паразбіралі ў рэвалюцыю з маёнткаў і фальваркаў. Ён спаганяў за кожны высечаны ў яго лесе прут. Ведаючы яго маладыя гады і першыя часы пасля шлюбу з варшавянкай, магло б думацца, што, нарэшце, ужо ён будзе мець спакой душы, бачачы, як Польшча ўстала з сваёй магілы. Аднак жа ўсе бачылі яго заўсёды ў клопаце і суме. Як утрапёны, кідаўся ён з маёнтка ў маёнтак, з вёскі ў вёску, рабіў усё сам, сам заглядваў у сялянскія пуні, шукаючы свайго разабранага набытку. Здаецца, ён апраасціўся. Здаецца, нейкія адзнакі апусклівасці з'явіліся ў ім. Можа ён сапраўды так пачаў любіць гаспадарку, якую быў страціў і якую цяпер войска доўгачаканай Польшчы вярнула яму. Спрактыкаваная заўзятасць яго была цяпер не меншая, як у дзевяцьсот пятым годзе неспрактыкаваная злосць. З адных толькі Сумліч ён пасадзіў цяпер у астрог чалавек трыццаць. Цяпер ужо зусім было так, што гэты астрог быццам бы яму і належаў. Расказвалі, што павятовае начальства, пад загадам якога была і турма, піводнага важнага кроку не зрабіла, каб не параіцца з ім, а часам прасіла ў яго дазволу. Пад сярэдзіну зімы прайшла чутка, што ён збіраецца паставіць новую статую мадонны, і ўжо ў самым мястэчку. Але пасля ён неяк раптам аціх, заўсёды стаў вельмі задумены. Слугі расказвалі, што цяпер больш, як калі раней, ім апаноўваць пачалі, здавалася, беспрычыпныя ўспышкі гневу. У адзін з такіх момантаў ён успомніў пра тыя свае «хаткі». Ён сам паехаў туды і не пазнаў гэтага кутка. На заходнім краі нераскарчавана-

га зарасніку, па яго зямлі, стаяла некалькі новых хат, такіх вялікіх, зграбных, што іх льга было назваць дамкамі. Ён увайшоў у першую з іх і ўбачыў там збянтэжаваю постаць аднавокага чалавека, твар якога быў падобен да грымасы.

— Як ты завешся? — моцна запытаў Залеўскі.

— Рыгор Федаркевіч, — адказаў чалавек.

— Што ж ты на маёй зямлі выбудаваўся?

— Карчуючы гэтую зямлю, я, паночку, страціў вока і ўсё сваё аблічча.

— А дрэва дзе браў?

— Не я адзін сек. Тады быў, паночку, такі закон. Што народ вінават!

— Такі быў закон?! — крыкнуў Залеўскі, і Рыгор Федаркевіч упыў душой.

Гэты чалавек у першыя дні рэвалюцыі, перад яснымі перспектывамі ў сваім жыцці, больш, як калі раней, адчуваў смутак ад свайго калецтва. Што ж да Антона, то ён ужо не задумваўся над гэтым: думкамі нічога не паможаш. Ён быццам бы змяніўся адразу, усё, што адбылося на свеце, напоўніла яго дзейнасцю. Ні аб якой мінуўшчыне ён ужо не думаў і, нягледзячы на сваю першую маладосць, раптам выявіў сябе вельмі сталым чалавекам. Ён гатоў быў стаць спрактыкаваным гаспадаром і рваўся да гэтага. У яго будзе зямля і хата, сапраўдная, вялікая новая хата.

. . . . .

Пакуль мясцовасць занялі немцы, Федаркевічава хата стаяла ўжо накрытая. Паміж адыходам немцаў і прыходам палякаў у ёй была пакладзена столь, падлога, устаўлены вокны і дзверы. Федаркевічы перабраліся ў яе і пажылі ў ёй два дні, пакуль прыйшлі палякі і з'явіўся Залеўскі.

За бацьку ўступіўся Антон, праўдзіва бачачы, што калі раней бацька вытрымаў пяшчасце, якое яго абязвечыла, то цяпер ужо не вытрымае збойства. Усё легла на галаву Антона. Залеўскі пакінуў гэтую хату, але застаўся акапом. Ён даў Федаркевічам пяць дзён, каб зусім пакінуць гэтае месца. За гэты час яны не паспелі выбрацца. Тады з'явіліся сумліцкія паліцыянты. Стары Федаркевіч схваўся, а Антону здалося, што ён можа пабыць адвакатам за бацьку. Яго кінулі вобземлю і збілі да крыві. Упачы ў яго па-

чала пухнуць пага, і ён канчаўся з болю. Зранку літасцівы сусед навёз яго ў гарадскую больніцу. За месца ў больніцы трэба было заплаціць, і Рыгор Федаркевіч прадаў свой кажух, боты і, можна сказаць, усё, што льга было прадаць. Пасля гэтага выбраўся з сваёй хаты некуды на людзі. Антоп застаўся ляжаць у больніцы, а хата запуславала. Федаркевіч забіў у ёй вокны аполкамі, маючы цьмяную надзею, што калі-небудзь, можа, будзе што лепшае.
. . . . .

Перад самым світаннем у гэты лясны закутак прыйшоў малады, высокі і плячысты хлопец. Ён мінуў масток над рачулкай, прайшоў кусты і ўвайшоў у рэдкі хвойнік. Ідучы, ён навакол азіраўся, да ўсяго прыслухоўваўся, нават магло здавацца, што ён вельмі нясмела ідзе тут. У нізкіх месцах стаяў туман, і ўсё было так ціха, што дзіўна было падумаць, што менш паўсутак таму назад тут усё грывела і траслося і, абліваючыся крывёю, тут падалі і ўміралі людзі. Край неба запаланеў, змрок пачынаў сплываць. Хлопец узышоў на вышэйшае месца, стаў пад хвоямі і пачаў прыслухоўвацца, кудысьці перад сабою ўглядаючыся. Ноч яшчэ не дазваляла што-небудзь выразнае ўбачыць там. Толькі адтуль чутны былі галасы, крыкі, стук па дрэву. Калі-нікалі мільгалі агні ліхтароў. Хлопец не ведаў, што там такое адбываецца, і, прытуліўшыся да хвоі, чакаў. Як крыху павіднела і пачало ружавець неба, хто б падышоў сюды, мог бы добра ўжо разгледзець хлопца пад хвойй. Гэта быў высокі здаравяк, з тварам, чорным ад поту. Можа, ён нядаўна шпарка ішоў і спацеў. На нагах у яго былі вялікія зрыжэлыя боты з шырокімі і кароткімі халявамі. Старая жакетка па ім з гаспадарскага сукна, кароткая, вышмарганая і злінялая, адлівала жаўтаватым колерам. З-пад яе ўнізе відна была палатняная непадперазаная рубашка.

Калі яшчэ больш павіднела там, куды глядзеў хлопец і дзе канчаўся рэдкі ўзлесак, пачала вырысоўвацца ў бялявым змроку хата. Яна стаяла на ўзгорыстым прылесным полі, і там відзён быў рух людзей. Хлопец чакаў яшчэ, пакуль лепш развіднее, каб убачыць, што там за людзі. Плынь паветра пайшла з захаду ў гэты бок, і хлопец адчуў, як запахла дымам. Неба заружавела больш. На ядлоўцы паміж зялёных іголак ужо відны былі даўгаватыя кроплі расы. Дзве высокія хвоі стаялі над дробным зарас-

нікам. Хлопец падняў твар угору. Вяршаліны хвояў ужо ружавеліся ад сонца, якое было яшчэ дзесьці за даляглядам. Хлопец прыгледзеўся да хаты ў полі, і твар яго праясніўся ў момант: каля хаты былі людзі ў чырвопаармейскім адзенні, гэта відна ўжо было выразна. Хлопец ірвануўся ісці туды, але вочы яго ўпалі на сцежку перад сабой, і збоку яе ён убачыў штосьці падазронае. Пад кустамі было яшчэ змрачнавата, пры тым жа ўсё, што магло ляжаць пад імі на зямлі, танула ў густым верасе. Хлопец падышоў бліжэй і ўбачыў некалькі трупаў польскіх салдатаў. Спачатку ён уздрыгануўся ад печаканасці і спалоху, але пачуў з-пад хаты чырвонаармейскія галасы і пасмялеў. Ім апанавала ўзбуджанасць, але разам з тым ён меў выгляд чалавека, які ведаў, што так усё тут і павінна быць.

— Ого, гэта, мусіць, тут якраз і быў той учарашні бой,— прабубніў ён сам сабе пад нос, шпарка зрабіўшы ўжо крокаў пяць, каб хутчэй дабежы да хаты. Але якраз на сцежцы, у яго пад нагамі, ляжала згамтаная ў кучу адзежа. Капнуўшы яе нагой і перавярнуўшы адзежу, ён убачыў на зялёным сурдуце афіцэрскія галуны і пагоны. І тут ён заўважыў, што адзін салдацкі труп раздзеты, у адной толькі бялізце.

— Ого, дык гэта афіцэр раздзеты! Хто ж гэта яго, ці, можа, ён сам раздзеўся? — бубніў хлопец. На твары яго свяцілася цікаўнасць чалавека, у якога ўсё добра ідзе па свеце.

— А можа, ён яшчэ жывы? Эй ты, пан! Абзавіся!

Раздзеты салдат перасмыкнуў тварам, і толькі ўсяго. Першыя праменні сонца крапулі яго. Хлопец убачыў, што з-пад расхрыстапай і паднятай на жываце кашулі відно пасічелае ад холаду цела.

— Ты жывы? Панская павалач, чаго цябе сюды чорт гнаў з гэтай тваёй Варшавы, хто цябе прасіў сюды, каб <цябе> халера? — бубніў хлопец і, падняўшы з зямлі афіцэрскую адзежу, пакрыў ёю раздзетага салдата.

Салдацкі твар застаўся нерухомы, хлопцу стала не па сабе — непрыемна і страшна аднаму сярод трупаў, і ён шпарка рушыў з гэтага месца. Ён ішоў падбегам, і відна было, што ў гэтай шпаркай хадзе ён накульгвае на левую нагу, і чым шпарчэй ён ішоў, тым больш прыпадаў на гэтую пагу. З вачэй яго так і лілося радаснае святло.

— Ого, хата стаіць на месцы! — некалькі разоў пра-мармытаў ён, паглядаючы на чырвонаармейцаў, якія руха-ва клапаціліся каля новае хаты з забітымі дошкамі вокна-мі. Наводдалек відно было і яшчэ некалькі будынкаў. Гэ-та быў той самы куток, які пазываўся «Хаткі», дзе Рыгор Федаркевіч палажыў усе свае сілы на раскарчоўцы Залеў-скаму дзікіх зараснікаў. Хлопец у момант дамчаўся да чырвонаармейцаў. На зямлі быў раскладзены вялікі агонь, і навакол яго ляжала шмат чырвонаармейцаў з перавяза-нымі рапамі. Каля самага ж агню стаяла старая жанчына і грэла працягненыя рукі.

— Маці! — гукнуў хлопец яшчэ зводдалі.

Жанчына кінулася абпімаць сына і ўсё прыгавор-вала:

— Антон, Антоська, а хата паша цэлая засталася. Я цябе адразу і не пазнала, як ты бег. А чаму ты куль-гаеш, Антоська?

— Такая пага ў мяне засталася, так яна залячылася (пячаць вялікага гора легла на жанчынін твар). А дзе бацька?

— Бацька ў партызаны пазаўчора пайшоў, мусіць, не-дзе падаўся з чырвонаармейцамі далей, калі дадому не прыйшоў.

— Ого, а як дагэтуль вы жылі?

— А ў бацькавага брата прытуліліся, так і перазіма-валі. Бацька хварэў узімку. А калі папраўляўся, то два разы прыходзіў сюды глядзець хаты. Выгнаў жа такі тады з яе Залеўскі нас, а бацька ўкрадкі забіў вокны і дзверы дошкамі, мы ўсё спадзяваліся, ажно ж і прычакалі... Спа-чатку ночы прыйшлі туды, у вёску, бальшавікі, і дзве чырвонаармейскія фурманкі адразу адтуль сюды паехалі. Яны мяне прывезлі сюды. Прыязджаю — аж тут кладуць агонь, свецяць ліхтарамі, адбіваюць сякерай дошкі ад дзвярэй. Носяць сюды рапены, а там у хаце дактары перавязваюць ім рапы... А ты як?

— А я ўжо з тыдзень выйшаў з больніцы, але тут быў такі неспакой. Я пабойваўся адразу паказвацца, думаў, счакаю крыху, і не ведаў, дзе вы з бацькам. Я ўжо два дні як іду з горада следам за чырвонымі. А сёння ўпачы быў у Сумлічах.

— Можна, Настачку і Ульяну бачыў?

— Бачыўся з Ульянаю. Бальшавікі ўжо, мусіць, да-лёка ўвайшлі?

— Ад палякаў і следу няма... А Залеўскі, мусіць жа, уцёк, тут не застаўся?

Яна і сама ведала, што Залеўскі ўцёк, але сказаць гэтую фразу многа для яе значыла.

— Ох, як мне пра яго Ульяна расказвала! Перад выездам ён утрапёны дабег да палавіны Сумліцкай вуліцы і, як атручаны, назад вярнуўся.

Так гэтыя двое людзей, малады хлопец і старая жанчына, гаварылі радасна з самым наіўным, шчырым, быццам дзіцячым выглядам. Усё стала добра з гэтага дня на свеце, і толькі думка аб скалечанай сынавай назе атручвала жанчыне радасць.

— Тут усю ноч вёска гарэла,— гаварыла яна.— Ці палякі падпалілі, ці так ад вайны. Чуеш, дымам цягне з таго боку?

У гэты час доктар у белым халаце і з закасанымі рукавамі выйшаў з хаты.

— Эй, друг,— гукнуў ён Антону.— Чаго так стаіш? Памагай, у хаце людзей няма. Унь у цябе над пагамі сякера, бяры, адбівай дошкі ад акоп, на дварэ сонца ўзышло, а я пры ліхтары працую.

Антон хапіў сякеру і падбег да хаты, крыкнуўшы доктару:

— Там жывы польскі афіцэр ляжыць пад хвоймі!..

— Зараз усё абгледзім! — адказаў таксама крыкам доктар...— Эй, братцы, жывей!

Апошняя фразу адносілася да санітараў, якія ў гэты момант неслі трос пасілак з раненымі. Доктар пабег у хату, а Антон ужо біў сякерай у канец дошкі, прыбітай да акна. З якой асалодай ён рабіў гэту работу! Гэта ён даводзіць да парадку сваю хату! Прастадушны і просты чалавек, ён не мог быць без бесперапыннай усмешкі на твары. Гэтая ўсмешка то расплывалася па ўсім твары, то сыходзілася толькі ў вочы, а пасля зноў свяціла на твар. Вось ён адбіў дошкі ад першага акна, пасля ад другога. У некастрых вокнах яшчэ захаваліся шыбы. Антон узлёт грудзмі на акопную шуфляду і зазірнуў у сярэдзіну хаты. Калісьці ён пажыў у ёй усяго некалькі дзён. Якая выгада будзе цяпер жыць тут! Прасторная хата на падлозе, з вялікімі вокнамі. Сцены з смольнага моцнага дрэва. Гэта будзе для жыцця пазаўсёды, на ўвесь век, да самай старасці. Хопіць гэтых сцен, сваіх уласных, здабытых чалавекам у працы, як узнагарода за ўсё мінулае.

ЗАХАР ПАГУДА

(Раман)

1

Вялікая дарога, блізкая і раўпалезная да старое шашы паміж Масквой і Варшавай, недзе пад той бок, дзе не давала людзям спакойна жыць польская граніца, праходзіць праз новае і даволі вялікае селішча Шпаруты. Гэтыя Шпаруты ўзніклі на голым месцы ў годы пасля рэвалюцыі, за дваццаць пяць год разбудаваліся на чатыры вуліцы і ў пэўнай меры маглі б назвацца мястэчкам, абы-толькі каб было цяпер у модзе гэтае слова. Тамашнія людзі, ужо і таго пакалення, што спаткала Вялікую Айчынную вайну ў даволі яшчэ маладых гадах, добра памятаюць, як на месцы цяперашніх Шпарут пачаў ставіцца першы дом. Сапраўды ж, усё тое было так нядаўна, так усё ясна ў памяці і такія свежыя яшчэ сляды пасля ўсяго, што тады адбывалася. Прага чалавечай душы, нарадзіўшыся тады, да гэтага часу страціла толькі бурныя парывы юнацтва. Асэцсаваная розумам, яна набыла сталасць і выбілася на большую сваю сілу.

Расказваюць, што адразу пасля рэвалюцыі, на пачатку зімы дзевяцьсот семнацатага года, там, дзе стаяць цяпер Шпаруты, выбраў сабе пляц пад забудову тамашні безземлец і, праз доўгія гады, кутнік на чужых хатах удавец Грынявецкі. На той час сям'і ў яго толькі і было, што сын яго Максім. Самому Грынявецкаму было тады год пяцьдзсят. Ён быў цясляр, а яшчэ лепш ведаў і паважаў сталярку. З гэтага і жыў, рухавы і пільны да працы. Працаваў ён па людзях на шырокай акрузе, але ўсё гэта быў адзін кут, адно месца, і сын яго Максім з маленства наслухаўся ад бацькі, што няма на свеце лепшай стараны, як тая, якую ён выхадзіў з сякерай і гэблем. Ён расхвальваў тамашнія мястэчкі, сотнімі называў сёлы, пералічваў дарогі, скрыжаванні на іх і масткі на рэчках і найчасцей сныняўся думкай і словам на месцы, якое было яму больш

за ўсё даспадобы. Там былі блізка лясы, густа стаялі вёскі і праходзіла вялікая дарога. Месца тое здаўных называлася — Шпаруты.

Нарэшце настаў час. Словы вялікага гімна «хто быў нічым, той стане ўсім» вельмі ўзлагодзілі душу гэтага чалавека. Як падарожны ў спёку да вады, так ён пасля восені дзевяцьсот семнацатага года кінуўся асталеўваць сабе ўласную дамоўку, аб якой нудзеў заўсёды і якое не меў ніколі. Галодны прагне адразу многа наесціся. Грынявецкі ўзяў размах па сваю будоўлю, можа, і занадта вялікі. Але ён хацеў дажыць свайго веку ў добрым доме, а каб Максім, з гэтых першых маладых сваіх год, назаўсёды ўведаў прасторныя сцены і святло з вялікіх вокан. Грынявецкі ад самага дна свае душы ўцяміў, што прыйшла новая пара і быў бы вялікі грэх перад самім сабою, каб не адцурацца ўсялякага згінацця ў крук. Ён верыў у добры лёс на далейшае свайго Максіма. Разам з Максімам ён і ўзяўся за будоўлю. На той час якраз і прыпадаў пачатак Максімавага юнацтва. Увосень дзевяцьсот семнацатага года яму пачаўся семнацаты год. Маці яго памерла незадоўга да таго часу. Яго ўразіла гэтая смерць, бацькаў смутак па нябожчыцы і паведамленне з войска, што старэйшы яго брат загінуў па вайне незадоўга да рэвалюцыі. Аднак жа ўсемагутная маладосць навек перамалала ўвесь горыч цяжкіх уражанняў, і час зняў з душы сляды іх. Пачалося юнацтва. У старога Грынявецкага з'явілася новая думка. Можа, яна крыху і апазнілася, але яна заўладала ім як мае быць. Ён падумаўся «вывесці Максіма ў людзі праз навуку». Максіму будзе дом. Але ж яму трэба даць і нешта большае. З усёй жа сям'і ён астаўся ў яго адзін. Абодва Грынявецкія тут спыніліся думкай на пастаўніцкай семінарыі. Будзе яшчэ тое ці не будзе, а ў Шпарутах пачалі гаварыць пра Максіма Грынявецкага, як пра вельмі здольнага да навукі хлопца, які потым выйдзе за пастаўніка. Вельмі можа быць, што гаворкі гэтыя падтрымліваліся тым, што Максіма часта бачылі з кнігай. Да гэтага часу ён быў даволі пачытаны, хоць і ў пэўным сэнсе гэтага слова.

Дом будаваўся сталым парадкам. Няможна спяшацца з тым, што робіцца навек. Узведзеныя як мае быць сцены накрыліся дахам улетку дзевятнацатага года. Далей работа не пайшла, так усё і засталася. Гэта было насуперак жаданняў старога Грынявецкага, але нічога ён тут парадзіць не мог. Усё адбылося вось з якое прычыны. Як толь-

кі ўсталявалася польская акупацыя, увосень дзевятнаццатага года вярнуўся з свайго выгнання ад рэвалюцыі ўласнік таго лесу, з якога Грыпявецкі навазіў сабе дрэва на дом, і той зямлі, на якой ён гэты свой дом давёў да даху. Прозвішча гэтага ўласніка было Барцёўскі, а лес той звалі — Барцёўшчына. Гэты Барцёўскі быў чалавек малады, упартай натуры і без прывычкі да сталай развагі. Раззлаваны рэвалюцыяй і выбіты з духоўнай раўнавагі ўсім тым, што з ім за тыя гады адбылося, ён стаў істотай помслівай, здольнай чапляцца за ўсялякую драбязу і раптоўна кідацца на ўсялякія авантурныя планы. З яго душы не выветрывалася ўражанасць ад таго, што яму прыйшлося было туляцца абы-дзе і жыць абы-як, хаваць сваё сапраўднае імя і думаць аб прапажы маёнтка. Цяпер ён хацеў адным махам вырваць з карэннем усе сляды ад таго, што было. Аглядаючы сваю Шпарутаўскую зямлю, ён убачыў там новы вялікі дом, яшчэ без вокан і дзвярэй. Паабапал яго было многа навожанага дрэва. Яно ляжала скрозь паўз вялікую дарогу на вымераных па яго зямлі пляцах пад забудову. Яўным парадкам Барцёўшчына пайшла на марпасць. Ён адразу разведаў, чый дом і што за чалавек. Яго ўкалола, што гэты чалавек першы паказаў лад усім і ўсім паддаваў ахвоты да таго, каб пляжыць Барцёўшчыну і рэзаць пляцы. Не менш яго ўкалола і тое, што гэты Грыпявецкі збіраўся яшчэ даваць сыну павуку. Гэта азначала, што на Шпарутаўшчыне ўкараняўся новы тубылец.

У Барцёўскага адразу і з'явілася думка. Яна была раптоўная, гарачая, зларадная. Яна залежала ад ускаламучаных настрояў гэтага чалавека. У дадатак да ўсяго ён быў дзейны і дабітны ўсюды. Думка яго была вось якая: трэба да канца скарыстаць закон акупацыі, і цераз гэта не толькі вярнуць сабе ўсе страты, але і ў пэўнай меры нажыцца. Трэба, каб усе гэтыя дробныя людзі, што зачэпілі яго ўласнасць, рады сталі адкуніцца чым толькі льга. Трэба думаць, што ў яго хапіла думкі на тое, каб правільна ацаніць момант: ён намерыўся як пайбольш пазбіраць адусюль грошай, прадаць Барцёўшчыну і ўсе будынкі і пазаўсёды выехаць у Варшаву на дзяржаўную службу, бо маёнтак яго больш ужо ніколі не ўваскрэсне. Ён гэта бачыў і адчуваў. Грыпявецкага трэба арыштаваць. Гэта зробіць уражанне на ўсіх, і ўсе пойдучь прасіцца і сплацяць за ўсё апошнімі грашыма. Такім парадкам збяруцца вялікія грошы, каб начаць у Варшаве повае жыццё. Бяда толькі, што цяпер зям-

лі ніхто не кваніць кушляць. Усё было вылічана і вымеркавана як не трэба лепш. Барцёўскі быў асоба ўплывовая сярод улады на ўвесь той павет. Пры тым жа ён ужо завязаў вузлы свайго добрага знаёмства і ў большых сферах, праз якія прабіваўся ў Варшаву. Начальнік таго павета быў рад плану Барцёўскага. Ён думаў з гэтага пачаць і правесці арышты больш. Ён і сам быў нешта пакрыўджаны рэвалюцыяй. Ён па-свойму дапоўніў план Барцёўскага так: арыштоўваюцца абодва Грынявецкія і перад адпраўкай у астрог ім, і старому і маладому, перад натоўпам людзей дадуць яшчэ пругоў на дваццаць пяць. Барцёўскі вярнуўся з павета і сам аддаў афіцыйную паперу аб арышце і экзекуцыі позна ўпачы. Начальнік жападараў у воласці назначаў арышт і экзекуцыю на дзесяць гадзін зранку. Грынявецкія пічога пават і на думку не бралі, хоць і думалі, што за дом нейк прыйдзеца расплачвацца.

Пачало дзень, і насталі першыя хвіліны яснай раніцы. Усходзіла сонца. У гэты ранні час да Грынявецкіх прыбегла (сапраўды-такі прыбегла) маладая асоба, можна сказаць, Максімава равесніца, на год за яго маладзейшая, Антаніна Лукашэўская. Грынявецкі здзівіўся, а Максім збянтэжыўся і, здавалася, пачырванеў тварам. Што ж, яму тады ішоў усяго дзевятнаццаты год, а паміж ім і Антанінай Лукашэўскай былі дачыненні, аб якіх ён нікому не расказваў. Ён быў хлопец ціхі, і з некаторага часу ў яго пачала развівацца схільнасць да таго, каб часамі астацца сам-насам з сабою або каб чытаць, упурыўшыся ў кнігу на некалькі гадзін засаб. Вядома, гэта быў тыповы сын кутніка на чужых хатах, цесляра, які сёння махае сякераю, а заўтра так жа добра пойдзе за плугам, але ні дня, ні часіны не згуляе. Максім Грынявецкі чытаў кнігі тады, калі яны не адрывалі яго ад работы. Хоць думка вучыцца ўжо ўладала ім вельмі моцна і ператваралася ў прагу. Ён думаў калі-небудзь стаць настаўнікам, але не спыняўся на гэтым і ўсё праслухоўваў і разведваў, дзе і на каго вучыцца. Ён быў востры на кемлівасць, але не схільны да таго, каб куды-небудзь першаму данасці. З твару і постаці ён вельмі быў падобен да свайго бацькі. Чорныя валасы і асмуглы твар. Можа, нават крыху празмерная тапклявасць, калі мець на ўвазе рост вышэй-сярэдні. Трэба яшчэ сказаць, чым стары Грынявецкі, гэты просты чалавек любіў часам пахваліцца. З зялёных сваіх год Максім налажыўся да сталяркі і мулярства. Пра яго так казалі навакольныя людзі:

«Ён, калі прыйдзеца, добра пакіруеца сабе ў жыцці». Гаварылі і яшчэ пра адно. Гэтая гаворка, не кожнаму цікавая, па слову сачылася і стварала погаласку. Найбольш цікавіліся гэтым сярод жанчын, а яшчэ больш шапталіся і наблісквалі вачыма дзяўчаты. Нехта заўважыў, якраз Максім Грынявецкі дайшоў увечары з Антанінай Лукашэўскай да вялікага каменя пад дрэвамі на абочыне вялікай дарогі і там яны прасядзелі «цалюткую ноч да самага дня, як прыкаваныя да таго каменя». Дзяўчаты шапталіся, што яны сядзелі, прыціснуўшыся адно да аднаго. Гэта была праўда, што яны ўдваіх разам тым годам часта бачылі з гэтага месца ружовасць неба на ўсходзе. Стары Грынявецкі дазнаўся пра гэта і ўсміхнуўся: яго сын дарос ужо да свае самастойнасці. Грынявецкі, каб бачыць даросласць свайго сына, глядзеў не на яго гады, а на яго ўчыпкі. Так ён стараўся вырваць з душы смутак па тым, забітым на вайне, сыне. Блізасць паміж Максімам і Антанінай не была раптоўная і тым больш не бурная ўспышка. Яна параджалася і вырастала праз доўгі час. Антаніна была далёкая сваячка Максіму. Не часта, не больш, як два разы на год, але бывала ў Грынявецкіх. Бацька яе служыў у Барцеўскага і жыў ад Грынявецкіх кіламетраў за сем. Камень пад дрэвамі пры вялікай дарозе, дзе Максім і Антаніна выбралі сабе месца на спатканні, быў якраз на палавіне дарогі паміж імі. Антаніна першая заўважыла адну, даволітакі выразную рысу ў духоўным абліччы Максіма Грынявецкага: у яго душы жыло большае за ўсё тое, што ён выказваў словамі. Жапочай сваёй чуласцю яна ўгадала, што яго думкі выходзяць за межы патрэбаў маладога вясковага чалавека. Думка жыла на яго твары, і было падобна, што ён шукае прыстанку пейкаму свайму вялікаму імкненню. Выразных прычын на гэта не было, але яна ўверыла ў яго будучыню і сілы і памкнулася да яго. Гэта быў час у яе жыцці, калі яна пачынала адчуваць у сабе ўпэўненасць, што жыць на свеце цяжка.

Вось хто была гэтая Антаніна Лукашэўская.

2

Яна была дачка чалавека, якога па поўны сэнс слова можна было б назваць ціхманым сумленнікам і працавітым баязліўцам. Зваўся ён Адам Лукашэўскі. Можна, па сваё няшчасце ён у свой час скончыў сельскагаспадарчую шко-

лу. Гэта было даўно. І той час, і лёс бацькі палажылі на яго душу такую пячаць, якая скоўвала ўсе яго парывы і парэшце ўціхамірыла іх зусім, і ён навек застыў на такой сваёй свядомасці: чалавек жыве на свеце нато, каб мець які-небудзь кавалак хлеба і ўсімі сіламі і імкненнямі трымацца яго і паравіць за яго кожпаму. Бацька гэтага чалавека быў дробны службовец у маёнтку. Заработак быў мала большы за парабкоўскі, але на плячах быў чорны пінжак, а не сярмяга. Хоць пінжак быў латаны, але на ім не было закарэлай зямлі, як на той світцы, у якой парабак з цямна да цямна арэ зямлю. Адам Лукашэўскі памятаў смерць свайго бацькі. Той пешта не ўнаравіў свайму гаспадару, і яго выгналі са службы. Не маючы нідзе свайго аселішча, Лукашэўскі пачаў кідацца па свеце. Аднак жа ў яго хапіла волі на тое, каб нават і ў такім сваім няшчасці не адарваць Адама ад навукі. Той ужо другі год вучыўся ў сельскагаспадарчай школе. Сям'я траціла на яго апошняе. Неўзабаве стары Лукашэўскі памёр з пэндзы, а Адам выйшаў за нейкага агранома. Сэпс свае прафесіі ў той час ён уцяміў так: трэба старацца, каб дзе знайсці месца быць аграномам, а потым век-вечны паравіць таму ўласніку маёнтка, каму служыш. Так пакрысе яго сталасць вызначалася тым, што ён як мог пільнаваўся свае службы — цягавіта, упарта, маўкліва. У дадатак да гэтага, можа, яшчэ і натура яго была западта ціхая. Ён дастаў сабе службу ў таго самага Барцёўскага і па адным месцы праслужыў ад самых маладых год і да рэвалюцыі. Тут ён і ажапіўся. Ён узяў за муж стрыечную ў трэцяй ступені Грынявецкага сястру. Ад гэтага шлюбу і нарадзілася Антаніна. Адам Лукашэўскі ў рэвалюцыю пачаў прыглядацца і чакаць, што з гэтага будзе. Ён быў чалавек асцярожны, і цяжка было сказаць, чаго тут было больш, асцярожнасці ці баязлівасці. Ён сядзеў ціхом і чакаў. У глыбіні ж душы ён радаваўся. Ён хацеў, каб так усё і асталася, як сталася ў кастрычніку месяцы. Калі так яно ўсталюецца і пусціць карэнні, увойдзе ў нормы і берагі, тады і ён возьме сабе зямлі, паставіць сабе дом з Барцёўскага лесу і навек зніме з сябе прыкрую службу. Нарэшце пачалася польская акупацыя. Адам Лукашэўскі ўздзякаваў бога за сваю вытрыманасць, што ён меў розум ціха чакаць і не лезці ў Барцёўскага зямлю, лес і пакоі. Барцёўскі вярнуўся з гопарам, сілай і помстлівасцю. Глыбока ў чужую душу не заглянеш, і не кожны прачытае чужыя думкі. Так было і тут. Барцёўскі па-свой-

му ацаніў паводзіны свайго агранома. Яго асцярожнасць ён палічыў за адданасць сабе, пахваліў прыгажосць яго Антаніны, наблізіў яго да сябе, паабяцаў яму назаўсёды добры кавалак хлеба, і такім парадкам Адам Лукашэўскі мог часам што-нішто ведаць з таго, што рабілася каля самога Барцёўскага. Таксама і цяпер здарылася так, што ён адзіп, апроч самога Барцёўскага, ведаў уночы, што на рэніцу чакае Грынявецкіх. Хоць ён у тую ноч лёг і позна, але ўстаў, як і заўсёды, рапа. Была восень, і толькі зашарэў золак. Пад вялікім сакрэтам ён раскажаў пра ўсё сваёй Антаніне. Паміж бацькам і дачкой была аж да хваравітасці вялікая замілаванасць. Антаніна, не думаючы доўга, адразу сказала:

— Трэба адразу ж наказаць Грынявецкім, пяхай ратуюцца.

Ведаючы натуру свае дачкі, Лукашэўскі ўзяў топ просьбы і добрага ўгавору:

— Мы гэтага рабіць не можам. Я толькі адзіп пра ўсё ведаю і больш ні адна жывая душа. Барцёўскаму адразу стае ясна, што гэта майго языка работа. Страшна падумаць, што тады будзе. Я не маю дзе дзецца на свеце. Будзе так, як пекалі з маім бацькам. Я магу вытрымаць торбы на плячах, але не вытрымаю твае і матчынай бяздольнасці. Табе васемнаццаты год. Гімназіі ты не скопчыла, пасагу я табе не маю. Маці твая хваравітая і пачала ўжо душыцца кашлем. Барцёўскі дасць такі воўчы білет, што ніхто і нідзе на службу не возьме.

— Але ж Грынявецкія нашы сваякі.

— Але ж ты і твая маці бліжэйшыя мне сваякі!

— Мне ніякага таго пасагу, аб якім ты бядуеш, не трэба.

— Без пасагу ніхто нікога не бярэ замуж.

— Максім Грынявецкі возьме мяне так, як я стаю.

— Божа мой! Максім Грынявецкі? Як жа ты з ім жыць будзеш?

— Ён будзе вучыцца.

— Але ж ён нічога за душой не мае. Ён можа быць толькі мулярам і цесляром. Ты вучылася ў гімназіі. Яго сёння пасадзяць у астрог.

— Я люблю яго.

У гэты момант яна ўбачыла, што страшная пячаць смутку лягла на бацькаў твар. Лукашэўскі сапраўды мучыўся душой. Ён прывык спадзявацца, што яго прыгожую дачку,

якая вучылася ў гімназіі, калі-небудзь возьме чалавек з дастаткам ці з добраю службаю і не залежны вельмі ад каго б там ні было. Хворая маці не чула гэтай гаворкі. Бацька раптам узвысіў голас і забараніў ёй умешвацца ў гэтую страшную справу. Урэшце яны пра ўсё дазналіся выпадкова, маглі і не дазнацца. Ён загадаў сваёй Антаніне маўчаць. Пры гэтым ён дадаў, што свет зноў стаў на ранейшы стары грунт. Рэвалюцыя доўга не набыла, Барцёўскі вярнуўся, жыць трэба і трымацца зубамі за службу трэба. І яе апапаваў вялікі смутак. Увесь свет здаўся ёй, як муравапы склеп з жалезнымі дзвярыма. Ціхом выйшла яна з пакоя. Яна стаяла на ганку і праз уласную развагу шукала сабе ўцехі: бацька можа сам перабольшвае свае страхі. На свеце ўсё куды прасцей, як здаецца. Шпарка сышла яна з ганка і пайшла не спыняючыся. Яна мінула той камень пад дрэвамі і тады пабегла. Ужо не могучы перавесці духу, убегла да Грыпявецкіх у хату. Задыхаючыся, яна ледзьве прагаварыла прыкрае наведанне. Абодва Грыпявецкія, не сказаўшы адзін аднаму ні слова, праз дзве хвіліны сабраліся ў дарогу. У якую — цяпер яны яшчэ і самі не ведалі. Два конныя жаандары праехалі па вуліцы, і Грыпявецкія выйшлі з хаты. Антаніна на момант затрымалася: яна баялася, што яе з вуліцы ўбачаць. Яна адчувала сябе як на вялікай пакуце. Праз хвіліну яна выйшла і замкнула за сабою дзверы толькі таму, што калі выходзяць з хаты на доўга, то заўсёды яе замыкаюць, а замок з ключом вісеў у клямцы. Яна ўбачыла, як Грыпявецкія выходзілі паўз вішнёвыя кусты на агародзе ў палявую сцежку. Яна пабегла ў агарод і заўважыла, што Максім стаіць і чакае яе.

— Праз некалькі дзён, як усё аціхне, я прыйду да цябе, — сказаў ён, — чакай, а ключ няхай будзе ў цябе.

І яны зірнулі адно на аднаго доўгім позіркам. Кажуць, што пад такім позіркам можа змякчэць камень.

— Праз тыдзень мы ўбачымся, — сказала яна.

Стары Грыпявецкі нічога не чуў, але думаў: якая ў яе добрая душа, ёсць жа такія залатыя людзі на свеце. Але не час быў Грыпявецкаму раздумваць: відно было, што дарогаю ідзе вясковы солтыс з двума паліцыянтамі. Бацька з сыпам вярнуліся назад і выйшлі на іншую дарогу. На дзвярах вісеў замок. Антаніна была ўжо далёка, але яшчэ добра відзён быў абрыс яе галавы і постаці. З гэтага моманту больш за ўсё яна і асталася ў Максімавай памяці. Яшчэ

стаяла яна ў вачах з таго, як толькі што ўбегла ў хату. У яе былі чорныя гладкія валасы і прывычка ўскідаць плячыма ў часе гарчай гаворкі. І вочы былі цёмнага колеру. Чым далей аддаляўся Максім ад Шпарутаўскага поля, тым ясней паўставала Антаніна перад яго вачыма. Смутак па ёй апаноўваў яго, і яна стала ўяўляцца яму як такая, аб якой трэба заўсёды думаць.

Яна дайшла дадому бадай-што ў адчаі. Але разам з тым у глыбіні душы ў яе жыла вялікая радасць. Яна глядзела ў сваю душу і радавалася. Нясмела, як злачынец, увайшла яна ў дом і застала бацьку ў поўным спакоі. Ён раскладаў на шкле пласт мокрай ваты і садзіў туды ячменныя зярняты. Ён знімаў практыку з праростання зерня. У Антаніны адлягло ад сэрца. Гадзін праз дзве яго паклікалі да Барцёўскага. Вярнуўся ён дадому позна ўночы, і можна было падумаць, што яму заняло мову. За адну ноч ён высах і ўчарнеў тварам і ледзьве выгаварваў словы. Пачуццё блізасці да бацькі і замілаванасць да яго перавысілі межы Антанінінай душы. На галаву Адама Лукашэўскага ўпала вялікая бяда. Вось што ён сказаў ёй ціхім, няшчасным голасам:

— Грынявецкія зніклі. Увесь дзень і поч конныя жандары віжавалі па ўсёй разлегласці і нават на след не напалі. Пачаўся вялікі рух. Арыштавалі пяцёх, якія паспелі былі пакласці падваліны на новыя дамы ў Шпарутах. Думаюць, што тут ёсць змова супраць польскае ўлады. Пачалі трэсці і шукаць. Можна быць многа арыштаў. На мяне ўпала цвёрдая падазронасць, што папярэдзіў Грыпявецкіх я. Бо толькі я адзін і ведаў. Барцёўскі мяне ўпкінуў, што я на старане змоўшчыкаў. За мяне можна ўзяцца жандармерыя. Барцёўскі выгнаў мяне са службы. Праз паўтары сутак я мушу ачысціць гэтую кватэру. Маці хворая зусім. Ты не скончыла гімназіі. Мне суджана тое, што і майму бацьку.

Ён сеў і паглыбіўся ў страшнае маўчанне. Рапай часамі ён нудзеў, што Антаніна ў гімназіі адзета бадай-што горш за ўсіх. Ён пакідаў курыць, прадаваў свой гарнітур, добра адзяваў яе і цешыўся. Усё яго няшчасце было не толькі ад таго, што ён нічога свайго не меў і павінен быў трымацца службы, але яшчэ і з таго, што ён цягнуўся за тымі, хто мог і не службыць і жыць добра. Ён любіў добры тытунь, стараўся хоць раз на год паказацца на людзях у бездакорнай адзежы. Ён хацеў, каб яго дачка зіхацела на ўсю гім-

пазію. А там жа вучыліся і багатыя папепкі. Вучыць дачку ў гімназіі было яму роўна самаахварнасці. Усё гэта прайшло ў Антанініных думках, і ёй захацелася кінуцца бацьку на шыю. Душа яе рвалася на часткі. Яна адчувала сябе як прыкаваная да каменя, ад якога няможна адарвацца. Адам Лукашэўскі пачаў раптам пагойдвацца седзячы і шаптаць сам сабе:

— А божа мой! Я ніколі нічога ведаць не хацеў, толькі каб мець хлеб. Як усё брыдка сталася! — (Ён узвысіў голас.) — Антаніна, я цябе не ўпікаю нічым, але мне цяжка. Трэба зараз жа з'ехаць адсюль пазусім. Што я магу прыдумаць! Па шашы на захад, па той бой Сіняўкі, у той старане, дзе я радзіўся і жыў, пакуль не паехаў вучыцца, жыўе мой добры таварыш. З таго боку ён і родам. Разам са мною ён вучыўся. Яму пашанцавала ў жыцці. Таксама, як і я, ён пачаў з палявода, а даслужыўся да таго, што цяпер сам кіруе вялікай гаспадаркай у нейкага зямельнага магната. Мы з ім час ад часу перапісваліся. Як натае ідзецца, па тым тыдні прыйшло ад яго пісьмо. Яму патрэбен палявод, і ён мяне запрашае. Трэба за гэта ўхапіцца. Тут я прападу. Я ўжо без службы, без хаты і без хлеба. Барцёўскі-то не ведаў, як са мной цацкацца за тое, што я не зачапіў яго добра, калі была рэвалюцыя, то раптам сёння ўночы ўзвысіў на мяне голас, чаму я, калі яго не было, дазволіў людзям сеч яго лес.

Антаніна бачыла: бацька гаворыць тонам просьбы і як бы шукае ў яе падтрымкі. Яна раптам адчула, які вялікі цяжар зваліўся на яе галаву. Ёй здалося, што бацька хворы на нейкую страшную хваробу. У яе хапіла кемлівасці і такту, каб падтрымаць яго ў яго намерах. Усё пайшло вельмі шпарка. У той жа дзень Адам Лукашэўскі абмяняўся тэлеграмамі з сваім сябрам. Назаўтра ж яму пашанцавала прадаць усё тое, што ён не мог забраць з сабою. Тым жа днём напач ён з сям'ёю выехаў за Сіняўку, пакінуўшы назаўсёды Барцёўскага, у якога службы ў гэтулькі год і які цяпер выразна бачыў, што маёнтак сыходзіць на пяма-нішто, і таму стараўся хутчэй выехаць у Варшаву па добрую службу. У Шпарутах жа пачыналася вялікая калатня.

Перад самым выездам Антаніна прайшла паўз тую хату, дзе жылі Грышявецкія. Замок вісеў так, як яна і пакінула. Яна дала круку і прайшла паўз камень пад дрэвамі пры

дарозе. Некалькі разоў яна азіралася і бачыла здалёк пяскопчаны дом Грынявецкіх. Блішчастым дахам ён узвышаўся, здавалася, над усёй мясцовасцю.

3

Грынявецкія пусціліся ў невядомую дарогу ясным рапкам. Сонца ўзышло чыста, і стаяў добры прымаразак. Былі апошнія дні лістапада месяца. На полі ляжала намаразь. Усё зіхацела пад сонечным бляскам.

Ужо з першага кіламетра дарогі стары Грынявецкі пачаў выказваць свой неспакой і трывогу. Пасля смерці маці і гібелі на вайне брата, Максім часта заўважаў, што бацька пачаў быццам і без прычыны трывожыцца і ўпадаць у маўклівасць. Здароўем ён пачаў занепадаць. Палявымі дарогамі яны прайшлі кіламетраў дзесяць на ўсход паўз шашу. Неба пачало хмурнець. Надвор'е зменьвалася. Паветра адмякчэла, і павалакліся хмары. Стары Грынявецкі аж пачаў заікацца ад неспакою.

— Гэта трэба перачакаць, пакуль усё заціхне. Яно ўсё перакруціцца і ўвойдзе ў берагі. Нам трэба падавацца на Падлессе. Там у мяне ёсць прычына. Перабудзем гэтую бяду ў Бападыся Варыводы.

— А хто гэта Бападысь Варывода?

— Некалі, сам ведаеш, я быў маладзейшы, і ён быў маладзейшы. Блізкі свет, ад Падлесся да Шпарутаўшчыны, вёрст трыццаць, будучы яшчэ зусім маладым хлопцам, ён дападаў заляцацца да мае сястры ў трэцій стрыечы. Ён яе так любіў, што калі яму перабіў інтарэс Адам Лукашэўскі, то ён пешта з тыдзень праседзеў у мяне і ўсё мне скардзіўся, што яго за душу смокча. Так мы з ім як бы і пасябраваліся. Ён доўга пасля гэтага не жаніўся. Яму не пашанцавала. Ажаніўся позна, і малыя дзеці пачалі ўміраць. З шасцярых дзяцей асталася ўсяго адна дачка, самая маладзейшая. Гэта я добра ведаю. Яна завецца Алімпя. Ён будаваўся пезадоўга да вайны. Успомніў быў пра мяне і забраў на цэлае лета. Я яму добрую хату паставіў. У яго не было чым адразу заплаціць за работу. Ён згалеў дазвапня, калі дзеці хварэлі і ўміралі. Кожнага ж лячыў. А дактары тагачасна не каштуюць. Як той казаў: хвароба цягне душу і трасе кішэню. Дык ён і сказаў мне: так і так, кажа, няма з чаго пацягнуць, хоць на ратунак гвалтуй, без капейкі жыву, а хата зараз абярнецца. Вецер дзьме, дык

сцены трасуцца і з шчыліні парохня ляціць. Паставім, кажа, удвух мне хату, я цябе на свой хлеб вазьму, а за работу пачакаеш мне. Трохі стану на погі, тады сам прывязу табе грошы. Памятаеш, я з вясны да снегу сядзеў у Падлессі? Яшчэ нябожчыца матка жыла, а табе было год пад дзесяць. Тады тая Варыводава Алімна была зусім малая: год мела, можа, сем, а калі восем — то гэта найбольш. Хату я яму зрабіў і грошы паверыў чакаць. Дык прайшло ўжо год блізка што дзесяць, а Варывода слыху не падаў. Але барані божа падумаць, што ён не хацеў грошай аддаць. Каб мне хто прысягаў, што так, дык веры не дам. Я яго пазнаў як мае быць, не такі чалавек. Хіба, можа, што здарылася ў яго або жыве вельмі кепска. Я ўжо адразу сёння падумаў, што трэба ісці да яго. Ён дасць прытулак. Старапа там глухая. Толькі мне падумаць страшна, што дома ў хаце там усё асталася, хоць і пад замком. Знойдуцца такія, што вокны павысаджваюць і абяруць. Але ты ведай, што, ратуючы галаву, не глядзяць шапкі. А гэтая Антаніна? У яе ключ, але што яна там можа парадзіць? Ты даўно з ёю пасябраваўся?

Грынявецкі далей ужо гаварыць не мог і змоўк. Ішлі яны вельмі шпарка. Грынявецкі спацеў і кашляў. Вецер працінаў яго. Да Падлесся ім аставалася кіламетраў сем. Хмары спусціліся пізка, і пайшоў дождж. Дзіўна было, канец восені, а такі часты дождж. Дзень канчаўся, пасоўваўся вечар. Калі яны дайшлі да Падлескага сяла, ужо даўно як мае быць вісела цемрыва. Грынявецкі меў добрую памяць і не горшыя вочы. Ён лічыў у вуліцы хату за хатай і нарэшце сказаў:

— Вось тут жыве Банадысь Варывода.

Максім спалохаўся: які стаў у бацькі голас! Ён быў хрыпаты і перарываўся. Але Грынявецкі варушыўся шпарка і рухава ўшыбаваўся ў Варыводаву хату. Максім дзівіўся, адкуль у бацькі гэтулькі рухавасці. Але нават і ў думкі яму не прыходзіла, што бацька напружвае ўсе сілы і так стараецца не паддацца слабасці. Грынявецкі спацеў па ветры і да піткі прамок па дажджы і ўжыў свой просты спосаб: трэба, каб увесь час ішоў з чалавека пот. У яго рабілася цёмпа ўваччу, але ён усё наддаваў хады. Печ у Варыводавай хаце была гарачая, і Грынявецкі дапаў да яе раней, чым даць у хату добры вечар. Ён прыпаў тварам да цяпла і апанураў зусім. Максім устрывожыўся і чакаў. Тут увайшоў з двара ў хату і сам Банадысь Варывода. Максім

зроду не бачыў такога высокага чалавека. Ён быў як высокі, так жа і тошкі. У яго былі доўгія рукі, хударлявы твар і півучы голас. Ён доўга ўглядаўся ў незнаёмых людзей і нарэшце пазнаў і абазваўся. Можна было б сказаць, што ён не гаворыць, а спявае:

— А, пане-браце Грыпявецкі! Але ж ты, чалавеча, змок! Аж твар у цябе пасінеў, і калоцішся ўвесь. Алімна! Поўную печ дроў папхай і адчыні комін. У печы жару многа, дровы самі загарацца, а ты пастаў да агню варыць. Калі ён гарачае стравы насёрбаецца, то яго з сярэдзіны цяплом пройме, а зверху гарачая печ будзе даваць дыхту. Няма пайлепшага лякарства, калі мокрая кудаса захалодзіць. Лезь, пане-браце, на печ, а яна пяхай тут каля печы завіхаецца. Гэта ж тая самая Алімна, з якою ты, малою, пацвельвацца любіў, хату робячы. Бач, якая дзяхуха вырасла, што ад хлопцаў адбою пяма. Без жартаў кажу. Ужо адзін сватаўся, але яна сталасць вялікую мае. Разумная галава і залатыя рукі. Замкнула губы і адварнула ад сквапнага жаніха. А чаму? Бо ў яе па матцы жалоба яшчэ не адышла. О так, о так, бярыся на печ. Упірайся нагамі ў комін. Шпурляй боты на падлогу і трымай на гарачым коміне босыя ногі. Не бойся, пячы смела. У якую ж ты, пане-браце, дарогу так не па-людску выбраўся? Што з табою? А божа мой найвышшы! Ты думаў пра мяне, што Банадысь Варывода злодзей і гад. Дзесяты год ідзе, а я не абазваўся з грашыма. Праўда, мне табе і ў вочы нядобра глядзець. Але, паверыш, тады і дзеці ў мяне ўміралі, мусіць, з таго, што жоўка мая здаўных <сухоты> у сабе мела, няшчасная мая пэбарака. Тады яшчэ, калі ты ставіў мне гэтую хату, яна нічога, у добрай сіле была. А праз год які апанавала бяда. Я туды, я і сюды. Паверыш, усё, што меў, пагнаў на дактары. Збіўся з каня і каровы. Год за годам, а яна ўсё горшала і летась богу душу аддала. Я згалеў дазвання... Алімна, падсоўвай там у самы агонь, каб хутчэй кіпела... На табе, пане-браце, паверху світку, угравайся, ляжы і не варушыся.

— Бо гэта, бачыш, у гэтую дарогу мяне бяда выгнала...

— Паспееш яшчэ расказаць, а цяпер памаўчы і выгравайся... Алімна, ці гатова там у печы? Налівай у міску... А ты, пане-браце, трымай рукі пад світкай, не бойся цёплае парнасці!

Банадысь Варывода сядзеў на краю печы і камандаваў Алімпай, якая завіхалася пры печы, і Грыпявецкім, які ўсё

выцягваў з-пад світкі рукі. Максім бачыў, што ў яго жыцці ўсё павярнулася нядобра, цяжка, прыкра. Нічога лепшага ён прыдумаць не мог, як пацешыць сябе думкай, што мінецца ж усё гэта калі-небудзь і прыйдзе тая хвіліна, калі ён раскажа пра ўсю бяду Антаніне Лукашэўскай. Яна паўставала перад ім як пейзаж яго духоўнае апірышча. Калі Алімпія карміла яго бацьку гарачым, ён упершыню як мае быць яе разгледзеў. Дзіўна было, што маці яе памерла ад хваробы, якая так гняце і сушыць чалавека. І дзіўна было, што бацька ўспамінаў яе, як васьмігадовую дзяўчынку. Алімпія была рослая, мажняя, і пельга было не думаць, што яна будзе зіхацець сваім здароўем і сілай усюды паміж людзей. Сярод самага вялікага натоўпу да яе ўсе будуць прыглядацца. Рух яе быў павольны, голас павучы, косы не месціліся пад хусцінкай, яна магла быць увасабленнем фізічнага здароўя і духоўнага спакою. Калі бацька яе разказваў пра хваробу і смерць маці, выгляд яе быў такі, як бы яна хацела суцешыць усіх тым, што «на свеце ўсё такое, якое яно ёсць». Пастава яе ўвесь час была такая, як бы яна навек унэўнілася ў тым, што робіць яна толькі самае важнае, што трэба, і што варыць увечары гарачую яду хвораму падарожнаму важней на гэты момант за ўсё, што калі-небудзь датуль існавала. Якая ў яе была натура, Максім Грынявецкі не мог адразу ўгадаць. Але, у кожным разе, яна вельмі не падобна была да Антаніны Лукашэўскай. Максіму здалася, што з ёю цяжка было б разгаварыцца. Аднак жа пачаліся такія справы і так усё павярнулася, што яго думкі пра Алімпію замкнуліся зыначыліся.

У тую ноч ён не спаў і хвіліны. Старога Грынявецкага забірала цяжкая хвароба. Хоць адзежа на ім і адразу высахла (печ была як агоць), хоць ён і гарачага напіўся, хоць і праймала яго гарачым потам, аднак жа яго пачаў душыць кашаль і пацягло на сонную слабасць. Ламала ў каленях, і апоўначы ён пачаў гаварыць з гарачкі. Твар яго стаў чырвоны, а губы высахлі і пабялелі. На раніцу ён так аслабеў, што ледзьве мог падняць галаву і адцягнуць голас. Перапалоханы Банадысь Варывода запрог каця і паехаў па фельчара. Не па доктара, а па фельчара. Ён так і сказаў, выязджаючы: «Унь дактары, каб яны спарохпелі, маю жонку лячылі. А фельчары бываюць вялікія практыкі. Да таго ж: доктар заўсёды папаваты, а фельчар прасты чалавек». Варывода вярнуўся з фельчарам перад самым змярканнем. На дварэ ўзняўся вецер. Мокры снег коса

імчаўся і садзіўся ў гразь. Гэтая аслёпіца не сціхала, а пабольшвалася. Фельчар паставіў хвораму банкі і сказаў: «Запаленне лёгкіх, можа быць крунознае». Ён напісаў рацэпты і чакаў, пакуль на дварэ не аціхне. Чулася цяжкае дыханне Грынявецкага і выццё ветру з вуліцы. Фельчар разгаварыўся і сказаў, што ў той самы дзень зранку яго вазілі да хворага пад Шпаруты. А чалавек той быў хворы з таго, што яго збілі польскія жандары. «Там многіх збілі і арыштавалі. Ідзе вялікая калатня. Барцёўскі разышоўся не на жарты. Мужчыны і хлопцы пасыходзілі з хат і зніклі. Першы наказаў усім лад да гэтага пейкі ў іх Грынявецкі. Таго шукалі і не знайшлі. А тым часам шпарутаўскія хлопцы і мужчыны бачаць, што зіма на посе, а трэба ў лесе сядзець. Дык у іх і стрэльбы знайшліся. Учора яшчэ нічога не было, а сёння яны такое паляванне на Барцёўскага пачалі, што таму стала не да таго, каб чакаць купца на лес і маёнтак. Барцёўскі знік некуды. Усе кажуць, што туды явіцца польскае войска, каб уціхамірыць людзей. Там усё як у гаршку кіпіць». Пасля гэтага апавядання фельчар яшчэ раз абгледзеў хворага. На дварэ сцішэла, і Варывода навёз фельчара назад. Пачалася неспакойная ноч. Грынявецкі кідаўся, кашляў, і здавалася, што ён задыхаецца. Максім цалюткую ноч праседзеў пры бацьку, збянтэжаны, сам не свой, выбіты з духоўнай раўнавагі, і позна ўночы заўважыў, што Алімна не спіць, а дрэмле, седзячы. Яна сказала: «А калі што трэба будзе? Хворы чалавек у хаце». Пад раніцу Грынявецкаму стала яшчэ горш. Хрыпаты свіст ішоў з яго грудзей. Змучаны Максім зусім апанурыў. Алімна за ўсю ноч нават і не прылягла. Банадысь Варывода вярнуўся ў познюю раніцу. Конь яго ледзь прыцягнуўся. Вецер аціх, але мокрага снегу было вышэй колаў. Банадысь прывёз лекаў па ўсе тыя рацэпты і навіну, што ў Шпарутах адбыліся вельмі важныя справы. Банадысь, раскажваючы тое, што ён пачуў ад людзей, аж пасміхваўся ад шчаслівага задавальнення. Поголаска ішла вельмі далёка. Шпарутаўцы мелі сутычку з атрадам жандараў. Шпарутаўцы збіраюць у лесе вялікую сілу. Барцёўскага няма і следу.

Усё пайшло як бурны сон. Максім не мог апамятацца ад печаканых падзей, што так шпарка зменьвалі адна адну. Ён так быў стомлен ад бессані ўночы і ад уражаннясці свае душы, што Алімна села на месца яго пры хворым. Яшчэ толькі што сцімнела, як Грынявецкі ўпаў у поўнае

забыццё. Але часамі ён пачынаў штосьці шаптаць і вельмі слабеў. Банадысь Варывода, белы як палатно, прыслухоўваўся да шэпту Грынявецкага і ўгадаў, што таго непакояць пейкія вобразы мінулага: і Шпаруты, і смерць жонкі, і пяскончаны дом, і Максім... Зранку Банадысь зноў памчаўся на фельчара. Той прыехаў перад вечарам і пачаваў тут. Ён даваў повае лякарства і зрабіў укол камфары. Ён заўважыў у хворага вялікую слабасць сэрца. Грынявецкі гарэў тварам і не расплюшчыў вачэй. Зноў настала поч. Ужо спявалі трэція пеўні, як Максім, Алімна і Банадысь заўважылі штосьці нядобрае ў хворага і схіліліся над ім. Здавалася, што Грынявецкі выходзіць з забыцця. Разабралі, што ён прашаптаў хвальбу «залатому чалавеку» Антапіне Лукашэўскай і пажадаў ёй шчасця. Максім, Банадысь і Алімна да самага ранку ад яго не адышлі і на пачатку дня зноў схіліліся над ім. Ён сканаў, не выйшаўшы з забыцця.

4

Банадысь Варывода аддаў як мае быць апошнюю пашаноўлю нябожчыку Грынявецкаму. Ён сам хаваў яго і выбраў месца на Падлескіх могілках у тым кутку, дзе былі пахаваны яго дзеці і жонка. Гэты апошні факт як бы ўсё адразу да канца дагаварыў і як мае быць зблізіў Максіма Грынявецкага з Банадысём і яго Алімнаю. Раптам выявілася, што Алімна вельмі гаваркая. Максім прагаварыў з ёю бадай-што цэлы дзень, і яму пачало здавацца, што яна мае пязломную патуру і здольнасць прайсці праз бяду і не пахіснуцца. На цэлыя гады яго ўражанне ад яе і асталася такое. Яна не закідала думкамі далёка наперад, а жыла дзень за днём, як бы памятаючы тое, што не можа быць, каб кожны новы дзень не прынёс чалавеку свайго новага клопату. Гэтая простая душа сваёю развагаю і шчыраю непасрэднасцю магла здзівіць кожнага. Разам з тым, гэтая была асоба «тутэйшая», «падлеская». Здавалася, апроч свайго Падлесся, яна мала дзе была і не вельмі куды імкнулася. Ёй было тут добра, дарогі і лясы былі вядомыя, людзі прыемныя і памяркоўныя, бацька чалавек добры і любіў яе вельмі, а з вокан хаты відна была вялікая прастора, і вельмі многа тут было зямлі, вады, неба і дрэў. Пах хваёвага лесу прасочваўся ў хату нават і ў гэты час позняй восені.

Праз вострую сваю здагадлівасць Алімпя ўбачыла выразна, што затоеная прага гняце мала вядомага ёй яе выпадковага гасця. Тонам чалавека, які гаворыць з малым дзіцем, яна заўважыла яму:

— Не трэба забіваць галаву цяжкаю думкаю. Нашто самахоць мучыцца? І ў мяне матка памерла, і я асталася толькі з бацькам. Дык чым жа я сабе памагла б, каб пачала галавою аб сцяпу біцца?

Гэта ўжо была сталасць натуры, усталяванай як мас быць. Магло быць ясна: яна такая ўжо будзе назаўсёды. Але было і дзіўна: яна была яшчэ вельмі маладая. У тую восень ёй было ўсяго семнаццаць поўных год. Яна ўгадала, што Максім мучыцца смуткам аб бацьку. Але яна апітак не магла ўгадаць і зразумець другога: у яго галаве нараджаліся і жылі, неакрэсленыя яшчэ і не да канца ясныя, думкі. Яны самі яшчэ толькі што фармаваліся і пакуль што не зліліся яшчэ ў адну ідэю, якой суджана было пасля да канца заўладаць гэтым чалавекам. Але яны ўжо былі папярэдніцамі яе.

На другі дзень пасля пахавання бацькі і на пяты пасля свайго прыходу ў Падлессе Максім адчуў сябе тут так, як бы вечна быў блізак з гэтымі людзьмі, хоць яшчэ за колькі дзён да гэтага не ведаў, што яны ёсць на свеце.

Банядысь Варывода зразумеў бяду Грынявецкіх, калі ім трэба было ісці ў свет, ратуючыся ад помстлівага Барцёўскага, але ён не мог уцяміць таго і дзівіўся, як жа гэта магло так быць, што Грынявецкія нават і не прыпаручылі нікому наглядаць за замком на хаце. Ён проста-такі дапытваўся ў Максіма:

— Ну, кацяняці ў вас не было, раз вы рамеснікі. Але ж карова е? Няма? А свінчо е? Ну то мо хоць куры е? Ну дык бацькава начынне е. Дык як жа яно там? Я ведаю. Рамеснік жыве так, што зарабіў, тое і сцерабіў. Але ж мець і шанаваць што-небудзь пры сваёй душы трэба?

Вельмі магло быць, што з усяго гэтага ён не мог бы знайсці сталасці ў Максімавым абліччы. Хоць яму было і не да гэтага. Ён цягавіта сабе абтыкаў у тыя дні на зіму вокны ў хаце, абгортаў саломаю стволле ў маладых яблыньках, малаціў цэпам жыта, прыслухоўваўся да надвор'я, ці не ўзнімаецца роўны вецер, каб везці малоць, і пекалькі разоў ад свае ўласнай цікавасці хадзіў глядзець у зубы толькі што купленаму суседам каю. Здавалася, што пры

гэтым чалавеку можна было зжыць з душы ўсё яе цяжкае ўтрапене. Вельмі можа быць, што абстаноўка Варыводаўскага жыцця ў тыя дні зрабіла добры ўплыў на Максімаву прыўзнятую душу. У кожным разе, успамінаючы пасля гэтых дні, ён заўсёды з удзячнасцю думаў пра Банадыся Варыводу.

Пра той момант у маладосці Максіма Грышнявецкага шпарутаўцы ўспамінаюць даволі-такі дакладна. Першымі днямі снежня месяца яго бачылі ў Шпарутах. Перш за ўсё ён явіўся, увечары, да адзіпокай жанчыны ў Барцёўскага маёнтку. Гэта была ўдава тутэйшага садаўнічага, яна стаяла ўжо на парозе свае старасці, была хрышчоная маці Антаніны Лукашэўскай і вялікі друг усёй сям'і Лукашэўскіх. Жыла яна адна і здзівіла Максіма тым, што проста-такі ўзрадавалася яго прыходу. На Шпарутаўшчыне было вельмі ціха. Вечар быў ужо даволі позні. Блізілася поўнач. Жанчына не запальвала агню і многа разоў засаб загадала Максіму, якога яна не вельмі добра і ведала, каб ён быў вельмі асцярожны. Каб нічым ніколі нікому не хваліўся, каб нічым нікому не пагражаў і каб стараўся не мільгацець «перад вачыма таго, хто не жадае яму добра». Пасля гэтага яна пачала гаварыць:

— Гэта сам бог прынёс вас сюды. Бо я мусіла знайсці вас хоць пад зямлёю. А як жа я магла з маім здароўем і гадамі шукаць вас? Антаніна, калі выязджала адсюль на зусім, дык яшчэ забегла, небарака, развітацца са мною. Яна так шчыра і многа цалавала мяне, што я пачала плакаць. Душа мая рвалася. А яна раз-пораду ўсё гаварыла мне: «Цёця Анэта, цёця Анэта! Мусіць, доўга мы не ўбачымся». Яна пакінула ў мяне ключ ад вашай хаты і наказала правяраць, ці замок на месцы. Але няма ўжо чаго там паглядаць. Жандармерыя павырывала з дзвярэй прабоі і ўсё ў хаце перавярнула. Я сама бачыла, як суседзі паразбіралі ўсё з хаты сабе ў сховань. Людзі справядлівыя, усё захаваюць як мае быць, і я ведаю, што ў каго. А як жа гэта, што вы да мяне зайшлі? Як бы і ведалі, што я павіна вас шукаць?

— Бо ні разу яшчэ не быў у доме Лукашэўскіх, але ведаю, што Антаніна вам як дачка родная, — шчыра адказаў Максім, адчуваючы, што тут нешта здарылася.

— Антаніна сказала мне, што будзе пісаць вам, і не адзін раз, пакуль не ўбачыцца зноў з вамі. Але ж певядома, колькі часу вы не будзеце мець свайго адрасу, дык ве-

дайце, што яна пісьмы вам будзе прысылаць па мой адрас.
Я ўжо чакаю першага пісьма.

— Дзе ж ваш бацька, і як ён там педзе маецца?

— Мой бацька памёр у Падлессі.

Максім чуў, як Анэта раптам устала з свайго месца і пачала шаптаць па пябожчыку малітвы, праваслаўныя і каталіцкія. Ён ледзьве вытрымаў чакаць, пакуль яна скончыць «со духі праведных» і «анёл панскі».

— Але чаму вы не гаворыце мне, што сталася і куды выехала Антаніна?

— За тое, што яна сказала вам, каб вы сыходзілі з дому, Барцёўскі выгнаў іх усіх з кватэры і самога Лукашэўскага са службы і захацеў яшчэ ўзвесці на яго пейкае абвінавачванне, якое б да рэшты згубіла б яго. Лукашэўскаму прыйшлося кінуцца ў свет ратавацца і шукаць сабе спосабу з хворай жонкай і Антанінай.

— А куды яны выехалі?

— Я толькі і ведаю, што ў той бок пад Баранавічы, за Сіпяўку. А дзе там — можа, будзе ў пісьме. Я і сама прагну душой хутчэй дазнацца... А божа мой, божа, мне страшна падумаць, што там можа быць з імі, на новым неабжытым месцы. Гэта не жарты, тут ён на адным месцы ад самай маладосці і аж дагэтуль пражыў. А Антаніна тут жа радзілася і вырасла. А ён мае яшчэ натуру такую, што калі возьме што сабе ў галаву, калі апануе яго якая думка, дык яна не выходзіць з яго галавы, точыць яго і з'есці яго можа. Ад свае натуры ён ные і сохне. А хворая жонка яму не паможа. Баюся я, што ўсё ляжа на Антанініну галаву. А яна яшчэ неспрактыкаваная ў жыцці і занадта маладая. Ёй яшчэ жыць пры бацьку трэба, а не трымаць яго на сваім клопаце. Маладосць у чалавека павінна быць вясёлая, а тут можа быць весялосці мала. Я пагляджу на далейшае, як усё пойдзе. Я сама паспрабую пасля перабрацца да іх, каб хоць крыху клопату зняць з Антаніны. Бо я чую душой, што клопат яе чакае вялікі і цяжкі... Але тут і яшчэ ёсць вам адна справа. Праз усе гэтыя дні да мяне сягдытагды заходзілі то той, то гэты шпарутаўскія хлопцы. Яны стараюцца дазнацца, дзе вы падзеліся і што з вамі. А яны так і спадзяваліся, што вы не забудзеце Антаніну і зойдзеце да мяне, хоць распытацца, дзе яна падзелася. Яны паказвалі, што калі вы хочаце, то можаце знайсці іх у чацвер зранку нацямочку, калі будзеце тады ў Барцёўскім лесе на вялікай дарозе. Як вы там сабе хочаце, але вы павінны

пільнавацца таго, каб Антанініна пісьмо, якое хутка можа быць у мяне, трапіла да вас. Каб вы толькі ведалі, як пэ-барака Антаніна дамагалася гэтага ад мяне. За той дзень вы ёй сталі нейкім апірышчам, ад якога ёй страшна было адарвацца. Яна паехала з думкамі, што не можа так быць, каб вы не ведалі, як ёй там паводзіцца.

Гэта была поч з панядзелка на аўторак. Нікуды не выходзячы, Максім прычакаў у Анэты чацвярга і ў той дзень знайшоў у Барцёўскім лесе шпарутаўцаў. Да Анэты ён даведваўся вельмі часта, а пасля пачаў бываць у яе бадай-што праз дзень. Аднак жа пісем ад Антаніны ўсё не было. На пачатку лютага месяца ўвайшла парэшце ў Шпаруты польская вайсковая часць, а праз дзень явіўся і сам Барцёўскі. Гэтым разам ён ужо не меў такога, як раней, пэ-залежнага і гаспадарскага выгляду. З тых жа дзён у шмат якіх газетах штодзень друкавалася яго публікацыя аб тым, што маёнтак Шпаруты і лес прадаецца за сходную цану і што сам гаспадар у кожны дзень і час можа прыняць ах-вотніка да куплі ў сваім шпарутоўскім доме. Вайско-вая ж часць, тым часам, пачала ачышчаць мясцовасць ад узбунтованых шпарутаўцаў. Тут выявілася тое, чаго ка-мандзір часці не разгадаў рапэй і што ўвагнала Барцёў-скага ў смутак і трывогу. Першыя разведчыкі, увайшоўшы ў Барцёўскі лес, нічога там падазропага не заўважылі, і ўся часць рушыла праз лес, каб «прачасаць яго» і пасля разаслаць самую шырокую разведку. Салдаты ўжо выхо-дзілі на ўзлесе, як раптам іх пачала абкружваць вялікая сіла людзей. Справа была не толькі ў адных шпарутаўцах. Тут былі людзі з самай шырокай акругі. Камандзір часці вымушан быў пачаць бой і да змяркання палажыў тры чвэрткі сваіх салдат, а сам дапаў пешкам да павятовага горада, дзе след яго і згубіўся. Шпарутаўцы ўвайшлі ў Шпаруты і абкружылі маёнтак. Яны гарэлі прагай злавіць самога Барцёўскага, якому ўдалося, аднак жа, педзе пэ-рахавацца да вечара. Упачы ён абуўся ў простыя боты, апрануўся ў сялянскі кажух і, сагнуўшыся, выбраўся за сад, дзе перапоўз упоперак дарогі і цяпцкамі выбраўся да лесу, а там выбіўся на палявую дарогу. Ён знік, і праз мпо-га год у Шпарутах ніякага слыху пра яго не было. Яго па-каёвы службовец, які з ім не пайшоў, а астаўся тут, рас-казваў пасля, што Барцёўскі быў такі напалоханы і так баяўся, так калаціўся, што пачаў маліцца і ледзьве вы-гаворваў словы, і так было, аж пакуль ён не знік. Які ж ён

быў пасля, гэта невядома. Выйшла так, што прадаць маёнтак і лес яму так і не ўдалося. Так што ён пабраўся начынаць педзе сваё новае жыццё без вялікіх капіталаў у кішэні і не давёўшы тут да канца, так як хацеў, сваіх справаў.

Што ж да Максіма Грынявецкага, то ён у той бурны дзень забягаў да Анэты. Анэта расказвала пасля, што ён быў у кароткім кажушку і з стрэльбай на плячы. Пісьма ад Антаніны не было.

Анэта была чалавек адзінокі, блізкая ёй Антаніна пават і пісьмаў не слала, і яна была рада, што каля яе з'явіўся Максім Грынявецкі. Яна перажыла сумную прыкрасць, у той дзень дазнаўшыся ад яго, што разам з усімі ён адразу павінен выйсці ў нейкае далёкае вацдраванне. Яна падавала яму сотню парадаў і дакляравала хаваць для яго ўсе Антанініны пісьмы. Максім пацалаваў яе, як родную, і доўгі час яна ўжо яго больш не бачыла.

Дайшла была чутка, што шпарутаўцы, пакінуўшы пасля ўсіх тых падзей свае Шпаруты, злучыліся педзе з вялікімі партызанскімі сіламі і педзе пад той бок, дзе стаяў фронт, разбілі вялікае злучэнне польскага войска. Гэта было ўжо добраю вясною. А ўлетку пачалося адступленне польскай арміі, і некалькі старэйшых шпарутаўцаў вярнулася дадому. Яны расказалі, што партызанскія атрады злучыліся з Чырвонай Арміяй і разам з ёю накіраваліся на захад. Дзесьці там астаўся і Максім Грынявецкі. Ад таго часу, сярэдзіны лета дзевяцьсот дваццатага года і да пачатку зімы таго ж года, Анэта мела ад яго некалькі кароткіх пісьмаў. У кожным з іх было толькі па адной ці па дзве фразы. Вось які сэнс быў таго, што пісалася ў гэтых пісьмах: «захоўвайце для мяне Антанініны пісьмы, калі яны прыходзяць. А калі пісьмаў няма, то ці не можаце як-небудзь дазнацца, дзе яна і што з ёю». Але і без гэтага напамілку яна трымалася свайго абяцання перад Максімам і свайго абавязку перад Антанінай.

Гэтая Анэта была яшчэ не ў старасці. Самае большае — ёй магло быць тады пяцьдзесят год, хоць, напэўна, і гэтулькі не было. Але адзінокія жанчыны, пры тым жа чулыя натурай, часта выглядаюць старэйшымі за свае гады. Анэта была хударлявая і рухавая і, слухаючы яе, можна было б падумаць, што душа яе баліць аб усім, што толькі дзе дрэннае робіцца па свеце. Яна дачакалася Максіма Грынявецкага толькі ў снежныя месяцы, на парозе по-

вага, дзевяцьсот дваццаць першага года, праз год пасля таго, калі ён быў у яе і дазнаўся аб печаканым Антанініным выездзе. Цяпер ён быў вельмі пецярплівы, каб хутчэй дазнацца, ці ёсць пісьмы. Анэта была рада яму, як роднаму. Ён печакана ўвайшоў да яе ў чырвонаармейскім адзенні. На ім былі салдацкія чаравікі з абмоткамі і выцerty шыпель, які бываў многа разоў пад дажджамі і пад пылам. Яго пасцілалі на гразь, у ім ляжалі на снэзе і сядзелі ў гарматыным дыме. Ён ірваўся аб кусты і тыднямі не прасыхаў ад вады.

— Ёсць тры пісьмы,— урачыста сказала Анэта.

— А так якія навіны?

— Ну якія ж навіны? Вашых жа пісьмаў я не чытала, толькі свае. Кожны раз прыходзіла два пісьмы адразу, вам і мне. З пісьмаў да мяне я ведаю, што ўсё там, дзякуй богу, добра. Лукашэўскі службыць, Антаніна жыве сабе, а маці трымаецца здароўем. Я чакала горшага. Аж нічога. Усё абжывецца, асталоецца, век чалавечы доўгі, і дабрыня знойдзецца. А вы ж як гэта, надоўга ці, можа, пазусім?

— Не толькі не пазусім, а нават і не на дзень, а толькі на гадзіну. Як толькі скончылася вайна, нашу часць адразу з фронту адправілі ў горад Ельнію, што на Смаленшчыне. А цяпер нас пераводзяць педзе пад Мінск. Пакуль мы жывём і чакаем, як далей усё пакіруецца, я адпрасіўся па двое сутак са станцыі Смалявічы пад Мінскам. Цераз Мінск і Асіповічы я прыехаў у Слуцк, а з Слуцка сюды натрапілася мне фурманка. Гэтая фурманка паедзе пеўзабаве назад у Слуцк. Калі я не прапушчу яе, то паснею ў Слуцку на першы цягнік і якраз у час буду ў сваёй часці. Я так ірваўся сюды, так спяшаўся! Я так чакаў гэтых пісьмаў! За цэлы год я не мог і на дзень адарвацца дзеля іх ад сваёй часці.

Анэта дастала з шуфляды тры пісьмы і па адным перадала іх у Максімавы рукі.

— Вось гэтак,— казала яна,— прыйшло першае, якраз пазаўтра пасля таго, калі вы, год таму, пазусім выйшлі з мае хаты. А гэтак — другое. Яно прыйшло праз два з паловаю месяцы пасля першага. А вось трэцяе. Гэтае прыйшло ў канцы верасня гэтага года. Першыя два прыйшлі праз пошту, а гэтак нейкі чалавек прывёз у сяло Макраны, адкуль яно трапіла ў Семежава, а пасля дайшло да мяне. Што ж, з таго боку пошта ўжо даўно не ходзіць. Чытайце

хутчэй, я хоць ведаю, што ўсё там у іх, дзякуй богу, добра, але лішняе Аптанііна слова мне радасць.

І Анэта парыхтавалася слухаць. Максім пачаў чытаць, не могучы сцішыць сваё сэрца. Вось што пісалася ў першым пісьме.

«Любы мой Максім! Ніколі я не думала, што мне так будзе цяжка на душы далёка ад цябе. Я сама не свая. Хаджу як прыглушаная. Але мяне ратуе клопат. Мы асталяёмся і ўладжваемся на новым месцы. Бацька пачаў ужо сваю новую службу. А маці — вядома, здароўе ў яе несамавітае, а дарога змучыла яе, дык я цяпер ад яе не адыходжу. Яна ляжыць. Але гэта мне не ў павіну. Спадзяюся на самае лепшае. Чакаю нашай сустрэчы. І хоць мы з табой ніколі пра гэта не гаварылі і не казалі аб гэтым і слова, дык я першая гавару гэта: чакаю нашай сустрэчы пазаўсёды. Твая Аптаніа».

Анэта падпяла твар угару і сказала:

— А вось мне ж яна і не пісала, што маці была горш прыхварэла. Ну але нічога, гэта адразу пасля дарогі. Патом жа, як відаць, усё пасля на добры лад пайшло як мае быць. Дык чытайце хутчэй другое пісьмо.

«Любы мой Максім! Адбылося тое, што заўсёды прадчуваў мой бацька і чаго я больш за ўсё баялася. Маці мая з кожным новым днём упадала ўсё ў большую хваробу і пазаўчора памерла, а ўчора мы яе пахавалі. Цяпер мой абавязак шапаваць здароўе майго бацькі, аб сабе мне ўжо і не хочацца думаць. Спадзяюся, што добры доктар — час загоіць раны мае душы. З вялікай сілай мяне цягне ў Шпаруты, дзе я радзілася, вырасла і жыла да сваіх дзевятнаццаці год. Бацька мой ужо як мае быць увайшоў у новую службу. Яго друг, што выклікаў яго сюды і даў яму тут месца, вельмі добры чалавек. Гэта сапраўдны друг. Сяброўства паміж ім і маім бацькам шчырае і сапраўднае і, здаецца мне, узмацняецца. За адзін кіламетр ад нас мястэчка Сталавічы, што на дарозе паміж Барапавічамі і Навагрудкам... Твая Аптаніа».

Анэта стаяла белая як палатно. Максімавы вочы сталі быстрыя, і ад узбуджэння ён пачаў заікацца, чытаючы трэцяе пісьмо.

«Тут з'явіўся Барцёўскі. Ён відзён быў некалькі дзён усюды, і мой бацька дазнаўся, што ён стаў у тутэйшым павеце нейкім начальнікам. Праязджаючы праз Сталавічы, ён убачыў на мосце каля вадзянога млына ў мястэчку

бацьку, адразу пазнаў яго і крыкнуў: «Ты тут?!» Гэта так уразіла майго беднага бацьку, што ён стаў сумны і без'языкі. Пасля смерці мамы ён угнуў галаву і вось праз колькі ўжо месяцаў не глядзіць нікуды больш, як толькі ў зямлю. Ён нудзіць і марнее. На колькі дзён ён быў павесялеў, калі нейк дазнаўся, што Барцёўскі не думае тут назаўсёды аставацца, а дамагаецца службы ў Варшаве. А пасля зноў апанурыў, яшчэ больш учарпеў, я ўбачыла, як ён зрашкву маліўся, стоячы на каленях. У той жа дзень вечарам ён плакаў і называў нябожчыцу маму чыстаю душою, а пасля сказаў мне, што самая вялікая яго пакута — гэта думкі аб тым, што мне прыйдзецца ў жыцці і які лёс чакае мяне. Назаўтра ён не ўстаў з пасцелі. Ён ляжыць хворы на нейкую цяжкую хваробу. Я ад яго не адыду і ахвяроўваю яму ўсё маё жыццё. Я трымаю высока галаву і ўсё вазьму на свае плечы. Я ведаю, што найвышэйшая справядлівасць на свеце — гэта дбаць аб шчасці ўсіх, тады і табе самому ў гэтым вялікім шчасці будзе месца. Я пенавіджу таго чалавека, які чалавеку звер і які сее сярод людзей няшчасце тады, калі чалавечае жыццё так лёгка зрабіць шчаслівым. Я яшчэ не ведаю, які я зраблю першы крок, але праз усё сваё жыццё буду дбаць аб людскім шчасці».

Можна напэўна сказаць, што гэтае пісьмо пісалася ад нейкага незвычайнага ўздыму душы. Была тут адна акалічнасць. У пісьме не было пачатку «любый мой Максім», і было падпісана пісьмо не так, як ранейшыя «твая Антаніна», а проста толькі «Антаніна».

Максімава ўзбуджэнне як бы апала, але ўвесь ён як бы змарнеў адразу. Анэта раптам выпрасталася ўсёй сваёй постацю і заявіла:

— Значыцца, гэтая святая душа, каб не трывожыць мяне, нічога мне гэтага не пісала. Я зараз жа сама іду туды. Буду ісці пешкам, хоць за месяц, але зайду.

— Куды! — устрапянуўся Максім Грынявецкі.— А граніца? Ужо ж польская граніца ўстаноўлена як мае быць!

— Правальвацца буду па пояс у снег, буду брацца чыстым полем, але пайду.

— А што ж мне рабіць?

— А што ты можаш зрабіць? Яна магла б сюды вярнуцца, але ж сам Лукашэўскі прыкован да пасцелі. А ты чалавек малады, ты салдат, цябе чакае твая часць. А тут

не мяжа паміж двума палеткамі, а граніца паміж дзвюма дзяржавамі.

— Калі вам удала дайсці туды, дык угаварыце яе, каб яна пакінула бацьку на вашы рукі, а каб сама сюды прыйшла... Што я гавару, як утрапёны.

— Глядзі, галубок, сваіх абавязкаў, бо гэта ўсё адна гаворка, я ведаю душу Антаніны. Яна ад бацькі не адыдзе, хоць бы каб яму суджапа было і дваццаць год ляжаць.

Максім шпаркім рухам абхапіў Анэту рукамі за шыю і пацалаваў яе ў галаву. Быццам адрываючыся ад таго, да чаго ён быў прыкаваны, ён шпарка выйшаў з Анэцінай хаты. Адразу ж ён выехаў, каб заспець яшчэ цягнік. Анэта паспела яшчэ да вечара прыпаручыць сваю хату з зялёным куфрам і дзвюма падушкамі адной сваёй маўклівай суседцы, а як толькі пацямнела неба на вечар, яна пусцілася ў сваю вялікую дарогу. Трэба было бачыць, як яна з торбачкаю пад пахаю ішла паўз лес напроці ночы.

5

Ад таго часу Максім Грынявецкі вельмі доўга не з'яўляўся ў Шпарутах, і тут пра яго бадай-што нічога не ведалі. Адзім малады шпарутавец, яго равеснік, нейкі Марцін Цераховіч за ўвесь доўгі час меў ад яго два ці тры кароткія пісьмы. У гэтых пісьмах было адно і тое ж: вельмі каротка, і не проста адразу, а намёкамі, Максім Грынявецкі пытаўся, ці не можа ён дазнацца, чаму яго далёкая сваячка Анэта (пра гэтае «сваяўство» ён выдумаў) нічога яму ні разу не напісала? Марцін Цераховіч, найбольш блізкі да Максіма з тых маладых шпарутаўцаў, з якімі ён пекалі падпільноўваў у лесе Барцёўскага, адказаў яму даволі-такі доўгім пісьмом. З гэтага пісьма Максім дазнаўся вось пра што: «...Анэта ўжо даўно недзе без следу згінула. Сваёй суседцы Марыне Крыштафускай яна была прыпаручыла на дзень ці на два паглядзець хату. А гэтыя «дзён два» цягнуцца ўжо больш за два гады. Крыштафуская жапчына з вялікім клопам на шыі, у яе поўная хата дзяцей, і ўсё малыя, а сама яна адзінокая, бо муж яе забіты на пямецкай вайне ў дзевяцьсот шаснаццатым годзе. З самага ранку і да вечара яна не мае перадыху ад вечнага клопату з малымі дзецьмі і пейкай там гаспадаркай. Дык дзе там яшчэ ёй дбаць пра чужую хату, гаспадыня якой надзелася немаведама дзе. Крыштафуская расказала пра ўсё людзям.

Прыішлі папята і знялі замок з хаты. Там была толькі пасцель з дзвюма падушкамі і ватоваю коўдраю і зялёны куфар. У тым жа куфры спадніцы, калтапы, блучковыя хусткі і ўсялякая іншая драбязя бабская. Папята забілі дзверы і вокны ў хаце дошкамі і такім парадкам знялі з Марышы Крыштафуцкай лішні клопат з галавы. Няхай сабе гадуе сваіх дзяцей».

Гэты Марцін Цераховіч быў вялікі ахвотнік да слова. Нават і ў пісьме ён даў вельмі многа слоў і пра Апэту, і пра самога сябе, і пра Шпаруты. З гэтага пісьма Максім Грынявецкі ведаў, што ў Шпарутах усё ішло сваім парадкам, так як бы Барцёўскі некалі і не прыязджаў сюды з свайго выгнання ад рэвалюцыі. Усе зноў будаваліся па тады яшчэ выразаных пляцах. Некаторыя ўжо пават закончылі будоўлю. Забудоваўся ўжо як мае быць і сам Марцін Цераховіч. Ён быў яшчэ зусім малады хлопец. У пісьме было яшчэ і пра тое, што бацька яго памёр якраз тым годам ад старасці і ён астаўся адзін з маткаю, і хоць, можа, яшчэ яму і рапавата, але ён будзе жаніцца. Трэба шапаваць матчына здароўе і зняць з яе клопат і цяжкую работу. Бо гаспадарка цяпер разрастаецца. Чатыры ж старэйшыя сястры яго ўсе даўно замужам. Марцін Цераховіч пісаў многа пра сваю гаспадарку і пра свае патаемныя думкі наколт шпарутоўскіх дзяўчат; гэта ўсё з прычыны таго, што яму прышла пара жаніцца. «Адна мне больш за ўсіх даспадобы, але што з паходкі не вельмі экладзістая». Гэтае пісьмо ўзварушыла душу Максіма Грынявецкага. Ён з удзячпасцю думаў пра Марціна Цераховіча, які так добра нарысаваў яму поўную карціну жыцця ў родных Шпарутах. Марцін Цераховіч адразу заняў у Максімавай душы месца надоўга. Не было Аптаніны, мусіць, назаўсёды сышла Апэта, бацька быў у магіле, ужо і смутак на ім тупеў і спываў з душы: яго перамаглі маладосць і час. У Шпарутах жа быў чалавек, які выяўляўся, як блізкі сябар. У патрэбны момант ён мог стаць духоўным апірышчам. І Максім Грынявецкі напісаў Марціну Цераховічу пісьмо. Ужо не кароткае, а сапраўднае пісьмо. Марцін Цераховіч, як чалавек прасты і мала дзе вельмі бывалы, быў рад гэтаму пісьму. Пісьмо было напісана аб такіх рэчах і справах, што Марцін пачаў думаць аб сваім сябру, як аб нейкім аўтарытэце. Ён многа гаварыў аб Максіме, і з яго ласкі ў Шпарутах пасвяжэлі ўспаміны аб гэтым ціхім хлопцы і яго п'ябожчыку бацьку. Гаварылі і аб

яго матцы і старэйшым браце. Хіба маглі што-небудзь іншае сказаць, апроч добрага? У кожным разе, так бывае заўсёды, калі пачнуць успамінаць аб людзях, якіх або ўжо няма, або жыццё якіх пайшло ў новыя формы. Праз апошняе пісьмо да Марціна ведалі і гаварылі, што колішняя Максімава думка вучыцца ўзгарэлася цяпер з новай сілай. Гаварылі, што пасля таго, калі яго год дэмабілізаваўся з арміі, ён адразу ж падаўся вучыцца на рабочы факультэт, але гэта толькі пачатак. Ён думае яшчэ доўга вучыцца і ісці ў навуцы вышэй. Марцін Цераховіч так гаварыў пра свайго сябра:

— Чаму ён не прыехаў ні разу ў Шпаруты? А што яму тут рабіць і дзе яму тут дзецца? Хто ў яго тут астаўся і што ў яго тут ёсць? Няскопчаны дом без вокап і дзвярэй? А там ён улетку можа і падзарабіць сабе што-небудзь. Ён з галавы свае жыве, а не з рук.

Так у Шпарутах склалася поўная думка. Гаварылі, што кожнае лета Максім ездзіў у пейкія экспедыцыі, нешта пісаў і нават педзе друкаваў. Але адна думка яго апа-навала вельмі моцна. Ён змалку многа наслухаўся пра чалавечыя хваробы, бачыў смерць блізкіх людзей і дайшоў да думкі, што самым высокім чалавечам можа быць той, хто ўсё сваё жыццё ахвяруе на клопат аб здароўі людзей, на поўнае знішчэнне чалавечых хваробаў. Медыцына — самая высокая навука на свеце. Доктар, які знойдзе хоць адзін новы і дасканалы спосаб вылечваць чалавека ад якой там хваробы, ужо ёсць чалавек вялікі дзеля ўсіх. Максім Грыцявецкі мала аб сабе думае. Ён хоча самога сябе аддаць вялікай справе медыцыны. Ён ужо цяпер пачаў думаць, што чалавек жыве на свеце вельмі мала, чалавечы жыццё вельмі кароткае і чалавек не паспявае зрабіць тое вялікае, што мог бы зрабіць.

УРЫВАК З РАМАНА «ЗАХАР ПАГУДА»

I

Немцы падпалілі Мінск дваццаць чацвёртага чэрвеня сорак першага года, калі дзень схіліўся да захаду сопца. Хто ў той дзень выйшаў з Мінска ў вялікую дарогу на выгнанне, то яшчэ і дваццаць шостага на дваццаць сёмае чэрвеня ўночы бачыў, як палымпела неба над Мінскам. Тымі начамі тысячы людзей, кіруючыся на ўсход, вызначалі сабе дарогу так, каб ісці ў супрацьлеглы бок ад водсветаў мінскага пажару. Бамбардыровачныя налёты нямецкай авіяцыі на беларускую сталіцу пачаліся дваццаць чацвёртага чэрвеня зранку. Тады ў горадзе пачала працаваць так празвааная пасля «дружына ратунку». Пад абваламі дамоў, разбураных немцамі з наветра, часам былі людзі, якія не ўсе адразу затхліся і памерлі. Дружыннікі даставалі жывых з-пад павалы патрушчанай цэглы, звапнавапага камення, бярэвення і жалеза. Спачатку ў дружыне было сорак сем чалавек. На пачатку двапаццатай гадзіны на Свядлоўскай вуліцы ратавалі заваленую абломкамі дома № 73 сям'ю. Гэта быў доўгі дом на чатыры паверхі. Спачатку ўпала толькі частка яго. Пад руінамі стаяла яшчэ сцяна вышэйшай паверхаў па тры. Ужо разабралі многа цэглы і бярэвення і чулі галасы тых, хто ў каменнай магіле пачаў спадзявацца на свой ратунак. Якраз тады пачаўся павы нямецкі налёт на горад. Бомба ўпала ў будынак дваццатай школы, пры самым тым доме. Сцяна, што датуль яшчэ стаяла, упала і пахавала пад сабою пяцёх дружыннікаў разам з тымі, каго яны ратавалі. Гэта быў момант, калі ў горадзе пачалі ўзнікаць дзе-нідзе пажары. Дружына падзялілася на дзве часткі. Адна частка пайшла памагаць тушыць пажары, другая асталася на рапейшае справе. Само сабою выйшла, што пад гэтай другой часткай начальнікам стаў Аляксандр Богун, чалавек высокі ростам, з пасівелымі над вушымі валасамі і з павольным

тэмнам гаворкі. Аляксандрам Богушам ён назваўся адной жанчыне, якую дастаў з-над жалезных наваленых дзвярэй і якая вельмі хацела дазнацца, каму ёй дзякаваць за свой ратунак. У рашучую і пераломную хвіліну заўсёды натуральным парадкам з'яўляецца той, хто вядзе за сабою астатніх. Аляксандр Богуш утрымаў каля сябе людзей бадай-што да самага вечара. На захадзе сонца, калі Мінск ужо гарэў, Богушава дружына канчала сваю работу. Людзі пайшлі шукаць сваіх блізкіх і родных. Калі яны яшчэ аставаліся жывыя, іх трэба было знайсці і думаць, што і як далей рабіць. Крыху пазней у дружыне асталося толькі двое. Сам Богуш і другі з іх. Перад Богушам ён назваў сябе Захар Пагуда. Гэта быў чалавек сярэдняга росту. І льга было адразу заўважыць, што не толькі ў гэты ўтрапёны дзень, але і заўсёды, ён рухавы і трапяткі. Ён здаваўся дробны з твару і постаці. Калі неба на захадзе пачало ўжо зусім пагасаць, Пагуда сказаў да Богуша:

— Нам трэба ўжо ўсё кінуць і выбраць кожны сабе сваю дарогу. Час настаў. Горад пусцее і гарыць. Кажуць, што педзе паблізу сеў нямецкі дэсант. За дзень мы выратавалі не мала людзей. Ніхто ж у нас над каркам не стаяў. Мы і так можам лічыцца тымі праведнікамі, па якіх трымаецца свет.

— Якімі праведнікамі? — як з бяздоннай пустэчы абазваўся Аляксандр Богуш.

— А што ж! У старых кнігах, даўпасць якіх мераецца па тысячы год, пішацца, што свет трымаецца на праведніках. Калі ж праведнікаў на свеце няма, а ёсць толькі адзін, то і гэтага даволі, каб дзеля яго свет белы жыў. Вось як некалі цапілі добрыя ўчынкi, калі так пра іх у кнігі запісвалі. А ў нас дык хто паверыць, што я тут праз сваё сумленне цалюткі дзень людзей ратаваў? У гэтым жа агні не знойдзеш тае канцылярый, якая б выдала табе пасведчанне аб гэтым. Нам трэба будзе як-небудзь настарацца, каб пасля знайсці адзін аднаго. Як нашы вернуцца, то адзін за другога пасведчыць, што мы да канца выстаялі там, куды нас наставілі. Калі што якое, дык на Уздзеншчыне будзем пытаць Пераброддзе, а ў тым Пераброддзі лесніка Захара Пагуду. А то, ліха іх ведае, возьмуць ды прычэпяцца: а дзе быў, а што рабіў у той мінскі дзень. Ну, а ты хто, дзе цябе будзе шукаць?

Аляксандр Богуш маўчаў, ён як бы нічога не слухаў і нічога не чуў. Ён мучыўся ад вялікай трывогі і смутку.

Гэта відно было з яго панылага твару. Удзень ён яшчэ трымаўся вальшей, а гэта зусім апанурыў. Захар Пагуда з пецярылівым чаканнем глядзеў на яго. Відно было: страшная паняверка точыць душу гэтага чалавека, і ён прагна шукае і чакае, хто цвёрда скажа яму, што трэба рабіць так, а не гэтак. І гэта была яго пакута ў гэтыя хвіліны. То ён дбаў аб пейкай адказнасці па далейшае, то гатоў быў зусім змяць сваю ўтранёную душу і прасіць у Богуша напразмілы бог пакамацдаваць ім і даць парад. Так ён глядзеў у Богушавы вочы. Узбуджэнне яго перваў ірвалася ў слова:

— Я ж бачу. Тут людзі ратавалі іншых, а самі тужылі, што без іх там можа дзеці гінуць.

— Мае дзеці і жонка выйшлі з горада,— сказаў Богуш такім тонам, што як бы сам сябе цешыў.— Якраз я спакоен быў.

— Я не пра нас кажу і не пра сябе. Я зусім адзінокі.

— А дзе ж твая сям'я? Дзеці, ці хто ў цябе ёсць з блізкіх і родных?

— Я экспедытар па пошце.

— Які экспедытар? На якой пошце?

— Дзвесце тысяч газеціп праз мае рукі штодзень праходзіла падпісчыкам.

— То ты ляснік, то ты экспедытар?

— Гэта вялікая песня. Доўга яе спяваць трэба... А ты чаму ўдзень быў спакайнейшы, а цяпер зануў?

— Мая жонка разумная і здаровая жанчына. Дзяцей у мяне трое. Мы з жонкай яшчэ зранку згаварыліся, што як толькі настане момант, яна забірае дзяцей і выходзіць з імі па Лагойскі шлях і выкіроўваецца за Барысаў. Я родам з таго боку, дзе Талачын. Там жыве мая родная сястра. Мая жонка не раз у яе была. Гэта па той бок Бярозы. Немец туды не дойдзе. А я ўжо адзін туды рушу. Там сядземся і можа ў сястры астанёмся разам, або як там будзе. Увесь дзень я быў спакойны. Я верыў у сілы і розум свае жонкі. А цяпер усялякія думкі мяне агортваюць. Ніхто не спадзяваўся, што будзе такое пекла. Каб не стаць мне злачынцам перад імі. Калі бяда якая здарыцца, дык век спакою мець не буду. Ці здолею я тады перавысіць свой смутак уцехаю з таго, што ратаваў людзей з магілы?

— Але мы выстаялі да канца,— зачапіўся Пагуда за пейкую новую думку.— Раз пам далі такое заданне, дык мы, як тыя праведнікі...

Адбылося доўгае маўчанне. Чуўся гул і трэск пажару. Пажар ішоў сюды. Водсветы яго дрыжэлі на вышніх белай сцяны. Сонца ўжо і апошнімі сваімі водсветамі спыла з неба на захадзе. Двое людзей, якія, можна сказаць, не ведалі адзін аднаго, стаялі як бы ў вялікім чаканні. Адбыўся страшны пералом у іх жыцці. Можна ім прыдзецца пачынаць жыць спачатку. Можна тое, што было іх душой і сэрцам, пайшло на марнасць і пагібель.

У цэнтры горада вуліцы былі ўжо абстаўлены не сценамі будышкаў, а сценамі з агню. Не выратаваныя з-пад руін раней, наўрад ці маглі яшчэ жыць. На тыя руіны пекалькі разоў за дзень клаліся нямецкія бомбы. Выратаваныя або выйшлі з горада, або адлежваліся дзе і як хто мог пасля бяды. У агні гарэлі труны парваных бомбамі людзей. Параненыя і прыбітыя, каторыя маглі яшчэ хадзіць, шукалі, як выйсці з горада. Чэрвенскі і Лагойскі шляхі і Магілёўская шана напоўніліся тысячамі людзей, дарослых і дзяцей, якія пакідалі свой горад, напоўнены агнём, горамі патрушчанай цэглы, кавалкаў чалавечых целаў, крывёй і дзіцячым галошаннем. Аляксандр Богуш і Захар Пагуда паходкай людзей, у якіх баляць і ныюць плечы і погі і душы стаяць на вялікім уздыме, сышлі з зацягненага хмарами пылу печышча і выйшлі на сярэдзіну пустой вуліцы. Пад нагамі ў іх трашчала шкло, і да твараў ліплі дробныя кавалкі абгарэлай паперы. Ціхі голас прыдушанага чалавека чуўся поблізу, як з-пад зямлі. Напрактыкаваныя за той дзень да самага чулага руху інстынктаў, яны ўдвух шпарка і моўчкі рушылі ў праход паміж двума высокімі будышкамі. Пры высокай сцяне ляжалі руіны нейкай мураванай прыбудовкі, і чалавечы голас ішоў адтуль. Можна сказаць, што Богуш і Пагуда працавалі ад усіх сваіх сіл. Самі ледзьве стоячы на нагах, яны ўзварушылі і прыўзнялі чатырохкантовае і поўнае цвікоў бярвяно і падперлі яго нейкім стаяком. Бярвяно пацягло за сабою прысаджаныя да яго на завесах дзверы. Пасыпаліся друзгі вапны і гліны, і знізу высадзілася галава: шырокі твар і шанка казырком на самыя вочы. Пажар блізіўся да гэтай ціхай вуліцы: больш свяціўся верх высокай сцяны і водблеск ад яе добра асвятляў выратаванага чалавека. Ён вылез з ямы і перш за ўсё пастараўся адзержацца на нагах. Яго вадзіла ў бакі, і погі ў яго падгіналіся. Бадай-што льга было ўгадаць, што яму год сорака. Хоць ён быў змучаны, знерваваны, абсыпаны пяском і

вапнаю і без сапраўднага свайго выгляду, аднак жа відно было, што маладжавасць заўсёды была ўласцівасцю рыс яго твару. Астаяўшыся на пагах, ён паглядзеў на Богуша і сказаў да Пагуды:

— Браткі мае. Я тут доўга ляжаў.

Ён перасмыкнуў вельмі выразнай рысай на твары і пачаў снавядацца:

— Такім страшным часам, калі дзевядзецца шукаць дзе ратунку ці прыстанку, дык шукайце новага мястэчка. Яно завецца Шпаруты. Я — Максім Грынявецкі. Ёсць Пілінавічы, каля якіх польская граніца перарэзвала вялікую шашу паміж Масквой і Варшавай. Дык гэта ў тым баку пытайце Шпарутаў. У Шпарутах мой дом. Не на шашы, а поблізу яе. Роўна з шашою ідзе вялікая дарога. Я вас пакармлю, адзену і ўхаваю ад злога вока. Я там буду. Больш пйдзе не буду, а толькі там, божа мой пайвышшы.

Ён калаціўся ўвесь, і на твары яго ляжала пячаць здзіўлення. Можна і сапраўды яму трэба было дзівіцца, як гэта ён не адышоў над звапаванай цэглай і каменнем у небыццё, а гаворыць з людзьмі і бачыць над сабою неба, хоць і ў водсветах вялікага пажару.

— Ідзіце да мяне, як да роднага брата. Пытайце Максіма Грынявецкага ў Шпарутах. Можна Галена жывая асталася. Я скажу ёй: шапуй гэтых людзей, яны дасталі мяне з магілы. А Клавы няма, беднае мае. Выгадую бараду і буду рваць яе на сабе, пакуль усю не вырву.

Раптам ён аціх, пачаў спакайнецць, твар яго схмурнеў, узбуджэнне апала, гомас сышоў на самыя нізкія поты:

— Я ўвесь век буду мець прыкрасць, што мой ратунак не аддзячан вам... Ці думаў я калі, што так усё шпарка мінецца і скончыцца, год за годам, і ўсё.

Тут ён змоўк, быццам ужо выгаварыўшыся да канца ці адумаўшыся, што пара пасталець, што першы момант прайшоў і няма чаго яму, як блазну, так занадта выстаўляць перад людзьмі сваю асобу. З момант ён памаўчаў, пайшоў і знік дзесьці паміж ясных сцен. Богуш і Пагуда адно ўбачылі, як ён узяў быў рукі ўгару, і чутно было, як ён у той момант не то прастаннаў, не то праспяваў адну доўгую ноту. Раптам ён вярнуўся. Цяпер гэта быў ужо зусім інакны чалавек. Хваравітая ўзбуджанасць зусім сышла з яго. Відно было, што ён цяпер гатоў маўчаць вечнасць. Богуш і Пагуда стаялі на тым самым месцы.

Максім Грышнявецкі панура сказаў не то да іх, не то сам да сябе:

— Калі Галена жывая асталася, то яна мяне толькі тут будзе шукаць.

Ён сеў на камень. Пажар ішоў сюды як пязломная машына, пад коламі якой улазіць у зямлю трава і трашчаць косці ўсяго жывога. Паміж высокіх сцен раптам стала відно, як пад сонечным бляскам. У кожнага з гэтых трох людзей вочы здаваліся вялікія на змарцелым твары. За дзень губы ў іх высахлі і патрэскаліся, як у доўгі сухі сівер. Пыл і куродым укрывалі ім шчокі. Захар Пагуда, як бы шчасліва знайшоўшы што доўгашуканае, устрапянуўся перад Грышнявецкім:

— Дык ты, чалавеча, астаешся тут пад немцам у сваіх Шпарутах? Бо гэта я чаму пытаю? Хто яго ведае, як тут лепш рабіць і куды кінуцца.

— А куды ж я пайду! — ужо зусім цвёрдым голасам абазваўся Грышнявецкі. — Гэта ж не госць ідзе. Пенавіднік ідзе. Злодзей. Дык я пакіну яму свой дом — адно заходзь і жыві. А сам пайду ў свет. Добры інтэрас! Ён і рад будзе, што так адразу гаспадар яму свой дом ачысціў.

— О, святая праўда, — аж прасвятлеў тварам Пагуда. Здавалася, што гэта яго самога выратавалі ад пагібелі. — Дападу дзе да вады, вып'ю цэлае вядро і буду ісці ўсю ноч.

Можна было падумаць, слухаючы яго, што ён будзе мець вялікае сваё шчасце ад таго, што будзе ісці ўсю ноч. Захар Пагуда падаў Богушу і Грышнявецкаму руку і шпарка знік у сваёй дарозе. Праз паўхвіліны пасля яго рушыў адсюль і Богуш. Богуш найшоў шпарка, нават як бы падбегам. Максім Грышнявецкі астаўся адзін. Ён сядзеў на камені і, як сам сказаў, чакаў свае Галены.

II

Але калі ён шчыра думаў упэўніць самога сябе ў тым, што Галена знойдзе яго тут, а не ён яе дзе-небудзь, то гэта было самае гвалтоўнае самаашуканства. Яно можа і патрэбна было яму на тое, каб апраўдаць перад самім сабою хворую бяздзейнасць. Яму цяжка было наварушыцца. На камені ў перухомай паставе яго трымала замучанасць і адзеравянеласць ног і плячэй. Здушаны цяжарам і прыціснуты да вострых цаглін, ён праляжаў многа гадзін. У тыя гадзіны магільнай адзіноты і цяпер у яго аднак жа

хапіла волі, каб аніяк не думаць пра той канец, да якога ў яго ўсё «год за годам дайшло», як сам ён быў сказаў перад Богушам і Пагудам. У поўным бяздум'і, як у сне, ён многа гадзіп праседзеў на камені, заплюшчыўшы вочы і злёгка пагойдваючыся. Зпачыцца, ён мог змагацца са смуткам і ўпарта занядбаць вялікую скруху. На світанні ён быў устаў з каменя, але яго так павяло ў бакі, што ён зрабіў самае лепшае, што мог цяпер зрабіць: выбраў нейкі кут паміж мураванай сцяной і насыпам цэгля і друзгу і лёг. Вельмі мала, хвілін дзесяць, не больш, ён прыжмуранымі вачыма бачыў перад сваім тварам дробны каменьчык, уліплы ў адарваны ад сцяны кавалак сухой вапны. Потым усемагутны сон паваліўся на яго. Пачало ўзыходзіць сонца і прыгрэла гэтага чалавека. І сон яго стаў яшчэ мацнейшы. Магло быць, што ён спаў вельмі доўга. Бо калі ён прачнуўся і адразу схамянуўся, то дзень ужо зіхацеў спёкаю і калючым святлом. Здавалася, што сонца ўжо рушыла з паўдня.

СУМЛІЦКАЯ ХРОНІКА

I

Тры новыя вуліцы пашырылі мястэчка Сумлічы на поўдзень яшчэ ў першыя гады пасля рэвалюцыі, калі Сумліцкі маёнтак пана Залеўскага быў скасаван і ўся зямля пайшла пад мястэчка. На ёй, пры самым мястэчку, і пачалі будавацца перш за ўсё самі сумлічане, тыя, што мелі ў мястэчку цесныя і невыгодныя пляцы або што зусім не мелі ні пляцоў, ні хат, а жылі кутнікамі па людзях. Не сказаць каб многа, але хапала іх па Сумлічы. Найбольш гэта былі рамеспікі і палавіншкі па чужых гаспадарках, і калі пабралі зямлю, пачалі забудоўвацца і перайначваць сваё жыццё, то адразу нейк стала відно на ўвесь шырокі свет, што ў іх патурах каранілася не толькі тое, да чаго калі хацеў сабе і штодзённа мог даступіцца кожны. Усё, што адбылося, зачэпіла самыя патаемныя куткі іхніх душ.

Адным з такіх сумлічан быў Юзя Целяфун, сапраўднае прозвішча якога было Паступовіч Язэп. Што ж да яго мянушкі, то яна прыдалася яму змалку дзён, і выйшла так, што ні яму, ні каму іншаму не было патрэбы зменьваць яе і ў сталыя яго гады. І малы, і сталы, ён нязменна гаварыў так пячыста і шпарка сыпаў словамі, што трэба было толькі здагадацца, што ён кажа. Да таго ж ён замест «о» гаварваў «ё», а замест «э» — «е». Гэтая акалічнасць і паспрыяла таму, што ён на ўвесь свой век не астаўся без мянушкі. Ubачыўшы раз, што па вочапе пры студні намёрз добры кавалак лёду, ён шпарка прагаварыў: «а браткі, лядзяк цяляфун». Хоць усе ведалі, што ён хацеў сказаць «лядзяк цэлы фунт», аднак жа «цяляфун» прыліп да яго назаўсёды. Ён быў палавіншкі. З першых год маладосці і да рэвалюцыі ён вырабляў за палавіну ўраджаю чужую зямлю і кавалак хлеба меў, але рабіў па яго ўдвойчы больш, як хто па сваёй зямлі. Такім парадкам само ўжо так ішлося, што ён быў працавік з цямна да цямна і не меў калі аглядзецца, каб падбаць хоць бы сабе аб сваёй зграбнасці. Нават і ў святыя дні ён адзяваўся як прыходзілася толькі што адарваўшыся ад работы: у шарачковых

портках і ў жакетцы з свойскага сукна, а ў летнюю задуху ў зрубнай кашулі — такі ён быў заўсёды і, здавалася, ані не дбаў аб сабе. Унураны выглядам і думкамі ў тым, што яму трэба рабіць сёння і што пачынаць заўтра, гэты чалавек здаваўся на ўсе Сумлічы нейкім як бы занадта ўжо дробным і без інтарэсаў, якія былі б цікавыя каму-небудзь апроч яго самога. Чацвёрта дзяцей яго памерла ў самым маленстве, і ён астаўся бяздзетны. Ужо яму ішоў сорок першы год, калі прыйшлося браць зямлю кожнаму, хто толькі хацеў. Зямля падзялялася на лік душ у сям'і, дык і тут Юзя Целяфун аж сумеўся з прыкрасці і гора: ён і жонка, вось і ўсе яго души. Абмеркаваўшыся сам з сабою і з жонкаю, ён падумаўся як мае быць прыдбаць сабе ў сям'ю хоць адну яшчэ душу. Тут яму якраз і ўзялося на шчасце тое. Сумлічы стаяць бадай-што на самым вялікім скрыжаванні старога Маскоўска-Варшаўскага шляху з грунтавым вялікім шляхам паміж поўднем і паўночным захадам, і ў тысяча дзевяцьсот пятнаццатым годзе праз гэтае мястэчка праехала незлічомае мноства выгнаных вайною людзей. Як успамін аб гэтым вялікім людскім руху, каля Сумліч асталася многа магіль, а ў Сумлічах яшчэ больш выгнанскіх сірат. Юзя Целяфун пагледзеў сабе адну такую сірату і ўзяў яе сабе за дачку. Гэтай дзяўчыцы было тады год дванаццаць, і звалі яе Вікця, а то яшчэ і Віктуся, але ні бацькоў, ні прозвішча свайго яна не ведала. Без бацькоў яна асталася ля Сумліч на дарозе, калі ёй было год п'яць. Толькі ведала яна, што жылі яны непадалёку ад Брэста. Юзя ўпісаў яе на сваё прозвішча, яна пакінула бадзяцця з хаты ў хату, а адразу пабыла жыццё і аселасць у дробнай Целяфунавай хаціне, дзе хоць і вокны малыя, і парохня з сцен сыплецца, але гэта ўсё больш і больш рабілася сваім родным домам. Папуры Юзя атрымаў зямлю, пачаў абжывацца і забудоўвацца. Старая хата яго стаяла на чужым пляцы, заарадаваным чатырма бяспляцнымі пад будову на пяцьдзсят год. Так што там стаялі чатыры хаты, і пры кожнай выгараджаны дварок як упахнуць задам каля з драбінамі. Юзя адразу вывез з Залеўскага лесу дрэва і за мястэчкам пачаў часаць бярвенне. Яго сэрца дрыжэла з радасці, калі Віктуся сказала раз яму:

— Тата, а хата наша будзе большая за старую?

— Большая, дачунка, — адказаў ён і прыгарнуў да сябе Віктусю. Якраз у гэтыя часы, калі ў яго ўсё пайшло

добрым ладам, ён адчуў вялікае шчасце мець дачку. Гэты момант як бы зрушыў яго з месца. Сумліцкія цесляры нядоўгім часам наставілі сцены да крокваў, а лаціў, накрываў, століў і шкліў ён сам. Яго хата была адна з першых тых, што пачалі тры новыя вуліцы ў Сумлічах. Юзя Паступовіч з жонкай і Вікцяй, разам усе яны былі такой сям'ёй, што перш за ўсё прывыкла дбаць аб хлебе, і таму прайшло гадоў са два, пакуль Паступовічыха ўжо ніяк не магла абысціся без таго, каб не абсадзіць кожную вясну ўсё хатняе падваконне кветкамі. Да таго часу падрасла і Віктуся. Юзя Целяфун пасля першага ўраджаю добрай практыкай убачыў, як лёгка робіцца жыць, калі забіраць сабе ўсё, што нарабіў, і не даваць палавіну таму, на чыёй зямлі сядзіш. У яго стала больш часу і, у свята то гэта ёсць ведама, але і днямі буднымі надвечар людзі пачалі заўважаць яго на лаўцы пры хаце. Ён паседжваў сабе, управіўшыся з работаю. Гэта была павіна, бо заўсёды здавалася, што ён і з работаю ніколі не ўправіцца. Яшчэ праз нейкі час ён дастаў з самага дна зялёнага куфра свой шлюбны гарнітур — пінжак і нагавіцы з чорнага капгеру — і кожную нядзелю быў у ім. Некаторым пачало здавацца, што ён стаў як бы павальнейшы ў хадзе і гаворцы. Раней ён усё як бы пекуды спяшаў і аб гэтым толькі думаў. Ёсць ведама: каб узяць хлеба з пяці дзесяцін, яму трэба было вырабіць дзесяць. Позірк яго стаў шырэйшы, а то ён усё глядзеў у адзін пункт кудысьці сабе пад ногі. Год за годам Віктуся вырастала, і, можна сказаць з упэўненасцю, яна стала свайму названаму бацьку тым, чаго не абмінеш і без чаго не абыдзешся. Ён так не думаў, ён жыў сабе з дня ў дзень, але каб хто сказаў яму: «магло ж быць, што ты не ўзяў бы яе сабе за дачку і жыў бы цяпер без яе», — то ён, няйначай так было б, ахапіўся б жахам і цяжкаю думкаю. Здавалася: чым больш праходзіла часу, тым цясней ён прывязваўся да яе. У ім жыла прага даць ёй для жыцця ўсё, што ён можа даць. Можа гэта была запабеглівасць наперад: калі мінеца яе маленства і пачне праходзіць першая маладосць, тады можа яго душу апануе гора, што ўжо няма як яму прыхіліцца да яе дзіцячай душы. І ён як бы стараўся на ўвесь абдым узяць шчасце свайго бацькоўства. Яна яшчэ толькі выбілася ў падросткі, а ён, не ведаючы меры, пачаў спраўляць ёй убёры, і гэта бадай-што было зарана, бо пасля яму прыйшлося шмат разоў навучаць яе: «калі ты, дачушка, у повай сукенцы садзішся

на бервяно, то наглядзі раней, ці няма на ім смалы, або нацецялі хустачку». Што ж да яе, то тут мела месца адчуванне той вялікай праўды, што ўсё на свеце такое, якое яно ёсць. У малыя гады ў яе было сіроцтва, яно сплыло ў нябыт і згубілася без следу ў мінуласці. У яе сям'я, бацька і маці, і штодзённы занятак каля дому і на полі, і ўсё ідзе сабе добра і слаўна. Гэта вырастала натура роўная і без якіх бы там ні было раптоўнасцей і нечаканых рухаў. У такіх людзей прывычкі ўкараняюцца навек і сталасць натуры не зменьваецца ніколі. Тут дружба і адданасць навекі. Але гэта не тое, што ў Вікці фармавалася якая-небудзь западта ўжо разважлівая, можа нават халодная натура і без вялікіх, а можа і малых парываў. Гэта была як бы сталасць у маладосці, а ў такіх выпадках маладосць пакідае свае рысы і на сталасць.

Як бы там ні было, хата Юзі Паступовіча ніколі не мела ў сабе вялікіх навалініц чалавечай душы, тут пязменна панавала задаволенасць кожнага, хто жыў тут. Так жа распускалася і даростала ўлетку да свае поўнасці густое зялёніва перад вокнамі гэтай хаты, пасаджанае Вікцяю. Выгараджаны перад вокнамі ад вуліцы дубовымі пруткамі агародчык на расаду і кветкі злучаўся загараддзю з пышным палісаднікам суседняй хаты, як і Паступовічава такой жа простай, новай і зробленай менш на хараство і больш на мацунак і на выгоду. Хата гэтая пастаўлена была на год пазней за Паступовічаву і ставіў яе Міхал Сцяпура, чалавек у той час ужо добра пажылы, родам тутэйшы, але так, як калісьці і яго бацька, без якога б там ні было ўласнага аселішча, таму ён і быў як бы прышлы ў Сумлічах. Як некалі бацька, так і ён праз усё жыццё да самай рэвалюцыі жыў на чужых кутках, а калі жыў стацей, то гэта азначала, што арандаваў дзесяцін колькі зямлі ў адным з маёнткаў таго ж папа Залеўскага, жыў дзе траплялася і зямлю рабіў добра: каб не запускалася зямля, якое было больш як трэба, Залеўскі і выпускаў частку яе на дробную арэнду. На гэтай арэндзе і застала Сцяпуру рэвалюцыя. Можна сабе ўявіць, з якой радасцю і ахвотай пайшоў гэты чалавек на асталяванне ў Сумлічах. Можна сказаць, што за ўсё існаванне гэтай фаміліі яна бачыла перад сабою ясныя прасторы на далейшае. Чалавеку давалі зямлю, пляц і лес на будоўлю. Ён, доўга не думаючы, і перацягнуў на новае месца сваю маёмасць, усялякія там кубёлкі, цабэркі, куфэркі, кажушкі і ватоўкі. Пакуль

да ўласнае хаты, то ён, як і раней, астаўся ў надсуседзях і бадай-што адзін сабе хату і скідаў з акоранага кругляка.

Сям'і ў яго ўсяго і было, што адна дачка Ліда. Ёй было тады ўжо восемнаццаць год. Старэйшая ж дачка яго была ўжо замужам, а сын педзе з'ехаў далёка, астаўся там і ўмацаваўся жыць.

Хата толькі што была накрыта і застолена, і Ліда, поўная захаплення, напасіла кашом гліны і замест падлогі збіла пранікам ток. Роўна было, і суха стала. А падлогу бацька пакладзе абжыўшыся. Не ўсё ж разам. Дамоўка даводзілася да ладу, калі ўжо як мае быць відно стала, што за час гэтай будоўлі і новага суседства пейкае дзіўнае сяброўства пачалося і вырастала паміж Сцяпуравай Лідай і Паступовічавай Віктусяй, хоць паміж імі няроўнасць у гадах была вялікая. Ліда была старэйшая за Вікцю гадоў па шэсць, у кожным разе па пяць. У суседстве яны бачыліся штодзень, і ўсялякія дробныя справы ім даводзілася рабіць разам. Разам яны абмяркоўвалі справы сваіх кветнікаў перад вокнамі, будзілі адна адну, каб зранку паспець выгнаць каровы, або думалі, што пасеяць перад хатнімі вокнамі. Нейкае падабенства агульнасці ў інтарэсах і справах пачалося ў іх, і сапраўднае сяброўства іх глыбілася. Запабягаючы наперад, трэба сказаць, што ўжо на пачатку Віктусінага юнацтва сяброўства паміж імі было сапраўднае і вялікае, яно асталася пазаўсёды, і ў сталыя іх гады не парушылася грознымі падзеямі.

II

Далей у новую вуліцу памежна з Міхалам Сцяпурам пачаў забудоўвацца ўжо сапраўды прышлы ў Сумлічы чалавек: Мікалай Хадька, выгнаны вайною ў свет чалавек з Гораднеччыны. Пакуль цягнулася вайна, ён даволі-такі пастарэў, каб шпарка варочацца на роднае попелішча і аднаўляць там разбуранае вайной жытло. Да таго ж, Сумлічы апошнімі тымі гадамі сталі яму як бы паседжаным месцам яшчэ да таго, калі рэвалюцыя выдзяліла яму з Сумліцкага маёптка зямлю і лес. Польскую акупацыю ён праседзеў у надсуседзях у кагосьці з сумлічан, а ў дваццаць першым годзе ён ужо як мае быць наважыўся астацца тут. «Невядома за што там, вярнуўшыся, брацца, — кажаў ён сам сабе, каб цвярдзей угрунтаваць свае намеры. — Там жа ўсё з зямлёй зраўняна. З чаго там хату рабіць?»

Калі гэта была толькі халодная развага, то ў дадатак да яе было яшчэ штосьці і іншае. Ён усё думаў сам сабе, а раз і выказаў сваёму новаму суседу Міхалу Сцяпуру:

— Тут у Сумлічах на могільніку паховапа жонка і чатырохгодні сыноч. Дык мне б ужо трэба было б адвыкаць ад Сумліч. А дамоўку тут мне лягчэй будзе рабіць, як там, а яна мне патрэбна калі не на цяпер, дык на потым, майму Максіму, ён жа вырастаць будзе. Калі жонка і той малы памерлі, дык гэтаму, колькі жыць буду, старацьмуся спрыяць.

— Праўду кажаш,— падаў сваю развагу ўзрушаны Міхал Сцяпура,— дзеля будучыні дзяцей трэба жыць. Хто ведае, як яно там павернецца на далейшае, а жыць дзецям трэба будзе.

Вельмі можа быць, што яны абодва, і выгнанец Хадыка і вечны арандатар Сцяпура так за свой век набачыліся горкай асалоды, што схільныя сталі да ўсёй светабудовы апynuцца ў стане педавер'я і адмаўляць усялякую лёгкую веру нават і ў бяспрэчнасць.

— Толькі што сам зробіш,— гаварыў Сцяпура,— дык будзеш пэвен, што яно ёсць на свеце.

Так паддаючы адзін адпаму ахвоты, думаючы аб сваіх дзецях, аб Максіме і Лідзе, яны сталі сумлічанамі. Хадыкаваму Максіму тады было год пад трынаццаць, гэта быў блізка што Вікціп аднагодак. Гэтая маладая, яшчэ дзіцячая натура фармавалася ў атмасферы таго, што бацька часта тлумачыў яму, як трэба шкадаваць чалавека, бо не кожны чалавек радзіўся на гатовае пчасце. «Заўсёды на свеце было больш бяды, як радасці». Тут трэба ведаць адну найцікавейшую рысу ў натуры гэтага тагачаснага злёнага хлапчаныці: ён справядліва адчуў у бацькавых словах больш самога свайго бацьку, чым наогул нейкага там чалавека. І накуль да таго чалавека, то ён ужо любіў і шкадаваў свайго бацьку. Любіў ён бацьку можа нават і з нейкім заўчасным недзіцячым узрушэннем.

Сам Мікалай Хадыка быў высокі, лысы, худы, драбнатвары і як бы вечна ў штосьці ўдумлівы. Яны з сынам, яшчэ ў часе нядаўнай смерці маці тут, на выгнанні, адразу зблізіліся былі не як бацька і сын, а як сябры, хоць адзін быў стары, а другі малы. Пасля, калі пачуцці ўрапаўважыліся сталымі думкамі, Максім Хадыка казаў: «Мой бацька для мяне ёсць увасабленне чалавека, да якога падобным я сам хачу быць». Да канца гэта праўдзіва ці не, але та-

кая думка, выказаная Максімам Хадыкам ужо ў юнацтве, даводзіць, што сумліцкае маленства яго ішло ў фармаванні замінаванасці да бацькі.

Што ж да Сцяпуравай Ліды і Паступовічавай Вікці, то ў іх сяброўстве пачалі з'яўляцца рысы такой узаемнай блізкасці, што як бы гэта былі родныя сёстры. Васемнаццаць і якіх-небудзь трынаццаць год! Юнацтва і бадай-што яшчэ маленства! У іх ёсць шмат агульнага. Парывы юнацтва маюць каранні з маленства. Юнацтва, не абцяжаранае клопатам цяжкіх дзён, больш належыць мастацтву, чым само маленства, калі яно мае на лбе маршчыну старасці, што часта здарасца ў гэтую чвэрць нашага стагоддзя на ўсім свеце, асабліва ў гэтыя нашы дні. Што маршчына старасці на дзіцячым ілбе набыла правы грамадзянства, бліскуча давялі дзесяцігоддзі нашчага развіцця навукі і тэхнікі, і довад гэты з вялікай дасканаласцю завяршылі немцы за апошнія гады тры, усюды, дзе б яны ні з'яўляліся.

І Ліда, і Віктуся ў той час перажывалі парывы чакання кожнага наступнага дня, а ён заўсёды ўяўляўся ім ружовым і ясным. Яны мелі нічасце ад сваяго кожнадзённасці. Дзень быў падобен на дзень, а разам усё добрае. Гэтыя дзве простыя маладыя душы, незачэпленыя злом цяжкага смутку, маглі б быць увасабленнем чалавечых вобразаў, кожнаму, хто хоча як найлепш і найшчырэй сказаць аб людзях.

Сцяпурава хата была гатова за год часу. На другім годзе вымаляваліся ў жоўты колер вокны, і бяровенчатая пуця стала за хатаю. Пакрысе забудова абцяглася загараддзю. Перад вокнамі да самых замаразкаў цвілі вярціні. Блакітнае бабіна лета вытрымлівала першы снег і гінула толькі ў сапраўдны мароз. Півоні і астры, кракос і аксаміткі, браткі і завушніцы цвілі пад вокнамі Сцяпуравай, а пасля і Паступовічавай хаты.

На другую восень пасля таго, як Сцяпура паклаў перны вянок сваяго хаты, у пуні ўжо ляжала цэлая старапа ячменю і жыта з зямлі сваяго, а не заарапдаванай. І авёс звешваў цераз заперыну цяжкія мяцёлкі. Часам у іх пракідалася сухая травіна і ўзімку абуджвала ў чалавека ўспаміны аб леце. Бывала, у першыя гады жыцця на павым аселішчы Міхал Сцяпура, управіўшыся за дзень з работаю, перад тым, як зачыняць пуця, падоўгу прастойваў перад якою-небудзь травінай у гузыры снопа, быццам ба-

чачы ў ёй усю шырыню свету. Гэта быў час, калі Міхал Сцяпура радаваўся, як малое дзіця, сам сабе. Ён складаў саломіну да саломіны, зерне да зярняці. Так складаў сваё новае жытло і быў шчаслівы ад кожнага лістка на дрэўцах, якія ён пасадзіў перад сваёй хатай. Здавалася, ён так улёг у штодзённую заклапочанасць, што толькі і жыве гэтым. На трэці год такога яго жыцця тут, у раннюю вясну, над сепечнымі дзвярыма яго хаты, на вешале над ганкам падсыхалі ў яго на сонцы і ветры шынкі, каўбасы і паляндвіцы. І ён думаў: вось і жыццё прайшло і, божа мой, чаму цяпер няма са мною ўсіх маіх дзяцей! Часта ён сядзеў дзе-небудзь адзін, аддаючыся ці то думкам, ці то адчуванню таго, што ён жыве на свеце. Усе тыя гады ён жыў так, быццам песню спяваў. Але Ліда не ведала, што галоўная яго думка была аб ёй — дарослай і сталай, і да таго ж разумнай і прыгожай, як казалі ўсе ў Сумлічах.

Ён не быў схілен да кідання і пошукаў, ён стала і цягавіта з дня ў дзень імшыў сцены, ставіў загарадзі, трос салому, часаў дрэва і расколваў на плашкі. Юзя Паступовіч любіў сваю ўзятую дачку Віктусю моцна. З такой жа сілай Мікалай Хадыка любіў свайго Максіма. Але ў Сцяпуры замілаванасць да свае Ліды была своеасаблівая. Ён гатоў быў заняцца свае сталыя гады і падацца ў турботы замест яе. Гэта не была якая б там ні прыйшлася хваравітасць і не надрыў гэта быў. Можна ў ім жыла душа паэта, якая ўспрымае ўсё, што толькі ёсць, вастрэй, як гэта бывае ў іншых. Ліда бачыла гэта і шукала прычын адказваць бацьку вялікаю сваёй увагаю. Можна, такія дачыненні паміж імі былі і не зусім звыклыя ў Сумлічах і сярод сумлічан, але яны аставаліся нязменнымі. Можна, тут мела месца і рапейшая арэндная бяздомнасць, а збліжэнне іх пайшло яшчэ больш, калі яны ўладкоўвалі сваю хату і сялібу, у якой, так, як і ў Паступовічавай, усё было дагнана да месца, абгледжана, абсаджана, надмецена і выгладжана. Вельмі скора і Сцяпурава і Паступовічава сялібы былі даведзены да завяршэння і парадку.

Што ж да Мікалая Хадыкі, то яго аселішча з пункта погляду гаспадарлівага Сцяпуры, да поўнага парадку даведзена не было. Мікалай Хадыка быў чалавек ужо не надобны на самога сябе тады, калі выбіраўся з свайго дому на выгнанне. Там ён мог бы быць гаспадарлівым дамаседам, цяпер, пасля гэтулькіх год бадзяння, ён як бы не мог навек прыпрубавацца да аднаго і таго ж на кожны дзень.

Міхал Сцяпура малаціў цэнам у сваёй пуні як быццам бы песню складаў. Мікалаі жа Хадыка за гады выгнання палажыўся да цяслярства і сталаярства і так з сякерай і гэблем хадзіў па людзях і адыходзіў з дому, здаралася, па цэлыя тыдні і больш. Сяліба і хата ў яго станавілася не тое што каб цешыцца з яе, а каб перадняваць, пераначаваць у ёй і так жыць дзень за днём. У хаце не было жанчыны, а з гэтай прычыны пры хаце не цвілі кветкі і не зелянеўся грады. Двор заростаў травой, а ў пуцьцы ляжала пачыне і стаяла калода, на якой гаспадар курыў, седзячы перад сном пасля работы. Хоць у хаце і была дасканалая падлога з шчыльна дагнаных адна да адной дошак, але перад дзвярыма ў сепцы, замест ганка, ляжаў пабіты млынавы камень, і з дзіркі яго рос пук травы, хоць гаспадар і быў сам сталаяр.

Такім парадкам, думаючы аб тым, каб пакінуць свайму Максіму гатовую хату і сялібу, Мікалаі Хадыка не вельмі дбаў аб яе дасканаласці, і ўсё было як бы няскопчанае. Вельмі можа быць, што прычына гэтаму трэба шукаць у тых новых думках, якія раптам з'явіліся ў яго наофт сына. Калі ён ужо да паловы давёў сваю будоўлю, Максім вучыўся тады ў сумліцкай сямігадовай школе. Сумліцкі настаўнік, вялікі прыхільнік матэматычных навук, вынайшаў у Максіма Хадыкі быццам бы талент да матэматыкі і ўзяў яго пад сваю настаўніцкую апеку. Ён не спускаў свайго вучня з вока і раз прыйшоў да Хадыкі і пераказаў таго што б там ні было вучыць пасля школы далей Максіма. Гэтая думка і апапавала Мікалая Хадыку. Далей-болей, і ён ужо спадзяваўся бачыць свайго Максіма пэйкім вялікім вучопым, які ніколі ў жыцці не будзе жа-дзён кавалку хлеба і, прязджаючы час ад часу ў Сумлічы, будзе абуджаць да сябе агульную пашапу.

У той меры, у якой іншоў час, такая мара аб сыне набывала больш выразныя формы. Аднак жа павевы новага часу яшчэ не да канца скалынулі ранейшыя погляды Мікалая Хадыкі. Ён і цяпер падумваў аб тым, што нато, каб вучыць сына, трэба многа мець грошай. І ён заняўся сваю новую хату і сялібу, аскупеў адразу і збіраў грошы.

Гэта быў час, калі бурна ўзнікалі тэхнікумы і рабфакі. А што да горада Мінска, то ў яго з Беларусі адусюль імкнулася моладзь. У Мінску ўжо быў універсітэт. Максім Хадыка неўзабаве апынуўся ў Мінскім педагагічным тэхнікуме, і да некаторай ступені гэта вырашыла яго далей-

ны лёс. Трэба ведаць, што ў той час кожны малады чалавек, які трапляў вучыцца ў Мінск, неўзабаве пачынаў гаварыць сабе: «я беларус і ганаруся гэтым». Цэлая плеяда маладых беларускіх паэтаў і раманістаў выйшла ў той час з мінскіх тэхнікумаў, інстытутаў і універсітэта. Таксама як усюды, усё аднаўлялася пасля вайны і забудовалася нанова, як пачыналі выростаць новыя вёскі, пашырацца мястэчкі (як тыя Сумлічы) і перайначвацца гарады, як скідалася з плеч чалавека дзіравая сярмяга і з пог ланці, так выростала ў моладзі нацыянальная свядомасць прыналежнасці да свайго народа і гордасць за свой народ. Рэвалюцыя вяла на вялікую дзейнасць новыя сілы. Душа Максіма Хадыкі, які датуль ведаў толькі хараства сумліцкай прыроды, а Мінск яму здаўся найвялікшым у свеце горадам, душа яго свабодна аддалася на тое, каб у ёй старанная рука напісала веру ў Бацькаўшчыну. Перад ім яшчэ стаяла юнацтва.

У маладога і найўнага яшчэ Максіма аднак жа хапіла сілы, каб згадзіцца з тым, што кожнаму паэту патрэбен талент, і што яшчэ невядома, ці гэты талент у яго ёсць. Такую ацэнку яго вершаў і паэм даў вядомы пісьменнік і аўтарытэт для моладзі. Як гэта часта бывае, жаданне стаць паэтам ператварылася ў Максіма ў вялікую замілаванасць да роднай літаратуры, а замілаванасць да роднай літаратуры вырасла ў яго ў высокі беларускі патрыятызм. Вядома, вызначаць глыбіню і грунтоўнасць гэтага патрыятызму трэба ў залежнасці ад узросту самога патрыёта, які тады толькі яшчэ выходзіў з падросткаў. У кожным разе, у некаторых выказваннях Максіма было тады яшчэ многа дзіцячай паўнасці, таксама як і ў яго парывах. У такім духу і адбылася аднойчы яго гаворка з бацькам. Гэта было ўвосень, перад Максімавым ад'ездам на другі курс тэхнікума. Былі першыя дні верасня месяца, і падвор'е стаяла паўздзіў яснае. Цішыня і спакой восеннай задумёнасці ляжала на вялікіх прасторах. Цвіў верас, і жаўцеў беразняк. Вада ў рэчках плыла ціха, поле апусцела, грыбоў у лясах было яшчэ многа, і яшчэ было гарача на сонцы. Той дзень Максім быў у адзіноце. У пязвыклым пастроі ён абышоў сумліцкія лясістыя і палявыя куткі і поўніўся сумам, як бы гэта ён развітваўся навек з роднай мясцінай, якую любіў як той адзіны кут, з якога толькі аднаго льга глядзець на цэлы свет. Цяпер, калі ён увайшоў у сваё юнацтва, і адчуванні яго ўжо зліваліся з спелымі

думкамі, і ён ужо наконт далейшага меў нейкія свае планы і намеры, ён думаў, што неўзабаве ён будзе тут толькі госцем. Цэлы дзень ён развітваўся з сумліцкім характам, таямніцы якога ён прывыкаў ведаць з маленства. Ён хадзіў і кіламетраў за шэсць ад мястэчка, дзе за вялікім Скіп'ёўскім лесам цякла дробная рачулка, з-пад вёсак Калодзезнага і Калоўкі і ўваходзіла ў лес. Алешнік стаяў над ёю яшчэ зялёны, але вербы ўжо сыпалі на вецер сваё жоўтае лісце. Ён бачыў на дне рэчкі затопленае карчэўе, і вялікі камень ляжаў пад дрэвам на беразе. Праз усе свае гады Максім бываў тут час ад часу. Які б вялікі гром ні быў на свеце, а тут усё роўна стаяў ціхі шэпт травы і лісця. Гэтае месца называлася «камень», і быць тут гэта значыла быць «пад каменем». У пагодныя дні тут многа было ясных адценняў з надлеснага неба. Але громы вайны, колькі год таму, дайшлі і да гэтага месца. У дваццатым годзе, калі адыходзілі акупацыі, тут быў цэнтр гарачага бою. Максім памятаў, як у дзевятнаццатым годзе акупацыі тут расстралялі пяцёрых маладых сумлічан і трупы іх паўдня ляжалі непахаваныя ля самага каменя, і бацька не пусціў Максіма ісці глядзець. Маткі і сёстры расстраляных плакалі, галасілі і пракліналі тутэйшага папа Залеўскага і ўсё польскае папства, якое ў вобразе пазнанцаў у жандарскай форме франціла па Сумлічах. Нават будучы яшчэ малым, Максім, у моманты цяжкіх уражанняў, прыходзіў «пад камень» і быў тут адзін. Так ён быў тут у той дзень, калі пахавалі маці. І ў гэты дзень развітання з Сумлічамі яго душу ўраўнаважылі — камень, бяроза пад ім, плынь вады і цішыня ляснага шэпту. Ён думаў, што гэта дзень развітання з Сумлічамі да вясны, а пасля ўспамінаў гэты дзень, як развітанне з рэшткамі маленства, як пачатак свае самастойнасці і парог паміж былым і далейшым — дзейным і ўласцівым даросламу чалавеку. Ён сумаўся быў тут да вечара, каб спаткаць на захадзе сонца бацьку, які будзе гэтай дарогай спяшацца дадому з работы, каб назаўтра зранку паехаць з сынам на чыгуначную станцыю. Бацька сапраўды ішоў лясной дарогай, калі першае змярканне слалася на зямлю. Ён быў расчулен заўтрашнім ад'ездам Максіма, а Максім усім адчутым і перадуманым за той дзень. Пакуль ішлі да Сумліч, гаварылі аб самым пязначным: Мікалай Хадыка ішоў з габлямі і піламі. Ён убачыў на дарозе Максіма і здзівіўся:

— Чаго ты так далёка ходзіш?

Дрэшна ж ён ведаў свайго Максіма, калі так пытаў.

— Развітваўся з лесам,— адказаў Максім.

Мікалай Хадыка нават не паглядзеў на сына: вядома, ён жартуе або гэта проста клівы адказ бацьку. Як памыляўся бацька! Ён не ведаў, што якраз у гэты дзень больш як калі Максім поўніўся вялікім замілаваннем да яго.

Быццам бы ўцяміўны, што прыйшла пара гаварыць з бацькам аб сабе, Максім сказаў:

— Бацька! Ты не ведаеш, што мне цяпер адкрылася! Вялікая мне будзе радасць, калі я так паднімуся, што буду працаваць дзеля ўсёй Беларусі. Але я заўсёды буду глядзець на ўвесь свет з Сумліч і чуць поблізу цябе.

Нельга сказаць, што бацька зразумеў ясна ўзвышаную тыраду свайго ўзрушанага сына, але па-свойму ён зразумеў яе і адказаў:

— Ты, сынку, хочаш высока ўзняцца. А што з таго? Чалавеку трэба стаяць па адным месцы, зусім малым, і ўмець угадаць гэтае сваё месца. Бог даў чалавеку адно жыццё, дык яго трэба пражыць шануючы яго. Ці ведаш ты, якая мне радасць габляваць дошку і нася ісці дадому гэтай дарогай. Шукай радасці ў сабе і ў людзях, а не ў славе на ўвесь свет. Слава бывае і злая. Калі ты пачуеш у сабе зайздрасць — перастаўляй сваю натуру. Хто шчыра дбае аб малым кавалку хлеба, той дастане і вялікі кавалак.

— Бацька,— адказаў Максім,— па табе відна беларуская доля. Ты быў выгнаны з дзецьмі ліхой бядой з роднай хаты, і я адзін у цябе астаўся. Дык я не на дарма вучуся. Я хачу працаваць так, каб ніякая бяда не тапталася больш на нашай роднай зямлі.

Бацька зразумеў з гэтага толькі тое, што сапраўды вайна выгнала яго з хаты, і Максім у яго астаўся адзін. Гаворку свайго сына ён палічыў за выяўленне яго вучопасці і падумаў: «Вось жа свет настаў: хлопец вучыцца і грошай не кантуе гэта». Ён задумаўся над тым, што дарэмна ён не давёў да ладу хату і сялібу, а ўсё запасіў грошы на сынаву навуку. Штосьці ўразіла яго душу.

— Колькі буду жыць,— сказаў раптам Максім, гэты ўражаны навакольнымі павевамі, беспрактыкаваны ў жыцці і рамантычны юнак, яшчэ нават без першага пуху на верхняй губе.— Колькі буду жыць, то буду служыць Беларусі і дбаць аб табе.

Мікалай Хадыка ўздыхнуў, і душа яго стала гатовай да сентыментальнага парыву. Яны ўжо іншлі моўчкі. «Як гэта

выразіць у назме ці вершы сённяшні дзень?» — шў Максім, і ў вушах яго, у рытм хадзе, гучэў Янка Купала: «Не шасцяць каласы, звод не сынецца з касы...» Ён пачынаў ужо самую непаэраднасць адчуваць праз паэзію. Гэта ў яго было аж да таго часу, калі бязлітасная неабходнасць не павяла яго на іншую дарогу.

Назаўтра, перад самым выездам, ён па-суседску набег развітацца ў Сцяпураву хату. Ён надфранціўся. Ён любіў як толькі мог дасцінна і добра адзецца. Хударлявы хлапчына, з цёмнымі валасамі, ён быў заўсёды стройны і дасціпны. У Сцяпуравай хаце ён першую ўвагу накіраваў на дзяўчат: у Сцяпуравай Ліды была Паступовічава Віктуся. Ён здзівіўся, як гэта ён не заўважаў дагэтуль Вікці: перад ім стаяла зусім ужо развітая дзяўчына, пры тым жа прыгожая і, ужо, бадай, і можна так сказаць, у яго гусце. Як яна вырасла за гэтыя гады! Яна толькі што адарвалася ад работы, была босая і ў зліпялай залатанай сукенцы і сумелася перад ім. Што ж да Ліды, то яна, убачыўшы, што Максім завярнуў да іх у двор, шнарка набегла ў бакоўку, уссунула на босыя ногі чаравікі, надзела і ледзьве паспела зашпіліць блакітную ад сінькі кофточку і чорную шарсцяную спадніцу. Яна была старэйшая за Максіма на год пяць, калі не на шэсць, і цяпер стала перад ім з ветлым упіканнем: чаму ён ніколі да іх не заходзіць. Яго ўразіла пышнае Лідзіна хараство, і ён падумаў: «Дзеля кожнае з іх варта сюды кожны дзень заходзіць. І калі я зноў тут буду? Вельмі доўга чакаць, некалькі месяцаў». І зноў сум па Сумлічах агарнуў яго, і разам з тым, нязнаны і печаканы, сум па гэтых дзвёх дзяўчатах. Так ён і паехаў. Бацька правёў яго за мястэчка і вярнуўся назад узнепакоены: хоць ён, бывала, пасля гаворкі з сумліцкім настаўнікам і марыў бачыць свайго сына або вялікім на ўвесь свет матэматыкам (што такое матэматык, ён не ведаў, а «на ўвесь свет» гэта ўяўлялася яму, каб яго ведалі і ў Слуцку, і ў Мінску, і ў Бабруйску). Або каб сын быў сумліцкім настаўнікам. Цяпер жа Максім набывае сталасць нейкую асаблівую: у яго свая мара аб нейкай вялікай дзейнасці. «А ў гэты час ён можа і стаць такім, якім хоча. Цяпер жа «хто быў пічым, той стане ўсім». Мікалай Хадыка ў тыя дні засумаваў па сыне. Ён мучыўся ад думкі: «высокасць — рэч не трывалая, калі яна дасягнута не праз навуку і разумную галаву». Ён занудзеўся і падумаўся напісаць у Мінск пісьмо Максіму з угаворам, каб

ён пільнаваўся толькі навукі і думаў, каб быць пасля ў мястэчку настаўнікам. Але ці здолее ён напісаць такое пісьмо, дзе трэба многа тлумачыць і даводзіць, і так, каб не пакрыўдзіць Максіма? Нарэшце ён падумаўся: «Я пайду да гэтага Целяфуна, у яго Вікця скончыла сямігодку і добра піша». Паступовіча ён тымі ж днямі не ўзлюбіў за тое, што, калі выязджаў Максім, Віктуся прыбегла да іх на двор і стаяла, пакуль Максім перавязваў на ганку свой чамадап. Трэба думаць, што ў час, калі Максім хадзіў развітвацца да Сцяпураў, ён і Віктуся паспелі штосьці, зразумелае ім абайм, сказаць адзін аднаму вачыма, такія іх былі годы. Мікалай Хадыка падумаў цяпер, бачачы Вікцю ў сябе па двары: «Знойдзе Максім сабе і ў Мінску, вучоную». Нейкая перыязь да ўсіх Паступовічавых заварушылася ў ім.

У пядзелю ён пайшоў да Паступовіча, каб напісаць пісьмо. «Вікця ў Сцяпуры», — сказаў Паступовіч. Ён рушыў да Сцяпуры і ўбачыў там Вікцю: яна сядзела за сталом поплич Ліды і каля іх малады, крыху як бы таўсматы хлопец у сінім фрэнчы, з выгляду старэйшы за Вікцю і як бы Лідзін аднагодак. Ён жартаваў, рагатаў і як мог увіхаўся каля дзяўчат. Убачыўшы Хадыку, ён дастаў з кішэні газету «Чырвоную змену» і прачытаў: «На Мінскай раённай канферэнцыі камсамола выбран новы райком». І прачытаў спіс новавыбраных членаў райкома. У гэтым спісе быў і Максім Хадыка. Прачытаўшы, малады чалавек падцягнуў да кален хромавыя халявы ботаў і зарагатаў, гледзячы на Хадыку: у таго па твары не адлюстравалася ніякага пачуцця. Твар гэты быў штучна-халодны, і гэта было ім сумысля так выстарапа, і той, у сінім фрэнчы, бачыў гэта. Раптам Хадыкаў твар пачырванеў і губы перасмыкнуліся. Наглядальны чалавек мог бы здагадацца, што стары Хадыка стрымлівае сябе, каб не сказаць што-побудзь зняважлівае хлопцу ў сінім фрэнчы.

Але тут была справа не ў рогаце гэтага хлопца. Тут была іншая акалічпасць.

III

Ёсць людзі з падвойнымі прозвінчамі, а тут было аж патройнае, і склалася яно апошнімі часамі, але тут трэба ведаць што-нішто пра мястэчка Сумлічы. Гэтае мястэчка стаіць вельмі блізка ад старое Маскоўска-Варшаўскае шашы, праз самае ж мястэчка праходзіць шырокі гасцінец з

захаду па ўсход. Тут, навокал Сумліч, у полі і лясах і ў самым мястэчку ў тысяча дзевяцьсот пятнаццатым годзе, увосень, была вялікая панаска бежанцаў. З фурманкамі і пабыткам людзі стаялі тут падоўгу. Між іншага, з гэтай стаяшкі астаўся тут пазаўсёды Мікалай Хадыка. Стоячы тут, людзі давалі ціхі час памерці сваім хворым, хавалі памерлых, спродвалі адзежу, пабытак і жывёлу. Выбраўшы далейшы шлях, людзі пускаліся ў яго, хто без маёма-сці, а хто без блізкіх і родных. Такім парадкам сумліцкае поле і ўзлескі за той час укрыліся магіламі і крыжамі. Сумліцкая зямля чула на сабе енк і плач людзей, якія ўпершыню бачылі яе. Так праехала тут Заходняя Беларусь, польскае сялянства, і траплялі сюды людзі з Холмшчыны. У тую восень і з'явіўся сюды з параконным возам нейкі чалавек з прозвішчам Сінябрыцкі. Быў з ім хлапчук, ужо добры падростак. Ніхто ніколі не ведаў, адкуль Сінябрыцкі быў родам і дзе тая мясціна на зямлі, да якой ён навек прывязаў душой. Гаварылі, што ён педзе не то з-пад Брапска, не то з-пад Крычава. Але калі так, то чаго ён заехаў сюды на захад, калі тады якраз усе ехалі з захаду па ўсход? Як бы там ні было, ён з пустым сваім параконным возам стаяў месяцаў два ў самай бежанскай гупчы, і калі бежанцы прадавалі што магло, то ён купляў у іх. Накупляўшы паўшютка, ён ад'язджаў праз Слуцк і Бабруйск на Гомельшчыну, там усё перапродваў і варочаўся зноў у Сумлічы купляць, і так многа разоў. Расказваюць, што за тую восень хлопец яго вельмі падрас, а сам ён так нажыўся, што да самага капца вайны і першы час пасля рэвалюцыі жыў з гатовага, палец аб палец не выцяўшы. Нейк ён усім убіўся ў вочы, заўсёды заклапочаны мітусіўся то ў мястэчку, то на бежанскіх стаянках, то чагосьці ездзіў то ў Мінск, то ў Магілёў, то мог праседзец перухома цэлага паўдня на высокім ганку сумліцкіх крам. Усюды ён мог дапасці і «ўставіць свае тры грошы». Адным словам, без яго і Сумлічы не былі б Сумлічамі. І парэшце ён тут астаўся і жыць. Трэба думаць, што або тут яму спадабалася, або пакінула падабацца там, дзе ён дагэтуль жыў ці быў. І тут выявілася нейкая дзіўная рэч: хто гэта сказаў, што гэтага чалавека прозвішча «Сінябрыцкі», калі, астаўшыся ў Сумлічах, ён пачаў пісацца «Пансусёў», і спачатку пусціў погаласку, што ён родам з Клімавіч, а пасля, што з-пад аршанскіх Горак? Аднак жа неўзабаве пачалі гаварыць, што ён і не з Горак, і не з Клімавіч, а з Кліпцоў,

хоць, праўда, былі і такія, што выводзілі яго нахожанне з сяла Вялікі Двор, што каля Паўлавага Пасада. Не можа быць, каб сумлічане самі выдумалі гэта. Хто з сумлічан ведае, што ёсць на свеце такое сяло? А калі хто і ведае, то чаму канешне выдумляць, што Сінябрыцкі-Папсуеў адтуль родам? Мусіць, гэта ён сам, калі-небудзь з-за сваіх інтарэсаў дапаў быў да гэтага сяла, уведаў яго і цяпер пахваліўся, што ён тамашні. Таксама, як цяпер, пабыўшы ў Сумлічах, ён мог бы дзе казаць, што ён сумліцкі. Але не паспеў ён на ўсю сваю моц разгарнуцца ў Сумлічах, як немаведама адкуль пайшла погаласка, што «які ён там к чорту Папсуеў, калі ён проста «Папсуў», і не з Вялікага Двара, а з-пад той стапцы за Оршай, якая пазываецца Хлюсціца. А што сумлічанам да таго, адкуль з'явіўся да іх Папсуў? І ці не ўсё роўна — Папсуеў ён ці Сінябрыцкі? Так яго і звалі заўсёды: «Сінябрыцкі-Папсуеў-Папсуў». І няхай сабе ён будзе хоць «з багна-балота-сухога-чарота». Яго рухавасць вызначыла яму і далейшы лёс у Сумлічах. Сакавік і красавік семнаццатага года ён займаўся арганізацыяй у Сумлічах спажывецкага таварыства, старшынёй якога сам і зрабіўся. У гэтай кааперацыі ён прадаваў і свае ўласныя тавары, якія заўсёды меў зручнасць недзе даставаць. Неўзабаве, аднак, ён кінуў кааперацыю для новай дзейнасці. Сын яго Вацік Папсуеў к гэтаму часу яшчэ больш выцягнуўся, хоць быў яшчэ зусім зялёненькі і хадзіў у галіфе і фрэнчыку з кааперацыйнай мануфактуры і шаўровых боціках. Хто ведае, да чаго рыхтаваў яго бацька і аб якой будучыні для яго дбаў тады, калі Мікалай Хадыка і Міхал Сцяпура дзеля будучыні сваіх дзяцей заводзілі сталыя дамоўкі, каб і сабе па старасць і дзецям на доўгі век. Праз кароткі час Папсуеў стаў пачальнікам местачковай міліцыі, але не ўбыў тут доўга: у хуткім часе пачалі гаварыць, што ён нейкаму засцяпковаму шляхціцу прадаў капфіскаваны ў яго ж самагонны апарат. Прышлося ўжыць увесь спрыт, каб выкруціцца з бяды. Справу ўдалося замяць, але і з пасады пачальніка міліцыі паляцець. Але ці мала па свеце спосабаў жыць? Папсуў-Сінябрыцкі пачаў чакаць. А тым часам Сумлічам суджана было перажыць пямецкую і польскую акупацыі, а пасля, кіламетраў за дваццаць ад Сумліч, прайшла грапіца з Польшчай. Многія сумлічанкі, што павыходзілі былі замуж у той бок, раптам апынуліся павек адгароджанымі ад блізкіх і родных. Браты родныя, што жылі адзін ад аднаго за чвэртку кіламетра,

атрымалі страшны лёс век не бачыць і не чуць адзін другога. На сотні кіламетраў людзі пракліналі гэтую граніцу. Сумлічане бедавалі, што, можа, гэта так астанеца на ўвесь іхні і іх дзяцей век. Сінябрыцкі-Папсуй быў чалавек не тутэйшы, блізкіх і родных тут у яго не было. Граніца аднак жа аставалася граніцай, і Папсуй-Папсуеў пакіраваў сваю ўвагу на тую акалічнасць, што пагранатрад затрымліваў на граніцы кантрабандыстаў і ўсялякіх іншых падазрых асоб. Сінябрыцкі падумаў: калі гэтая асоба ёсць і калі пасельніцтва заклікаеца да пільнасці, то не можа быць, каб з гэтых асоб і з пільнасці каля іх няможна было хлеба есці. Можа, дакладна ён так і не думаў, але, у кожным разе, узяў сабе за запятак кожнага сумлічаніна падазраваць у якім-небудзь пагранічным граху, хоць яго ніхто на гэта не ўпаўнаважваў і не прасіў. У той меры, у якой ішоў час і падростаў малады, як казалі сумлічане, Вацік Папсуйчык, станавілася цяжка ўдакладніць, дзе канчаецца стары Папсуй і пачынаецца малады Папсуйчык. Бо сын неўзабаве перавысіў бацьку. Яно і вядома, малады ўвішнейшы за старога і на погі, і на мазгі.

Дзе стары павінен убачыць на свае вочы, там малады або здагадаецца, або сам прыдумае. Такім парадкам не было такога сумлічаніна, на якога б не было ўскладзена Папсуямі-Папсуевымі-Сінябрыцкімі падазронасці ў шпіёнстве, кантрабандзе, падробцы пашпартоў, перакідцы за граніцу немаведама якіх асоб і падрыхтоўцы ўзрыву шаснаццаці мастоў на рацэ Сумлі, на якой было чатыры масты. Аб усім гэтым пісалі даносы ў форме: «не сцвярджаю, але падазраю, бо чаму ж, калі не так, Язэп Паступовіч так позна, і не адзін раз, варочаецца з поля дадому, гадзін у дванаццаць ночы».

Спачатку Вацік Сінябрыцкі пiдзе не вучыўся, а пасля падаўся ў адзін з апошніх класаў сямігодкі і скопчыў яе. Ён умеў добра і бегла пісаць, складаць афіцыйныя паперы (ніхто не ведаў, дзе ён гэтаму так навучыўся), калі каму трэба было чаго-небудзь і дзе-небудзь хадайнічаць, ён ахвотна браўся за гэта, сказаўшы: «мы гэта крэпенька, што пазываецца, правярнем і ўміг прапясочым». Ён быў рухавы хлапчына, і каб штосьці не сапсавала яго ў першыя маладыя гады, з яго мог бы выйсці чалавек, а то з яго выйшла вялікае зло. Пасля, калі па сумліцкіх вуліцах і па сумліцкім полі здорава-такі патапталася нямецкая навалач і калі ўсё тое, што служыць зместам майго апавядання

(і я пішу гэтую хроніку), калі ўсё адбылося і крывавым чынам зачэпіла блізкіх маёй душы людзей, якіх я выводу і хачу, каб чытач вызнаў іх за людзей добрых, справядлівых і вартых увагі, цяпер нават і сам Ахрэм Ракавіцкі, галава ўсяго таго раёна, дзе Сумлічы, пра якога я яшчэ не казаў і пра якога зараз скажу, цяпер ужо і гэты чалавек убачыў, што яму трэба было глядзець не на двух Папсуёй, а якраз на тых, да каго ён праз Папсуёў стаў задам. Ахрэм Ракавіцкі ўбачыў, што самы верны спосаб назнаць чалавека, гэта прыгледзецца, колькі добрага ён зрабіў людзям, а не колькі ён насеяў зла. Вялікая памылка заўсёды была ў таго, хто думаў праз нянавісць ажыццяўляць добрыя ідэалы. Сумліцкі Папсуі быў жывым ува-сабленнем заядлай нянавісці нават і да таго, каго ён і ў вочы не бачыў ніколі. Сумлічане жылі і азіраліся: а ці не накіравана да мяне Папсуева вока? Яго баяліся тым больш, што ён не быў ніколі якой-небудзь афіцыйнай ці службовай асобай, ён быў толькі ахвотнікам да «дзейнасці» і «пільнасці», і на яго і скардзіцца не было каму і як.

Гэтым можна вытлумачыць тое, што Мікалай Хадыка запячатаў свой твар холадам маўчаўня, калі Вацік Папсуічык вычытваў яму з газеты пра Максіма. Страшна было што-небудзь сказаць або выявіць да чаго сваё дачыненне. Сінябрыцкі-Папсуі усё вытлумачыць, як захоча, у свой бок. На гэтым і скончылася Хадыкава жаданне пісаць пісьмо свайму Максіму. Праз некалькі дзён аднак жа ён вельмі радаваўся, што не напісаў таго пісьма. Шчаслівыя думкі яго сыходзіліся на тым, што ён тым сваім дурным, як сам цяпер лічыў, пісьмом не збіў Максіма з дарогі. Справа такая, што ў тыя дні прыйшло ад Максіма поўнае радаснага захаплення пісьмо. Шпаркімі і разгоністымі літарамі Максім пісаў: «Бацька! Будзь вясёлы і шчаслівы! Зайдзі да Сцяпуры і перакажы яму і Лідзе ад мяне прывітанне, а таксама Паступовічу і яго Вікці. Каб ты ведаў, як у мяне ўсё добра ідзе! Перш за ўсё скажу табе, што я ўжо, як самы сталейшы («з яго робіцца пейкі хвалько!» — з прыкрасцю падумаў Хадыка), выступаў на адкрыцці навучальнага года, і я гаварыў, каб ніхто з гэтых маладых студэнтаў не забываўся, што ён належыць да вялікага беларускага народа. А калі ён мае свае вочы, каб бачыць, і вушы, каб чуць, то ён не можа не належаць партыі, <якая змагаецца> за нчасце свайго народа. Мая прамова зрабіла на ўсіх вялікае ўражанне». Ён хваліўся,

гэты зялёны юнак, сваімі поспехамі. Дачытаўшы пісьмо, недаверлівы бацька ўзіс да бога шчырае слова: «Божа, дай яму быць добрым настаўнікам і не аддавай яго ад мяне». Пасля ён падумаў: «Ён думае аб дзяўчатах — Лідзе і Віктусі». Але дзіўная рэч: невядома з чаго нейкая трывога лягла на душу Мікалая Хадыкі, і гэта нейкім чынам ядналася з Сцяпуравай Лідай і Вацікам Сінябрыцкім. Ён быццам адчуваў, што ў сувязі з імі нейкае няшчасце і яму будзе. Хоць беспрычынная трывога яго неўзабаве і праішла, але думкі пра Сінябрыцкіх не выходзілі ў яго з галавы. Ён яшчэ больш іх узненавідзеў, але не за іх справы, якіх ён на сабе не спрабаваў, хоць і яны мелі тут месца, можа з іх усё і пачыналася. Сінябрыцкія жылі, як бяздомныя птушкі, якія круцяцца ля чужых гнёздаў. Тады калі Хадыка, Сцяпура, Паступовіч і не менш сотні іншых сумлічан і прышлых сюды людзей узводзілі з паўднёвай сумліцкай старапы будоўлю і, разам усе, стварылі новыя тры вуліцы, Сінябрыцкія займаліся сваімі справамі і не шманалі. Яны арадавалі нейкую трухлявую даміну пры местачковым рынку, і некалькі гадзін штодзень стары Сінябрыцкі праседжваў на гацкавых усходах свае кватэры. Што ж да Ваціка, то гэты, здавалася, адначасна мог быць відзён на ўсіх местачковых канцах, і заўсёды з рогатам і жартам. У простых людзей з веку ў век была нянавісць да таго, хто рагоча і гуляе, калі ўсе займаюцца работай. Бяздом'е бывае вымушанае, з гора, але бывае і з-за нядбайства. Але гэта да Сінябрыцкіх не палежыць. Нядбайнікамі яны не былі. Яны дбалі так, што за сваё жыццё маглі хваліць бога. І бяздомнікамі яны не былі. На галаву ім дождж не ліў, і вецер не дзьмуў ім у косці. Кватэры яны, праўда, часта мянялі, але жытла паспрабавалі і ў новых дамах, настаўленых у гады рэвалюцыі, і ў старых, настаўленых дзядамі цяперашніх сумлічан. Яно і так, калі падумаць: той, хто паставіў дом, даўно памёр, а дом стаіць. Трэба ж, каб у ім хто-небудзь жыў. А тым часам тры новыя сумліцкія вуліцы даходзілі да свайго завяршэння. Хаты трох пачынальнікаў іх ужо скрыліся сярод маладых садоў, новых дамоў і хат. Ужо высока ўзнімаліся пасаджаныя скрозь клёны, бярозы, каштаны і ясені. Вясною густа цвілі маладыя ігрушы і яблыні. Улетку, здаецца, вецце гнулася ад вішань, у жніўні цэлымі пачамі стукалі яблыкі, падаючы з дрэў у траву. Пасля жніва і прыборкі з поля і да халадоў за садамі і агародамі

ў полі аж бялелася ад гусіных чародаў. З іржышча і паплавоў гусіны гергет чуўся аж на другі бок мястэчка. Зімовымі вечарамі аж да трэціх пеўняў піяк не магла асталявацца цішыня на гэтых трох вуліцах: духавы аркестр сумліцкай пажарнай дружыны бесперапынна развучваў свае маршы. Вацік Папсуйчык тут граў на самай большай трубе, якая вухае і грукае і тоўстым колам ускладаецца музыканту цераз плечы і грудзі. Можна сказаць, што гэта быў адзіны занятак, якога малады Папсуйчык упільчыста трымаўся, а то ён усё скакаў, як верабей, з месца на месца.

Новыя тры вуліцы сумлічане чамусьці пазвалі Сумліцкі Прысынак, а пасля проста Прысынак, можа таму, што гэты пасёлак, як хлапчук да маткі, прытуліўся да старога мястэчка. Але якая б там пазва ні была, па Прысынку заўсёды было добра і весела. Вясною тут пахла садамі і яблычнымі цветам, улетку полем, увосень садавінай, а ўзімку смольнай хвойй з Сумліцкіх лясоў. Але прысынкаўскія пахі гэтым не канчаліся. З канца сакавіка і па май месяц тут трымаўся пах, які ў кожнага повага чалавека неміласэрна гнаў сліну. Бадай-што на кожным агародзе курылася вяндлярня, і дух ад венджаных шынак, каўбас, паляндвіц і сальцэсонаў забіваў далікатную духмянасць яліны і хвоі на ўзлессях і лясных дарогах аж за некалькі кіламетраў ад Сумліч. Чым больш праходзіла часу, тым больш Прысынак тануў у гушчырні дрэў і больш абрастаў садамі, агародамі, кветнікамі, выцягваўся ў поле загарадзямі, сцежкамі і прыбудовамі. І ўсе прысынкаўцы заўсёды былі на воку адзін у другога. Відзён быў заўсёды павольны і разважлівы Міхал Сцяпура, цягавіты, працавіты, спакойны, сталы, удумлівы, заўсёды схільны ўміліцца душой над вялай ад спёкі травінай. То ён часаў бервяно, то дніў кадушку, то рабіў колы, то правіў загарадзь. Юзя Паступовіч стаў любіць сябрышу і кампанейства. Ён вельмі шкадаваў, што Сцяпура не курыць: у кампаніі з суседам ахватней курылася б. К гэтаму часу Целяфуп стаў нейкі як бы па-дзіцячаму наіўны. Расказвалі пра яго, што ён мог цяпер добрую гадзіну прыглядацца да рухавай ад ветру аўсянай мяцёлкі і раптам, адумаўшыся, ірваецца да якой-небудзь работы.

Што да Мікалая Хадыкі, то да таго часу, калі яго Максім у поўнай маладой сталасці з'явіўся ў Сумліцкім Прысынку, як ацэпшчык усіх тут справаў і з'яваў, з старым

Хадыкам адбылася змепа. Яго нянавісць да Сінябрыцкіх перавысіла ўсе межы. Раптам ён агледзеўся і жахнуўся: «Сінябрыцкі жыве на чужым і на гатовым, нават капа сам не зачасаў. Дык і я ж, як той нустадомак, так і асталася ўсё ў мяне не даведзенае да ладу: я не капчаў дому свайго, а збіраў грошы на Максімаву павуку, а Максім без грошай вучыцца». Хадыка ўстрапянуўся, як уражаны жахам. Быццам бы ўсяго і мэты было на свеце ў чалавека, каб не быць падобным да Папсуевага-Сінябрыцкага. Хадыка габляваў дошкі, загапяў цвікі, вычэсваў кліпце, выпілоўваў штыкеты, акорваў жэрдкі, дзеўб пазы ў шулі, умацоўваў карацтышы на штылэх, падганяў ліштвы, прыстолю сены і нават вешала прыбіў пад ганкам. Якой дамавітасцю дыхнула цяпер ад яго рамесніцкай сялібы! Можна было падумаць, што Мікалай Хадыка раптам падумаўся вярнуць рапей страчанае праз сваё абібоцтва, так ён дзень пры дні стараўся каля дому, і дзіўна было, што не відно тут жапчыны. Такая на гэтага чалавека напала руплівасць, што, здавалася, ён абсеўся вялізарнай сям'іскаю, якая ўся і сядзіць на яго шыі. Тым часам явіўся і Максім. Ён даўно не быў у Сумлічах, нешта гадоў са два. Ён часта пісаў бацьку, але і з гэтых частых пісем відно было, што ён стаў скупейшы на слова. Яно і вядома, ён сталаў з ходам часу, і цяпер ужо бацька не пачуў бы ад яго паўных тых словаў аб замілаванні, аб народзе, аб удалым выступленні на пачатку павучальнага года. Стары Хадыка хадзіў чытаць гэтыя пісьмы і да Сцяпуравай Ліды, і да Паступовічавай Вікці. Абедзве яны заўсёды пыталі яшчэ, а што так, без пісьма, чуто пра Максіма і чаму ён падоўгу не прыязджае. Бацька адчуваў, што яго Максім стаў перайначвацца, а як і што — не яму было ўцяміць. Даходзілі, праўда, чуткі, што Максім і адно і другое лета выязджаў кудысьці з Мінска. Ён і сам пісаў: «Выязджаю на цэлае лета ў экспедыцыю». У якую гэта «экспедыцыю»? І што такое «экспедыцыя»? Цяпер Максім прыехаў. Высокі, тонкі, смуглявы, у чорным гарпітуры, які на Прысынку здаўся ўсім шыкарным. Ён галіўся два разы на тыдзень, хоць і без пільнай патрэбы. Стары Хадыка паглядаў за ім і бачыў, што ён часта сядзе, паглыбіцца ў думкі і так сядзіць і гадзіну і дзве. Бацька не вытрымаў:

— Скажы ты мне, куды ты гэтыя леты ездзіў і на каго ж ты, урэшце, вучышся?

— Ездзіў я на ўсёй Беларусі вышукваць і глядзець помнікі і сляды беларускай гісторыі. Мне ўдалося далучыцца да дзяржаўнай экспедыцыі. Педагагічны тэхнікум я скончыў і ўжо маю права быць настаўнікам, хоць бы сабе і ў Сумлічах. (Ён ведаў патаемныя думкі бацькі і, любячы яго, сказаў апошнія словы.) Але я ўжо на першым курсе універсітэта. На гістарычным факультэце. Я хачу быць гісторыкам.

Бацька заўважыў, што сын ужо не выварочвае перад ім свае душы, а зніжаецца ў гаворцы да яго ўзроўню. І ён уздымаў бога, што Максім вырас, і самастойны чалавек.

— А гарэлку ты п'еш? — сказаў Хадыка.

— П'ю, — адказаў Максім.

Бацька дастаў гарэлку, і з сынам удвух яны выпілі. Усю ноч пасля шчаслівае ўзбуджэнне не дало заснуць Мікалаю Хадыку. Адчуванне таго, што ніякі клопат не гняце яго, было ў яго. З таго дня Мікалай Хадыка пачаў інакш жыць, быццам ён дзеля самога сябе ніколі не жыў і цяпер, успомніўшы гэта, стараўся злавіць уцёклае. Смешна было б глядзець староньему чалавеку. Хаваючыся ад Максіма, ён штодзень даставаў з поўнай збожжам кадзкі адпітага паўлітра і каштаваў гарэлку «нашча, па апетыт і па здароўе, бо жыць і не хварэць трэба доўгія годы, жыць добра стала». Максім пажыў у бацькі з месяц і паехаў. Бацька астаўся адзін. Выгляд яго нейк змяніўся. Ён стаў павальнейшы, цясларскае работы не браў, а сталярскую выбіраў, каб не абы-якая, а топкая, далікатная, і пеўзабаве пачаў рабіць толькі мэблю, шуфляды акошныя, зрабіўся майстрам на веранды і ганкі. Вельмі можа быць, што з лёгкай Хадыкавай рукі сумлічане ўзялі моду будаваць дамкі з верандамі. Усе тыя гады мястэчка ўсё забудоўвалася. Усе сумліцкія веранды былі пароблены Хадыкавымі рукамі. У яго ўжо і заваду не было той ранейшай патрэбы рабіць дзеля кавалка хлеба, і ён пачаў вымышляць: ужо і сталярства заняў, а стальмахом стаў: малатарні ставіў і млыны рабіў. Сваю хату ён перарабіў на пава. Сепцы і клець перасынаў і пераімшыў, па-вырэзваў вокны, вымаляваў падлогу, і выйшлі два пакоі, і столь у хаце падпяў па два вянкі. Пераставіў печы і ўсюды філяпковыя дзверы. Ён ужо турыў добрыя гатунковыя папяросы, і ў яго абудзілася рэўнасць да славы свайго сына перад тымі, хто таксама сачыў за Максімам. Аднойчы Сцяпурава Ліда і Паступовічава Вікця прыйшлі да яго

з газетай. Адна перад другой навывперадкі яны казалі:

— Пра Максіма.

І Ліда прачытала: «Малады гісторык, студэнт гістарычнага факультэта Максім Хадыка, зачытаў на павуковым гістарычным таварыстве даклад: «Помпкі беларускай гісторыі як паказчыкі вялікасці беларускага народа». Гэтыя дзяўчаты былі ўражаны тым, што знайшлі Максімава імя. І ў душы старога Хадыкі абудзілася рэўнасць. Ён выпісаў газету і кожны дзень чытаў, але больш як год не спаткаў там нічога пра Максіма, а там зноў быў падобны на той першы допіс. Ліда і Вікця часта прыходзілі да яго пытаць, што піша Максім, і чыталі яго пісьмы. Хадыка бачыў: абедзве яны любяць Максіма. І гэта была праўда. Вось якое месца запімаў Максім у душах гэтых дзяўчат. З імі ён бачыўся бадай штодзень, калі апошні раз быў у Сумлічах. Гады яго былі такія, што ён выехаў з Сумліч з сумам на іх абедзвюх, на ўсіх сумліцкіх дзяўчатах, на саміх Сумлічах, на сумліцкіх зорных ночах, летніх днях, бацькавай хаце і на ўсім тым, што кожную хвіліну магло ўразіць яго душу. Як ён паехаў, і Ліда і Вікця адчулі, кожная па-свойму, што ён быццам штосьці адарваў ад душы і павёз з сабою. Тым часам ішла восень, і дзень за днём беглі, і агледзецца цяжка было, як прыйшлі доўгія ночы. Гэта якраз і была тая восень, у якую Ліда ўпершыню засумавала, што ёй ужо не восемнаццаць год. Ёй не спалася начамаі, але ж ёй і не гулялася разам з усімі сумліцкімі дзяўчатамаі. І нават блізкая ёй, як сястра родная, Паступовічава Віктуся, не заходзіла на яе, каб разам ісці гуляць на мястэчка. Віктуся, калі не заўважала, то здагадвалася і адчувала, што Лідзіна душа неспакойная, што яна трывожыцца і мае непатрэбныя думкі. І чамусьці яна старалася, каб не сустракацца так, як раней, часта з Лідай, і ёй было нядобра глядзець сваёй старэйшай дружбоўцы ў вочы. Чаму? З чаго? З якой прычыны? Хіба гэта злачынства перад Лідай думаць пра Максіма Хадыку? Але тут якраз і выявілася вельмі выразна тое, што яны не роўныя гадамаі, што адна з іх маладзейшая за другую на некалькі год. Вікця вельмі пядоўга была ў такім настроі і з лёгкім сэрцам ужо адна хадзіла на мястэчка, не прапускала ніводнага танцавальнага вечара і самая першая ў Сумлічах перапяла таемную павіну: факстрот, які камсамолкі танцавалі ўкрадкам, каб ніхто не паглядзеў і каб не даведаліся ў райкоме.

Можна было падумаць, што Лідзе раптам вельмі спадабалася адзінота. Восень тая была ціхая і цёпная. Доўгімі начамі льга было выстаяць босаму ў тумале на мокрай зямлі і не мерзнуць. Ужо ўсё спустошвалася да зімы. Здавалася, што ўвесь Сумліцкі Прысыпак засыпаўся жоўтым і чорным лісцем з ігруш і яблынь. Мокрая саломіна з пустым коласам звісала дзе-пебудзь з-пад страхі і як бы сведчыла, што парадку ў сялібе і ў полі не будзе аж пакуль не падзьме веснавы вецер. Босая, у кароткай ватоўцы, у гаматной вялікай хустцы на галаве, Ліда вельмі часта заседжвалася адна на лаўцы пад ігрушамі ў глыбіні двара. Часамі з задумёпасці яе выводзілі першыя пеўні. Яна ўваходзіла ў сонную хату і запальвала лямпу і яшчэ і тут сядзела доўга, тады бацька казаў ёй:

— Чаму ты ўсім як ёсць ганьбу даеш. Табе ж ужо, сказаць, на трыццаць год ідзе.

Раз яна яму адказала на гэта горача і злосна:

— А што ж, мне не даваць ім ганьбы?! Можа, мне за гэтага Папсуйчыка пайсці, якога ўсе людзі знявідзелі? А можа, за Аптося Трундзіцкага, які дзесятае слова стараецца на польскі лад выгаварыць? Ці, можа, за Ахрэма Цівунчыка, што з скуры лезе, каб не быць так сабе чалавекам, а каб начальнікам, хоць дзе ў пажарнай дружыне, абы камаандаваць, а не жыць з людзьмі. Мне гадка глядзець на яго гэтую кіраўнічую зялёную рубашку з раменным поясам! Ці, можа, за Юліка Гультая?

— Нашто ж ты Юліка Гультая сюды прыплятаеш? Ён адзін, а каля яго паўсотні да цябе сватаюцца. А Віктар Цяслёпак?

— А Віктар, а Віктар!..

Яна пічога не магла сказаць на Віктара Цяслёпка, і гэта было ёй тым горш і балючай.

Што да Віктусі, то нейк так ішлося, што яна ўсё больш аддалялася ад Ліды і нейк зыначвалася. Падыходзілі і ў яе гады да спелай маладосці, і пават больш. Ці даўно яшчэ Віктуся, вёрткі падлетак, ганяла прутам гусей па ржышчы, а гэта, хоць і да факстрота была падкая, але і хада яе ўжо пабывала сталую роўнасць. Але і гэта ўсё — як каму здаецца. Некаторыя казалі, што Вікця ў гэтыя годы стала не тое што легкадумнай (глыбакадумнай яна ніколі не магла дагэтуль быць, бо толькі цяпер вырасла), але заўважалася, што яна як бы цалкам палежыць да¹

¹ На гэтым рукапіс абрываецца.

ЛЯВОІЧЫКАВА ЛІДА І ЯКУБАЎСКІ КАРЧМАР СЫМОІ БІРУЛЯ

(Аповесць)

I

Мястэчка Якубавічы стаіць на вялікай Мінскай дарозе, якая ідзе з Навагрудчыны праз Нясвіж, Качановічы і Салтанаўшчыну і выкіроўваецца на Мінск праз Капыль, Перавоз, Пырашава і Самахвалавічы. Якубаўскія вуліцы найбольш абстаўлены платамі і дрэвамі і найменш дамамі і хатамі. Тут толькі і ёсць адна густа забудованая вуліца, шырокая і людная, але ў пэўным сэнсе. Гэтая вуліца і ёсць тая самая Мінская дарога. Садамі, агародамі і дамкімі з маляванымі вокнамі гэтая вуліца выходзіць далёка за мястэчка. У выгараджапых перад вокнамі кветніках тут усё лета цвітуць кракосы, аксаміты, вішнёвы сляз, дзіванна і мальвы. Тут, на выездзе далей у Мінскую дарогу, многа дрэў, неба і паветра. Цераз рэчку Мажу тут ёсць мост з плацінай, і млынавыя колы грукочуць бесперапынна. Гэтае месца ў мястэчку пазываецца Якубаўская карчма.

Мінская дарога была язджалая. Рапэй па ёй густа стаялі карчмы, і ў іх не змаўкала людская гамапа. Карчмы даўно мінуліся, дзеці і ўпукі колішніх балаголаў і вазуроў сталі калгаспікамі. Па Мінскай дарозе пайшлі грузавікі і аўтобусы, але аб карчмах успамінаюць, хоць бы сабе з бацькоўскіх апавяданняў. Што да назвы Якубаўскага прысёлка, то тут і сапраўды-такі стаяў карчомны будынак. Хата і стадола, на самым выездзе ў дарогу, трымаліся яшчэ да самай Вялікай Айчыннай вайны, і крывава-вая драма, якая адбылася тут першым тыднем вайны, аддалася болем у чалавечых душах па ўсім шырокім якубаўскім паваколлі.

Расказваюць, што яшчэ год за пятнаццаць да імперыялістычнай вайны 1914—1918 гадоў у Якубавічах з'явіўся быў нейкі карчмар, паставіў тут хату і пры ёй стадолу, і год за годам гэтае месца перахрысцілася на карчомнае

імя. Гаспадарлівыя рукі давалі час ад часу карчомным сцёпам добры рамонт, і яны трымаліся як мае быць, хоць на іхнім даху і расла густа лебядка і рыжы шчаўлюк. Стадола пры хаце скрывілася на падгнілым шулі і стаяла гарбатая. Замест ганка пры хаце ляжаў расколены напалам і складзены роўна млынавы камень, з круглай дзіркі якога рос лук травы. Апошнія год дзесяць Якубаўская карчма не была ўжо канцавым будынкам. За ёю ў дарогу стала за тры гады больш як трыццаць новых хат і дамоў. Так шыраца з часам мястэчкі.

Апошні гаспадар гэтай карчмы быў нейкі Сымон Біруля. Яго ўспамінаюць і цяпер. Родам ён быў аднекуль з-пад Слоніма. Відаць было, што з замаладу чалавек гэты быў рухавы і натуру меў упартую, але не зусім ураўнаважаную. Трэба думаць, што яна выпрацавалася пад уплывам таго, што ён многа кідаўся на свеце, пакуль дапасці да Якубаўскай карчмы. Быў ён ужо не тое што не малады, а нават больш таго, калі яго ўпершыню ўбачылі якубаўцы. З'явіўся ён у Якубавічы адзінока, і ўсе пачалі думаць, што ён халасцяк. Гэтаму халасцяку было год пад пяцьдзесят, калі не пад усе пяцьдзесят два. Можна, і праўду казалі пекаторыя, што нешта такое ў жыцці яму не ўдалося. Ён быў занадта высокі ростам, светлага воласу пад вушамі і на патыліцы, а на версе галавы лысы. З гаворкі павольны, хадою сталы. Здавалася, што паходка яго ўнурыстая, і ён як бы ведаў тую праўду, што на свеце няма куды спяшаць. Але гэта зверху здавалася. Наглядальныя людзі заўважалі, што душа ў яго не на месцы і ў неспакоі. Да карчмара ён быў мала падобен. Карчмар жа павінен быць увішны і рухавы. Век-вечны карчмарова сталасць выяўлялася праз яго трапятлівасць. А гэты больш меў падабенства на працавіка з сякерай ці з дэпам. Які гэта быў карчмар, калі ён хадзіў па суседзях пазычаць усялякай хатняй драбязы. І хіба можна карчмар быць адзін, як травіна ў кучы каменя? Гэта ўсе так казалі пра Сымона Бірулю якубаўцы.

Ён явіўся ў Якубавічы ў часы польскай акупацыі дзевятнаццатага года. Што яго сюды прывяло, ніхто нічога не ведаў. Спачатку ён пачаваў па людзях і, відаць, не меў у думках таго, каб стаць карчмаром. Але тут паладзілася справа з карчмою. Якубаўскі карчмар Давыд Фіялка падумаўся назаўсёды выехаць у Амерыку, каб там жыць лепей, як тут, і каб добра там аддаць замуж шасцярых

дачок за багатых амерыканцаў, якія мелі якубаўскія прозвішчы і якубаўскі акцэнт у сваёй амерыканскай гаворцы. Сымон Біруля адкуніў у гэтага Давыда Фіялкі карчму. Усё выйшла раптоўна і вынадкова. Відаць, што Сымон Біруля і тут кідаўся ў пошуках сабе прыпірышча на жыццё. Заплаціў ён за карчму польскімі маркамі, з чаго ўсе і падумалі, што гэты чалавек мусіць-такі меў недзе там пад Слонімам грашовы прыбытак. А ўрэшце, і так думалі: час такі, што ўсё на свеце круціцца, варочасца. Войны, акупацыі, выгнанне паноў з маёнткаў, частыя змены ўлады. Прапырлівы ахвотнік лавіць рыбу ў каламутнай вадзе — дзіва што мог дастаць не тое што польскіх, а можа, якіх і эфіопскіх грошай. Але ж Сымон Біруля аніяк не быў надобен да такога ўвішнага рыбалоўца. Людзі пагаварылі і замоўклі. У кожнага хапала і сваіх інтарэсаў. Сымон Біруля жыў адзін. Карчма яго запуставала неўзабаве. Наконт гэтай карчмы прайшла такая погаласка: добраму чалавеку начаваць у карчме, то няйпачай трэба выпіць там бутэльку гарэлкі. А ў Бірулі толькі пустыя сцены, дзе ад дажджу схавашся, і ўсё на ўсім. Людзі там мала калі спыняліся. Казалі: «Лепш я дам кругу, аб'еду Якубавічы і падначую ў Кукавічах. У кукавіцкага карчмара Шымкі Менакера і ў вялікі пост марцыпанаў дастанеш. Так што жылот будзе як пук цалюткую ноч. Адно крактацьмеш да раціцы». Трэба думаць, што Сымон Біруля невялікі меў прыбытак з свае карчмы. Калі яшчэ і наогул ён калі-небудзь думаў жыць з карчмы. Нарэшце карчомная стадола зусім зачынілася. Тут ужо была пажнейшая прычына, куды большая за асаблівасці Якубаўскай карчмы. Так праз год пасля таго як Сымон Біруля астаўся ў Якубавічах, у тых месцах прайшла польская граніца. Уся мясцовасць стала як да сцяны прышэртая. Рух на дарогах спыніўся. Яшчэ і раней людзі заўважалі, што пешта невядомае нікому точыць Бірулеву душу. Тым часам Біруля агледзеўся, што годы праходзяць, і волас пад вухам пасівеў, і жыццё марнуецца ў адзіноце, бяздзетнасці, без жаночых рук і без жаночага голасу каля яго. Усё гэта так расказваюць якубаўцы. Тут якраз Сымон Біруля заўважыў адшу якубаўскую асобу, якая аніяк не падыходзіла яму да пары. Ёй было тады пешта ўсяго год пад дваццаць два. Гэта было ўжо тады, калі граніца каля Якубавіч стаяла гадоў два. Тая асоба звалася Ліда і прозвішча мела — Лявончык. Яна была дачка якубчанина

Юрася Лявончыка. Пяцьдзесят год, а можа, і больш, Сымону Бірулю і год дваццаць два Лявончыкавай Лідзе! Што гэта быў за злы такі лёс!

II

Юрась Лявончык быў з маладых год прымак у Якубавічах, а родам з таго Слаўкава, што над самым горадам Нясвіжам. У Слаўкаве, на бацькаўшчыне, жыў яго родны брат Юзік Лявончык, намнога маладзейшы за Юрася, і чалавек вясёлы, гаварлівы, рухавы, вялікі трапятун і чмут. У часы імперыялістычнай вайны Ліда і жыла ў гэтага свайго слаўкаўскага дзядзькі. Бацька яе, Юрась Лявончык, быў на вайне, а яна была адзіная ў яго дачка. Маці памерла яшчэ да вайны, і, як бацька пайшоў у войска, яна, педарослы яшчэ падлетак, асталася ў Якубавічах адна. Прыехаў дзядзька з Слаўкава і забраў яе. А тым часам Юрась Лявончык не надаваў з войска аніякай весткі. Да канца вайны і пачатку рэвалюцыі Ліда вырасла, і ўжо аб яе прывабным харакстве пачалі гаварыць на ўвесь Нясвіж. Казалі, што ў Слаўкаве жыве ў Лявончыка пляменніца, якая не мае тут да сябе падобных. Можа, нясвіжскія маладыя франты тут і перабольшвалі справу, аднак жа гэта вельмі прыйшлося даспадобы дзядзьку Юзіку Лявончыку. Ён пастараўся, каб пачалі гаварыць і аб талентах яго пляменніцы. Не думаючы аб прыгажосці твару і постаці свае пляменніцы, аб добрасці яе душы і сталасці патуры, ён прыдумаў ёй іншыя таленты. Ён меў прывычку бадай-што кожную пядзелю людзець у Нясвіжы на рынку або ў піўнушцы Навума Гаха на рагу Задамені Качскай і Міхаліскай вуліц. Раз ён купіў блакітную сурвэту ў мануфактурным магазіне і, п'ючы ў Навума Гаха піва, паказваў усім і хваліўся, што сурвэту выткала яго пляменніца. Зпайшліся такія прастачкі, што наверылі яму. Як бы там ні было, праз колькі дзён да яго ў Слаўкава явіўся на параконным возе вусаты шляхціц аж з-пад Клецка. Воз у яго быў папакаваны піткамі — талькі і клубкі белага льну і тонкага прадзіва. Напрамілы бог ён прасіў Ліду, каб яна паткала яму сурвэт. Яна бажылася і клялася, што ніколі і чаўнака ў руках не трымала. Вусаты не верыў і да самага вечара ад паўдня ўгаварваў Ліду і яе дзядзьку. На гэтую фанцыю сышлося ўсё Слаўкава. Падняўся гармідар і рогат. Абсемяны шляхціц вылаяў з апошніх слоў Юзіка Лявончыка за кплівую выдумку і шпаркім тэмам выехаў

з двара, чуючы, як Лявончык на адно слова лаянкі сыпаў яму дзесяць паўздагон. Лявончык быў майстра на слова, так што вусаты, пакуль даехаў да канца вуліцы, разоў пяць адказваў крыклівай лаянкай, не могучы вытрымаць. Рогат стаяў на ўсёй вуліцы, і Ліда не ведала, дзе дзецца ад сораму. Ужо ўвечары дзядзька адумаўся, што ссарамаціў на ўвесь свет сваю пляменніцу. Нічога іншага Ліда прыдумаць не магла, як сказала дзядзьку, што вернецца ў бацькоўскую хату ў Якубавічы. Юзік Лявончык падумаў, што на гэты час яно так і лепш будзе. Апроч усяго іншага трэба было і якубаўскую хату давесці да парадку. Бадай-што ўвесь час вайны яна прастаяла з забітымі вокнамі і дзвярыма. А цяпер надышоў іншы час. Быў красавік месяц семнаццатага года, і якраз у тыя дні прыйшло пісьмо ад Юрася Лявончыка. Лідзін бацька пісаў, што перад самым канцом вайны ён на фронце атруціўся пямецкімі газамі і ляжыць у шпіталі. Ні Ліда, ні дзядзька Юзік не ўяўлялі сабе, што значыць «атруціцца газамі». Прычына для вялікай іх радасці была тая, што бацька і брат жыве і абазваўся пісьмом. Вайны ўжо няма, а шпіталь давядзе яго да парадку, і ён павінен неўзабаве з'явіцца дадому. Так думалі яны. Маленькая непрыемнасць з блакітнаю сурвэтаю забылася. Цяпер ужо адна думка была ў Ліды: хата доўга пуставала, і яна давядзе хату да такога стану, каб бацька, пасля вайны і шпіталя, знайшоў тут прыемнасць, спакой і шчасце. Ліда цяпер і ўявіць не магла, якім стаў да гэтага часу бацька. Так, як і ён, напэўна, уявіць цяпер не мог, якая стала яго Ліда. Ён яе пакінуў яшчэ малою. Нездарма дзядзька адразу забраў яе да сябе. За час вайны яна вырасла ў дзядзькі. Трывожнай радасцю калацілася яе сэрца, калі яна думала, што набліжаецца тая часіна, калі бацька будзе дома. Што ж да дзядзькі Юзіка Лявончыка, то гэты радаваўся яшчэ і з іншых прычын. Час быў такі, што ўсе вазілі сабе на новую будоўлю дрэва з папскіх лясоў і дзялілі зямлю. Ён меркаваў так: удвух з братам ім лягчэй будзе ставіць повяя хаты. Раней аднаму, а потым другому.

Хата ў Якубавічах была заўсёды ў доглядзе, але вельмі малая. Трэба думаць, што Юрась Лявончык не ад вялікага добра пайшоў на такое прымацтва. У Слаўкаве бацькаўчына была бедная на двух братоў. У Якубавічах былі паўтары дзесяціны зямлі і хата. Хата стаяла якраз побач той карчмы, пры выездзе з мястэчка ў Мінскую

дарогу. Пры хаце быў сад, пасаджаны ўжо Юрасём Лявончыкам. Сад гэты межаваўся з карчомным агародам. Вязы, дубы, ясені, таполі, бярозы і явары раслі тут усюды: і пры карчме, і пры хаце, і па ўсіх якубаўскіх вуліцах. У хаце замест падлогі быў ток з гліны. З вокан цераз вуліцу відзён лес. Цяглыя хвоі ішлі высока ў неба. Праз усе гады вайны Ліда час ад часу прыходзіла пехатой у Якубавічы глядзець хаты. Усё было на месцы: дошкі на вокнах і вільготны змрок у нуні. Першы раз яна прыйшла сюды з Слаўкава малым вастранечым падметкам. Цяпер явілася паўналетняй дзяўчынай. Пешта з паўгода яе не бачылі суседзі якубаўцы і насыходзіліся пад хату. Перад імі была сталая і разважлівая асоба. Яна была павольная ходою і асмуглая тварам. Цяпер ужо льга было думаць аб ёй, як аб закончанай натуры. Усе заўважылі, што яна не вельмі шчодрая на слова. Вельмі магло быць, што яна была поўная думак аб бацьку, аб яго прыходзе, аб сваёй адзіноце тут, пакуль ён вернецца. Яна не магла не думаць і аб мінулым. Усё ж такі яна памятала смерць свае маці, а адыход бацькі на вайну аніяк не выветрываўся з яе жывога ўяўлення.

Але тут трэба сказаць, што вясёлая натура слаўкаўскага дзядзькі выратавала яе ад непатрэбнай у яе гады задумёнасці. У дзядзькі было тры дачкі — Ева, Галепа і Агата. І яны, і Ліда з імі, бадай-што кожны дзень, калі бацька быў у хаце, аж канчаліся з рогату. Юзік Лявончык быў такі чалавек, што нават мушынае бзыкашце мог зрабіць прычынай для рогату. Так, як у шпіталях і дамах для адпачынку «мёртвая гадзіна» пасля абеду, так у яго была штодзённая «гадзіна рогату» перад вячэрай. Ён рассмешваў сваіх дачок і пляменніцу і словам і ўсялякай выдуманкай. Ліда магла быць удзячная яму за што-пішто ў сваім маленстве і маладосці. Пасля, калі яна доўгія гады не бачыла яго і нічога не ведала аб крывавай бядзе, што ўпала на яго галаву, яна мела перад сваімі вачыма яго вобраз і рвалася да яго душой, таксама, як і да іншых, блізкіх ёй людзей. Але аб гэтым будзе расказапа ў сваім месцы.

Ліда сказала суседзям, што ёсць пісьмо ад бацькі і яна чакае яго хутка. Мужчыны паадрывалі дошкі ад вокан і дзвярэй, агледзелі хату і доўга гаварылі, што сцены пачалі трухлець. І сам добры лёс паслаў такі час, што наны пазпікалі і просты чалавек можа хоць дзве хаты ставіць

з повага дрэва. Чатыры дні Ліда наводзіла парадкі ў хаце. Біла з гліны новы ток, бяліла сцены і мыла вокны і дзверы. На пяты дзень усё было гатова, і якраз у той дзень явілася самая маладзейшая з трох дзядзькавых дачок Ева. Яна прыехала ў высланым саломаям возе і не так сабе, а з пільнымі справамі і важнымі навінамі. Ліда і Ева, хоць не бачыліся ўсяго пяць дзён, але абняліся і пацалаваліся. І першая задала такі тон Ева. Адразу пасля гэтага пацалунку яна акінула вачыма Лідзіну хату і пачала гаварыць не сціхаючы:

— Я ж першы раз у тваёй хаце. Калі ты явілася ў Слаўкава, мы з табой былі яшчэ малыя. Вельмі ж цесная хата. І падлогі пяма. Але пабяліла добра. Вапнаю ці мелам? Гэта ж усяго асталася тры дні да вялікадня. Каб ты ведала, чаго я прыехала? Ой, колькі ўсяго нарабілася за гэтыя пяць дзён, як ты пайшла сюды! Бацька мне сёння зранку кажа: ты паедзеш, кажа, забраць і прывезці Ліду... А ты ведаеш, што мой бацька спіў цябе ўчора? А на раніцу трывожыўся, хаця каб у цябе ўсё добра тут было. Ён цябе вельмі любіць. А ты ведаеш, нашто ты патрэбна ў Слаўкаве? Пазаўчора ўсё ўжо дайшло да ладу з Галенай і Агатай. Жаніхі з'явіліся на адным возе. Як мае быць дагаварыліся да ладу, і сам бацька пазначыў вяселле адразу пасля вялікадня. Два шлюбы разам.

— Жаніхі тыя?

— Тыя самыя. Адзін з Вызны, другі з Семежава. І так папасохлі яны. Агаце і Галене ўсё яшчэ рана было ісці замуж. А ты ведаеш? Ой, колькі на вялікодныя дні вяселляў назначана!

Ліда была рада Еве. Яны былі аднагодкі і першую пару свайго юнацтва спаткалі разам. Апроч жа таго, абедзве яны, хоць складам патуры і не былі падобны адна на другую, але многа яны перагаварылі ўжо аб Лідзіным бацьку і яго прыходзе дадому. Пяць дзён адзіноты вывелі на паверхню Лідзінай душы тую схільнасць да сумнай задумёнасці, што пачала апаноўваць яе з часу доўгага бацькавага маўчання з вайны. Евіна з'яўленне ажывіла Ліду і ўвяло яе ў стан роўнай і шчаслівай настраёнасці. Сядзячы попеч, яны прагаварылі да першых прыцемкаў, і Ева раптам устрапянулася:

— Ой, вечар паханіўся! А бацька і казаў мне: будзеш пачаваць у Якубавічах, бо ты не пагаворышся, каб сёння вярнуцца. Ого, ён маю патуру ведае.

І Ева зарагатала. Шумлівая і праз меру рухавая, яна павяла за сабой ціхую і скупую на слова Ліду. Удзвёх яны напайлі і паставілі напач к сепу каця, запалілі ў хаце агонь, вярталі, слалі пасцелі, сядзелі на лаве, і ўвесь час не сціхала Евіна гаворка. Многа разоў яна сказала Лідзе, што бацька выправіў яе сюды, бо «як жа ён можа аддаць замуж Галепу і Агату, калі на вяселлі не будзе мілай, слаўнай, добрай, роднай Ліды». Можна было падумаць, што Юзік Лявончык носіць у душы сваёй вялікае як свет замілаванне да свае пляменніцы, якая ў гэты час жыла чаканнем свайго бацькі і рыхтавалася да яго спаткання. Ева ўсё гаварыла і гаварыла. Яна не думала пра тое, што Ліда і сама ведае ўсё тое, пра што яна гаварыла. Яна рысавала цэлую аповесць аб тым месцы, дзе яна вырасла і жыла і якое любіла. Яна сабе, каб прыйшлося, і ўявіць не магла б, дзе інакш яна магла б жыць, як не тут, недзе поблізу горада Нясвіжы, дзе яна пазнала свет, дзе бацька яе Юзік Лявончык так заўсёды хваліў зямлю, на якой так усё добра расце, хваліў дарогі і лясы, рэчкі і краявіды, зіхаценне лета і зорнае неба ўночы. Ева піла асалоду ад свае ўласнае гаворкі. Гэтулькі было ўсяго важнага, цікавага і новага! Вырысоўвалася карціна жыцця таго кутка ў тыя месяцы і дні.

У той час вельмі многа тут было вяселляў. Жаніліся хлопцы і ўдаўцы, ішлі замуж дзяўчаты і ўдовы. Адразу пажаніліся ўсе халасцякі, што паварочаліся з вайны. Жаніўся той, хто не меў раней, на чым заводзіць сям'ю. Усюды рэзалі сабе з маёнткаў зямлю, вазілі з лясоў дрэва, ставілі новыя хаты і жаніліся. Аркестры, нават і далёкія, браліся нарасхват. Музыканты паспіваліся самагонкай і пааб'ядаліся каўбасамі. Гарбаты Шпільберг з Нясвіжа збіўся з пог разам з сваім аркестрам. Хоць вайна была цяжка, але жаніцца было каму. Ужо нават за гэты кароткі час колькі паспела дзяцей парадзіцца! Нават як бы і дзяўчат тут не хапала. Адзін качапоўскі хлопец узяў сабе жонку аж з Уздзенскага прышырку. Дзеўка з Лечышына пайшла замуж аж у Смалічы пад Вызнаю. Адзін хлопец з Раткава як вецер пасіўся на свеце, дабіраючы сабе дзяўчыну да пары. Быў ён нават аж у Койданаве, а пасля ў Еўлічах пад Слуцкам. Ездзіў на Вусу, зазіраў у Лувяцы, адтуль адразу рушыў у Семяжава, а нарэшце ўзяў сваю раткаўскую і прызнаў, што лепшай за яе на свеце няма.

Аж вочы ў Евы свяціліся і як бы палалі полымем, так яна сама заханілася сваёй гаворкай.

У Лазавічах Мацей Кедынн ставіць сабе хату на сем вокап. Гэта дом, а не хата! У Салтанаўнчыне ўжо вырасла новая вуліца... Тут раптам Ева нахілілася Лідзе да вуха і акінула вачыма хату. Можна было падумаць, што ў хаце поўна людзей, якія толькі і стараюцца выслухаць усе Евіны сакрэты. Слабым шэптам Ева прагаварыла Лідзе ў вуха:

— А мой усё просіцца, каб хутчэй жаніцца, а мне страшна.

Шэпт быў такі ціхі, што Ліда нічога не пачула. Некалькі разоў яна прынадала вухам да Евіных губ, а тая ўсё зніжкала шэпт. А калі парэшце Ліда пачула і збянтэжылася, расчырвоненая тварам Ева вельмі моцна пачала зноў гаварыць, як быццам бы ўжо мінуў страх, што яе падслухаюць непатрэбныя тут людзі:

— І ён ужо навазіў дрэва на хату. Але яму цяжэй, бо ў яго нічога не было. Ведама, бацька яго быў небагаты.

Тон гаворкі цяпер пайшоў другі, і Ліда пасмялела.

— А хто ён такі? — запытала Ліда.

— А ты хіба не ведаеш яго?

— Не ведаю.

— Рыгор. Чаму ж я пра твайго ведаю.

Ліда як анямела. Яна пачала глядзець сабе на калені і больш не абазвалася ні словам. Гэтая Ева ўсё ведала. Жаночым сваім чуццём яна аб усім магла дазнацца і сваімі пільнымі вачыма ўсё ўбачыць. Яна і не заўважала Лідзінай збянтэжанасці.

— Але, можа, ты нічога і не ведаеш! Ой, як яно ўсё сыходзіцца! Гэта ж Рыгор далёкі сваяк Антону. Бо Антонаў бацька таксама з Лазавіч, а ў Слаўкаве ў прымах... А я, калі ўпершыню дазналася, якое ў Рыгора прозвішча, дык, можа, з гадзіну рагатала. Лідачка, яго прозвішча — Ваўністы.

І Ева зарагатала.

— Мой Рыгор Ваўністы з тваім Антонам Сцяпурам сваякі!

І зноў рагатала. Маладая і шчаслівая з таго, што ўсё на свеце такое, якое яно ёсць. Ліда толькі цяпер пачала здагадацца, што гэта ўсё значыць. Збянтэжаная, яна ўсё глядзела на свае калені, і, дзіўная рэч, бесперапынны

струмень жывой Евінай гаворкі наглыбілі яе ў задумпеннасць. Трывога аб бацьку тачыла ёй душу. Ева прыціснулася да яе плячом і так прагаварыла да паўпачы. Бурным струменем ірвалася яе аповесць аб усім малым і простым, што рабілася вялікім зместам цікавага жыцця.

III

Рыгор Ваўністы з Лазавіч быў вельмі малады хлопец і спрактыкаваны ў жыцці, як самы сталы чалавек. Можна сказаць, змалку дзён ён налажыўся пры бацьку капаць калодзежы, і, як бацька памёр у старасці незадоўга да рэвалюцыі, ён пайшоў на людзях адзін як майстар калодзежнай справы. Яму давалі людзей, ён сталым тонам і павольным словам камандаваў імі, сам, як мядзведзь, вярпуў зямлю і бярэвіне, і калодзежы славіліся на вялікую акругу. Вольным часам ён любіў перад людзьмі гаварыць, дзе ў якім месцы блізка вада, а ў якім глыбока, так што і дакапацца да яе цяжка. Пад Навагрудкам калодзежы глыбейшыя, як пад Мінскам. Самы разгар яго юнацтва прыпаў на першыя часы рэвалюцыі. Да гэтага часу ён быў такі сталы і спрактыкаваны, як не дакажа і стары каторы. Але ён быў малады, можа, нават і занадта на сваю цягавітую працавітасць і роўную ўсталяванасць патуры. Дзень пры дні яго бачылі за якой-небудзь работай. Да трацяка зямлі, які пакінуў яму бацька, ён дарэзаў яшчэ з панскага маёнтка і пачаў будавацца. Ён выбіраўся на прастору з вузкага пляцу: ставіў хату на сваім палетку ў канцы вёскі, вокнамі на вялікую Мінскую дарогу, што ішла на Якубавічы. Яго апаноўвала думка і ператваралася ў мару: хутчэй забудавацца і жыць у гэтым месцы, дзе дубы і вязы, як горы, стаяць на скрыжаванні Мінскай і Слуцкай дарог. Ён яшчэ перажываў у сваёй душы шчасце, што была на свеце Ева з Слаўкава. Ён капаў у Слаўкаве калодзеж і ўбачыў Еву. Ужо ў той жа дзень ён пачаў думаць, што дзеля яе варта аддаць усё самае лепшае і дарагое. Ад Лазавіч да Слаўкава будзе кіламетраў пад дваццаць, але ён пачаў аставацца ў Слаўкаве пасля дзённай работы і за поўнач сядзеў з Евай пад вокнамі Лявончыкавай хаты. За поч ён мог паспець пагаварыцца з Евай, вярпуцца ў Лазавічы, наспаць, а гадзін з дзесяці дня зноў быць у Слаўкаве на рабоце. Здавалася, што ён не ведаў стомы. Упартай вытрыманасцю ён дамогся таго, што прастадуш-

ная Ева напоўнілася марай аб вялікай радасці век-вечны быць з ім у новай хаце, з вакон якой відна вялікая дарога, прастор зямлі і прывабнасці лесу, мноства дрэў і вышыня неба. Да Ліды цяпер яна не схала адразу як вяла дарога, а зрабіла круг і праехала праз Лазавічы. Губы яе прашапталі ўзбуджана: «Божа, літасцівы». Ён і яшчэ нейкі пезнаёмы чалавек з ім працавалі з сякерамі. Яны якраз клалі першае бярвяно на трэці вянок. Ён быў шырокі ў плячах і моцны на пагах. Маўклівая сабранасць усіх рыс яго твару сведчыла аб тым, што ён думае, каб як лепш выбраць паз і шчыльней дагнаць бярвяно да бярвяна. Быццам электрычны ток працяў яго. Ён падняў вочы і ўбачыў, што яна ехала на выезд з Лазавіч. Ён нешта сказаў свайму папличніку і падсеў да яе на воз. Бадай-што да самых Якубавіч ён ехаў з ёю. Здавалася, што ён гатоў дзякаваць увесь свет за яе здагадлівасць, што яна выбрала гэтую дарогу. Абое яны трымалі адны лейцы ў чатыры рукі, сціскалі і гладзілі адзін аднаму рукі. Ён сказаў ёй, што ўвосень іх хата будзе як мае быць гатова. Ён так і сказаў «наша хата» і пайшоў шпарка назад, а ёй пачало здавацца, што ўвесь свет спявае ў шмат галасоў песню.

Ужо было за поўнач, як Ліда і Ева паклаліся спаць. Пакуль яны паснулі, ужо спявалі трэція пеўні. Ева, ужо зусім сонная, канчала сваю аповесць словамі аб характэры і прывабнасці таго месца, дзе Рыгор Ваўністы ставіць хату. Можна было падумаць, слухаючы яе, што там нейкая казка, а не свет з зямлёю і небам, з травою і лесам, з пачамі і днямі, з сонцам, ветрам і дажджом. Што ж да Ліды, то яна заснула з пезразумелай трывогай. У гэтыя хвіліны яна прагла душой быць пры дзядзьку Юзіку Лявончыку і расказаць яму аб сваёй трывозе. Вельмі можа быць, што так дрэнна падзейнічала на яе пяцідзённая адзінота ў бацькаўскай хаце, ад якой яна ўжо адвыкла.

Як бы пасуперак таму, што трымала ў сваёй душы і чым радавалася Ева, Ліда, як штосьці пядобрае, чаго трэба баяцца, гнала ад сябе думку «аб ім». Значыцца, не пастаў яшчэ ёй гэты момант. Тут можна было б так нарысаваць гэтыя яе адчуванні. Калі бацька Юрась Лявончык ішоў на вайну, яна была яшчэ малая. На развітанне ён трымаў яе на руках. Цяпер бацька пеўзабаве з'явіцца дадому. Адышоў у вечнасць той час, калі бацька мог браць яе на рукі. Але ёй здавалася новым і дзіўным: як жа яна

пакажацца бацьку ўжо зусім дарослая. Пераход яе маленства ў юнацтва адбыўся без бацькі. Яна як бы хацела да бацькавага прыходу як пайбольш захаваць у сабе рыс ад свайго мінулага маленства. Гэта было складанае адчуванне. Не тое што яна баялася Антона Сцяпуры, а старалася як найменш сустракацца з ім. Што ж да яго, то ён прагнуў хоць заўсёды бачыць яе.

Гэта была натура, схільная да ўпартых пошукаў аднаго-адзінага пачатку і сэнсу ўсяго, што толькі было і адбывалася. Такого чалавека можа апацаваць якая-небудзь думка. Яна не адступае ад чалавека і ператвараецца ў ідэю і цягне чалавека на вялікія ўчынкі. Антон Сцяпура быў у тыя гады такі ж малады, як і Ліда, як і Ева. Ён быў сын слаўкаўскага палавінніка на чужой зямлі. Бацька яго праз увесь свой век рабіў на палавіну ўраджаю чужую зямлю, і з гэтай прычыны ўвесь час яго тачыла думка: які талент ён дасць у рукі свайму сыну? Зямлі няма. Дык па чым жа сын будзе жыць? І вось бацьку прыйшла ў галаву думка «даць сыну павуку». Так яно ўсё і ішлося, што самая лепшая павука была б Антону ў Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі. Беднаму чалавеку гэта і грошай каштаваць не будзе, і ад дому блізка. Слова «ад дому» тут умоўнае. Бо палавіннік Сцяпура заўсёды жыў у хаце таго, каму рабіў поле. Але да Слаўкава ён прывык здаўных. Гады яго сыну падышлі такія, што калі адбылася вялікая рэвалюцыя, Антону аставаўся толькі адзін год, каб скончыць настаўніцкую семінарыю і мець права быць сельскім настаўнікам. Але гэта было як бы знадворным бокам усёй справы. Самае важнае было ў тых акалічнасцях, якія павялі гэтую натуру на зусім своеасаблівы шлях сярод тых простых і добрых людзей, да якіх Антон Сцяпура меў штодзённае дачыненне. Навука ў настаўніцкай семінарыі не была высокая. Зор з неба яна не даставала. Яе хапала толькі на тое, каб яе выхаванец умеў добра навучаць вясковых дзяцей быць пісьменнымі. Аднак жа Антон Сцяпура спеласць свайго юнацтва спаткаў з даволі-такі не кепскімі ведамі ў пекаторых галіпах навукі і асабліва літаратуры. Вядома, ён даходзіў да гэтага не праз ласку сваіх семінарскіх настаўнікаў. Семінарыя давала яму першыя пачаткі ведаў і час на чытанне кніг, бо ён ужо толькі частку лета займаўся з бацькам зямлёю. У тыя часы ў Нясвіжы былі дзве вялікія бібліятэкі: семінарская і гарадская. Гарадская бібліятэка ўзнікла з дублікатных

паасобнікаў кніг Радзівілаўскага замка. Семінарская бібліятэка мела за сваю аснову кніжны фонд Нясвіжскага Дамінікаўскага манастыра, скасаванага на пачатку дзевятнаццатага стагоддзя. У будынках гэтага манастыра і была настаўніцкая семінарыя. Абедзве гэтыя бібліятэкі бесперапынна поўніліся навейшымі кнігамі і маглі б стаць славай і гонарам не толькі такога маленькага гарадка, як Нясвіж.

Аптон Сцяпура праз усе гады свайго семінарства з цямна да цямна штодзень праседжваў у якой-небудзь з гэтых бібліятэк. У першыя часы пасля рэвалюцыі ён быў самы начытаны з усіх нясвіжан і ўжо думаў аб універсітэце. У гэтыя якраз часы і дайшло да найвялічнага свайго ўзроўню каханне паміж ім і Лявончыкавай Лідай. Прыгажосць яе асмуглага твару і постаць не заслапялі перад ім таго, што глыбока ўразіла яго з самага пачатку. Гэта яе паглыбленая ўвага да ўсяго навакольнага. Яна не давала адразу нікому і нічому свае ацэнкі. Адгэтуль ішла яе скупасць на слова. Часцей яна магла здавацца задумёнаю як вясёлаю. Гэта не тое што ў аснове яе душы ляжаў які-небудзь трагізм. Але яна як бы думала, што надаўжэй хоціць радасці, калі перажываць яе ціха, а не з бурнай асаюдай. Паміж ім і Лідай яшчэ не было і слова сказана аб каханні. Само сабою яно вырастала і ўкаранялася з часам і ананоўвала іх з вялікай сілай. Яны маўчалі адзін перад другім і напэўна гэта спрыяла іх вялікаму збліжэнню. Тут усё ішло не ў прыклад Еве і Рыгору Ваўцістаму, якія паспелі ўжо шмат разоў перагаварыць і заглянуць наперад: а якая тая хата будзе, дзе ім прыйдзеца жыць, і як яно ўсё пойдзе. Там як бы спяшаліся хутчэй дарвацца да шчасця, тут верылі, што ўсё мае свае законы і іх не міне. Аптон Сцяпура мог здавацца занадта тонкім паводле свайго росту і валасы меў святлейшыя за Лідзіны. Але даволі такі цёмныя. Гаворкаю пра яго Ева і закончыла сваё гасцяванне ў Ліды. Неўзабаве пасля свайго прыезду, яшчэ лежачы зранку ў пасцелі, яна многа пагаварыла аб ім: які малады ён будзе настаўнік, як тымі днямі прыйшоў з Нясвіжа на вялікодны водпуск і як пачаў ездзіць з бацькам у лес па дрэва. Успамінае яго імя і Евіна гаворка пра яго распалілі Лідзіны думкі аб ім. Ліда ўстала сонная, быццам бы яна мала спала ўночы. Здавалася, што Ева перагаварыла збольнага ўсё. Яна пачала збірацца дадому. Ліда з ёю не паехала. Ёй трэба было яшчэ перашыць да

Галепінага і Агацінага вяселля сукенку. Яны дагаварыліся, што Ліда прыйдзе ў Слаўкава вялікоднымі днямі. Ева паехала, нешта сваё думалачы і сама сабе ўсміхаючыся.

IV

Тое вяселле, на якое трапятлівы Юзік Лявончык запатрабаваў быў Ліду перад вялікаднем, адбылося не толькі не адразу пасля вялікадня, а нават на троіцы. А Юзік Лявончык увесь час траптаўся і ахкаў, што не гладка справа ідзе:

— А сукенкі не гатовы, а поп вяпчаць не ўзяўся ў вялікодныя дні, а жылот у мяне самога балеў больш за тыдзень, што не да таго было, каб за губу чарку закінуць, то Ліда пачала сумаваць, а божа, ай, ай!

Нарэшце адбылося вяселле Галены і Агаты ў адзін дзень. Юзік Лявончык прыгаварыў аркестр нясвіжскага Шпільберга і пяўрымсціўся, каб усё хутчэй пачалося: і музыка, і баляванне, і танцы, і ўвесь вясельны тлум. Але як усё надыходзіла да канца, і гарбаты Шпільберг прыдрамаў, прыткнуўшыся плячом да сцяпы, Юзік Лявончык нейк аціх, убачыў цераз стол, што Ліда сядзіць у задуме, перавёў вочы на прытомленых вяселлем маладых, і яму стала трывожна на душы. Ад яго адразу пайшлі тры, мілыя і родныя, Агата, Галена і Ліда. Ужо не будзе ў яго хаце рогату. Аставалася ў яго адна Ева. Але ён ужо ведаў, што не пазней восені яна пойдзе замуж за Рыгора Ваўністага, які яму надабаўся добрымі якасцямі цягавітага працавіка і вытрыманага, не ў меру сваіх маладых год, чалавек. Здавалася, што Рыгор Ваўністы не закрычыць і не затрапечацца нават і ў агні, а церпячы боль, адсуе ахопленое полымем бярвяно і выйдзе з агню. Што-сьці рванулася ў душы Юзіка Лявончыка. Ён сказаў Шпільбергу граць шостае калена кадрылі, на якое быў пекалі з замаладу майстар больш, як на іншыя, і рушыў у ход. Ён перабраў усіх дзяўчат і жанчын, і парэніце дайшла чарга да Ліды. З ёю ён і скончыў танец.

— Аб чым ты ўвесь час думаеш? — запытаў ён, садзячы яе на месца.

— Дзядзюхна, галубок мой. Каторая пара ідзе, а не тое што бацька, нават і пісьма другога няма.

Ён адказаў ёй пустымі словамі:

— І пісьмо будзе, і ён прыедзе.

Тапец стаміў яго. Да таго ж, ён многа выпіў і рабіўся н'яны. Ён надняў чарку, і ўсе сціхлі.

— Пладзіцесья і размножвайцесья і нападзіце зямлю! — сказаў ён моцна. — Каб дзяцей ува ўсіх дзяўчат, што гуляюць тут на вяселлі мае Галены і Агаты, было густа, як зор у небе пад восень. Каб хто яшчэ не вярнуўся з вайны, каб хутчэй вярнуўся (і ён зірнуў на Ліду) і каб гэтая вайна хутчэй забылася, каб немцу адгпілі пяты, дык без пят ён не дажджэ валачыся сюды другі раз. А каб усе маладыя ў новых сваіх хатах з панскіх лясоў так распладзіліся, што каб дзіцячы галас ішоў, як вада з млынавога кола, ад нашага Нясвіжа цераз Навагрудак па ўсім свеце. Каб цераз Слуцак да Гомля. А каб дзеці раслі пруткія і рухавыя, а каб па зямлі добра радзіла, мы пастараемся. Не бойцесья нічога. Пладзіцесья і размножвайцесья на сваёй зямлі!

Ён пачаў абводзіць вачыма хату, маўчаў так хвіліп добрых дзве і дадаў:

— Каб дзеці, дзеці і дзеці! Каб дзеці нашы ўсе сцежкі ведалі ад Нясвіжа і аж да самае Гомлі і ад Вызны да Магілёва!

Ён скончыў і быў задаволен сабой: ён перамог выпітую гарэлку. Пасля гэтага ён абышоў усіх, з кожным пацалаваўся, гарбаты Шпільберг махнуў смыкам, капэла ўтнула марша, і вяселле скончылася. Выезд маладых у Вызну і Семежава адбыўся назаўтра. Юзік Лявончык паехаў за маладымі на сваім возе ўдваіх з Лідаю. Спачатку адгулялі суткі ў Семежаве ў Агаты, другія суткі ў Вызне ў Галены. Дзве маладыя жанчыны асталіся там, дзе ім суджана было век векаваць. Юзік Лявончык з Евай і Лідай паехалі назад праз Якубавічы. Ліда хацела хутчэй у сваю хату. Дарожны вецер асвяжыў Юзіка Лявончыка. Ён цяпер ужо не быў здолен да якое б там ні было прамовы. Хутчэй за ўсё ён быў схілен цяпер на доўгую задуму. У такой задуме ён пасля доўгага маўчання сказаў да Ліды:

— Нічога табе не скажу пра Антона Сцяпуру: гэта не Рыгор Ваўністы, якога я адразу бачу. Глядзі сама. А я рад, што ён дае ўсім дзяцдобры.

Ліда сумелася. Увесь свет ведае, што Антон Сцяпура належыць ёй, толькі яна адна нічога не ведае. Гэта ўсё Ева! Яна сядзіць сабе на возе і нічога. Ох, яна любіць нагаварыць і сказаць нават больш, як там чаго ёсць. На ўездзе ў Якубавічы дзядзька сказаў да пляменніцы:

— А ўрэшце я так скажу: ён чалавек вучопы, яму трэба будзе шукаць спосабу жыць такім часам, як цяпер. Хлеба з зямлі ён не паробіць. Але тут можа раптам і так павярнуцца, што ён стане вялікім чалавекам. Навука — капрызная рэч...

Ліда гатова была заплакаць: чаму ёй так старанна гавораць пра Антона Сцяпуру? І так ёй у гэты момант захацелася ўбачыць яго, каб паскардзіцца яму. Гэта і быў момант сапраўднага і канчатковага руху яе душы да яго. Дзядзька і Ева толькі зайшлі ў хату і не распрануліся. Адразу і паехалі. Ліда асталася адна. Пачалося чаканне бацькі і... дзіўная рэч... цяпер ужо яна чакала і Антона. Праўдзівей сказаць, не тое што чакала, а прагла ўбачыць яго. Ёй здавалася, што цяпер ужо многа трэба сказаць яму. На другім тыдні ён прыйшоў з Слаўкава пехатой. Ён упершыню быў у гэтай хаце і ўпершыню астаўся з ёю адзін. Такім заклапочаным яна яшчэ яго ніколі не бачыла. Яна зразумела, што пяможна займаць яго такім глупствам, як гаворка пра тое, што аб іх блізасці гаворыць увесь свет, хоць яны яшчэ і не гаварылі паміж сабою аб якой бы там ні было блізасці, і, у поўным сэнсе гэтага слова, не мелі яе. Яна толькі цяпер пачалася, нездарма ж ён прыйшоў сюды і нездарма яна мае ад гэтага такую вялікую радасць. Раптам паміж імі скончылася ўсялякая недагаворанасць. Яны былі шчаслівыя сваёю адзінотаю ў гэтай хаце. Больш як паўдня яны праседзелі на старой лаве пры сцяпе, прыціснуўшыся плячом да пляча адзін другому. Ён быў на ўздыме свайго пастрою, і планы яго былі на будучыню самыя шырокія. Ён верыў у рэвалюцыю і ведаў яе. У яго было многа і найўнасці, ад яго зялёнай маладосці. Можа, яму і не трэба было ў гэтыя хвіліны рабіць яе сваім слухачом. Але ён гаварыў. Праўда, усё гэта былі і планы на іх далейшае жыццё. Выйшла цяпер і іх таемная перад усім светам змова: адзін без другога падалей і кроку не ступіць. Выходзіла, што Ева ўгадала і дзядзька не кідаў словаў на вецер. Яны былі п'яныя ад свайго шчасця. Пайшоў ён ад яе перад канцом дня, папроці почы. Так яны нагаварыліся! Ён выглаў з яе душы сум і паставіў яе перад узнятым чаканнем блізкай вялікай радасці, якая няйначай павінна будзе ахапіць усё іх жыццё.

Перш за ўсё, у яго яшчэ болыі укаранілася жадацце, калі падыдзе час, надавацца ва універсітэт. Але ўжо кож-

ны крок яго звязваўся з ёю. Яшчэ будзе час падумаць, дзе, што і як прыйдзеца ёй, калі ён паедзе ва універсітэцкі горад. А яшчэ да таго многа адбудзецца падзей. Ён гаварыў, і яна верыла яму: гэта яшчэ не рэвалюцыя, калі ўрад выдаў закон аб спыненні дзяльбы панскай зямлі і вывазу дрэва з панскіх лясоў. Ён жыў гэтымі інтарэсамі. Самы большы горад, які ён пакуль што бачыў, гэта быў Нясвіж. Самас важнае, чым жыла тут шырокая навакольнасць, гэта будаваць новае замест старой і цеснай дзедаўскай трухліны і ўволю пасеяць на зямлі хлеба. Яшчэ будуць новыя падзеі, і ён ёй яшчэ многа чаго растлумачыць. Яна слухала яго і тое, што ён перад ёю аўтарытэт, давала ёй радасць. Рэвалюцыя шырока адчыніць дзверы ў будучыню. Хто ведае, можа, і ёй суджана яшчэ прайсці універсітэцкую навучу! Ён вельмі часта, бадай-што праз кожныя дзён два пачаў з'яўляцца сюды. Ён як на крыллях пасіўся. Ён навучыў яе марыць. Ён напоўніў яе душу ясным адчуваннем свету. А перад светам трэба толькі радавацца і благаслаўляць яго. Так, як дзядзька Юзік Лявончык выратаваў яе ад непатрэбнай у яе годы задумы, так Антон даў ёй ратунак ад адзіноты. Але яна не здагадвалася, што і ён можа быць ёй удзячны за тое, што з радасцю ўспамінаецца ў сталыя гады. Мера іх шчасця была аднолькавая. У гэтыя часы іх маладосці жыццё іх не цьмілася вялікімі прыкрасцямі. Яна ўгадала кірунак, у якім закончылася фармаванне яго натуры. Гэта была душа неспакойная, схільная да пошукаў абсалютнага завяршэння ідэі, ператворанай у мэту. Ад усёй сваёй чуласці і наглядальнасці яна ўяўляла, што ён можа калі-небудзь пайсці на пагібельны ўчынак, не памірыўшыся з тым, што можа стаць у яго на дарозе. Настала пара новых яе трывог. Яна пачынала думаць аб тым, што жыццё не ідзе роўна і не ўсё ў ім бывае тое, чаго чакае і пра што ведае чалавек. Так прыйшла і восень семнацатага года, і чаканне дадому бацькі, а пасля хоць бы ўжо якой весткі аб ім, ператварылася ў яе душы на бесперапынны тупы боль.

V

У тую восень пайшла замуж за Рыгора Ваўністага Ева. І адразу яна перайшла да яго ў новую хату. Ліда гасціла ў Евы пасля вяселля колькі дзён, і гэтая новая хата, толькі што закончаная, ёй не спадабалася. Яна была зроблена

прасторна і моцна, печ, мусіць, і сапраўды была-такі за-
надта вялікая, і такая ж занадта вялікая адгароджана
дылёвымі дошкамі кухня. Лідзе ўяўлялася, што тут няма
такога кутка, дзе можна было б ціхом сесці і паглыбіцца
ў якую-небудзь думку. Так, як з вокап відзён быў шырокі
кругагляд з дрэвамі, паплавамі, сінімі істужкамі лясоў,
дзвюма вёскамі і трыма ветракамі, так і тут у хаце ўсё
было нейк шырока раскінута. Здавалася, што зараз пайдзе
сюды многа людзей, парассядаюцца на шырокіх лавах, які-
мі Рыгор Ваўністы паспеў перад самым вяселлем паабво-
дзіць сцены, і развядуць людзі гаворку па цэлы дзень.
Будуць курыць, гаварыць, перабіваць адзін аднаго, хваліць
жыта ў полі і частыя дажджы вясною, а Рыгор Ваўністы
сталым парадкам раскажа, што пад Навагрудкам вельмі
глыбокія калодзежы, а пад Слуцкам вада не так ужо
і глыбока. І мілая гаварлівая Ева будзе душой гэтай
агульнай вялікай гаворкі; кожнаму паможа выбіцца па
добраю тэму, кожнага падтрымае словам, многа будзе смя-
яцца і сама гэтулькі нагаворыць, што поўная хата людзей
не справіцца з ёю. Гэта ж ужо так і было, і гатовы закон-
чаны малюнак астаўся ў Лідзіным уяўленні з трэцяга дня
Евіпага вяселля, калі ўсе патаміліся ад музыкі, гарэлкі,
танцаў і яды і рады былі, калі Юзік Лявончык сказаў, пад-
няўшы чарку:

— Як той казаў, у каго дачка адна, дык і долі жадна,
а ў каго сем, дык і доля ўсім. Дзякуй богу! Але чаму мне
ўсё думаецца то аб тым, то аб гэтым? Каб шчасце было
ўсім! Многа шчасця і многа радасці! Ну, як ты там жы-
веш у Вызне, Галена? А ты як маснешся ў Семежаве, Ага-
та? Ева! Самая меншая мая! Няхай жа Рыгор Ваўністы
будзе самы шчаслівейшы на свеце чалавек. Дык і ты аста-
нешся да сівых валасоў такая ж рагатуха і павек вясёлая.
Ты ж у мяне ўдалася, ці ведаеш ты гэта? (Ева абняла яго
і пацалавала.) А цяпер адна яшчэ ў мяне асталася: Ліда!
Чаго ты ўсё думаеш? Ты смейся! Рагачы! У бокі бярыся!
На мілае шчасце!

Ён пайшоў да Ліды і абняў яе. Што рабілася ў яе ду-
шы! Быццам бы толькі цяпер яна зразумела да канца, які
ён гэты чалавек блізкі і дарагі! Вярнуўшыся дадому з
Евіпага вяселля, Ліда многа дзён думала аб сваім дзядзь-
ку Юзіку Лявончыку: ён жыве на свеце, і гэта ёй вельмі
важна. Ён не спусціць яе з свайго апякунскага вока. Яна
адчувала сябе як бы за яго плячыма перад тварам нейкай

бяды. Яна часта пачала хадзіць у Слаўкава, каб часцей бачыць яго. Ён жыў адзін. Але гэта не крапула яго цвёрдай ураўнаважанасці. Ён аставаўся самім сабою. Як бы ўсё некуды спяшаўся, сыпаў словам, як зернем з меха, і дайшоў да цвёрдай думкі: не чакаць, пакуль Юрась вернецца з шпіталя, а паставіць сабе новую хату. Балазе што быў у яго цяпер зяць Рыгор Ваўністы. У гэтага залатыя рукі, ён паможа забудавацца. З Ваўністым можна свет перавярнуць. А пасля ўжо, калі вернецца Юрась, тады ўтрох і яму хату паставяць.

У канцы той восні і ў Антона Сцяпуры з'явіліся новыя думкі і слова дадаткам да ўсяго таго, што жыло цвёрда ў яго душы і галаве. Ён гаварыў Лідзе, і, вядома, яна прыняла ўсё як самае лепшае і праўдзівае, да чаго можа толькі дайсці ясная галава Антона Сцяпуры.

— Пакуль усё ўпарадкуецца так, што можна будзе мне ехаць вучыцца, то маці мая штодзень угаворвае мяне ўзяцца з бацькам за будову. Зямлі бацька ўжо сабе адрэзаў. Як жа я дагэтуль не падумаў, што бацьку майму трэба па старасць уцеха: цэлы век ён жыў і рабіў па чужым, дык чаму ж яму не мець радасці жыць парэшце ў сваім доме і араць сваю зямлю. Хоць прыйдзе, напэўна, час, што я вылечу адгэтуль, але я пакіну па сабе памяць: тут будзе стаяць мой дом.

І аб гэтым ён гаварыў, як энтузіяст, і ўкладаў сюды як бы ўзвышаную мару.

УРЫВАК З РАМАНА БЕЗ НАЗВЫ

Пачпу з некаторых момантаў біяграфіі і рыс патуры Юрася Гарашкевіча. Можна ў ім і празмерна было пахілу да суглядальнасці, але гэта не клала на яго пячаці бяздзейнага чалавека. Нягледзячы на сваю маладосць, ён пават з некаторага часу выявіўся як практычны і гаспадарлівы дома. І гэта тады, калі ў ім адбыўся як бы пералом. Пачатак яго юнацтва прыпаў на часы пасля трыццатага і трыццаць першага гадоў. Ён тады прыехаў у Мінск як студэнт педагагічнага інстытута. Ужо і тады ў ім заўважалася нейкая як бы замкнутасць у сабе, але гэта прыходзіла момантамі. Праўдзівей сказаць, гэта былі толькі моманты, калі ён паглыбляўся ў нешта сваё. Можна, гэта былі сляды якіх-небудзь вялікіх уражанняў з маленства, і якія-небудзь карціны з нядаўняга мінулага паўставалі перад ім, дапаўняючыся яго фантазіяй. У кожным разе ён нешта трымаў у сабе. І раптам пасля такой папурай задуменнасці ён рабіўся вясёлым гаваруном і штукарком. Вучыўся пават тапчаваць факстрот, але пеўзабаве кінуў. Усё ж такі ў ім брала верх сталасць, і асабліва тады, калі на сваім першым курсе інстытута ён пачаў збліжацца з некаторымі студэнтамі. Перш за ўсё тут быў Костусь Чабатаронак, на год старэйшы за Юрася Гарашкевіча, родам недзе з-пад Негарэлага. Гэта быў юнак вострага розуму і сталасці. Юрася Гарашкевіча адразу да яго пацягнула. Ведаючы некаторыя інтымныя моманты іх дружбы, льга было б сказаць, што Гарашкевіч шукае ў свайго друга духоўнай падтрымкі. У абодвух іх было падабенства ў патурах, і ўсё паказвала, што іх сяброўства павінна быць моцным і даўгавечным. Была ў гэтай сябрыне і Зоя Хлябцэвіч, мінчанка, дзяўчына вялікай прыгажосці, хоць некаторыя казалі, што прыгажосць яе мае ў сабе

многа рыс ад умельства трымаць сябе. Можа, і так. Не скажу, аднак жа, каб гэта была загапа. У кожным разе мая пашана да Зоі Хлябцэвіч заўсёды была шчырая. І калі яе цяпер спасцігла страшная доля, то я з болем душы, больш як калі раней, бачу: і прыгожая была, і слаўная была, хоць, праўда, можа, нават і ў золаце ёсць што-небудзь не залатос. Было ў гэтым мілым сяброўстве і яшчэ некалькі чалавек, найбольш усё з таго ж першага курса. Але быў і трэцякурснік, міпчаніц, Антон Адамчык. Некаторыя пасля казалі, што на Адамчыку якраз і канчалася добрае сяброўства, а пачыналася збліжэнне людзей, якія шукаюць узаемнай падтрымкі ў сваім імкненні высветліць тое, што іх цікавіць. Я думаю, што гэта так і было, бо на групце агульнасці ці хоць блізасці натуры ні Гарашкевіч, ні Чабатаронак пасябраваць не маглі. Я ўжо ўспамінаў аб некаторых рысах Гарашкевічавай душы. Чабатаронак разумеў Гарашкевіча з паўслова. Можа, што-нішто ён і не прымаў для самога сябе, але лічыў, што яго другу гэта патрэбна. А многае было і яму самому неабходна, асабліва там, дзе справа даходзіла да межаў рамантыкі. Чабатаронак проста казаў: чалавечае жыццё апітак не можа быць не рамантычным. Суровая рэальнасць свету ёсць толькі адзін з момантаў. Што да Гарашкевіча, то той на гэта доўга нічога не адказваў, маўчаў, як бы пакуль што не верыў у самога сябе, што не мае сілы выказаць тое, што няясна яшчэ брадзіла ў яго душы. Але раз, у часе нейкага асаблівага свайго настрою, ён нават як бы нясмела папрасіў свайго друга, якога меў за свайго аўтарытэта:

— Я хачу табе сказаць адну рэч. Я дайшоў да адной думкі. Але як тут табе яе выказаць, каб ты зразумеў мяне. Мне было восем год, калі мая маці памерла ў вялікіх пакутах. Ёй было тады сорок чатыры гады. Гэта было ўлетку дваццатага года. Яна была здаровая жанчына. Тады адступалі з нашай зямлі палякі. Яны былі злыя з-за сваіх няўдач. Чалавек дваццаць кавалерыстаў імчаліся на захад праз нашу мясцовасць.¹

---

¹ На гэтым рукапіс абрываецца.

НА ТЫМ БЕРАЗЕ

(Урывак з рамана «Алеся»)

Папэўна, нешта адбылося ўночы на тым беразе. Спачатку, яшчэ з самага вечара, чуць было, як брахаў сабака. Пасля пехта стрэліў, і сабака больш не абзываўся. Відаць, сабаку застрэлілі. Счакаўшы з гадзіну, пачуўся адтуль нейкі крык. Пасля зноў стала ціха. Тады ўзышоў месяц. Доўгі цень ад хаты лёг да самай рэчкі, і голая алешына пад ёю стала падобна да чалавечай постаці. Пры самай алешыне цераз рэчку ляжала кладка. Вада пад кладкай цякла павольна і блішчала пад месяцам. У полі было пуста. Алеся доўга не адважвалася перайсці на той бераг: адтуль жа яна сюды ўцякла і жыла ў свайго дзеда, ад хаты якога падаў цяпер такі доўгі цень. Там, дома, было больш руху, паўз самы іхні дом ішла бітая дарога, і нямецкія машыны часта спыняліся там. Ёй, маладой, трэба было не трапляцца на нямецкія вочы. Там астаўся бацька, адзін. Родны дом стаяў на адлёце ад сяла, пры самым лесе. Што там магло стацца, што такі шум уночы?

Паволі перайшла яна кладку, азірнулася і ўбачыла, што дзед ідзе следам за ёю — высокі і толкі чалавек.

— Што ж ты пайшла адна? Як жа ісці табе адной?

І яны пайшлі ўдваіх. Сапраўды ёй стала смялей. Каля дома стаяў грузавік. Акянціцы ў доме былі зачынены, і праз шчыліны ў іх відно было, што ўсярэдзіне гарыць святло.

— Можна, ужо бацькі няма жывога, — з вялікай трывогай сказала Алеся.

— Ціха, уць пехта стаіць, — шапнуў дзед¹.

---

¹ На гэтым рукапіс абрываецца.

КАМЕНТАРЫ І ВАРЫЯНТЫ

Тэксты п'ес і каментарыі да іх падрыхтаваны А. Ф. Харкевіч; няскончаных раманаў і аповесцей — А. Д. Атаевай.

НЕ ПІШЫ ЧОРТ ВЕДАЕ ЯК (стар. 7)

Друкуецца па час. «Маладпяк», 1925, № 9, дзе змешчана ўпершыню.

З ДРАМЫ (стар. 14)

Друкуецца па час. «Узвышша», 1929, № 6, дзе змешчана ўпершыню, з падзагалоўкам: (Урывак).

ВЫЗВАЛЕННЕ (стар. 24)

Друкуецца па кн. «Выбраныя творы», ДВБ, Мінск, 1934, дзе датуецца чэрвенем 1930 г.

Упершыню — час. «Узвышша», 1930, № 4—5, з паметкай: «Драматычныя сцэны. Асноўны літаратурны тэкст пралога да п'есы».

ЛЕТА (стар. 34)

Друкуецца па час. «Беларусь калгасная», 1932, № 6—7, дзе змешчана ўпершыню.

БАЦЬКАЎШЧЫНА (стар. 90)

Друкуецца па кн. «Бацькаўшчына». Драма ў чатырох дзеях, сямі карцінах. Дзярж. выд. пры СНК БССР, Мінск, 1940.

Упершыню — урывак з п'есы ў газ. «Літаратура і мастацтва», 1932, № 9, 25 мая.

Газ. «Літаратура і мастацтва», 1932, № 12, 27 чэрвеня паведамляла: «Кузьма Чорны напісаў п'есу «Бацькаўшчына» для БДТ-1. Выходзіць з друку раман «Бацькаўшчына».

Прэм'ера — 1932 г. 7 лістапада ў БДТ-1 (цяпер Беларускі Дзяржаўны ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы (г. Мінск).

Газ. «Літаратура і мастацтва», 1932, № 22, 19 лістапада пісала:

«БАЦЬКАЎШЧЫНА» — у БДТ-1.

«Беларускі Дзяржаўны Першы тэатр у дні святкавання пятнаццацігоддзя Кастрычніка паказаў прэм'еру сезона — п'есу Кузьмы Чорнага «Бацькаўшчына».

П'еса пастаўлена мастацкім кіраўніком БДТ-1 Літвінавым, аформлена мастаком Рабічавым, музыка напісана кампазітарам Цікоцкім.

Спектакль «Бацькаўшчына» з'яўляецца буйным дасягненнем тэа-мастацтва БССР».

Спектакль меў поспех. У ролі Леапольда Гушкі выступіў Ул. Уладамірскі, у ролі Паўла Няміры — Г. Глебаў, у ролі Марылькі — І. Ждановіч.

Сцэнічны варыянт п'есы ў 2-х дзеях, 7-мі карцінах захоўваецца ў Тэатральным архіве Беларускага Дзяржаўнага ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга акадэмічнага тэатра імя Янкі Купалы. Ён уяўляе сабой машынапіс на 53 старонках, без правак аўтара.

Драма ў 2-х дзеях надрукавана ў час. «Папагатове», 1933, № 2—3, з падзагалоўкам: «Матэрыял для клубных пастацовак».

У перапрацаваным выглядзе п'еса апублікавана асобным выданнем — Кузьма Чорны. Бацькаўшчына (п'еса з трох актаў), ДВБ, Мінск, 1934.

Новы варыянт п'есы ў 4-х дзеях змешчаны ў час. «Полымя рэвалюцыі», 1939, № 10.

Канчатковы варыянт п'есы ў 4-х дзеях, 7-мі карцінах у 1940 г. апублікаваны асобным выданнем.

Аўтарскія заўвагі аб п'есе выказаны К. Чорным у артыкуле «Пра сваю п'есу» (гл. Кузьма Чорны. Збор твораў у 8-мі тамах, т. 8, 1975).

НА СКРЫЖАВАННІ ДАРОГ (стар. 152)

Другая карціна з драмы «Аксеня Чадавецкая».

Друкуецца па газ. «Літаратура і мастацтва», 1937, № 41, 6 жніўня, дзе змешчана ўпершыню. Драма засталася няскончанай.

БАЗЫЛЕВІЧАВА СЯМ'Я (стар. 164)

Друкуецца па кп. «Базылевічава сям'я. Драма ў адной дзеі». ДВБ, Мінск, 1938. Упершыню — час. «Полымя рэвалюцыі», 1938, № 6.

ІРЫНКА (стар. 176)

Друкуецца па машынапісу, які захоўваецца ў сям'і пісьменніка. Машынапісны тэкст мае 66 старонак, не вывераных пасля машынікі, без правак аўтара. Асобныя месцы тэксту не адбіліся на паперы. У машынапісу ёсць прыпіска:

* З архіва Іл. Барашкі. У 1941 г. перакладаў «Ірынку» я на рускую мову, жывучы ў Маскве. Кузьма Чорны пераслаў рукапіс у Маскву, дзякуючы чаму ён і захаваўся. З любоўю і пашанай да аўтара «Ірынкi» перадаю рукапіс (машынапіс — А. Х.) сям'і пісьменніка.

Іл. Барашка.

22/І 1946 г.

г. Масква.

Другі машынапісны тэкст п'есы захоўваецца ў Тэатральным архіве Беларускага Дзяржаўнага ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга акадэмічнага тэатра імя Янкі Купалы. Гэта сцэнічны варыянт п'есы ў 4-х дзеях, змешчаны на 102 старонках, не вывераны пасля машынкi, без правак аўтара, але са шматлікімі рэжысёрскімі праўкамі і заўвагамі.

Пры супастаўленні двух машынапісных тэкстаў п'есы высветлілася, што яны істотна адрозніваюцца адзін ад другога як па зместу, так і кампазіцыйна.

Супастаўленне ж перакладу «Ірынкi» з машынапісным тэкстам, які захоўваецца ў сям'і пісьменніка, дае падставу сцвярджаць, што пераклад амаль дакладны, супадае з арыгіналам. А паколькі пераклад аўтарызаваны, то машынапісны тэкст, з якога ён зроблены, выкарыстоўваецца ў якасці крыніцы асноўнага тэксту п'есы.

У бібліяграфіі аб К. Чорным адзначана, што «Ірынка» ўпершыню была апублікавана ў час. «Польмя рэвалюцыі», 1941, № 4. Аднак гэтага нумара часопіса не знайшлося ні ў дзяржаўных, ні ў прыватных бібліятэках.

Асобным выданнем драма апублікавана ў перакладзе на рускую мову: Кузьма Чорны. Ірынка. Драма в 4-х актах. Перевод с белорусского Иллариона Барашко. Комитет по делам искусств при СНК СССР. Отдел Распространения ВУОАП. * Москва, 47, 5-я Тверская-Ямская, д. 7. На тытульным лісце даты няма. Але ў канцы кнігі адзначана, што яна была падпісана да друку 13/V 1941 г. і, надрукаваная на ротатрынце, выйшла тыражом 600 экзemplяраў. А 26/VI 1941 г. «Ірынка», у тым жа перакладзе, была падпісана да друку ў выдавецтве «Искусство» і выйшла тыражом 8000 экзemplяраў.— Кузьма Чорны. Ірынка. Драма в четырех актах. Авторизованный перевод с белорусского Иллариона Барашко. 1941. Государственное издательство «Искусство», Москва — Ленинград.

У прадмове ад рэдакцыі адзначана: «В 1940 году в БССР проведен конкурс на лучшее драматическое произведение. Среди премированных на конкурсе пьес была драма «Ирынка».

Адзін з гэтых экзemplяраў «Ірынкi» захоўваецца ў сям'і К. Чорнага. На тытульным лісце яго напісана рукою аўтара: «Ірусьцы, мілай маёй дачушцы — Ірыцы. Кузьма Чорны. 21 сакавіка 1943 г. г. Масква».

Прэм'ера спектакля адбылася 26 лютага 1941 г. у БДТ-2 (цяпер Беларускі Дзяржаўны драматычны тэатр імя Якуба Коласа (г. Віцебск). Рэжысёр Ц. Сяргейчык, мастак Б. Малкін.

Спектакль меў вялікі поспех. Газеты адзначалі: «Пасля прэм'еры адбылося абмеркаванне спектакля гледачамі — камсамольскім актывам горада. Камсамольцы адзначылі вялікую мастацкую вартасць спектакля.

27 лютага адбылося абмеркаванне спектакля ў калектыве тэатра, дзе выступілі пісьменнікі П. Глебка, А. Кучар, якія далі высокую ацэнку спектаклю». (Газ. «Літаратура і мастацтва», 1941, № 10, 5 сакавіка.)

Сам аўтар у артыкуле «Мая Ірынка» пісаў: «Праца з Віцебскім беларускім драматычным тэатрам дала мне многа творчай радасці. І асабліва мне хочацца гэта сказаць аб маёй працы разам з наста-

* Всесоюзное управление охраны авторских прав.

поўшчыкам «Ірынкi» заслужаным артыстам БССР Цімафеем Мікалаевічам Сяргейчыкам.

Ц. М. Сяргейчык — рэжысёр, які ў сваёй творчай працы мысліць нацыянальнымі вобразамі, які разумее і адчувае народнасць мастацтва, глыбока ведае быт і мову народа. Усё гэта дало яму магчымасць надаць спектаклю сапраўды нацыянальную форму.

Я высока цаню мастака Б. Малкіпа, які аформіў спектакль з тонкім густам, у сапраўдных нацыянальных тонах, без якога б там ні было прыкрага бытавізму і этнаграфізму». (Газ. «Літаратура і мастацтва», 1941, № 11, 15 сакавіка.)

25 мая 1941 г. «Ірынка» была пастаўлена ў БДТ-1. Рэжысёр М. Зораў, мастак І. Ушакоў. П'еса ставілася пад назвай «У апошнюю ноч».

Гісторыя стварэння драмы апісана К. Чорным у артыкуле «Мая Ірынка» (гл. Кузьма Чорны. Збор твораў у 8-мі тамах, т. 8, 1975).

У прыватным архіве Іл. Барашкі захоўваецца пісьмо К. Чорнага да перакладчыка «Ірынкi»:

Дарагі Ілары!

Пасылаю табе папраўкі да перакладу «Ірынкi». Яны могуць быць і не дасканалыя, але мне здаецца, што так будзе лепш. Паводле гэтых паправак перагледзь яшчэ сам пераклад.

Што да таго варыянта, у якім ідзе спектакль у Мінскім тэатры, то бліжэйшымі днямі яго не магу табе прыслаць, бо яго ў мяне няма. Я яго раблю цяпер на аснове рукапісаў, з якіх перадрукоўвала для тэатра тэкст іхняя машыністка.

У Віцебску прэм'ера прайшла лепш, як у Мінску. Справа ў тым, што ў Мінску спектакль быў яшчэ недапрацаваны з прычыны канца сезона і выезду тэатра на гастролі. Спектакль будучы дапрацоўваць на гастролях. Варыянт Мінскага тэатра вышлю табе дзён праз 7—9.

Бывай, братка, здароў. Цісну руку. Выбачай за паперкі ў пісьме,— вельмі спяшаюся.

Твой Кузьма

3/VI 1941 г.

Варыянты другога машынапісу:

Стар. 178

²⁰ Замест: распаліўшыся // расплыўся

²⁸ гадкі.— адсутнічае.

³¹ Замест: булькаюць // бушуюць

Стар. 179

⁴¹ Замест: заціхла // пацішэла

Стар. 180

¹ ў прастору — адсутнічае.

⁴ Замест: (быццам ∞ мы? // (як праз сон). У чым мы доме?

¹¹⁻¹⁴ Чарноцкі ∞ ў сумоце.— адсутнічае.

¹⁸ разрыўкай — адсутнічае.

Пасля: час. // (Паўза).

¹⁹ скрозь — адсутнічае.

²⁶ Пасля: вас. // Інакш бы я раззлаваўся.

²⁷⁻²⁸ Замест: Германія. // вайна

²⁸ Пасля: намі. // Вы не бачыце, што неба сцямнела і гатова ўпасці на нас. Вы не бачыце таго, што перажывае айчызна. Божа мой, чым усё гэта скончыцца.

³¹ Замест: мне не дае спакою. // мяне таксама трывожыць.

³² Замест: На *о* ціха. // З усходам у нас спакой.

Стар. 181

¹⁷ Божа мой, божа мой...— адсутнічае.

¹⁸ Пасля: граціцу. //, у Варшаве пакінуў святую любоў.

^{23—25} У Варшаве *о* смутак.— адсутнічае.

^{31—33} можа *о* прозвінча? — адсутнічае.

Стар. 181—182

^{34—14} Я р а ш э в і ч. *о* адпомсціць... (Маўчыць.) — адсутнічае.

Стар. 182

^{25—26} Замест: даў *о* вас. // сам з Варшавы распарадзіўся пазначыць вас.

²⁹ Замест: на месцы // ў маім доме

³¹ Замест: адгэтуль // з вашых людзей

³⁴ Пасля: ўтаймавання. // Я на граніцы бачыў такія рэчы, якімі я не здаволен... Гэта тут забілі вашага паліцыянта?

Стар. 182—183

^{41—5} Ярашэвіч *о* мужыкоў...— адсутнічае.

Стар. 183

¹¹ Замест: кривых // кривавых

³² што *о* становяцца.— адсутнічае.

³⁸ Пасля: родам. //

Чарноцкі. А чаму ты жывеш тут?

Хартановіч. Я забіў там,

Стар. 184

¹⁵ Замест: Што // Як

³⁶ Пасля: прыехаў. // (Большая паўза).

Чарноцкі. Міхалковіч Канстанцін?..

Лямэнт. Там раней дырэктарам быў другі чалавек.

³⁸ (з *дзікай злосцю*).— адсутнічае.

^{39—42} ў бакоўку *о* жыве? — адсутнічае.

³⁹ Пасля: Хартановіча // (Паўза).

Ярашэвіч. Вы так устрывожапы... Ці магу асмеліцца запытаць што гэта за чалавек Міхалковіч?

Чарноцкі (*пасля вялікай паўзы*). Цяпер, калі я ў старасці астаўся адзін, мне відно, як праз усё маё жыццё ён стаяў у мяне на дарозе. Яшчэ ў маёй маладосці гэты мой парабак трос мае маёнткі, а дваццаць год назад ён выгнаў мяне з майго дому. Я нават не паспеў развітацца з усім дарагім майму сэрцу. Калі я пазаўсёды выязджаў у Варшаву, ён каля Нясвіжа, з гуртам парабкаў, занышў мяне на дарозе. Але той дарогай адступаў наш полк, і я выратаваўся. Ён жа паспеў адабраць у мяне маё фамільнае золата, якое я не даверыў везці нават самым верным маім слугам, а вёз сам. Божа, я магу быць міністрам, але я ёсць жабрак. Я толькі праз бінокль магу глядзець на свае ўладанні, дзе пануе зараз мой парабак Міхалковіч. Я распараджаюся дзяржаўнымі справамі, але ў мяне апусцелае сэрца. (Змаўкае і не варушыцца. Ярашэвіч стаіць перад ім. Навальніца прайшла. Толькі калі-пікалі яшчэ ўспыхвае далёкая маламка, і дождж шуміць ціха і роўна. Чарноцкі зноў паглыбляецца ў свае думкі).

Чарноцкі (з успышкай хвалвання). Тады перад выездам, у самую апошнюю хвіліну, нябожчыца жонка села ля фартаніяна, каб развітацца пазаўсёды з усім тым... вечным... Але ён раптам увёў у пакой гурт мужыкоў.

(Уваходзіць Лямэнт)

Лямэнт (Ярашэвічу). Гэты чалавек кажа, што той дырэктар Міхалковіч бацька Міхалковіча, што жыве...

Чарноцкі (нерабівае). Хто жыве? Дзе жыве?

Стар. 185

⁸ Пасля: Але // які Міхалковіч тут жыве? Хто ён, дзе жыве?

⁸⁻¹³ Хто ∞ хаты.— адсутнічае.

¹⁶ Міхалковіч! — адсутнічае.

³¹⁻³⁴ Пакрыўджаны ∞ спыніўся.) — адсутнічае.

³⁸ Пасля: позірку). // Вы не варты свайго нябожчыка айца.

Стар. 186

² на тое,— адсутнічае.

¹⁰⁻¹² Чарноцкі ∞ цэлы.— адсутнічае.

²⁹ Зялёны — адсутнічае.

³⁵⁻³⁹ Чарноцкі ∞ плячыма.) — адсутнічае.

Стар. 187

²⁻³ Замест: Той ∞ пінжака.)

//Там вайска пераходы робяць. Вайска там як цёмныя хмары

(Паўза)

⁴⁻⁷ Ярашэвіч ∞ Ідзі.— адсутнічае.

¹⁶ Замест: Ярашэвіч // Чарноцкі

¹⁸⁻¹⁹ Замест: каб ∞ з бацькам. // туды. Мне казалі.

³²⁻³⁶ Ярашэвіч ∞ Ярашэвічам.— адсутнічае.

Стар. 188

¹ Пасля: Чарноцкі. // Чуеце.

⁶ за два гады — адсутнічае.

¹⁴ Пасля: бацькі. // Бацька яго там стары бальшавік, а сын ходзіць туды служыць нам.

¹⁶ Пасля: смелым.) // А што ён, зайшоўшы да бацькі, не захоча гэтым займацца, дык можна прыдумаць прычыну трымаць над пагрозай яго сям'ю.

Стар. 189

¹⁶ Ірынка.— адсутнічае.

²²⁻²³ Каб ∞ Ірынку...— адсутнічае.

Стар. 190

³⁻⁴ Ён там, а я тут.— адсутнічае.

¹⁹ Пасля: вечарам. // А цяпер, папачку,

Стар. 190—191

²⁰⁻¹² Замест: Чарноцкі ∞ такую? // Пакуль зайду — дык і сонца высока падымецца.

Чарноцкі. Ну, калі ў суботу заплаціш... Дарэмна толькі цябе патурбавалі ўначы.

Мікалай. Мы, пане, прывыклі да ўсялякай турбацы.

Чарноцкі (ядавіта). Хто ж цябе так турбуе заўсёды?

Мікалай. Жыццё наша такое турботнае.

Чарноцкі (не можа вытрымаць раней штучна напушчанага на сябе спакою). Чыё гэта «наша»?

Мікалай. Я ж бачу, як людзі жывуць. (Хітра глядзіць на Чарноцкага.) Каб гэта ўсе пачалі разам прасіць, каб высокае начальства падбала аб простым народзе...

Ярашэвіч. У такія часы ты думаеш супроць айчыны.

Мікалай. Паночку, дык хіба гэта супроць айчыны, калі скажаць каб у айчыне чалавеку было добра.

Чарноцкі (дайшоў бадай-што да істэрыкі). Дык у айчыне чалавеку нядобра? Айчызна дама чалавеку няшчасце? За такія словы да старасці і да смерці будзеш бачыць толькі турэмныя сцены і змрок у камешным мяшку. Будзеш епчыць перад богам, каб прыйшла смерць, але смерць так скоро не прыйдзе.

Мікалай. Ці гэта я сню, ці сапраўды гэта чую.

Стар. 191

13-23 Чарноцкі S сон? — адсутнічае.

26 Пасля: раскаваў, // забыўшыся, перад кім ты стаіш,

29 Ярашэвіч S сам.— адсутнічае.

30 Пасля: Мікалай // (задрыжэў і задам адыходзіць да дзвярэй).

Пасля: Паночку, // я не забыўся, перад кім я стаю, але я думаў дайсці словамі да вашага сэрца, каб вы пашкадавалі пашкадуўце — адсутнічае.

32-33 Замест: Хам! S дзвярэй.) // (Бачачы, што Мікалай каля самых дзвярэй).

33-38 Замест: Мікалай S вобземлю. // Дайсці да майго сэрца? Да майго сэрца даўно ўжо дайшлі. Дваццаць год як дайшлі.

39-40 Пасля: свеце. //

Ярашэвіч. Справядліва? З вялікай справядлівасці сярод вас жывуць забойцы.

Мікалай. Паночку, якія забойцы?

Ярашэвіч (холадна, не зводзячы з Мікалая данытлівага позірку). Тыя, што забілі паліцыянта... Тут... непадалёку... Не Лямэнт жа яго забіў.

Мікалай (поўная прыгнечанасць яго саступіла месца раптоўнаму хваляванню). Дык той, што забіў... Я ж не вінаваты, што нехта...

40-41 Я вока S ніколі.— адсутнічае.

Стар. 192

1 Замест: несці // мець

3 Як ты — адсутнічае.

Пасля: асмельваешся? // спадзявацца на літасць?

8-10 Калі S свет.— адсутнічае.

11 ад сухот — адсутнічае.

13-30 Замест: Не ўзпіму S капца. // Можа мая дачка і з торбамі ходзячы па свеце не прападне сярод людзей і вырасце такім чалавекам, на якога будзе зайздрасць глянуць.

Ярашэвіч. Будзеш шкадаваць, што не навесіўся рапай. (Дрыжыць, гатовы ўпасці ў істэрыку.)

Мікалай. Няхай лепш, паночку, навесіцца кожны, хто маея пагібелі хоча.

Чарноцкі. Вон.

Ярашэвіч. Вон.

Мікалай (шпарка выходзіць. Чарноцкі калоціца ў істэрыцы. Ярашэвіч умошчвае яго ў крэсла, заспакойвае яго. Лямэнт стаіць як труп, страшна спалоханы. На дварэ днее, вокны святлеюць).

Ярашэвіч. Мой ласкавы, як вы не шапуеце сябе. Так ірытавацца, так шкодзіць сваіму спакою... (Бачачы, што Чарноцкі паспакайней.) Лямэнт, пакліч таго сюды. (Лямэнт выходзіць у бакоўку.)

Чарноцкі (з нястрыманым гневам да Ярашэвіча). Ён са мной так гаворыць, як бы гэта я жыву на яго зямлі, а не ён на маёй.

(Уваходзіць Лямэнт і Хартановіч)

Ярашэвіч. Ідзі, Лямэнт, распарадзіся аб пасцелях.

Лямэнт. Пасцелі гатовы, пане.

Ярашэвіч. Аб сьнеданні ідзі распарадзіся. (Лямэнт зразумеў, што яму трэба выйсці, кіўнуў галавой і выходзіць. Ярашэвіч зварачваецца да Хартановіча.) Тутэйшы Міхалковіч пойдзе туды, да таго Міхалковіча.

³¹ Пасля: Хартановіч // (затросся ад радасці, падб'ягае да Чарноцкага і

Пасля: калена. // Не ведае да каго гаворыць — да Чарноцкага ці да Ярашэвіча.)

³³⁻³⁴ Цяпер ∞ на прымеце... — адсутнічае.

Стар. 192—193

³³⁻⁸ Замест: Чарноцкі ∞ Ты // (Хартановіч трасецца. Чарноцкі з цікавасцю глядзіць на яго. На Чарноцкага твары ўпершыню за ўсю дзею з'яўляецца сапраўдная ўсмешка, яна застылая, сухая, акамянелая.)

Ярашэвіч (да Хартановіча). Зробіш так, каб ён сам пайшоў туды. Цяпер ён пойдзе. А не захоча сам ісці — угавары: старайся зрабіць так, каб не прыйшлося сілай выкідаць яго на той бок. Каб ён нічога не падазраваў і каб нічога кепскага аб усім гэтым не думаў.

Стар. 193

¹³⁻¹⁸ А ты ∞ (Рагоча.) — адсутнічае.

¹⁸ Пасля: ісці. // Я пасля скажу, што трэба рабіць.

²⁰⁻²³ Замест: сядзіць ∞ Ярашэвіч. //, скланіўшыся стаіць перад Чарноцкім, чакаючы яго слова. На Чарноцкага твары акамянела ўсмешка, падобная да гримасы.) (Чарноцкага ўсмешка мякчэ.)

Чарноцкі (устае, з той самай усмешкай глядзіць на Ярашэвіча). Скажаце мне, як будзе ўсходзіць сонца. (Выходзіць у бакоўку.)

Ярашэвіч (правёўшы Чарноцкага, садзіцца ў крэсла. Думае). Які прыкры выпадак... Які недагляд. (Уваходзіць Лямэнт. Ярашэвіч сярдзіта глядзіць на яго і пагрозівае трасе пальцам.)

Стар. 194

³ (Кладзе на стол грошы.) — адсутнічае.

⁴ (хавае грошы і грозіць пальцам). — адсутнічае.

¹³ Пасля: жыць. //

Ярашэвіч. Колькі год маеш, Лямэнт?

Лямэнт. Пяцьдзсят.

Стар. 195

1-3 Зыгмусь ∞ гэта? — адсутнічае.

Стар. 196

10 Я ∞ іграў... — адсутнічае.

38 Моцна спіць малая... — адсутнічае.

39-40 Уставай ∞ гэтай. — адсутнічае.

Стар. 197

17 Пасля: *адумаўшыся // і зразумеўшы сэнс рэчаў.*

17-18 Што робіш? — адсутнічае.

19 будзячы яе зранку, — адсутнічае.

27 Пасля: Мікалай // *(мнеўца)*

27-28 Пасля: работу. // Я і сказаў ім так.

28 Замест: Не ∞ пачакай. // *(маўчыць).*

29 Пасля: Пасця // *(з нецяярплівай устрывожанасцю).*

29-31 То ∞ чаго? — адсутнічае.

32 Пасля: што... // З арэндай не гарыць, пачакай.

33 Пасля: Пасця // *(паспакайнала).*

Стар. 198

5 Замест: тае травінкі // таго каменя

6 Замест: Паўза. // *моўчкі*

18 *На пальчыках* — адсутнічае.

42 Пасля: Ірынка // *(быццам з дакорам)*

Стар. 199

10 Замест: у пармальную // быццам у звыклую

Стар. 200

9-26 Замест: Ён ∞ жыццё. // Выходзіць, што бацька жыў, яны даўніх ненавідзелі адзін аднаго. Бо спачатку ён мне бацьку ўспомніў. А пасля я ўгнявіў яго, сказаў, што ў польскай айчызне чалавеку жыць нядобра.

Насця. Па што ж ты такімі словамі кідаешся?

Мікалай. Нейк так сказалася...

Насця *(з горкай крыўдай)*. Дык чаму ж у цябе так кажацца?

Мікалай. А якая з гэтага бяда? Толькі што крычаць пачаў, а без гэтага гаварыў бы спакойна. Ён жа мяне не на тое зваў, каб запытацца, ці заплачу я гэтую непатрэбную яму арэнду. Тут пешта... *(паніжае голас.)* Хадзі бліжэй...

Насця *(падыходзіць)*. Ну што?

Мікалай. Успаміналі яны мяне... *(не адважваецца сказаць.)*

Ці то з-за бацькі, ці то з чаго — але трэба ратавацца.

Насця. Ты пешта мне гаварыць не хочаш?

Мікалай *(мнеўца)*. Ну я ж кажу — тое, што было са мной уначы, так не скончыцца.

Насця. Сыдзі з дому.

Мікалай. Куды? А вы?

Насця. Што можа быць ужо горш як цяпер, калі Ірынка ледзьве жыве і я хаджу як цень? Каб гэта ведаць панэўна, што бацька там педзе жыве, ды каб пайсці да яго, ды расказаць, што мы тут гінем...

Мікалай. Што ж гэта паможа?

Насця. А колькі людзей выязджала туды да бацькоў або да дзяцей на тамашняе падданства?

Мікалай. Гэта раней было, а цяпер пешта нідзе не чуваць гэтага.

Насця. Дык трэба думаць што рабіць.

Мікалай. Я баюся, што і думаць няма калі, пасля таго, што было са мною ўначы.

Насця. Ты мне не гаворыш усяго.

Мікалай. Я сьду з дому. А калі вас выганяць з хаты — людзі не дадуць вам пранасці.

²⁹ Пасля: галавой. // *(Вочы яе гараць хворым бляскам, яна ўзбуджана вельмі)*. Ідзі туды. Шукай бацьку. Старайся аб нашым там падданстве праз бацьку.

Мікалай. А калі бацькі там жывога няма і мяне палічаць там немаведама за каго?

³⁰⁻³³ Мікалай ∞ нідзе.— адсутнічае.

³⁵ Замест: вы? // калі вас выганяць з хаты? Дзе вы дзепецся без мяне?

³⁶⁻³⁷ Насця ∞ дзепецся? — адсутнічае.

⁴¹ Замест: Ну ∞ з дому. // Калі ты дзе-небудзь будзеш жыў і здароў, то і мы не прападзём.

Стар. 200—201

⁴²⁻¹ Мікалай ∞ Ідзі.— адсутнічае.

Стар. 201

³⁰ неўзаметку — адсутнічае.

³² Пасля: таксама. // Шчасліва...

⁴³ Мікалай. Што з ёй? — адсутнічае.

Стар. 202

¹⁰⁻¹¹ Мікалай ∞ Юзя.— адсутнічае.

¹⁵ Пасля: кут. // Мікалай *(панура)*. Як жа я яе пакіну ў такі момант. *(Садзіцца на лаву.)*

¹⁶ Пасля: Насця // *(з адчаем)*. Яна не пажыве доўга.

¹⁶⁻²⁰ Замест: *(угадваючы ∞ Хартановіч)*. //

Мікалай *(устаў, глядзіць на акно, гаворыць быццам сам з сабою)*. Пахаваю яе, а тады вазьму дубіну і пайду... аддзякую каму трэба за яе смерць... *(Маўчыць, стаіць тварам да акна, дастае з кішэні капшук з тутунём, круціць папяросу, ад хвалявання рассыпае тутунь з капшук на зямлю, шпурляе пусты капшук сабе пад ногі, разгублена азіраецца па хаце, хістануўся к акну, гаворыць бадай-што шэптам.)* Ідзе чалавек нейкі. *(Адварачваецца ад акна і становіцца тварам да дзвярэй. Пасля садзіцца ў Ірчыных нагах. У хату навалі і як бы нясмела ўваходзіць Хартановіч.)*

Хартановіч. Дзень добры.

Мікалай. Дзень добры.

Хартановіч *(бадай-што шэптам)*. Ці гэта тут жыве Мікалай Міхалковіч?

Мікалай. Тут. А нашто?

Хартановіч *(праходзіць далей у хату, навалі садзіцца на лаву. Азіраецца па хаце)*. Сам не ведаю, як вам сказаць. Тут доўгая песня выхадзіць. Я прыйшоў параіцца з вамі.

Мікалай. Аб чым? А што ты, браце, за чалавек?

Хартановіч. Я сам з-пад Вялікае Слівы. Няшчасце мяне спасцігла. *(Трывожна, шэптам.)* Каля Вялікае Слівы я арэндаваў шэсць маргоў поля і хату. А гэта наблізу граніцы. Нехта, як на няшчасце тое, падказаў, што нібыта ў мяне два браты на тым баку большавіцкімі камісарамі. Я не тутэйшы родам, я арандатар. А цяпер нейкі Чарноцкі з Варшавы аб'язджае граніцу, правярае,

значыцца, і пехта на мяне яму сказаў. Ён распарадзіўся, каб у два дні мяне сагнаць з арэнды зямлі і з хаты. Хоць жабраваць ідзі. Я думаў, што якога-небудзь ратунку дайду — тут у мяне ёсць рука. У павятовага начальніка службыць шоферам мае жонкі стрыечны пляменнік. Ён учора зранку прывозіў да нас на граніцу і начальніка, і самага Чарноцкага, а Чарноцкі, кажуць, нейкі як бы міністар. Дык я следам прыбег сюды і прашу жончынага пляменніка шофера, каб той паручыўся за мяне перад начальнікам, што я не злы чалавек і што ніякіх братаў у мяне няма, — мне абы з хаты не выкідалі, у мяне лідзе няма ні хаткі, ні градкі дзе дзецца на свеце. Тым часам прашу я ўчора ўвечары шофера, а ён сказаў пачакаць. Я, паверыш, браце, у тутэйшага вашага асудніка, дзе яны там спыніліся напач, на сметніку за склепам скурчыўся і перакалаціўся поч, а на світанні падышоў да мяне жончын пляменнік і кажа мне: нічога не будзе, кажа, міністар ачышчае граніцу, ратуйся, кажа, пакуль у Картуз-Бярозу не пагналі. Я абамлеў. А ён і тут, кажа, вялікае ачышчэнне будзе. Не аднаго і адгэтуль пагоняць у Картуз-Бярозу.

Н а с ц я. Адкуль?

Х а р т а н о в і ч. Адгэтуль... Я калачуся і пытаю ў шофера, каб ён мне хоць якую надзею падаў... А ён мне кажа — ніякай, кажа, надзеі. Тут, кажа, цэлую поч трымалі нейкага Міхалковіча за тое, што яго бацька на бальшавіцкай граніцы такім вялікім начальнікам, чын якога ў Польшчы хіба можа зраўняцца з адным Чарноцкім. Той, кажа, Міхалковіч там як цар і бог — што захоча, тое і робіць. І што, кажа, тут усё згаворапа, каб тутэйшага яго сына пагнаць у Картуз-Бярозу, а сям'ю выгнаць з хаты. От табе, кажа ён мне, і надзея твая. Нікому ніякай літасці. Мяне як бы хто за горла здушыў.

М і к а л а й (у яго перарываецца голас). Мой бацька тут блізка на граніцы?

Х а р т а н о в і ч. Як удалося даведацца шоферу — твой, чалавеча, бацька жыве ў пакоях самога Чарноцкага. Унь... (Заглядае ў вокны, паказвае пальцам праз акно.) Унь у тым белым доме жыве твой бацька. Дзесяць крокаў ступіць і там.

Н а с ц я (падступае да Хартановіча). Яго (паказвае на Мікалая) забяруць, а нас з хаты выганяць?

Х а р т а н о в і ч. Мусіць так.

Н а с ц я. Гэта вы прыйшлі папярэдзіць нас?

Х а р т а н о в і ч. Я вас ніколі ў вочы не бачыў, можа я і не пайшоў бы, каб у мяне не сваё няшчасце. Але я... чалавеча... (падыходзіць да Мікалая) будзь ласкаў, памажы мне ў няшчасці...

М і к а л а й (збянтэжаны). Што я магу табе памагчы?

Х а р т а н о в і ч. Твой бацька там такую сілу мае, што мы пават і падумаць не можам. Каб ты як-небудзь... напісаў, ці як інакш... два словы толькі свайму бацьку, каб ён мне там памог, то я пайшоў бы туды і стаў бы тамашнім падданым. Твой бацька гэта ў момант можа зрабіць.

М і к а л а й (аж злытае Хартановічавы словы). А як жа ты граніцу прыйдзеш?

Х а р т а н о в і ч (моцным шэптам). Жончын стрыечны пляменнік начальніка заўсёды на граніцы возіць. Дык там яму ўсе дружакі вялікія. П'юць разам. А ў адным месцы такі ў яго сябра там,

што толькі слова ён яму скажа, і той мяне сам перавядзе цераз граніцу. А там я да твайго бацькі.

Насця (да Мікалая). Ты чуеш?
(Мікалай садзіцца на лаву ў хмурай задуме. Хартановіч падыходзіць да яго.)

Хартановіч. Тут, браце, няма калі раздумваць. Можна там дома мяне ўжо шукаюць... Прашу цябе, зрабі ласку, акажыся як-небудзь пра мяне свайму бацьку... (Мікалай не адказвае, Хартановіч наварачваецца да Ірынкі.) Што гэта... дзіця ў вас... хворас?

Насця. Гіпе яна... малая... Не пажыве яна доўга на свеце. Яшчэ як з хаты выкінуць... Пад плотам зойдзецца...

Мікалай (паднімае галаву). Вось пра што мне гаварыў упачы Чарноцкі. (Дзіка азіраецца па хаце.)

Насця. Дзесяць крокаў ступіць і ў бацькі будзеш, пяхай ратуе нас, калі такую сілу мае, як умее пяхай ратуе.

Хартановіч. Гэ, каб мой бацька там быў, і ў такой моцы. Ён бы мяне дзяржаўным парадкам выпатрабаваў бы туды к сабе.

Мікалай (рашуча да Хартановіча). А калі я з табою пайду?
(Хартановіч затросся з радасці. Як ён ні стараецца — яму цяжка схаваць сваю радасць.)

Хартановіч. Толькі там перад бацькам закінеш за мяне слова, а я тут шапну шоферу, каб там нас дваіх прапусцілі... Толькі не можна пі хвіліны марудзіць. Да вечара мы пераседзім пад вербамі... дзе-небудзь... ціхом...

Мікалай (да Насці, спяшаецца як найхутчэй сказаць). Прыйдучь пытацца — скажы, што сама не ведаеш, куды пайшоў работы шукаць... Ну і ўсё там... Сама будзеш бачыць. Чакай ад мяне вестак.
(Адварнуўся, выцер раптоўныя слёзы з вачэй. Сам сабе.) Можна і на пагібель іду.

Насця (пачула). І так будзе пагібель. (Кладзе яму рукі на плечы.)

21-22 Замест: счакаўшы ∞ яго // да Мікалая

22-23 (Да ∞ пагаварыць.— адсутнічае.

24 Пасля: Мікалай // падыходзіць да Ірынкі, гладзіць яе па галаве. Ірынка садзіцца на пасцелі. Мікалай

26 Пасля: Ірынка. // Гэта я спала?

28-29 Блізка ∞ прыходзь.— адсутнічае.

29 Пасля: Мікалай // і Насця моўчкі пераглянуліся. Мікалай пацалаваў Ірынку ў галаву.

29-30 не адказаў ∞ Ірынку — адсутнічае.

Стар. 203

14 Замест: Неўзабаве ў хату // Пейкі час хата пустая, пасля

17 Пасля: няма? // (Усхапілася, шпарка ідзе да дзвярэй і адчыняе іх, каб выйсці.)

19-20 Пасля: хату. // Юзя варочаецца назад з-пад дзвярэй.

34 Пасля: Зыгмусь. // Я цябе не ведаў, дзе знайсці. Я па тваіх слядах бег з навіной:

37 Пасля: не жыву. // Лямэнт стаў на калена і цалаваў Чарноцкаму нагу. Я глядзеў з сьнег праз дзірку ў замку і хваліў Лямэнта:

Стар. 204

13 Пасля: берагла. // Якое шчасце, што нарэшце я магу не ісці за Лямэнта.

15-16 Замест: Лямэнту. // каму хочаш.

24 Пасля: прапасці. // Ты дасі мне шчасце. Ты ж бачыш, што я не шкадую сябе дзеля цябе.

31 Пасля: Ю з ю.) // Толькі ўмова — каб адразу сагнаць з зямлі людзей, перапісаць на цябе зямлю і ісці за Лямэнта.

Стар. 205

20 Пасля: казаў? //

Лямэнт. А ты хочаш, каб я перад табою славядаўся?
Зыгмусь.

21 Пасля: жошка! //

Лямэнт. А-а-а, ласунчык. Яна варта мяне, а я ле.
Зыгмусь.

22 Пасля: ведаў. // Спадзяюся набаляваць на вяселлі?

42 Пасля: пані... // На векі вечныя глядзець цябе буду...

Стар. 206

1 Пасля: *далей* // *ад яго і стаіць сумная і збянтэжаная.*

2 Пасля: дзікая... // Пац міністр мне гэтую зямлю падараваў...

3 Пасля: людзі. // Няхай і жывуць тут.

26 Пасля: Вы // мяне не ашукаеце, вы

27–28 Пасля: дзяўбуць. // *(Лажыцца на сваю пасцель.)*

33–34 Замест: Бяда ∞ чую. // Ці на дабро яму пайшоў...

Стар. 206—207

39–3 Замест: Гэта ∞ плача. // Юзя, мы гэта ведаем... Чалавек прыходзіў, такі самы няшчасны, як і мы... Яго ўжо выкінулі з хаты...

Ю з я. Які ж гэта чалавек?

Н а с ц я. Не вельмі даўно быў у нас... Казаў, што начаваў у Лямэнта на сметніку. Часам заікаецца. З нейкімі сінякамі на твары.

Ю з я *(паднімае галаву)*. Невысокі? *(Хвалюецца.)* З рыжаватымі вусамі?

Н а с ц я. Але, Юзечка, шрам упоперак чэраз лоб.

Ю з я. Выйшаў ён ад Лямэнта праз сад і пайшоў быў пад вашу хату. Я ж бачыла. Я не думала, што ён к вам. Ніякі ён не няшчасны.

Н а с ц я *(уздрыгнулася)*. Хто ж ён?

Ю з я. Начаваў ён не на сметніку, а сядзеў у бакоўцы. А зранку снедаў з Лямэнтам разам. Мусіць ён...

Н а с ц я. Што, Юзечка, кажы хутчэй.

Ю з я. Ці не туды ён часта ходзіць... Шпіёнціць... *(Паказвае ў акно.)*

Н а с ц я *(ускрыкнула)*. Ён туды Мікалая павёў.

Ю з я. Куды?

Н а с ц я *(сцішае голас, дрыжыць)*. Юзя, маўчы, нікому не гавары гэтага. Табе адной прызналася... Божа мой, божа мой, у пастку павёў Мікалая...

Ю з я. У які бок яны пайшлі? *(Рвецца да дзвярэй.)*

Н а с ц я. Не ведаю. Юзя, не ведаю. Мы пад клянамі развіталіся...

Ю з я *(адыходзіць ад дзвярэй)*. Усюды гады... Лямэнт... згубіць... Я павінна ісці за яго замуж... *(Падае грудзмі на стол і калоціцца з плачу.)*

Стар. 207

4 *(пасля жудаснага маўчання)* — адсутнічае.

5 Пасля: сышоў //, на пагібель павялі Мікалая...

- ⁶ Пасля: вялікай, // ...калі жыва будзе Ірынка.
⁷ Не пакінь Ірынку... Ірынку...— адсутнічае.
⁸ Пасля: Ірынка... // На дарозе з птушак цешылася...
¹¹ Пасля: *Заслона* //

Другая карціна другой дзеі

На ўзгорыстым беразе рэчкі. Рэчка дзесьці ўнізе, пад берагам, яе не відно, а тут старыя, пакрыўленыя і дупляватыя вербы густа купчасцяцца зялёным венцам і робяць гэты куток прывабным і прытульным. Блізка да захаду сонца; згушчэцца вечар, пануе цішыня і, здаецца, у гэты спакойны куток не даходзяць буры і вялікае ўтрапненне чалавечага жыцця.

Уваходзяць *Хартановіч* і *Мікалай Міхалковіч*.

Хартановіч. Тут мы пачакаем, пакуль добра ўмеркне, а тады пойдзем. Будзь спакоен. Там на ўзлеску пас спаткае той, з якім гаварыў шофер, і павядзе. Толькі будзеш старацца ціхом пагамі ступаць. (*Садзіцца на траву.*) Трэба ціха, бо калі заўважаць, то прападзём навек. Будзеш ціха паўзці скрозь, пакуль не выйдзем крыху ў тыл па тым баку.

Мікалай. І там паўзці трэба будзе? Чаму? Мы ж туды ідзем.

Хартановіч. Гэта нічога, што туды. Трэба, каб не злавілі, бо арыштуюць.

Мікалай. Ну дык пяхай арыштоўваюць. Свае ж арыштуюць.

Хартановіч. Не, не. Мы кіламетраў са два адпаўзем, а тады адразу да твайго бацькі.

Мікалай (*доўга раздумвае, углядаецца ў Хартановіча*). Слухай, гэта ўсё праўда, што ты мне гаварыў і гаворыш?

Хартановіч. Што гэта ў цябе за гаворка? (*Насцярожана сочыць за Мікалаем.*)

Мікалай. Нешта ты вельмі спланаваў усё добра.

Хартановіч. У мяне рвецца ўсярэдзіне ўсё.

Мікалай. Усё ў цябе так гладка — цябе спаткаюць, цябе павядуць.

Хартановіч. Шофер — стрыечны пляменнік мае жонкі.

Мікалай. І якраз ты з сваім няшчасцем да майго няшчасця трапіў.

Хартановіч. Браце ты мой, дык не ідзі. Я пайду адзін. А ты вярніся ціхом дадому. Ідзі, браце, дадому, ідзі. А то якая няўдача — на мяне паракаць будзеш...

Мікалай (*паварачваецца бокам ад Хартановіча, у глыбокім задуменні глядзіць кудысьці паміж дрэў, адкуль ідзе бляск блізкага да заходу сонца, і маўчыць. Хартановіч у неспакой і трывозе сочыць за ім. Мікалай садзіцца на траву поплец Хартановіча. Маўчаць*).

Мікалай. Калі мы можам быць на тым баку?

Хартановіч. Калі ўсё добра ўдасца, дык гэта ж сотня крокаў! А там і твой бацька. (*Углядаецца ў Мікалая.*)

Мікалай. Чаго ты так уставіўся на мяне сваімі вачыма?

Хартаповіч. Колькі жыву — першы раз бачу такога чалавека — а глядзіш на яго, а няпраўду яму кажаш.

Мікалай. Ты казаў, што ты з-пад Вялікай Слівы.

Хартаповіч. З-пад Вялікай Слівы.

Мікалай. А ты ўжо ведаў, што тут гэтыя вербы растуць...

Хартаповіч. Як я ведаў. Гэтыя ж вербы відны здалёк, калі ідзеш.

Мікалай. Ты яшчэ ў хаце казаў мне, што пад гэтымі вербамі будзем чакаць вечара.

Хартаповіч *(тонам раззлаванаści)*. Я цябе, чалавеча, прасіў і зноў прашу, ідзі ты дадому. Не з тваёй натурай на такую справу ісці. Прападай тут. Я без цябе знайду там спосаб.

Мікалай *(зноў паддаецца ўгавору)*. А як жа ты там без майго бацькі абышоўся б?

Хартаповіч. А, усё адно. К сваім жа іду.

Мікалай *(памаўчайшы)*. А як мы там адразу будзем пытаць майго бацькі, ці як ты думаеш?

Хартаповіч. У каго пытаць?

Мікалай. Ну, першых жа мы спаткаем пагранічнікаў.

Хартаповіч. Я ж табе ўжо казаў раз. Мы будзем старацца пагранічнікам на вочы не трапляцца. Мы ціхонька будзем паўзці, ты не зважай, калі можа цэлюю ноч прыйдзецца дзе праляжаць у траве ці ў разоры.

Мікалай *(устрэпануўся)*. Чаму так?

Хартаповіч. Калі нас пагранічнікі зловяць — дык гэта будзе цэлае следства. А так нам крышку ў тыл прабрацца. А там адразу ў той белы дом да твайго бацькі. Ты будзеш з бацькам гаварыць, раскажаш яму ўсё пра сябе і мяне, а я чакаць буду ў сепцах ці на двары. Пасля ты мяне паклічаш.

Мікалай. А ты што, баішся зайсці адразу да майго бацькі?

Хартаповіч. Ён жа мяне не ведае.

Мікалай. Ну дык што?

Хартаповіч. Так будзе лепш, як я кажу.

Мікалай. Адкуль ты ведаш, што лепш?

Хартаповіч. Адкуль жа я магу ведаць? Мне так здаецца.

Мікалай. Тут нас праз граніцу прапусцяць, а там нам паўзці і туляцца прыйдзецца? Ведаеш што? Я такі вярнуся.

Хартаповіч *(устрывожаны падняў галаву)*. Вярнешся? Ну як сабе хочаш.

Мікалай. Бывай здароў. Шчаслівай табе дарогі. *(Паволі пайшоў. Сонца на самым захадзе.)*

Хартаповіч *(ухваніўся, зрабіў некалькі крокаў за Мікалаем)*. Пачакай, не ідзі.

Мікалай *(спыніўся)*. Што?

Хартаповіч. Акажыся як-небудзь пра мяне свайму бацьку.

Мікалай. А ты ведаеш, што ён папаўна там?

Хартаповіч. Нас з табой спасцігла няшчасце, а ты мне не верыш.

Мікалай. Я табе веру, але не магу адважыцца на такую справу.

Хартаповіч. Удваіх, братка мой.

Мікалай. Мала што ўдваіх. Я не такі смелы, як ты.

Хартаповіч. Прападзеш.

Мікалай. Што ты так кланоцішся, каб я не працаў.
(Пайшоў.)

Хартаповіч. Пачакай, нешта скажу.

(Мікалай не спыніўся. Хартановіч забег яму наперад.) Пачакай, братка, пачакай. Адно толькі слова... (Не пускае Мікалая.)

Мікалай. Пусці.

Хартаповіч. Хадзем ужо, раз выбраўся, ратунак будзеш мець.

(Трымае Мікалая.)

Мікалай (злосна). Дай прайсці.

Хартаповіч. Хадзем, кажу. Ратуй сябе.

Мікалай. Нешта ты як богам пасланы прыйшоў мне на ратунак. Хто цябе ведае, што ты за чалавек.

Хартаповіч. Хадзем, кажу. Позна варочацца. (Цягне Мікалая назад.)

Мікалай. Позна. (Хапае Хартановіча за каўнер.)

Хартаповіч. Даведаюцца, што да бацькі туды ўцякаў — на катаргу пойдзеш.

Мікалай. Ці не ты з даносам пабяжыш.

Хартаповіч (вырываецца з Мікалаевых рук, адбягаецца наперад). Братка, што ты выдумляеш. (Просіць.) Хадзем, прашу цябе. (Хапае Мікалая за грудзі.) Бачыш, ужо цёмна робіцца. Ісці трэба.

Мікалай. Утаплю, пусці.

Хартаповіч. То хадзем разам да Лямэнта, кінемся ў ногі міністру, каб даў жыць...

Мікалай. Дык ты і Лямэнта ведаеш! (Мікалай хапае Хартановіча за руку. Хартановіч вырываецца, выхватвае з кішэні наган і настаўляе на Мікалая, які кідаецца на яго.)

Хартаповіч. Ідзі да Лямэнта. Наперад выходзь. Застрэлю. Застрэлю...

(Ён не скончыў слова. Мікалай рынуўся на яго, сціснуў аберуч і з усіх сіл штурхануў яго ўніз у рэчку. Чутно, як Хартановіч плюхнуўся ў ваду. Мікалай разгублена азіраецца. Чырвонае неба на захадзе меркне. Мікалай не знаходзіць сабе месца, пасля глядзіць з берага ўніз.)

Мікалай (сам сабе). Выплыве... Згубіць навек... (Шпарка хапае з-пад ног камень і кідае аберуч уніз. Глядзіць прыгнуўшыся.) Няма... Цяпер я вольны чалавек. (Адыходзіцца ад берага.) Неба над галавой, і зямля над нагамі. І ўсё. Як вецер у полі. Дадому не патыкайся. Зараз пачнуцца пошукі і яго... і мяне... Бывай, Ірынка... Бывай, дачушка... Ці будзеш ты ў хаце жыць? Дзе і калі нам суджана ўбачыцца?.. Ці ўбачымся мы калі?.. Ці будзеш ты жывая?.. (Выцер з вока слязу і пайшоў берагам. Спыніўся ў думе.) А што калі бацька і праўда жыве там? Так блізка. А што калі адважыцца? Туды?

(Шпарка пайшоў. Знік. Вечар. Цёмна. Цішыня.)

Заслона.

Фінал другой карціны другой дзеі быў яшчэ раз перапрацаваны. Пасля: варочацца. //

Мікалай (злосна). Позна? (Задумаўся, сціх.) Чаму позна?

Харталовіч. Вар'ят шалёны. Гаворыш, як дзіця. Даведаюцца, што да бацькі туды ўцякаў — на катаргу пойдзеш.

Мікалай *(з новай успышкай)*. Ці не ты з даносам пойдзеш?

Харталовіч. Што ты выдумляеш. Так я магу і на цябе сказаць, што ты станеш падбрэхачам і набяжыш гаварыць, што я цябе цягнуў туды ісці.

Мікалай. Сабакам я яшчэ ніколі не быў.

Харталовіч. Дык як жа мне цяпець ад цябе такія словы?

Мікалай. Ты не крыўдуі.

Харталовіч. Мала што бывае скажа чалавек. Мы ж цяпер з табою не маем мясціны дзе галаву прыхіліць. Каб я яшчэ на цябе злаваў? Бог з табою, браце. Адкуль я магу ведаць, што там ужо не пытаюць, дзе я і дзе ты? Цяпер без катаргі не абыдзешся. А пройдзем туды, ніхто і ведаць не будзе. А там твой бацька выпатрабуе сям'ю тваю туды.

Мікалай *(задумёна маўчыць)*. Неба над галавою і зямля пад нагамі. І ўсё, нават памерці няма дзе. Ах! *(Рашуча махнуў рукой.)* Ну, пойдзем.

Харталовіч *(радасна)*. Чакай, няхай лепш прымеркне.

Мікалай *(маўчыць. Думае)*. Скажы, а чаму ты так хочаш, каб я канешна ішоў?

Харталовіч *(заплакаў)*. Калі ты пакінеш рваць на кавалкі маю душу.

(Плача.)

Мікалай *(доўга маўчыць, прыпіраецца галавой да вярбы, глядзіць удалячыню, быццам сочыць, як згушчаецца вячэрні змрок)*. Бывай, Ірынка, бывай, дачушка... Дзе і калі нам суджана ўбачыцца?.. Ці ўбачу я цябе калі?.. Ці будзеш ты жыць?.. *(Выцер з вока слязу, стаіць як акам'яцелы.)*

Харталовіч. Чуеш? Хадзем.

(Пайшлі абодва. Зніклі. Вечар. Цёмна. Цішыня.)

Заслона.

Стар. 208

19–20 Бачыш, як усюды чыста.— адсутнічае.

23–29 Замест: А вядро ∞ закрычыць. // А ты вельмі палахлівая, ды як пабяжыш, ды як закрычыш, ды ўся калоцішся ад страху. Збялела, спалатнела, дрыжыш, плачаш... *(Смяецца)*.

Стар. 209

11 Замест: правіць, // прадуе,

24 Замест: важна, букет трымае... // з букетам, падкруціўшы вусы. Вясёлы. Сам сабе смяецца, на свой нос глядзячы.

26 Пасля: Міхалковіч // *(цяжка ўздыхнуўшы)*.

33–41 Замест: А трактар ∞ закрычыць. // А ты вельмі палахлівы, дык як пабяжыш, ды як закрычыш... збялеў, калоцішся, дрыжыш...

Міхалковіч. Ай, ай. Гэта ж ты не ходзіш, а ўсё бегаш, пстрыкун.

Стар. 210

19 Пасля: адпачну // да вечара,

20 Замест: пасля // вечарам

33 Пасля: Міхалковіч // *(памаўчайшы)*. Ну, добра, заграй. *(Садзіцца на верандзе, слухае, як Валя іграе.)*

Стар. 211

⁵ ўвесь ∞ мною.— адсутнічае.

⁶ ён — адсутнічае.

¹⁰ Пасля: далёка. // А пасля я напаткаў аднаго чалавека, які быў крыху ў той мясцовасці і ўцёк сюды з польскай турмы. Ён сказаў мне, што Мікалай жыве ўсё ў той хаце.

²⁰ Пасля: Бачу. //

Мі х а л к о в і ч. Бачыш правей ад дрэў адно адзіпокае вялікае дрэва?

В а л я. Бачу.

Стар. 212

¹⁹ Пасля: Міколку! // Глянь на тую зямлю, дзе ён пакутуе.

³³ Замест: А ты? // Ну, хадзем.

³⁴⁻³⁶ Замест: А я? ∞ ідзі. // Ты ідзі, а я тут пачакаю, у садзе. А пасля ты мяне паклічаш.

Мі к а л а й (*з ненавісцю глядзіць на Хартановіча*). А чаму ты ісці не хочаш разам са мной?

Х а р т а н о в і ч. Мне пязручна так адразу. Ты раней сам з ім пагавары і пра мяне скажы. (*Паўза.*)

Стар. 212—213

³⁹⁻²⁹ Замест: Мікалай ∞ рабіць? //

Мікалай. А адкуль ты ведаеш, што тут мой бацька жыве?

Х а р т а н о в і ч. Я ж яшчэ табе ў хаце казаў, адкуль ведаю.

Мікалай. Ну дык хадзем.

Х а р т а н о в і ч. Кажу табе, прашу цябе — што пязручна мне адразу. От жа патура ў цябе.

Мікалай (*сілком уводзіць Хартановіча на веранду. Той уніраецца*). Нешта ты вельмі баішся.

Х а р т а н о в і ч (*стараецца сысці з веранды назад у сад*). Пусці, кажу. (*Просіць.*) Братка. Я тут пачакаю, уваходзь першы, адзін. От-бо чалавек.

Мікалай (*не пускае Хартановіча з веранды*). Нешта табе вельмі лёгка ўдалося польскі бок перайсці?

Х а р т а н о в і ч. Знаёмства праз шофера. Ты мне не верыш?

Мікалай. Нешта ты вельмі доўга застаўляў мяне паўзці на гэтым баку.

Х а р т а н о в і ч (*напаўняецца злосцю і раптоўным выбухам страху*). Слухай, што табе кажу. (*Штурхануў ад сябе Мікалая.*)

Стар. 213—214

³⁰⁻³ Замест: Мікалай ∞ шукаючы. //

Мікалай (*штурхануў назад на веранду Хартановіча*). Нешта ты цэлыя суткі трымаў мяне каля сябе пад кустамі ў капавах. Уваходзь у дом. Я пайду за табою. (*Пхае Хартановіча праз веранду ў дзверы.*)

Х а р т а н о в і ч (*грозна*). Пусці. (*Стараецца збіць з свае дарогі Мікалая.*) Вар'ят шалёны.

Мікалай (*крычыць*). Ідзі наперад.

Х а р т а н о в і ч (*моцным шэптам*). Не крычы.

Мікалай. Ты тут ступіць баішся? Крыкнуць баішся? Усяго ты тут баішся? Там ты быў смялейшы.

Х а р т а н о в і ч. Дай дарогу. (*Кінуўся на Мікалая. Мікалай сханіў яго рукамі і ўвапхнуў, бадай-што ўнёс у пакой і штурхануў*)

яго на сярэдзіну пакоя. Хартановіч шпарка азірнуўся навокал.)
Пусці.

Мікалаі. Тут будзем.

(У руках Хартановіча бліснуў нож, і ён прыняў паставу, каб прабіць сабе дарогу ў дзверы, якія Мікалаі загарадзіў сабою.)

Хартановіч. Трунам ляжаш. (Рынуўся к дзвярам на Мікалая.)

Стар. 214

⁵⁻⁶ Замест: Хартановіч ∞ ўлева і // Мікалаі хістапуўся ўбок,

⁸⁻⁹ Хартановіч ∞ Мікалаю.— адсутнічае.

²¹⁻²⁶ Замест: Валя ∞ слоў. // (Валя і Міхалковіч узыходзяць на веранду.)

Валя. Гэта той, што гаварыў з табою, той высокі — гэта начальнік заставы?

Міхалковіч. Начальнік.

Валя. А чаму іх адразу не забралі, як убачылі, а яшчэ трэба чакаць і глядзець, куды яны пойдучь? (Міхалковіч маўчыць.) Дзядунь, мне страшна. Начальнік жа гаварыў табе, што яны ў гэты бок пайшлі.

Міхалковіч. Ціха, малая.

Стар. 215

¹³ Мікалаі ∞ яго.— адсутнічае.

²⁰ Я яго загнаў сюды...— адсутнічае.

²¹ Замест: А ён ∞ прыйшоў... // Капчаюся... Капчаюся...

²⁸⁻²⁹ Я ∞ вас.— адсутнічае.

³² Пасля: Каго? //

Валя. Таго пана?

Мікалаі. Ён там усім свет завязаў. Ён згубіў Ірынку. Чаго я пайшоў сюды? Я думаў праз цябе знайсці ратунак сваёй Ірынцы, аж бачу — трэба браць дубіну і крышыць там усё, каб ведалі, што за Ірынку не будзе даравана на векі вечныя.

Валя. Хто гэта Ірынка?

³³⁻³⁸ Чарноцкага ∞ дзіця...— адсутнічае.

⁴¹ Пасля: божа мой... // Была там твая ўпучка Ірынка...

Стар. 216

³⁻⁹ Мікалаі ∞ да Міхалковіча.) — адсутнічае.

¹⁰ Ад ∞ Усюды — адсутнічае.

¹¹ Замест: усюды // ...дарогі скрозь...

¹¹⁻¹² Хіба ∞ туды.— адсутнічае.

¹³⁻¹⁵ Мікалаі ∞ ў яе.) — адсутнічае.

¹⁷⁻¹⁹ Міхалковіч ∞ аднаго.— адсутнічае.

²¹ Замест: Чацвёртая // Трэцяя

Стар. 217

¹⁰ Пасля: Але // ён божыцца і клянецца, што і не глядзіць у той бок дзе яна. І

Стар. 218

²¹ Пасля: Чакай //, я зараз.

Стар. 219

²⁶ Пасля: калоціцца, // дробна стукае палкай у падлогу,

²⁸ Пасля: мая. // Я купіў у Чарноцкага.

Стар. 220

¹ Пасля: быць. // Цяпер трэба старацца спакойна жыць...

⁴ Пасля. *стары.*) // Калі айчызна... Калі гора вялікае зда-рыцца —

⁵ Пасля: на зямлі... // Хоць пры смутку ў душы... Але ж жыць трэба будзе... Тут

¹⁸ наймічка — адсутнічае.

Пасля: будзеш! //

Ю з я. У чым мне каяцца?

Лямэнт. Калі я на сваёй добрасці толькі моўчкі глядзеў і маўчаў табе, дык ты думала, што я нічога не бачу. Адумайся. Раз можа быць даравапа, але не два і не тры.

Ю з я. Што даравапа?

Лямэнт (*падбег да збанка, застукаў у яго палкай*). Каму спрыяеш? З кім звязалася?

Ю з я. Я памагаю няшчаснаму дзіцяці.

Лямэнт. Гэтае дзіця па дзесяць метраў навывлёт у зямлю ба-чыць. Крывавае парода. Хто забіў чалавека, як не ён?..

Ю з я. Вы бачылі, як ён яго забіў?

Лямэнт. Яшчэ не хапала, каб я глядзеў.

Ю з я (*ажывілася*). Дык вядома дзе ён?

Лямэнт. Узрадавалася? Наймічка. Пра сваё пачула?.. Я яшчэ магу табе дараваць усё, калі адумаешся.

Ю з я (*падступае да Лямэнта*). Я на вас глядзець не магу.

Лямэнт. Хамка.

¹⁹ з гордым выглядам — адсутнічае.

²⁸ Пасля: Ірынка. // На дарозе вельмі цёмна і мокра.

Стар. 221

²⁶ Пасля: рабіць. //, калоціцца, дрыжыць...

³⁰ Пасля: ўцякаюць. // О, ён з Варшавы даўно ўжо, усё так педзе блытаўся... Сёння ўначы, па дарозе, от нядаўна, от толькі што, яму за шчасцем не быў канец. І я пры ім ледзьве з жыццём не развітаўся.

Ю з я. Як гэта?

Зыгмусь. Гурт пайкіх мужыкоў нам дарогу загарадзіў. Па-чалі ўжо цягнуць Чарноцкага з машыны, але я стрэліў і рвануў машыну...

³² Пасля: справу? // (*Яна вельмі ажывілася*).

Стар. 225

⁸ Пасля: Зыгмусь. // У першыя дні вайны

⁸⁻⁹ Пасля: раскрыла // перада мной

¹¹ Чаго ж — адсутнічае.

¹⁵ Пасля: вам, // хоць і не паверыў,

¹⁶ Пасля: раз'ездах // і не мог явіцца сюды.

²⁴ Пасля: няма вас. // Што другое — таксама.

³³ Пасля: кутку. // Каб і дух вон.

Стар. 226

²⁰ Пасля: Ю з я. // Ірынка.

Пасля: хацелі. // Я ледзьве ўцякла.

²⁴ Замест: Адкуль ты ведаеш? // Чаму?

²⁵ Пасля: з сянец. //, як яны тут згаварыліся.

²⁷ Пасля: далёка. //, каб тут пра нас пават і не чуць было.

³¹ Пасля: тады //, калі я далёка адыдуся,

³⁸ Пасля: Ю з я // (*абы каб што сказаць*)

не скоро.— адсутнічае.

39 Пасля: ён? // Ты мусіць ведаеш, дык чаму ты мне не сказала?

41 Пасля: дзед? //

Юзя. А можа ён тут, нават можа дзе блізка...

Ірышка. Дык чаму ж ён не аказваўся нам?

Юзя. Я нічога не ведаю, Ірышка. А тое што было з ім — то я табе раскажу.

Ірышка. Шу раскажвай.

Стар. 227

12 Пасля: за дзвярыма. //

(Бразгаюць сенечныя дзверы.)

Ірышка *(ужо на двары, каля акна)*. Нікога няма.

Юзя *(таксама на двары)*. Хадзем, Ірышка.

(Сцэна нейкі час пустая. Пасля ўваходзіць Лямэнт. У яго змучаны і разгублены выгляд апанаванага адчаем чалавека. Ён зазірае ва ўсе куткі і прыпіраецца моўчкі плячом да сцяны, каб адысці ад свае стомы.)

Лямэнт *(сам сабе, цэдзіць на слову)*. Божа мой... Уцякла... Я адзіп... За адну ноч старасць лягла на косці... Айчызна гіне... А мяне яна згубіць... Вораг мой навек яна... І ніколі не будзе яе ў мяне. Без яе... Старасць прыйдзе... Божа мой, божа мой... Юзя... Юзя... *(Садзіцца на тапчан, душыцца слязьмі.)* А можа гэты шчанок усё гэта выдумаў пра яе, з рэўнасці? *(Паднімае галаву.)* Юзя. *(Устае, прыслухоўваецца, адчыняе дзверы ў сенцы.)* Юзечка. Усё дарую, не пакідай мяне. *(Садзіцца на тапчан.)* А калі і выдумаў, дык яна ўсё роўна не будзе са мною. Яна так бы са мной не гаварыла. Гадаўка. Калі гора спасцігне, дык будзе яна са смехам глядзець мне ў вочы. Підзе далёка яна не магла падацца. *(Рашуча паднімаецца, ідзе да выхада. На двары каля хаты быццам нейкі лёгкі шум, нешта як бы стукнула, шарганулася аб сцяну. Лямэнт падаўся назад, прыпаў вухам да сцяны, трывожна слухае. Дзверы рвануліся і адчыніліся, і ў хаце з'яўляецца Мікалай з стрэльбай у руках.)*

Лямэнт. Ой!

Мікалай. Чаго ойкаеш? Аддыдзі ад сцяны. Стой пасярод хаты. О так. Падымай рукі. Рукі падымай... Дзе Ірышка?

Лямэнт. Пайшла.

Мікалай. Ты яе выгнаў?

Лямэнт. Як матка памерла, дык яна сама пайшла...

Мікалай. Што? Матка памерла?

Лямэнт *(умільным тонам)*. Памерла...

Мікалай *(акідае вокам хату)*. Як звер уварваўся, раскідаў усё, паразбурваў, парасцягваў, да магілы давёў.

Лямэнт. Я ёй малако прысылаў.

Мікалай. Дзе падзеў Ірышку?

Лямэнт. Дальбог жа не ведаю, дзе яна.

Мікалай. Выходзь з хаты, вядзі, паказвай, дзе ў цябе там хаваецца Чарноцкі.

Лямэнт. Чарноцкага ў мяне няма.

Мікалай. А пу, ідзі. І яму і табе я падзякую за сіроцтва мае дачкі.

(Лямэнт паволі ідзе да выхада. Мікалай на момант прыгінаецца к акну.)

Мікалай. Івась, глядзі дзвярэй. Пяхай двое стапуць па-
абапал.

(Выйшлі. Чутна, як людзі аддаляюцца ад хаты. Пуста. Ціха. Варочаюцца назад Юзя і Ірынка.)

Ірынка. Чаму гэта яны не пусцілі прайсці?

Юзя *(прыслухоўваецца)*. Ціха, Ірынка.

Ірынка. Чаму яны загадалі нам вярнуцца?

Юзя. К Лямэнту ехаў міністр Чарноцкі, а на дарозе на яго напалі пайкія людзі. Дык цяпер усё гэтае месца абкружылі паліцыянты.

Ірынка. Што ж нам рабіць, Юзя?

Юзя. Давай выйдзем на агароды. *(Выходзяць з хаты.)*

²⁵ Пасля: прыйшла. // *(Баіцца)*.

²⁵⁻²⁶ Замест: Што *∞* рабіць, //! Цяпер мы на дарогу не выйдзем.

Стар. 228

¹⁴ Пасля: крыўдзіць // ніколі.

¹⁶ Пасля: Армія. // Тут больш не будзе паноў.

³¹ Пасля: Лямэнт // ці той пан,

³³ *(Цалуе Ірынку ў галаву.)* — адсутнічае.

⁴² адбягае ад акна і — адсутнічае.

Стар. 228—229

⁴²⁻¹ Нейкі час хата пустая. — адсутнічае.

Стар. 229

² і Лямэнт. Чарноцкі — адсутнічае.

³ Пасля: адзежу. // *Ён да таго разгублены, што не можа знайсці сабе месца. Спачатку ён прыслухоўваецца да гукаў за хатай, а пасля пачынае маліцца.)*

Чарноцкі *(моцным шэптам)*. Божа, дай ратунак і не даруй ім...

⁴⁻²⁶ Лямэнт *∞* к сяне. — адсутнічае.

²⁷⁻³⁴ Замест: пасярод *∞* чырвонаармеец // Чарноцкага, яна спачатку збянтэжылася, але адразу пасмялела і поўнымі агню вачыма глядзіць яна. Чарноцкі не вытрымлівае яе позірку і адварачваецца.

Чарноцкі *(нехаця)*. Гэта ты тут жывеш?

Я зараз пайду, я зайшоў толькі... Мне казалі, што гэтая хата пустая.

Ірынка. Не, яна не пустая, я тут жыву...

Цяпер тут смела можна быць, бо прыйшла Чырвоная Армія. *(Чарноцкі як адурнелы глядзіць на Ірынку.)* Чарноцкі майго тату недзе падзеў, цераз яго і мама памерла, і ён з Лямэнтам і мяне з гэтай самай хаты выгнаў, але цяпер я яго не баюся. Мне сам чырвонаармеец сказаў, каб я гнала яго воп з свае хаты, калі ён сюды прыйдзе.

(Чарноцкі ўцягнуў галаву ў плечы, дзіка азіраецца, прыслухоўваецца да кожнага гукі. На дварэ чутны галасы. У хату ўрываецца

Зыгмусь.)

Стар. 229—230

³⁵⁻¹³ сказаў *∞* да дзвярэй. — адсутнічае.

Стар. 230

¹⁹⁻²⁰ Замест: *шпарка ∞ на Чарноцкага*). // А-а,

²² І ты, пане Лямэнт. — адсутнічае.

²⁵ Замест: *у парозе // у дзвярах*

²⁶ Замест: *выбягае // знікае з хаты*

27—33 Замест: Міхалковіч *∞* перад ім. // (У дзвярах з'яўляецца Мікалай.)

Ірынка. Тата прыйшоў.
(Кідаецца да бацькі. Мікалай уваходзіць у хату, абнімаючы Ірынку, у той жа час не зводзячы вачэй з Чарноцкага.)

Мікалай (да Чарноцкага). Не хапіла б, пане Чарноцкі, і ўсёй тваёй Польшчы, каб выкупіць адну толькі слязу яе... Ірынкі... (Чарноцкі ў знямозе прыпыніўся да сцяны.)

Апошняя карціна чацвёртай дзеі была яшчэ раз перапрацавана:

Апошняя карціна

Поле, пустая дарога, масток над ручаінай.
Ноч. На мастку стаяць Юзя і Ірынка.

Ірынка. Юзя, чаго ты спынілася?

Юзя. Пачакай, Ірынка, трэба падумаць. (Маўчанне.)

Ірынка. Нам няма куды ісці?

Юзя. Чаму няма? Ёсць куды. (Паказвае рукамі ва ўсе бакі.)

І сюды можна ісці... І сюды...

Ірынка. А куды ж мы прыйдзем?

Юзя. Куды-небудзь прыйдзем. Абы далей адгэтуль.

(Маўчанне.)

Ірынка. Ну дык хадзем.

Юзя. Чакай... Зараз... (Прыслухоўваецца да цішыні.) Ну, пойдзем.

(Бярэ Ірынку за плячо. Сыходзяць з мастка.)

Ірынка (узбегла раптам назад на масток). Я не пайду далёка ад хаты.

Юзя. Твой тата знойдзе цябе.

Ірынка. Не знойдзе. Я яго буду чакаць тут.

Юзя (з адчаем). А дзе ж ты жыць будзеш?

Раптам вынырнуў з цемені ночы і з'явіўся каля самога мастка Лямэнт.)

Лямэнт (адразу). От дзе яна. Чаму ты тут?

Юзя (памаўчала, паказвае на Ірынку). З ёй. Таму што я хачу ўзяць яе сабе за дачку.

Лямэнт (здзівіўся, змоўк, задумаўся, надаў сваім словам тон просьбы). Дык гэта ж мне прыйдзеца быць яе айчымам?

Юзя. Няўжо вы яшчэ і дагэтуль думаеце, што я пайду за вас замуж? Ніколі я за вас не хацела ісці.

Лямэнт (як звер). Дык ты гэта са мною так сабе, як з цацкай хацела гуляць?

Юзя. Ай якая цацка, ну проста лялька.

Лямэнт. Няшчасная служанка, хамка. Ты яшчэ будзеш думаць аба мне многа.

Юзя. Я не буду пра вас думаць. Вы страшны, бессардэчны, вы ж не чалавек.

Лямэнт. Гэта ўсё з-за гэтае малое?

Юзя. З-за каго б там ні было.

Лямэнт. То можа з-за Зыгмуся? Што табе гэты Зыгмусь. Ён табе не дасць добра. Ён цябе высупыць. Ён цябе ашукае. Ён голы, у яго нічога за душой няма.

Юзя. Ён такі самы гад, як і вы.

Лямэнт (*быццам навесялеў нават*). Я табе дарую ўсе гэтыя твае словы... Юзя... Ты ж бачыш, які час настаў для айчызны. (*Уздыхае, дастае хустачку, адварачваецца ад Юзі, выцірае вочы; увесь згорбіўся, стаў як зусім немагушчы, стары.*) Калі айчызна... Цяпер трэба старацца ціха жыць на зямлі... Ты мне стала як чужая... Ты ўжо нават і гаварыць не даешся. Чаму гэта?.. Ну, добра. Я гэтай малой дам сто злотых, з такімі грашыма яна не прападзе на свеце.

Юзя. Я за вас замуж не пайду. І яе ад сябе не пушчу.

Лямэнт. Каяцца будзеш.

Юзя. У чым мне каяцца?

Лямэнт. Каму срыяеш? З кім звязалася? Гэта крываваая парода. Хто забіў чалавека, як не ён?..

Юзя. Вы бачылі, як ён яго забіваў?

Лямэнт (*злосна да Ірынка*). Яшчэ не хапала, каб я глядзеў. Чаго ты трымаешся за яе. Што яна табе маці, ці што?

Ірынка. Мая маці цераз вас памерла. І тата мой... Мой тата не такі, як вы гаворыце пра яго... Гэта вы такі самі, што мяне з хаты выгналі... Дзе мой тата?.. (*Раптам змоўкла і робіць крок назад. Азіраецца і бачыць перад сабой Зыгмуся, які яшчэ крыху раней ціха падышоў і стаў, слухаючы.*)

Зыгмусь (*да Лямэнта з пагардай*). Ну што, пане Лямэнт, калі ж я на вашым вяселлі пабалюю?

Лямэнт (*злосна*). А табе што.

Зыгмусь. Гнілая калода. Асалавеў, як старая свіння. Замест таго каб прыбраць гэтую гадаўку...

Лямэнт. Шчанюк.

Зыгмусь. Яе трэба ў турму зараз жа адправіць, а не замуж браць.

Лямэнт. Як — у турму?

Зыгмусь. Яна ўсюды хвалілася, што за старога Лямэнта замуж не пойдзе.

Лямэнт (*наварочваецца да Юзі*). Але ж ты хацела за мяне ісці. Было ж усё згаворана.

Зыгмусь (*да Юзі*). Патрабавала ты ад яго, каб ён на цябе ўсю маёмасць і грошы перапісаў?

Лямэнт. Так, патрабавала.

Зыгмусь (*да Лямэнта*). Дык ты ведаеш, стары пацук, што гэта значыць? Гэта значыць, што як толькі ты на яе ўсё перапісаў бы і павянчаўся бы з ёю, яна адразу ж, заўладаўшы тваім добром, зжыла б цябе з свету: пайшла б замуж за маладога.

Лямэнт (*закалаціўся, робіцца да Зыгмуся раптам далікатны*). Адкуль пан Зыгмусь ведае?

Зыгмусь (*з адкрытым цынзізмам, быццам бы Юзі тут няма і яна яго не чуе*). У першыя дні вайны яна мне прызналася ў каханні і раскрыла перада мною гэтыя планы, жадаючы мяне завабіць на жыццё з ёй на вашым добры. А цяпер яна гаворыць мне, што і рада, што не пайшла за вас. Бо, кажа, цяпер вам усё адно прыйшоў канец.

Лямэнт. Што? Што ты сказаў?

Зыгмусь. Так, так, Польшча гіне, а калі будзе што-небудзь новае — яна зробіць усё, каб загінулі і вы. *(Паварочваецца да Юзі.)* Я цябе адразу раскусіў.

Юзя *(ахопленая жахам, смуткам і ненавісцю)*. Гадзіна ты, з самых больших гадзін. Як цябе зямля трымае? Як ты ходзіш па зямлі, у чалавечым абліччы.

(Не знаходзіць слоў. Паварачваецца да Ірынкі, бярэ яе за руку, і абедзве яны сыходзяць з мастка, каб ісці адгэтуль.)

Зыгмусь *(да Лямэнта)*. Яна пайшла. Вы не бачыце?

Лямэнт *(устрапляюўся)*. Чакай. Стой. *(Кінуўся за ёю і загарадзіў ёй дарогу.)* Назад. *(Калоціцца ад злосці.)* Я табе зараз канец зраблю. Дома я з табой распраўлюся.

(Сілай адрывае Юзю ад Ірынкі і варочае яе назад. Штурхае перад сабой у дарогу і ідзе за ёю следам. Зыгмусь таксама разам з ім. Ірынка пастаяла момант і кінулася следам.)

Ірынка. Юзя, што яны з табой зрабяць?

Юзя *(на момант азірнулася)*. Ірынка, ідзі ў людзі, ідзі і не азірайся.

(Усе зніклі. Пуста. Ціха. Ірынка неўзабаве прыбгае назад.)

Ірынка *(сама з сабой)*. Я адна асталася... Ужо і Юзі няма... *(Пабегла кудысьці ў дарогу, знікла. Дзесьці стараной выбухае гул танкаў. Ён усё ўзмацняецца і даходзіць да вялікай сілы. Пачынае світаць. Ірынка прыбгае назад на масток.)*

Мусіць, вайна прыйшла... *(Дзіка азіраецца, шпарка садзіцца на мастку, прыціснуўшыся да парэнчаў. Дрыжыць ад страху. Дзень яснее. Ірынка ўглядаецца ўдалачыню.)*

Людзей многа на дарозе... *(Паднімаецца, углядаецца і кідаецца ва ўсе бакі, зноў садзіцца. Гул аддаляецца і пасля ледзь чуцен. Раптам Ірынка азірнулася на дарогу, усяпнілася з месца і кінулася бегчы.)*

Чырвоная армія *(з'яўляецца каля мастка)*. Пачакай, стой, малая. Чаго ты ўцякаеш? *(Ірынка спынілася на другі бок мастка, як аслупянелая. Баіца.)* Чаго ты баішся? *(Спыніўся на мастку.)* Ну, хадзі сюды. Не бойся, ідзі. *(Ірынка перашуча ўзыходзіць на масток.)* Што ты робіш тут адна, у полі, упочы?.. Чаму ты не спіш?

Ірынка. Мяне з хаты выгпалі.

Чырвоная армія. Хто ж цябе выгнаў?

Ірынка. Лямэнт.

Чырвоная армія. А хто ён, гэты Лямэнт?

Ірынка. Тут яго дом... Я ў яго каровы пасвіла.

Чырвоная армія. Дык, мусіць, пан або кулак які?

Ірынка. Не, ён асаднік.

Чырвоная армія. Дык ты ідзі смела ў сваю хату. А калі прыйдзе гэты Лямэнт — гані яго вон. Смела будзь у сваёй хаце. І ўсюды, дзе толькі захочаш, будзь як гаспадыня... Ты ведаеш, хто я? Я чырвоная армія. Сюды прыйшла Чырвоная Армія. Тут больш не будзе паноў... А як цябе зваць?

Ірынка. Ірына.

Чырвоная армія. Ірына... Ірынка... Дык памятай, Ірынка, што я табе сказаў... Нас прыслаў сюды Сталін. Ніколі не забывай пра гэта. На ўсё жыццё памятай гэта...

Ірынка (пасмялела, даверліва глядзіць чырвонаармейцу ў вочы). А яны Юзю некуды павялі, а майго тату некуды забралі, а мама памерла...

*(У часе Ірыніных слоў прыбягае Ю з я.
Крычыць яшчэ здалёк.)*

Ю з я. Ірынка... Ірынка... Чырвоная Армія прыйшла... У Лямэнтавым доме знайшлі Чарпоцкага... *(Убачыла чырвонаармейца, з радасным узбуджаннем узыходзіць на масток. Глянула на дарогу.)*
Унь твой тата ідзе, Ірына. *(Паказвае на дарогу.)*

Ірынка. Дзе тата? *(Углядаецца ў дарогу.)*
(Чырвонаармеец паднімае яе на рукі, каб яна далей магла ўбачыць. Гул. Неба ўкрываецца самалётамі. Паказваецца на дарозе Мікалай).

Заслона.

УРЫВАК З НЯСКОНЧАНАЙ П'ЕСЫ (стар. 231)

Друкуецца па аўтографу, які захоўваецца ў сям'і пісьменніка. Аўтограф уяўляе сабой рукапіс на асобных вялікіх аркушах, пранумараваных з 3 па 15 стар. Аўтограф чарнавы: некаторыя словы выкраслены аўтарам.

Пачатак другой дзеі запісаны на асобным аркушы, без нумара.

НЯСКОНЧАНЫЯ РАМАНЫ І АПОВЕСЦІ РОЗНЫХ ГАДОЎ

ВЕЦЕР І ПЫЛ (стар. 245)

Пачатак аповесці. Друкуецца па час. «Полымя», 1927, № 3, дзе змешчаны ўпершыню. Першы раздзел аповесці друкаваўся як апавяданне ў час. «Чырвоны сейбіт», 1927, № 6—7 пад загалоўкам «Снегавыя дарогі» і падзаголоўкам «Урывак».

МІХАЛІ МАКАРЭВІЧ (стар. 277)

Урывак з аповесці «Вецер і пыл». Друкуецца па час. «Чырвоны сейбіт», 1928, № 9, дзе змешчаны ўпершыню.

МЕСТАЧКОЎЦЫ (стар. 282)

Урывак з аповесці «Вецер і пыл». Друкуецца па час. «Узвышша», 1929, № 1, дзе змешчаны ўпершыню.

ІА ПАСЁЛКУ (стар. 304)

Урывак з аповесці «Вецер і пыл». Друкуецца па час. «Узвышша», 1929, № 3, дзе змешчаны ўпершыню.

ТРЫЦАЦЬ ГОД (стар. 317)

Першая частка рамана. Друкуецца па час. «Полымя рэвалюцыі», 1934, № 2, 3, 4, дзе змешчана ўпершыню.

Урывак «Трыццаць год» быў змешчаны ў газ. «Літаратура і мастацтва», 1934, № 29, 1 чэрвеня.

У аўтабіяграфіі 1940 года К. Чорны пісаў: «Найбольшыя спелымі з маіх твораў я лічу п'есу «Бацькаўшчына», раманы «Трэціе пакаленне», «Люба Лук'янская», «Трыццаць год»...»

СПАТКАННЕ (стар. 412)

Урывак з рамана «Трыццаць год», тэкст якога істотна адрозніваецца ад тэксту першай часткі. Друкуецца па газ. «Звязда», 1934, № 12, 16 студзеня.

ВАЛОДЗЯ КАСТРЫЦКІ НА РАДЗІМЕ (стар. 416)

Урывак з другой часткі рамана «Трыццаць год». Друкуецца па газ. «Літаратура і мастацтва», 1935, № 2, 14 студзеня, дзе змешчаны ўпершыню.

ЗАВАЁВА СВЕТУ (стар. 421)

Пачатак рамана. Да гэтага часу нідзе не друкаваўся. У рукапісным архіве К. Чорнага, які захоўваецца ў сям'і пісьменніка, ёсць два аўтографы гэтага ўрыўка і паметка:

«Батуровічова Маня была ў сваёй душы чалавечная, але бачыла хамства маладога Вілача і думала, што гэта рэвалюцыя. І таму стала ненавідзець савецкую ўладу. З сваёй старэйшай сястрой яна «памірылася» ў часе гора і ўбачыла праўду сястры, якая была заўсёды з простым народам. Так у яе з'явілася сапраўднае пачуццё радзімы (бацькаўшчыны)».

Друкуецца па аўтографу № 1, які абрываецца па словах: «Як роўная з».

У СЯМ'І КАЛАЦКІХ (стар. 430)

Урывак з рамана «Заваёва свету». Друкуецца па газ. «Літаратура і мастацтва», 1937, № 58—59, 6—7 лістапада, дзе змешчаны ўпершыню.

ТОШЯ (стар. 432)

Урывак з аповесці для дзяцей. Друкуецца па час. «Іскры Ільча», 1939, № 7, дзе змешчаны ўпершыню.

СУДНЫ ДЗЕНЬ (стар. 437)

Пачатак рамана. Друкуецца па аўтографу, які захоўваецца ў рукапісным архіве К. Чорнага ў сям'і пісьменніка. Да гэтага часу нідзе не друкаваўся.

ПАСЛЯ БОЮ (стар. 449)

Урывак з рамана «Судны дзень». Друкуецца па газ. «Літаратура і мастацтва», 1940, № 7, 3 сакавіка, дзе змешчаны ўпершыню.

СВАЯ ХАТА (стар. 454)

Урывак з рамана «Судны дзень». Друкуецца па газ. «Літаратура і мастацтва», 1940, № 20, 11 ліпеня, дзе змешчаны ўпершыню.

ЗАХАР ПАГУДА (стар. 460)

Пачатак рамана. Да гэтага часу нідзо не друкаваўся. Друкуецца па аўтографу.

Акрамя гэтага аўтографа, ёсць аўтографы ўрыўка з гэтага рамана, пататкаў да яго з пералікам дзеючых асоб і разгорнутага плана твора з умоўным падзелам на раздзелы.

Пад гэтым раманам К. Чорны працаваў у апошнія гады свайго жыцця. У дзённіку 3 кастрычніка 1944 года ён пісаў: «Сёння ўпачы... думаў аб Антаніне Лукашэўскай і двух яе сынах. Усё гэта можа пад маім пяром ажыць і жыць доўгім поўным жыццём. І да мяне прыйшла шчырая радасць».

ЗАХАР ПАГУДА

Максім Грынявецкі.
Галена Грынявецкая.
Язэп (Юзя) Тамашэвіч.

Аляксандр Богуш.
Насця (яго сястра).
Мацей Складенчык (Насцін муж).
Лявон (сын).

* Антаніна (Анця) Лукашэўская з Калодзеснага.

У глыбокую восень 1939 года даволі яшчэ малады чалавек...

* Перш за ўсё, гэта быў чалавек тутэйшы. Вядома, прайшло год пятнаццаць... Аднак жа...

Трэба думаць, што яна адразу ўцяміла сэнс таго, чым жыла яго душа.

Валачашчая сука з шчанятамі ў агні.

«Маленькая жанчына» на дарозе.

У доме Складенчыка засталі сцэну...
Абарона Брэста.

У кожным новым раздзеле выводзіцца новая асоба і далей імклівае развіццё падзей.

Шырокая карціна вайны.

Адам Гаўрук. Мікадэм Кедыш. Рамап Жыбурт. Клеманс Мазур. Разважнік. Варывода. Захар Пагуда. Гулейка. Каленчыц. Сабастыян Шкадарэвіч.

* У рукапісу закрэслена аўтарам.

Канцэнтрацыйныя лагеры.

Шырокая карціна, як немцы забіраюць насельніцтва ў Германію. Усіх у снежны лагер. Складенчык.

Нямецкі дэсант.

Палонныя — немцы і нашы.

* Максім Грынявецкі — Шпаруты наблізу шашы пад Пілінавічамі.

* Аляксандр Богун пад Талачыном.

* Захар Пагуда — Пераброддзе на Уздзеншчыне.

Маладая жанчына, з выгляду дзяўчынка, прыйшла да тых руін (да таго месца) з дзіцем на руках (якое было дзіця ў той дзень).

Каб у кожнага і ўсюды было благаслаўленне жыцця; прага да яго. Аптымізм, як трава на сопцы, як «немец з гноём на вілах зранку», як пачатак «Воскресення» Л. Талстога.

Тры перыяды ў «доме». I: ён стаяў няскопчаны. II: ён дайшоў да заканчэння і каля яго відна Галена ў клопаце; Клава з вышыўкаю. III: дом запусаваў.

Заўважылі, што на гэтым мерцвяку не было пояса. З гэтага падумалі, што гэты чалавек перад смерцю быў зпяволены.

Вялікім героем рабіць Складенчыкавага маладога сына.

Назвы раздзелаў павінны быць рэалістычныя, спакойныя.

Раздзелы

Колькі момантаў з біяграфіі Максіма Грынявецкага.
Дачка Банадыся Варыводы. (Банадысь Варывода.)
Браты Янцэвічы.

У гэтым рамане прапаведаваць не нацыянальнае, а агульна-людскае, бо тут «доктар» і Антаніна.

Антаніна пайшла замуж раптам, так прымусіла жыццё.

Шлюб Барцёўскага.

Выказаць у рамане агульначалавечае, каб яно ў наступным рамане вылілася ў нацыянальнае на дзеях герояў і сыне Барцёўскага.

ПЛАН РАМАНА

(Падзел на раздзелы ўмоўны)

I

Маладосць Максіма Грынявецкага, 1917—1919 годы. Пабудова дома, акупацыя, асоба Антаніны Лукашэвіч. Максім Грынявецкі

знік на доўгі час. Шлюб, параджэніе дзяцей, двое, дочки, смерць жонкі, псіхалагічная траўма, родны дом, новае мястэчка Шпаруты. Аўтобусы, малады пасажыр і Галена Грынявецкая. Шлюб. Душа Галены Грынявецкай. Ад'езд «назусім» у Мінск.

II

* «Немцы падналілі Мінск» і далей так, як напісана і падалей спланавана. Канцэнтрацыйны лагер і Галена з дзіцем у Шпарутах.

III

Антаніна недзе згінула на захадзе. Яна доўга чакала замужства. Пайшла замуж за арандатара. Пакуль арандатар быў малады, ён рваўся ў «вялікія маштабы», а ў той меры, у якой ішоў час, ён апускаўся, бачыў, што «трэба жыць як набяжыць», заарандаваў паўвалоку і сам з Антанінаю рабіў на ёй.

Два сыны. Вось у дачыненні да іх ён не «зменшыў маштабаў». Ён то спрабаваў вучыць іх, то шукаў ім «спосабу»: а можа гандаль, а можа служба, а можа каб так што выдумаць ім.

Антаніна была пасіўная, два сыны — былі дзве натуры. Жыццёвыя дарогі іх пайшлі не раўналежна, і парэшце яны сутыкнуліся паміж сабою з двух варожых лагераў. Маці іх любіць — трагедыя Антаніны. Гэтая лінія рамана канчаецца трагедыяй.

IV

Абарона Брэста. Адзін сын Антаніны — просты салдат, высокі і нават камляваты. Ці дзе ён у тылу і не ў Брэсце. (Бо не мог там быць). Ці ён быў мабілізаван у польскую армію і прыйшоў з палону і рад, што прапала Польская дзяржава?

V

* «Самаахвярнасць» Антаніны Лукашэўскай. Яна любіла Максіма Грынявецкага і пабегла сказаць яму, рызыкуючы бацькавым шчасцем, бо толькі ён адзін ведаў пра гэта. Гэта пашкодзіла бацьку. Ён не ўратаваўся, яго выгналі са службы. Ён падаўся за Мір і там астаўся службыць і памёр, калі ўжо была граніца. След Антаніны страціўся.

VI.

Максім Грынявецкі меў дом. Антаніна была бяздомная аж да таго моманту з дня параджэня, пакуль у той мясцовасці не асталася ніводнага дома (вайна).

VII

Сцэна, як Антаніна з замілаваннем глядзіць сыноў, аднаго і другога.

VIII

I ён рашуча ўвайшоў у анатамічку.

IX

Два сыны — гэта былі дзве натуры.

X

Так як раман пачаты, так вельмі добра. Павішна быць у рамане многа завязак і ліній, якія ст. за ст. развіваюцца, высвятляюцца і парэшыце скрыжоўваюцца ў канцы рамана ў агні вялікіх падзей.

XI

Максім, Антаніна, Алімпа, Лявонка, усе яны посяць у сабе вялікае благародства і чыстату імкненняў. Кожны з іх апанаван смагаю да шчасця і дзейнасці.

XII

Алімпа простая сялянка. Галена высокая інтэлігентка повай беларускай фармацыі. Антаніна — вялікая душа, загнаная ў цесны кут непамыслага жыцця.

XIII

Раман канчаецца адной лаканічнай фразай. Ужо ўсё выяснена і толькі: калі яго знайшлі, то ўбачылі, што пояса і ботаў на ім не было і твар быў змяты жалезным колам.

XIV

Патрэбна многа беглай апавядальнасці ад «першай» асобы, шпаркай і падрабязнай. Пісьмы (перапіска) паміж персанажамі.

XV

Трагічная канцоўка або ўсяго рамана, або вялікай квадры яго: Антаніна і сын. Яна ідзе шукаць другога сына. Знаходзіць яго, і пачынаецца вялікі працэс у яе душы. Але, мусіць, найлепш самая канцоўка момантам смерці сына. А «працэс у душы» ідзе ў далейшым апавяданні (частцы) рамана.

XVI

«Свядомасць жа яго, дзеля чаго ён гэта робіць, пачалася з момантаў сустрэчы яго з новымі людзьмі (пацыянальная высокая свядомасць). Сустрэча з двума людзьмі, прадстаўніком ЦК і «Максімам Сцяпурам» з «Смагі».

17

Муж Галены Грынявецкай слабавольны чалавек і зрабіў паслугу немцам пад катаваннямі Барцёўскага, які служыць немцам? Тады можа Барцёўскі раней быў польскім вайскоўцам? Ці потым стаў у Варшаве?

Старацца, каб гэта не быў інтымны раман, а шырока-грамадскі, каб былі вялікія інтарэсы роднай зямлі.

Пакуль пайсці замуж, Антаніна трымала сябе высока. Пасля шлюбу яна пачала апускацца (стала падобна да простае сяляпкі і такою стала, з мужам рабіла зямлю). У вайну выявіліся якасці гэтай асобы, і яна зноў узнялася высока.

Калі яна стала сялянкай, выявілася святасць яе душы: маці, жонка, яе думкі аб людзях: тое, што яна вучылася ў маладосці, не прайшло дарма. Яна тлумачыла мараль чалавецтва.

У першыя часы датла згарэла Антанініна сяліба і муж згарэў жывы, які ёй стаў за ўсе гады другам. Яны ўдваіх выгадавалі сваіх сыноў. Яна з попелішча пайшла ў Шпаруты, ратавацца ад адзіноты.

Ці не звязаць Богушаўскае котлішча з Варыводаўскім? Алімпя пісала пісьмо нейкаму Богушу? (Скляпенчыку)

Бардэўскі лічыць, што Сталавічы ў Польшчы.

Доктар яўрэй друг Грынявецкага (разам вучыліся). Яго расстрэльвалі немцы.

Боль душы Банадыся на сваёй унучачцы (Грынявецкага і Алімшы дачцэ).

Філасофія Скляпенчыкава: чалавек раз жыве на свеце.

Ужо ў часе вайны Антаніна ў сябе дома расказвае раненаму салдату, як яна любіла Максіма Грынявецкага.

У апошніх квадрах рамана Максім Грынявецкі, у якога за плячыма асталася ўжо ўсё, што было ў рамане, перайначыўся. Гэта своеасаблівы Жан Вальжан.

Максім Грынявецкі.
 Алімба.
 Банадысь Варывода.
 Антаніна Лукашэўская.
 Анэта.
 Марцін Цераховіч.
 Марына Крыштафуцкая.
 Барцёўскі.

Анэта дажыла да вайны. Яшчэ і цяпер яна не была ў вялікай старасці. Яна была самай шчырай сведкай таго, што рабілася ў Сталавічах.

Выхаванне дзяцей (дачкі?) і перыяд «доктарства» ў Шпарутах. Допыт яго ідэолагам нямецкага фашызму. «Я думаю аб вачах дзяўчынкi, калі яна канала ў пакутах».

Антаніна і раней не любіла таго свайго сына. Але ў рашучы момант перад ёю паўстае вобраз яго малага, і матчына сэрца не вытрымала. Яна ўпрасіла Грынявецкага даць яму роўную смерці задачу для выканання, каб перавысіць сваю віну і просіць яго не ўцякаць, а выканаць.

Пасля яна бачыла: цвёрда, сапчаміўшы зубы, пайшоў на шыбеніцу Банадысь Варывода, чакала сына.

Як ідуць з лагера на расстрэл мужчыны і жанчыны.

Пра Барцёўскага дакладна ведалі: у Варшаве ён не дайшоў да міністра. Яму толькі ўдалося тое, што ён жыў вельмі добра. (Ён «рэвізаваў» Павагрудчыну).

Максім Грынявецкі асмыслівае сваё жыццё, як працу на ўсё чалавецтва непасрэдна. Яго ратуе народнасць Алімпы.

Муж Антаніны Лукашэўскай усвядомлівае сябе праз беларускую нацыю. Пакуль ён сядзеў у польскай турме, Антаніна гадала двух сыноў. Ужо адразу абрысоўваць мужа Антаніны, маладога хлопца, там, дзе яна прыехала над Сталавічы. Можна, ён мае якое сваяцкае дачыненне да друга Адама Лукашэўскага, што выклікаў яго да сябе.

Смерць у агні Антанінавага мужа (абвуглены).

Антаніна ўгаворвае старэйшага сына пайсці на подзвіг. (Але як жа яна можа яго ўгаворваць, калі ён пад арыштам?) Яна сама робіць за яго той подзвіг. І становіцца «звышчалавечнай» жанчынай.

Не шкадаваць фарбаў на тую пакасць, якую робіць старэйшы Антанінін сын. Пісаць смела і праўдзіва.

Рысаваць Грышявецкага, як мужа, смелага і моцнага воляй заваёўніка прыроды — хірурга. Яго дружба з Марцінам Цераховічам.

УРЫВАК З РАМАНА «ЗАХАР ПАГУДА» (стар. 487)

Друкуецца па аўтографу, які захоўваецца ў рукапісным архіве К. Чорнага ў сям'і пісьменніка. Да гэтага часу нідзе не друкаваўся.

СУМЛІЦКАЯ ХРОНІКА (стар. 494)

Друкуецца па аўтографу, які абрываецца на словах: «... цалкам належыць да». Аўтограф захоўваецца ў рукапісным архіве К. Чорнага ў сям'і пісьменніка. Да гэтага часу нідзе не друкавалася.

ЛЯВОНЧЫКАВА ЛІДА І ЯКУБАЎСКІ КАРЧМАР СЫМОН БІ- РУЛЯ (стар. 518)

Пачатак аповесці. Друкуецца па аўтографу, які захоўваецца ў рукапісным архіве К. Чорнага ў сям'і пісьменніка. Да гэтага часу поўнасьцю не друкаваўся. Канец II раздзела, раздзел III і IV (без апошніх двух сказаў) пад рэдакцыйным загалоўкам «Перад дарогай» і падзагатоўкам. «Урывак з пяскончанай аповесці» быў змешчаны ў часопісе «Беларусь», 1947, № 12.

УРЫВАК З РАМАНА БЕЗ НАЗВЫ (стар. 537)

Друкуецца па аўтографу, які захоўваецца ў рукапісным архіве К. Чорнага ў сям'і пісьменніка. Да гэтага часу нідзе не друкаваўся.

Пад аўтографам паметка: «Назва першай часткі: Марная маладосць Зоі Хлябцэвіч, легкадумныя ўчынкі Костуся Чабатаронка, фанатызм Сухменьчыкавай Ганкі і вялікае расчараванне Юрася Гарашкевіча».

21 жніўня 1944 года ў сваім дзёніку К. Чорны пісаў: «Сённяшні момант беларускай гісторыі важан не толькі выгнаннем з Бела-

русі немцаў. Беларусь — усходняя славяншчына. Немец тут ніколі не будзе панаваць. Вельмі важным момантам сёння ёсць нам тое, што адбываецца ў Польшчы. Здаецца, што кладзецца капец польскаму зямельнаму магнатству... Як бы там ні было, а раман аб Рыгору Сухменьчыку калі-небудзь павінен быць напісан. Пісаць буду ўжо здаўшы ў друк «Вялікі дзень», «Пошукі будучыні», «Скіп'ёўскі лес», «Смага», кнігу апавесцей «Сумліцкая хроніка», «Млечны Шлях», «Лявончыкава Ліда і Якубаўскі карчмар Сымон Біруля», раман «Сыны Хведара Нявады» і драма.

Каб не выветрылася з памяці, запішу аб рамане пра Рыгора Сухменьчыка.

Асобы рамана

1. Залеўскі (Эдвард Вайніловіч?), зямельны магнат.
2. Рыгор Сухменьчык, аконам, праваслаўны мужык з Кудзінавіч, салдат.
3. Сухменьчыха. Каталічка.
4. Анця. Дачка.
5. Яраслаў, сын.
6. Фэлька, Сухменьчышыні брат, Сцяпура.
7. Яго жонка.
8. Юрась, іх сын.
9. Бацька Фэльчыхі сарвотнік у Сумлічах — Цапры, Жупрапах.
10. Другая жонка Залеўскага ў эміграцыі (у Польшчы).
11. Сын Залеўскага ад другога жонкі.
12. Васіль-Лукаш-Брандэцкі.
13. Сцяпан Хлябцэвіч.
14. Хлябцэвічыха.
15. Зоя Хлябцэвіч.
16. Студэнт Адамчук, яго трагічная смерць пасля.
17. Муж Зои Хлябцэвіч.
18. Фэлькава дачка, Юрасёва сястра.

Дзе адбываюцца падзеі рамана

1. Рачкевічы, Залеўскага ўладанне.
2. Мясцічка Сумлічы, адкуль родам Фэлькава жонка.
3. Сцяпура Фэлька родам з Якубаўшчыны. Там на вузкіх палосах паміж двух лясоў паставіў сабе хату і жыў там. (Гэта калі пашыралася пасля рэвалюцыі мясцічка Сумлічы).
4. Міроўшчына, прададзеная Залеўскім, дзе Рыгор Сухменьчык купіў сабе рату зямлі.
5. Горад Пясвіж. Каля яго дробны маёнтак Раткава, дзе знайшоў сабе другую жонку з грашыма Залеўскі пасля лета 1920 года.
6. Мінск.
7. Варшава.

1. У рамане павінна быць добра і дакладна сказана аб мясцінах і пунктах, дзе адбыліся падзеі ў розныя часы і дзе завязаліся і развязаліся справы.

2. Павінен быць распрацаваны дакладна лёс кожнага персанажа.

3. Распрацаваць квалдры — абсягі — малюпкі рамана.
4. Часткі рамана. Раздзелы. Змест іх усіх і нумарацыя.
5. Назва рамана.

ПА ТЫМ БЕРАЗЕ (стар. 539)

Урывак з рамана «Алеся». Друкуецца на аўтографу, які захоўваецца ў рукапісным архіве К. Чорнага ў сям'і пісьменніка. Упершыню змешчаны ў час. «Польмя», 1965, № 4 у публікацыі С. Х. Александровіча «Са спадчыны Кузьмы Чорнага».

Сярод аўтографуў К. Чорнага ёсць пататкі да гэтага рамана.

АЛЕСЯ

(Прасмердая душа)

(Раман)

(Кругавічная хропіка)

Назвы раздзелаў

Арцёмчык

Аперазнік

Жупранскі

Цішкевіч

Галубчык (гад).

Прозвішча маладога гада — Дошнавец. Аперазнік.

ДЗВЕ ЧАСТКІ

Першая частка: (назва часткі)

(Ідуць раздзелы без назваў, адзін за адным з нумарацыяй парадкам. Сям'я Шастаковічаў і сям'я ёй супрацьлеглая, у сваіх справах ідуць раўналежна, раздзел за раздзелам, і ўжо ў першай частцы ўступаюць у канфлікт (неразбор.) і думаў: гад прычыніўся да гора Шастаковічаў). Ужо ў першай частцы, не далей як з якоганабудзь чацвёртага раздзела (першыя раздзелы ўступныя), падзеі разгортваюцца ў вайну.

І канчаецца першая частка ў самы разгар падзей. Другая частка пачынаецца, як працяг падзей (пенасрэдна) першай часткі, але ўжо Алесіна душа і дзейнасць увайшла ў новую фазу.

Канец — развязка рамана павінна быць нечаканая і непрадбачаная чытачом.

Гэтую тэму льга ўмясціць у 6 аркушаў.

Куды будзе цікавей, і больш выявіцца натура і душа Алесі, калі яна будзе ведаць, што выходзіць дзяцей сваіх ворагаў. Гэта павінна быць вялікая душа. Такім парадкам гад — жыў у мястэчку Карчма, і яго жонка прыехала сюды на працу і тут пайшла замуж. Абое яны «не тутэйшыя». І пасля выехалі ў Мінск, а пасля ў вайну кінулі дзяцей, і дзеці самі пачалі кіравацца простаю Мінскаю дарогаю ў Карчму і тут сыпліся з Алесяй.

З М Е С Т

П'есы

Не пішы чорт ведае як	7
З драмы	14
Вызвалешце	24
Лета	34
Бацькаўшчына	90
На скрыжаванні дарог	152
Базылевічава сям'я	164
Ірышка	176
Урывак з няскончанай п'есы	231

Няскончаныя раманы і апавесці

Вецер і пыл	245
Міхал Макарэвіч	277
Местачкоўцы	282
На пасёлку	304
Трыццаць год	317
Спатканне	412
Валодзя Кастрыцкі па радзіме	416
Заваёва свету	421
У сям'і Калацкіх	430
Топя	432
Судны дзень	437
Пасля бою	449
Свая хата	454
Захар Пагуда	460
Урывак з рамана «Захар Пагуда»	487
Сумліцкая хроніка	494
Лявончыкава Ліда і якубаўскі карчмар Сымон Біруля	518
Урывак з рамана без назвы	537
На тым беразе	539

На беларусском языке

Кузьма Чорный

(Николай Карлович Романовский)

Собрание сочинений в восьми томах

ТОМ СЕДЬМОЙ

Рэдактар А. Д. Куліш. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін.
Тэхнічны рэдактар З. Г. Сень. Карэктар Я. А. Бебель.

АТ 04194. Здадзена ў набор 10/II 1975 г. Падп. да друку 30/X 1975 г. Тыраж 14 700 экз. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Ум. друк. арк. 30,6. Ул.-выд. арк. 32,8. Зак. 1924. Цана 1 руб. 28 кап. Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Савецкая, 19. Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чырвоная, 23.

